

ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет  
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

# *Тілея*

*Науковий вісник  
збірник наукових праць*

- *Історичні науки*
- *Філософські науки*
- *Політичні науки*

**Випуск 104 (№ 1)**

**Київ – 2016**

**Збірник засновано 2004 року. Вихід з друку – щомісячно****Факсове видання**

**з філософських, політичних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 747 від 13 липня 2015 р., з історичних наук наказом МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 р.**

Свідчення про державну реєстрацію (перереєстрацію) друкованого засобу масової інформації: серія КВ № 19946 – 9746 ПР від 31 травня 2013 року

**Друкється за рішенням:**

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 9 від 30 грудня 2015 р.); Президії ВГО Української Академії Наук (протокол № 15–12–30 від 30 грудня 2015 р.)

**Збірник входить до міжнародної індексації**

EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); EBSCO InfoBase Index (Індія); РИНЦ (Росія).

**Рецензенти:**

**Панчук М. І.**, д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)  
**Степико М. Т.**, д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)  
**Онисьченко І. Г.**, д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)

**Шеф-редактор:**

**Андрущенко В. П.**,  
 д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України,  
 акад. НАПН України  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

**Головний редактор:**

**Вашкевич В. М.**,  
 д-р філос. наук, проф.  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

**Співредактори:**

**Акопян В. Г.**,  
 д-р філос. наук, ст.н.с.  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)  
**Кивлюк О. П.**, д-р філос. наук, ст.н.с.  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)  
**Муляр В. І.**,  
 д-р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)  
**Предборська І. М.**,  
 д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

**Відповідальний секретар:**

**Халамендик В. Б.**,  
 д-р філос. наук, проф.  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

**Редакційна рада:**

**Андрущенко В. П.**, д-р філос. наук, проф.,  
 член – кор. НАН України, акад. НАПН України  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)  
**Вашкевич В. М.**, д-р філос. наук, проф.  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)  
**Євтух В. Б.**, д-р іст. наук, проф.,  
 член–кор. НАН України  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)  
**Зеленков А. І.**, д-р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)  
**Колесник В. Ф.**, д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України  
 (Україна, Київ)  
**Мирзаханян Р.**, д-р іст. наук, проф. (Армєнія, Єреван)  
**Михальченко М. І.**, д-р філос. наук, проф., член-кор. НАН України  
 (Україна, Київ)  
**Рафальський О. О.**, д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)  
**Солдатенко В. Ф.**, д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України  
 (Україна, Київ)

**Редакційна колегія:****З історичних наук:**

**Войцєхівська І. Н.**, д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)  
**Гончар Б. М.**, д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)  
**Дробот І. І.**, д-р іст. наук, проф.  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

**Журба М. А.**, д-р іст. наук, проф.  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)  
**Лазько Г. Г.**, д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)  
**Лисак В. Ф.**, д-р іст. наук, проф. (Україна, Маріуполь)  
**Михайлюк В. П.**, д-р іст. наук, проф. (Україна, Вінниця)  
**Стоян Т. А.**, д-р іст. наук, проф.  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)  
**Чернега Л. М.**, д-р іст. наук, проф.  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)  
**Шановал Ю. І.**, д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

**З філософських наук:**

**Абасов А. С.**, д-р філос. наук, професор (Азербайджан, Баку)  
**Базалук О. О.**, д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)  
**Бєх В. П.**, д-р філос. наук, проф.  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)  
**Воронкова В. Г.**, д-р філос. наук, проф. (Україна, Запоріжжя)  
**Герасимова Е. М.**, д-р філос. наук, проф.  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)  
**Гарбар Г. А.**, д-р філос. наук, проф. (Україна, Миколаїв)  
**Жадько В. О.**, д-р філос. наук, проф.  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)  
**Жижко Т. А.**, д-р філос. наук, проф.  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)  
**Купєпал С. В.**, д-р філос. наук, проф. (Україна, Полтава)  
**Миколайчак А.**, д-р хабілітований, проф. (Польща, Познань)  
**Онїшко О. Ф.**, д-р техн. наук, проф. (Україна, Київ)  
**Свириденко Д. Б.**, д-р філос. наук, доц.  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)  
**Тецлав С.**, д-р філос. наук, проф. (Польща, Бидгощ)  
**Уваркіна О. В.**, д-р філос. наук, проф.  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)  
**Яшанов С. М.**, д-р пед. наук, проф.  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

**З політичних наук:**

**Андрусїшин Б. І.**, д-р іст. наук, проф.  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)  
**Бабкіна О. В.**, д-р політ. наук, проф.  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)  
**Балабанов К. В.**, д-р політ. наук, проф. (Україна, Маріуполь)  
**Варзар І. М.**, д-р політ. наук, проф.  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)  
**Войналович В. А.**, д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)  
**Іванов М. С.**, д-р політ. наук, проф. (Україна, Миколаїв)  
**Кїзіма С. А.**, д-р політ. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)  
**Котїгорєнко В. О.**, д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)  
**Крась І.**, д-р хабілітований, проф. (Польща, Чєнстохов)  
**Лапіна С. В.**, д-р соц. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)  
**Макаренко Л. Л.**, д-р пед. наук, проф.  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)  
**Остапенко М. А.**, д-р політ. наук, проф.  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)  
**Римаренко С. Ю.**, д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)  
**Савельєв В. Л.**, д-р іст. наук, проф.  
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)  
**Срогєшу Т.**, д-р хабілітований, проф. (Польща, Чєнстохов)

**Гілея:** науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : «Видавництво «Гілея», 2016. – Вип. 104 (1). – 252 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

ISSN 2076-1554

Natsional'nyy pedahohichnyy universytet  
imeni M. P. Drahomanova

VHO Ukrayins'ka Akademiya Nauk

# *Hileya*

*naukovyy visnyk  
zbirnyk naukovykh prats'*

- *Istorychni nauky*
- *Filosofs'ki nauky*
- *Politychni nauky*

Vypusk 104 (№ 1)

Kyyiv – 2016

**Zbirnyk zasnovano 2004 roku. Vykhid z druku – shchomislyachno****FAKHOVE VYDANNYA**

**z filofs'kykh, politychnykh nauk zatverdzheno nakazom Ministerstva osvity i nauky Ukrainy**  
№ 747 vid 13 lypnia 2015 r., z istorychnykh nauk nakazom MON Ukrainy № 1328 vid 21 hrudnya 2015 r.

Svidotstvo pro derzhavnu reyestratsiyu (pereyestratsiyu) drukovanoho zasobu  
masovoyi informatsiyi: seriya KV № 19946 – 9746 PR vid 31 travnya 2013 roku

**Drukuyet'sya za rishennyam:**

Vchenoyi rady Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova  
(protokol № 9 vid 30 hrudnya 2015 roku); Prezydiyi VHO Ukrainy's'koyi Akademiyi Nauk (protokol № 15-12-30 vid 30 hrudnya 2015 r.)

**Zbirnyk vkhodyt' do mizhnarodnoyi indeksatsiyi**

EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); EBSCO InfoBase Index (Indyya); RYNTs (Rosiya).

**Retsenzenty:**

**Panchuk M. I.**, d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)  
**Stepyko M. T.**, d-r filof. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)  
**Onyshchenko I. H.**, d-r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

**Laz'ko H. H.**, d-r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')  
**Lysak V. F.**, d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')  
**Mykhaylyuk V. P.**, d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Vynnytsya)  
**Stoyan T. A.**, d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Chernea L. M.**, d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Shapoval Yu. I.**, d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

**Shef – redaktor:**

**Andrushchenko V. P.**, d-r filof. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy, akad. NAPN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

**Holovnyy redaktor:**

**Vashkevych V. M.**, d-r filof. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

**Spivredaktory:**

**Akopyan V. H.**, d-r filof. nauk, st.n.s. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)  
**Kyivlyuk O. P.**, d-r filof. nauk, st.n.s. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)  
**Mulyar V. I.**, d-r filof. nauk, prof. (Ukrayina, Zhytomyr)  
**Predbors'ka I. M.**, d-r filof. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

**Vidpovidal'nyy sekretar:**

**Khalamendyk V. B.**, d-r filof. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

**Redaktsiyna rada:**

**Andrushchenko V. P.**, d-r filof. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy, akad. NAPN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)  
**Vashkevych V. M.**, d-r filof. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)  
**Yevtukh V. B.**, d-r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)  
**Zelenkov A. I.**, d-r filof. nauk, prof. (Bilorus', Minsk)  
**Kolesnyk V. F.**, d-r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv)  
**Myrzakhanyan R.**, d-r ist. nauk, prof. (Armeniya, Yerevan)  
**Mykhal'chenko M. I.**, d-r filof. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv)  
**Rafal's'kyy O. O.**, d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)  
**Soldatenko V. F.**, d-r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv)

**Redaktsiyna kolehiya:****Z istorychnykh nauk:**

**Voytsekhivs'ka I. N.**, d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)  
**Honchar B. M.**, d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)  
**Drobot I. I.**, d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Zhurba M. A.**, d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)

**Z filofs'kykh nauk:**

**Abasov A. S.**, d-r filof. nauk, profesor (Azerbaydzhan, Baku)  
**Bazaluk O. O.**, d-r filof. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)  
**Bekh V. P.**, d-r filof. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Voronkova V. H.**, d-r filof. nauk, prof. (Ukrayina, Zaporizhzhya)  
**Harbar H.A.**, d-r filof. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)  
**Herasymova E. M.**, d-r filof. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Zhad'ko V. O.**, d-r filof. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Zhyzhko T. A.**, d-r filof. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Kutsepal S. V.**, d-r filof. nauk, prof. (Ukrayina, Poltava)  
**Mykolaychak A.**, d-r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Poznan')  
**Onipko O. F.**, d-r tekhn. nauk, profesor (Ukrayina, Kyiv)  
**Svyrydenko D. B.**, d-r filof. nauk, dots. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)  
**Tetslav S.**, d-r filof. nauk, prof. (Pol'shcha, Bydzhoshch)  
**Uvarkina O. V.**, d-r filof. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Yashanov S. M.**, d-r ped. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)

**Z politychnykh nauk:**

**Andrusyshyn B. I.**, d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Babkina O. V.**, d-r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Balabanov K. V.**, d-r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')  
**Varzar I. M.**, d-r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Voynalovych V. A.**, d-r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)  
**Ivanov M. S.**, d-r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)  
**Kizima S. A.**, d-r polit. nauk, prof. (Bilorus', Minsk)  
**Kotyhorenko V. O.**, d-r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)  
**Kras' I.**, d-r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chlenstokhov)  
**Lapyna S. V.**, d-r sots. nauk, prof. (Bilorus', Minsk)  
**Makarenko L. L.**, d-r ped. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Ostapenko M. A.**, d-r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)  
**Rymarenko S. Yu.**, d-r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)  
**Savyel'yev V. L.**, d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Srohoshu T.**, d-r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chlenstokhov)

**Hileya:** naukovy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats' / Hol. red. V. M. Vashkevych. – K. : «Vydavnytstvo «Hileya», 2016. – Vyp. 104 (1). – 252 s.

Kontseptsiya zbirnyka bazuyet'sya na bahatoplanovomu naukovomu vysvitleni problem informatsiynoyi tsyvilizatsiyi, shcho formuyet'sya. Osnovni rubryky okhopyuyut' haluzi istorychnykh, filofs'kykh ta politychnykh nauk. Rozrakhovanyy na fakhivtsiv humanitarnykh ta sotsial'no-politychnykh nauk.

## ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Україні

### ВІННИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Вінницький національний технічний університет)  
керівник **Денисюк С. Г.**, доктор політичних наук, професор  
e-mail: [sg\\_denisyyk@mail.ru](mailto:sg_denisyyk@mail.ru).

### ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)  
керівник **Вершина В. А.**, кандидат філософських наук, доцент  
e-mail: [mailto:vivi.dp@mail.ru](mailto:mailto:vivi.dp@mail.ru)

### ДОНЕЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Донецький національний університет)  
керівник **Андрієнко О. В.**, доктор філософських наук, доцент  
e-mail: [elena\\_andrienko8@mail.ru](mailto:elena_andrienko8@mail.ru)

### ЗАПОРІЗЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Запорізький національний технічний університет)  
керівник **Ємельяненко С. О.**, кандидат філософських наук, доцент  
e-mail: [gileya\\_zaporizhzhya@ukr.net](mailto:gileya_zaporizhzhya@ukr.net)

### ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)  
керівник **Дичковська Г. О.**, кандидат філософських наук, доцент  
e-mail: [go\\_osmomysl@ukr.net](mailto:go_osmomysl@ukr.net)

### ЛУГАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Вінниця)  
керівник **Михайлюк В. П.**, доктор історичних наук, професор  
e-mail: [vital\\_mih@ukr.net](mailto:vital_mih@ukr.net)

### ЛЬВІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Національний університет «Львівська політехніка»)  
керівник **Карівець І. В.**, кандидат філософських наук, доцент  
e-mail: [sacre@ukr.net](mailto:sacre@ukr.net)

### МАРІУПОЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Маріупольський державний університет)  
керівник **Дегтеренко А. М.**, кандидат політичних наук, доцент  
e-mail: [degterenko777@ukr.net](mailto:degterenko777@ukr.net)  
координатор **Булик М.**, кандидат політичних наук, доцент  
e-mail: [vorlok@ukr.net](mailto:vorlok@ukr.net)

### МИКОЛАЇВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського)  
керівник **Макарчук С. С.**, кандидат історичних наук, доцент  
e-mail: [rvgreabis@farlep.mk.ua](mailto:rvgreabis@farlep.mk.ua)  
координатор **Шкуренко К. О.**, кандидат політичних наук, доцент  
e-mail: [sh\\_kamila@mail.ru](mailto:sh_kamila@mail.ru)

### ОДЕСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)  
керівник **Барвінська П. І.**, кандидат історичних наук, доцент  
e-mail: [barwinskaja@ua.fm](mailto:barwinskaja@ua.fm)

### ПОДІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Подільський державний аграрно-технічний університет, м. Кам'янець-Подільський)  
керівник **Колосюк І. А.**, кандидат філософських наук, доцент  
e-mail: [ikolosyuk@ukr.net](mailto:ikolosyuk@ukr.net)

### ПОЛТАВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Полтавський факультет Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого)  
керівник **Куцепал С. В.**, доктор філософських наук, професор  
e-mail: [svkutsepal@rambler.ru](mailto:svkutsepal@rambler.ru)

### СУМСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Сумський державний університет)  
керівник **Дегтярьов С. І.**, кандидат історичних наук, доцент  
e-mail: [starsergo@bigmir.net](mailto:starsergo@bigmir.net)

### ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)  
керівник **Кліш А. Б.**, кандидат історичних наук, доцент  
e-mail: [Klish\\_Andriy@ukr.net](mailto:Klish_Andriy@ukr.net)

### УЖГОРОДСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Ужгородський національний університет)  
керівник **Мелеганич Г. І.**, кандидат політичних наук, доцент  
e-mail: [melgi@ukr.net](mailto:melgi@ukr.net)

### УМАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)  
керівник **Кривошея І. І.**, кандидат історичних наук, доцент  
e-mail: [igorkryvosheia@gmail.com](mailto:igorkryvosheia@gmail.com)

### ХАРКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»)  
керівник **Владленова І. В.**, доктор філософських наук, доцент  
e-mail: [vladlenova@email.ua](mailto:vladlenova@email.ua)

### ХМЕЛЬНИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Хмельницький національний університет)  
керівник **Гоцуляк В. М.**, кандидат політичних наук, доцент  
e-mail: [gotsylak@ukr.net](mailto:gotsylak@ukr.net)

### ЧЕРКАСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького)  
керівник **Васильчук Є. О.**, кандидат політичних наук, доцент  
e-mail: [vasilchuk84@bk.ru](mailto:vasilchuk84@bk.ru)

### ЧЕРНІГІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Чернігівський державний інститут економіки і управління)  
керівник **Тополь О. В.**, доктор філософських наук, доцент  
e-mail: [topololga@ukr.net](mailto:topololga@ukr.net)  
координатор **Горобець С. М.**, молодший науковий співробітник  
e-mail: [olen-g@yandex.ru](mailto:olen-g@yandex.ru)

## ПРЕДСТАВНИЦТВО

збірника «Гілея: науковий вісник» в Азербайджані

(Національної Академії Наук Азербайджану, м. Баку)  
керівник **Махмудов М. А.**, доктор філософії  
e-mail: [matlabm@yandex.com](mailto:matlabm@yandex.com)  
координатор **Рагимлі Р.**, науковий співробітник  
e-mail: [rus\\_rahimli@yahoo.com](mailto:rus_rahimli@yahoo.com)

## ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Білорусі

(Академія управління при Президентові Республіки Білорусь, м. Мінськ)  
керівник **Алейникова С. М.**, кандидат соціологічних наук, доцент  
e-mail: [alejnsvetlana@yandex.ru](mailto:alejnsvetlana@yandex.ru)  
(Брестський державний університет імені О. С. Пушкіна, м. Брест)  
керівник **Шостак Г. В.**, кандидат педагогічних наук  
e-mail: [shostak1964@brest.by](mailto:shostak1964@brest.by)  
(Гомельський державний університет імені Франциска Скорини, м. Гомель)  
керівник **Мезга М. М.**, кандидат історичних наук, доцент  
e-mail: [nmezga@gsu.by](mailto:nmezga@gsu.by)

## ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Польщі

(Університет імені Адама Міцкевича в Познані)  
керівник **Димчик Р.**, доктор, викладач,  
e-mail: [dymczyk@wp.pl](mailto:dymczyk@wp.pl)  
(Інститут історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові)  
керівник **Моравець Н.**, доктор, викладач  
e-mail: [mornor@wp.pl](mailto:mornor@wp.pl)

**Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: [www.gileya.org](http://www.gileya.org)**

**E-mail: [gileya.org.ua@gmail.com](mailto:gileya.org.ua@gmail.com)**

**Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: [www.nbuv.gov.ua/portal](http://www.nbuv.gov.ua/portal)**

**Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць**

## **PREDSTAVNYTSTVA**

**zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Ukraini**

### **VINNYTS'KE PREDSTAVNYTSTVO**

(Vinnyts'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)  
kerivnyk **Denysyuk S. H.**, doktor politychnykh nauk, profesor  
e-mail: [sg\\_denisiyk@mail.ru](mailto:sg_denisiyk@mail.ru)

### **DNIPROPETROVS'KE PREDSTAVNYTSTVO**

(Dnipropetrovs'kyy natsional'nyy universytet imeni Olesya Honchara)  
kerivnyk **Vershyna V. A.**, kandydat filosofov'kykh nauk, dotsent  
e-mail: [mailto:vivi.dp@mail.ru](mailto:mailto:vivi.dp@mail.ru)

### **DONETS'KE PREDSTAVNYTSTVO**

(Donets'kyy natsional'nyy universytet)  
kerivnyk **Andriyenko O. V.**, doktor filosofov'kykh nauk, dotsent  
e-mail: [elena\\_andrienko8@mail.ru](mailto:elena_andrienko8@mail.ru)

### **ZAPORIZ'KE PREDSTAVNYTSTVO**

(Zaporiz'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)  
kerivnyk **Yemel'yanenko Ye. O.**, kandydat filosofov'kykh nauk, dotsent  
e-mail: [gileya\\_zaporizhzhya@ukr.net](mailto:gileya_zaporizhzhya@ukr.net)

### **IVANO-FRANKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO**

(Prykarpats'kyy natsional'nyy universytet imeni Vasylia Stefanyka, m. Ivano-Frankivs'k)  
kerivnyk **Dychkovs'ka H. O.**, kandydat filosofov'kykh nauk, dotsent  
e-mail: [go\\_osmomysl@ukr.net](mailto:go_osmomysl@ukr.net)

### **LUHANS'KE PREDSTAVNYTSTVO**

(Skhidnoukrayins'kyy natsional'nyy universytet imeni Volodymyra Dalya, m. Vinnytsya)  
kerivnyk **Mykhaylyuk V. P.**, doktor istorichnykh nauk, profesor  
e-mail: [vital\\_mih@ukr.net](mailto:vital_mih@ukr.net)

### **L'VIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO**

(Natsional'nyy universytet «L'vivs'ka politehnika»)  
kerivnyk **Karivets' I. V.**, kandydat filosofov'kykh nauk, dotsent  
e-mail: [sacre@ukr.net](mailto:sacre@ukr.net)

### **MARIUPOL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO**

(Mariupol's'kyy derzhavnyy universytet)  
kerivnyk **Dehterenko A. M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent  
e-mail: [degterenko777@ukr.net](mailto:degterenko777@ukr.net)  
koordinatorka **Bulyk M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent  
e-mail: [vorlok@ukr.net](mailto:vorlok@ukr.net)

### **MYKOLAYIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO**

(Mykolayivs'kyy natsional'nyy universytet imeni V. O. Sukhomlyns'koho)  
kerivnyk **Makarchuk S. S.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent  
e-mail: [rvgreabis@farlep.mk.ua](mailto:rvgreabis@farlep.mk.ua)  
koordinatorka **Shkurenko K. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent  
e-mail: [sh\\_kamila@mail.ru](mailto:sh_kamila@mail.ru)

### **ODES'KE PREDSTAVNYTSTVO**

(Odes'kyy natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnykova)  
kerivnyk **Barvins'ka P. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent  
e-mail: [barvinskaja@ua.fm](mailto:barvinskaja@ua.fm)

### **PODIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO**

(Podil's'kyy derzhavnyy ahrarno-tekhnichnyy universytet, m. Kam'yanets'-Podil's'kyy)  
kerivnyk **Kolosyuk I. A.**, kandydat filosofov'kykh nauk, dotsent  
e-mail: [ikolosyuk@ukr.net](mailto:ikolosyuk@ukr.net)

### **POLTAVS'KE PREDSTAVNYTSTVO**

(Poltavs'kyy fakul'tet Natsional'noyi yurydychnoyi akademiyi Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho)  
kerivnyk **Kutsepal S. V.**, doktor filosofov'kykh nauk, profesor  
e-mail: [svkutsepal@rambler.ru](mailto:svkutsepal@rambler.ru)

### **SUMS'KE PREDSTAVNYTSTVO**

(Sums'kyy derzhavnyy universytet)  
kerivnyk **Dehtyar'ov S. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent  
e-mail: [starsergo@bigmir.net](mailto:starsergo@bigmir.net)

### **TERNOPIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO**

(Ternopil's'kyy natsional'nyy pedahohichnyy universytet imeni Volodymyra Hnatyuka)  
kerivnyk **Klish A. B.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent  
e-mail: [Klish\\_Andriy@ukr.net](mailto:Klish_Andriy@ukr.net)

### **UZHGORODS'KE PREDSTAVNYTSTVO**

(Uzhhorods'kyy natsional'nyy universytet)  
kerivnyk **Melehanych H. I.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent  
e-mail: [melgi@ukr.net](mailto:melgi@ukr.net)

### **UMANS'KE PREDSTAVNYTSTVO**

(Umans'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet imeni Pavla Tychyny)  
kerivnyk **Kryvosheya I. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent  
e-mail: [igorkryvosheia@gmail.com](mailto:igorkryvosheia@gmail.com)

### **KHARKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO**

(Natsional'nyy tekhnichnyy universytet «Kharkivs'kyy politekhnichnyy instytut»)  
kerivnyk **Vladlenova I. V.**, doktor filosofov'kykh nauk, dotsent  
e-mail: [vladlenova@email.ua](mailto:vladlenova@email.ua)

### **KHMEL'NYTS'KE PREDSTAVNYTSTVO**

(Khmel'nyts'kyy natsional'nyy universytet)  
kerivnyk **Hotsulyak V. M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent  
e-mail: [gotsylak@ukr.net](mailto:gotsylak@ukr.net)

### **CHEKAS'KE PREDSTAVNYTSTVO**

(Cherkas'kyy natsional'nyy universytet imeni Bohdana Khmel'nyts'koho)  
kerivnyk **Vasyl'chuk Ye. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent  
e-mail: [vasilchuk84@bk.ru](mailto:vasilchuk84@bk.ru)

### **CHERNIHIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO**

(Chernihivs'kyy derzhavnyy instytut ekonomiky i upravlinnya)  
kerivnyk **Topol' O. V.**, doktor filosofov'kykh nauk, dotsent  
e-mail: [topololga@ukr.net](mailto:topololga@ukr.net)  
koordinatorka **Horobets' S. M.**, molodshyy naukovyy spivrobitnyk  
e-mail: [olen-g@yandex.ru](mailto:olen-g@yandex.ru)

## **PREDSTAVNYTSTVO**

**zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Azerbaydzhani**

(Natsional'noyi Akademiyi Nauk Azerbaydzhanu, m. Baku)  
kerivnyk **Makhmudov M. A.**, doktor filosofiyi  
e-mail: [matlabm@yandex.com](mailto:matlabm@yandex.com)  
koordinatorka **Rahymly R.**, naukovyy spivrobitnyk  
e-mail: [rus\\_rahimli@yahoo.com](mailto:rus_rahimli@yahoo.com)

## **PREDSTAVNYTSTVA**

**zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Bilorusi**

(Akademiya upravlinnya pry Prezydentovi Respubliki Bilorus', m. Mins'k)  
kerivnyk **Aleynykova S. M.**, kandydat sotsiolohichnykh nauk, dotsent  
e-mail: [alejnsvetlana@yandex.ru](mailto:alejnsvetlana@yandex.ru)  
(Brest's'kyy derzhavnyy universytet imeni O. S. Pushkina, m. Brest)  
kerivnyk **Shostak H. V.**, kandydat pedahohichnykh nauk  
e-mail: [shostak1964@brest.by](mailto:shostak1964@brest.by)  
(Homel's'kyy derzhavnyy universytet imeni Frantsys'ka Skoryny, m. Homel')  
kerivnyk **Mezha M. M.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent  
e-mail: [nmezga@gsu.by](mailto:nmezga@gsu.by)

## **PREDSTAVNYTSTVA**

**zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Pol'shchi**

(Universytet imeni Adama Mitskevycha v Poznani)  
kerivnyk **Dymchuk R.**, doktor, vykladach,  
e-mail: [dymczyk@wp.pl](mailto:dymczyk@wp.pl)  
(Instytut istoriyi Akademiyi imeni Yana Dluhosha v Chenstokhovi)  
kerivnyk **Moravets N.**, doktor, vykladach  
e-mail: [mornor@wp.pl](mailto:mornor@wp.pl)

**Zaproshuyemo Vas vidvidaty nash sayt: [www.gileya.org](http://www.gileya.org)**

**E-mail: [gileya.org.ua@gmail.com](mailto:gileya.org.ua@gmail.com)**

**Dyv. takozh: Sayt Natsional'noyi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho:  
[www.nbu.gov.ua/portal](http://www.nbu.gov.ua/portal)**

**Rozdil: Naukova periodyka Ukrainy: zhurnaly ta zbirnyky naukovykh prats'**

**ІНФОРМАЦІЯ**  
**про скасування статті Горбаня Р. А.**  
**«Діалектика міфологічного та релігійного в гуцульській культурі» //**  
**Гілея: науковий вісник. — К., 2015. — Вип. 100. — С. 160–165.**

У збірнику «Гілея: науковий вісник. Вип. 100» вийшла стаття під іменем **Горбаня Р. А.** «Діалектика міфологічного та релігійного в гуцульській культурі». Але у зв'язку зі зверненням **Ситник Оксани Олександрівні**, яка надала всі необхідні докази, що підтверджують дату створення та опрацювання матеріалу, редакція вивчила надані матеріали. Окрім цього роботи Ситник О. виставлені на сайті <https://plus.google.com/u/0/105957402279399570456>, які дозволяють порівняти стиль написання та ін.

Тому редакція приймає рішення про скасування статті Горбаня Р. А. «Діалектика міфологічного та релігійного в гуцульській культурі» й вилучає статтю з вип. 100. Стаття вилучена з вип. 100 на сайті [www.gileya.org](http://www.gileya.org) 28 листопада 2015 р.

**Головний редактор**  
**Віктор Вашкевич**

# ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(367):821.161–94.09

**Кириченко М. И.,**  
аспирант кафедры историографии,  
источниковедения и археологии исторического  
факультета, Харьковский национальный  
университет им. В. Н. Каразина  
(Украина, Харьков), mkiritchenko@gmail.com

## ПОВЕСТЬ ВРЕМЕННЫХ ЛЕТ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ СЕВЕРЯН

*Повесть временных лет рассмотрена как источник по истории восточнославянского племенного союза северян. В статье проводится краткий анализ развития представлений о возникновении этого источника, его авторства и цели создания. Приводится аргументация необходимости работы с Лаврентьевской, Радзивиловской и Ипатьевской летописями как списками, наиболее близкими к протографу. Проводится краткий анализ форм написания этнонима «северяне» в текстах списков Повести временных лет. Автор пришел к выводу, что, несмотря на некоторые недостатки, выявленные предшественниками, Повесть временных лет остается основным письменным источником по ранней истории восточных славян и северян, в частности. В перспективе планируется проведение детального анализа фрагментов Повести, повествующих о северянах.*

*Ключевые слова:* Повесть временных лет, русские летописи, северяне.

*(статья друкується мовою оригіналу)*

Повесть временных лет (далее ПВЛ) является одним из немногочисленных письменных источников, содержащих сведения о северянах – славянском объединении Днепровского Левобережья. Всего этот памятник содержит 10 фрагментов (5 в недатированной части и 5 в датированной), в которых упоминаются северяне. Впервые северяне появляются в ПВЛ в рассказе о переселении славян к Днепру, а последнее их упоминание относится к 1024 году, когда они упоминаются в контексте повествования о битве при Листвене. Термины «северяне» и «Северская земля» фигурируют и в последующих сообщениях летописи, но в этих случаях речь идет уже об историко–географической области и ее новом, «древнерусском», населении, перенявшем имя, но не культурную идентичность своих предшественников [17, с. 165, 166].

К датированной части ПВЛ относятся следующие случаи упоминания северян: 1) Упоминание северян в числе славян, переселившихся с Дуная к Днепру; 2) Рассказ об автономных княжениях славян, одно из которых принадлежало северянам; 3) Упоминание северян в числе формирований, говорящих на славянском языке; 4) Упоминание северян в составе славянских объединений, населявших Великую Скифию; 5) Фрагмент об обычаях славян–язычников, где северяне в комплексе с другими восточнославянскими объединениями противопоставляются полянам.

В датированной части ПВЛ содержится ряд сообщений о развитии даннических отношений славян Поднепровья. В некоторых из них повествуется о северянах: 1) Под 859 год сообщается о даннической зависимости северян от хазар; 2) Под 884 год – о военном походе князя Олега на северян и обложении их данью; 3) Под 885 год летописец

подводит итоги походов Олега и повторяет сообщение о покорении северян. Еще 2 сообщения ПВЛ повествуют о северянах, как о составной части Руси: 1) Под 907 год северяне упоминаются в числе народов, составлявших войско князя Олега во время похода на Константинополь; 2) Под 1024 год ПВЛ передает рассказ о сражении Мстислава и Ярослава Владимировичей при Листвене, где северяне выступили на стороне Мстислава.

Упоминания северян в ПВЛ легли в основу многочисленных исследовательских трудов по истории этого племенного союза, однако углубление источниковедческого анализа ПВЛ заставляет пересмотреть и некоторые позиции относительно северян в этом памятнике. Поэтому пересмотр взгляда на этот источник информации о северянах, является актуальной проблемой, стоящей перед исследователями, предметом которых является история развития данного племенного союза.

Относительно времени создания и авторства ПВЛ в историографии присутствуют различные представления. Долгое время было принято считать, что этот памятник не является оригинальным произведением. В соответствии с гипотезой А. А. Шахматова, ее текст восходит к еще более раннему, но не сохранившемуся источнику – так называемому «Начальному своду», составленному в конце XI века игуменом Киево–Печерского монастыря Иоанном. Сам А. А. Шахматов и его последователи усматривали отсылки к этому памятнику в Новгородской первой летописи младшего извода [14, с. 338], однако в последнее время те основы, на которых базировалась указанная гипотеза, были пересмотрены и нашли новое истолкование, подвергнутое сомнению существование «Начального свода» [3, с. 56–116; 2, с. 73; 16, с. 470–471; 19, с. 269–308].

Непосредственно ПВЛ, как было принято считать до недавнего времени, существовала в трех редакциях, из которых до нас дошли только вторая и третья [14, с. 337]. Считалось, что текст несохранившейся первой редакции был написан в 1110–1112 гг. монахом Киево–Печерского монастыря Нестором, а впоследствии переписан и дополнен другими летописцами – авторами второй (Сильвестр в 1116 году) и третьей (летописец князя Мстислава Владимировича в 1117 году) редакций [18, с. 539; 14, с. 337]. Однако такое представление базировалось на тех гипотезах А. А. Шахматова, которые были пересмотрены в недавних исследованиях. Помимо того, что сама причастность Нестора к авторству ПВЛ была подвергнута сомнению [21, р. 31–59], современные исследователи все больше склоняются к тому мнению, что гипотетических «редакций» вовсе не существовало, а вся задумка и ее исполнение принадлежит руке одного автора [15, с. 165; 1, с. 162–165]. Этим автором, по мнению А. П. Толочко, был Сильвестр, игумен киевского Выдубицкого монастыря, составивший летопись в 1116 году для Владимира Мономаха [15, с. 165; 20,



р. 207]. С точки зрения А. А. Гиппиус, ПВЛ была создана в Киево-Печерском монастыре в 1115 году, в 1116 году в Выдубицком монастыре Сильвестр создал ее список, а в 1117 году на основе выдубицкой рукописи был создан «Мстиславов экземпляр», подвергнувшийся некоторой редакторской обработке [5, с. 20–44; 6, с. 3–24].

Гипотетический изначальный текст ПВЛ («первая редакция»), созданный до 1116 года (в 1110–1112 годах по А. А. Шахматову или в 1115 году по А. А. Гиппиус), не представлен ни в одном из сохранившихся списков. Текст Сильвестра («вторая редакция» по А. А. Шахматову, первый список по А. А. Гиппиус или оригинал ПВЛ по А. П. Толочко), созданный в 1116 году, сохранился в составе Лаврентьевской и Радзивиловской летописей.

Лаврентьевский список (наиболее ранний из сохранившихся) был составлен монахом Лаврентием в 1377 году для суздальского князя Дмитрия Константиновича. Лаврентий писал с ветхого списка, что, по-видимому, привело к обилию ошибок и пропусков. Радзивиловская летопись была составлена предположительно в начале XIII века и сохранилась в двух списках XV века – Кёнигсбергском и Московско-Академическом, которые были сделаны с потерянной рукописи более раннего времени [13, с. 34–40].

Текст «Мстиславова экземпляра» («третья редакция» по А. А. Шахматову), созданный в 1117 году, отражен в составе Ипатьевской летописи. Старейший из сохранившихся списков Ипатьевской летописи относится к концу 1420–х годов.

Таким образом, даже наиболее ранний из списков ПВЛ – Лаврентьевский – отстоит на два с половиной века от протографа и на три с половиной века от даты последнего упоминания в нем северян. Эта проблема усугубляется еще и тем фактом, что сохранившиеся списки зачастую находятся в разногласии между собой. В некоторых случаях их тексты расходятся лишь в несущественных орфографических особенностях, но временами встречаются и довольно существенные различия, что может привести к серьезным осложнениям в понимании первичного смысла сообщений летописи [4, с. 269–283]. Поэтому упоминания о северянах в ПВЛ должны рассматриваться с учетом разночтений всех упомянутых списков.

Текст ПВЛ, как основной источник по истории Древней Руси IX–начала XII вв., использовался многими писцами при составлении новых летописных сводов, приобретая под пером различных авторов новые оттенки (в соответствии со временем, мировоззрением и политическими взглядами переписчика, а также интересами его заказчика) [8, с. 45]. Кроме того, время, отделяющее переписчика от протографа, могло сделать даже для него непонятным язык первоначального текста и образ мыслей его автора, что неизбежно породало попытки интерпретации и актуализации оригинального текста. Учитывая эти факторы, для толкования некоторых сложных фрагментов ПВЛ резонным кажется обращение к как можно более широкому кругу ее списков. Особенно ценными могут стать списки, содержащие расширенное толкование некоторых фрагментов классического текста ПВЛ (например, Густынской летописи и Летописцу Переяславля Суздальского).

Сложно найти исследование по истории Древней Руси, в котором не принимали бы во внимание сообщения

ПВЛ, поскольку это основной письменный источник информации о становлении и ранней истории этого государства. Но вопрос о том, с какой степенью доверия можно относиться к информации ПВЛ, а особенно ее вводной недатированной части, до сих пор остается открытым. К примеру, по мнению М. Н. Тихомирова, более или менее точные и подробные записи в ПВЛ появляются лишь в ее датированной части, а относительно событий предшествующего периода летописец имел так мало источников, что пришлось внести в свое повествование информацию из песен и легенд, придав им значение исторических свидетельств [13, с. 38, 43]. В связи с этим, М. Н. Тихомиров рекомендовал относиться к вводной части ПВЛ в большей степени как к набору легенд, чем как к историческому повествованию [13, с. 38].

Свой взгляд на сущность ПВЛ предложил И. Н. Данилевский. Он видит в ней особую книгу для фиксации праведных и грешных поступков для последующего предъявления на последнем суде (само название памятника исследователь предлагает трактовать как «До известия о последних временах») [7, с. 233, 234], а, следовательно, все в ней записанное должно было выполнять функцию оправдательного/обвинительного документа. ПВЛ, как считает И. Н. Данилевский, создавалась во времена, когда само принятие христианства могло считаться достаточным для прощения на Страшном суде. Однако, в скором времени концепция возможности спасения изменилась и получила распространение идея воздаяния за конкретные дела [7, с. 239], что отразилось и на летописных сводах, перед авторами которых была поставлена новая задача – более подробная фиксация событий, а также апология своего народа перед главным реципиентом летописания, под которым И. Н. Данилевский предлагает усматривать самого Создателя [7, с. 267]. Исходя из этой гипотезы, «признание эсхатологических мотивов в Повести временных лет в числе ведущих неизбежно влечет за собой предположение о присутствии их так или иначе в каждом фрагменте, из которых состоит единый текст летописи» [7, с. 258]. Такая точка зрения может объяснить нарочитое возвышение летописцем полян, как ядра Древней Руси, и понижение значимости других славянских объединений, ставших частью этого государства. Следовательно, можно полагать, что летописные северяне так же вовлечены в контекст аполгии правителей Древней Руси перед правосудием Страшного суда и их роль в тексте летописи второстепенна, являясь лишь составной частью в задаче, поставленной перед летописцем.

Отдельного внимания заслуживает место северян в этнонимии ПВЛ. Летописец дает собственное толкование некоторых славянских этнонимов. К примеру, происхождение этнонимов «радимичи» и «вятичи» он ведет от братьев Радима и Вятко из рода яхлов [9, с. 210], этноним «поляне» производит от того, «что сидели в поле» [9, с. 219], происхождение этнонима «древляне» связывает с тем, «что сели в лесах», а «полочане», по его мнению, названы от реки Полота, на которой они осели [9, с. 207]. Но «северян» в этом отношении летописец обходит стороной, никак не расшифровывая их этноним (впрочем, как и многие другие этнонимы). Вероятно, это связано с тем, что происхождение названия северян было неясным и для самого автора ПВЛ. Такая догадка находит подтверждение в лингвистике: этноним «сѣвер»,

наряду с «поля» и «дерева», является бессуффиксным, что указывает на его архаичность и бытование задолго до «распада праславянского единства» [17, с. 205]. Таким образом, этноним «сѣвер» должен был сформироваться и закрепиться значительно раньше написания первых летописей. Этим, видимо, объясняются и различия форм этнонима северян в списках ПВЛ – в рамках одного и того же списка (а иногда и в рамках одного предложения [См. напр.: 11, стб. 17]) они могут называться по-разному, например: «Сѣверь» [10, стб. 6], «сивера» [12, с. 12], «Сѣверо» [11, стб. 5], но самым распространенным в ранних списках является форма «Сѣверь». Со временем этот этноним трансформировался в более привычную для русских летописцев форму «северяне».

Таким образом, упоминания о северянах в ПВЛ довольно малочисленны, учитывая тот факт, что этот памятник является одним из центральных письменных источников сведений об этом племенном союзе. Но даже к этим немногочисленным сведениям исследователи относятся с большой долей осторожности, учитывая малую достоверность информации недатированной части ПВЛ и предвзятое отношение к северянам со стороны, как составителей протографа, так и переписчиков, отраженное в тексте памятника в целом.

В исторической науке присутствуют различные взгляды на время, цели создания, а также авторство ПВЛ, однако, в рамках исследования истории северян важно учитывать те факторы, что этот памятник был создан в период, когда северяне уже воспринимались неотделимой частью Руси, а автор текста был явным апологетом полян и экспансивной политики их князей.

Наиболее близкими к протографу ПВЛ списками, способными лечь в основу источниковой базы для исследования истории северян, являются Лаврентьевская, Радзивилловская и Ипатьевская летописи, однако их язык, местами недоступный для понимания современными исследователями, может быть прояснен за счет интерпретаций более поздних списков.

В летописях используется различная форма этнонима, известного нам как «северяне», однако наиболее распространенная форма – «Сѣверь».

Несмотря на отмеченные особенности, ПВЛ остается ценнейшим источником по истории северян, положенным в основу всех исторических нарративов периода формирования историографии по истории образования и ранних этапов развития Руси. На сообщения этого источника в большой мере опираются и первые исследования истории северян. В наше время, когда источниковая база по истории северян пополнилась как новыми письменными, так и материальными источниками, ПВЛ продолжает оставаться востребованным первостепенным ресурсом информации о северянах.

#### Список использованных источников

1. Аристов В. До питання про «хронологічну симетрію» Повісті временних літ / Вадим Аристов // RUTHENICA. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. – К.: Інститут історії України НАН України; Laurus. – 2012. – Т.11. – С.162–165.
2. Вілкул Т. «В лѣто 6360. Поча ся прозывают руская земля». Початкові статті повісті временних літ та новгородського літопису / Т. Вілкул // Княжа доба: історія і культура. – 2014. – Вип.8. – С.73–104.
3. Вілкул Т. Л. Повесть временных лет и хронограф / Т. Л. Вілкул // Palaeoslavica. – 2007. – XV. – №2. – С.56–116.

4. Вілкул Т. Л. Текстологія Повісті временних літ: Контрольні тексти: Книга Буття у Промові Філософа / Т. Л. Вілкул // Україна у Центрально-Східній Європі. – К., 2011. – Вип.11. – С.269–283.

5. Гиппиус А. А. К проблеме редакций Повести временных лет. I. / А. А. Гиппиус // Славяноведение. – 2007. – №5. – С.20–44.

6. Гиппиус А. А. К проблеме редакций Повести временных лет. II. / А. А. Гиппиус // Славяноведение. – 2008. – №2. – С.3–24.

7. Данилевский И. Н. Повесть временных лет: герменевтические основы изучения летописных текстов / И. Н. Данилевский. – М.: Аспект-Пресс, 2004. – 383 с.

8. Опарина А. В. ПВЛ и взаимоотношение ее списков / А. В. Опарина // Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева. – 2012. – №4 [11]. – С.45–50.

9. Повесть временных лет. Ч.1. Текст и перевод / Подготовка текста Д. С. Лихачева; перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова / [под ред. В. П. Адриановой-Перетц]. – М.; Л., 1950. – 405 с.

10. Полное собрание русских летописей. Т.1. Лаврентьевская летопись. Вып.1. Повесть временных лет. – Л., 1926. – 540 столб. + 30 с.

11. Полное собрание русских летописей. Т.2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – 938 столб. + 108 с.

12. Полное собрание русских летописей. Т.38. Радзивилловская летопись. – Л.: Наука, 1989. – 177 с.

13. Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР. Вып.1. С древнейшего времени до конца XVIII века / М. Н. Тихомиров. Учебное пособие. – М., 1962. – 495 с.

14. Творогов О. В. Повесть временных лет и Начальный свод (Текстологический комментарий) // ТОДРЛ. – 1976. – Т.30. – С.3–26.

15. Толочко А. П. Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. / А. П. Толочко // Ruthenica. – 2008. – Т.7. – С.154–165.

16. Толочко О. П. Початкове літописні зведення / О. П. Толочко // Енциклопедія історії України. – Київ, 2011. – Т.8. – С.470–471.

17. Хабургаев Г. А. Этнонимия Повести временных лет / Г. А. Хабургаев. – М.: Изд-во Московского университета, 1979. – 232 с.

18. Шахматов А. А. История русского летописания. Т.1. Повесть временных лет и древнейшие русские летописные своды. Кн.2. Раннее русское летописание / А. А. Шахматов. – СПб.: Наука, 2003. – 1024 с.

19. Ostrowski D. The Na'cal'nyj svod theory and the Povest' vremennykh let / Donald Ostrowski // The Povest' vremennykh let. An Interlinear Collation and Paradosis. – Harvard Ukrainian research institute publications, 2004. – P.269–308.

20. Tolochko Oleksiy P. Christian Chronology, Universal History, and the Origin of Chronicle Writing in Rus' / Oleksiy P. Tolochko // Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery. – 2011. – P.205–227.

21. Tolochko Oleksiy. On «Nestor the Chronicler» / Oleksiy Tolochko // Harvard Ukrainian Studies. – Vol.29. – №1/4, Ukrainian philology and linguistics in the twenty-first century. – 2007. – P.31–59.

#### References

1. Aristov V. Do pytannya pro «kronolohichnu symetriyu» Povisti vremennykh lit / Vadym Aristov // RUTHENICA. Shchorichnyk seredn'ovichnoyi istoriyi ta arkeolohiyi Skhidnoyi Yevropy. – K.: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy; Laurus. – 2012. – Т.11. – С.162–165.

2. Vilkul T. «V leto 6360. Pocha sya prozivaty ruskaya zemlya». Pochatkovy statyi povisti vremennykh lit ta novhorods'koho litopysu / T. Vilkul // Knyazha doba: istoriya i kul'tura. – 2014. – Vyp.8. – S.73–104.

3. Vilkul T. L. Povest' vremennykh let i hronograf / T. L. Vilkul // Palaeoslavica. – 2007. – XV. – №2. – P.56–116.

4. Vilkul T. L. Tekstolohiya Povisti vremennykh lit: Kontrol'ni teksty: Knyha Buttya u Promovi Filosafo / T. L. Vilkul // Ukrainya u Tsentral'no-Skhidnyy Yevropi. – K., 2011. – Vyp.11. – S.269–283.

5. Gippius A. A. K probleme redakcij Povesti vremennykh let. I. / A. A. Gippius // Slavjanovedenie. – 2007. – №5. – S.20–44.

6. Gippius A. A. K probleme redakcij Povesti vremennykh let. II. / A. A. Gippius // Slavjanovedenie. – 2008. – №2. – S.3–24.

7. Danilevskij I. N. Povest' vremennykh let: germenevticheskie osnovy izuchenija litopisnykh tekstov / I. N. Danilevskij. – M.: Aspekt-Press, 2004. – 383 s.

8. Oparina A. V. PVL i vzaimootnoshenie ee spisokov / A. V. Oparina // Vestnik Volzhskogo universiteta im. V. N. Tatischeva. – 2012. – №4 [11]. – S.45–50.

9. Povest' vremennyh let. Ch.1. Tekst i perevod / Podgotovka teksta D. S. Lihacheva; perevod D. S. Lihacheva i B. A. Romanova / [pod red. V. P. Adrianovoj–Peretc]. – M.; L., 1950. – 405 s.

10. Polnoe sobranie russkikh letopisej. T.1. Lavrent'evskaja letopis'. Vyp.1. Povest' vremennyh let. – L., 1926. – 540 stolbc. + 30 s.

11. Polnoe sobranie russkikh letopisej. T.2. Ipat'evskaja letopis'. – SPb., 1908. – 938 stolbc. + 108 s.

12. Polnoe sobranie russkikh letopisej. T.38. Radzivilovskaja letopis'. – L.: Nauka, 1989. – 177 s.

13. Tihomirov M. N. Istochnikovedenie istorii SSSR. Vyp.1. S drevnejshogo vremeni do konca XVIII veka / M. N. Tihomirov. Uchebnoe posobie. – M., 1962. – 495 s.

14. Tvorogov O. V. Povest' vremennyh let i Nachal'nyj svod (Tekstologicheskij kommentarij) // TODRL. – 1976. – T.30. – S.3–26.

15. Tolochko A. P. Perechityvaja pripisku Sil'vestra 1116 g. / A. P. Tolochko // Ruthenia. – 2008. – T.7. – S.154–165.

16. Tolochko O. P. Pochatkovje litopysne zvedennja / O. P. Tolochko // Entsiklopediya istoriji Ukrainy. – Kyjiv, 2011. – T.8. – S.470–471.

17. Naburgaev G. A. Jetnonimija Povesti vremennyh let / G. A. Naburgaev. – M.: Izd-vo Moskovskogo universiteta, 1979. – 232 s.

18. Shahmatov A. A. Istorija russkogo letopisanija. T.1. Povest' vremennyh let i drevnejšie russkie letopisnye svody. Kn.2. Rannee russkoe letopisanie / A. A. Shahmatov. – SPb.: Nauka, 2003. – 1024 s.

19. Ostrowski D. The Na'cal'nyj svod theory and the Povest' vremennyh let / Donald Ostrowski // The Povest' vremennyh let. An Interlinear Collation and Paradosis. – Harvard Ukrainian research institute publications, 2004. – P.269–308.

20. Tolochko Oleksij P. Christian Chronology, Universal History, and the Origin of Chronicle Writing in Rus' / Oleksij P. Tolochko // Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery. – 2011. – P.205–227.

21. Tolochko Oleksij. On «Nestor the Chronicler» / Oleksij Tolochko // Harvard Ukrainian Studies. – Vol.29, – №1/4, Ukrainian philology and linguistics in the twenty-first century. – 2007. – P.31–59.

**Kiritchenko M. I.**, graduate student, Department of Historiography, Source Studies and Archaeology of the Faculty of History, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine, Kharkov), mkiritchenko@gmail.com

#### Primary Chronicle as a source on Severians history

The article considers the Primary Chronicle as a source on the history of Severians – one of tribal unions of early East Slavs. This article briefly reviews the development of ideas about the origin of this source, its authorship and purpose of creation. Author considers that the closest to Primary Chronicle's protograph codices that are able to form the basis of the source base for the study of the history of the Severians are Laurentian, Radzivil and Hypatian Chronicles. A brief analysis of the written forms of ethnonym «Severians» in the texts of codices of Primary Chronicle showed that there is various forms but the most common is «Sever». The author concludes that despite some problems identified by researchers, Primary Chronicle remains a major source of early history of the Eastern Slavs and Severians in particular.

**Keywords:** Primary Chronicle, Russian chronicles, Severians.

**Кириченко М. І.**, аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна (Україна, Харків), mkiritchenko@gmail.com

#### Повість временних літ як джерело з історії сіверян

Повість временних літ розглянута як джерело з історії східнослов'янського племінного союзу сіверян. У статті проводиться короткий аналіз розвитку уявлень про виникнення цього джерела, його авторства і цілі створення. Наводиться аргументація необхідності роботи з Лаврентійським, Радзивіловським та Іпатіївським літописами як списками, що є найбільш близькими до прототипа. Проводиться короткий аналіз форм написання етноніма «сіверяни» в текстах списків Повісті временних літ. Автор доходить висновку, що, незважаючи на деякі недоліки, виявлені дослідниками, Повість временних літ залишається головним письмовим джерелом з ранньої історії східних слов'ян і сіверян зокрема. У перспективі планується проведення детального аналізу фрагментів Повісті, що описують про сіверян.

**Ключові слова:** Повість временних літ, руські літописи, сіверяни.

\* \* \*

УДК 323.37(477)«16–17»

**Дегтярьов С. І.**, доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права, Сумський державний університет (Україна, Суми), starsergo@bigmir.net

#### УКРАЇНСЬКЕ СУДОЧИНСТВО НАПРИКІНЦІ XVII – У XVIII СТ. ТА ВПЛИВИ НА НЬОГО РОСІЙСЬКИХ СУДОВИХ ПРАКТИК\*

Стаття присвячена українському судочинству наприкінці XVII – у XVIII ст. та впливам на нього російських судових практик. З побудовою української козацької державності у середині XVII ст. на землях Північно–Східної України з'явилася і власна модель судочинства, яка у своїй діяльності спиралася на нормативну базу литовсько–польської доби та ранньомодерної Європи. Але вже з початку XVIII ст. російські царі/імператори здійснювали політику інкорпорації українських земель до Росії. Протягом XVIII ст. відбувається проникнення російського імперського законодавства в українські судові практики; на цих землях створюються судові або контролюючі їх установи, підпорядковані російській адміністрації; змінюється сам характер судового процесу (на інквізиційний), навіть мова ведення документів зі староукраїнської замінюється на російську.

**Ключові слова:** Україна, судова система, Російська імперія, бюрократія, інкорпорація.

Багато питань стосовно судочинства XVII–XVIII ст. досі не знайшли достатнього висвітлення в історичних дослідженнях. Хоча, безперечно, багато вітчизняних дослідників та поодинокі зарубіжні вчені різною мірою торкалися цієї проблематики ще з XIX ст. Активно ними використовувалися письмові джерела, що відклалися у результаті діяльності судових органів України–Гетьманщини у зазначений період. Такими матеріалами користувалися під час своїх досліджень на ниві вивчення українського судівництва Д. Бантиш–Каменський, О. Шафонський, О. Лазаревський, О. Андриєвський, М. Бакай, В. Доманицький та ін. [1; 4; 10]. Низка вчених зверталася до цієї теми і протягом XX – початку XXI ст. Серед них Я. Падох, В. Шандра, Н. Сиза, С. Дегтярьов та ін. [7; 8; 17; 19; 20; 21].

У пропонованій роботі ми здебільшого спираємося на доробок сучасних дослідників і робимо спробу реконструювати судочинство, що мало місце на північно–східних українських територіях у XVII–XVIII ст. в умовах політичного наступу на ці землі російського самодержавства.

За словами українського історика В. Брехуненка, високий рівень самостійності України–Гетьманщини наприкінці XVII ст. – у перші роки XVIII ст. забезпечували власна адміністративна система, фінанси, суд, самобутня культура, повноправність еліти в майнових і господарських справах тощо. Вони ж були опорою «україноцентричної свідомості козацького народу» [3, с. 334].

Російському уряду це заважало інтегрувати територію і суспільство Української держави до російського адміністративного та соціального простору.

Вважається, що однією з причин невдоволення польсько–шляхетськими порядками в Україні перед Хмельниччиною був становий судоустрій [19, с. 64]. Судова система України–Гетьманщини сформувалася на основі звичаїв, гетьманських розпоряджень після війни під проводом Б. Хмельницького. Значною мірою вона також спиралася на Литовський статут. Однією з позитивних ознак цієї системи судочинства було те, що між функціями судів різних рівнів (рангів) була дуже невелика різниця.

У «березневих статтях» періоду Б. Хмельницького та їхній редакції 1659 р. гарантувалося невтручання царської адміністрації в українське судочинство [6, с. 291].

Посилаючись на Д. Бантиша–Каменського, Я. Падох теж вказував, що з 1654 р. Гетьманщині забезпечувалася автономія судочинства. У статтях Переяславської угоди йшлося: «В судах чтоб ни воевода, ни столник в Суды Войсковые не вступались: где три человека козаков, тогда два третьего должны судити». Але ця судова автономія дедалі більше обмежувалася російським законодавством. Хоча, говорячи про правове життя в Україні наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. та російські впливи на нього, український вчений Я. Падох зазначав, що «правове життя Московщини було мало розвинуте», а Україна в цьому плані «стояла набагато вище Московщини» [17, с. 17].

Сам судовий процес Гетьманщини був заснований на демократичних засадах: змагальність, виборність суддів, гласність та колегіальність у розгляді справ тощо. Велика увага приділялася погашенню матеріальних збитків потерпілого від злочину [20, с. 49]. На демократичності судового устрою Гетьманщини, як і всієї процесуальної практики в Україні, наполягає і Я. Падох. За його висловами, їхньою особливістю були однорідність та загальна повсюдність судів. Як для корінного населення, так і для чужинців діяли одні й ті ж судові установи. Навіть у містах, наділених магдебурзьким правом, справи міщан могли вирішувати об'єднані козацько–міщанські суди. Деякі зміни відбулися лише після судової реформи К. Розумовського.

Існували і деякі негативні моменти у судочинстві Гетьманщини:

– залежність судів від адміністративної влади (сотники, полковники керували не тільки адміністрацією відповідних округів, але й судами на цих територіях);

– судова тяганина (повільність у вирішенні справ призводила до великої кількості апеляцій або ж одна справа могла переходити через десятки різних судів – від нижчих до вищих) [17, с. 180–181].

У козацькій державі основна судова функція покладалася на виборного військового суддю. Він розглядав кримінальні та цивільні справи, що виникали у Війську Запорозькому. Але остаточно вирок затверджувався кошовим отаманом або військовою радою [19, с. 66].

Система судочинства для населення складалася з козацьких, сотенних, полкових судів і генерального суду. Козацькі суди (нижча ланка) розглядали справи і приймали рішення за участю всієї громади. У полкових і сотенних судах судочинство могли здійснювати полковники і сотники, а також полкові й сотенні судді. Вони розглядали справи козаків, селян, міщан. Генеральний суд був вищою інстанцією суду. До нього входили два генеральні судді та судовий писар. Цей суд був апеляційною установою для сотенних і полкових судів.

У містах існували міські суди, що спиралися на магдебурзьке право [19, с. 66–67]. Існували й деякі інші судові інституції. На їхній діяльності та функціях вже згадуваних судів зупинимося детальніше.

Сільські суди вирішували справи козаків і посполитих. Вони поділялися на суди отаманів (отамани спільно з двома–трьома козаками вирішували суперечки рядових козаків) та суди в'їтів (в'їти разом з двома–трьома селянами розглядали справи посполитих).

У містечках і містах функціонували ратушні, городові та магістратські суди.

Ратушні суди були колегіальними установами у невеликих непривілейованих містах. Входили до них в'їт, бурмистр і ратушний писар.

Магістратські суди теж були колегіальними і діяли у містах, що мали привілеї самостійного самоврядування. До їхнього складу входили в'їт, «городська колегія» з бурмистра, райців і лавників (присяжних).

І ратушні, і магістратські суди розглядали справи міщан і посполитих, які жили у містах. Але особливості суспільної структури Гетьманщини та постійне зростання впливу козацької старшини на міське самоуправління зумовили поступову ліквідацію різниці між міськими судами та козацькими. Зокрема представників козацької старшини, які входили до складу міських судів називали першими з–поміж інших членів цих установ. Я. Падох підтверджував цей факт, спираючись на великий архівний матеріал. Так, якщо до 1670 р. у більшості судових документів першим у списку членів суду частіше фігурував в'їт, то після 1670 р. «попереду проставлено наймення козацьких старшин» (майже у кожній справі) [17, с. 36–40].

Сотенні суди функціонували у містах – центрах сотень. Ці суди склалися з сотника, городового отамана, писаря, хорунжого й осавула. Де не було городового отамана, його заміщував курінний отаман. Сотенні суди розглядали справи сотенної старшини і козаків сотні, а після злиття з ратушними судами – справи усіх мешканців сотні.

Полкові суди діяли у центрах полків. Спочатку головував у такому суді полковник, а посада полкового судді не була постійною (стала такою лише згодом). Процес відбувався колегіально у складі полковника (головував), полкового судді, двох представників від полкової старшини і одного значкового товариша. На постійній основі свої функції виконували у суді полковник або суддя і судовий писар. Всі інші змінювалися кожні три місяці і обиралися з–поміж двох осавулів та двох хорунжих. Усі вирокі затверджувалися полковником, навіть якщо він не брав участі у засіданні суду. У роботі полкового суду могли брати участь представники міської самоуправи. Полкові суди вирішували справи полкової старшини, сотників і значкових товаришів. З 1730–х років ці суди почали вести справи міщан [17, с. 43–47].

Апеляційною інстанцією для полкових судів були полкові канцелярії, які виконували судові дії у складі полковників і деяких членів старшини.

Генеральний військовий суд складався з генеральних суддів, інших представників генеральної старшини і найбільш шанованих бунчукових товаришів. За часів П. Полуботка з метою підвищення ефективності цього суду до нього були додані посади чотирьох асесорів (за нормами Литовського статуту), але їх скоро скасували. О. Лазаревський вказував на те, що суперечки у цьому суді часто вирішувалися одноосібно суддею за співучасті судового писаря. Але після реформи К. Розумовського у розгляді справ тут мали брати участь два судді та 10 депутатів (по одному з кожного полку).

Цей суд був першою інстанцією у справах генеральної старшини, полковників і бунчукових товаришів, хоча розглядав часто й справи, що мали б вирішуватися нижчими судами. Часто цей суд виїжджав на місця (у полки та сотні) для вирішення суперечок.

Мала певні судові функції і генеральна військова канцелярія. Вона була вищою інстанцією, ніж генеральний

військовий суд. Засідали тут гетьман і декілька представників генеральної старшини, призначуваних гетьманом. Канцелярія великою мірою залежала від гетьмана, що ставало причиною намагань російського уряду обмежити компетенцію цього органу (і гетьмана теж). Генеральна військова канцелярія була виключно апеляційною інстанцією. Її ще називали гетьманським судом. Ця установа втратила судові функції після реформи К. Розумовського.

Існував при гетьмані третейський суд для мирного вирішення судових справ, належних до компетенції генерального військового суду. До його складу входили три судді.

Після 1648 р. в Україні було створено домініальний (панський) суд. Фактично це право землевласників (монастирів, міст і фізичних осіб, які володіли землями з підданими) чинити над своїми підлеглими суд. Разом з паном у розгляді судових справ брали участь представники від підданих і вїт. Вирішувалися у таких випадках лише цивільні суперечки і найдрібніші кримінальні.

Суперечки, що виникали під час торгів могли вирішуватися у купецких або ярмаркових судах. Судочинство здійснювали вїт і купці під наглядом козацької старшини. Згідно зі статутом 1758 р. ці суди були словесними, а призначалися до них тепер «русские купцы и магистратские чиновники».

Існували також духовні суди, що діяли за церковним правом. У світських справах ці суди відповідали перед загальними козацькими судами [17, с. 47–53].

В українському судовому процесі велику роль могла відігравати місцева громада, яка могла вплинути на вирок, взяти засудженого на поруки тощо. Тобто значним був громадський чинник, який фактично був знівельований втручанням російського уряду у судочинство Гетьманщини. Схематично саме так виглядала судова система України–Гетьманщини у другій половині XVII – на початку XVIII ст. Далі розглянемо процес поступового проникнення російських судових практик у судочинство цього регіону з подальшою повною заміною українського судового законодавства на імперське.

\* \* \*

В. Горобець вважає, що інкорпорація українського судочинства до загальноімперської судової системи почалася із введенням у дію царського указу «О суде по новоучиненной форме» [5]. Фактично це був крок назад для українського судочинства. Здобувши незалежність у результаті національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, Україна–Гетьманщина отримала також власну судову систему. Ця система відображала прагнення побудови нового, безстанового судочинства (такого, яке Росія отримала лише у результаті судової реформи 1864 р.).

Український радянський дослідник А. Путро вважає, що початок переведення українського права на російські правила почалося з царського указу від 22 серпня 1728 р. («Рішительні пункти гетьману Данилу Апостолу»). У розділі 20 вказувалося, що слід перекласти російською мовою чинні в Україні «правні книги» [18, с. 68–69]. Але, на нашу думку, досить важко визначити конкретну дату чи подію, з яких можна почати відлік процесу заміщення українських судових практик російськими імперськими. Напевно можна сказати, що втручання представників російської адміністрації у судочинство Гетьманщини стало активізуватися після подій 1708–1709 рр.

З часів правління Петра I Російська держава намагається набути рис, притаманних європейським країнам того часу. Взагалі у XVIII ст. російське самодержавство змінює свою форму. Воно стало виступати в ролі динамічної світської сили в житті держави. Російський монарх вийшов за рамки, покладені на нього традицією. Він наділив себе новими широкими повноваженнями – піклуватися про економічний розвиток, посилювати установи, турбуватися про моральний стан підданих. Російські правителі XVIII ст. слідували прикладу західних монархій. При них російське самодержавство вступило у свою абсолютистську фазу розвитку. Зразком для російського уряду стала європейська «поліцейська» держава, яку могли уособлювати собою Швеція, Прусія або наполеонівська Франція [22, с. 54]. Все це відбувалося в умовах наступу на залишки автономії тих «країн», що входили до складу імперії, у тому числі й на українські землі.

Ці процеси вимагали якнайбільшої уваги до питання встановлення законності у державі і, зокрема, потрібним було застосування писаних законів для керування відомством юстиції. Кодифікація таких законів була складним завданням і її спроби робилися багато разів протягом XVIII і початку XIX ст. Для цього періоду була характерна велика кількість скарг на неефективність судової системи.

Далі, протягом усього XVIII ст. відбувається наступ російського імперського уряду на автономні права Гетьманщини. Розпочався наступ на управлінську систему, метою якого була ліквідація українських державних інституцій. У тому числі наві'язуються російські судові практики, які поступово витісняють місцеве судочинство.

З причини принципових відмінностей судових систем Гетьманщини (змагальний процес) та Росії (інквізиційний процес) формування «єдиного імперського судового простору відбувалося повільно й до падіння Гетьманщини так і не було доведено до кінця» [3, с. 345]. Хоча у 20–х роках XVIII ст. через посилення втручання Росії в українське судочинство змагальний процес все ж був поступово витіснений т. зв. інквізиційним процесом, під час якого доказами розпоряджався сам суд, а сторони були насправді не суб'єктами, а об'єктами процесу [21, с. 82].

Протягом 1721–1723 рр. відбулися дві спроби впровадити низку норм російського судочинства і повністю підпорядкувати суди московському уряду. Вони виявилися невдалими через спротив козацької старшини. Але указом Петра I від 5 листопада 1723 р. все ж запроваджено на Гетьманщині судочинство за російськими правилами [3, с. 345].

У 1722 р. Петро I запровадив своїм указом у Глухові Малоросійську колегію як вищу судово–адміністративну установу у Гетьманщині. Її президентом був призначений С. Вельямінов. Колегія приймала до розгляду апеляції на рішення місцевих судових інстанцій; вирішувала судові справи, що не розглядалися у судах Гетьманщини. Зі створенням Малоросійської колегії українське судочинство швидко втрачає змагальний характер процесу. Утверджується інквізиційна форма суду (в Росії ця форма запроваджена ще «Судебником» 1497 р.) [6, с. 364]. До того ж з осені 1722 р. у великих українських містах з'являлися коменданти, які практично перебирали на себе владу на місцях. Їхні повноваження були досить широкими, у тому числі вони брали участь у судових процесах, що проводилися Малоросійською колегією [3, с. 343–344].

Мета, з якою начебто й створювалася Малоросійська колегія визначалася наступна: «дабы малоросійський народ ни от кого... утесняем не был».

Колегія була орієнтована, перш за все, на захист саме російських інтересів у регіоні. Керувалася вона виключно царськими інструкціями і регламентами. Провідну роль тут відіграв президент С. Вельямінов – російський чиновник, призначений на постійній основі. Усі члени колегії переобиралися раз на рік. Усю діловодну частину у Малоросійській колегії вели канцелярські служителі у кількості 31 особи – усі відряджені до України з воєводських канцелярій Белгородської, Сєвської й Курської провінцій та канцелярії київського генерал-губернатора [6, с. 298, 301].

Слід погодитися з характеристикою Малоросійської колегії українського історика В. Горобця, за якою вона «була суто імперським державним органом петровського часу, імплантованим у державне тіло України» [6, с. 305]. Судочинство стало одним зі знарядь російського царського уряду у справі інкорпорації українських земель, соціуму до імперського простору у XVIII ст.

Представники російської влади в Україні користувалися суперечностями всередині українського суспільства. Таким чином стимулювалася ідея про недосконалість місцевого судочинства, пропонувався «більш справедливий царський суд». Оскільки козацька старшина була чи не найбільшим противником Малоросійської колегії, то остання й спрямовувала свої заходи часто саме проти місцевих еліт. Зокрема вимагалася від генеральної старшини притягувати до судової відповідальності місцевих козацьких адміністраторів. Простим обивателям пропонувалося подавати чолобитні зі скаргами на старшину, яка їх утискала, до колегії. За перший же місяць функціонування Малоросійської колегії нею було прийнято 34 рішення (усі надіслані до Генеральної військової канцелярії), з яких 10 судових – в основному про притягнення козацької старшини до відповідальності. 14 серпня 1722 р. С. Вельямінов звітував Сенату про те, що українське населення задоволене роботою колегії і що «многие из них приходят и подают на старшину и на протчих знатных людей в своих обидах челобитные» [6, с. 309–311].

Намагаючись чинити опір політиці Малоросійської колегії, тодішній лідер козацької старшини П. Полуботок закликав бойкотувати усі її рішення, у тому числі у сфері судочинства. Зокрема він бойкотував рішення колегії про притягнення до відповідальності козаків, справу яких відразу передали до цієї установи, але не розглядали у місцевих судах нижчого рівня. Протистояння П. Полуботка та С. Вельямінова спочатку призвело до певних поступок з боку царської адміністрації. Петро I навіть наказав не приймати на розгляд Малоросійської колегії судові справи, що не були «апробовані в судових інстанціях Гетьманату» (10 листопада 1722 р.) [6, с. 318, 321].

Ця та деякі інші перемоги гетьманців виявилися тимчасовими. С. Вельямінов розробив проект поглиблення реформ, спрямованих на обмеження автономії Гетьманщини у сфері управління, у тому числі і в судочинстві. Проект був схвалений Петром I у 1723 р. Найбільше російський наступ на автономію Гетьманщини активізувався відразу після смерті П. Полуботка 18 грудня 1724 р.

Суди Гетьманщини не були досконаліми. Це тільки допомагало царському уряду через Малоросійську

колегію піднімати популярність судових практик за російськими порядками. У маніфесті від 16 травня 1722 р. зазначалося, що в «судах Генеральних чинятца ради взятков и великих накладов многие неправды» [6, с. 351]. Реакцією козацької адміністрації став універсал від 19 серпня 1722 р., що мав на меті підняття престижу українського судочинства, законодавчо закріпив принцип колегіальності у судовому процесі. Полковникам і суддям заборонялося тепер одноосібно приймати рішення у судових справах. Це можна було робити лише у присутності інших представників місцевої старшини [6, с. 354]. Впроваджувалася цим універсалом і низка інших нововведень до судового процесу.

Хоча реформа П. Полуботка у галузі судочинства і спиралася на місцеві традиції та враховувала європейський правовий досвід, на місцях вона не знайшла підтримки.

Після поширення на території Гетьманщини дії указу Петра I «О суде по новоучиненной форме» від 5 листопада 1723 р. почався якісно новий етап у процесі влиття українського судочинства до судової системи Російської держави.

Для судової документації вводилися єдині форми. Відбувалася формалізація судового процесу. Українські національні традиції у цій галузі не враховувалися [6, с. 361–362]. Навіть Генеральний військовий суд, виносячи смертний вирок, погоджував його з Малоросійською колегією.

Коли колегію було ліквідовано, Генеральний військовий суд залишався вищою судовою установою в Гетьманщині. Він розглядав і вирішував справи за апеляціями та, як перша інстанція, справи знатного товариства [20, с. 65]. До місцевих судових установ Гетьманщини відносилися полкові, сотенні, сільські, копні, міські, доменальні суди. Але імперський уряд не відмовився від контролю над українською судовою галуззю. До Генерального суду було введено трьох російських чиновників, які контролювали не тільки судовий процес, але й здійснювали політичний нагляд. Одночасно вводилися нові порядки у діловодстві, що були типовими для судочинства Росії [6, с. 419].

У 1727 р. гетьманом України став Д. Апостол, який ще з 1722 р. разом з П. Полуботком виступав проти Малоросійської колегії. Ці побажання зокрема були відображені у Коломацьких петиціях 1723 р., одним з авторів був і Д. Апостол. Він домігся від російського уряду для Гетьманщини «Рішительних пунктів». Цей документ історик українського права О. Мироненко навіть назвав «куцою конституцією для України», оскільки у ньому містилися положення, що визначали характер існування козацької держави, її взаємини з російською адміністрацією тощо [13, с. 133].

Пунктами відновлено старий принцип (про який ми згадували вище) «де три козаки, там двоє третього повинні судити». Отамани повинні були судити рядових козаків, а вїйти – міщан. Другою інстанцією ставали сотенні і гродські суди. Генеральний суд тепер вже не був вищим судовим органом. У ньому «для лутшаго между ими Малоросійского народа в судах доброго порядка быть при том Генеральном суде из Великоросійских трем персонам, да из Малоросійских трем же персонам...». Цього рішення могли бути оскаржені гетьманом. Останній, якщо мав сумніви щодо правильності рішення, міг зібрати старшинську раду. Рада могла скасовувати вирок Генерального суду, накладати штрафи на суддів тощо

[14, с. 336]. До того ж Пунктами визначалося, що «ежели же кто Генерального суда решением не будет доволен и таким бить челом Его Императорскому Величеству и Коллегии иностранных дел».

Після смерті гетьмана Д. Апостола у 1734 р. як судово-адміністративний орган вищої інстанції на Гетьманщині було створено «Правління гетьманського уряду», де також засідали три українці та три росіянина. Очолив цю установу князь О. Шаховський.

«Правління гетьманського уряду» відразу відновило дію указу 1723 р. про впровадження російського судового процесу (він не діяв доки гетьманував Д. Апостол). Російський уряд видав князю О. Шаховському низку інструкцій. Зокрема про відбір кандидатів до генерального суду Гетьманщини. До них висувалися стандартні вимоги – «правдиві й на хабарі не ласі». А також формулювалася основна мета перетворень, що їх мав здійснити О. Шаховський – «щоб отой малоросійський народ судочинством цих великоросійських суддів був задоволений і призвичаювався до великоросійського правління» [11, с. 122].

Комісія Шаховського діяла за зразком Малоросійської колегії. Вона приймала до розгляду скарги від козацької старшини або на старшину, створюючи вигляд об'єктивного царського суду.

Ще 7 червня 1733 р. вийшов царський указ, ініційований О. Шаховським, спрямований у тому числі на зміну процедури заміщення старшинських посад. Запроваджувалася практика так званої атестації старшини. Кількість службових посад була обмежена, а Військовою колегією створені такі неурядові старшинські чини, як «ваканс-полковники», «ваканс-судді», «ваканс-сотники» і т.п. Носії таких «чинів», претендуючи на посади, що звільнялися, намагалися обійняти їх за будь-яку ціну. Для цього ними застосовувалися хабарі, доноси на конкурентів тощо. Все це посилювало розбрат у старшинському середовищі і дозволяло російській адміністрації впроваджувати імперські порядки на українських землях, у тому числі й у галузі судочинства [11, с. 130–131].

\*\*\*

Така ж ситуація була характерна і для Слобідської України.

Судові повноваження слобідської старшини були обмежені у 1720-х роках, після створення вищої судової інстанції – Белгородської губернської канцелярії [11, с. 115]. На Слобожанщині у 1733–1734 рр. полкові ратуші були перетворені на полкові канцелярії. Тепер вони повинні були керуватися у своїй судовій діяльності російським «Соборним Уложенням» [3, с. 447]. З заміною полкових ратуш на полкові канцелярії до останніх передані фіскальні, а згодом і судові повноваження. З 23 жовтня 1733 р. незадоволені рішеннями полкової канцелярії могли просити про передачу своєї справи до іншої канцелярії [11, с. 135]. Посада полкового судді ставала непотрібною.

У 1745 р. сумський полковник А. В. Кондратьєв намагався відновити «старий суд» [11, с. 135], але, ймовірно, безуспішно.

Рішення комісії Є. Щербініна остаточно визначило юридичний статус полкових канцелярій. Тепер (1763 р.) це була нижча ланка суду. Якщо до цього часу судова функція у цих канцеляриях ще значною мірою належала старшині, то з 31 грудня 1763 р. її судові повноваження

були ліквідовані – туди було призначено нових суддів [12, с. 148].

З 1765 р. устрій на Слобожанщині остаточно змінюється за імперською моделлю. Відповідно була перебудована на цих землях і система судочинства.

\*\*\*

Разом з появою «Рішительних пунктів» була створена українська кодифікаційна комісія з 12-ти осіб на чолі з генеральним суддею І. Борозною, що у 1743 р. створила збірку законів «Права, за якими судиться малоросійський народ» (склад Комісії змінювався у 1732, 1736, 1738 та 1741 роках). Цей кодекс спирався на низку європейських правових пам'яток (Литовський статут, магдебурзьке право та ін.). Система судочинства і процес, що знайшли відображення у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» була розроблена одним з найвідоміших правників-практиків В. Лисаневичем, який обіймав посади спочатку мглинського сотника, а згодом полкового судді [17, с. 9]. Взагалі судді й інші службовці судових установ на Лівобережжі середини XVIII ст. мали добру освіту. Наприклад, лубенський полковий суддя В. Стефанович отримував освіту у Києві, Німеччині, Сілезії, Моравії, Богемії (Прага), Австрії (Відень), Італії (Медоляна, Венеція, Рим) та ін. [17, с. 10]. Багато з них навчалися у Київській духовній академії, за кордоном, знали по декілька мов. Тому до складання «Прав...» було долучено багато досвідчених фахівців, які мали як добру освіту, так і багату юридичну практику. За весь час роботи над цим кодексом працювали 43 представники козацької старшини, 21 – духівництва, 6 – міщан [9, с. 708–710].

Як ми вже зазначали, для Гетьманщини була характерна незначна кількість судових інстанцій, а процес був порівняно однорідним. Завдяки цьому між ними не виникали суперечки щодо питання компетенції [17, с. 177–178]. Суд Гетьманщини не починав процес без позову зацікавленої особи. «Права, за якими судиться малоросійський народ» передбачали винятки з цього правила – з метою боротьби з кримінальними правопорушеннями суди мали право без скарги потерпілих заарештовувати і судити злочинців: 1) за напад на будинок, хутір, господарські будівлі; 2) за напад на церкви й монастирі; 3) за гвалтування та явну розпусту; 4) за розбій і крадіжки; 5) за фальшування грошей і документів; 6) за підпали; 7) за чаклунство; 8) за вбивство і отруєння; 9) за погрози злочином проти здоров'я; 10) злочинців, затриманих на місці скоєння злочину [20, с. 87].

Але «Права» не були затверджені російським Сенатом. Через 12 років цей документ був висланий царською адміністрацією до Гетьманщини на доопрацювання (ймовірно, зміни повинні були відповідати побажанням самодержавства).

В цілому спроби українських урядовців використовувати «Права, за якими судиться малоросійський народ» виявилися безуспішними, оскільки норми, зафіксовані у цьому кодексі, надто різнилися з російським правом [3, с. 347]. 31 серпня 1761 р. вийшов сенатський указ «О рассмотрении изменений и дополнений Статута, по коему в Малороссии суд и расправа производится...» [15, с. 775–776]. Цей указ повинен був прискорити процес доопрацювання «Прав». Але останні так і не стали офіційним кодексом в Гетьманщині [18, с. 69–70], хоча, начебто, застосовувалися у судовому процесі.

Після ліквідації Правління гетьманського уряду, з обранням гетьманом К. Розумовського змінилася структура управління Гетьманщини. Вищим управлінським органом тепер стала Рада старшини, до компетенції якої входили у тому числі й найважливіші питання судового характеру (до ради входили члени Генерального військового суду). На місцях вища судова влада належала полковникам, призначення яких залежало від царського уряду [18, с. 72–73]. До 1763 р. вони головували у полковому суді.

У 1763 р. на Лівобережжі було проведено судову реформу, в результаті якої у кожному полку створювалося по два суди – земському і підкоморському. Лише у Ніжинському полку як найбільшому за розміром було створено три суди. Кожен з цих судів складався з судді, підсудка та писаря. У Полтавському полку були створені лише підкоморські суди. А полкові суди були реорганізовані на гродські, де головував полковник, а до складу входили 2–3 представники від полкової старшини, серед яких обов'язково був і полковий суддя. Вищою інстанцією для цих судів був Генеральний суд [18, с. 75]. Новостворені установи розділили між собою справи, якими займалися полкові канцелярії. Із введенням нових судів сотенні правління, полкові суди і канцелярії та Генеральний військовий суд вже не мали права розглядати справи, віднесені до компетенції нових установ. Генеральний військовий суд залишився апеляційною інстанцією також для земських, гродських і підкоморських судів.

За реформою К. Розумовського службовці новостворених судових установ отримували досить високий статус у старшинській ієрархії. Так, підкоморський суддя (підкоморій) фактично ставав другою особою у полку після полковника. Земський суддя мав вище становище, ніж бунчукові товариші. А земські писарі були рівними з полковими осавулами. Земські суди розбирали справи щодо закладених маєтків, втеч слуг, розподілу майна, боргів та ін. У підкоморських судах розглядалися земельні суперечки між представниками вищих станів. А гродські суди займалися кримінальними справами про грабунки маєтків, розбій, крадіжки, вбивства, пожежі тощо [18, с. 75–76]. Проіснували підкоморські, земські та гродські суди аж до 1783 р. На рівні сотні судову владу мав сотник. Але після судової реформи 1763 р. ці його функції були значно зменшені – за ним залишалося лише право розгляду дрібних суперечок між рядовими козаками, а рішення виносилося тільки словесно [18, с. 78–79].

\*\*\*

У цей час російським урядом було здійснено наступний крок щодо ліквідації залишків автономії лівобережних українських земель. Катерина II дала завдання Теплому написати про гетьманське управління Малоросією доповідь. За словами Теплова, Малоросія управлялася не законом, а силою та кредитом старшин. Завдяки цьому кількість вільних козаків та посполитих постійно зменшувалася, а кріпосних – збільшувалася. По ревізії, проведеній після смерті гетьмана Скоропадського налічувалося 45 тис. дворів вільних козаків і посполитих. А при Розумовському їхня кількість скоротилася до 4 тис. Причиною цього називалося те, що козаки і посполиті, не бажаючи проходити військову службу, продавали свою землю козацькій старшині і ставали по відношенню до неї орендарями, підсусідками, які військової служби не несли, але сплачували податок (2 копійки або алтин) – саме це й зваблювало їх до відмови від своїх земель.

У 1764 р. було скасовано посаду гетьмана, а сам інститут гетьманства був ліквідований. Управління Україною передано відновленій Малоросійській колегії на чолі з її президентом генералом П. О. Румянцевим–Задунайським [16]. Членами її було призначено 4–х російських чиновників та 4–х українських старшин. Вже у 1765 р. цей орган підпорядкував собі Генеральний військовий суд. Функції підкоморських, земських і гродських судів не змінилися. Але вищою судовою інстанцією тепер стала сама колегія, зокрема її президент П. Румянцев.

\*\*\*

Таким чином, з побудовою української козацької державності у середині XVII ст. на землях Північно–Східної України з'явилася і власна модель судочинства, яка у своїй діяльності спиралася на досвід і, значною мірою, нормативну базу литовсько–польської доби та ранньомодерної Європи в цілому. Судовий процес хоча і мав низку недоліків, все ж мав багато позитивних ознак, до яких слід віднести, у першу чергу, змагальний характер судового процесу (тобто елементи демократизму в ньому) та спрощену схему, за якою розглядалися позови, вирішувалися суперечки тощо. Але вже з початку XVIII ст. російські царі/імператори здійснюють низку кроків, спрямованих на інкорпорацію українських земель до Росії. При цьому відбувається поступова асиміляція різних сфер життєдіяльності України–Гетьманщини, зокрема судової галузі. Протягом усього XVIII ст. відбувається проникнення російського імперського законодавства в українські судові практики; на цих землях створюються судові або контролюючі їх установи, підпорядковані російській адміністрації; змінюється сам характер судового процесу (на інквізиційний), навіть мова ведення документів зі староукраїнської замінюється на російську.

Політика правителів Російської імперії XVIII ст. була спрямована на ліквідацію будь–яких відмінностей в юридичних нормах у різних регіонах цієї багатонаціональної держави. Головною метою була централізована, унітарна країна. Запровадження єдиного для всієї імперії судочинства російського зразку було одним з багатьох елементів досягнення цієї мети. Тим більше, що сам судовий процес мав інквізиційний характер, законодавство фактично не допускало правотлумачення в системі юстиції. Суддя повинен був дотримуватися законів, а у випадку сумнівів звертатися до вищих державних органів. Це значною мірою ставило суспільство у залежність від державного управлінського апарату, зокрема його судової складової.

\*Робота здійснена в рамках виконання фундаментального дослідження №15.01.10–01.15/17. ЗФ «Історичний розвиток порубіжжя Північно–Східної України як засіб конструювання загальнонаціональної моделі історичної пам'яті».

#### Список використаних джерел

1. Андриевский А. Деятельность киевского совестного суда в первый год его существования (1782 г.) / А. Андриевский // Киевская старина. – 1891. – Т.34. – №7. – С.119–129.
2. Бакай Н. Значение сельской громады в судебном процессе конца XVII в. / Н. Бакай // Киевская старина. – 1886. – Т.16. – №11. – С.567–569.
3. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. / В. Брехуненко. – К.: Темпора, 2014. – 504 с.
4. В. Д. Лаппо И. П. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI в. («Журнал Министерства народного



- просвещения», 1897, №6, с.263–302) / В. Доманицкий // Киевская старина. – 1898. – Т.60. – №2. – Отд.2. – С.73–77.
5. Горобець В. Малоросійська колегія і реформа державного устрою України 1722–1727 рр.: автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В. Горобець. – К., 1993. – 23 с.
6. Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К.: Критика, 2007. – 464 с.
7. Дегтярьов С. І. Матеріали повітових судів Лівобережної України як історичне джерело (кінець XVIII – 60-ті рр. XIX ст.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06 / С. І. Дегтярьов. – Київ, 2008. – 20 с.
8. Дегтярьов С. І. Судівництво на землях України–Гетьманщини / С. І. Дегтярьов // Актуальні питання вітчизняної та світової історії. Зб. матер. Всеукр. наук. конф. – Суми: Вид-во СумДУ, 2010. – С.54–61.
9. Жолковський К. Е. «Права, за якими судиться малоросійський народ» / К. Е. Жолковський // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т.4: Н–П. – 2002. – С.708–710.
10. Лазаревский А. Суды Старой Малороссии (Замечания на монографию Д. П. Миллера «Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в.») / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1898. – Т.62. – №7/8. – Отд.1. – С.75–115.
11. Маслійчук В. Радикальна реформа і старий звичай (Князь Олексій Шаховський та реформування слобідських полків 173–1735 рр.) / В. Маслійчук // Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – С.105–140.
12. Маслійчук В. Щербінінська комісія та скасування слобідських полків 1762–1764 рр. / В. Маслійчук // Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – С.141–156.
13. Мироненко О. М. Апостол Данило Павлович / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т.1: А–Г. – С.133.
14. Мироненко О. М. «Рішительні пункти» 1728 / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т.5: П–С. – 2003. – С.336.
15. ПСЗ–1. – Т.XV. – №11317.
16. ПСЗ–1. – Т.XVI. – №12277.
17. Падох Я. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII столітті / Я. Падох. – Львів, 1994. – 196 с.
18. Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. (Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития) / А. И. Путро. – К.: Выща шк. Головное изд-во, 1988. – 142 с.
19. Сиза Н. Формування незалежного судочинства України в період гетьманства Богдана Хмельницького / Н. Сиза // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: Наук. збірник. – К.: Твім інтер, 1999. – С.63–70.
20. Сиза Н. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини / Н. Сиза. – К.: Українська видавнича спілка, 2000. – 119 с.
21. Шандра В. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.) / В. Шандра. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 266 с.
22. Уортман Р. С. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России / Ричард С. Уортман. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 520 с.
- 1897, №6, с.263–302) / V. Domanits'kiy // Kievskaya starina. – 1898. – Т.60. – №2. – Отд.2. – С.73–77.
5. Horobets' V. Malorosiys'ka kolehiya i reforma derzhavnogo ustroyu Ukrainy 1722–1727 rr.: avtoref. dys. ... kand. istor. nauk: spets. 07.00.02 «Vsesvitnya istoriya» / V. Horobets'. – K., 1993. – 23 s.
6. Horobets' V. «Volymo tsarya skhidnoho...». Ukrainys'kyy Het'manat ta rosiys'ka dynastiya do i pisl'ya Pereyaslava / V. Horobets'. – K.: Krytyka, 2007. – 464 s.
7. Dehtyar'ov S. I. Materialy povitovykh sudiv Livoberezhnoyi Ukrainy yak istorychne dzerelo (kinets' XVIII – 60–ti rr. XIX st.): avtoref. dys. ... kand. istor. nauk: 07.00.06 / S. I. Dehtyar'ov. – Kyiv, 2008. – 20 s.
8. Dehtyar'ov S. I. Sudivnytstvo na zemlyakh Ukrainy–Het'manshchyny / S. I. Dehtyar'ov // Aktual'ni pytannya vitchyznyanoi ta svitovoyi istoriyi. Zb. mater. Vseukr. nauk. konf. – Sumy: Vyd-vo SumDU, 2010. – S.54–61.
9. Zholkovs'kyy K. E. «Prava, za yakymy sudyt'sya malorosiys'kyy narod» / K. E. Zholkovs'kyy // Yurydychna entsyklopediya: V 6 t. / Redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (vidp. red.) ta in. – K.: «Ukr. entsykl.», 1998. – T.4: N–P. – 2002. – S.708–710.
10. Lazarevskiy A. Sudy Staroy Malorossii (Zamechaniya na monografiyu D. P. Millera «Sudy zemskie, grodskie i podkomorskie v XVIII v.») / A. Lazarevskiy // Kievskaya starina. – 1898. – T.62. – №7/8. – Otd.1. – S.75–115.
11. Maslychuk V. Radykal'na reforma i staryy zvychay (Knyaz' Oleksiy Shakhovs'kyy ta reformuvannya slobids'kykh polkiv 173–1735 rr.) / V. Maslychuk // Maslychuk V. L. Provintsiya na perekhresti kul'tur: Doslidzhennya z istoriyi Slobids'koyi Ukrainy XVII–XIX st. – Kharkiv: Kharkivs'kyy pryvatnyy muzey mis'koyi sadyby, 2007. – S.105–140.
12. Maslychuk V. Shcherbinins'ka komisiya ta skasuvannya slobids'kykh polkiv 1762–1764 rr. / V. Maslychuk // Maslychuk V. L. Provintsiya na perekhresti kul'tur: Doslidzhennya z istoriyi Slobids'koyi Ukrainy XVII–XIX st. – Kharkiv: Kharkivs'kyy pryvatnyy muzey mis'koyi sadyby, 2007. – S.141–156.
13. Myronenko O. M. Apostol Danylo Pavlovych / O. M. Myronenko // Yurydychna entsyklopediya: V 6 t. / Redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (vidp. red.) ta in. – K.: «Ukr. entsykl.», 1998. – T.1: A–H. – S.133.
14. Myronenko O. M. «Rishytel'ni punkty» 1728 / O. M. Myronenko // Yurydychna entsyklopediya: V 6 t. / Redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (vidp. red.) ta in. – K.: «Ukr. entsykl.», 1998. – T.5: P–S. – 2003. – S.336.
15. PSZ–1. – T.XV. – №11317.
16. PSZ–1. – T.XVI. – №12277.
17. Padokh Ya. Hruntove sudochynstvo na Livoberezhniy Ukrainy u druhiy polovyni XVII–XVIII stolitti / Ya. Padokh. – L'viv, 1994. – 196 s.
18. Putro A. I. Levoberezhnaya Ukraina v sostave Rossiyskogo gosudarstva vo vtoroy polovine XVIII v. (Nekotorye voprosy sotsial'no-ekonomicheskogo i obshchestvenno-politicheskogo razvitiya) / A. I. Putro. – K.: Vyshcha shk. Golovnoe izd-vo, 1988. – 142 s.
19. Syza N. Formuvannya nezalezhnogo sudochynstva Ukrainy v period het'manstva Bohdana Khmel'nyts'koho / N. Syza // Na poshanu 80–richchya profesora Teodora Mats'kiva: Nauk. zbiryk. – K.: Tvim inter, 1999. – S.63–70.
20. Syza N. Sudy i kryminal'ne sudochynstvo Ukrainy v dobu Het'manshchyny / N. Syza. – K.: Ukrainys'ka vydavnycha spilka, 2000. – 119 s.
21. Shandra V. Sovisni sudy v Ukrainy (ostannya chvert' XVIII – seredyna XIX st.) / V. Shandra. – K.: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2011. – 266 s.
22. Wortman R. S. Vlastiteli i sudii: Razvitiye pravovogo soznaniya v imperatorskoy Rossii / Richard S. Wortman. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2004. – 520 s.

## References

1. Andrievskiy A. Deyatel'nost' kievskogo sovestnogo suda v pervuyu god ego sushchestvovaniya (1782 g.) / A. Andrievskiy // Kievskaya starina. – 1891. – Т.34. – №7. – С.119–129.
2. Bakay N. Znachenie sel'skoy gromady v sudebnom protsesse kontsa XVII v. / N. Bakay // Kievskaya starina. – 1886. – Т.16. – №11. – С.567–569.
3. Brekhunenko V. Skhidna brama Yevropy. Kozats'ka Ukrainy v seredyni XVII – XVIII st. / V. Brekhunenko. – K.: Tempora, 2014. – 504 s.
4. V. D. Lappo I. P. Zemskiy sud v Velikom knyazhestve Litovskom v kontse XVI v. («Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya»,

*Degtyarev S. I., Dr (History), Associate Professor, Sumy State University, Department of Theory and History of State and Law (Ukraine, Sumy), starsergo@bigmir.net*

**Ukrainian legal proceedings and impact of the Russian judicial practice on it (the end of XVII – the XIX century)**

*The article is devoted to the Ukrainian proceedings before the end of XVII – XVIII centuries and impact of the Russian judicial practice on it. Along with the creation of the Ukrainian Cossack state in the middle of the XVII century on the lands of the North-Eastern Ukraine had his own court model, which in its activity was based on the regulatory framework of the Polish-Lithuanian period and early modern Europe. But since the beginning of the XVIII century Russian kings / emperors followed a policy of incorporation of Ukrainian lands in Russia. During the XVIII century is the introduction of legislation in the Russian imperial Ukrainian judicial practice; in this region are generated the judicial and controlling their institutions subordinate to*

the Russian administration; changes nature of the trial and it becomes inquisitorial; even the language of document management from old Ukrainian replaced by Russian.

**Keywords:** Ukraine, the judicial system, the Russian Empire, the bureaucracy, the incorporation.

**Дегтярев С. И.,** доктор исторических наук, доцент, доцент кафедры теории и истории государства и права, Сумской государственной университет (Украина, Сумы), starsergo@bigmir.net

#### Украинское судопроизводство в конце XVII – в XVIII вв. и влияние на него российских судебных практик

Статья посвящена украинскому судопроизводству в конце XVII – в XVIII вв. и влиянию на него российских судебных практик. С созданием украинской казацкой государственности в середине XVII в. на землях Северо-Восточной Украины появилась и собственная судебная модель, которая в своей деятельности опиралась на нормативную базу литовско-польского периода и раннемоде́рной Европы. Но уже с начала XVIII в. российские цари/императоры проводили политику инкорпорации украинских земель в состав России. В течение XVIII в. происходит проникновение российских имперского законодательства в украинские судебные практики; на этих землях создаются судебные или контролирующие их учреждения, подчиненные российской администрации; изменяется сам характер судебного процесса (на инквизиционный), даже язык ведения документации со староукраинского заменяется на русский.

**Ключевые слова:** Украина, судебная система, Российская империя, бюрократия, инкорпорация.

\* \* \*

УДК 061.237:304.4(045)

**Красніцька Г. М.,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії, Вінницький торговельно-економічний інститут (Україна, Вінниця), zarinka66@mail.ru

#### СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОДЕСЬКОЇ ГРОМАДИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Проаналізовано загальний огляд створення та діяльності Одеської громади в другій половині XIX – на початку XX ст. А також досліджено передумови виникнення Одеської громади на теренах України та сутність даного організаційного утворення.

**Ключові слова:** громади, культурно-просвітницький рух, культурно-просвітницька діяльність, національно-культурне відродження, інтелігенція, гурток.

У другій половині XIX – на початку XX ст. помітним явищем суспільного життя стали українські громади – напівлегальні осередки демократично й патріотично орієнтованої частини літературної, мистецької, лікарської, військової інтелігенції та найбільш соціально активних і свідомих студентів й учнівської молоді.

Упродовж кількох десятиліть громадівці виступали ядром вітчизняного руху, підтримували тісні зв'язки з громадівцями інших міст. Одеська громада об'єднала навколо себе провідних діячів українського національного і культурного відродження. Основний зміст своєї діяльності громадівці вбачали в поширенні знань серед народу, в розвитку української мови, літератури, вивченні історії та етнографії, а також в проведенні ряду інших культурницьких заходів [3].

Основна мета написання статті є дослідження та комплексна характеристика створення та діяльності Одеської громади на теренах України. Дослідження проводилось за такими методами: проблемно-хронологічний, аналітичний та метод логічного аналізу.

Українські громади, їх зародження, еволюція, трансформація – один із фрагментарно вивчених сюжетів національної історії. Перші спроби дослідження громадського руху в Україні були зроблені на початку XX ст. Варто відзначити серію праць О. Рябініна–

Склярєвського, в яких автор, зокрема, звертає увагу на характер діяльності Київської та Одеської громад, відслідковує її зв'язки з громадівцями інших міст.

У працях радянських дослідників громадський рух розглядається лише в контексті загального національно-культурного життя України. М. Бернштейн характеризує український літературний процес другої половини XIX ст., простежує внесок громадівців у літературне життя України. Вагомим внеском у висвітленні проблем становлення та розвитку громадського руху в Україні є дослідження сучасних істориків. Зокрема, С. Світленко розглядає передумови виникнення громадського руху, особливості ідеології діячів громад та характер їх діяльності. Одними з найбільш повних досліджень історії громад є праці Марка Антоновича, онука активного діяча Київської Старої громади Володимира Антоновича, в яких він визначає хронологічні рамки існування громад, розкриває діяльність Української Петербурзької громади, акцентуючи увагу на її внесок в національно-культурне життя Наддніпрянської України. А. Катренко звертає увагу на те, що діяльність Одеської громади за своєю суттю була політичною, адже переважна більшість її членів прагнула здобути Україні національно-територіальну культурну автономію.

Серед джерельної бази дослідження доцільно виділити праці Болдирєва О. В. Одеська громада: Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70–ті рр. XIX – поч. XX ст. (Одеса, 1994), Перша спроба організації української політичної партії (Український історичний журнал, 1995), в яких автор досліджує особливості діяльності Одеської громади. У доробку Мисечко А. Взаємозв'язки Одеської та Галицької «Просвіти» (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 2010) проаналізовано особливості взаємовідносин та співпраці Одеської громади та Просвіти із Галицькою Просвітою. Авторка Чмир С. Г. у роботі Одеська громада в українському національному русі (кінець XIX – початок XX ст.) аналізує місце та роль Одеської громади у національному русі України тощо.

Ціллю написання статті є комплексне дослідження особливостей створення та діяльності Одеської громади.

Одеська громада – літературно-політичне угруповання кінця XIX ст., національно-культурний осередок одеської інтелігенції, основною метою якого було створення програми національного українського відродження.

Одеса другої половини XIX століття являла собою яскравий економічний феномен в Європі. 70–ті роки XIX ст. були вельми сприятливими для широкої громадської ініціативи в Одесі. У 1874 році було скасовано Новоросійське генерал-губернаторство, відроджене під назвою «тимчасового» лише у 1879 році для боротьби з революційною діяльністю народників.

Вже з кінця 60–х років XIX ст. існував в Одесі гурток української інтелігенції. В 1871 році один з його представників – Антон Антонович Гладкий – завітав до Львова з метою зібрати якомога більше матеріалу про життя західних українців і видати в Одесі енциклопедію про Галичину. А. А. Гладкий, людина, вочевидь, світська і забезпечена, скупив кількасот книг галицької тематики, дав грошей на місцеву «Просвіту», поділився своїми планами щодо видання енциклопедії і просто-таки заховав у себе галицьких діячів. Більш певні відомості про Одеську громаду доходять до нас, починаючи з 1874 року, коли гурток остаточно сформувався.

Більш певні відомості про Одеську громаду доходять до нас, починаючи з 1874 року, коли гурток остаточно сформувався і устоявся.

Гурток однодумців, відомий в історичній літературі під назвою Одеської громади, склався біля групи місцевих інтелігентів, лідером якої був видатний одеський педагог Леонід Анастасійович Смоленський.

Кредо Громади було сформульоване Л. Смоленським і виражене двома принципами:

1) народність кожної країни визначається за її сільським населенням;

2) хто живе постійно в даній країні, зобов'язаний служити її інтересам, тобто інтересам її народу.

Ці положення – свідчення спроб громади вирішити проблему зрусифікованих міст України і в першу чергу Одеси, питання національної приналежності якої, напевно, було предметом дискусій між громадою і діячами інших ліберальних і революційних гуртків міста. Строкатість національного складу Одеси виявила зацікавленість громадівців проблемою кордонних міжетнічних стосунків в історичному контексті, що вплинуло на обрання теми дисертації Леонідом Смоленським. Його дослідження було присвячене Чернігово-Сіверським землям доби Київської Русі [4].

Яскравою особистістю в громаді був Михайло Федорович Комаров. Він став одним із найдієвіших членів одеської громади. Займаючись бібліографією, Комаров активно співпрацює з київськими та львівськими часописами і газетами, виступаючи переважно в ролі літературного критика. Його статті, огляди, рецензії охоче друкували «Киевская старина», «Рада», «Зоря», «Діло», «Правда», «Одесский вестник», «По морю и суше».

Ще однією помітною фігурою громади був близький друг Смоленського, також видатний педагог, Олексій Андрієвський. Він активно працював у газетах та журналах і залишив значну кількість надрукованих статей.

Микола Ковалевський був чи не найавторитетнішим діячем українофільства 70-х років XIX ст. Жандармські аналітики навіть охрестили його: «другим Драгомановим».

Представником естетичного напрямку в громаді був учитель грецької мови Петро Іванович Ніщинський.

Політично активнішим був Володимир Мальований. Він перебував у тісних стосунках з товариством народників–землевольців. Вхпив до гуртка відомого в Одесі конституціоналіста–ліберала Олександра Гернета, з яким служив у міській управі. Навколо цих непересічних яскравих людей, які склали ядро, так званої «старої громади», групувалась талановита допитлива молодь – студенти та випускники Одеського університету. Молодше покоління називалось «молодою громадою», котра також палко віддавалась справі національного відродження України [1].

Федір Щербина, виходець з козачої Кубані, пізніше також обійняв «безсмертний» ступінь академіка, ставши одним з основоположників наукової соціології в Росії, заснував цілу галузь статистики – бюджетну [2, с. 73].

П. Дашкевич – адвокат, виходець з народу, став заступником та захисником в судах інтересів простих неосвічених селян. П. Дашкевич через все життя проніс відданість інтересам України, стане визначним громадським діячем, міністром фінансів за часів Центральної ради.

Одеська громада, утворена в 1876 р. зусиллями педагогів Л. А. Смоленського, М. І. Климовича, М. Боровського

і студента університету А. В. Крижанівського, була однією з найстарших в Україні.

Таким чином, Одеська громада являла собою літературно–політичне угруповання кінця XIX ст., національно–культурний осередок одеської інтелігенції, основною метою якого було створення програми національного українського відродження. З перших років існування Одеської громади визначилися її особливі риси, які збереглися і в наступний період.

Організаційний устрій Одеської громади головними рисами збігався з неписаним статутом старої Київської громади. Одеська громада не являла собою чіткої організації, збитої для досягнення якихось конкретних справ. Це, скоріш, був своєрідний інтелектуальний клуб (причому високого рангу), що об'єднував людей найрізноманітніших поглядів, інтересів, напрямків на ґрунті любові до України, до її народу.

Після жандармського погрому громади 1879 року її життя не припинилося, хоча колишньої енергії та ініціативи вона у 80-х роках XIX ст. не проявляла. На початку XX століття поживався в Україні національний студентський рух. На хвилі цього склався український студентський гурток і в Одесі. В 1904 році між студентами він поширював прокламацію «До товаришів українців» із закликом організуватися для захисту інтересів українського народу. Однак впливи «старої громади» та її ідеологів позначилися на спрямуванні Одеського українського студентського гуртка, який мав більш поміркований вигляд порівняно з аналогічним київським гуртком, у проводі якого на той час розпочинав свою політичну кар'єру Володимир Винниченко.

#### Список використаних джерел

1. Антонович М. Коли постали громади? / М. Антонович // Київська старовина. – 1998. – №2. – С.14–19. (Передрук з видання: Науковий збірник УВАН у США–Нью–Йорк, 1977. – Т.3).
2. Болдирев О. В. Одеська громада: Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – поч. XX ст. / О. В. Болдирев. – Одеса: Маяк, 1994. – 144 с.
3. Волощенко А. Нариси з історії суспільно–політичного руху на Україні в 70 – на початку 80-х років XIX ст. / А. Волощенко. – К.: Наукова думка, 1974. – 223 с.
4. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – поч. XX ст. // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://library.org.ua/?p=55>.

#### References

1. Antonovych M. Koly postaly hromady? / M. Antonovych // Kyivska starovyna. – 1998. – №2. – S.14–19. (Peredruk z vydannya: Naukovyy zbirnyk UVAN u SSHa–Nyu–York, 1977. – T.3).
2. Boldyryev O. V. Odeska hromada: Istorychnyy narys pro ukrayinske natsionalne vidrodzhennya v Odesi u 70-ti rr. XIX – poch. XX st. / O. V. Boldyryev. – Odessa: Mayak, 1994. – 144 s.
3. Voloshchenko A. Narysy z istoriyi suspilno–politychnoho rukhu na Ukrayini v 70 – na pochatku 80–kh rokiv XIX st. / A. Voloshchenko. – K.: Naukova dumka, 1974. – 223 s.
4. Istorychnyy narys pro ukrayinske natsionalne vidrodzhennya v Odesi u 70-ti rr. XIX – poch. XX st. // Elektronnyy resurs. – Rezhym dostupu: <http://library.org.ua/?p=55>

*Krasnitska G. M., candidate of historical sciences, professor of philosophy and economic theory, Vinnitsa trade and economic institution (Ukraine, Vinnitsa), zarinka66@mail.ru*

#### Creation and activities communities of Odessa in Ukraine

*Analyzed General overview of the establishment and activities of the congregation in Odessa in the second half of XIX – early XX century. In this work the prerequisites for creating communities of Odessa in Ukraine and essence of organizational formation.*

*Keywords: community, cultural and educational movement, cultural and educational activities, national-cultural revival of the intelligentsia, a circle.*

*Красницкая А. Н., кандидат исторических наук, доцент кафедры философии и экономической теории, Винницкий торгово-экономический институт (Украина, Винница), zarinka66@mail.ru*

#### Создание и деятельность Одесской общины на территории Украины

*Проанализировано общий обзор создания и деятельности Одесской общины во второй половине XIX – начале XX века. А также исследованы предпосылки возникновения Одесской общины на территории Украины и сущность данного организационного образования.*

**Ключевые слова:** общины, культурно-просветительское движение, культурно-просветительская деятельность, национально-культурное возрождение, интеллигенция, кружок.

\* \* \*

УДК 327

**Петрик А. М.,**  
викладач, Херсонський державний університет  
(Україна, Херсон), Getmanat@meta.ua

#### ПОЧАТОК НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АНДРІЯ ЯКОВЛІВА (1872–1955). РАННІ РОБОТИ

*Розглядаються ранні роботи видатного українського політика, дипломата та науковця А. Яковліва, присвячені археологічним та краєзнавчим розвідкам вченого. Приділено увагу роботі Андрія Івановича по дослідженню пласких могил кам'яної доби розташованих в області Війська Донського та курганных поховань у Катеринославській губернії. Розглянуто доробок А. Яковліва краєзнавчого характеру, що відноситься до періоду співробітництва з періодичним виданням «Україна» (1906–1907 рр.) та роботи у Київській міській управі (1910–1918 рр.).*

**Ключові слова:** вчений Андрій Яковлів, археологічна експедиція, праці, краєзнавство.

Андрій Іванович Яковлів (1872–1955) – належить до числа найбільш яскравих інтелектуалів доби Української революції 1917–1920-х рр. Він став одним з фундаторів Центральної Ради, відданим борцем за справу розбудови самостійної, демократичної Української держави. Людина кипучої енергії та беззавітної любові до Батьківщини А. Яковлів однаково успішно боровся за визнання права України на майбуття і на дипломатичній ниві, очолюючи в різний час Департамент чужоземних зносин і дипломатичні місії до Австро-Угорщини та Бельгії і Нідерландів. Поразка визвольної боротьби не зламала А. Яковліва. Він починає «війну» за вітчизняну історію. Більше тридцяти років Андрій Іванович невтомно бився на «полях» наукових «баталій» відстоюючи історичну державність рідної землі, свято вірячи в життєздатність українства. Науковий доробок політика і вченого складають роботи здебільшого пов'язані з історією держави та права.

Найбільш малодослідженою є археологічна галузь наукової праці А. Яковліва. У період вчителювання у Черкасах та навчання у Дерптському університеті Андрій Іванович захопився археологією. Він прийняв участь у декількох археологічних експедиціях. На основі отриманих результатів А. Яковлів написав ряд праць, надрукованих як окремими відбитками так і у збірнику праць Археологічного з'їзду 1902 року, що мав всеросійський характер і проходив у Харкові. У 1901 році у світ вийшла перша стаття А. Яковліва на «археологічну тематику»: «Плоския могилы каменного века на реке Чир в Донской области» [1]. Ця робота була пробною та недосконалою з точки зору подання фактичної інформації. А. Яковлів використав «телеграмний стиль» так не властивий його роботам більш пізнього «правознавчого» періоду. Автор буквально подає «стенограму експедиції».

Місце розкопок являла собою низину, з розташованими недалеко пагорбами. Дана місцевість заливалася у весінній час водами річки Чир. На момент роботи експедиції тут проходила побудова залізної дороги, почата ще у 1898 році. В силу важкості прокладання шляху що на деяких відрізках мав проходити через пагорби та косогори інженери вирішили вирівняти бокові схили пагорбів, зрізуючи бугри. В цілому саме це зіграло на руку А. Яковліву та його співробітникам. Вчений висловив думку що пагорби могли бути використані кочовиками у якості спостережних пунктів, або місця поховань. Під час зрізу одного з пагорбів були відкриті дві впадини заповнені червоною глиною. Дещо нижче їх знаходилися залишки людських костей: черепів, костей ніг та рук. Робітники вирили три скелети, а загалом їх нарахували вісім. У могилах вони розміщалися поруч плечем до плеча, головою на захід. Що стосувалося самих останків, в першу чергу черепів то вони як визначив голова експедиції були: «правильної, овальної форми і не виявляла різких відхилень від нормального європейського типу». Зважаючи на те що під час розкопу не було виявлено можливості: «встановлення штучно насипаного кургану над могилами» А. Яковлів відніс ці могили до типу плоских поховань кам'яного віку. Окрім скелетів були знайдені декілька екземплярів кременевих вістрів стріл та кремінних ножів. Наконечники стріл мали форму рівнобедреного трикутника. Краї їх були відшліфовані [1, с. 120–123]. А. Яковлів висловив думку про те що ножі були тим типом зброї що вироблялися шляхом відбивання кременю від кремінного ядра. Роблячи такий висновок він спирався на працю Л. Нідерле «Человечество в доисторические времена» [2] де були описані види кремінних ножів та стріл [2, с. 230]. Дослідник вважав знайдені ним зразки тотожними з описаними Л. Нідерле. Однак робити остаточний висновок та аргументувати його перед науковою спільнотою А. Яковлів не вважав за можливе. Взагалі він пізніше заявив: «Будучи совершенно некомпетентным в области доисторической археологии, я не счел себя вправе делать какие-бы то ни было выводы и ограничившись описанием моей случайной находки, предоставляю судить о ней более сведущим людям». «Дилетантство» А. Яковліва проявилось і у тому що він не зберіг знайдені останки і сам на З'їзді 1902 року вказав на те що не знає про їх подальшу долю, що стосується зброї то вона стала частиною «домашньої колекції» А. Яковліва. Дебютна праця на археологічну тематику була надрукована у «Записках Харківського Імператорського Університету» в 1901 році [1, с. 120–132].

У тому ж році А. Яковлів продовжив археологічну практику, він прийняв участь у розкопках на півдні Росії. Вчений керував розкопкою кургану коло села Скватого, Бахмутського уїзду, Катеринославської губернії у серпні 1900 року. Тут проходила лінія залізної дороги що співпала з лінією курганів. Під час розкопок перших двох курганів були знайдені кістяки, залишки глиняного посуду. Однак через відсутність досвіду співробітники А. Яковліва пошкодили всі знахідки, вивезли більшу частину їх разом з землею і звалили до насипу. Посуд та прикраси були розбиті молотком бригадиром робітників.

Під час розкопки третього кургану було виявлено кам'яні плити з червоного піщаника. Під плитами знайдено кістяки котрі лежали головою на схід. У голови кожного знаходився посуд овальної форми. Однак у силу

того що розкопка велася робітниками—землекопами за допомоги великих залізних лопат котрими вони всупереч наказу А. Яковліва вивертали великі пласти твердої землі, не вдалося добути жодного цілого черепа. Залишки глиняного посуду так і не систематизували адже їх було дуже багато і весь посуд був розбитий робітниками. А. Яковлів намагався визначити тип кургану, але через брак інформації цього не вдалося зробити. Особливістю знахідок А. Яковліва стала оригінальність орнаменту посуду. Глиняний посуд був грубої роботи але зате орнаментований своєрідно. Було знайдено чотири різних малюнки орнаментів: три з них складаються з ряду круглих заглиблень симетрично розташованих у верхніх краях посудів, четвертий варіант являв собою спробу ліпнини. Всі знайдені предмети та залишки кістяків А. Яковлів так і не зміг опрацювати та визначити період поховання тому він вислав артефакти до Попереднього Комітету для археологічної експозиції З'їзду що мав пройти у Харкові [3].

Дослідник був повністю незадоволений своєю роботою. У доповіді до Попереднього Комітету зокрема відзначав: «Как в первую свою раскопку в Донской области, так и в настоящую, в Екатеринославской губернии, я производил совершенно случайно, при постройке железной дороги, не имея даже определенного представления о том, как производить раскопку, на то что обращать внимание, что нужно брать и тому подобное. Прокладалась железная дорога, рабочие выкопали кости, я случайно находился при этом, взял что можно и что показалось мне важным, кое — что измерил, кое—что записал — вот и вся раскопка». Однак А. Яковлів вбачав причину невдач своїх експедицій і у бездіяльності а за часту шкідливості робітників, інженерів що працювали на побудові залізної дороги. А. Яковлів звинувачував працівників залізної дороги у порушенні постанови Міністерства шляхів сполучення про захист знайдених пам'яток доісторичної епохи. Вчений закликав державні органи встановити контроль за виконанням постанови міністерства та карати порушників закону. Він зокрема вказував що підрядники просто не хочуть витратити час та кошти на доставку знайдених предметів до найближчих філіалів Археологічного товариства тому більшість артефактів просто викидаються чим наноситься непоправна шкода розвитку археології. Ще однією причиною своїх «поражок» А. Яковлів вважав повну не кваліфікованість своїх співробітників—землекопів котрі просто не розуміли цінності знайдених пам'яток. Вчений наводив такий приклад: «При раскопке могил у реки Чир я подошел к месту раскопки, один рабочий высекал огонь из кремeneвого ножика, другой надевши на палку каменную «булаву» найденную в могиле, забросил ее в поле «чтоб побачить чи високо вона швигне». Він закликав археологів підтримати його прохання і висловив перед З'їздом у 1902 році ініціативу по встановленню жорсткого контролю з боку поліційних органів за роботою будівників залізних доріг [3, с. 1–3].

Попередній Комітет в цілому схвально віднісся до праці А. Яковліва, йому було надано право виступити перед з'їздом у Харкові та надати для друку свої археологічні розвідки. Втім після 1902 року вчений фактично припинив діяльність практикуючого археолога присвятивши цьому чотири попередні роки [4].

Після закінчення університету А. Яковлів тривалий час не мав можливості займатися історичними

дослідженнями. Лише у 1906 р. ця творча перерва була закінчена. Світ побачили розвідки А. Яковліва присвячені історії Черкащини. Андрій Іванович увійшов до творчого колективу періодичного видання «Україна». В осінньому номері вийшла стаття «Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI віках» [5]. А. Яковлів навів у своїй роботі дані з історії міста Черкаси та господарського замку що розміщувався у місті.

У наступному 1907 році А. Яковлів продовжив співпрацю з виданням. У зимовому випуску журналу було надруковано статтю А. Яковліва «Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году. (Єпізод из жизни украинских городов в XVI веке)» [6]. Ця робота була присвячена подіям, що сколихнули Київщину у 1536 р., а саме збройному виступу жителів двох повітів київської землі проти литовської адміністрації.

Ще однією роботою вченого присвяченою історії наддніпрянських міст у складі Литви стала опублікована того ж 1907 року розвідка «З історії реєстрації українських козаків у першій половині XVI століття» [7]. Дана праця, як і дві попередні вийшла на сторінках «України». У цій роботі А. Яковлів намагався спростувати прийняту у той час думку про те що козацтво як окремий прошарок українського суспільства завдячує своїй «легалізації» королю Речі Посполитої Стефану Баторію. Спираючись на статтю І. Каманіна «К вопросу о казачестве до Б. Хмельницкого» [8] вчений доводив, що перша спроба реєструвати козацтво відбулася за півстоліття до правління Баторія а саме за правління Сигізмунда I Старого. У якості ініціатора реєстрації козацтва А. Яковлів називав О. Дашкевича [7, с. 267–269]. Причиною ж спроб реєстрування козаків вчений називає бажання польського уряду припинити козацьке самоврядування в Подніпров'ї та стримати козацькі напади на землі Османської імперії.

А. Яковлів являючись прихильником думки про фактичну суверенність Війська Запорозького по відношенню до Речі Посполитої працює «З історії реєстрації українських козаків» практично відкрив серію робіт історико-правового характеру, що будуть видаватися ним на протязі всього життя і стануть науковим маніфестом концепції націонал-державників у вітчизняній історичній науці першої половини двадцятого століття.

Новий сплеск активності автора на краєзнавчій ниві спостерігався у період роботи А. Яковліва юристом. Протягом 1910–1918 рр., він подолав шлях від помічника до головного юрисконсульта Київської міської управи і став відомим адвокатом у місті. Деякий час А. Яковлів навіть був заступником голови та головою Київської колегії адвокатів. Також учений отримав доступ до архівів Управи і колишнього магістрату і зміг продовжити краєзнавчі дослідження, присвячені історії Києва та його районів. Свої розвідки він публікував у «Известиях Киевской Городской Думы». Так, у 1916 р. побачила світ його стаття «Предместья города Киева: Куренева, Преорка, Сокреп» [9], що була історично-географічним описом передмість Києва. У тому ж році було надруковано роботу «К вопросу о праве города на земли, находящиеся в его черте и ни за кем не зачисленные по актам укрепления» [10]. Ця стаття, як і випущена наступного року, «Право Киева на земли, занятые сооружениями бывшей Киевской крепости», торкалася проблеми розподілу землі у середині міста і була юридичним тлумаченням прав організацій—претендентів на володіння земельними ділянками у місті [10, с. 265].

## Список використаних джерел

1. Яковлев А. И. Плоские могилы на реке Чир в Донской области и археологические находки при постройке железных дорог // Труды Харьковского археологического съезда. – Харьков, 1902. – С.120–132.
2. Нидереле Л. Человечество в доисторические времена. Доисторическая археология Европы и в частности славянских земель. – СПб., 1898. – 655 с.
3. Яковлев А. Раскопка кургана у с. Скотоватого, Бахмутского уезда Екатеринославской губернии в августе 1900 года. – Харьков, 1901.
4. Горак В. Андрій Яковлів // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2002. – С.283–302.
5. Яковлів А. І. Намісники, державці і старости господарчого замку черкаського в 15–16 століттях // Україна. – К., 1907. – Т.3. – С.340–354.
6. Яковлев А. И. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году. Эпизод из жизни украинских городов в XVI столетии // Украина. – К., 1906. – Т.1. – С.81–96.
7. Яковлів А. І. З історії реєстрації українських козаків в першій половині XVI віку // Україна. – К., 1907. – Т.1. – С.266–277.
8. Каманин И. К вопросу о казачестве до Б. Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Кн.8. – К., 1894. – С.57–115.
9. Яковлев А. И. Предместья г. Киева: Куреневка, Преорка, Сырец // Известия Киевской Городской Думы. – К., 1916. – №6.
10. Яковлев А. И. К вопросу о праве города на земли, находящиеся в его черте и ни за кем не числящиеся по актам укрепления // Известия Киевской Городской Думы. – К., 1916. – №6.
11. Петрик А. Андрій Яковлів (1872–1955): нарис життя та діяльності // Український історичний збірник. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2011. – Вип.14. – С.261–270.

## References

1. Jakovlev A. I. Ploskie mogily na reke Chir v Donskoj oblasti i arheologicheskie nahodki pri postrojke zheleznyh dorog // Trudy Har'kovskogo arheologicheskogo s'ezda. – Har'kov, 1902. – S.120–132.
2. Niderel L. Chelovechestvo v doistoricheskie vremena. Doistoricheskaja arheologija Evropy i v chastnosti slavjanskih zemel'. – SPb., 1898. – 655 s.
3. Jakovlev A. Raskopka kurgana u s. Skotovatogo, Bahmutskogo uезда Ekaterinoslavskoj gubernii v avguste 1900 goda. – Har'kov, 1901.
4. Gorak V. Andrij Jakovliv // Istoriografichni doslidzhennja v Ukraini. – K., 2002. – S.283–302.
5. Jakovliv A. I. Namisnyky, derzhavci i starosty gospodarchogo zamku cherkas'kogo v 15–16 stolittjah // Ukraina. – K., 1907. – T.3. – S.340–354.
6. Jakovlev A. I. Bunt cherkascev i kanevcev v 1536 godu. Jepizod iz zhizni ukraïnskikh gorodov v XVI stoletii // Ukraina. – K., 1906. – T.1. – S.81–96.
7. Jakovliv A. I. Z istorii' registracii' ukrai'ns'kyh kozakiv v pershij polovyni XVI viku // Ukraina. – K., 1907. – T.1. – S.266–277.
8. Kamanin I. K voprosu o kazachestve do B. Hmel'nickogo // Chtenija v istoricheskom obshhestve Nestora Letopisca. Kn.8. – K., 1894. – S.57–115.
9. Jakovlev A. I. Predmest'ja g. Kiev: Kurenevka, Preorka, Syrec // Izvestija Kievskoj Gorodskoj Dumy. – K., 1916. – №6.
10. Jakovlev A. I. K voprosu o prave goroda na zemli, nahodjashhiesja v ego cherte i ni za kem ne chisljashhiesja po aktam ukreplenija // Izvestija Kievskoj Gorodskoj Dumy. – K., 1916. – №6.
11. Petryk A. Andrij Jakovliv (1872–1955): narys zhyttja ta dijaly'nosti // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zbiryk. – K.: Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny. – 2011. – Vyp.14. – S.261–270.

**Petrik A. M.**, teacher, Kherson state university (Ukraine, Kherson), Getmanat@meta.ua

#### Beginning of scientific activity of Andriy Yakovliv (1872–1955). Early works

Early works of the prominent Ukrainian politician are examined in the article, diplomat and research worker A. Yakovliv, devoted archaeological and regional secret services of scientist. Attention work of Andrey Ivanovic is spared on research of flat graves of a stone time of located in Area of Don and burial mound places in Katerinoslav province. Work of A. Yakovliv is considered regional character which behaves to the period of collaboration with a magazine «Ukraines» (1906–1907) and works which written in period of working in Kievan city government (1910–1918).

**Keywords:** scientist Andrey Yakovliv, archaeological expedition, labours, study of a particular region.

**Petrik A. H.**, преподаватель, Херсонский государственный университет (Украина, Херсон), Getmanat@meta.ua

#### Начало научной деятельности Андрея Яковлива (1872–1955). Ранние работы

Рассматриваются ранние работы выдающегося украинского политика, дипломата и учёного А. Яковлива, посвященных археологическим и краеведческим разведкам ученого. Уделено внимание работе Андрея Ивановича по исследованию плоских могил каменного времени расположенных в Области Войска Донского и курганных захоронений в Катеринославской губернии. Рассмотрена наработка А. Яковлива краеведческого характера, который относится к периоду сотрудничества с периодическим изданием «Украина» (1906–1907 гг.) и работы в Киевской городской управе (1910–1918 гг.).

**Ключевые слова:** ученый Андрей Яковли, археологическая экспедиция, труды, краеведение.

\*\*\*

УДК [392–055.2:613.888.151.1](477.85)«185/195»

**Парайко К. В.**, аспірантка кафедри етнології, античної та середньовічної історії, Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича (Україна, Чернівці), parajko1989@gmail.com

#### СТАТЕВЕ ЖИТТЯ ЖІНКИ І ЗАПОБІГАННЯ ВАГІТНОСТІ В ТРАДИЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОГО ТА СХІДНОРОМАНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОЇ ЧАСТИНИ БУКОВИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – СЕРЕДИНА ХХ СТ.)

Зроблена спроба розкрити питання статевого життя жінки в традиційному суспільстві на прикладі українського та східнороманського (румуні, молдовани) населення північної частини Буковини. Мета нашого дослідження полягала в тому, щоб на основі польового етнографічного матеріалу висвітлити становище жінки–покритки, методи «вitraвлювання плоду» і способи контрацепції, які записані автором від респондентів під час етнографічних експедицій. В результаті вивчення зазначеної теми, ми дійшли висновку про негативне ставлення сільських громад і церкви до позащлюбних статевих стосунків, абортів (їх прирівнювали до вбивства і душі жінки, які вбили дитину ще до народження ніколи не знатимуть спокою). Серед способів контрацепції поширеними були як вживання різноманітних трав, настойок, коренів, так і певні замовляння і магічне втручання.

**Ключові слова:** покритка, аборт, «вitraвлювання плоду», гріх, позащлюбні стосунки, Буковина.

Народження жінкою дитини є нормальною функцією організму. Природа так потурбувалась про людину, що для народження дитини жінка майже не потребує сторонньої допомоги. Разом з тим у житті людей народження дітей можна віднести до одного з її найскладніших процесів. Це все входить у культурний процес відтворення індивідуальності. Важливим тут виступає соціальна, економічна мотивація. Хоча і сексуальну мотивацію також потрібно враховувати у появі дітей, вона також є елементом культури. Можна говорити і про суспільне значення родів, оскільки громада може існувати тільки у певній кількості окремих індивідів. Тому запліднення, вагітність та народження дітей невід'ємно пов'язані з інститутами сім'ї та громади.

Проте недотримання певних норм, а особливо в статевих стосунках різко осуджувалося традиційним суспільством і, зазвичай, вся провина перекладалася саме на жінку.

Мета даного дослідження полягає у тому, щоб на основі проведених польових етнографічних досліджень та наукової літератури висвітлити питання статевого життя жінки та способи запобігання вагітності в традиційному суспільстві на прикладі українського та східнороманського населення північної частини Буковини.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період другої половини XIX – середина XX ст. Нижня хронологічна межа пояснюється появою низки праць, в яких висвітлюються питання з обраної нами тематики. Верхня хронологічна межа зумовлена поширенням кваліфікованої медичної допомоги та втратою актуальності певних звичаїв та обрядів в родильній обрядовості українців, румунів і молдован північної частини Буковини.

Основною джерельною базою даного дослідження є етнографічні матеріали кінця XIX – XX ст., публікації вітчизняних та зарубіжних дослідників. В роботі значне місце займають експедиційні матеріали та етнографічні записи, зібрані автором на території північної частини Буковини. Вивчення теми статевого життя і становища жінки в традиційному суспільстві широко представлена в українській історіографії, проте зазначена тема на території північної частини Буковини представлена недостатньо. З середини XIX ст. етнографічно-дослідницька діяльність активізується і набуває поглибленого характеру. Науковий інтерес представляє опис родильної обрядовості у праці Р. Ф. Кайндля «Гуцули», де зустрічаємо методи «зігнання плоду». Не можна оминати увагою праці українських дослідниць В. Борисенко, О. Боряк, І. Ігнатенко, О. Кісь. Становище жінки-покритки і ставлення до неї суспільства знаходимо в праці буковинського дослідника М. К. Чучка «И взъять Бога на помощь».

Важливими чинниками для кожної сільської громади була стабільність і дотримання всіх сталих внутрішніх законів і приписів. Якщо хтось із членів подібної спільноти порушував встановлені норми життя, тоді на порушника чекала суворая кара. Така поведінка вважалася неприпустимою і аморальною, а також засуджувалася церквою і громадою. Уявлення про порядок передбачало суворе дотримання всіх норм звичаєвого права, ритуалу і народного етикету.

Як зазначає буковинський етнолог М. Чучко на Буковині у досліджуваній період, як і в усій тогочасній Європі, характер міжстатевих відносин засновувався на засадах християнської моралі [15, с. 141]. Церковне і цивільне законодавство виключало статеві стосунки та шлюб між кровними родичами аж до шостого коліна, забороняла їх і народна традиція. Особливу увагу звертали на цноту та дошлюбні статеві контакти. Якщо неодружена дівчина народжувала дитину, сільський суддя (двірник) разом з мошею йшов до неї додому, щоб її «завити», тобто покрити голову дівчини хусткою, яка була символом одруженої жінки. Таку жінку називали «покриткою», або «зведеницею». Після народження дитини на покритку накладали штраф – 2 золоті, які надходили до церковної або громадської каси. Позашлюбна дитина називалася байстрик, дитина побічна, бенкарт, копил. Переважно байстрик носив прізвище матері, якщо інший чоловік перед двома свідками не визнавав своє батьківство [15, с. 147; 16, с. 31].

Покритка мала з'являтися на людях у хустці аж поки не вийде заміж, а в церкві стояла окремо [8, с. 66]. Засміювали і засуджували батьків покритки, які не змогли правильно виховати і вберегти дочку від «гріха». Отже, можемо зробити висновок, що буковинська дівчина, яка розпочала своє сексуальне життя до весілля (а головне до церковного обряду вінчання) зазнавала загального осуду і фактично, опинялася поза громадою. Це стосується як українців, так і румунів і молдован Буковини.

За народними уявленнями жінка ставала повноцінною особою, лише реалізувавши себе як мати. Вважалося великою трагедією, якщо в подружжя не народжувалися діти. Сьогодні ми знаходимо лише поодинокі згадки про народні уявлення і вірування, які гарантували появу дитини. Більшість наших респондентів згадують, що у подібних випадках жінки зверталися в молитвах за допомогою до Матері Божої [12].

Подібною думки дотримується буковинський дослідник Г. Кожоляно. Етнолог зазначає: «Якщо жінка не могла завагітніти, то їй рекомендували здійснити паломництво до монастирів. На Буковині в кінці XVI ст. нараховувалося 31 монастир, більшість з них продовжувала функціонувати і в XIX ст. Жителі гірської частини краю здійснювали паломництво переважно до монастирів південної частини Буковини – Солка, Молдовіца, Путна. А мешканці передгір'я і рівнинної східної частини Прутсько-Дністровського межиріччя ходили молитися до монастирів Хрещатик на Дністрі, Почаїв у Галичині, а дехто направлявся навіть до Києва – до монастиря Києво-Печерської лаври» [11, с. 53].

Сучасна дослідниця О. Боряк відмітила, що причиною жіночих хвороб, зокрема безпліддя, було блукання матки всередині тіла. Ось чому жінка, яка не могла завагітніти, вважалося, потерпає від істерії (грецький термін *hystera*). Звідти ця хвороба вважалася суто жіночою [4, с. 20]. Від безплідності, жінці давали пити козяче молоко чи горілку, змішану з висушеними та розтертими статевими органами зайця [8, с. 118].

Випадки штучного переривання вагітності зустрічалися, коли поява дитини на світ була небажаною (дошлюбна вагітність дівчини, велика кількість дітей у сім'ї, бідність тощо). Що ж до абортів, то чим і якими способами позбавлялися від плоду сказати важко, адже такі методи завжди приховувалися [12].

У традиційному суспільстві ставлення до абортів було негативне. Воно формувалося під впливом релігійних настанов про цінність життя кожної істоти. Церква завжди наполягала на канонічності вчення про безсмертну душу. Витравлювання плода так само, як і аборт, означало «погублення» душі, а отже суворо засуджувалося як гріх дітовбивства, який не можна пробачити, якому немає покаєння й прощення. Відомі випадки, коли жінки самі, без сторонньої допомоги, вдавалися до «самоабортів» (пили гаряче червоне вино, вдавалися до важких фізичних, викликали кровотечу) [12, т. 1, с. 5].

У великих селах були бабки (але не повитухи), які займалися штучним перериванням вагітності (давали пити вагітній різних настоїв отруйних рослин, коріння або оперативно видаляли зародок дитини – «вишкребували плід») [12, т. 4, с. 2]. Такі дії були поза законом, оскільки дуже часто вагітна жінка після спроби бабки перервати вагітність помирала від зараження крові, безперервних кровотеч. Але дуже часто жінки намагалися позбутися небажаної вагітності самостійно. Зокрема, за свідченнями відомого українського етнографа та дослідниці з питань народної медицини українців Зоряни Болтарович: «на Буковині відвар рослини беладони вживали внутрішньо, як абортивний засіб» [2, с. 84].

Про методи переривання вагітності згадують ще дослідники II половини XIX – початку XX ст. Румунки Буковини для цього вживали беладону, ріжки, шафран і листя тису. Відомі також оперативні втручання, особливо

з розпеченим металевим дротом [17, с. 135]. В українців Буковини як абортний засіб використовувався також відвар з чорної мальви [8, с. 118]. В гуцулів Буковини для «викиду плоду» вживався відвар з листя барвінку або пригорілого жита [7, с. 107].

У неможливих сім'ях в умовах постійних матеріальних нестатків чи великої кількості дітей ставлення до них було доволі суворе, мабуть тому поява ще однієї дитини не була бажаною. Співвідношення двох цінностей – матеріальних статків та дитини – у народній свідомості було вкрай прагматичне, і крайній вияв такого прагматизму викладено у легенді з Гуцульщини: «Щоб багатство розводилось, жінка має свою першу дитину закопати живою (не хрещену) на тому ґрунті, на котрому хочеться, щоб багатство розводилось. Однак таке багатство держиться лиш доти, доки живе жінка, що закопала дитину» [9, с. 74].

Зенон Кузеля наводить різні приклади та рецепти «зігнання плоду». Зокрема, жінки, щоб позбутися небажаної вагітності, вживають «відвар барвінкового цвіту», чупрун–зілля, відвар з гречаної полови, відвар з півонії, шафрану, ріжків, чорнобилу, порох, мішанину солі камінної, сіркового квасу, галуни, експелеру і спіритусу. Зганяють також плід в механічний спосіб двигаючи тягарі, перехиляючись «в кадуб», перегинаючись через діжу. Також приймають теплі купелі з гірчицею або носять вузькі сорочки» [5, с. 136].

Буковинський етнолог початку ХХ ст. Дмитрій Дан, який досліджував буковинських українців, у своїй праці «Русини Буковини» писав, що дівчата та жінки, які хотіли позбутися небажаної вагітності сідали в проточну воду, незважаючи на пору року, і сиділи в ній по декілька годин до «зігнання плоду» [16, с. 12]. Але до цього зверталися у випадку крайньої необхідності і робили штучне переривання вагітності у великій таємниці, бо у багатьох народів Європи, ця справа вважалась найтяжчим гріхом [1, с. 247].

В народних уявленнях на тих, хто робив жінкам аборти, подібно до відьом, очікувала важка смерть. Отже, у разі тривалої агонії згаданих «відьом» вдавалися до спеціальних заходів, зокрема – зривання даху або привірчування в ньому дірки (Старий Вовчинець) [12, т. 5, с. 5].

Жінка, яка вбила свою дитину, на тому світі вона за кару мусила б з'їсти цю дитину, а кожної суботи труп знову відновлювався б [8, с. 43]. Слід зазначити, що мотив поїдання жінкою своєї ненародженої дитини є досить широким і трапляється в етнографічних, фольклорних та сучасних польових матеріалах. Наприклад, І. Ігнатенко в своїх дослідженнях наводить чимало подібних свідчень: «...жінку, яка вбиває своїх дітей, порівнюють зі свинєю, що їсть своїх поросят. Крім того жінка ставала винною у вбивстві не тільки своєї дитини, а й дітей, яких ця дитина могла б потім мати. Доля ненароджених дітей «на тому світі» була невизначеною, адже вони не були хрещеними, церква не поминала їх, і вони, на відміну, від народжених та хрещених дітей, не потрапляли до Царства Божого» [6, с. 38].

Як бачимо, найбільше жінки боялися гріха. Це пояснюється тим, що кожен із членів сільської громади був невід'ємною частиною церковної спільноти. Заборонялися не лише аборти, але і контрацептивні засоби. Крім того, якщо в жінки стався викидень, то звинувачували в цьому жінку і вона повинна була прийняти в церкві молитву

(тобто вважалася в цей час нечистою). Церква усіяло засуджувала (і засуджує) такі дії. Зокрема, в 2-му правилі святого Василя Великого сказано про те, що жінка, «... умышлено погубившая зачатый во утробе плод есть убийца и отлучается от церковного общения на 10 лет» [10, с. 111]. Отже, з одного боку, догматичне православне вчення сформувало у народній свідомості ставлення до абортів, як до смертного гріха дітовбивства.

Респонденти стверджують, що жінка, яка «зігнала плід», прирівнювалася до вбивці і неодмінно буде покарана (її душа ніколи не потрапить в рай). Крім того, гріх такої жінки будуть спокутувати і її нащадки.

Саме тому, щоб звільнити душу від смертного гріха такі жінки повинні нести важку кару. Так, серед інших, побутувало переконання, що жінки, які «страшили» дитину «на тому» світі будуть їх їсти. За свідченнями однієї респонденти із с. Старий Вовчинець Глибоцького району, після абортів образ її дитини з'являвся їй у вікні щонаочі [12, т. 5, с. 5].

Для уникнення небажаної вагітності жінки користувалися різними способами. Українська дослідниця І. Ігнатенко (Колоднюк) контрацептивні засоби, які застосовувалися у традиційному українському суспільстві, розподіляє на два види: раціональні (вживання відварів трав, коріння тощо) та ірраціональні (магічні). Можна припустити (з огляду на більшу представленість у джерелах), що частіше застосовувалися останні [6, с. 134].

За народними уявленнями, вже починаючи з весілля, можна було за допомогою магічних засобів позбавити жінку здатності народжувати. У народі вірили, що саме в цей час можна не тільки активізувати магію плодючості, а й, навпаки, відтягнути настання вагітності або ж «позбавитись» нащадків назавжди. В с. Молодія Глибоцького району зафіксовано звичай, коли молода пара має з'їсти «бочку меду» протягом одного місяця. Цей ритуал забезпечував народженість дітей в молодій парі [12, т. 5, с. 1]. Також на весіллі практикувалася традиція биття горшків, черепки від яких символізували кількість майбутніх дітей. І навпаки, не бажаючи мати дітей, наречена ховала порожній горщик [3, с. 82].

У праці «Дохристиянські вірування українського народу» вказано, що коли жінка не хоче більше дітей, то вона жертвує до церкви нову завісу на Райські Врата: як завіса зачинає вхід, так щоб і вона була зачинена для дитини [13, с. 207].

Щоб уникнути нової вагітності, жінки також намагалися якомога довше годувати дитину груддю (Сторожинець, Чудей, Красноільськ, Бабине, Нижні Станівці, Онут, Магала, Молодія) [12, т. 1, с. 6; т. 2, с. 7]. У 1998 р. були проведені дослідження, які довели, що ефективність даного методу 98%. Проте, як зазначають медики потрібно ще дотримуватися ряд рекомендацій: 1) жінка годує дитину лише грудьми (і не зціджує молоко для дитини); 2) дитині ще не має 6 місяців; 3) перерва між годуваннями не більше чотирьох годин; 4) в жінки ще не почалася менструація [1, с. 274]. Так як більшість не дотримувалися даних умов, то часто наступала наступна вагітність.

На початку ХХ ст. лікарня у селі була рідкісним явищем, і всі медичні послуги надавали місцеві народні лікарі. Зокрема, баби-повитухи обслуговували близько 90% жінок, і лише десята їх частина зверталася по допомогу



до кваліфікованих акушерок. Здебільшого саме баби-повитухи виконували на селі роль акушерів-гінекологів. Проте, як показують етнографічні матеріали та польові дослідження, абортів вони не робили – «боялись загубити душу» дитини. Крім того, головна їх функція полягала у тому, щоб допомогти дитині народитися, а не позбавляти її життя [14, с. 273].

Вважалося, що душа з'являється ще в утробі матері, саме тому аборти прирівнювали до вбивства, а жінку, яка «загубила» дитину – вбивцею. Її гостро засуджували як односельці, так і церква. Такий вчинок вважався аморальним, тобто таким, що може нашкодити всій сільській громаді і накликати на них біду.

Отже, народження дітей було найважливішим поклонанням жінки. А тому бездітність вважалася великим горем в українців, румунів та молдаван. Як бачимо, внаслідок тривалого спільного проживання згаданих етносів, відбулося запозичення певних прийомів, які використовували для успішного дітонородження. Зокрема, це стосується відвідування церков, монастирів, читання певних молитов.

Внаслідок дослідження питання про аборти та ставлення до них серед українського та східнороманського населення Буковини, то дійшли висновку, що до середини ХХ ст. до даного методу вдавалися не так часто (доказом цього були буковинські сім'ї із 12-ма і більше дітьми). Проте респонденти та деякі дослідники II половини ХІХ – початку ХХ ст. згадують методи, завдяки яким жінки позбувалися небажаної вагітності. Наприклад жвивали беладону, ріжки, шафран і листя тису. Серед респонденток було згадано ще використання гарячого вина, приймання гарячої купелі. Проте всі вони зазначають, що позбавлялися від дитини дуже рідко, так як боялися по-перше, осуду суспільства, по-друге, «Божої кари»; по-третє, часто від допомоги в цій справі некваліфікованих бабок, жінки помирили від зараження крові або кровотеч. Крім того жінки використовували і засоби запобігання вагітності. Слід наголосити, що значна частина таких засобів були пов'язані саме з прийомом усередину різних субстанцій. Знаходимо відомості й про те, що аборти робили не лише незаміжні, але й заміжні жінки, щоправда це було дуже рідко й лише з бідності.

#### Список використаних джерел

1. Аксенов А. П. Я – не колдун, я знахар / А. П. Сталкер. – Д.: Сталкер, 2002.
2. Болтарович З. С. Народне лікування українців Карпат – кінця ХІХ – початку ХХ ст. / З. С. Болтарович: [відп. ред. Ю. Г. Гошко]; АН Української РСР, Музей етнографії та художнього промислу. – К.: Наукова думка, 1980.
3. Борисенко В. Весільні обряди та звичаї на Україні: історико-етнографічне дослідження / В. Борисенко. – К., 1988. – 188 с.
4. Борак О. Баба-повитуха в контексті «полювання на відьом»: українсько-західноєвропейські паралелі / О. Борак // Соціум: альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип.3. – С.249–262.
5. Грушевський М. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу // Матеріяли з полудневої Київщини. Обробив др. Зенон Кузеля // Матеріяли до українсько-руської етнології. – Львів, 1906. – Т.8. – С.1–220.
6. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців / І. Ігнатенко. – 2-е вид. – К.: Дуліби, 2013. – 224 с.
7. Кайндль Р. Ф. Гуцули: їхнє життя, звичаї та народні перекази. – 2-е вид., виправ. і доп. / Пер. з нім. З. Пенюк; наук. редактування і післямова О. Масана. – Чернівці: «Молодий буковинець», 2003. – 200 с.
8. Кайндль Р., Манастирський О. Русини на Буковині / Переклад з нім. В. Іванюка, післямова М. К. Чучка / Р. Ф. Кайндль, О. Манастирський. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – 192 с.

9. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ) / О. Кісь. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 272 с.

10. Книга Правил святих апостол, святих Соборів Вселенських і поместних і святих отец. – М., 2004.

11. Кожоляно Г. К. Етнографія Буковини / Г. К. Кожоляно. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т.2. – 424 с.

12. Матеріяли польових етнографічних експедицій, зібрані в українських та румунських селах Чернівецької області у 2010–2014 рр., зберігаються в етнографічному музеї факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. (МЕЕ ЧНУ).

13. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу / Митрополит Іларіон. – К.: АТ «Обереги», 1992. – 424 с.

14. Толстая С. Из полевых обрядовой лексики: нашлось дитя / С. Толстая // Український діалектологічний збірник: Книга Пам'яті Тетяни Назарової. – К.: Довіра, 1997. – С.287–293.

15. Чучко М. К. «И взьять Бога на помощь»: Соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу). – Чернівці: Книги – ХХІ, 2008. – 368 с.

16. Dan D. Credințe populare bucovinene // Gazeta Bucovinei. – 1894. – А. 4. – №30. – P.1–2; №63. – P.1–2; №67. – P.1–2; №70. – P.1–2; №74. – P.1–2; №79. – P.1–2; №84. – P.1–2; №97. – P.1–2; №99. – P.1–2; 1895. – А. 5. – №2. – P.1–2; №5. – P.1–2; №12. – P.1–2; №17. – P.1–2; №19. – P.1–2; №23. – P.1–2; №30–31. – P.2; №32. – P.1–2; №37. – P.1–2; №40. – P.1–2; №43. – P.1–2.

17. Zmoșu V. Un sat bucovinean de pe valea Siretului: Pătrăuții de Jos. Mărturie spirituale / Valeriu Zmoșu. – Cernăuți: Editura Alexandru cel Bun–Zelena Bucovina, 2006. – 400 p.

#### References

1. Akseňov A. P. Ja – ne koldun, ja znahar / A. P. Stalker. – D.: Stalker, 2002.
2. Boltarovyč Z. Je. Narodne likuvannja ukrai'nciv Karpat – kincja XIX – počatku XX st. / Z. Je. Boltarovyč: [vidp. red. Ju. G. Goshko]; AN Ukrai'ns'koi' RSR, Muzej etnografii' ta hudožn'ogo promyslu. – K.: Naukova dumka, 1980.
3. Borysenko V. Vesil'ni obrjady ta zvyčaj' na Ukrai'ni: istoriko-etnografichne doslidzhennja / V. Borysenko. – K., 1988. – 188 s.
4. Borjak O. Baba-povytuha v konteksti «poljuvannja na vid'om»: ukrai'ns'ko-zahidnojevropejs'ki paraleli / O. Borjak // Socium: al'manah social'noi' istorii'. – K., 2003. – Vyp.3. – S.249–262.
5. Grushevs'kyj M. Dytyna v zvyčajah i viruvannjah ukrai'ns'kogo naroda // Materijaly z poludnevoi' Kyi'vshhyny. Obrobvyv dr. Zenon Kuzelja // Materijaly do ukrai'ns'ko-rus'koi' etnol'ogii'. – L'viv, 1906. – T.8. – S.1–220.
6. Ignatenko I. Zhinoche tilo u tradycijnij kul'turi ukrai'nciv / I. Ignatenko. – 2-e vyd. – K.: Duliby, 2013. – 224 s.
7. Kajndl' R. F. Gučuly: i'hnje zhyttja, zvyčaj' ta narodni perekazy. – 2-e vyd., vyprav. i dop. / Per. z nim. Z. Penjuk; nauk. redaguvannja i pisljamova O. Masana. – Chernivci: «Molodyj bukovynec», 2003. – 200 s.
8. Kajndl' R., Manastyrs'kyj O. Rusyny na Bukovyni / Pereklad z nim. V. Ivanjuka, pisljamova M. K. Chuchka / R. F. Kajndl', O. Manastyrs'kyj. – Chernivci: Zelena Bucovina, 2007. – 192 s.
9. Kis' O. Zhinka v tradycijnij ukrai'ns'kij kul'turi (druga polovyna XIX) / O. Kis'. – L'viv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrai'ny, 2008. – 272 s.
10. Kniga Pravil svjatyh apostol, svjatyh Soborov Vselenskikh i pomestnyh i svjatyh otec. – M., 2004.
11. Kozholjanko G. K. Etnografija Bukovyny / G. K. Kozholjanko. – Chernivci: Zoloti lytavry, 2001. – T.2. – 424 s.
12. Materialy pol'ovyh etnografichnyh ekspedycij, zibrani v ukrai'ns'kyh ta rumuns'kyh selah Chernivec'koi' oblasti u 2010–2014 rr., zberigajut'sja v etnografichnomu muzei' fakul'tetu istorii', politologii' ta miznarodnyh vidnosyn Chernivec'kogo nacional'nogo universytetu imeni Jurija Fed'kovyča. (MEE ChNU).
13. Mytropolyt Ilarion. Dohrystyjans'ki viruvannja ukrai'ns'kogo narodu / Mytropolyt Ilarion. – K.: AT «Oberegы», 1992. – 424 s.
14. Tolstaja S. Yz polesskoj obrjadovoj leksyky: nashlos' dytja / S. Tolstaja // Ukrai'ns'kyj dialektologichnyj zbirnyk: Knyga Pam'jati Tetjanyi Nazarovoi'. – K.: Dovira, 1997. – S.287–293.
15. Chuchko M. K. «Y vz'jat' Boga na pomoshh'»: Social'no-religijnij chynnyk v zhytti pravoslavnoho naselennja pivnichnyh volostej Moldavs'kogo vojevodstva ta avstrijs'koi' Bukovyny (epoha

pizn'ogo seređn'ovichchja ta novogo chasu). – Chernivci: Knygy – XXI, 2008. – 368 s.

16. Dan D. Credințe populare bucovinene // Gazeta Bucovinei. – 1894. – A. 4. – №30. – P.1–2; №63. – P.1–2; №67. – P.1–2; №70. – P.1–2; №74. – P.1–2; №79. – P.1–2; №84. – P.1–2; №97. – P.1–2; №99. – P.1–2; 1895. – A. 5. – №2. – P.1–2; №5. – P.1–2; №12. – P.1–2; №17. – P.1–2; №19. – P.1–2; №23. – P.1–2; №30–31. – P.2; №32. – P.1–2; №37. – P.1–2; №40. – P.1–2; №43. – P.1–2.

17. Zmoșu V. Un sat bucovinean de pe valea Siretului: Pătrăuții de Jos. Mărturii spirituale / Valeriu Zmoșu. – Cernăuți: Editura Alexandru sel Bun–Zelena Bucovina, 2006. – 400 p.

**Parayko K. V.**, graduate student of the Department of ethnology, ancient and medieval history, Yuriy Fedkovich Chernivtsi National University (Ukraine, Chernivtsi), parajko1989@gmail.com

#### Sex life of women and preventing pregnancy in traditional society on the example of Ukrainian and Eastern Roman population northern part of Bukovina (second half of the nineteenth – the middle of twentieth century)

*In this article we have tried to reveal the sexuality issue of women in traditional society on the example of Ukrainian and Eastern Roman (Romanians, Moldovans) population of northern part of Bukovina. The purpose of our study was that on the basis of field ethnographic material to highlight methods of miscarriages and methods of contraception that are written by the author of the respondents in the ethnographic expeditions. As a result of the study of this topic, we concluded the negative attitude of rural communities and churches to extramarital sex, abortion (which equated to murder the soul of women who killed the child before birth will never know peace). Among the methods of contraception were common as the use of various herbs, tinctures, roots, and some charms and magical intervention.*

**Keywords:** abortion, sin, extramarital relations, Bukovina.

**Parayko K. V.**, аспірантка кафедри етнології, античної і середньовікової історії, Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича (Україна, Чернівці), parajko1989@gmail.com

#### Половая жизнь женщины и предотвращения беременности в традиционном обществе на примере украинского и восточнороманского населения северной части Буковины (вторая половина XIX – середина XX в.)

*Предпринята попытка раскрыть вопросы половой жизни женщины в традиционном обществе на примере украинского и восточнороманского (румыны, молдаване) населения северной части Буковины. Цель нашего исследования состояла в том, чтобы на основе полевого этнографического материала осветить положение женщины–покрытки, методы «вытравливания плода» и способы контрацепции, которые записаны автором от респондентов во время этнографических экспедиций. В результате изучения данной темы, мы пришли к выводу о негативном отношении сельских общин и церкви к внебрачным половым отношениям, аборт (их приравнивали к убийству и души женщины, которые убили ребенка еще до рождения, никогда не будут знать покоя). Среди способов контрацепции распространенными были как употребление различных трав, настоек, корней, так и определенные заговоры, и магическое вмешательство.*

**Ключевые слова:** покрытка, аборт, «вытравливание плода», грех, внебрачные отношения, Буковина.

\* \* \*

УДК (94+267)(477)188/192

**Ющинський А.,**  
докторант, Інститут історії Академії ім. Яна Длугоша  
в Ченстохові (Польща), ajuszczyński@op.pl

#### Діяльність Благодійного римсько–католицького товариства в Одесі на зламі XIX – XX століть у дзеркалі звітно–фінансової документації

*Мета пропонованої статті полягає в тому, аби на основі аналізу історичних джерел (звітно–фінансової документації), а саме: звітів Приходського Благодійного товариства при Римсько–Католицькій церкві в Одесі – виявити особливості й окреслити напрямки соціальної діяльності поляків Півдня України, католиків за віросповіданням, у кінці XIX – на початку XX ст.*

*Із середини XIX ст. осередком польського життя в Одесі була саме Римсько–католицька церква, яка відігравала важливу роль у просвітницькій та благодійній діяльності. Одним із перших у 1882 р. тут було відкрито Благодійне товариство при римсько–католицькій церкві. Проіснувало воно до*

*1917 р. Статут, який повністю легітимізував діяльність осередку царатом, було затверджено 16 травня 1882 р. Благодійне товариство постало як важливий сегмент польського духовного життя та збереження національної ідентичності. Його головними цілями, як зазначено в Статуті, були: 1) забезпечення продовольством, опаленням та одягом; 2) допомога фінансами; 3) допомога при влаштуванні на роботу; 4) розміщення старших людей обох статей у притулках; 5) влаштування дітей коштом товариства до сиротинців, а якщо кошти дозволяли – то й до інших навчальних закладів.*

**Ключові слова:** Римсько–католицька церква, Південна Україна, Одеса, благодійні товариства, звіт.

Вивчення конфесійної сторони життя українського суспільства на різних етапах формування етносу, народу, нації, на шляху розбудови власної держави в умовах постійної експансії сусідніх агресивних держав, що посягають на територіальну цілісність, на релігійну автономію, на збереження мовно–культурних традицій, набуває значної ваги й актуальності в контексті чергового етапу боротьби за національне й духовне самовизначення українців. Дослідження взаємин держави та церкви, зацікавлення історією православної, католицької й греко–католицької церков на українських землях в умовах поліконфесійності, співіснування тут численних етнічних груп, що сповідували різні релігії, є закономірним явищем та пояснюється поступовим відродженням духовності України.

У зв'язку з цим ґрунтовного ознайомлення вимагає діяльність Римсько–католицької церкви (РКЦ) наприкінці XIX – на поч. XX ст. на південних українських теренах, що на той час входили до складу Російської імперії. Цьому питанню присвячено низку дослідницьких робіт як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Так, українськими вченими ретельно вивчалася становлення та поширення католицизму в Україні, досліджувалися особливості взаємодії РКЦ та державних структур. Вагоме місце проблемі взаємин РКЦ та держави відводять у своїх працях вітчизняні історики Л. Гентош [2], Н. Рубльова [28], Ю. Гузенко [4], В. Ульяновський [30] та ін.

Із кінця XX ст. у з'ясуванні питання щодо діяльності РКЦ спостерігалася тенденція до виокремлення особливостей формування етноконфесійних діаспор (німецької, польської, чеської, литовської та ін.) в історії церкви. Зокрема науковці Т. Єременко [8], І. Лісевич [11], Г. Стронський [30], досліджуючи історію польської нацменшини в Україні, торкаються у своїх працях і релігійного чинника.

Крім того, так як у традиціях РКЦ завжди була благочинна та добродійна діяльність, особливо на території Південної України, де в останню чверть XIX – на початку XX ст. католицизм стояв на досить міцних позиціях, а діяльність католицької громади набула яскраво вираженого регіонального характеру, церковна благодійність неодноразово потрапляла в центр наукової зацікавленості польських учених [5; 12] й українських. Суттєвий внесок у її висвітлення здійснили Ю. Гузенко [4] та Н. Сейко [29]. Так, Ю. Гузенко вивчав становлення й діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. Н. Сейко, у свою чергу, проаналізувала добродійність поляків у сфері освіти України в той самий період. Цінними також є матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, у якому зберігаються справи про відкриття та діяльність римо–католицьких благодійних товариств (фонди 274, 313, 336, 442). Крім того, окресленого питання у своїх статтях торкаються О. Ніколаєнко [16], І. Шостак [33], В. Ганзуленко [1] й ін.

Таким чином, історіографія історії благодійництва в Російській імперії налічує досить багато позицій, проте ці дослідження не компенсують потребу науковців у подальшому висвітленні такого аспекту діяльності римсько-католицької польської спільноти, як соціальна (перш за все її культурно-просвітницька та благодійна функції), й у зв'язку з цим – минулого Благодійного приходського Товариства при римсько-католицькому костюлі в Одесі, розташованого по вулиці Грецькій поблизу Строганового мосту.

Отже, мета пропонованої статті полягає в тому, аби на основі аналізу історичних джерел (звітно-фінансової документації), а саме: звітів Приходського Благодійного товариства при Римсько-Католицькій церкві в Одесі [17–27] – виявити особливості й окреслити напрямки соціальної діяльності поляків Півдня України, католиків за віросповіданням, у кінці XIX – на початку XX ст.

Благодійність – це діяльність, завдяки якій громадські приватні ресурси добровільно спрямовуються їхніми власниками на допомогу окремим соціально незахищеним групам людей, на вирішення суспільних проблем, а також на поліпшення умов громадського життя. Добročинність була й залишається важливим засобом боротьби з бродяжництвом (допомога бідним і нужденним, влаштування притулків для сиріт, будинків для осіб похилого віку чи лікарень для хворих, організація безкоштовних їдалень і т.п.), дитячою злочинністю, ефективним механізмом взаємодії органів державної влади й громадянського суспільства [33, с. 198].

Добročинність – це важлива характеристика будь-якого соціуму, яка говорить нам про нього набагато більше, аніж, наприклад, економічні показники чи політичний режим. В історії нашого суспільства лідерами в здійсненні благодійницької діяльності були й залишаються християнські церкви, у т.ч. Римсько-католицька [33, с. 198]. Однією з найпоширеніших форм благодійних об'єднань були благодійні товариства, пік активності й розвитку котрих припадає на другу половину XIX – початок XX ст. [6].

У цей час, порівняно з Наддніпрянщиною, у південних губерніях Російської імперії чисельність польського, католицького за конфесійною приналежністю, населення була незначною, але поляки намагались триматись разом, створюючи різноманітні установи, що допомагали їм зберігати національну ідентичність. І хоча в Російській імперії з острахом дивились на такі організації, поляки засновували релігійні чи благодійницькі товариства, досягаючи згуртованості спільноти [10, с. 211–213].

Тому й не дивно, що з середини XIX ст. осередком польського життя в Одесі була саме Римсько-католицька церква, яка відігравала важливу роль у просвітницькій та благодійній діяльності. Одним із перших у 1882 р. тут було відкрито Благодійне товариство при римсько-католицькій церкві. Статут, який повністю легітимізував діяльність осередку царатом, було затверджено 16 травня 1882 р. У 1896 р. аналогічне товариство було відкрито в Херсоні, а ще через два роки – у Миколаєві. Римсько-католицькі благодійні товариства виникали й в інших містах Півдня: у 1897 р. – у Катеринославі, у 1899 р. – у Єлисаветграді [16, с. 101].

Ініціатором створення саме одеського Благодійного товариства був К. Володкевич, і в різні роки до організації входила різна кількість членів: у 1882 – 160, у 1886 – 331

чоловік [12, с. 138]. Воно розпочало свою історію в часи, коли польська спільнота переживала руйнівні наслідки Січневого повстання (1863) в економіці, суспільному житті та культурно-освітній сфері. Витоки фундації Товариства в Одесі варто розглядати в контексті широти суспільних інтересів поляків на Півдні України, які відігравали важливу роль у житті регіону ще від часів інкорпорації/анексії східних земель Речі Посполитої до складу Російської імперії. І хоча ця організація не була суто польською, бо в її роботі брали участь німці, швейцарці та люди інших національностей, на думку дослідників, поляків там була більшість [3, с. 72–85].

Товариства постало при римсько-католицькому костюлі в Одесі як важливий сегмент польського духовного життя та збереження національної ідентичності. Головними цілями товариства, як зазначено в Статуті, були: 1) забезпечення продовольством, опаленням та одягом; 2) допомога фінансами; 3) допомога при влаштуванні на роботу; 4) розміщення старших людей обох статей у притулках; 5) влаштування дітей коштом товариства до сиротинців, а якщо кошти дозволяли – то й до інших навчальних закладів.

Головні надходження на рахунки Товариства були від приватних осіб упродовж цілого року. Члени товариства поділялися на почесних і дійсних. Перші вносили одноразово не менше тисячі карбованців, натомість другі сплачували протягом року шість карбованців, але не менше, аніж один карбованець одразу.

У результаті евристичної роботи в архівах і наукових бібліотеках вдалося віднайти кілька звітів кінця XIX – початку XX століття, які предметно ілюструють основні напрями діяльності Товариства.

Кожен звіт містив:

- 1) Огляд діяльності Правління в залежності від зазначених цілей Товариства;
- 2) Про прибутки та витрати;
- 3) Капітал Товариства на 1 січня поточного року;
- 4) Борги Товариства;
- 5) Нерухомість Товариства;
- 6) Кількість бідних, що отримали допомогу від Товариства;
- 7) Кількість членів Товариства;
- 8) Склад Правління та найбільш активних членів Товариства за звітний період;
- 9) Баланс Товариства на 1 січня поточного року;
- 10) Протокол ревізійної комісії;
- 11) Список почесних членів товариства, який складається з трьох частин: а) почесні члени за заслуги перед Товариством; б) почесні члени, які сплатили не менше ніж сто рублів; в) пожиттєвий список членів, які сплатили внески за звітний період, а також на початку поточного року.

Варто відзначити, що подані в останній частині звіту списки містять багато цікавої інформації: окрім персоналізації та ідентифікації членів Товариства, тут знаходимо чітку вказівку, із якого року конкретна особа є членом цього Товариства.

Першочергові цілі, котрі ставило перед собою Товариство, безумовно що були пов'язані насамперед із добročинною діяльністю. Тому у звітній документації містяться дані щодо надходжень і витрат коштів на благодійні акції.

Так, у звітах за 1895 рік (тринадцятий рік із моменту заснування) детально розписано, яка допомога

надавалася прихожанам римсько-католицького костюлу. Насамперед це гроші, продукти харчування, ліки, житло, влаштування на роботу [26, с. 2]. Особлива увага була приділена студентам: Товариство виділило зі своєї казни 764,42 карбованці на оплату їхнього навчання, на книги, одяг для них [26, с. 2]. Бюджет при цьому формувався з кількох джерел: членські внески (дійсних і почесних членів – 3655 крб.), пожертвування (10 171 крб.), прибутки з власності й діяльності самого Товариства («с дома» і «с увеселений» – 5 971 й 1 418 крб. відповідно). Усього за 1895 р. загальна сума склала 21 215 крб. [26, с. 3].

Якщо проаналізувати аналогічні показники за 1892 й 1895 рр., то простежується цікава тенденція: за першим показником цифри залишилися практично однаковими, пожертвування зросли більш ніж у три рази, натомість прибуток самого Товариства скоротився вдвічі, особливо «с увеселений» [26, с. 3]. Така тенденція надзвичайно тривожила керівництво Товариства. Більшу частину коштів (8 800 крб.) було вирішено витратити на купівлю приміщення для дитячого будинку. Також констатовалося, що кількість людей, що потребували фінансової й іншої допомоги, із 1893 р. зросла майже у два рази – із 484 до 819 чоловік. Усі вони отримали або одноразову (2165 крб.) або постійну (2631 крб.) фінансову підтримку. Однак виховувати споживчий спосіб життя в дітей члени Товариства не хотіли, тому планувалося також облаштувати будинок працелюбства, де можна було б вчити хлопчиків і дівчаток навикам якоїсь професії. Забігаючи наперед, зазначимо, що ця ідея буде втілена на практиці. Крім того, 157 крб. було виділено на лікування 27 дітей від хвороби очей. Як наслідок, збалансування бюджету на наступний рік планувалося з урахуванням зростання витрат.

Звіт Товариства за 1899 р. привертає увагу тим, що, порівняно з 1898 р., збільшено кількість членських внесків – сума склала 2 295 крб., суттєво зріс прибуток – 18 399 крб. – власне самого Товариства («с домов» і «с увеселений»), натомість пожертви обчислювалися лише 2 135 крб. Своєрідною компенсацією стало те, що люди приносили поношений одяг, котрий ставав у нагоді нужденним, котрі перебували на утриманні. І це при тому, що матеріальні витрати в черговий раз збільшилися – до 4510 крб., тобто на 306 крб. їх стало більше, аніж у 1898 р. [18, с. 3].

Разом із тим Товариство наприкінці XIX ст. виконувало функцію своєрідної Біржі праці: за поточний рік воно влаштувало на роботу 210 бажаних із 623 тих, хто звернувся по допомогу [18, с. 4]. Крім того, надзвичайно продуктивною й потрібною була праця в Дитячій ідальні, спрямована на те, аби багатодітні родини мали змогу працювати й залишати дітей: за сім років (із 1893 по 1899 рік) кількість відвідувачів ідальні збільшилася з 6 651 чоловік до 26 484 [18, с. 5], а в наступному році ця цифра зросла аж до 32 110 чоловік [19, с. 6]. Піклувальниця Товариства пані Юзефа Янишовська не тільки забезпечувала діток продуктами харчування. Тут вони отримували одяг, взуття, а згодом – мали, де переночувати, адже одеський градоначальник дозволив відкрити інтернат на 40 ліжок для сиріт. Крім того, Товариство виділило 1 714 крб. на будівництво для них флігеля, що закінчилося в 1900 р. [18, с. 6].

Основні потреби також були пов'язані з витратами якраз на зведення нових приміщень. Обґрунтування

потреби виділити кошти з резервного капіталу на будівництво інтернату для хлопчиків зводилося до того, що наявні будівлі призначенні в першу чергу для дівчаток, а проживання хлопчиків з ними або в ідальні не зручне. У зв'язку з цим планувалося попросити в міста надати земельну ділянку на 700 кв. сажнів для того, аби звести інтернат, а також будинок для старців і калік [18, с. 6].

Фінансовий звіт за наступний 1900 р. засвідчив прибуток Товариства на середньостатистичному рівні: 2215 крб. надійшло від дійсних членів та почесних, само Товариство – за спектаклі, виставки картин, організацію балів – зуміло отримати 3 950,93 крб. Ще одна стаття прибутку – здача в оренду будинків – також збільшила свої показники на 1 065,18 крб. порівняно з попередній роком [19, с. 3–4]. Для того, аби покращити фінансове забезпечення Товариства, починаючи з 1899 р., замість щорічних святкових візитів, котрі практикували його члени, потрібно було надати грошові пожертви, які в 1900 р. склали 481 крб.

У цьому ж році трапилася прикра подія – смерть Фелікса Свенцицького, котрий навіть і після своєї кончини хотів приносити користь, тому за його заповітом Товариство отримало 2 754,85 крб. і придбало за них облігації Одеського міського кредитного товариства [19, с. 4]. Це також сприяло наповненню бюджету з подальшим розподіленням коштів на благодійність. До речі, відсотки від вказаного капіталовкладення, як того бажав Ф. Свенцицький, пішли на іменну стипендію для напівсироти Юлії Субач [19, с. 4]. Крім того, як і в попередні кілька років, члени Товариства заохочували пожертви у вигляді одягу, взуття, продуктів харчування, котрі потім роздавали сім'ям, що цього потребували. Таку допомогу отримали 26 родин, 40 чоловік і 12 студентів.

Варто сказати, що в 1900 р. суттєво зросли й витрати. Обумовлено це було несприятливими природно-кліматичними умовами. Справа в тому, що через засуху до Одеси прибуло дуже багато переселенців (майстри-ремісники, чорноробочі та ін.) із північно-західних губерній у пошуках роботи, аби прогодувати свої родини. Так як у місті не могли працевлаштуватися навіть уродженці Одеси – для прибулих ситуація склалася не найкраща.

Однак потрібно віддати належне активності й наполегливості членів Товариства: третина з тих, хто звертався з проханням про допомогу в пошуці роботи (651 людина) – її отримала (211 людей: 198 жінок – в основному на посаду прислуги та 23 чоловіки). Інші ж потребували надання матеріальної підтримки, деякі просили виділити кошти на транспорт, щоб повернутися у свої краї. У зв'язку з цим збільшилися витрати вугілля на отоплювання будівель, на закупівлю хліба й інших продуктів, лікування іммігрантів, що в грошовому еквіваленті склало 983 крб. Фінансова ж допомога нараховувала 5 468 крб., що було на 981 крб. більше, ніж за 1899 р. [19, с. 5].

Звіт Правління Приходського благодійного товариства при римсько-католицькій церкві в Одесі за 1906 р. привертає увагу тим, що містить перелік закладів Товариства з вказівкою адрес: Дитяча ідальня з інтернатом для 40 дівчаток по вулиці Балковській, 134, номер телефону 2043; молодші діти навчалися там шиттю й рукодільництву, а старші – пранню й прасуванню; Притулок-інтернат для хлопчиків сиріт, що відвідують Дитячу ідальню,

розташований за тією ж адресою; Притулок–інтернат для хлопчиків–ремісників у будинку Товариства по Грецькій вулиці біля Строганового мосту; Слюсарна майстерня в будинку Товариства по Лівашовському спуску, 10; Літня колонія Дамського піклування про бідних дітей Приходу на середньому Фонтані, власна дача, між 11 та 12 станціями парового трамваю по дорозі на Дерibasовську; Літня колонія на Лимані для золотушних дітей, що відвідують Дитячу їдальню, на Хаджибейському лимані на дачі лікаря Сахарова, колишнього лікаря Филиповича (літні колонії були відкриті лише влітку) [24, с. 2].

Крім цього, у звіті йдеться про те, що в поточному 1906 р. було скликано двоє загальних зборів, про що в інших звітах не згадувалося. Так як 3 грудня прибула не достатня кількість членів Товариства, їх перенесли на 17 грудня (52 члени), як того вимагав Устав. Зібрання проходило в польському клубі «Огніско» за головування настоятеля приходу ксьондза Казимира Варпуцяньського. Секретарем зборів одностайно було обрано присяжного повіреного С. Стецька. За результатами зустрічі було вирішено дозволити Правлінню використати 3 000 карбованців запасного капіталу для ремонту будівель по Польському та Лівашовському спуску; на 1000 крб. збільшилося фінансування Дамського піклування про бідних дітей; Піклувальній раді про бідних трудівників фінансування також збільшено на 350 крб. у 1906 р. Цікавим і показовим є також зауваження, що Ревізійна комісія (члени комісії – Л. Коссовський, Г. Хржановський, І. Лібек) перевірила звітну фінансову документацію Товариства й, не виявивши жодних порушень, запропонувала утвердити звіт і баланс за 1906 р. [24, с. 3].

У 1906 р. витрати Товариства на утримання притулків для дівчаток та хлопчиків (взуття, одяг, вакса, підручники ц т.д.) нарахували 4 423 крб. При цьому надходження з пожертвувань становили 1 191,93 крб. (членські внески та кошти замість новорічних візитів), прибуток від розважальних заходів (сімейні вечори та спектаклі), влаштованих Товариством, склав 2 451,52 крб., за лотерею – 1 414,36 крб., орендна плата з орендарів нараховувала 7 491,75 крб. [24, с. 7–9].

Звіт за 1909 р. розпочинається трагічною новиною про смерть голови правління Товариства Костянтина Володковича (помер 26 березня 1909 р.). У зв'язку з цим було передбачено повісити його портрети в притулках Товариства. Що стосується фінансової звітності, то, як і в попередні роки, вона засвідчує надходження коштів із таких джерел: членські внески (1 477 крб.), пожертвування (390,60 крб.), прибутки з розважальних заходів (2972 крб.), плата з орендарів за приміщення (8 683,84 крб.) та інші види прибутків, що в сукупності склали 27 786,97 крб. за цей рік [21, с. 16], видатки обчислювалися аналогічною сумою [21, с. 17]: дебет зійшовся з кредитом.

Звичайно що значна частина видатків була спрямована на задоволення потреб дітей–сиріт, дітей із багатодітних родин, нужденних безробітних і безхатьків: одяг, взуття, іменні стипендії, продукти харчування, вугілля й т.д., – а також відправлення заупокійних мес і похорони (за кошти Товариства були поховані 16 бідняків) [21, с. 7, 9]. Крім того, кошти виділялися й на ремонт приміщень, оплату комунальних послуг, телефону, лагодження меблів, опалення будинків, канцелярські приладдя, і, зрозуміло, державні податки й т.д. [21, с. 13, 15, 17].

Отже, і в 1909 р. Товариство доклало максимум зусиль для того, аби примножений капітал витратити на благодійність і допомогти найбільш нужденним і незахищеним категоріям міщан, що потребували навіть мінімального.

Під час засідання членів Товариства в 1911 р. головою було обрано Андрія Келлера, а секретарем – Л. Біскупського. Під час зустрічі відбулися вибори в члени Ревізійної комісії, якими стали С. Свіонтецький, Г. Хржановський і в черговий раз – Я. Лібек, що перевіряли фінансовий стан діяльності Товариства за 1911 р. Вони зазначили, що ніяких порушень не виявили й уся документація – звіти, баланс, рахунки, книги – знаходиться в повному порядку [22, с. 4–6].

Видатки в 1911 р. обчислювалися сумою 34 204,12 [22, с. 17]: що стосується витрат на благодійність, то вони залишалися незмінними щодо своїх форм і видів. Статті прибутків також були аналогічними до попередніх років [22, с. 7, 9, 11]. На першому місці залишалися видатки, пов'язані з утриманням Дитячої їдальні, інтернату для дівчаток, притулку для хлопчиків, оплата навчання дітей, що в сукупності склали 4 815, 62 крб. Ще одна стаття витрат була пов'язана з наданням одноразової фінансової допомоги – своєрідних стипендій для студентів, гроші для бідних, а також придбання для них продуктів харчування, вугілля – усього 2 935,48 крб., лікування бідних (53,07 крб.), при потребі – оплата ритуальних послуг (65,50 крб.) [22, с. 9].

Звіт за 1912 р. за своєю структурою й змістом відповідає аналогічним документам за попередні роки, однак містить зауваження члена Товариства І. Міодушевського щодо того, що вказаний документ з'явився з запізненням, і він вимагав пояснення цього факту. Голова правління А. Гаєвський зазначив, що затримка обумовлена тривалою хворобою касира І. Заленевського, а також влаштуванням лотереї–алеґрії, витрати й прибутки за проведення котрої належало внести у звіт.

Крім того, було порушено питання про нецільове використання коштів, пожертвуваних І. Фальковським: справа в тому, що 20% відраховувалося в запасний капітал, а не витрачалося згідно з призначенням. У відповідь на це голова правління А. Гаєвський підкреслив, що кошти розприділяються відповідно до Уставу й ніяких зловживань у цьому випадку немає [22, с. 17]. Члени Ревізійної комісії підтвердили, що вся звітна документація знаходиться в належному стані. Сума прибутків і сума витрат збіглася й нараховувала 44 524,9 крб. Перелік витрат, а також джерел фінансування абсолютно ідентичні попереднім рокам.

Отже, починаючи з 1882 р. в Одесі при римсько–католицькому костьолі існувало Благодійне товариство, що тривалий період надавало допомогу дітям–сиротам, нужденним безробітним, багатодітним родинам, а також переселенцям–біженцям за умови стихійного лиха. Щороку відбувалося засідання членів Товариства, під час котрого було заслухано й утверджено фінансовий звіт про прибутки й видатки організації.

Ревізійна комісія в складі трьох чоловік, яких обирали з членів Товариства шляхом голосування, перевіряла документацію, виявляла наявність або відсутність порушень і рекомендувала затвердити або віддати на доопрацювання. Устав Товариства передбачав збір коштів, їх розприділення, тобто фіксував статті прибутків і видатків.

Так як основна мета Товариства полягала в здійсненні благодійництва в місті, то більша частина коштів витрачалася на утримання, надання матеріальної допомоги, навчання, будівництво або придбання притулків для незабезпечених категорій населення, їх лікування й – при потребі – оплата ритуальних послуг. Баланс прибутків і витрат, починаючи з 1885 р. по 1911 рік, дає змогу стверджувати, що відбулося скорочення як за першим, так і за другим показниками: із 79 281,03 крб. до 44 524,90 крб., однак свої обов'язки щодо підопічних Товариство виконувало в повному обсязі.

Крім того, благодійна діяльність була однією з галузей публічного життя, у якій традиційно активну участь брали й жінки. При одеському товаристві існував дамський комітет опіки над дітьми, який збирав благодійні внески і розподіляв кошти. Саме завдяки цьому комітету були організовані дитячі притулки, їдальня, училища для хлопчиків, добродійний заклад для дівчат, літні колонії для сиріт [9, с. 231–235].

Активну роль у роботі товариства брала Марія–Єва Джевецька (1846–1933), яка опікувалась їдальнею та інтернатом для дівчат, і чия діяльність лякала Одеську жандармерію. У фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві зберігається декілька справ, у яких М. Джевецька визнана активною діячкою «з об'єднання польського елемента на політично-національній основі» та такою особою, «що переслідує цілі політичної освіти» [16, с. 102]. Саме вона доклала чимало зусиль для влаштування притулку св. Антонія в місті, народної школи та добродійного закладу для дівчат, а з 1899 р. ще й притулку «Родина Марії». За даними жандармерії, у притулку знаходилося 63 хлопці й 4 дівчинки, усі віком від 3 до 12 років. Опікувалась притулком М. Яблонська та С. Хрустинська. А в закладі для дівчат знаходилося 80 осіб віком 10–17 років, які отримували спеціальність і жили за коштом добродійних внесків [16, с. 102].

Таким чином, в Одесі в 1882 р. при римсько-католицькій церкві постало Благодійне товариство, що існувало до 1917 р. за рахунок благодійних внесків. Аналіз документів, насамперед Звітів правління Благодійного приходського товариства (за 1883, 1893, 1895, 1899, 1900, 1904, 1905, 1906, 1907, 1909, 1911, 1912 роки), дозволяє зробити висновок, що основним джерелом фінансування були членські внески дійсних і почесних членів, пожертви від небайдужих городян, кошти від здавання в оренду приміщень, що належали Товариству, організація заходів (виставок, вечорів, балів, спектаклів і т.д.), відсотки від банківських внесків, прибуток від опікунства.

До його керівництва входили найбільш відомі та заможні громадяни. Серед його найвизначніших успіхів було заснування ремісного училища 1 серпня 1888 р. для дітей–сиріт та дітей з багатодітних родин; відкриття дитячої їдальні 15 листопада 1892 р., піклувальницею якої стала Марія–Карла Држевецька; отримання у 1897 р. дозволу на будівництво інтернату для дівчат на 40 осіб, а також облаштування дитячого садка, притулку, інформаційного бюро працевлаштування тощо. До його функцій належала підтримка бідних – надання одноразових та місячних грошових виплат, матеріальна допомога хлібом, вугіллями, одягом; видача гарячої їжі, оплата за навчання в різних навчальних закладах Одеси, доплата за ліки за домовленістю з аптекою Гаєвського.

#### Список використаних джерел

1. Ганзуленко В. П. Римо–католицькі громади Півдня України (кінець XIX – початок XX ст.): соціальний аспект [Електронний ресурс] / В. П. Ганзуленко // Південний архів. Сер.: Історичні науки. – 2008. – Вип. 28–29. – С. 279–287. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pain\\_2008\\_28-29\\_31.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pain_2008_28-29_31.pdf)
2. Гентош Л. Католицька церква та становлення української державності (1917–1923 рр.) / Л. Гентош // Другий Міжнародний конгрес українців: Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. 2. – Львів, 1994. – С. 19–22.
3. Горун Д. О. Польська громада Одеси у XIX – початку XX ст.: коротка характеристика етапів розвитку / Д. О. Горун // Записки історичного факультету ОНУ. – Одеса, 2003. – Вип. 13. – С. 72–85.
4. Гузенко Ю. І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії) / Ю. І. Гузенко: Дис. ... канд. іст. наук. – Спец. 07.00.01 – історія України. – К., 2004. – 241 с.
5. Epszstein T. Mecenat polskiego ziemiaństwa Wołynia, Podola i Ukrainy w latach 1864–1914 / T. Epszstein // Europa nie prowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej w latach 1772–1999. – Warszawa, 1999. – S. 186–197.
6. Законодавчі акти Російської імперії як джерело з історії добродійності іноземців в Україні (XIX – початок XX ст.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historical-club.org.ua/istoriya-ukrayini/ukrayina-u-skladi-rosijskoyi-tya-avstrijskoyi-imperii/593-zakonodavchi-akti-rosijskoyi-imperiyi-yak-dzherelo-z-istoriyi-dobrochinnosti-inozemciv-v-ukrayini-xix-pochatok-xx-st.html>
7. Євтух В. Б., Чирко Б. В. Німці в Україні в 1920–1990 рр. / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко. – К., 1994. – 183 с.
8. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. / Т. І. Єременко. – К., 1994. – 74 с.
9. Зінько С. Польські громадські організації м. Одеси кінця XIX – початку XX ст. / С. Зінько // Поляки на Півдні України: історія і сучасність. – Одеса – Опольє – Ольштин, 2006. – Т. 1. – С. 231–235.
10. Копылов А. Католическая церковь в России / А. Копылов. – М., 2012. – 284 с.
11. Лісевич І. Т. Духовно спрагли: Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр. / І. Т. Лісевич. – К., 1997. – 240 с.
12. Łukawski Z. Ludność polska w Rosji: 1863–1914 / Z. Łukawski. – Wrocław, 1978.
13. Лях К. С. Етно–конфесійний склад німецьких колоністів Півдня України / К. С. Лях // Немцы Приазовья и Причерноморья: история и современность: Материалы международной научной конференции. – Донецк, 2003. – С. 97–107.
14. Македон В. В. Документи з фондів Державного архіву Одеської області як джерело для дослідження розвитку національно-культурних товариств Одеси XIX – початку XX ст. / В. В. Македон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/6270/1/82-92.pdf>. – С. 82–92
15. Накаєва С. А. Джерела вивчення діяльності іноземних товариств на півдні Російської імперії у другій третині XIX ст. / С. А. Накаєва // Наукові праці: науково–методичний журнал. – Миколаїв, 2005. – Т. 45. – Вип. 32. Історичні науки. – С. 134–137.
16. Ніколаєнко Ольга. Благодійницька діяльність польських жінок Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст. / Ольга Ніколаєнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgirbis\\_64.exe](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgirbis_64.exe). – С. 100–105.
17. Отчет о деятельности правления приходского благотворительного Общества при Римско–Католической церкви в Одессе и о приходе и расходе сумм этого общества за время 01.08.1882 по 01.08.1883 гг. – Одесса, 1883.
18. Отчет правления Приходского Благотворительного общества при Римско–Католической церкви в Одессе за 1899 г. Семнадцатый отчетный год. – Одесса: Типография Акционерного Южно–Русского общества печатного дела, 1900.
19. Отчет правления Приходского Благотворительного общества при Римско–Католической церкви в Одессе за 1900 г. Восемнадцатый отчетный год. – Одесса: Типография Акционерного Южно–Русского общества печатного дела, 1901.
20. Отчет правления Приходского Благотворительного общества при Римско–Католической церкви в Одессе за 1905 г. Двадцать третий отчетный год. – Одесса: Типография Акционерного Южно–Русского общества печатного дела, 1906.
21. Отчет правления Приходского Благотворительного общества при Римско–Католической церкви в Одессе за 1909 г. Двадцать

седьмой отчетный год. – Одесса: Типография Акционерного Южно–Русского общества печатного дела, 1910.

22. Отчет правления Приходского Благотворительного общества при Римско–Католической церкви в Одессе за 1911 г. Двадцать девятый отчетный год. – Одесса: Типография Акционерного Южно–Русского общества печатного дела, 1912.

23. Отчет правления Приходского Благотворительного общества при Римско–Католической церкви в Одессе за 1912 г. Тридцатый отчетный год. – Одесса: Типография Акционерного Южно–Русского общества печатного дела, 1913.

24. Отчет правления приходского благотворительного Общества при Римско–Католической церкви в Одессе за 1907 г. – Одесса, 1908.

25. Отчет правления приходского благотворительного общества при римско–католической церкви в Одессе за 1904 г. – Одесса, 1905.

26. Отчет Приходского Благотворительного общества при Римско–Католической церкви в Одессе за 1895 г. Тринадцатый отчетный год. – Одесса: Типография «Одесского листка». Театральная площадь, собственный дом, 1896.

27. Отчет приходского благотворительного Общества при Римско–Католической церкви в Одессе за 1897 г. – Одесса, 1898.

28. Рублева Н. С. Особенности существования немецкой католической общины в УССР (1920–1930–е гг.) / Н. Рублева // Немцы России и СССР: 1901–1941: Материалы международной научной конференции. – М., 2000.

29. Сейко Н. А. Добродійність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ: Монографія / Н. А. Сейко. – Житомир: ЖДУ, 2006. – 318 с.

30. Сторонський Г. Приречена на мовчання: РКЦ на Україні в 20–30–ті рр. / Г. Сторонський // Людина і світ. – 1994. – №3–4.

31. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр.: Доба Української Центральної Ради: Навч. посібник / В. І. Ульяновський. – К., 1997. – 197 с.

32. Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930 гг. / В. В. Ченцов. – М.: Готика, 1998. – 208 с.

33. Шостак І. В. Діяльність римо–католицьких благодійних товариств на українських землях у складі Російської імперії на початку XX століття / І. В. Шостак // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство. – 2014. – Вип.10. – С.197–206. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/NznuoairD2009\\_2014\\_10\\_22.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/NznuoairD2009_2014_10_22.pdf)

### References

- Hanzulenko V. P. Rymo–katolytski hromady Pivdnia Ukrainy (kinets XIX–pochatok XX st.): sotsialnyi aspekt [Elektronnyi resurs] / V. P. Hanzulenko // Pivdennyi arkhiv. Ser.: Istorychni nauky. – 2008. – Vyp.28–29. – S.279–287. – Rezhym dostupu: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pain\\_2008\\_28–29\\_31.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pain_2008_28–29_31.pdf)
- Hentosh L. Katolytska tserkva ta stanovlennia ukraïnskoi derzhavnosti (1917–1923 rr.) / L. Hentosh // Druhyi Mizhnarodnyi konhres ukrainistiv: Dopovidi i povidomlennia. Istoriia. Ch.2. – Lviv, 1994. – S.19–22.
- Horun D. O. Polska hromada Odesy u XIX – pochatu XX st.: korotka kharakterystyka etapu rozvytku / D. O. Horun // Zapysky istorychnoho fakultetu ONU. – Odesa, 2003. – Vyp.13. – S.72–85.
- Huzenko Yu. I. Stanovlennia i diialnist hromadskykh blahodiiynykh obiednan na Pivdni Ukrainy u druhiï polovyni XIX – na pochatu XX st. (na materialakh Khersonskoi hubernii) / Yu. I. Huzenko: Dys. ... kand. ist. nauk. – Spets. 07.00.01 – istoriia Ukrainy. – K., 2004. – 241 s.
- Epsztein T. Mecenat polskiego ziemiaństwa Wolynia, Podola i Ukrainy w latach 1864–1914 / T. Epsztein // Europa nie prowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej w latach 1772–1999. – Warszawa, 1999. – S.186–197.
- Zakonodavchi akty Rosiiskoi imperii yak dzerelo z istorii dobrochynnosti inozemtsiv v Ukraini (XIX – pochatok XX st.) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://historical-club.org.ua/istoriya-ukrayini/ukrayina-u-skladi-rosiiskoyi-ta-avstrijskoyi-imper-593-zakonodavchi-akti-rosiiskoyi-imperiyi-yak-dz-h-erelo-z-istoriyi-dobrochinnosti-inozemciv-v-ukrayini-xix-pochatok-xx-st.html>
- Ievtukh V. B., Chyrko B. V. Nimtsi v Ukraini v 1920–1990 rr. / V. B. Yevtukh, B. V. Chyrko. – K., 1994. – 183 s.
- Ieremenko T. I. Polska natsionalna menshyna v Ukraini v 20–30–ti rr. XX st. / T. I. Yeremenko. – K., 1994. – 74 s.
- Zinko S. Polski hromadski orhanizatsii m. Odesy kintsia XIX – pochatu XX st. / S. Zinko // Poliaky na Pivdni Ukrainy: istoriia i suchasnist. – Odesa – Opolie – Olshtyn, 2006. – T.1. – S.231–235.

10. Kopylov A. Katolicheskaja cerkov' v Rossii / A. Kopylov. – M., 2012. – 284 s.

11. Lisevykh I. T. Dukhovno sprahli: Dukhovne zhyttia polskoi natsionalnoi menshyny na Naddnriprianskii Ukraini v 1864–1917 rr. / I. T. Lisevykh. – K., 1997. – 240 s.

12. Łukawski Z. Ludność polska w Rosii: 1863–1914 / Z. Łukawski. – Wrocław, 1978.

13. Liakh K. S. Etno–konfesiyni sklad nimetskykh kolonistiv Pivdnia Ukrainy / K. S. Liakh // Nemcy Priazov'ja i Prichernomor'ja: istorija i sovremennost': Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. – Doneck, 2003. – S.97–107.

14. Makedon V. V. Dokumenty z fondiv Derzhavnogo arkhivu Odeskoi oblasti yak dzerelo dlia doslidzhennia rozvytku natsionalno–kulturnykh tovarystv Odesy XIX – pochatu XX st. / V. V. Makedon [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/6270/1/82–92.pdf>. – S.82–92

15. Nakaieva S. A. Dzherela vycchennia diialnosti inozemnykh tovarystv na pivdni Rosiiskoi imperii u druhiï tretyni XIX st. / S. A. Nakaieva // Naukovi pratsi: nauko–metodychnyi zhurnal. – Mykolaiv, 2005. – T.45. – Vyp.32. Istorychni nauky. – S.134–137.

16. Nikolaienko Olha. Blahodiynska diialnist polskykh zhynok Naddnriprianshchyny naprykints XIX – na pochatu XX st. / Olha Nikolaienko [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis\\_64.exe](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe). – S.100–105.

17. Otchet o dejatel'nosti pravlenija prihodskogo blagotvoritel'nogo Obshestva pri Rimsko–Katolicheskoi cerkvi v Odesse i o prihode i rashode summ jetogo obshestva za vremja 01.08.1882 po 01.08.1883 gg. – Odesa, 1883.

18. Otchet pravlenija Prihodskogo Blagotvoritel'nogo obshestva pri Rimsko–Katolicheskoi cerkvi v Odesse za 1899 g. Semnadcatyj otchetnyj god. – Odesa: Tipografija Akcionernogo Juzhno–Russkogo obshestva pechatnogo dela, 1900.

19. Otchet pravlenija Prihodskogo Blagotvoritel'nogo obshestva pri Rimsko–Katolicheskoi cerkvi v Odesse za 1900 g. Vosemnadcatyj otchetnyj god. – Odesa: Tipografija Akcionernogo Juzhno–Russkogo obshestva pechatnogo dela, 1901.

20. Otchet pravlenija Prihodskogo Blagotvoritel'nogo obshestva pri Rimsko–Katolicheskoi cerkvi v Odesse za 1905 g. Dvadcat' tretij otchetnyj god. – Odesa: Tipografija Akcionernogo Juzhno–Russkogo obshestva pechatnogo dela, 1906.

21. Otchet pravlenija Prihodskogo Blagotvoritel'nogo obshestva pri Rimsko–Katolicheskoi cerkvi v Odesse za 1909 g. Dvadcat' sed'moj otchetnyj god. – Odesa: Tipografija Akcionernogo Juzhno–Russkogo obshestva pechatnogo dela, 1910.

22. Otchet pravlenija Prihodskogo Blagotvoritel'nogo obshestva pri Rimsko–Katolicheskoi cerkvi v Odesse za 1911 g. Dvadcat' devjatyj otchetnyj god. – Odesa: Tipografija Akcionernogo Juzhno–Russkogo obshestva pechatnogo dela, 1912.

23. Otchet pravlenija Prihodskogo Blagotvoritel'nogo obshestva pri Rimsko–Katolicheskoi cerkvi v Odesse za 1912 g. Tridcatyj otchetnyj god. – Odesa: Tipografija Akcionernogo Juzhno–Russkogo obshestva pechatnogo dela, 1913.

24. Otchet pravlenija prihodskogo blagotvoritel'nogo Obshestva pri Rimsko–Katolicheskoi cerkvi v Odesse za 1907 g. – Odesa, 1908.

25. Otchet pravlenija prihodskogo blagotvoritel'nogo obshestva pri rimsko–katolicheskoi cerkvi v Odesse za 1904 g. – Odesa, 1905.

26. Otchet Prihodskogo Blagotvoritel'nogo obshestva pri Rimsko–Katolicheskoi cerkvi v Odesse za 1895 g. Trinadcatyj otchetnyj god. – Odesa: Tipografija «Odesskogo listka». Teatral'naja ploshhad', sobstvennyj dom, 1896.

27. Otchet prihodskogo blagotvoritel'nogo Obshestva pri Rimsko–Katolicheskoi cerkvi v Odesse za 1897 g. – Odesa, 1898.

28. Rubleva N. S. Osobennosti sushhestvovaniya nemeckoj katolicheskoi obshchnosti v USSR (1920–1930–e gg.) / N. Rubleva // Nemcy Rossii i SSSR: 1901–1941: Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. – M., 2000.

29. Seiko N. A. Dobrochynnist poliakiu v sferi osvity Ukrainy (XIX – poch. XX st.). Kyivskyi uchbovyi okruh: Monohrafiia / N. A. Seiko. – Zhytomyr: ZhDU, 2006. – 318 s.

30. Storonskyi H. Pryrecheni na movchannia: RKTs na Ukraini v 20–30–ti rr. / H. Storonskyi // Liudyna i svit. – 1994. – №3–4.

31. Ulianovskiy V. I. Tserkva v Ukrainii Derzhavi 1917–1920 rr.: Doba Ukrainskoi Tsentralnoi Rady: Navch. posibnyk / V. I. Ulianovskiy. – K., 1997. – 197 s.

32. Chencov V. V. Tragicheskie sud'by. Politicheskie repressii protiv nemeckogo naselenija Ukrainy v 1920–1930 gg. / V. V. Chencov. – M.: Gotika, 1998. – 208 s.

33. Shostak I. V. Diialnist rymo-katolytskykh blahodiinykh tovarystv na ukrainskykh zemliakh u skladi Rosiiskoi imperii na pochatu XX stolittia / I. V. Shostak // Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia: Istorychne rehiiieznavstvo. – 2014. – Vyp. 10. – S. 197–206. – Rezhym dostupu: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/NznuoairD2009\\_2014\\_10\\_22.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/NznuoairD2009_2014_10_22.pdf)

*Juszczynski A.,* doctorate student at Jan Dlugosz University in Czestochowa (Poland), [ajuszczynski@op.pl](mailto:ajuszczynski@op.pl)

#### Functioning of the charitable Roman Catholic society in Odessa on the boarder of the 19<sup>th</sup>–20<sup>th</sup> centuries in the reflection of financial documents

*Thus, the aim of the proposed article is to find the peculiarities and reveal the main directions of the social work of the Polish inhabitants of the South of Ukraine, Catholics, in the end of the 19<sup>th</sup> – the beginning of the 20<sup>th</sup> century on the basis of analysis of historical sources (financial reports), in particular, the reports of the Charitable Society at the Roman Catholic Cathedral in Odessa.*

*From the middle of the 19<sup>th</sup> century Roman Catholic Church was the center of polish life in Odessa and played an important part in educational and philanthropic activities. One of the first the Charitable Society at the Roman Catholic Cathedral was founded here in 1882. It existed till 1917. The statute, which gave legal groundings for its functioning was approved on the 16<sup>th</sup> of May 1882. the Charitable Society became an important segment of polish spiritual life and national identity preservation. Its main objectives, according to the Statute, were: 1) providing food, heating and accommodation; 2) financial aid; 3) aid in job finding; 4) accommodation of elderly people of both genders in hospices; 5) placing children at the expense of the Society at orphan asylums, and in case of sufficient funding in other educational establishments.*

**Keywords:** Roman Catholic Church, Southern Ukraine, Charitable Society, Odessa, Reports of administration.

*Ющинский А.,* докторант, Институт истории Академии им. Яна Длугоша в Ченстохове (Польша), [ajuszczynski@op.pl](mailto:ajuszczynski@op.pl)

#### Деятельность Благотворительного римско-католического общества в Одессе на рубеже XIX – XX веков в зеркале отчетно-финансовой документации

*Цель предлагаемой статьи заключается в том, чтобы на основе анализа исторических источников (отчетно-финансовой документации), а именно: отчетов приходского Благотворительного общества при Римско-Католической церкви в Одессе – выявить особенности и определить направления социальной деятельности поляков Юга Украины, католиков по вероисповеданию, в конце XIX – начале XX в.*

*С середины XIX в. центром польской жизни в Одессе была именно Римско-католическая церковь, которая играла важную роль в просветительской и благотворительной деятельности. Одним из первых в 1882 г. здесь был открыто Благотворительное общество при римско-католическом костеле. Просуществовало оно до 1917 г. Устав, который полностью легитимизировал деятельность организации царизмом, был утвержден 16 мая 1882 г. Благотворительное общество стало важным сегментом польской духовной жизни и сохранения национальной идентичности. Его главными целями, как указано в Уставе, были: 1) обеспечение продовольствием, отоплением и одеждой; 2) помощь финансами; 3) помощь при устройстве на работу; 4) размещения пожилых людей обоего пола в приютах; 5) устройство детей за счет общества в детских, а если средства позволяли – и в другие учебные заведения.*

**Ключевые слова:** Римско-католическая церковь, Южная Украина, Одесса, благотворительные общества, отчет.

\*\*\*

УДК 94(477)

**Горан Т. А.,**  
аспірантка кафедри історії України, Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника (Україна, Івано-Франківськ), [goran\\_23@ukr.net](mailto:goran_23@ukr.net)

#### Роль Перемишльської греко-католицької духовної семінарії у релігійному житті Галичини (1919–1939 рр.)

*Автором розглядається діяльність Перемишльської духовної семінарії у період між двома світовими війнами. Метою даної статті є ґрунтовний, комплексний аналіз розвитку богословської освіти на прикладі Перемишльської духовної семінарії та її вплив на виховання молоді на засадах християнської віри у період Другої Речі Посполитої (1919–1939 рр.). Висвітлюючи організацію навчального процесу, в основі якого було високе культурне та патріотичне виховання, автор вказує, що воно позитивно впливало на здобуття семінаристами освітніх навиків, формування у них вічних цінностей та християнської моралі. Проаналізовано професорсько-викладацький склад даного закладу. На основі архівних матеріалів автору вдалося розкрити основні*

*аспекти діяльності Перемишльської духовної семінарії та її роль у релігійному житті Галичини. Автор акцентує увагу на тому, що функціонування Духовної семінарії у єпархії давало змогу поповнювати і оновлювати священні кадри. Проаналізовано кількісні показники студентів у Перемишльській духовній семінарії.*

**Ключові слова:** єпархія, духовенство, духовні навчальні заклади, Духовна семінарія.

Сьогодні, у трансформаційний період для України, рівень та якість освіти впливає на благо людини, на становище культури та духовності, темпи суспільного прогресу. Політична та соціально-економічна нестабільність останнім часом підводить людську свідомість до того, що релігія, вічні цінності повинні домінувати у суспільному житті української держави. Співвідношення національного, загальнолюдського та особистісного є фундаментальною основою гармонійного розвитку світу. Визнання невід'ємних прав і свобод кожної людини, в тому числі свободи совісті і свободи віросповідання (Ст. 35 Конституції України), а також права на отримання освіти, зокрема й богословської є важливими чинниками побудови демократичного суспільства. На початку ХХІ століття Синод єпископів УГКЦ розробив та схвалив «Концепцію богословської освіти в Україні». Дана концепція визначає пріоритетні напрями розвитку богословської освіти, її місце та призначення у системі вищої освіти. Оскільки тисячолітня історія українського народу є яскравим свідченням того, що християнство відіграло важливу роль у формуванні ментальності українського етносу, то і концепція побудована на історичному екскурсі розвитку релігійної освіти. Метою даної статті є ґрунтовний, комплексний аналіз розвитку богословської освіти на прикладі Перемишльської духовної семінарії та її вплив на виховання молоді на засадах християнської віри у період Другої Речі Посполитої (1919–1939 рр.).

Релігійна освіта завжди була одним із найважливіших напрямків культурницької діяльності ГКЦ. Неабияку роль у формуванні християнської особистості відігравали духовні семінарії, які були одним із найважливіших елементів організаційної структури ГКЦ та визначальним чинником релігійного життя українців у період між двома світовими війнами. Проте питання ролі духовних семінарій у національно-релігійному житті Східної Галичини ще не набуло достатнього наукового вивчення і розглядалося дослідниками частково в контексті історії ГКЦ. Діяльність Перемишльської духовної семінарії у своїх працях висвітлювали С. Мудрий [15], В. Перевізій [16], о. др. І. Кашак [10], І. Пилипів [18], Я. Глистюк [8], Б. Прах [19], М. Козак [12] та інші.

Питання створення богословських навчальних закладів активно обговорювалося на Замойському синоді 1720 р., учасники якого прийняли рішення про організацію духовних семінарій у кожній єпархії [11]. Духовна семінарія у Перемишлі веде свою історію з 1712 р., коли єпископ Юрій Винницький створив фонд, з якого було виділено 40 000 злотих на Духовну семінарію при катедральній церкві св. Івана Хрестителя в Перемишлі. Як зазначає о. В. Гриник єпископ «застеріг, щоб ця Семінарія ніде інде не існувала, тільки при кафедрі св. Івана у Перемишлі» [9, с. 99]. Однак, перша греко-католицька духовна семінарія була створена у Відні з ініціативи австрійського уряду та імператриці Марії-Терези. Семінарія отримала назву Королівська греко-католицька семінарія св. Варвари (так званий Барбарейм).



У віденській семінарії було виділено 6 степендієвих місць для кандидатів стану духовного з Перемишльської єпархії. Проте, після смерті імператриці семінарія перестала існувати, а галицьких семінаристів разом із ректором о. Михайлом Щавлинським відправлено до Львова [18, с. 134].

Реалізувати мрію єпископа Ю. Винницького (1700–1713) вдалося перемишльському єпископу Костянтину Чеховичу (1897–1915). Тобто, фактично два століття ідея створення та розбудови Духовної семінарії у Перемишлі шукала свого нагненика. З 1899 р. єпископ К. Чехович безупинно намагався знайти територію, на якій можна би було спорудити будівлю Духовної семінарії. Спочатку виникла ідея розмістити семінарію у єзуїтському монастирі та костелі. Однак ця ідея призвела до конфлікту, учасниками якого стали перемишльський греко-католицький єпископ Костянтин Чехович та єпископ латинського обряду Себастьян Пельчар (1899–1924). Останній добився від світської влади, щоб монастир та костел єзуїтів залишили у лоні латинського обряду. Єпископ К. Чехович також мав ряд зауважень стосовно даної території, оскільки площа її була досить малою. Намагаючись знайти вихід із ситуації, яка склалася, єпископ запропонував уряду взяти в оренду площу на вулиці Баштовій у м. Перемишлі за 50 000 корун. Ця сума була досить значною, а тому уряд погодився надати позичку у розмірі 30 000 корун, однак наполеглива праця К. Чеховича дала позитивні результати. Виплативши все ж таки 50 000 корун влада орендувала площу для Духовної семінарії. 10 грудня 1911 р. територія була передана в користування духовенства. А з січня наступного року почалося планування греко-католицької семінарії, будівництво якої було завершено в 1914 р.

Початок Першої світової війни та окупація Східної Галичини російською армією спричинили масові репресії та арешти, спрямовані проти греко-католицького духовенства. Звичайно така політика російської влади значно ускладнила діяльність духовних навчальних закладів та досить негативно позначилася на розвитку освіти у Галичині. Згідно з розпорядженням генерал-губернатора Галичини О. Бобринського від 18 вересня 1914 р. «Про тимчасове закриття існуючих в краю навчальних закладів» були закриті Львівська, Станіславівська та Перемишльська духовні семінарії [14]. Приміщення семінарії російська влада використовувала у власних цілях. Незважаючи на те, що будинок семінарії був готовий тільки зовнішньо, адже у ньому не було вікон, дверей та внутрішньої обстановки, його зайняли російські війська та створили військовий шпиталь. Така складна ситуація примусила викладачів та студентів емігрувати закордон. Частина викладачів та студентів продовжили богословські студії у Кромержіжі. Цей період діяльності Духовної семінарії ще потребує ґрунтовного вивчення.

Перемишльська духовна семінарія відновила свою діяльність у 1918 р. Ректор семінарії о. Д-р Григорій Лакота доклав великих зусиль для відновлення та розвитку Духовної семінарії. Одним із основних завдань він вважав розвиток інтелектуального рівня семінаристів. Варто зазначити, що до 1918 р. через брак приміщень семінаристи три роки навчалися у Львівській духовній семінарії і тільки з четвертого курсу богословського освіти можна було отримати в Перемишлі. Після війни ситуація змінилася, і семінаристи мали змогу всі

чотири роки навчатися у Перемишльській духовній семінарії [20, с. 188–189]. Для того, щоб активізувати діяльність студентів у духовних навчальних закладах діяли різні товариства та гуртки. При Малій семінарії у Львові діяло товариство «Читальня», при гімназії було створено товариство «Поміч», а у Львівській духовній семінарії також функціонувало товариство «Читальня». Слід зазначити, що товариство «Поміч» займалося не тільки науковою, а і добродійною діяльністю, яка була спрямована на те, щоб допомогти дітям, які не мали власних коштів для здобуття освіти. У 1922 р. ректор о. Д-р Г. Лакота ініціював створення у Перемишльській духовній семінарії «Наукового гуртка», який давав змогу студентам займатися науковою діяльністю, а результати своєї діяльності викладати у вигляді доповідей. Найчастіше наукові доповіді семінаристи виголошували на різноманітних тематичних засіданнях. Однак, у 1922–1923 навчальному році студентами семінарії було написано та представлено тільки дві наукові роботи [13, с. 34]. Тобто, діяльність даного гуртка не була досить активною, однак ректору вдалося згуртувати молодь, яка мала спільні наукові інтереси.

Брак традицій і безперервності не сприяв розвитку студентського життя в Перемишлі. На початку свого заснування Перемишльська семінарія мала тільки чотири студенти на одному курсі (1845–1920 рр.). Організацію навчального процесу у духовних семінаріях було визначено на установчому з'їзді Українського Богословського Наукового товариства, який відбувся 29 вересня 1922 р. у Львові. Оскільки постійного приміщення для семінарії не було, то перемишльський єпископ Йосафат Коциловський 13 грудня 1921 р. благословив цілком нову семінарію, що була побудована за рахунок коштів Галицького релігійного фонду. Він також освятив нижню каплицю Йосафату і верхню каплицю Христа Царя. Для фінансування діяльності семінарії єпископ призначив податок на парафії. Професорам в семінарії давали компенсацію, що була призначена парафії. О. В. Гриник так висловився про ці події: «Від того часу за благословенням Божим наша Дух. Семінарія все краще розвивається і стає тим, чим Семінарія у католицькій Церкві бути повинна, тобто Серцем Єпархії» [9, с. 108].

Керівництво духовної семінарії у Перемишлі належало ректору, віце-ректором, духівнику та префектам студій. У досліджуваній період Перемишльську семінарію очолювали ректори о. Д-р Григорій Лакота (1918–1926 рр.), о. Василь Пинило (1926–1929 рр.), о. Володимир Гмитрасевич (1929–1935 рр.) та о. Іван Кузич (1935–1945 рр.) [6; 7, с. 29].

О. Василь Пинило розпочав свою діяльність у Перемишльській духовній семінарії задовго до початку Першої світової війни. Протягом 1908–1918 рр. був духівником у семінарії, одночасно займав посаду професора катехитики і методики, з 1915 р. по 1925 р. викладав семінаристам аскетичну та літургіку. У 20–30-х рр. був професором морального богослов'я, пасторального богослов'я, гомілетики, годегетики, а у 1926 р. о. В. Пинило обраний ректором Духовної семінарії. О. Володимир Гмитрасевич душпастирську працю розпочав у 1912 р., ставши управляючим сотрудником у Перемишлі. Протягом 1914–1925 рр. він займав посаду катехита, а з 1925 р. по 1941 р. о. В. Гмитрасевич був парохом катедрального собору св. Йоана Христителя,

деканом Перемишльського деканату та радником і референтом єпископської консисторії. У 1929 р. змінив о. В. Пинила на посаді ректора Духовної семінарії і опікувався підготовкою священничих кадрів до призначення його у 1935 р. домовим прелатом папи Пія XI [19, с. 472; 393]. Біографія наступного ректора о. Івана Кузича насичена цікавими фактами та подіями, тому потребує спеціального дослідження. Його ім'я поряд з Йосафатом Коциловським, Григорієм Лакотою, Миколою Грицеляком та Романом Решетилем є серед священників УГКЦ, які були репресовані радянським режимом, а пізніше реабілітовані прокуратурою Києва.

Варто зазначити, що духовна семінарія у Перемишлі у міжвоєнний період перебувала у важкому становищі. Сучасник тих подій так відгукувався про становище семінарії: «Кілька перших років (автор – новосніжних) існування Духовної Семінарії у Перемишлі належало до дуже важких. Інституція відчувала тоді велику недостачу всяких матеріальних засобів. Хоча це дуже відомо впливало на загальне налагодження життя в Семінарії, однак не зламало справжнього ще тоді воєнного гарту повоєнних богословів» [21, с. 164]. Для того, щоб не допустити збільшення кількості духовенства, чисельність якого за роки війни значно зменшилася, польська влада в квітні 1919 р. скасувала державну дотацію релігійного фонду на утримання семінарій. Внаслідок цього, єпископи велику надію поклали на греко-католицьких вірних. Про це свідчать часті звернення єпископа Й. Коциловського до вірних та духовенства «о складання датків на духовний семінар» [17, с. 71]. У зверненнях йшлося про те, що кожний парох повинен сплачувати на утримання семінарії по 100 мкп. від одного морга орного поля (автор: 1 морг – 0,57 га). Завідателі парохій сплачували за користування ґрунтами на користь Духовної семінарії суму, яка визначалася деканами відповідно до їх матеріального становища [5, к. 416]. Кожний деканат змушений був надавати 5–6 кірців зерна (автор: 1 корець – 96 – 100 кг) [17, с. 71–72]. Так, від Любачівського деканату на рахунок Перемишльської семінарії поступило 7470 польських марок, з них 4100 марок сплачено особисто парохами, а 3370 марок надійшло від церков. Особливо активними під час збору коштів були вірні парохії Башня, які пожертвували 500 польських марок на утримання Духовної семінарії [4, к. 34–35]. У Ярославському деканаті вдалося зібрати 5883 польські марки та 445 кг збіжжя на користь семінарії у Перемишлі [4, к. 49]. Парохії Старосамбірського деканату пожертвували на користь семінарії 3250 марок, а від Устрицького деканату надійшло 11160 польських марок. Однак не всі парохії та деканати сприйняли з ентузіазмом дане рішення: «Одні цілком злегковажили собі повисше зарядження, другі менше або більше сповнили приказ» [3, к. 3–5]. Невиконання даного рішення парохі пояснювали наступним чином: «... підписаний є так убогий, що змушений просити Весев. і Впр. Єп. Консисторію о звільнене від сего датку...» [3, к. 12].

Повоєнні роки були вкрай важкими для греко-католицького духовенства, оскільки потрібно було відновлювати своє господарство, зруйноване у період Першої світової війни. Головною перепоною на шляху до налагодження прибуткового господарства була відсутність родючих ґрунтів та закинуті поля: «... поле піскове, дуже лихе, класифіковане в 3–6 класі, а половина майже летучий пісок; через війну лежало в більшості облогом –

а через це дуже запустило» [3, к. 12]. Тому, не отримуючи доходу, парох не мав можливості сплачувати податки на користь Духовної семінарії.

Після закінчення Першої світової війни у Перемишльській духовній семінарії навчалось близько 100 осіб (1920–1923 рр. – 101, 1922–1923 рр. – 119) [22]. Для порівняння – у Станиславській семінарії протягом 1923–1924 рр. було 67 семінаристів. Навчання у Перемишльській духовній семінарії тривало 4 роки, а з 1931 р. богословську освіту здобували вже 5 років. На першому курсі навчалось 33 семінаристи, на другому – 15, на третьому – 12, а на четвертому курсі освіту здобувало 7 семінаристів. Єпископ особисто цікавився тим, щоб на навчання до семінарії потрапляли «питомці» з гарною поведінкою та достатнім рівнем знань. Для того, щоб вступити до Духовної семінарії у Перемишлі необхідно було подати свідоцтво хрещення, зрілості (свідоцтво про освіту), свідоцтво моральності і так звані гімназійне та лікарське свідоцтва. Абітурієнти, які не мали власних коштів на навчання у семінарії подавали «свідоцтво убогості». Свідоцтво моральності підтверджувало, що абітурієнт є «релігійно-моральним межи молодіжю вірцевим молодцем – трудолюбивий, усposобленя спокійного, богослуження часто посіщав, має духа патріотичного» [3, к. 57–58]. Воно вважалося дійсним тільки у тому випадку, якщо було затверджене місцевим парохом та представником влади.

Критично зменшилася кількість «питомців» протягом 1924–1926 рр., що було пов'язано, в першу чергу, із запровадженням єпископом Й. Коциловським celibату у 1925 р. 2 січня 1925 р. єпископ виділив більшу частину місць у семінарії для тих, хто вирішив стати celibсом. Таке нововведення значно занепокоїло як духовенство так і вірних. 5 лютого з протестом проти celibату виступили семінаристи перших і других курсів Перемишльської, а 11 лютого – Станиславської духовних семінарій. Оскільки керівництво семінарії проігнорувало їхні вимоги, то на одному курсі в той час залишилося тільки двоє, а через рік – троє студентів. Celibatна реформа викликала не тільки протест семінаристів, але й широкий суспільний резонанс в українському суспільстві Східної Галичини [18, с. 134].

Ситуація нормалізувалася у другій половині 20-их рр. Так, у 1928 р. на четвертому курсі в духовній семінарії навчалось 4 студенти, на третьому – 20 «питомців», на другому – 23, а на першому 28 (загалом 75). На студіях у Римі в українській колегії (Урбаніанська папська колегія в Римі) навчалось 4 майбутніх богословів [23, с. 388–389]. З ініціативи єпископа Йосафата Коциловського у 1932–1933 рр. в Перемишльській семінарії було проведено організаційні зміни, навчання тривало не чотири роки, а п'ять. Найімовірніше це було пов'язано із тим, що до Перемишля прибули нові викладачі з Риму. Практично всі вони мали подвійний докторський ступінь: богослов'я та філософії. Серед них були: майбутній ректор о. Іван Кузич, о. Микола Денько, о. Степан Граб, о. Володимир Голинський. Саме завдяки європейському досвіду рівень освіти у Перемишльській семінарії став не нижчим, а ніж у Львівській. О. Іван Кашак на підставі розмови з своїм другом Хом'яком, семінаристом Богословської академії у Львові, стверджував, що «лекції з філософії у Перемишльській семінарії могли би бути набагато цікавішими, ніж у Львові» [10, с. 109].

У 30-і рр. кількість «питомців» збільшилася у 1,5 рази. У 1938 р. на п'ятому курсі навчалось 13 студентів, на четвертому – 33, на третьому – 25, на другому – 29, а на першому – 33. Збільшилася і кількість «питомців», які навчалися на богословських студіях закордоном: 1928 р. – 4 студенти, 1937–1938 рр. – 11 студентів [24, с. 18–19]. Навчання за кордоном у провідних закладах Риму, Відня чи Інсбрука створювало перед богословами більші кар'єрні можливості. Єпископ Й. Коциловський особисто цікавився навчальним процесом та рівнем виховання майбутніх священників у семінарії, проводив часті реколекції та запровадив щомісячні богословські диспути. Окрім того, єпископ цікавився долею семінаристів і постійно відвідував вихованців духовного навчального закладу. На численних наукових семінарах, організованих єпископом під час його візитів до семінарії, студентам намагалися донести думку про те, що головною метою майбутніх священників є утвердження християнських ідей як серед українського народу так і серед людства загалом.

В Духовній семінарії основна увага приділялася вивченню біблійної історії, основ догматики, єврейської та церковно-слов'янської мов та літургії [3, к. 62–63]. Вивчалися також такі предмети: християнська філософія, спеціальна догматика, введення до Святого Письма, герменевтика, екзегеза Святого Письма, моральне богослов'я, історія Церкви, церковне право, пастирське богослов'я, гомілетика, гадегетика, катехитика і методика. Як зазначає дослідник історії Церкви І. Пилипів, виховання нового покоління священників у Духовній семінарії проводилося на засадах «християнського патріотизму» [18, с. 135]. Для переведення на наступний курс семінарист повинен здати екзамен та звернутися до Єпископської консисторії з проською: «о вселаскавійше прийнятіє его до семинара духовного» на наступний навчальний рік [3, к. 63]. Семінаристи мали два офіційні періоди канікул. Зимові канікули тривали з кінця грудня до 17 січня, а літні канікули – приблизно з кінця червня до початку жовтня. У Генеральній Львівській семінарії зазвичай виділяли для семінаристів двічі на тиждень по дві години, щоб піти у місто. У Перемишльській семінарії такі заходи не практикувалися. Підтвердженням того факту, що єпископ Й. Коциловський особисто дбав про підготовку молодого покоління та турбувався про якість та рівень освіти є його бажання, щоб семінаристи поверталися на навчання з літніх канікул не у жовтні, а скоріше – у вересні.

Важливу роль у процесі навчання відігравало так зване самонавчання, яке було двох типів: колективне та індивідуальне. Реалізація різноманітних форм навчання здійснювалася під безпосереднім керівництвом духовного священника. Завдяки цьому студенти мали можливість поглибити духовні знання. Випускникам семінарії видавалося «свідцтво укінчення богословських наук» [2, к. 287–295; 3, к. 63]. Позакласна діяльність у Перемишльській семінарії була менш розвинена. Тут варто погодитися з думкою о. др. Івана Кашака, згідно з якою «відсутність будь-яких організацій у семінарії до появи «Наукового товариства» 1922 р. можна пояснити тим, що вона не була повною чотирирічною семінарією, а студенти чотирирічного курсу взагалі не мали вільного часу» [10, с. 107–108].

Таким чином, Перемишльська духовна семінарія відіграла важливу роль у підготовці майбутніх

священнослужителів та катехитів. Організація навчального процесу, в основі якого було високе культурне та патріотичне виховання, позитивно впливала на здобуття семінаристами освітніх навиків, формування у них вічних цінностей та християнської моралі. Функціонування Духовної семінарії у Перемишлі давало змогу постійно поповнювати та оновлювати священничі кадри, які працювали на благо Церкви та народу, а також формувати активну громадянську позицію. Протягом 20-ти років діяльності семінарії єпископ Й. Коциловський висвятив понад 400 священників, а значна частина випускників взяла активну участь у розвитку ГКЦ та українського народу. Подальшого наукового вивчення потребує суспільно-політична та релігійна діяльність випускників семінарії, а також їх роль у духовному житті Галичини.

#### Список використаних джерел

1. Arhiwum Państwowe w Przemysłu (APP), Zespół 142 ABGK, Sygn. 5353 Zezwolenia na zabawy w dniach zakazanych. Sprawy Komisij Ochrony Zabytków przy Ordynariuszu Grec.kat. w Przemysłu. Zjazdy dekanalne / soborczyki / Sprawy diaków. Regulacje parafii. Sprawy metrykalne. Wizytacje dziekanske parafii. – 718 k.
2. Arhiwum Państwowe w Przemysłu (APP), Zespół 142 ABGK, Sygn. 5338 (tom III) Wykazy szkód wojennych (głównie) cerkwi. Sprawy budowy i naprawy cerkwi i budynków parafialnych. Sprawy Seminarium Duchownego (1921). – 511 k.
3. Arhiwum Państwowe w Przemysłu (APP), Zespół 142 ABGK, Sygn. 5339 (tom III) Rozmieszczenie duchowienstwa. Sprawy Seminarium Duchownego (1922–1924). – 497 k.
4. Arhiwum Państwowe w Przemysłu (APP), Zespół 142 ABGK, Sygn. 5529 Sprawy Seminarium Duchownego. Przyjęcia zwolnienia z diecezji. Sprawy zakonników. Sprawy ubezpieczenia książy cerkwi i budynków parafialnych. Sprawy poświęcenia cerkwi, dzwonów (1921–1922). – 571 k.
5. Arhiwum Państwowe w Przemysłu (APP), Zespół 142 ABGK, Sygn. 5552 (tom III) Sprawy metrykalne. Składski nd Seminarium Duchowne i Instytut wdów i sierot. Sprawy papierów wartościawych (1921). – 670 k.
6. Ks. Szal Adam. Rektorzy seminarium duchownego w Przemysłu w pierwszej połowie XX wieku / Ks. Adam Szal // Kościół na drogach historii: księga jubileuszowa dedykowana księdzu profesorowi doktorowi Tadeuszowi Śliwie / pod redakcją ks. Józefa Wolczańskiego. – Lwów – Kraków, 1999. – S.209–230.
7. Блажейовський Д. Історичний шематизм Перемишльської єпархії з включенням Апостольської Адміністрації Лемківщини (1828–1939) / Д. Блажейовський. – Львів: Каменяр, 1995. – 1008 с.
8. Глистюк Р. Греко-католицька духовна семінарія в Перемишлі та соціальне походження її випускників у середині XIX ст. / Р. Глистюк // Перемишль і Перемишська земля протягом віків. – 3: Інституції. Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної наукової конференції. – Львів, 2003. – С.294–296.
9. Гриник В. Укр. Кат. Духовна Семінарія в Перемишлі / В. Гриник // Ювілейний Альманах укр. катол. Богословів Перемишльської єпархії. – 1937. – С.96–116.
10. Кашак І. Виховання українського греко-католицького священника (1882–1946) / І. Кашак. – Львів: Свічало, 2007. – 232 с.
11. Кобрин М. Замойський синод і формування традиційної ідентичності УГКЦ / М. Кобрин // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. – 2012. – Вип.15. – С.235–242.
12. Козак М. Духовно-інтелектуальні втрати Української Греко-Католицької Церкви Перемишльської єпархії в 1940-х роках / М. Козак // Книг «Пом'яни, Господи, душі слуг Твоїх». – Львів: Свічало, 2002. – 280 с.
13. Ленчик В. Визначні постаті української церкви: Андрей Шептицький і патріарх Йосиф Сліпий / В. Ленчик. – Львів: Свічало, 2004. – 521 с.
14. Мазур О. Українська греко-католицька церква на початку Першої світової війни (1914–1915 рр.) / О. Мазур // Український історичний журнал. – 2005. – №6. – С.57–64.
15. Мудрий С. Нарис історії Церкви в Україні / С. Мудрий. – Івано-Франківськ: Вид-во ІФТКДІ, 1999. – 528 с.
16. Перевезій В. Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20–30-х рр. XX ст. / В. Перевезій. – К., 1998. – 46 с.

17. Перемишльські єпархіальні відомості. – 1921. – 2 вересня. – Ч. III.
18. Пилипів І. В. Греко-католицька церква у суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918–1939 рр.): монографія / І. В. Пилипів. – Тернопіль: Економічна думка, 2011. – 440 с.
19. Прах Б. Духовенство Перемишльської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини: у 2-х томах. Том 1. Біографічні нариси / Б. Прах. – Львів, 2015. – 722 с.
20. Пристай М. Львівська греко-католицька духовна семінарія (1783–1945 рр.) / М. Пристай. – Львів: Свічадо, 2003. – 522 с.
21. Скопляк Я. Научне Товариство Богословів Духовної Семінарії в Перемишлі / Я. Скопляк // Ювілейний Альманах укр. богословів Перемишльської єпархії. – 1937. – С.164–182.
22. Шематизм греко-католицького духовенства злучених єпархій Перемишльської, Самбірської, Сянської на рік Божий 1924. – Перемишль: Відбито в печатні греко-катол. Капітули, 1923. – 111 с.
23. Шематизм греко-католицького духовенства злучених єпархій Перемишльської, Самбірської, Сянської на рік Божий 1928. – Перемишль: Відбито в печатні греко-катол. Капітули, 1928. – 420 с.
24. Шематизм греко-католицького духовенства злучених єпархій Перемишльської, Самбірської, Сянської на рік Божий 1937. – Перемишль: Накладом греко-катол. Капітули, 1936. – 164 с.

## References

1. Arhiwum Państwowe w Przemyślu (APP), Zespół 142 ABGK, Sygn. 5353 Zezwolenia na zabawy w dniach zakazanych. Sprawy Komisij Ochrony Zabytków przy Ordynariuszu Grec.kat. w Przemyślu. Zjazdy dekanalne / soborczyki / Sprawy diaków. Regulacje parafii. Sprawy metrykalne. Wizytacje dziekanske parafii. – 718 k.
2. Arhiwum Państwowe w Przemyślu (APP), Zespół 142 ABGK, Sygn. 5338 (tom III) Wykazy szkód wojennych (głównie) cerkwi. Sprawy budowy i naprawy cerkwi i budynków parafialnych. Sprawy Seminarium Duchownego (1921). – 511 k.
3. Arhiwum Państwowe w Przemyślu (APP), Zespół 142 ABGK, Sygn. 5339 (tom III) Rozmieszczenie duchowienstwa. Sprawy Seminarium Duchownego (1922–1924). – 497 k.
4. Arhiwum Państwowe w Przemyślu (APP), Zespół 142 ABGK, Sygn. 5529 Sprawy Seminarium Duchownego. Przyjęcia zwolnienia z diecezji. Sprawy zakonników. Sprawy ubezpieczenia książy cerkwi i budynków parafialnych. Sprawy poświęcenia cerkwi, dzwonów (1921–1922). – 571 k.
5. Arhiwum Państwowe w Przemyślu (APP), Zespół 142 ABGK, Sygn. 5552 (tom III) Sprawy metrykalne. Składowski nd Seminarium Duchowne i Instytut wdów i sierot. Sprawy papierów wartościowych (1921). – 670 k.
6. Ks. Szal Adam. Rektorzy seminarium duchownego w Przemyślu w pierwszej połowie XX wieku / Ks. Adam Szal // Kościół na drogach historii: księga jubileuszowa dedykowana księdzu profesorowi doktorowi Tadeuszowi Śliwie / pod redakcją ks. Józefa Wołczańskiego. – Lwow – Krakow, 1999. – S.209–230.
7. Blazheiovskiy D. Istorychni shematyzm Peremyskoi yeparkhii z vkluchenniam Apostolskoi Administratury Lemkivshchyny (1828–1939) / D. Blazheiovskiy. – Lviv: Kameniari, 1995. – 1008 s.
8. Hlystiuk R. Hreko-katolytska dukhovna seminariia v Peremysli ta sotsialne pokhodzhennia yii vypusknkyv u seredyni XIX st. / R. Hlystiuk // Peremysl i Peremyska zemlia protiahom vikiv. – 3: Instytutskii. Zbirnyk naukovykh prats ta materialiv Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii. – Lviv, 2003. – S.294–296.
9. Hrynyk V. Ukr. Kat. Dukhovna Seminariia v Peremysli / V. Hrynyk // Yuvileinyi Almanakh ukr. katol. Bohosloviv Peremyskoi yeparkhii. – 1937. – S.96–116.
10. Kashchak I. Vykhovannia ukrainskoho hreko-katolytskoho sviashchenyka (1882–1946) / I. Kashchak. – Lviv: Svichado, 2007. – 232 s.
11. Kobryn M. Zamoyskyi synod i formuvannia tradytsiinoi identychnosti UHKTs / M. Kobryn // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya: filosofski nauky. – 2012. – Vyp.15. – S.235–242.
12. Kozak M. Dukhovno-intelektualni vtraty Ukrainkoi Hreko-Katolytskoi Tserkvy Peremyskoi yeparkhii v 1940-kh rokakh / M. Kozak // Knyh «Pomiany, Hospody, dushi sluh Tvoikh». – Lviv: Svichado, 2002. – 280 s.
13. Lentsyk V. Vyznachni postati ukrainskoi tserkvy: Andrei Sheptytskyi u patriarkh Yosyf Slipyi / V. Lentsyk. – Lviv: Svichado, 2004. – 521 s.

14. Mazur O. Ukrainka hreko-katolytska tserkva na pochatku Pershoi svitovoi viiny (1914–1915 rr.) / O. Mazur // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 2005. – №6. – S.57–64.
15. Mudryi S. Narys istorii Tserkvy v Ukraini / S. Mudryi. – Ivano-Frankivsk: Vyd-vo IFTKDI, 1999. – 528 s.
16. Perevezii V. Hreko-katolytska tserkva v umovakh ukrainsko-polskoi konfrontatsii 20–30-kh rr. XX st. / V. Perevezii. – K., 1998. – 46 s.
17. Peremyski yeparkhialni vidomosti. – 1921. – 2 veresnia. – Ch. III.
18. Pylypiv I. V. Hreko-katolytska tserkva u suspilno-politychnomu zhytti Skhidnoi Halychyny (1918–1939 rr.): monohrafiia / I. V. Pylypiv. – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2011. – 440 s.
19. Prakh B. Dukhovenstvo Peremyskoi yeparkhii ta Apostolskoi administratsii Lemkivshchyny: u 2-kh tomakh. Tom 1. Biohrafichni narysy / B. Prakh. – Lviv, 2015. – 722 s.
20. Prystai M. Lvivska hreko-katolytska dukhovna seminariia (1783–1945 rr.) / M. Prystai. – Lviv: Svichado, 2003. – 522 s.
21. Skopliak Ya. Nauchne Tovarystvo Bohosloviv Dukhovnoi Seminarii v Peremysli / Ya. Skopliak // Yuvileinyi Almanakh ukr. bohosloviv Peremyskoi yeparkhii. – 1937. – S.164–182.
22. Shematyzm hreko-katolytskoho dukhovenstva zluhenykh yeparkhii Peremyskoi, Sambirskoi, Sianitskoi na rik Bozhyi 1924. – Peremysl: Vidbyto v pechatni hreko-katol. Kapituly, 1923. – 111 s.
23. Shematyzm hreko-katolytskoho dukhovenstva zluhenykh yeparkhii Peremyskoi, Sambirskoi, Sianitskoi na rik Bozhyi 1928. – Peremysl: Vidbyto v pechatni hreko-katol. Kapituly, 1928. – 420 s.
24. Shematyzm hreko-katolytskoho dukhovenstva zluhenykh yeparkhii Peremyskoi, Sambirskoi, Sianitskoi na rik Bozhyi 1937. – Peremysl: Nakladom hreko-katol. Kapituly, 1936. – 164 s.

**Goran T. A.**, postgraduate in the department of history of Ukraine in Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano-Frankivsk), goran\_23@ukr.net

#### The role of the Przemyśl Greek Catholic theological Seminary in the religious life of Galicia (1919–1939)

In this article the author examines the activities of Przemyśl seminary in the period between the two world wars. The purpose of this article is a thorough, integrated analysis of the development of theological education by the example of Przemyśl Seminary and its influence on the education of the youth at the basis of Christian faith in the period of the Second Commonwealth (1919–1939). The author makes clear the organization of educational process, which had high cultural and patriotic breeding, and indicates that it had a positive influence on getting by students educational skills, forming of immutable values and Christian morality. Analyzed professors teaching staff of the institution. On the basis of archival materials the author turned out well to describe the main aspects of the Przemyśl Seminary. The author emphasizes that the operation of the seminary in the diocese gave to constantly replenish and update clerical staff. Analyzed quantitative indicators of students at the seminary in Przemyśl.

**Keywords:** diocese, clergy, religious educational institutions, Seminary.

**Goran T. A.**, аспирантка кафедры истории Украины, Прикарпатский национальный университет им. В. Стефаника (Украина, Ивано-Франковск), goran\_23@ukr.net

#### Роль Перемишльской греко-католической духовной семинарии в религиозной жизни Галичины (1919–1939 гг.)

Автором рассматривается деятельность Перемишльской духовной семинарии в период между двумя мировыми войнами. Целью данной статьи является основательный, комплексный анализ развития богословского образования на примере Перемишльской духовной семинарии и ее влияние на воспитание молодежи на принципах христианской веры в период Второй Речи Посполитой (1919–1939 гг.). Отображая организацию учебного процесса, в основе которого было высокое культурное и патриотическое воспитание, автор указывает, что оно положительно влияло на получение семинаристами образовательных навыков, формирование у них вечных ценностей и христианской морали. Проанализирован профессорско-преподавательский состав данного заведения. На основе архивных материалов автору удалось раскрыть основные аспекты деятельности Перемишльской духовной семинарии и ее роль в религиозной жизни Галичины. Автор акцентирует внимание на том, что функционирование Духовной семинарии в епархии позволяло пополнять и обновлять священнический кадры. Проанализированы количественные показатели студентов в Перемишльской духовной семинарии.

**Ключевые слова:** епархия, духовенство, духовные учебные заведения, Духовная семинария.

\* \* \*

УДК 930.1(476)«1921/1939»

**Буравський О. А.**,  
доктор історичних наук, професор кафедри  
всесвітньої історії, Житомирський  
державний університет ім. І. Франка  
(Україна, Житомир), buravskij@i.ua

**Власюк І. М.**,  
кандидат історичних наук, доцент кафедри  
всесвітньої історії, Житомирський  
державний університет ім. І. Франка  
(Україна, Житомир), vlasjuk@zu.edu.ua

### ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ЗАХІДНОЇ БІЛОРУСІ (1921–1939 РР.) У СУЧАСНІЙ БІЛОРУСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА СПОГАДАХ ЛЮДЕЙ

*Досліджено тенденції та нові підходи сучасної білоруської історіографії з проблем розвитку Західної Білорусі у складі Польщі (1921–1939 рр.) і відповідні спогади людей.*

**Ключові слова:** Західна Білорусь, Польща, Православна церква, Римо-католицька церква, білоруська історіографія.

Для сучасних українських науковців цінним є досвід вивчення істориками Білорусі проблем розвитку Західної Білорусі (далі – ЗБ) у міжвоєнний період, в складі Польщі. Це представляє інтерес у плані глибшого розуміння подібних процесів, що відбувались на території Західної України, а також відповідної політики польських урядів у ці роки.

Метою статті є спроба віднайти об'єктивне бачення різних аспектів даної проблеми в оцінках сучасної білоруської історіографії та у спогадах людей.

Згідно нових підходів у білоруській сучасній історіографії, економічна політика Польщі у Західній Білорусі була не колоніальною, а політикою уніфікації. Економічний розвиток цього регіону не припинявся, мали місце й прогресивні явища та процеси, навіть в умовах обмежувальної економічної політики польської влади. Для об'єктивного вивчення даної проблеми, на думку Д. С. Карева, необхідні навички професійного економічного аналізу. Актуальними проблемами дослідження економічного становища ЗБ у 1921–1939 рр. є: роль осадництва (С. М. Гресь, В. П. Гарматний та ін.), економічна політика польського уряду (П. Зелінський, Я. Бровкін, М. Б. Нестерович та ін.), розвиток ремесла та промислів (Г. Касперович, В. Лобачевська, Г. Войтешич) [5, с. 60–61]. Зокрема, на думку М. Б. Нестеровича, польський уряд навмисно згорвав ті галузі промисловості регіону, які могли підірвати монопольне становище польських виробників на місцевому ринку. З цієї метою він заборонив будувати тут промислові підприємства без спеціального на те дозволу військового відомства, встановив пільгові тарифи лише на вивезення сировини із ЗБ та ввезення сюди промислових товарів. Економіка була зорієнтована переважно на переробку сировини сільгосппродукції, а не на виробництво промислових товарів. Впродовж усього міжвоєнного періоду польські офіційні особи визнавали, що урядова політика була спрямована на обмеження економіки західнобілоруського краю. У 1929 р. директор департаменту промисловості і торгівлі Віленського округу, констатував, що «владними структурами держави не зроблено нічого, щоб поживити господарську діяльність «східних кресів», навпаки, робиться все для того, щоб остаточно її зруйнувати» [17, с. 230–231].

Дослідженням аграрних реформ у Західній Білорусі 1921–1939 рр. активно займається білоруський історик С. М. Гресь (Гродно). Автор дійшов висновків, що внаслідок земельних реформ 1920–1930-х рр. (парцеляції, ліквідація сервітутів, комасації, осадництва) земельні володіння поміщиків були значно зменшені, проте вони продовжували залишатись головними економічними господарями у селі. Реформи сприяли зміцненню частини середніх та заможних селянських господарств і збідненню основної маси сільського населення [10].

А. І. Борко зазначає, що на усі посади у воєводствах, повітах та гмінах ЗБ обирались лише поляки, як правило уродженці Польщі, вихідці із заможних верств суспільства, з відповідним ступенем освіти. Уся система місцевих органів державної влади базувалася на принципі бюрократичного централізму, без врахування місцевих інтересів [2, с. 109–110]. Національно-культурні та освітні аспекти розвитку Західної Білорусі цього періоду вивчав О. М. Вабищевич [3]. Діяльність молодіжних організацій на цій території висвітлена у праці В. І. Кривутя [14].

У радянський час увага білоруських істориків була спрямована на діяльність Комуністичної партії Західної Білорусі (КПЗБ) в міжвоєнний період. Сучасні науковці, зокрема В. П. Гарматний зазначає, що КПЗБ активно організувала боротьбу селян проти аграрної політики польської влади, особливо у період світової економічної кризи 1929–1933 рр. [9, с. 223]. А. М. Чернякевич підкреслює, що важко переоцінити вплив Білоруської селянсько-робітничої громади та Товариства білоруської школи у 1920-х рр. на формування громадянської позиції західнобілоруського селянина. Аналізуючи розвиток білоруського національного руху, автор відзначає, що йому не вистачало досвіду конкретної політичної боротьби, а також достатнього рівня національної свідомості населення [29, с. 45–47]. А. Ф. Степанова присвятила свою працю громадсько-політичній діяльності осадників (земельних колоністів) на території ЗБ, які переважно були об'єднані у свій союз і підтримували Безпартійний блок Ю. Пілсудського [26].

Аналізуючи проблеми сучасної білоруської історіографії історії Західної Білорусі у складі Польщі міжвоєнного періоду, білоруський історик І. Мельников вважає, що вона значною мірою продовжує перебувати під впливом радянських ідеологічних постулатів. З іншого боку, з'явилась вже молода генерація дослідників, яка намагається проводити наукові розвідки різних аспектів історії періоду 1920–1930-х рр. [16].

Важливими є висновки О. Вабищевича (м. Брест) в аналізі концептуальних засад висвітлення Західної Білорусі (1921–1939 рр.) сучасними білоруськими та польськими істориками. Науковець виділяє відмінності, що існують у поняттях щодо визначення території Західної Білорусі (1921–1939 рр.): білоруські історики застосовують географічний термін, польські – північно-східні землі II Речі Посполитої. Різняться оцінки становища західнобілоруських земель з позицій державних чи національних інтересів. Перебування цих земель у складі Польщі подається як менше зло порівняно з радянською Білоруссю в сталінській тоталітарній системі. Білоруський рух розглядається білоруськими істориками переважно як національно-визвольний, а польськими – як антидержавна, підіривна діяльність. По-різному оцінюється польська спільнота в Західній

Білорусі. Більшість білоруських і польських науковців вважає поляків автохтонним етносом, однак перші зазначають, що збільшення їх кількості відбувалось за рахунок колонізації та самоколонізації місцевого населення [4, с. 78–79].

Проблемі колонізації західнобілоруських земель у названий період присвячена стаття У. Д. Розенфельда і С. В. Донських [19]. Досліджуючи цю проблему з урахуванням принципу історизму, автори виділяють закономірність цього процесу в міжвоєнних умовах. Вони зазначають, що від білорусів вимагалось лояльне ставлення до польської влади та визнання польської державності, а для повномасштабної асиміляції тут не було ні сил, ні часу; поглибленню колонізації перешкоджали існування БРСР та діяльність Комуністичної партії Західної Білорусі.

Значна кількість праць присвячена проблемам релігійного розвитку різних конфесій. С. Ф. Веремєєв вважає, що у радянський період висвітлення проблем історії християнства міжвоєнного періоду було однорідним, незмінним у поглядах, з відсутністю альтернативних трактувань; заперечувались репресії з боку радянської влади щодо представників духовництва й віруючих. Сучасний період розвитку білоруської історіографії означеної проблеми позначений процесами демократизації суспільно-політичного життя, появою низки публікацій, у яких досліджуються різні аспекти становища Православної та Римо-католицької церков у 1920–1930-х рр. [8, с. 159].

У монографії А. М. Загідуліна «Беларускае пытанне у польскай нацыянальнай і канфесійнай палітыцы Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)» (Гродно, 2010) зазначається, що поляки намагалися зміцнити тут свій вплив через поширення католицизму, а Православну церкву підпорядкувати своїм інтересам. Польська влада намагалась різними методами та засобами адаптувати Православну церкву до умов Польської держави, перетворити її на інструмент свого впливу на православне населення цього регіону (конфіскації частини майна, закриття або знищення храмів, колонізація церкви та кліру, репресії щодо православних священників, призначення державної дотації духовенству, що ставило його у залежність від держави) [11, с. 115–116]. Одна з праць цього історика присвячена вивченню етнокультурного і конфесійного розвитку Західної Білорусі у білоруській історіографії [12].

О. Г. Цимбал (м. Мінськ) досліджував політику польської влади щодо Православної церкви у Західній Білорусі в міжвоєнний період. У своїх висновках автор зазначає, що проголошення автокефалії Православної церкви, інспіроване поляками, було неканонічною акцією. Внаслідок цього відбувався внутрішній розкол і конфлікти в церкві та суспільстві. Влада намагалась послабити російські позиції у церкві, колонізувати її, обмежувала її економічний потенціал і поставити під свій контроль. Ревіндикація, закриття православних храмів підпорядковувались меті забезпечити поступовий перехід православних у католицизм, при пануючій ролі Римо-католицької церкви у Польській державі. У цей же період відбувались процеси білорусизації Православної церкви. Однак, вони були складними та суперечливими, відображали погляди переважно білоруської еліти, не зустріли підтримки серед віруючих [28].

І. Янушевич (Мінськ) зазначає, що хоча у складі Польщі з 1921 року перебувало 3 млн. православних, уряд Польщі не виконував відповідні положення Ризького мирного договору; грубо порушувалися етноконфесійні права; система державно-церковних відносин будувалася на повному підпорядкуванні релігійних організацій політичним установкам влади. Це ж відбувалось і в СРСР [31].

Церковно-парафіяльне життя Гродненської православної єпархії у 1921–1939 рр., на основі документів церковних архівів, вивчала С. Сілова. До 1923 р. тут нараховувалося до 100 парафій. У 1929 р. благочинні вирішували питання захисту церковного майна від зазіхань з боку католиків. Наприклад, Софійський кафедральний собор м. Гродно було передано католикам.

У 1930-х роках Православна церква Гродненщини зіткнулася із необхідністю боротьби з атеїстичною пропагандою, що проводили організації Комуністичної партії Західної Білорусі [23]. В усіх трьох православних єпархіях Західної Білорусі нараховувалося близько 500 парафіяльних церков, 5 чоловічих та жіночих монастирів. Однак ускладнювало існування православної віри те, що третина населення визнала себе римо-католиками. Основними проблемами функціонування Православної церкви цього періоду були: отримання автокефалії та дискусія з Московською патріархією щодо її законності; створення юридичних підстав для існування церкви й підпорядкування її польській владі; проекти владних структур з викорінення самосвідомості православних білорусів; поступова колонізація церкви; нестача церковних коштів для вирішення господарських питань (зокрема, ремонту храмів, приміщень) та небажання й незацікавленість міністерства внутрішніх справ Польщі надавати їх [22].

Історію Православної церкви на Гродненщині, у т. ч. в міжвоєнний період, вивчав білоруський історик В. М. Черепиця [30].

Дослідники О. Верещачіна та О. Гурко зазначають, що на території Західної Білорусі у 1930-х роках проводилася політика окатоличення та ополячення білоруського населення (1300 православних автокефальних храмів було перетворено на костели). Колонізація віруючих посилювалась і з боку римо-католицьких єпархій [25, с. 85].

Н. В. Самосюк проаналізувала значення просвітницьких традицій у культурі Православної церкви в міжвоєнний період на території Західної Білорусі. Зокрема, авторка зазначає, що просвітницька діяльність зберігала традиції Російської православної церкви; духовництво орієнтувалось на дореволюційну модель релігійно-етичної освіти й виховання дітей; були відроджені братства в межах парафій. Православний богословський факультет Варшавського університету функціонував за зразком російських духовних академій. Однак, в умовах перебування церкви під польською владою окремі традиції змінилися: паломницькі подорожі віруючих здійснювалися в межах Польської держави; російська мова витіснялася з діяльності Православної церкви (під тиском влади) [21, с. 104]. Окреме дослідження присвячене благодійній діяльності Православної церкви на території Західної Білорусі у міжвоєнний період [20].

Культурна та просвітницька діяльність Православної церкви в Західній Білорусі цього періоду простежена О. Козловським (м. Гомель) [13].

У сучасній білоруській історіографії визнається також існування традиції національно орієнтованого, білоруського католицизму в Західній Білорусі міжвоєнного періоду (В. І. Новицький, І. І. Третяк та ін.); роль уніатства у формуванні національної самосвідомості західнобілоруського населення, протидія його полонізації, існування в уніатській церкві української та російської течій, відносини її з іншими конфесіями (А. М. Свирид) [8, с. 159].

Е. Ярмусик у своїй монографії «Католический Костёл в Белоруссии в годы второй мировой войны (1939–1945)» (Гродно, 2002) приділив увагу становищу Римокатолицької церкви (далі – РКЦ) на території Західної Білорусі в міжвоєнний період. Зокрема, він виділив статті Конституції Польщі 1921, 1935 рр., що неформально закріплювали домінуюче становище католицького костелу в країні. Автор відмітив високий рівень релігійності населення Західної Білорусі (за польською статистикою, у 1930–х рр. найбільше католиків – 58,6% – проживало у Білостокському воєводстві, найменше – 7,8% – у Поліському). РКЦ відіграла важливу роль у проведенні полонізації цього регіону [32, с. 30–33].

В межах цієї статті варто виділити також окремі висновки С. Ф. Веремєєва про дослідження сучасними білоруськими істориками становища РКЦ на території Західної Білорусі в 1921–1939 рр.: пануючий статус костелу на цих землях поряд з іншими конфесіями; позитивна роль частини католицького духовництва у національно-культурних процесах в Західній Білорусі [7, с. 21–22].

С. Сільванович проаналізував становище польського населення у західнобілоруських воєводствах. Зокрема, зазначає, що поляки були переважаючим населенням у Білостокському воєводстві, в Новогрудському, Віленському та Поліському становили одну третину. Основна маса польського населення була корінними жителями цих земель, які за своїм рівнем життя не відрізнялись від інших національностей регіону, окрім поляків-осадників, поміщиків та промисловців. Головним привілеєм поляків була приналежність до пануючої нації [24].

Важливе значення у дослідженні регіону є публікація архівних документів цього періоду. Зокрема, збірник документів та матеріалів «Польша – Беларусь (1921–1953)» (Минск, 2012) [18]. У ньому представлені оригінальні архівні матеріали, що відображають різні аспекти польсько-білоруських відносин у 1921–1953 рр., у т.ч. розвиток Західної Білорусі у складі Польщі в міжвоєнний період. Політику Польщі охарактеризовано як асиміляторську. У збірнику опубліковано низку документів: звернення депутатів Білоруського посольського клубу, селянсько-робітничої Громади до органів польської влади (1920–і рр.); про страйковий робітничий і селянський рухи в Західній Білорусі; записки воевод про різні аспекти життя західнобілоруського регіону; спогади окремих осіб про перебування у концтаборі Береза Каргузька.

Певні «білі плями» білоруської історії названого періоду розкрито завдяки публікації О. Татаренка «Недозволенная память. Западная Беларусь в документах и фактах. 1921–1954» (Санкт-Петербург, 2006) [27].

Автор проаналізував низку невідомих раніше унікальних архівних документів, спогадів сучасників, що розкривають трагедію західних білорусів у міжвоєнний період. На думку дослідника, між Радянським Союзом і Північно-Посполитою тривала боротьба за білоруські території. Для Москви Західна Білорусь була як плацдарм для підривної діяльності, спрямованої на ослаблення сусідньої держави. Вже з квітня 1921 р. у Варшаві працювала перша радянська резидентура. Кремль, у боротьбі за повернення «своїх» територій використовував такі методи: створення та фінансування промосковських організацій і партій у регіоні, переслідування небажаних білоруських політиків, використання церкви для поширення комуністичних ідей, терор і провокування польської влади на проведення каральних операцій проти білоруського населення; розклад білоруських громадських організацій і партій шляхом впровадження в їх ряди співробітників радянських спецслужб; використання у власних цілях німецьких націонал-соціалістів.

Цінним джерелом для вивчення даної проблеми є спогади жителів західнобілоруського регіону. Зокрема, вони доповнюють висновки названих праць, а також виявляють позитивні аспекти діяльності польського уряду, ставлення представників польської влади до людей.

Білоруска Тетяна Матвіївна Куриленко, 1919 року народження (далі – р. н.), уродженка Слоніміського району, згадує, що у Західній Білорусі міжвоєнного періоду до приходу радянської влади антирелігійна робота не проводилася. Усі були віруючими: католики відвідували костел, православні – церкву.

Лідія Йосипівна Лабоцька, 1930 р. н., уродженка м. Мир, зазначає у своїх спогадах, що у панській Польщі сім'я її жила бідно; вона вивчала з першого класу Закон Божий, її сім'я не відчувала міжнародної чи релігійної ворожнечі. Однак, мати, будучи не католичкою, не могла працювати в школі. Не дозволяли розмовляти білоруською мовою, навіть за межами школи мали розмовляти польською. Жінка також говорила про те, що вони проживали поруч із польськими осадниками (колоністами), які отримали землі за заслуги перед Польщею; дружили з їхніми дітьми; ворожнечі не було; допомагали один одному, коли було скрутно.

Жук (Гаркач) Віра Миколаївна, 1928 р. н., жителька с. Засулля Столбцовського району Мінської області, відмітила, що на польсько-радянському пограниччі, де вона проживала тоді, жителів польської сторони сприймали як шпигунів і репресували. Вона також вважає, що тоді краще жилося при польській владі, ніж пізніше при радянській – тому що усе було своє, а не колгоспне. З іншого боку, польська влада не давала можливості білорусам пробитись у житті, зайняти певні посади. Це було можливо тоді, коли хтось з батьків був поляком. Податки необхідно було сплачувати, однак люди могли якось жити.

Арцишевська (Кісель) Антоніна Йосипівна, 1922 р. н., жителька с. Свериново Столбцовського району Мінської області, зазначає, що у Польщі їй жилося добре, була своя земля. Хто хотів працювати, заробляв. Були й такі, хто маючи до 30 га землі, недбало вів господарство. До жителів польського прикордоння після того, як кордон було ліквідовано у 1939 р., приходило багато голодних радянських селян, просячи їжі [1].

Антон Борисевич, пенсіонер із с. Рубежівців Мядельського району Мінської області, згадує, що у 1930-х роках усе село займалося дрібною торгівлею. А коли прийшла радянська влада – люба торгівля ставилася поза законом, хоча треба було якось жити; землю забрали у колгосп. А спробуй що сказати проти радянської влади – приїде «чорний ворон» і не буде тебе [15].

Підсумовуючи стислий огляд сучасної білоруської історіографії названої проблеми, відмітимо: 1) в аналізі політики владних структур Польщі щодо Західної Білорусі частина білоруських істориків знаходить й позитивні моменти; 2) білоруські історики вказують на негативні наслідки політики колонізації цієї території; 3) дослідження конфесійної історії Західної Білорусі виявляють нові аспекти становища і діяльності Православної та Римо-католицької церков на цій території, що дає можливість порівнювати політику польської та радянської влади; 4) нові архівні документи, спогади людей вносять корективи у розуміння процесів, що відбувалися в Західній Білорусі в міжвоєнний період.

#### Список використаних джерел

- Беларускі архіў вуснай гісторыі. 1939 г. у вусных успамінах жыхароў Беларусі [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nashararniac.org/archive/1939.action>.
- Борка А. І. Мясцовыя органы дзяржаўнага кіравання і самакіравання ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.): манagr. / А. І. Борка. – Гродна: ГрДУ, 2011. – 139 с.
- Вабішчэвіч А. М. Асвета ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.) / А. М. Вабішчэвіч. – Брест: Выдавецтва БрДУ, 2004. – 116 с.; Вабішчэвіч А. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.): аўтарэф. дыс... д–ра гіст. навук: 07.00.02 / Вабішчэвіч Аляксандр Мікалаевіч; Беларускі дзярж. ун–т. – Мінск, 2010. – 52 с.
- Вабішчэвіч А. Гісторыя і культура заходняй Беларусі і ўсходняй Літвы (паўночна-ўсходніх зямель П Рэчы Паспалітай) у сучаснай беларускай і польскай гістарыяграфіі / А. Вабішчэвіч // Беларусазнаўчыя даследаванні. – 7/2013. – С.73–80.
- Вайцешчык Г. С. Сацыяльна-эканамічнае развіццё Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.) у айчынай гістарыяграфіі / Г. С. Вайцешчык // Раманаўскія чытанні – VII: матэрыялы Міжнар. навук. канф., Магілёў, 26–27 лістап., 2010 г. / Магіл. дзярж. ун–т; рэдкал.: А. А. Вараб'ёў (адк. рэд.) [і інш.]. – Магілёў, 2011. – С.59–61.
- Веремеев С. Ф. История христианских конфессий Беларуси 1917–1991 гг. в диссертационных исследованиях постсоветского периода / С. Ф. Веремеев // Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны: Зборнік навуковых артыкулаў. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2012. – Вып.1. – С.236–241.
- Веремеев С. Ф. Отечественная историография истории католической церкви на территории Беларуси (1917–1941 гг.) / С. Ф. Веремеев // Веснік Палескага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя грамадскіх і гуманітарных навук: навука–практычны журнал. – Пінск: ПолесГУ, 2014. – №1. – С.16–22.
- Веремеев С. Ф. Состояние и перспективы развития отечественной историографии истории христианских конфессий в Беларуси 20–30-х гг. XX в. / С. Ф. Веремеев // Гістарычныя шляхі, узаемадзеянне і ўзаемаўплывы беларускага народа і суседзяў: Зборнік навуковых артыкулаў. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2014. – С.158–164.
- Гарматны В. П. КПЗБ і сялянскі рух Заходняй Беларусі (1923–1938 гг.) / В. П. Гарматны // Грамадскія рухі і палітычныя партыі ў Беларусі (апошняя чвэрць XIX – пачатак XXI ст.): матэрыялы Рэсп. навук. канф. (Гродна, 23–24 кастр. 2008 г.) / ГрДУ імя Я. Купалы; рэдкал.: І. І. Коўкель (адк. рэд.) [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2009. – С.220–223.
- Гресь С. М. Итоги аграрных реформ и их влияние на состояние сельского хозяйства Западной Беларуси (1921–1939 гг.) / С. М. Гресь // История и археология. – 2014. – №10 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://history.snauka.ru/2014/10/1227>.
- Загідулін А. М. Беларускае пытанне у польскай нацыянальнай і канфесійнай палітыцы Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.): манagr. / А. М. Загідулін. – Гродна: ГрДУ, 2010. – 167 с.
- Загідулін А. Вывучэнне этнакультурнага і канфесійнага развіцця Заходняй Беларусі у айчынай гістарыяграфіі / А. Загідулін // «Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemności». Матэрыялы XVII міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Гродна: ГрДУ, 2011. – С.176–184.
- Козловский А. В. Православная церковь в социокультурном развитии западнобелорусских земель в 20–30-е гг. XX в. / А. В. Козловский // Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа: 12 зб. навук. арт.: у 2 ч. Ч.2 / ГрДУ імя Я. Купалы; рэдкал.: Э. С. Ярмаўскі [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2009. – С.8–14.
- Кривуть В. И. Молодежные организации на территории Западной Беларуси (1929–1939 гг.) / В. И. Кривуть. – Минск: Беларус. навука, 2008. – 166 с.
- Мельников И. Западная Беларусь. Что принес «советский рай»? / И. Мельников [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://naviny.by/rubrics/opinion/2015/04>.
- Мельников И. Повторяя идеологические штампы. О проблемах современной белорусской историографии истории Западной Беларуси межвоенного времени (1921–1931 гг.) / И. Мельников [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.istravda.ru>.
- Нестерович Н. Б. Характер западнобелорусской экономики в 1921–1939 гг. / Н. Б. Нестерович // Заходні рэгіён Беларусі вачыма гісторыкаў і краязнаўцаў: зборнік навук. артыкулаў / Гродз. дзярж. ун–т; рэдкалегія: І. П. Крэнь, У. І. Навіцкі, В. А. Белазаровіч (адк. рэдактары) [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2006. – С.228–232.
- Польша – Беларусь (1921–1953): сб. документов и материалов / сост.: А. Н. Вабишевич [и др.]. – 2-е изд. – Минск: Беларус. навука, 2012. – 423 с.
- Розенфельд У. Д., Донских С. В. Полонизация в Западной Беларуси в 20-х гг. XX в.: проблемы теоретического моделирования / У. Д. Розенфельд, С. В. Донских // Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця: Матэрыялы рэспуб. навук. канф.: У 4 ч. Ч.4 / Пад рэд. І. П. Крэня, У. І. Навіцкага, І. А. Змітровіча. – Гродна: ГрДУ, 2003. – С.213–218.
- Самосюк Н. В. Благотворительная деятельность Православной Церкви на территории Западной Беларуси (1921–1939 гг.) / Н. В. Самосюк // Христианское чтение. – 2014. – №1. – С.51–70.
- Самосюк Н. В. Просветительские традиции православной церкви в культуре Западной Беларуси, 1921–1939 годы / Н. В. Самосюк // Вестник Полоцкого государственного университета. Сер. Е. Педагогические науки. – 2014. – №15. – С.104–107.
- Сілава С. У. Адносіны польскага урада да прываслаўнай царквы у 1921–1939 гг. (на прыкладзе Гродзенскай епархіі) / С. У. Сілава // История Польши в историографической традиции XIX – начала XXI в.: материалы международной научной конференции (Гродно, 29–30 октября 2009 г.) / ГрГУ им. Я. Купалы; под общ. ред. Т. Т. Кручковского. – Гродна: ГрДУ, 2011. – С.192–196.
- Сілава С. Царкоўна-прыводскае жыццё Гродзенскай прываслаўнай епархіі у 1921–1939 гг. / С. Сілава // «Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemności». Матэрыялы XVII міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Гродна: ГрДУ, 2011. – С.48–53.
- Сильванович С. А. Польское население северо-восточных (западнобелорусских) земель П Речи Посполитой в межвоенный период / С. А. Сильванович // Гуманитарные научные исследования. – 2014. – №11 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://human.snauka.ru/2014/11/8044>.
- Стоцький Я. Міжнародна навукава канферэнцыя «Українське хрысціянство: історія трагедій та уроки сьогодення (1596–1686–1946)» // (Тернопіль, 3 листопада 2006 року) / Я. Стоцький // Мандрівець. – 2006. – №6. – С.84–86.
- Сцяпанав А. Ф. Грамадска-палітычная дзейнасць асаднікаў на тэрыторыі Заходняй Беларусі (1920–1939 гг.) / А. Ф. Сцяпанав // Культура, навука, образование в современном мире. – Гродно: ГГАУ, 2011. – С.438–442.
- Татаренко А. Недозволенная память. Западная Беларусь в документах и фактах. 1921–1954 / А. Татаренко. – Санкт-Петербург: Изд-во «Архив АТ», 2006. – 802 с.
- Цымбал А. Г. Спробы ажыццяўлення беларусізацыі Прываслаўнай царквы у Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.) / А. Г. Цымбал // Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа: 12 зб. навук. арт.: у 2 ч. Ч.2 / ГрДУ імя Я. Купалы; рэдкал.: Э. С. Ярмаўскі [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2009. – С.3–8.
- Чарнякевіч А. М. Беларускае палітычнае партыі і арганізацыі ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.) / А. М. Чарнякевіч // Грамадскія рухі і палітычныя партыі ў Беларусі (апошняя чвэрць



XIX – пачатак XXI ст.): матэрыялы Рэсп. навук. канф. (Гродна, 23–24 кастр. 2008 г.) / ГрДУ імя Я. Купалы; рэдкал.: І. І. Коўкель (адк. рэд.) [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2009. – С.35–48.

30. Черепица В. Н. Очерки истории Православной Церкви на Гродненщине (с древнейших времен до наших дней). Монография: часть II / В. Н. Черепица. – Гродно: ГрГУ, 2005. – 450 с.

31. Янушевич И. И. Православная церковь в Беларуси в межвоенный период (1921–1939 гг.) / И. И. Янушевич // Научные труды Республиканского института высшей школы: исторические и психолого-педагогические науки / Республиканский институт высшей школы; под ред. М. И. Демчука [и др.]. – Минск, 2012. – С.371–377.

32. Ярмусик Э. С. Католический Костёл в Белоруссии в годы второй мировой войны (1939–1945): Монография / Э. С. Ярмусик. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 240 с.

### References

1. Belaruski arhiv vusnaj gistoryy 1939 g. u vusnyh uspamyhaj zhyharov Belarusy [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.nashapamiac.org/archive/1939.action>.

2. Borka A. Myascovyja organy dzyarzhnaga kiravannya u samakiravannya Zahodnyj Belarusy (1921–1939 gg.): managr. / A. I. Borka. – Grodna: GrDU, 2011. – 139 s.

3. Vabyshchevich A. M. Asveta v Zahodnyj Belarusy (1921–1939 gg.) / A. M. Vabyshchevich. – Brest: Vydavectva BrDU, 2004. – 116 s.; Vabyshchevich A. Nacyyanalna–kulturalnae zhyccze Zahodnyj Belarusy (1921–1939 gg.): avtarehcf. dys. d–ra gist. navuk: 07.00.02 / Vabyshchevich Alyaksandr Mykalaevich; Belarusky dzyarzh. un–t. – Minsk, 2010. – 52 s.

4. Vabyshchevich A. Gistoryya i kultura Zahodnyj Belarusy i Vskhodnyj Litvy (pavnochna–uskhodnyj zymel II Rehchy Paspalitat u suchasnaj belaruskaj i polskaj gistoryyagrafyy / A. Vabyshchevich // Belarussaznavchyya dasledavanny. – 7/2013. – S.73–80.

5. Vajceshchik G. S. Saacyalna–ehkanamichnae razvyccze Zahodnyj Belarusy (1921–1939 gg.) u ajchynnaj gistoryyagrafyy / G. S. Vajceshchik // Ramanavskiya chytanny – VII: matehryaly Mizhnar. navuk. kanf., Magilev, 26–27 listap., 2010 g. / Magil. dzyarzh. un–t; rehdkal.: A. A. Varabyov (adk. rehdkal.) [i insh.]. – Magilev, 2011. – S.59–61.

6. Veremeev S. F. Istoriya hristianskih konfessij Belarusi 1917–1991 gg. v dissertatsionnyh issledovaniyah postsovetskogo perioda / S. F. Veremeev // Belarus i susedzy: shlyahy farmiravannya dzyarzhavnasci, mizhnacyyanalnyia i mizhdzyarzhavnnyia adnosiny: Zbornik navukovyh artykulav. – Gomel: GDU imya F. Skaryny, 2012. – Vyp.1. – S.236–241.

7. Veremeev S. F. Otechestvennaya istoriografiya istoryy katolicheskoy cerkvi na territoryy Belarusy (1917–1941 gg.) / S. F. Veremeev // Vesnik Paleskaga dzyarzhavnaga universytheta. Seryya gramadskyyh i humanitarnyyh navuk: nauchno–praktycheskij zhurnal. – Pinsk: PolesGU, 2014. – №1. – S.16–22.

8. Veremeev S. F. Sostoyanie i perspektivy razvitiya otechestvennoj istoriografyy istoryy hristianskyyh konfessij v Belarusy 20–30–h gg. XX v. / S. F. Veremeev // Gistorychnyya shlyahy, uzaemadzeyanne i vzaemavplyvy belaruskaga naroda i susedzyav: Zbornik navukovyh artykulav. – Gomel: GDU imya F. Skaryny, 2014. – S.158–164.

9. Garmatny V. P. KPZB i syalyansky ruh Zahodnyj Belarusy (1923–1938 gg.) / V. P. Garmatny // Gramadskiya ruhy i palitychnyya partyy v Belarusy (aposhnyaya chvehrch XIX – pachatak XXI st.): matehryaly Rehsp. navuk. kanf. (Grodna, 23–24 kastr. 2008 g.) / GrDU imya Ya. Kupaly; rehdkal.: I. I. Kovkel (adk. rehdkal.) [i insh.]. – Grodna: GrDU, 2009. – S.220–223.

10. Gres S. M. Itogi agrarnyyh reform i yh vliyanie na sostoyanie selskogo hozyajstva Zapadnoj Belarusy (1921–1939 gg.) / S. M. Gres // Istoriya i arheologiya. – 2014. – №10 [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupa: <http://history.snauka.ru/2014/10/1227>.

11. Zagidulin A. M. Belaruskoe pytanne u polskaj nacyyanalnoj i kanfesijnaj palitycy Zahodnyj Belarusy (1921–1939 gg.): managr. / A. M. Zagidulin. – Grodna: GrDU, 2010. – 167 s.

12. Zagidulin A. Vyuvehenne ehkulturalnaga kanfesijnaga razvyccza Zahodnyj Belarusy u ajchynnaj gistoryyagrafyy / A. Zagidulin // «Shlyah da vzaemnascy = Droga ku wzajemnosci». Matehryaly XVII mizhnarodnaj navukovaj kanferency. – Grodna: GrDU, 2011. – S.176–184.

13. Kozlovskij A. V. Pravoslavnaya cerkov v sociokulturnom razvityi zapadnobeloruskyyh zemel v 20–30–e gg. XX v. / A. V. Kozlovskij // Hryscyianstva v gistorychnym lyose belaruskaga naroda: 12 zb. navuk. art.: u 2 ch. Ch.2 / GrDU imya Ya. Kupaly; rehdkal. E. S. Yarmusyk [i insh.]. – Grodna: GrDU, 2009. – S.8–14.

14. Krivot V. I. Molodezhnye organizacyy na territoryy Zapadnoj Belarusi (1929–1939 gg.) / V. I. Krivot. – Minsk: Belarus navuka, 2008. – 166 s.

15. Melnikov I. Zapadnaya Belarus. Chto prinis «sovetskij raj»? / I. Melnikov [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupa: <http://naviny.by.rubrics.opinion.2015.04>.

16. Melnikov I. Povtoryaya ideologicheskie shtampy. O problemah sovremennoj belarusskoy istoriografyy istoryy Zapadnoj Belarusi mezhoennogo vremeni (1921–1931 gg.) / I. Melnikov [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.istpravda.ru>.

17. Nesterovych N. B. Charakter zapadnobeloruskoy ehkonomiki v 1921–1939 gg. / N. B. Nesterovych // Zahodny rehgyon Belarusy vachyma gystorykav i krayaznavcav: zbornik navuk. Artykulav / Grodz. dzyarzh. un–t; rehdkalegiya: I. P. Krehn, U. I. Navycky, V. A. Belazarovych (adk. rehdkarty) [i insh.]. – Grodna: GrDU, 2006. – S.228–232.

18. Polsha–Belarus (1921–1953): sb. dokumentov i materialov / sost. A. N. Vabishchevych [i dr.]. – 2–e vyd. – Minsk: Belarus. Navuka, 2012. – 423 s.

19. Rozenfel'd U. D., Donskih S. V. Polonizaciya v Zapadnoj Belarusi v 20–h g. XX v.: problemy teoreticheskogo modelirovaniya / U. D. Rozenfel'd, S. V. Donskih // Aktual'nyia problemy gistoryi Belarusi: stan, zdabytki i supyarechnasci, perspektivy razviciya: Matehryaly rehspub. navuk. kanf.: U 4 ch. Ch.4 / Pad rehdkal. I. P. Krehny, U. I. Navickaga, I. A. Zmitrovicha. – Grodna: GrDU, 2003. – S.213–218.

20. Samosyuk N. V. Blagotvoritel'naya deyatelnost Pravoslavnoj Cerkvi na territoryy Zapadnoj Belarusi (1921–1939 gg.) / N. V. Samosyuk // Hristianskoe chtenie. – 2014. – №1. – S.51–70.

21. Samosyuk N. V. Prosvetitel'skie tradicii pravoslavnoj cerkvi v kulture Zapadnoj Belarusi 1921–1939 gody / N. V. Samosyuk // Vestnik Polockogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. E, Pedagogicheskie nauky. – 2014. – №15. – S.104–107.

22. Silava S. U. Adnoiny polskaga urada da pravaslaunaj carkvy u 1921–1939 gg. (na prykladze Grodzenskaj eparhyi) / S. U. Silava // Istoriya Polshi v istoriograficheskoy tradicyi XIX – nachala XXI v.: materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencyi (Grodno, 29–30 oktyabrya 2009 g.) / GrGU im. Ya. Kupaly; pod obshch. red. T. T. Kruchkovskogo. – Grodna: GrDU, 2011. – S.192–196.

23. Silava S. Carouna pryhodskae zhyccze Grodzenskaj pravaslaunaj eparhyi u 1921–1939 gg. / S. Silava // «Shlyah da vzaemnascy = Droga ku wzajemnosci». Matehryaly XVII mizhnarodnaj navukovaj kanferency. – Grodna: GrDU, 2011. – S.48–53.

24. Silvanovych S. A. Polskoe naselenie severo–vostochnyyh zapadnobeloruskyyh zemel II Rechi Pospolitoj v mezhoennyj period / S. A. Silvanovych // Gumanitarnye nauchnye issledovaniya. – 2014. – №11 [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupa: <http://human.snauka.ru/2014/11/8044>.

25. Stockij Ya. Mizhnarodna naukova konferencya «Ukrainske hristyanstvo: istoriya tragedi j ta uroki syogodennya (1596–1686–1946)» // (Ternopol, 3 listopada 2006 roku) / Ya. Stockij // Mandrivec. – 2006. – №6. – S.84–86.

26. Scyapanava A. F. Gramadska–palitychnaya dzejnasc asadnikav na tehrytory Zahodnyj Belarusy (1920–1939 gg.) / A. F. Scyapanava // Kultura, nauka, obrazovanie v sovremennom mire. – Grodno: GGAU, 2011. – S.438–442.

27. Tatarenko A. Nedozvolennaya pamyat. Zapadnaya Belarus v dokumentah i faktah. 1921–1954 / A. Tatarenko. – Sankt–Peterburg: Izd–vo Arhiv AT, 2006. – 802 s.

28. Cymbal A. G. Sproby azhyccyaulennya belarus zac y Pravaslaunaj carkvy u Zahodnyj Belarusy 1921–1939 gg. / A. G. Cymbal // Hryscyianstva v gistorychnym lyose belaruskaga naroda: 12 zb. navuk. art.: u 2 ch. Ch.2 / GrDU imya Ya. Kupaly; rehdkal. E. S. Yarmusyk [i insh.]. – Grodna: GrDU, 2009. – S.3–8.

29. Charnyakevych A. M. Belaruskaya palitychnyya party arganizacy Zahodnyj Belarusy (1921–1939 gg.) / A. M. Charnyakevych // Gramadskiya ruhy i palitychnyya party v Belarusy (aposhnyaya chvehrch XIX – pachatak XXI st.): matehryaly Rehsp. navuk. kanf. (Grodna, 23–24 kastr. 2008 g.) / GrDU imya Ya. Kupaly; rehdkal.: I. I. Kovkel (adk. Rehdkal.) [i insh.]. – Grodna: GrDU, 2009. – S.35–48.

30. Cherepica V. N. Ocherki istorii Pravoslavnoj Cerkvi na Grodnenshchine (s drevnejshih vremen do nashih dnei). Monografiya: chast' II / V. N. Cherepica. – Grodno: GrGU, 2005. – 450 s.

31. Yanushevich I. I. Pravoslavnaya cerkov v Belarusy v mezhoennyj period (1921–1939 gg.) / I. I. Yanushevich // Nauchnye trudy Respublikanskogo instituta vysshej shkoly: istoricheskie i psihologo–pedagogicheskie nauki / Respublikanskiy institut vysshej shkoly; pod red. M. I. Demchuka [i dr.]. – Minsk, 2012. – S.371–377.

32. Yarmusik Eh. S. Katolicheskij Kostyol v Belorussyy v gody vtoroj mirovoj vojny (1939–1945): Monografiya / Eh. S. Yarmusik. – Grodno: GrGU, 2002. – 240 s.

**Buravsky O. A.**, Doctor of Historical Science, Professor of Department of World History, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine, Zhytomyr), buravskij@i.ua

**Vlasyuk I. M.**, Candidate of Historical sciences, Associate Professor of Department of World History, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine, Zhytomyr), vlasyuk@zu.edu.ua

#### Problems of history of Western Byelorussia (1921–1939) in modern Byelorussian historiography and flashbacks of people

*The tendencies and new approaches of modern Byelorussian historiography of problems of the development of Western Byelorussia when it was a compound part of Poland (1921–1939) and proper flashbacks of people are researched.*

**Keywords:** Western Byelorussia, Poland, Orthodox Church, Roman-catholic church, Byelorussian historiography.

**Буравский А. А.**, доктор исторических наук, профессор кафедры всемирной истории, Житомирский государственный университет им. И. Франко (Украина, Житомир), buravskij@i.ua

**Власюк И. Н.**, кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории, Житомирский государственный университет им. И. Франко (Украина, Житомир), vlasyuk@zu.edu.ua

#### Проблемы истории Западной Беларуси (1921–1939 гг.) в современной белорусской историографии и воспоминаниях людей

*Исследуются тенденции и новые подходы современной белорусской историографии проблем развития Западной Беларуси в составе Польши (1921–1939 гг.) и воспоминания людей.*

**Ключевые слова:** Западная Беларусь, Польша, Православная церковь, Римско-католическая церковь, белорусская историография.

\* \* \*

УДК 636.082:009:001

**Бей Р. В.,**

кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, директор, ДНУ «Український науково-дослідний інститут спирту і біотехнології продовольчих продуктів» (Україна, Київ), bey\_roman@ukr.net

#### ВНЕСОК ГАЛУЗЕВИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УРСР У РОЗРОБЛЕННЯ НАУКОВИХ ЗАСАД МЕХАНІЗАЦІЇ ТВАРИННИЦТВА В КІНЦІ ХІХ СТ. – 30–ТІ РОКИ ХХ СТ.

*Автором обґрунтовано, що однією з передумов становлення і розвитку науки з механізації тваринництва була її інституціоналізація. Розкрито специфіку організації системи вищої галузевої освіти в УРСР в 20–30-ті роки ХХ ст. Обґрунтовано визначальну роль у розробленні наукових засад механізації виробничих процесів у тваринництві галузевих вищих навчальних закладів. Узагальнено внесок окремих учених у становлення теорії і методології конструювання, випробування та ремонту сільськогосподарської техніки. Дослідження ґрунтуються на використанні комплексу заальонаукових, структурно-функціональних та історичних методів, а також широкій джерельній базі.*

**Ключові слова:** механізація тваринництва, вища освіта, конструювання і випробування сільськогосподарської техніки.

У становлення і розвиток наукових основ механізації тваринництва значний внесок зробили вчені галузевих вищих навчальних закладів УРСР. На їх базі були розроблені теорія і методологія механізації трудомістких виробничих процесів, різні системи і методи утримання худоби. Вивченню історичного досвіду надається важливе значення при подальшій оптимізації системи галузевої науки та освіти, пошуку ефективних шляхів їхньої інтеграції. Стратегією сучасних галузевих академій і університетів є органічне входження в європейську систему освіти, а основою такої інтеграції є забезпечення її високої якості шляхом запровадження сучасних форм і методик навчання, розширення міжнародних контактів,

творчого використання напрацювань відомих учених у єдиному контексті спадкоємності.

Питання становлення механізації сільського господарства як дисциплінарної науки знайшли відображення в наукових працях П. М. Василенка, В. М. Власенка, В. В. Діденка, Д. О. Мельничука та ін. [1–3; 5–7]. Однак до цього часу не висвітлено основні тенденції організації системи вищої галузевої освіти в УРСР в кінці ХІХ – 30-ті роки ХХ ст., не узагальнено внесок учених-механізаторів, що працювали на їх базі, у становлення основ конструювання і випробування сільськогосподарської техніки для практичних потреб тваринництва. З огляду на це дані завдання висувалися на перший план при проведенні дослідження. Автором використано історичні (порівняльно-історичний, предметно-хронологічний), загальнонаукові (аналіз, синтез) та джерелознавчий методи. Методологія наукового пошуку ґрунтується на застосуванні системно-історичного підходу.

Теоретичні і методологічні засади механізації тваринництва вперше були сформульовані на базі галузевих ВНЗ. Початок інституціоналізації науки з механізації сільського господарства на українських землях відноситься до 1885 р., коли була організована перша кафедра сільськогосподарського машинобудування при Харківському технологічному інституті. Однак, кафедрі було ліквідовано, оскільки більшість існуючих заводів належала зарубіжним фірмам і вітчизняні інженери не знаходили роботи за спеціальністю. В 1898 р. кафедрі сільськогосподарських машин відкрито при Київському політехнічному інституті, де студенти вивчали курси землеробської механіки та конструювання сільськогосподарських машин [5].

У становлення обох кафедр вагомий внесок зробив професор В. Л. Кирпичов, автор першого в Російській імперії систематизованого курсу «Деталі машин» (1881), а також фундаментальної наукової праці «Опір матеріалів. Вчення про міцність будівель і машин» (1894) та ін. В основу навчального процесу покладало вивчення предметів у тісному зв'язку з науковим експериментом, пропагував організацію польових випробувань землеробської техніки [2].

Досить відомою в Російській імперії стала станція випробування сільськогосподарських машин і знарядь, створена при Київському політехнічному інституті професором К. Г. Шиндлером. Вона комплектувалася буряковими та іншими сівалками, дисковими культиваторами, молотарками, косарками, які закупляли в європейських країнах, США та Канаді. У 1915 р. на станції налічувалося 98 видів сільськогосподарських машин і пристроїв, вона слугувала зразковою базою для навчально-практичної на науково-дослідної роботи. К. Г. Шиндлер підготував низку фундаментальних наукових праць, що мали наукове і практичне значення, зокрема «Теорія і конструкція орних знарядь» (1903). Підготував альбом «Политипажи, эскизы и чертежи машин-орудий современного сельского хозяйства» (1903) [2].

Таким чином, уже до жовтневого перевороту 1917 р. на українських землях функціонували поодинокі галузеві ВНЗ, на базі яких здійснювалася підготовка фахівців і формування наукових засад механізації виробничих процесів тваринництва. Становлення системи вищої

галузевої освіти більш активно відбувалося в 20–30–ті роки ХХ ст., що позначилося в створенні нових навчальних одиниць, розробленні теорії і методології конструювання, випробування та ремонту сільськогосподарської техніки.

В 1919–1921 роках кабінети сільськогосподарської механіки і машинознавства були обладнані при Кам'янець–Подільському сільськогосподарському інституті та Полтавському сільськогосподарському технікумі. Кафедру механізації сільського господарства в 1922 р. відкрито при Київському, в 1928 р. – Херсонському, в 1929 р. – Полтавському, в 1933 р. – Кримському, в 1934 р. – Білоцерківському сільськогосподарських інститутах.

Створення спеціалізованого навчального підрозділу з механізації тваринництва бере свій початок у 1932 р., коли при комплексній кафедрі біологічних дисциплін Харківського зоотехнічного інституту відкрито кабінет механізації і електрифікації тваринництва. Основним його завданням було послідовне надання необхідних знань майбутнім спеціалістам тваринництва з будови, принципу дії та експлуатації машин, механізмів і обладнання у складі технологічних ліній виробничих процесів, що використовуються при вирощуванні, заготівлі і підготовці кормів до згодовування та роздавання, при обслуговуванні тварин і догляди за ними, а також при первинній обробці одержуваної продукції на тваринницьких фермах. У становлення кабінету значний внесок зробив її перший завідувач О. Ф. Васил'єв [3].

Перший на українських землях факультет механізації сільського господарства засновано 10 серпня 1929 р. при Київському сільськогосподарському інституті за рішенням спільного засідання колегій НКО УСРР і НКЗ УСРР. Базою для цього слугували технічні кафедри Київського сільськогосподарського інституту, кафедри сільськогосподарського машинобудування Київського політехнічного інституту, Білоцерківського політехнікуму [6].

Згідно з постановою РНК УСРР «Про реорганізацію ВНЗ і ВТЗ і передачу їх у відання відповідних Наркоматів» від 12 липня 1930 р. багатогалузеві інститути було перетворено в самостійні навчальні заклади, спеціалізовані за різними галузями. З огляду на це восени 1930 р. на базі Київського сільськогосподарського інституту організовано Інститут механізації і електрифікації сільського господарства.

Однак, враховуючи переваги багатофакультетних навчальних закладів (стосовно до матеріальної бази, умов для навчальної і науково–дослідної роботи, забезпеченості професорсько–викладацькими кадрами тощо), у другій половині 30–х років створювали ВНЗ політехнічного типу. Змінилася також система їх підпорядкування. Так, якщо раніше вони знаходилися у підпорядкуванні створеного в 1928 р. Головного управління вищих і середніх технічних навчальних закладів СРСР (Головвтуз), а за НКО республік залишалося програмно–методичне керівництво ВНЗ незалежно від відомчої підлеглості, то з 21 травня 1933 р. вони підпорядковувалися Всесоюзному комітету у справах вищої школи, створеному при ЦВК і РНК СРСР [2].

У 1935 р. Інститут механізації і електрифікації сільського господарства приєднано до Київського інституту агрохімії і ґрунтознавства та агроекономічного інституту з утворенням Київського сільськогосподарського інституту, який мав у своєму складі факультет механізації і електрифікації сільського господарства.

У 1939–1940 роках на факультеті механізації сільського господарства функціонували обладнані лабораторії: ґрунтообробних і посівних машин, молотарок і комбайнів, зерноочисних і спеціальних машин, хромування, металізації, зварювання, електрообладнання, випробування автотракторних двигунів, лабораторія–ливарня, кабінет деталей і моделей сільськогосподарських машин. Лабораторія автотракторних двигунів мала випробувальну станцію, обладнану необхідною апаратурою. У лабораторії тракторів і автомобілів були основні марки цих машин, підготовлені до проведення лабораторно–практичних занять. У становлення факультету вагомий внесок зробив його декан Й. П. Могильний, який спочатку читав лекції на кафедрі опору матеріалів і дерева, згодом на кафедрі ремонту сільськогосподарських машин, тракторів і автомобілів. Розробляв найменш досліджену на той час проблему – ремонту сільськогосподарських машин [2].

Одним із перших сільськогосподарських ВНЗ інженерного профілю був Харківський інститут механізації та електрифікації сільського господарства, створений за Постановою ЦВК та РНК СРСР №40/237 від 23 липня 1930 р. У роки становлення інституту до нього прийшли працювати відомі вчені, професори О. О. Алов, А. О. Василенко, В. О. Константинов, Л. П. Крамаренко, С. І. Муравлянський та ін. В передвоєнні роки наукові розробки 40 співробітників інституту були нагороджені срібними медалями на Всесоюзній сільськогосподарській виставці.

В 1938 р. розпочав підготовку фахівців Мелітопольський інститут інженерів–механіків сільського господарства. В 1939 і 1941 рр. на Всесоюзній сільськогосподарській виставці отримав дипломи першої ступені і був занесений в Книгу пошани виставки.

Відкриття ВНЗ інженерного профілю співпало з початком реалізації масштабних проектів індустріалізації країни та створенням великого механізованого виробництва в аграрній сфері. Але освітня реформа не була забезпечена необхідною матеріально–технічною базою та фінансуванням. Гостро не вистачало навчальних приміщень, кваліфікованих викладацьких кадрів, підручників, лабораторного обладнання.

Основу першого курсу переважно склав робітфак – відряджені на навчання члени партії (так звані «парттисячники» та «комнезамівці»). Більшість з них так і не отримали дипломів про закінчення ВНЗ, оскільки були достроково відкликані і направлені на зміцнення армії, МТС, радгоспів та різних державних установ. Створення галузевих ВНЗ відбувалося в умовах зростання сталінських репресій, так званого «соціального класового регулювання», жертвами яких стали В. Л. Кирпичов, Д. С. Кудря, А. Я. Ларов, І. Л. Шапошников, К. Г. Шиндлер та інші викладачі, співробітники і студенти.

У становлення галузевих ВНЗ, розгортання на їх базі системних наукових досліджень вагомий внесок зробили професори П. М. Василенко та А. О. Василенко. П. М. Василенко провів експериментальні дослідження, які стосувалися сівби і були використані для вибору оптимальних робочих органів тракторних сівалок вітчизняної конструкції. У цей період опублікував кілька фундаментальних наукових праць: «Опір ґрунтів стисненню як один із факторів, які визначають роботу сільськогосподарських знарядь» (1933),

«Опір ґрунтів зсуву» (1934), «Механіка ґрунтів у зв'язку з конструктивними типами робочих органів сільськогосподарських машин» (1934) та ін. А. О. Василенко розробив низку важливих теоретичних і практичних питань, зокрема кінематику і динаміку різальних апаратів жнивварських машин. Результати наукових досліджень були покладені в основу уніфікації і стандартизації посівних, збиральних та інших машин, що випускалися в той час на заводах сільськогосподарського машинобудування [2].

Таким чином, ученими галузевих ВНЗ зроблено вагомий внесок у становлення науки з механізації тваринництва, зокрема розроблено теоретичні й методологічні основи конструювання, випробування та ремонту сільськогосподарської техніки, яка знайшла широке застосування у кормовиробництві для практичних потреб тваринництва. Початок інституціоналізації галузевої науки та формування механізації сільського господарства як самостійної дисципліни відноситься до кінця XIX – початку XX ст. Становлення системи галузевої освіти відбувалося в 20–30-ті роки, що позначилося розширенням мережі галузевих навчальних інституцій та створенням вузькогалузевих науково-освітніх одиниць. У становлення механізації сільського господарства як дисциплінарної науки вирішальний внесок зробили: О. О. Алов, А. О. Василенко, П. М. Василенко, О. Ф. Васил'єв, В. Л. Кирпичов, М. Д. Ковальов, В. О. Константинов, Л. П. Крамаренко, Д. Є. Кудря, А. Я. Ларов, Й. П. Могильний, С. І. Муравлянський, К. Г. Шиндлер, І. Л. Шапошников.

На перспективу є доцільним проведення дослідження з вивчення специфіки становлення і діяльності наукових шкіл, створених на базі галузевих ВНЗ, узагальнення їх внеску у розроблення теоретичних і методологічних основ механізації виробничих процесів тваринництва.

#### Список використаних джерел

1. Власенко В. М. Білоцерківський аграрний університет: від витоків до сьогодення / Власенко В. М., Стародуб О. В., Чернецький С. А. – Біла Церква, 2005. – 223 с.
2. Діденко В. В. Нарис історії Національного аграрного університету (до сторіччя заснування) / В. В. Діденко. – К., 1998. – 175 с.
3. Історія Харківської державної зооветеринарної академії. 155 років / ред. кол.: В. О. Головко, Ю. Д. Рубан, В. М. Кандиба та ін. – Х., 2006. – 500 с.
4. Погорілий Л. Становлення і розвиток машиновипробувань в Україні / Л. Погорілий // Техніка АПК. – 1998. – №3. – С.4–6.
5. Развитие механизации и электрификации сельского хозяйства Украинской ССР / П. М. Василенко, Н. П. Барабан, И. А. Коваль и др. – К., 1988. – 472 с.
6. Становлення та розвиток аграрної освіти та науки в Україні (з найдавніших часів і до сьогодення) / Д. О. Мельничук, М. В. Зубець, Л. Ю. Беренштейн та ін. – К., 2004. – 144 с.
7. Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва. 1816–2006. – Х., 2006. – 367 с.

#### References

1. Vlasenko V. M. Bilotserkivs'kyy ahrarnyy universytet: vid vytyokiv do s'ohodennya / V. M. Vlasenko, O. V. Starodub, Ye. A. Chernets'kyu – Bila Tserkva, 2005. – 223 s.
2. Didenko V. V. Narys istoriyi Natsional'noho ahrarnoho universytetu (do storichchya zasnuvannya) / V. V. Didenko. – K., 1998. – 175 s.
3. Istoriya Kharkivs'koyi derzhavnoyi zooveteryarnoyi akademiyi. 155 rokiv / red. kol.: V. O. Holovko, Yu. D. Ruban, V. M. Kandyba ta in. – Kh., 2006. – 500 s.
4. Pohorilyy L. Stanovlennya i rozvytok mashynovyprobuvan' v Ukrainyini / L. Pohorilyy // Tekhnika APK. – 1998. – №3. – S.4–6.

5. Razvitiye mehanizatsii i jelektrifikatsii sel'skogo hozjajstva Ukrainskoj SSR / P. M. Vasilenko, N. P. Baraban, I. A. Koval' i dr. – K., 1988. – 472 s.

6. Stanovlennya ta rozvytok ahrarnoyi osvity ta nauky v Ukrainyini (z naydavnishykh chasiv i do s'ohodennya) / D. O. Mel'nichuk, M. V. Zubets', L. Yu. Berenshteyn ta in. – K., 2004. – 144 s.

7. Kharkivs'kyu natsional'nyy ahrarnyy universytet im. V. V. Dokuchayeva. 1816–2006. – Kh., 2006. – 367 s.

**Bey R. V.**, Candidate of Technical Sciences, Director, SSI «Ukrainian Research Institute of Alcohol and Biotechnology of Food Products» (Ukraine, Kyiv), bey\_roman@ukr.net

#### The contribution of the branch higher educational institutions of the Ukrainian SSR in the development of scientific bases of animal husbandry mechanization in the 20–30-s of the XX century

The author has proved that one of the prerequisites of becoming and developing of science of animal husbandry mechanization has its institutionalization. The specificity of the organization of the higher education system in Ukrainian SSR in the 20–30-s of the XX century was justified. The decisive contribution to the development of scientific bases of mechanization of production processes in the livestock industry of higher education institutions was established. The contribution of some scientists in the development of the theory and methodology of designing, testing and repairs of agricultural machinery was generalized. The research based on the use of general scientific complex, structural and functional, and historical methods.

**Keywords:** mechanization of livestock, higher education, designing and testing of agricultural machinery.

**Бей Р. В.**, кандидат технических наук, старший научный сотрудник, директор, ДНУ «Украинский научно-исследовательский институт спирта и биотехнологии продовольственных продуктов» (Украина, Киев), bey\_roman@ukr.net

#### Вклад отраслевых высших учебных заведений УССР в разработку научных основ механизации животноводства в 20–30-е годы XX ст.

Автором обосновано, что одной из предпосылок становления и развития науки по механизации животноводства была ее институционализация. Раскрыта специфика организации системы высшего отраслевого образования в УССР в 20–30-е годы XX ст. Обоснована определяющая роль в разработке научных основ механизации производственных процессов в животноводстве отраслевых высших учебных заведений. Обобщен вклад некоторых ученых в разработку теории и методологии конструирования, испытания и ремонта сельскохозяйственной техники. Исследование основывается на использовании комплекса общенаучных, структурно-функциональных и исторических методов, а также обширной базы источников.

**Ключевые слова:** механизация животноводства, высшее образование, конструирование и испытание сельскохозяйственной техники.

\* \* \*

УДК 347.46:376

**Кравчук Л.,**  
ДВНЗ «Тернопільський державний  
медичний університет імені І. Я. Горбачевського  
МОЗ України» (Україна, Тернопіль),  
gileya.org.ua@gmail.com

#### СОЦІАЛІСТИЧНА РЕОРГАНІЗАЦІЯ НЕВИРОБНИЧОЇ СФЕРИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ В ПЕРІОД 1939–1941 РР. МЕДИЦИНА

Розкрито зміни, що відбуваються у процесі реорганізації медицини Тернопільщини з приходом радянських військ та утвердження радянської влади у вересні 1939 року. Зроблено аналіз якісного зрушення у всіх сферах медичного обслуговування місцевого населення області в порівнянні з попередньою польською владою.

**Ключові слова:** Тернопільська область, лікарні, рентгенівський апарат, санстанція, радянська влада, фельдшер, акушерка, дитяча лікарня.

Якість та ефективність функціонування системи охорони здоров'я мають важливе і навіть вирішальне значення для всякого політичного режиму, бо виконують функцію практичного підтвердження життєздатності та гуманістичного характеру діючих владних структур,

доказом декларованої владою турботи про громадян держави. Враховуючи рівень і якість медичного обслуговування населення західноукраїнських земель до 1939 року, радянська влада отримала чудову нагоду продемонструвати місцевим мешканцям «переваги» радянської соціалістичної медицини.

Спадщина, що залишилася від панської Польщі у справі забезпечення населення медичними послугами, була надзвичайно мізерною: недостатня кількість медичних закладів і медичних працівників, висока плата за медичне обслуговування, відсутність систематичної профілактичної роботи і низькі статистичні показники в системі охорони здоров'я. Зокрема, у Тернополі до 1939 року працювала одна лікарня на 200 ліжок, яку обслуговували 7 лікарів і 10 медсестер, та медичний осередок для бідних, де працювали 3 лікарі. Лікування було платним: за перебування в лікарні протягом доби хворий повинен платити 5–8 злотих, а за хірургічну операцію – до 300 злотих [5, с. 53].

До приєднання західноукраїнських земель до УРСР у краї фактично не існувало налагодженої системи охорони здоров'я. Критично недостатньою була кількість медичних установ і лікувально–профілактичних закладів, профілактична і санітарно–освітня робота серед населення майже не проводилася. Забезпеченість лікарськими кадрами не відповідала ніяким вимогам. Абсолютна більшість лікарів працювала у містах, де на одного лікаря припадало 832 жителі, а в той же час у сільській місцевості один лікар обслуговував близько 20 тисяч населення. На одного лікаря–стоматолога припадало 37,5 тис. жителів. Вкрай низьким було забезпечення населення медикаментами: одна аптека обслуговувала в середньому 200 тисяч населення. Видимість піклування про медичне обслуговування мешканців краю проявилася в організації так званих «кас хворих». Медична допомога надавалася за рахунок самих хворих: кожен член «каси» вносив до неї 2% місячної зарплати і з цих коштів оплачувалося лікування та видавався хворому його середньомісячний заробіток. Членами «каси хворих» були менше 4% населення. Основною фігурою в надання медичної допомоги залишався приватний лікар [6, с. 350].

Як і в інших регіонах Західної України, що входили до панської Польщі, рівень медичного обслуговування населення Тернопільщини був украй низьким. Коштів, які виділяла польська влада на охорону здоров'я, не вистачало ні на лікування, ні на профілактичні заходи. Найпоширенішими формами захворювань був туберкульоз, яким мешканці краю хворіли постійно і від якого помирали більше половини хворих, серцево–судинні захворювання, інфекційні хвороби (скарлатина, дифтерія, кір, коклюш), а також епідемічні недуги (тиф, дизентерія, трахома). Статистика захворювань мешканців Тернопілля на туберкульоз за період 1928–1938 років, тобто в останнє десятиріччя перед приєднанням до УРСР, вказує на різке поширення цієї небезпечної хвороби. Якщо в 1928 році на туберкульоз хворіли 829 чоловік, то через 10 років їх кількість становила 915, тобто зросла на 10,4%. Водночас збільшилася смертність від туберкульозу: 584 чоловіки в 1938 році проти 410 чоловік у 1938 році, що вказує на зростання цього показника на 42,4%. Порівняння приросту негативних показників (10,4%

зростання захворювань до 42,4% смертності) свідчить про зниження ефективності фізіотричної медичної допомоги: ріст показника летальності в 4 рази перевищує ріст показника захворювань [2, с. 23].

Однією із причин низької ефективності лікування був недостатній рівень матеріально–технічного забезпечення медичного обслуговування: на все Тернопільське воєводство працював лише один рентгенапарат; на кожних 1000 чоловік припадало лише 0,61 ліжка в лікарнях. Із 17 повітів Тернопільського воєводства, де проживало 1,5 млн. населення, лише в 9 повітах були лікарні, де працювали всього 30 лікарів. Висока плата за лікування не давала змоги більшості хворих отримати належну медичну допомогу. Внаслідок цього лише в 1936 році було зареєстровано 5336 захворювань, в результаті яких померли 928 чоловік, або 17,4%, що є критичним показником. У самому Тернополі, де функціонувала лише одна лікарня на 170 чоловік і періодично працювали 5–7 лікарів, щороку від одного туберкульозу помирали до 120 чоловік [3, с. 13].

Наукові проблеми, що стосуються вивчення перебудовних процесів у період становлення та посилення радянського тоталітарного режиму на території західних областей України, привертають увагу багатьох дослідників. Зокрема, це зробили Б. Д. Вол у роботі «Комуністична партія – організатор індустріального розвитку західних областей УРСР в 1939–1979 рр.» (автореферат канд. істор. наук; Львів, 1981), Л. Т. Кисельова – «Історіографія боротьби комуністичної партії за культурні перетворення в західних областях УРСР в 1939–58 рр.» (автореферат канд. істор. наук; К., 1976), Н. П. Петруня – «Комсомол – активний помічник партії в будівництві соціалізму в західних областях УРСР в 1939–1958 рр.: історіографія проблеми», В. І. Ульянович – «Історіографія діяльності комуністичної партії по здійсненню соціалістичних перетворень на селі в західних областях Української РСР в 1939–58 рр.» та інші. У згаданих дослідженнях опрацьовані окремі аспекти структурування партійно–державного управління в західному регіоні України у контексті керівництва процесами індустріалізації, колективізації та соціально–культурних перетворень, в тому числі, реорганізацією сфери медичного обслуговування.

Відомі історики медицини О. Голяченко та Я. Ганіткевич на основі аналізу доступного статистичного матеріалу стверджують, що в довоєнні роки в СРСР було формально виконано другу (1933–1937 рр.) і майже виконано третю (1938–1942 рр.) п'ятирічки охорони здоров'я. у 1940 році в УРСР нараховувалося 2498 лікарень зі 160 993 ліжками, 3512 амбулаторно–поліклінічних установ, 8628 фельдшерсько–акушерських пунктів, працювало 33 649 лікарів (8,3 на 10 тис. осіб), 102 тисячі середніх медичних працівників (23,9 на 10 тис. осіб), 4428 фармацевтів. Діяли 492 міські та 317 районних санепідемстанцій. Виникли колгоспні пологові будинки [1, с. 201–202].

Це стало матеріальною базою кадрової і матеріально–технічної допомоги в організації системи медичного обслуговування на новоприєднаних територіях Західної України. особливість і складність перебудови закладів охорони здоров'я полягала в тому, що медичне обслуговування у панській Польщі мало специфічні структури і характер.

Медична справа на Західній Україні до 1939 року формувалась на основі адміністративного устрою Польщі, основною територіальною одиницею якої було воєводство. При воєводському управлінні існував уряд здоров'я, який у 30-і роки поєднали з відділом праці та громадської опіки. Уряд здоров'я виконував контролюючі функції, складав звіти про охорону здоров'я на підставі донесень повітових лікарів і перекваліфікував медичних працівників. Амбулаторно–поліклінічна допомога населенню регіону надавалась осередками здоров'я, до складу яких входили: медичні групи, що здійснювали спеціалізовані прийоми; «каса хворих» (страхова медицина) і приватні лікарі. Функціонували також станції «опіки над матір'ю і дитиною» та молочні кухні. Утримання згаданих осередків здоров'я здійснювалося за рахунок незначних сум із загальнодержавних коштів, коштів місцевого самоврядування, що склали основну частину витрат, і пожертвувань.

У школах існували посади шкільних лікарів, до обов'язків яких входили нагляд за санітарним станом шкільних приміщень та проведення періодичних медичних оглядів учнів. Кошти на утримання шкільних лікарів надходили з фондів кураторії (управління освітою). Стаціонарна медична допомога надавалась «простолюдними» єврейськими та фундаційними лікарнями. Останні утримувалися за рахунок пожертвувань. Про рівень забезпеченості населення краю медичними послугами можна судити з такої статистики: на 1938 рік у Тернопільському воєводстві працювали 374 лікарі, або 1 лікар на 3,5 тис. населення [8, с. 286].

Аптечних установ, які перебували в руках приватних власників, у західноукраїнському регіоні нараховувалося 376 одиниць, у тому числі, 175 – у сільській місцевості [7, с. 411].

Така система охорони здоров'я не вкладалась у рамки соціалістичного господарювання і радянської системи управління, бо послаблювала, а подекуди й унеможлилювала фінансово–економічний контроль за цим важливим елементом соціальної інфраструктури і не дозволяла здійснювати партійне керівництво медичним обслуговуванням населення, як ефективним засобом впливу на мешканців регіону. Тому процес радянізації поширився і на медичну сферу.

У контексті радянізації усіх сфер суспільного життя населення новоприслані землі за командою з Москви і Києва розпочалась реорганізація медичної галузі: система охорони здоров'я перебудовувалась за радянським взірцями. В обласних центрах створювались обласні відділи охорони здоров'я. На посаду завідуючого новостворюваного підрозділу управління медичним обслуговуванням краю призначався присланий зі Сходу України фахівець – як правило, член партії. Навіть якщо спочатку призначали відомих у громадських і медичних колах спеціалістів, як це було у Львові стосовно професора М. Панчишина, невдовзі його заміняли на партійного висуванця. Паралельно з цим ліквідували медичні або близькі до системи охорони здоров'я громадські організації, як–от Українське лікарське товариство (УЛТ), а окремі, добре оснащені та забезпечені досвідченими медичними кадрами лікарські установи (Львівським «Народну лічницю» і шпиталь ім. митрополита А. Шептицького), перетворювали на лікарні для партійних і державних працівників [4, с. 59–61].

Радянізація системи охорони здоров'я виявлялася ще у тому, що медичне обслуговування і надання лікарської допомоги різним категоріям населення все більше приносились у жертву мілітаризації суспільного життя. Особливо помітно це позначилось на функціонуванні фармацевтичної галузі: для створення на випадок воєнних дій необхідного запасу лікарських засобів з аптек вилучалися величезна кількість медикаментів, перев'язувальних матеріалів, хірургічного інструментарію [7, с. 410].

Перебудова системи охорони здоров'я на західноукраїнських землях розпочинається вже з вересня 1939 року. Насамперед була ліквідована плата за надання медичної допомоги: стаціонарне й амбулаторне лікування в усій мережі лікувально–профілактичних заходів стало безкоштовним. До кінця 1939 року в області формується сітка безкоштовних медичних установ: відкрилися 24 лікарні на 1325 ліжок, з них 5 лікарень на 120 ліжок – у сільській місцевості. З'явилися нові спеціалізовані медичні заклади: 13 поліклінік, 50 амбулаторій, 2 диспансери. На кінець 1940 року в області діяли 19 міських лікарень на 1360 ліжок і 19 лікарень на 441 ліжко – у сільській місцевості. У порівнянні з дорадянським періодом кількість лікарень зросла на 23 одиниці, а ліжок у них – на 1073. Організовано два протитуберкульозних лікарні на 50 ліжок і 2 родильні будинки на 55 ліжок. У підсумку, за неповних півтора року після приєднання фонд лікарняних ліжок на Тернопільщині досяг 1906 штук; організована низка закладів позалікарняної допомоги (18 поліклінік, 7 протитуберкульозних і 7 дерматовенерологічних диспансерів, 2 станції швидкої допомоги, 73 лікарські амбулаторії, 172 фельдшерсько–акушерських пункти у сільській місцевості, 4 лікарських і 8 фельдшерських пунктів на промислових підприємствах).

Місцева влада приділяла належну увагу організації закладів охорони материнства і дитинства. Створено 16 жіночо–дитячих консультацій у містах і 12 – у селах області, а в обласному центрі – окремо жіноча і дитяча консультації. У містах організували 10 дитячих ясел на 222 місця, в селах – 5 дитячих на 61 місце. На час збирання врожаю у сільській місцевості працювали 23 дитячих ясла на 453 місця. При жіночо–дитячих консультаціях відкрили 12 молочних кухонь. Для дітей–сиріт і дітей матерів–одиночок відкрили будинок дитини на 80 місць і один дитячий загальнооздоровчий санаторій. При родильних будинках і родильних відділеннях лікарень для стаціонарної медичної допомоги встановили 352 ліжка. З метою проведення планових заходів по боротьбі з інфекційними захворюваннями та їх профілактиці організували 18 санітарно–епідеміологічних станцій [6, с. 321].

Таким чином, з перших місяців приєднання західноукраїнських земель до УРСР партійно–державні органи почали запроваджувати в практику основні принципи радянської системи охорони здоров'я, серед яких найпривабливішими для населення були безоплатність медичної допомоги, відкриття великої кількості медичних закладів, особливо у віддалених населених пунктах, організація нових типів лікувально–профілактичних закладів у містах і сільській місцевості. Важливо, що для розміщення створюваних медичних установ нова влада широко використовувала залишені

будівлі поміщиків, урядовців, підприємців. Такий підхід позитивно сприймався населенням краю.

Організація медичного обслуговування та формування нової системи охорони здоров'я прискорювалися завдяки використанню досвіду радянських установ охорони здоров'я, які активно допомагали й оперативно впливали на створення мережі лікувально-профілактичних закладів та укомплектування їх медичними кадрами. Процес інтенсифікувався практичною допомогою органів охорони здоров'я східних областей УРСР: на територію Західної України прибули лікарі та середній медичний персонал зі Сходу України, з Російської федерації, а також із Грузії, Вірменії та інших республік. На початок 1941 року число лікарів у західних областях УРСР збільшилося настільки, що вони практично забезпечували лікувально-профілактичну роботу в закладах, що були відкриті на той час у містах і сільській місцевості. Кількість лікарів на 1000 чоловік населення досягло 4-х. Одночасно збільшилась кількість середніх медичних працівників і досягла в середньому 2 на 1 лікаря [5, с. 53–54].

Радянські історики медицини фіксують значні успіхи в розбудові соціалістичної системи охорони здоров'я на західноукраїнських землях. Через рік після приєднання сільське населення цих територій мало змогу користуватися безкоштовною стаціонарною медичною допомогою у 87 сільських лікарнях, окрім того, зросли можливості стаціонарного лікування жителів села у лікарнях найближчих міст. Лікувальні заклади були організовані в кожному місті і складали близько 68% від загальної кількості лікарень регіону. В обласних центрах створювалися відповідні лікувально-профілактичні установи, на які покладалася функція надання лікувальної та висококваліфікованої медичної допомоги населенню всієї області. В областях швидко зростала мережа лікарень, а разом з ними і ліжковий фонд у лікувальних закладах. Вже протягом першого року з часу приєднання забезпеченість лікарняними ліжками досягла 1,7 ліжка на 1000 чоловік міського і сільського населення разом узятих. Більше 11% загального числа лікарняних ліжок було розміщено в сільських лікарнях.

**Висновок.** Отже, на фоні польської влади яка майже не впроваджувала ніяких державних програм, щодо забезпечення медичним обслуговуванням корінного населення дії Радянської влади носили показово – яскравий контраст в глибині якого проглядається основне єдине бажання здобути прихильність населення та сформувати здорові людські ресурси для потреб Радянської системи. Підтвердженням цього є турбота про материнство. Особлива увага приділялася забезпеченню належною медичною допомогою дітей, жінок і матерів. У потрібних сумах відпускалися кошти для створення та підтримки мережі закладів материнства і дитинства, зокрема жіночих і дитячих консультацій. Причому ці заклади були виключно державними, «а тому розвивали свою лікувально-профілактичну діяльність без будь-якої благодійності зі сторони окремих організацій та фальшивої добродійності окремих осіб, як це було за часів польського панування». Лише за один рік кількість жіночих і дитячих консультацій зросла майже в 3 рази у порівнянні з тими, що існували раніше на цій території (станціями охорони матері і дитини).

#### Список використаних джерел

1. Голяченко О., Ганіткевич Я. Історія медицини. – Тернопіль: Лілея, 2004. – 248 с.
2. Івасюта М. К. Нариси з історії колгоспного будівництва в західних областях УРСР. – К., 1962. – 316 с.
3. Івасюта М. К. Нариси з історії колективізації на Тернопільщині. – К., 1958. – 116 с.
4. Пундій П. Мар'ян Панчишин та Музей галицької медицини його імені // Аґапіт. – 1996. – №3. – С.59–61.
5. Рябишенко О. Б. Охорона здоров'я в західних областях України. – К.: Держмедвидав УРСР, 1963. – 89 с.
6. Рябишенко О. Б. Охорона здоров'я на Тернопільщині / Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні. За ред. К. Ф. Дупленко. – К.: Держмедвидав УРСР, 1957. – 382 с.
7. Сатиня М. Л. Історія фармації. Навч. посібн. для вищих навч. закладів. – Львів, 2002. – 660 с.
8. Якубовський В. Проблема державного управління охороною здоров'я на території Західної України в довоєнні роки та під час Другої світової війни // Вісник Національної академії державного управління при Президентів України. – 2005. – №3. – С.286.

#### References

1. Goljachenko O., Ganitkevych Ja. Istorija medycyny. – Ternopil': Lileja, 2004. – 248 s.
2. Ivasjuta M. K. Narisy z istorii kolgospnogo budivnyctva v zahidnyh oblastjah URSR. – K., 1962. – 316 s.
3. Ivasjuta M. K. Narisy z istorii kolektyvizacii' na Ternopil'shyni. – K., 1958. – 116 s.
4. Pundij P. Mar'jan Panchyshyn ta Muzej galyc'koi' medycyny jogo imeni // Agapit. – 1996. – №3. – S.59–61.
5. Rjabyszenko O. B. Ohorona zdorov'ja v zahidnyh oblastjah Ukraїny. – K.: Derzhmedvydav URSR, 1963. – 89 s.
6. Rjabyszenko O. B. Ohorona zdorov'ja na Ternopil'shyni / Materialy do istorii' rozvytku ohorony zdorov'ja na Ukraїni. Za red. K. F. Duplenko. – K.: Derzhmedvydav URSR, 1957. – 382 s.
7. Satynja M. L. Istorija farmacii'. Navch. posibn. dlja vyshhyh navch. zakladiv. – L'viv, 2002. – 660 s.
8. Jakubovsk'kyj V. Problema derzhavnogo upravlinnja ohoronoju zdorov'ja na terytorii' Zahidnoi' Ukraїny v dovojenni roky ta pid chas Drugoi' svitovoi' vijny // Visnyk Nacional'noi' akademii' derzhavnogo upravlinnja pry Prezydentovi Ukraїny. – 2005. – №3. – S.286.

**Kravchuk L., SHEI «Ternopil State Medical University by I. Ya. Horbachevsky of MPH of Ukraine» (Ukraine, Ternopil), gileya.org.ua@gmail.com**

#### Socialist organization of non-production sphere Ternopil region during the 1939–1941 year. Medicine

*The article describes the changes occurring in medicine in the Ternopil with the arrival of Soviet army and the establishment of Soviet authorities in September, 1939. The analysis of the qualitative changes in all areas of health care of the local population the previous Polish government is made*

**Keywords:** Ternopil region, hospitals, X-ray machine, sanitation center, the Soviet authorities, nurse, midwife, children's hospital.

**Кравчук Л., ГВУЗ «Тернопольский государственный медицинский университет имени И. Я. Горбачевского МОЗ Украины» (Украина, Тернополь), gileya.org.ua@gmail.com**

#### Социалистическая реорганизация непроектной сферы Тернопольщины в период 1939–1941 гг. Медицина

*Раскрыты изменения, происходящие в процессе реорганизации медицины Тернопольщины с приходом советских войск и утверждения советской власти в сентябре 1939 года. Сделан анализ качественного сдвига во всех сферах медицинского обслуживания местного населения области по сравнению с предыдущей польской властью.*

**Ключевые слова:** Тернопольская область, больницы, рентгеновский аппарат, санстанция, советская власть, фельдшер, акушерка, детская больница.

\* \* \*

УДК 94(477)

**Джагунова О. І.**,  
викладач кафедри історії України,  
Уманський державний педагогічний університет  
ім. Павла Тичини (Україна, Умань),  
olenadj\_111@ukr.net

### ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В ДЗЕРКАЛІ СПОГАДІВ СПІВРОБІТНИКІВ УМАНЬСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ

*Мета даної статті полягає в тому, аби показати реалії повсякденного життя, долю «маленьких людей» у період Другої світової війни, опираючись на спогади колишніх співробітників Уманського учительського інституту й інтерв'ю з ними. Респонденти в егодокументах передають усю трагічність і неординарність подій війни, демонструють пережиті почуття, жах, душевні муки, тугу за мирним життям, ненависть до окупантів і бажання помститися їм.*

*Ключові слова:* війна, пам'ять, спогади, біографія.

Останні роки в Україні позначені величезним зростанням суспільного інтересу до «малої історії», уособленням якої виступає розгалужена система історичного краєзнавства.

Необхідність дослідження історичних регіонів як певної цілісності зумовлена потребами деталізації історичного процесу, виявлення регіональних особливостей і чинників, що їх зумовлюють, оптимізації аналізу співвідношення загального та часткового в історії. Осмислення таких особливостей диктується практичними цілями, оскільки без розуміння історичного підґрунтя неможливо з'ясувати інтереси й потреби даного регіону. Неабияке значення мають також пізнавальні та популяризаторські цілі, адже ознайомлення з історією «малої батьківщини» сприяє вихованню й укріпленню патріотичних почуттів молодого покоління українців. Зрештою, регіонально-історичні дослідження максимально наближені до території, минуле котрої вивчається, а тому дають можливості для прояснення маловідомих деталей тих або інших подій [1, с. 18–19].

Важливо також, що у фокусі уваги регіональної історії опиняються невеликі соціуми й невідомі широкому загалові персонажі. У зв'язку з цим «нове дихання» дістала усна історія, яку ріднить із мікроісторією підвищений інтерес до «маленької людини» [2, с. 283]. Тим більше, що історія – це не лише сухі цифри й факти, це біографії сотень тисяч безпосередніх учасників певних подій, зокрема подій Другої світової війни. Із їхніх маленьких історій і складається грандіозна й різнобарвна картина воєнних буднів і масштабних битв. Спогади та інші егодокументи є одними з потужних джерел у формуванні історичної пам'яті про період 1939–1945 рр.

У масштабах Другої світової війни трагедія кожної окремої людини, кожного села, містечка є лише однією з тисяч подібних. Водночас для тих, хто безпосередньо став її учасником, – це трагедія велетенського масштабу, яка навічно закарбовується в пам'яті. Тож аналізуючи національну пам'ять народу про війну, варто згадувати й жахливі події в невеликих населених пунктах. У зазначеному контексті на часі спогади-розповіді жителів Уманщини.

У цій статті ми зосередимо увагу на аналізі й формах публікації результатів усної історичної дослідження на прикладі спогадів колишніх співробітників Уманського учительського інституту, які воювали в різних військових формуваннях у період Другої світової війни.

Ці мемуари та інтерв'ю з ветеранами зберігаються в музеї історії Уманського державного педагогічного

університету імені Павла Тичини. Джерелами для написання запропонованої статті стали краєзнавчі розвідки науково-пошукових груп студентів-істориків під керівництвом завідувача музеєм. Найцікавішою й досить інформативною є зокрема праця «Уманщина і уманці в роки Другої світової війни: сторінки усної історії». У ній відтворено діалог оповідача не стільки з інтерв'юером, скільки з уособленим у його образі суспільством, що має свою історію, але таку, як її розуміє інтерв'юований, а також з особистим минулим та власною історичною свідомістю [6]. Крім того, потрібні відомості містяться в «Нарисі історії Уманщини: (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття)» [12], у брошурах з історії університету [11] і в «Книзі пам'яті України. Черкаська область» [3], що й стали джерельною базою цієї наукової праці.

22 червня 1941 р. Німеччина напала на СРСР. Армії «Північ», «Центр» і «Південь» швидко просунулися в напрямку Ленінграда, Москви та Києва. Уже в середині червня ворожі війська заглибилися в радянські простори на 400 – 600 км., а 16 липня А. Гітлер ставив питання про приєднання до Третього рейху України й Білорусії та інших районів. 1 серпня 1941 р. місто Умань Київської області (тепер – Черкаської) було окуповане німецькими загарбниками. Уся Уманщина два з половиною роки перебувала під контролем нацистів.

У самій Умані було організовано обласний комісаріат (гебітскомісаріат), якому підпорядковувалися інші райони: Христинівський, Тальнівський, Маньківський, Бабанський, Ладизинський. Уся цивільна влада в регіоні належала гебітскомісару Петерсену. В окупованому місті в кращих адміністративних та інших будинках окупанти розмістили свої адміністративні установи. Населення втрачало громадянські права й перетворювалося в безвільних рабів. Усі середній й вищі навчальні заклади, а також школи міста були закриті [5, с. 128].

За період окупації Умані загарбники розстріляли 25 тисяч чоловік мирного населення. Це більше половини довоєнного населення міста. На території Умані був розташований концтабір, який увійшов в історію під назвою «Уманська яма» [3, с. 24].

Уманський учительський інститут в умовах війни ще деякий час продовжував працювати: закінчували складання державних екзаменів випускники, прибули на сесію студенти заочної форми навчання. Щоправда, їм так часто приходили з військкоматів повістки, що зрештою було вирішено заочників відпустити за місцем проживання.

27 червня 1941 р. у місті був створений батальйон народного ополчення. До його складу ввійшла й частина викладачів та студентів інституту. Командирами взводів були викладачі Т. Судак й І. Підпригорщук. Міські школи були перетворені в шпитали, де теж працювали студенти вишу. На час тимчасової окупації Уманський учительський інститут припинив своє функціонування [11, с. 4].

На сьогодні відомо чимало призмич славних захисників Вітчизни, які пройшли вогонь і пекло війни. Слід тих кривавих подій назавжди закарбувався в їхній пам'яті, про що свідчать детальні розповіді про пережите. Усе, чого вони тоді прагнули найбільше, це аби якнайшвидше закінчити війну, знайти своє кохання, створити родину, мати дітей. Вони мріяли про мирне небо над головою, життя, у якому немає витья «катюш» і сирен, гуркоту танків і гармат. Однак не всім усміхнулася доля. Багато хто з них поліг на полі бою, потонув у непрохідних



болотах або загинув у шпиталях від несумісних із життям поранень. Тому найголовнішим нашим обов'язком перед тими, хто ще залишився в живих, є увіковічення їхнього славного подвигу, скоєного заради миру.

До таких належить Загоренко Анна Йосипівна, що народилася в 1920 р. у с. Козачі Лагері в Херсонській області. Із 1958 р. вона працювала в Уманському учительському інституті на посаді старшого лаборанта кафедри фізіології. Під час Другої світової була санітарним інструктором. Жінка удостоєна ордена Вітчизняної війни II ступеня, медалей «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні», «За оборону Сталінграда», «За доблесний труд в роки Великої Вітчизняної війни».

Ось так згадує події під Сталінградом та в Криму Анна Йосипівна: «Почалась війна, комсомольці йшли в Генічеську військовий комітет і були направлені в госпіталь №10. Четвертий український фронт. Ранених вантажили на пароплави й переправляли через море. Становище було дуже важким. Німці постійно бомбардували.

Тоді ж трапився такий жахливий випадок: евакуаційний госпіталь розмістив табір на ночівлю, розбили плащ-палатки. Аж ось над нашими головами почали літати радянські літаки й кидати бомби в саму гушавину. Це було під Сталінградом. Як згодом з'ясувалося: німці захопили радянський літак і нанесли ним багато втрат раненим. Наші частини йшли в наступ через Крим» [7, арк. 1].

Кочубей Михайло Миколайович народився в 1920 р. у с. Романівка Попельнянського району. Із 1959 по 1978 р. працював в Уманському учительському інституті на посаді завідуючого майстернями. Під час Другої світової війни воював у лавах радянської армії, за що має такі нагороди, як орден Червоної Зірки й медаль «За бойові заслуги».

Михайло Миколайович згадує початок війни так: «Перший день війни зустрів мене в Прибалтиці в місті Таллінн. Звідти й забрали на фронт. Частина, у якій я служив, відразу направили на фронт. Улітку 1941 р. бої велися за Північний Кавказ. Там я був поранений у ліву ногу, там одержав свою першу нагороду – орден Червоної Зірки. У 1942 р. отримав другу нагороду – медаль «За бойові заслуги» [8, арк. 2].

Нагорний Василь Давидович народився в 1917 р. у с. Дмитрушки Уманського району. У 1937 р. був призваний до лав радянської армії, де й перебував до 1960 р. Перший день війни змінив життя, долі багатьох людей. «Ми їхали в гості в Москву, і в Києві на вокзалі почули звістку про початок війни (це було вранці 22 червня)», – отак почалася війна для молодого юнака [10, арк. 1]. Нагороджений медалями «За оборону Кавказу», «За звільнення Варшави», «За взяття Берліна» та орденами Червоної Зірки, Червоного прапора, орденом Вітчизняної війни. У 1960–1986 рр. Василь Давидович працював в Уманському учительському інституті майстром на факультеті загально-технічних дисциплін.

Василіо Давидовичу найбільше запам'ятовувався такий момент: «1 травня 1945 р. ми воювали вже за Берліном, на 14 км. Весь гарнізон відпочивав, а я в цей час був вартовим. І коли німці почали зенацька наступ, я перший підняв своїх по тривозі. У Берліні я познайомився зі своєю дружиною. Там ми й узаконили наш шлюб» [9, арк. 3].

Рибак Василь Анатолійович народився 1926 р. у с. Конатківці Вінницької області. Закінчив школу молодих командирів у 132 Стрільковому полку 20 Стрількової дивізії в травні 1944 р. Йому було присвоєно звання молодшого

сержанта командира кулеметного відділення. Має медаль «За бойові заслуги» та ще 12 урядових нагород. Із 1957 р. навчався, а з 1961 р. працював в Уманському учительському інституті на посаді викладача.

Найбільше запам'ятовувався юнакові такий епізод: «У мого товариша Сергія Бондаренка залишилася лише одна ліва рука, друга й обидві ноги – на полі бою. Але він вижив, і в 1945 р. я зустрів його в госпіталі в Білій Церкві. День Перемоги святкував у потязі в Польщі, коли супроводжували ешелон із пораненими. Під час цього мене було поранено (єдине поранення під час війни)» [10, арк. 1зв.].

Друга світова війна залишається жахливою сторінкою в історії не тільки Радянського Союзу, але й усього світу, не залежно від спроб різних сторін на різних відтинках минулого й сьогодення переписати, переоцінити її наслідки, применшити роль переможців, виправдати ініціаторів, присвоїти лаври визволителів тим, хто ними не був. Усім відомо, що будь-яка війна забирала тисячі життів, негативно впливає на економічну й соціокультурну сферу ворогуючих сторін, та найбільш трагічним наслідком воєнного протистояння залишається морально-психологічний шок, пережитий внаслідок втрати рідних та близьких або їх каліцтва. Про це свідчать розповіді респондентів-очевидців, у котрих відтворено всю трагічність і неординарність подій Другої світової війни, пережиті почуття, жах, душевні муки, тугу за мирним життям, ненависть до окупантів й бажання помститися їм за скалічене дитинство, юність, нездійсненні мрії, побої й приниження.

Таким чином, історична пам'ять про події Другої світової війни зіткана з мільйонів епізодів, у тому числі – і спогадів про ці події ветеранів-співробітників Уманського учительського інституту, що відклались у сумних і радісних спогадах про воєнну добу. Пам'ять про війну надовго залишиться скорботним духовно-історичним надбанням українського народу.

#### Список використаних джерел

1. Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. Монографія / Я. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 231 с.
2. Верменич Я. Макро-, мезо-, мікропідходи в історіографічному аналізі: концептуальний плюралізм / Я. Верменич // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип.10. – С.282–287.
3. Книга Пам'яті України. Черкаська область. 5 том. – Київ: Наукова редакція Головної редакційної колегії Книги Пам'яті України при видавництві «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1996. – 993 с.
4. Музей історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – Ф.1. Історія закладу в період Великої Вітчизняної війни. – Оп.2. – Спр.38. Список учасників Другої світової війни співробітників Уманського державного педагогічного інституту ім. П. Г. Тичини на 15 травня 1993 р. – 3 арк.
5. Нагорна Н. В. Окупаційний режим в місті Умані // Черкащина в контексті історії України: матеріали Другої науково-краснознавчої конференції Черкащини / Н. В. Нагорна. – Черкаси, 2005. – С.128–133.
6. Нарис історії Уманщини: (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття) [Текст]: монографія: рек. до друку вченою радою Уманського ДПУ імені Павла Тичини / С. Ю. Монке, А. І. Петренко, Т. В. Кузнец [та ін.]. – К.: Київський університет, 2001. – 265 с.
7. Музей історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – Ф.1. Історія закладу в період Великої Вітчизняної війни. – Оп.2. – Спр.15. – 2 арк.
8. Там само. – Спр.14. – 3 арк.
9. Там само. – Спр.18. – 1 арк.
10. Там само. – Спр.12. – 2 арк.

11. Уманський державний педагогічний інститут імені Павла Тичини 1930–1990 / [Д. І. Балдинюк, Н. М. Бріт, Г. О. Казидуб, І. Е. Каньковський, А. О. Карасевич, В. Г. Кузь та ін.]. – Умань: Монастирище, Райдрукарня, 1990. – 20 с.

12. Уманщина і уманці в роки Другої світової війни: сторінки усної історії [Текст]: [свідчення учасників Великої Вітчизняної війни, доповнені архівними матеріалами] / Уманський ДПУ імені Павла Тичини, Науково-дослідна лабораторія «Історичне краєзнавство Уманщини»; [редкол.: Т. В. Кузнець, М. М. Рогожа, О. В. Скус [та ін.]; [рец. В. П. Шевчук, В. В. Кривошея, А. Г. Морозов]. – Умань: Жовтий О. О., 2009. – 237 с.

### References

1. Vermenych Ya. Istorychna rehionalistyka v Ukraini: sprobа kontseptualnoho analizu. Monohrafiia / Ya. Vermenych. – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2001. – 231 s.

2. Vermenych Ya. Makro-, mezo-, mikropidkhody v istoriohrafichnomu analizi: kontseptualnyi pliaralizm / Ya. Vermenych // Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seria: Istorii, mizhnarodni vidnosyny. – Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka, 2012. – Vyp.10. – S.282–287.

3. Knyha Pamiati Ukrainy. Cherkaska oblast. 5 tom. – Kyiv: Naukova redaktsiia Holovnoi redaktsiinoi kolehii Knyhy Pamiati Ukrainy pry vydavnytstvi «Ukrainska entsyklopediia» imeni M. P. Bazhana, 1996. – 993 s.

4. Muzei istorii Umanskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychny. – F.1. Istorii zakladu v period Velykoi Vitchyznianoї viiny. – Op.2. – Spr.38. Spysok uchasnykiv Druhoї svitovoi viiny spivrobotnykiv Umanskoho derzhavnogo pedahohichnoho instytutu im. P. H. Tychny na 15 travnia 1993 r. – 3 ark.

5. Nahorna N. V. Okupatsiinyi rezhym v misti Umani // Cherkashchyna v konteksti istorii Ukrainy: materialy Druhoї naukovokraieznazhchoї konferentsii Cherkashchyny / N. V. Nahorna. – Cherkasy, 2005. – S.128–133.

6. Narys istorii Umanshchyny: (z naidavnishykh chasiv do 60–kh rokiv XX stolittia) [Tekst]: monohrafiia: rek. do druku vchenoiu radioiu Umanskoho DPU imeni Pavla Tychny / S. Yu. Monke, A. I. Petrenko, T. V. Kuznets [ta in.]. – K.: Kyivskiy universytet, 2001. – 265 s.

7. Muzei istorii Umanskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychny. – F.1. Istorii zakladu v period Velykoi Vitchyznianoї viiny. – Op.2. – Spr.15. – 2 ark.

8. Tam samo. – Spr.14. – 3 ark.

9. Tam samo. – Spr.18. – 1 ark.

10. Tam samo. – Spr.12. – 2 ark.

11. Umanskiy derzhavnyi pedahohichnyi instytut imeni Pavla Tychny 1930–1990 / [D. I. Baldyniuk, N. M. Brit, H. O. Kazydub, I. E. Kankovskiy, A. O. Karasievych, V. H. Kuz ta in.]. – Uman: Monastyryshe, Raidrukarnia, 1990. – 20 s.

12. Umanshchyna i umantsi v roky Druhoї svitovoi viiny: storinky usnoi istorii [Tekst]: [svidchennia uchasnykiv Velykoi Vitchyznianoї viiny, dopovneni arkhivnymy materialamy] / Umanskiy DPU imeni Pavla Tychny, Naukovo-doslidna laboratorii «Istorychne kraieznavstvo Umanshchyny»; [redkol.: T. V. Kuznets, M. M. Rohozha, O. V. Skus [ta in.]; [rets. V. P. Shevchuk, V. V. Kryvosheia, A. H. Morozov]. – Uman: Zhovtyi O. O., 2009. – 237 s.

*Dzhahanova O. I., lecturer of department of history of Ukraine, Pavlo Tychna Uman State Pedagogical University (Ukraine, Uman), olenadj\_111@ukr.net*

### Second World War memories of employees in the mirror Uman Teachers Institute

*The purpose of this article is to show the reality of daily life, the fate of «little people» during World War II, based on the memoirs of former employees Uman Teachers Institute and interviews with them. Respondents in all ehodocuments convey the tragic events of the war and originality, show experienced a sense of horror, mental anguish, longing for a peaceful life, hatred of the occupiers and their desire for revenge.*

**Keywords:** war, memory, memories, biography.

*Джаханова Е. И., преподаватель кафедры истории Украины, Уманский государственный педагогический университет им. Павла Тычины (Украина, Умань), olenadj\_111@ukr.net*

### Вторая мировая война в зеркале воспоминаний сотрудников Уманского учительского института

*Цель данной статьи состоит в том, чтобы показать реалии повседневной жизни, судьбу «маленьких людей» в период Второй мировой войны, опираясь на воспоминания бывших сотрудников Уманского учительского института и*

*интервью с ними. Респонденты в егодокументах передают всю трагичность и неординарность событий войны, демонстрируют пережитые чувства, ужас, душевные мучения, тоску по мирной жизни, ненависть к оккупантам и желание отомстить им.*

**Ключевые слова:** война, память, воспоминания, биография.

\* \* \*

УДК 94(477)«1953/1964»:378

**Лук'яненко О. В.,**

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри культурології, Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка (Україна, Полтава), lukyanenko.ov@gmail.com

### «ПЛЕЧЕ ВЧЕНОГО – НАДІЙНА ОПОРА СІЛЬСЬКОГО ТРУДАРЯ»: СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО В РУКАХ КОЛЕКТИВІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ВНЗ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ДОБИ «ВІДЛИГИ»

*Ілюструються зміни у процесі залучення колективів пединститутів УРСР періоду деєталізації (1953–1964 рр.) до сільського господарства. Застосування методу контент-аналізу педагогічної преси дозволило проілюструвати тлумачення викладачами вищих мети сільськогосподарської діяльності освіти; виявити її реальне та бажане змістове наповнення, порівняти можливості в організації аграрної практики, селекції та управлінні колгоспами.*

**Ключові слова:** посвячення, сільське господарство, вища педагогічна школа, деєталізація.

Країна робітників та селян не могла собі дозволити «невиробничі сфери діяльності» з чисто ідеологічних причин. Бути обізнаним із проблема сільського господарства та промисловості ставали обов'язковими завданням кожного свідомого громадянина. Не були виключенням освітяни, яким доводилося у тісному світі науки розширювати власні горизонти до обширів колгоспних ланів. Ми вдалися до аналізу газети «Радянська освіта» за період «відлиги». Це має показати те, яким чином влада «зшивала» сільське господарство з педагогічною освітою, з'ясувати, де ці експерименти дійсно були корисними, а де навіть після значної витрати сил, вся «сільськогосподарська ряднина» розлазилася по швах.

Вища педагогічна школа шукала різні способи прив'язати своїх вихованців до роботи на землі. Одним із найшвидших була організація екскурсій на сільськогосподарські об'єкти. Наприклад, заочники Ніжинського ДПІ у згідно з навчальною програмою 1954 р. мали відвідати екскурсії на дослідно-селекційні станції регіону [1]. Схожа практика була й у жовтні 1953 р. в Осипенківському учительському інституті. Особливе піднесення екскурсійного руху у цьому закладі відбулося після доповіді М. Хрущова з питань сільського господарства. Викладачі вишу розробили цілу низку профільних заходів, родзинкою яких вважали екскурсію до саду вин місцевого радгоспу [2].

Попри свою значимість для сучасників, питання участі студентів в освоєнні цілинних земель було доволі обмежено висвітлене у пресі. Періодика містила лише єдине покликання на це, згадуючи у 1957 р., що у стінах Київського ДПІ багато молоді пишалось значками «За освоєння цілинних земель» [3]. Однак, майбутні педагоги не ставали героями публікацій про потяги цілинників, на відміну від їхніх побратимів з інститутів будівельників, політехнічних вишів або сільськогосподарських закладів. Про життя останніх на цілині «Радянська освіта» подавала

розгорнуті матеріали, у яких місця майбутнім учителям не знаходилися.

Прикметно, що поруч із екскурсійним рухом преса заявила про залучення молоді до організації ботанічних садів. Найперша згадка пресі стосувалася Осипенківського вишу. Його ботанічний сад у 1953 р. заклали на узбережжі Азовського моря, де студенти спроектували альпійські гірки та розбили дендропарк [2]. В кінці 1950-х ботанічні сади уже стають частинкою складної системи підготовки аграрія у вищій педагогічній школі. До неї входили муть агробіостанції, оранжереї, дослідні ділянки тощо. Наприклад, у 1957 р. у Кременецькому педінституті ця вертикаль була основою для сільськогосподарських звершень. Молодь вишу разом із викладачами збрала 320 т картоплі на агробіостанції, працювала в оранжереї, ботсаду із 250 видами рослин, опікувалася показовою науково-дослідною ділянкою, плекала плодовий сад та селекційний розсадник, а на основі вирощених рослин та культур змогли укомплектувати краєзнавчий музей на 1 тис. експонатів [29]. Цікаво, що про необхідність роботи молоді на подібних агробіостанціях наголошували самі освітяни. Так, у 1961 р. викладачі Уманського ДПП зауважували: «Треба, щоб в кожному педінституті була своя агробіостанція, хіба словесник не повинен знати основи сільськогосподарського виробництва, якщо піде до сільської школи?» [22].

Звичайно, що звернення освіти до аграрної практики породжувало певні проблеми, однією з яких була відсутність матеріально-технічної бази. Хоча періодика лише один раз оприлюднила статтю з реальною критикою того, що мало б бути професійною підготовкою аграрія у педагогічному виші. У грудні 1964 р. викладачі Кременецького педінституту скаржилися на малу кількість годин на дисципліні сільськогосподарського напрямку в курсі підготовки біологів, зауважуючи, що реальні навчальні плани не були забезпечені навіть побіжним ознайомленням із сільським господарством. Іншою проблемою було те, що з вишу пішла велика кількість кваліфікованих викладачів, кандидатів наук і доцентів через зміни навчального плану та нестачу навантаження. Коли ж через рік оголосили новий конкурс на ті ж посади, виявилось, що більшість кваліфікованих спеціалістів просто виїхала з республіки, а до Кременця прийшли нові недосвідчені люди [10].

Періодична преса демонструє, що педагогічні інститути вдавалися до співпраці з технічними навчальними закладами, аби уникнути негараздів. Наприклад, не маючи власних потужностей, учителі-заочники Ворошиловградського ДПП у 1954 р. вивчали наукові основи сільського господарства на базі сусіднього сільськогосподарського інституту [6]. З плином часу ситуація стала вирішуватися інакше. Майбутні педагоги вже не повинні були проситися в стіни інших вишів. Технічні навчальні заклади допомагали колегам з гуманітарних інститутів обладнанням. Так, у 1959 р. Херсонський педінститут співпрацював із сільськогосподарським інститутом імені О. Д. Цюрупі. Його співробітники надали обладнання та найновіші устаткування до лабораторії сільськогосподарських машин. Таким чином у лабораторії педагогічного вишу отримали можливість повноцінно працювати 175 студентів фізмату та природничого факультету, використовуючи машини для вивчення механізованого

землеробства, практикуючи навички органіки, посіву, збирання зернових та силосних культур [7].

Проте, гуманітарна освіта змінювала й саме тлумачення участі молоді у сільськогосподарському житті країни. Педагоги чудово розуміли, що найкраще у них видається організовувати дозвілля колгоспників. Одна з найзначніших частин звітів інститутів до Міністерства освіти стосувалася саме цього виду діяльності. Проте, у пресі нами помічені лише два звернення до такого виду діяльності освітян, які одне від іншого відділяє ціле десятиліття. Перша стосувалася діяльності Полтавського ДПП. У ній повідомляли про те, що виш у 1954 р. шефствував над колгоспом «Зоря комунізму» Диканського району. Ця робота полягала у допомозі семирічці с. Стасі, в обладнанні колгоспного клуб та організації роботи гуртків. А педагогічна бригада викладачки мови Поліни Кикоть шляхом присутності на уроках сільських учителів начебто сприяла покращенню роботи школи [4]. Остання згадка була про схожу діяльність Сумського ДПП у 1964 р. проте, за десятиліття змістове наповнення відчутно змінилося у бік профілізації, відходу від мистецтва організації відпочинку до аграрної майстерності. Це не дивно, бо сум'яни спрямовували діяльність на виконання рішення грудневого пленуму ЦК КПРС про велику хімію. Для цього студенти та викладачі вишу проводили агрохімічні середки для учителів. Вони забезпечували освітян регіонів реактивами, мінеральними добривами та насінням. Педагоги вищої школи вчили своїх шкільних колег, як визначити ступінь забезпечення ґрунтів азотом, калієм та фосфором. А для 50 молодих колгоспників Сумський виш організував курси із складанням іспитів на звання лаборантів-агрохіміків [5].

Іншим місточком, що з'єднував педагогіку з аграрним сектором країни, були щорічні сільськогосподарські практики студентської молоді. Попри їхню завидну періодичність та обов'язковість, вони так само зрідка ставали сюжетами газетних статей. У 1955 р. преса лише дала натяк на те, які форми вона мала приймати на прикладі Київського ДПП. Його вихованці за 20–25 днів колгоспної практики влітку займалися видовою прополкою сортів пшениці на площі 60 га, а також прополкою та прорідженням цукрового буряка на площі 1,5 га [9]. Інше звернення до сільськогосподарської практики пояснене тим, що аграрна наука та політехнізм пускали глибоке коріння у педагогіку доби. Публікація 191954 р. як передовий визначала досвід студентки того ж Київського педагогічного вишу Ганну Постюк у піонерському таборі Київського мотоциклетного заводу в Ірпіні. Під час педагогічної практики вона водила піонерів на прополку буряків в колгосп Маяковського, навчаючи без агронома азам роботи на землі [8].

Великий масив публікацій стосувався ролі науковця в аграрному поступові країни. Принаймні, у цій сфері освітяни вишів дійсно мали чим пишатися. Тут можна виділити декілька векторів наукової діяльності. Одні займалися впровадженням аграрного змісту в освітній процес загальноосвітньої школи. Наприклад, викладачі Полтавського ДПП пропонували на уроках фізики на прикладі руху в сільськогосподарських машинах та механізмах вивчати тему «Прямолінійний, рівномірний та рівномірно-розмірений рух» у восьмому класі. Закони Ньютона опановувати на роботі зерноочисної машини та молотильних агрегатів, інерцію – на основі очистки

та сортуванні насіння решетом перекидання пультон зерна та перекидання силосної маси універсальними силосорізками [11].

Окрім шкільної теорії, науковці вдавалися до узагальнення й практики учителів у галузі агрономії. Так, М. Сазонов, завідувач кафедри педагогіки Дрогобицького ДПШ у 1956 р. як передову вивчав шкільну ділянку в селі Нагуєвичі Підбузького району Дрогобищини. На 2 га землі (з них 1 га займав плодовий сад та 1 га пришкільна ділянка) діяв гурток юних бджоларів, деревообробна майстерня, розташовувалися столярні та токарні верстати, механічна пилка, був виритий ставок на 0,25 га три м глибиною. Все це було зведене школярами власноруч у 1954 році та мало слугувати прикладом правильної постановки роботи учителя по вихованню світогляду учнів [12].

Інший бік роботи науковців на аграрній ниві були теоретичні науково-популярні лекції. Полтавські освітяни регулярно проводили такі «аграрні тренінги» для власних студентів, аби ті були добре обізнані з рішеннями партії з питань піднесення сільського господарства [27]. Схожа практика була у Мелітопольському вишу, де на лекціях з зоології у 1955 р. одразу за партійними вказівками запровадили широкий курс по вивченню норми годування, оцінки кормів та механізації процесів тваринництва [26]. Уже згодом цей же заклад почне проводити публічні теоретичні конференції. Одна з них буде проходити на матеріалах грудневого пленуму ЦК КППС 1959 р., де розкривали питання основ біологічних наук і техніки та торкалися питання організації економіки сільськогосподарського виробництва [15].

Прив'язка «сільськогосподарського пробудження» до політичних документів була цілком логічною та передбачуваною. Питання, яким гуманітарії не приділяли достатньо уваги через банальну відсутність інтересу, ставали надважливими в моменти політичних з'їздів. Так, лютий пленум ЦК КППС у 1964 р. наголосив на потребі зв'язку сільського господарства з хімією. Через цю подію у багатьох вишах зорганізували лекторії для громадськості. Наприклад, студенти Криворізького педінституту організували науково-популярні вечори «Хімія і сільське господарство» [13].

Однак, назвати подібні заходи дійсною допомогою науки селу важко. Це радше був вихід із глухого кута тим вишам, які не мали можливості хвалитися реальною допомогою аграріям. Ситуація ж вимагала іншого. У пресі 1964 р. як есенція останніх років звучало неоднозначне гасло: «Плече вченого – надійна опора сільського трударя. В цій дружбі запорука того, що всі накреслення партії будуть виконані з честю» [16]. І у цього твердження було міцне підґрунтя. Педагогічна школа почала «оживлювати» свої теоретичні пошуки із середини 1950-х. Тоді більше 30 тис. працівників вишів та інших установ за завданням партії приїхали на роботу до колгоспів. Слід зауважити, що освітяни відігравали позитивну роль на керівних посадах у колгоспах. У «Радянській освіті» був наведений лише один, однак, яскравий приклад такого симбіозу освітянина-керівника та відстаючого колгоспу. Доцент кафедри зоології Мелітопольського педінституту, кандидат сільськогосподарських наук Борис Ігнат'єв був відправлений 1956 р. до колгоспу імені Будьоного Ново-Василівського району Запорізької області. Під його керівництвом вперше у післявоєнні роки колгосп

розраховувався з державою за всі види поставок, ліквідував грошову заборгованість МТС, колгоспникам і державі. За реалізовані овочі, кавуни, хліб та м'ясо новий очільник зміг купити 4 вантажівки, почав будувати кам'яний свинарник, організував допомогу під час ремонтів та будівництва селян, а також забезпечив виплати в 1,5 карб. та 2 кг хліба на трудовень [14].

Уже в кінці «відлиги», у 1963 р., до педагогів звернулися із закликом: «Сільське господарство чекає від вузів не більш висококваліфікованих спеціалістів, а й усе нових і нових рослин, сміливо і широко впроваджувати їх у виробництво» [23]. Проте, робота науковців по виведення нових сортів та видів рослин і так уже була чи не найзначнішим приводом для гордості від взаємодії педагогічних вишів із сільським господарством УРСР була.

Перші статті у пресі ще в 1953 р. повідомляли про те, що викладачі Ніжинського педагогічного інституту передали результати своєї праці по схрещенню і виведенню гібридів посівної люцерни з люцерною клейкою до Інституту біології Білоруської АН. Уже того ж року їхні розробки були введені до виробництва у БРСР та на Курських біолого-дослідницьких станціях [24]. В Осипенківському педінституті гібридизація проявилася у роботі з «королевою полів відлиги». Школи регіону під керівництвом вишівських науковців розширювали посівні площі для 100 сортів кукурудзи [25].

Окрім злакових та бобових, освітяни вправно займалися розведенням та генетичною зміною плодово-овочевих культур. Науковець згаданого вище Ніжинського педінституту К. Клименко провів селекцію абрикос: у 1953 р. близько 4 тис. підщеп було заокуліровано для Північної України та Донбасу разом із морозостійкими сортами винограду та персиків [24]. Доповідь М. Хруцова та Постанова ЦК КППС «Про дальший розвиток колгоспного ладу» 1958 р. вплинули і на науково-дослідні теми вишів. У Кременецькому педінституті науковці почали розробки, які згодом впровадили у виробничий процес: «Прискорення плодоношення гібридів саджанців яблуні» (Л. Кравченко) та «Підвищення якості листя шовковиці, як корму для тутового шовкопряда» (старший викладач Новицька) [29]. А в 1961 р. агробіостанція Уманського ДПШ активно допомагала колгоспникам у вирощуванні скороспілих помідорів у співпраці з Грибівською науково-дослідною станцією [22].

Окрім виведення нових сортів, науковці вищих педагогічних закладів країни працювали над підвищенням родючості українських ґрунтів. Так, кафедра хімії Львівського ДПШ переймалася хімічним аналізом родючих шарів Івано-Франківського району та Львівської області. Ними ж було вивчено мінеральні поклади західних областей УРСР (зокрема, Прикарпаття). Їхній досвід згодом був рекомендований для підвищення урожаю сільського господарських культур [28]. Схожа практика була й у Мелітопольському педінституті, де доцент А. Комаров розробив методику удобрення черешні на піщаному ґрунті, яка використовувалася у південних областях України [30].

Наостанок згадаємо про найособистіший контакт із землею та сільським господарством – той, що народжувався у освітян у власному світосприйнятті. Його можна відслідкувати по продуктам творчості – віршам та

оповіданням, що побачили світ на сторінках «Радянської освіти». За 12 років «відлиги» 4 твори вихованців педінститутів були пов'язані із сільськогосподарською тематикою. Розглянемо, які емоції народжувала аграрна тема в душах молоді. У травні 1958 р. преса оприлюднила вірш «Я щасливий йду» студента Станіславського педінституту О. Штойка. Головні образи, що виринули з вірша – це безмежність українського хлібного лану, почесна праця землероба та потреба захищати все це від можливого ворога: «Я щасливий йду у безмежжя ланам / І низенько вклонюсь дорідним хлібам. / Ні, все те, що зробив трудовими руками, / Я ніколи й нікому в житті не віддам» [17]. Нажаль, нам достеменно не відомий профіль студента, проте, усі попередні рядки свідчать як мінімум про його сільське минуле, як максимум про його навчання на природничому відділі чи факультеті. Це видно із влучним оперуванням термінами та непрофесійною лексикою, пов'язаними із процесом обробітку землі.

Схожі образи домінували й вірші «Щастя» студента Донецького педінституту Анатолія Коровка у січні 1963 р. Сама назва уже орієнтує читача на розуміння, що сільськогосподарська праця розглядається педагогом як основа особистого благополуччя. Робота на землі прив'язана до таких уособлень радості, як «весна», «сонце», «воля», «диво». Разом із землею оспівується навіть банальний для простих людей гуркіт тракторів: «Лиш весна прилине / На поля України – / Пісня невгамовна / Тракторів луна. / Влітку, мов на диво, / В сонячних розливах / Скільки видно зору / Стигне ярина» [21].

Вірші іншої групи описують захоплення молодого покоління від тваринництва. У червні 1961 р. В. Мордань з Ніжина поділився твором «Кроленята». Децю наївна поезія яскраво показує неприховане захоплення гуманітарія від роботи на фермі: «Сірі, білі ще й пухнаті / Є на фермі кроленята. / Я для них несучу травичку, / З буряків зелену гичку, / Ще й з капusti качани, / Щоб скоріш росли вони» [18]. Його колега Леонід Коваленко з того ж вишу лише підкріплює нас у думці про те, що у цей час побутує певна романтизація колгоспного життя серед молоді. У квітні 1962 р. його вірш «Доярка» пропонує нову ідею ідеальної жінки – трудівниці: «Заплющ очі: ти, кохана, / Ідеш з дійницею в руці. / І тихо зірка полум'яна / Полощеться у молоці» [20]. До речі, навіть власне становлення для автора найголовніше важливе у мікроколективі працівників села, аніж у колективі вищої педагогічної школи: «Це ж мене прості колгоспні люди / Нарекли поетом молодим» [19]. Тож, сільське господарство змінювало не лише навчальні плани педагогічних вишів, а й впливало на ідентифікацію людини себе із соціальними групами та формувало нову систему цінностей.

#### Список використаних джерел

1. Каменев А. Підсумки літньої сесії // Радянська освіта. – 14 серпня 1954. – №33. – С.2.
2. Портенко В., Юфіт Н., Ляшенко П., Єромицький П. У реорганізованому педвузі // Радянська освіта. – 17 жовтня 1953. – №42. – С.2.
3. Єрмак В. Вище рівень ідейного виховання майбутніх учителів! // Радянська освіта. – 12 січня 1957. – №2. – С.3.
4. Семиволос М. Шефська робота педагогічного інституту // Радянська освіта. – 1 червня 1954. – №23. – С.3.
5. Лещенко В. І педвуз не стоїть на осторонь // Радянська освіта. – 8 квітня 1964. – №29. – С.2.

6. Малишенко С. Учителі одержують вищу освіту // Радянська освіта. – 24 липня 1954. – №30. – С.3.
7. Ревякін Г. Співдружність двох інститутів // Радянська освіта. – 3 жовтня 1959. – №28. – С.4.
8. Єромицький П. Студенти у піонерських таборах // Радянська освіта. – 31 липня 1954. – №31. – С.4.
9. Приходько М. Ознайомлення з агротехнікою буряка // Радянська освіта. – 21 травня 1955. – №21. – С.3.
10. Заїка І. Коефіцієнт віддачі // Радянська освіта. – 16 грудня 1964. – №100. – С.2.
11. Березюк С. Агрофізика та сільськогосподарська техніка на уроках фізики // Радянська освіта. – 8 січня 1955. – №2. – С.4.
12. Сазонов М. Цікаві й корисні діла // Радянська освіта. – 14 липня 1956. – №29. – С.3.
13. Дольчак А. Вивчаємо рішення пленуму // Радянська освіта. – 29 лютого 1964. – №18. – С.3.
14. Алексєєв В. Голова колгоспу // Радянська освіта. – 14 січня 1956. – №3. – С.2.
15. Псьол В. Вивчаємо матеріали грудневого пленуму ЦК КПРС // Радянська освіта. – 23 січня 1960. – №7. – С.1.
16. Плече вченого // Радянська освіта. – 12 лютого 1964. – №13. – С.1.
17. Штойко О. Я щасливий йду // Радянська освіта. – 5 травня 1958. – №18. – С.3.
18. Мордань В. Кроленята // Радянська освіта. – 14 червня 1961. – №47. – С.4.
19. Вірші Леоніда Коваленка // Радянська освіта. – 14 квітня 1962. – №30. – С.4.
20. Коваленко Л. Доярка // Радянська освіта. – 14 квітня 1962. – №30. – С.4.
21. Коровко А. Щастя // Радянська освіта. – 23 січня 1963. – №6. – С.4.
22. Горбач В. Надихає і зобов'язує // Радянська освіта. – 21 січня 1961. – №6. – С.3.
23. Березовський Ф. Землі – богатырську силу // Радянська освіта. – 1 грудня 1963. – №95. – С.1–2.
24. Мулярчук С., Новиков С. Допомога педінституту сільському господарству // Радянська освіта. – 26 грудня 1953. – №52. – С.3.
25. Портенко В. Кукурудза в плані роботи кафедри // Радянська освіта. – 21 травня 1955. – №21. – С.3.
26. Ігнат'єв Б. Природничі кафедри в боротьбі за піднесення тваринництва // Радянська освіта. – 21 травня 1955. – №21. – С.3.
27. Сосін П. Фахова підготовка // Радянська освіта. – 2 липня 1955. – №27. – С.2.
28. Борода Т. Наш внесок // Радянська освіта. – 23 липня 1955. – №30. – С.1.
29. Кравченко Л. Наші зв'язки міцнітимуть // Радянська освіта. – 8 березня 1958. – №10. – С.2.
30. Янковський Б., Лук'янов Л. В ногу з життям // Радянська освіта. – 15 березня 1958. – №11. – С.3.

#### References

1. Kamenyev A. Pidsumky litn'oyi sesiyyi // Radians'ka osvita. – 14 serpnia 1954. – №33. – S.2.
2. Petrenko V., Yufit N., Lyashenko P., Yarots'ky P. U reorhanizovanomu pedvuzi // Radians'ka osvita. – 17 zhovtnia 1953. – №42. – S.2.
3. Yermak V. Vyshche riven' ideynoho vykhovannya maybutnikh uchyteliv! // Radians'ka osvita. – 12 sichnya 1957. – №2. – S.3.
4. Semyvolos M. Shefs'ka robota pedahohichnoho instytutu // Radians'ka osvita. – 1 chervnua 1954. – №23. – S.3.
5. Leshchenko V. I pedvuz ne stoyit' na ostoron' // Radians'ka osvita. – 8 kvitnya 1964. – №29. – S.2.
6. Malysenko S. Uchyteli oderzhuyut' vyshchu osvitu // Radians'ka osvita. – 24 lypnua 1954. – №30. – S.3.
7. Revyakin H. Spivdruzhnist' dvokh instytutiv // Radians'ka osvita. – 3 zhovtnia 1959. – №28. – S.4.
8. Yeromyts'ky P. Studenty u pioners'kykh taborakh // Radians'ka osvita. – 31 lypnua 1954. – №31. – S.4.
9. Prykhod'ko M. Oznayomlennya z ahrotekhnikoyu buryaka // Radians'ka osvita. – 21 travnya 1955. – №21. – S.3.
10. Zayika I. Koeffitsiyent viddachi // Radians'ka osvita. – 16 hrudnya 1964. – №100. – S.2.
11. Berezyuk S. Ahrofizyka ta sil's'kohospodars'ka tekhnika na urokakh fizyky // Radians'ka osvita. – 8 sichnya 1955. – №2. – S.4.

12. Sazonov M. Tsikavi y korysni dila // Radians'ka osvita. – 14 lypnya 1956. – №29. – S.3.
13. Dol'chak A. Vyvchayemo rishennya plenumu // Radians'ka osvita. – 29 lyutoho 1964. – №18. – S.3.
14. Alyeksyejev V. Holova kolhospu // Radians'ka osvita. – 14 sichnya 1956. – №3. – S.2.
15. Ps'ol V. Vyvchayemo materialy hrudnevoho plenumu TSK KPRS // Radians'ka osvita. – 23 sichnya 1960. – №7. – S.1.
16. Pleche vchenoho // Radians'ka osvita. – 12 lyutoho 1964. – №13. – S.1.
17. Shtoyko O. Ya shchaslyvyy ydu // Radians'ka osvita. – 5 travnya 1958. – №18. – S.3.
18. Mordan' V. Krolenyata // Radians'ka osvita. – 14 chervnya 1961. – №47. – S.4.
19. Virshi Leonida Kovalenka // Radians'ka osvita. – 14 kvitnya 1962. – №30. – S.4.
20. Kovalenko L. Doyarka // Radians'ka osvita. – 14 kvitnya 1962. – №30. – S.4.
21. Korovko A. Shchastyia // Radians'ka osvita. – 23 sichnya 1963. – №6. – S.4.
22. Horbach V. Nadykhaye i zobov'yazuye // Radians'ka osvita. – 21 sichnya 1961. – №6. – S.3.
23. Berezovs'kyi F. Zemli – bohats'ku sylu // Radians'ka osvita. – 1 hrudnya 1963. – №95. – S.1–2.
24. Mulyarchuk S., Novykov S. Dopomoha pedinstytutu sil's'komu hospodarstvu // Radians'ka osvita. – 26 hrudnya 1953. – №52. – S.3.
25. Portenko V. Kukurudza v plani roboty kafedry // Radians'ka osvita. – 21 travnya 1955. – №21. – S.3.
26. Ihnat'yev B. Pryrodnychi kafedry v borot'bi za pidnesennya tvarynnytstva // Radians'ka osvita. – 21 travnya 1955. – №21. – S.3.
27. Sosin P. Fakhova pidhotovka // Radians'ka osvita. – 2 lypnya 1955. – №27. – S.2.
28. Boroda T. Nash vnesok // Radians'ka osvita. – 23 lypnya 1955. – №30. – S.1.
29. Kravchenko L. Nashi zv'yazky mitsnitymut' // Radians'ka osvita. – 8 bereznya 1958. – №10. – S.2.
30. Yankovs'kyi B., Luk'yanov L. V nohu z zhyt'tyam // Radians'ka osvita. – 15 bereznya 1958. – №11. – S.3.

*Lukyanenko O. V., Ph.D. in History, Senior lecturer of cultural studies sub-department in V. G. Korolenko Poltava National Pedagogical University (Ukraine, Poltava), lukyanenko.ov@gmail.com*

**«Shoulder of the scientist is a reliable support of the rural laborers»: agriculture in hands of the educators of pedagogical institutes of the Ukrainian SSR of the «thaw» period**

*The article illustrates the change in involving of the teams of the higher pedagogical institutes of the Ukrainian SSR in the agriculture activities during the period of de-Stalinization (1953–1964 biennium.). Application of content analysis of the pedagogical press allowed to illustrate the interpretation of the purpose of agricultural activities by the teaching faculty of the universities; to discover its real and desired semantic content, comparable opportunities in the organization of agricultural practices, selection and management of collective farms.*

**Keywords:** *Every-day life, agriculture, higher pedagogical school, de-Stalinization.*

*Лукьяненко А. В., кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры культурологии, Полтавский национальный педагогический университет им. В. Г. Короленко (Украина, Полтава), lukyanenko.ov@gmail.com*

**«Плечо ученого – надежная опора сельского труженика»: сельское хозяйство в руках коллективов педагогических вузов Украинской ССР времён «оттепели»**

*Иллюстрируются изменения в процессе привлечения коллективов пединститутов УССР периода десталинизации (1953–1964 гг.) к сельскому хозяйству. Применение метода контент-анализа педагогической прессы позволило проиллюстрировать толкование преподавателями вузов цели сельскохозяйственной деятельности педагогов; выявить ее реальное и желаемое содержательное наполнение, сравнить возможности в организации аграрной практики, селекци и управлени колхозами.*

**Ключевые слова:** *повседневность, сельское хозяйство, высшая педагогическая школа, десталинизация.*

\*\*\*

УДК 93(477)«1965/1966»:329.73:316.647.6

**Паска Б. В.,**  
аспірант, Інститут історії, політології і міжнародних відносин, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника» (Україна, Івано-Франківськ), paskabogdan@i.ua

**ЛУЦЬКИЙ СУДОВИЙ ПРОЦЕС  
НАД ВАЛЕНТИНОМ МОРОЗОМ  
ТА ДМИТРОМ ІВАЩЕНКОМ У 1965–1966 РОКАХ**

*Проаналізовано судовий процес у Луцьку над В. Морозом та Д. Іващенко як типовий зразок репресій радянського тоталітарного режиму проти представників українського національного руху у середині 60-х рр. ХХ ст. Висвітлено причини, хід та наслідки судової розправи над волинськими дисидентами на основі детального аналізу архівної кримінальної справи та спогадів учасників подій. Розкрито методи ведення слідства щодо В. Мороза та Д. Іващенко працівниками КДБ, поведінку самих дисидентів під час допитів та судового засідання. Луцький судовий процес досліджується у контексті проведення режимом Л. Брежнєва першої хвилі арештів української інтелігенції. Автор робить висновок, що внаслідок спеоперації КДБ та судового процесу у 1965–1966 рр. було припинено активність луцького та івано-франківського осередків антирадянського руху опору, лідерами яких були Д. Іващенко та В. Мороз.*

**Ключові слова:** *В. Мороз, Д. Іващенко, український дисидентський рух, перша хвиля арештів, радянський режим.*

Кінець 50-х – перша половина 60-х рр. ХХ ст. ознаменувалися активізацією українського національного руху. Розвінчання «культу особи» Сталіна на ХХ з'їзді КПРС та хрущовська «відлига» створили сприятливі умови для розгортання руху шістдесятників. З'явилося нове покоління інтелігенції, яке прагнуло до демократизації суспільства та дієвого забезпечення національних прав українського народу.

Активне розгортання українського національного руху викликало негативну реакцію зі сторони радянського режиму. Вже в останні роки правління М. Хрущова було розпочато процеси згортання основних елементів «відлиги» та наступу на шістдесятників. Після «палацового перевороту» у жовтні 1964 р., усунення Хрущова та приходу до влади неосталіністів-консерваторів на чолі з Л. Брежнєвим та М. Суслєвим ці процеси набули значно більшого розмаху. Зрештою наступ режиму на діячів дисидентського руху вилився у масштабну спеоперацію КДБ, яка була проведена у серпні – вересні 1965 р. і отримала у вітчизняній історіографії назву «першої хвилі арештів» української інтелігенції. У слідчих ізоляторах опинилося чимало активних учасників українського національного руху – Михайло та Богдан Горині, Іван Гель, Михайло Осадчий, Михайло Масютко, Опанас Заливаха, Євгенія Кузнецова, Святослав Караванський та інші [16, с. 47–48]. У 1966 р. радянська влада організувала ряд судових процесів над дисидентами, більшість із яких було засуджено на різні за тривалістю (від кількох місяців до 6 років) терміни позбавлення волі. Серед заарештованих та пізніше засуджених були Валентин Мороз – історик-викладач, лідер та організатор луцького та івано-франківського осередків дисидентства, а також Дмитро Іващенко – викладач української літератури, один із керівників українського національного руху в Луцьку.

Предметом даного дослідження є причини, хід та результати слідства та суду над В. Морозом та Д. Іващенко у 1965–1966 рр. Щодо історіографії проблеми, то перша хвиля арештів українських дисидентів детально висвітлюється у працях А. Русначенка [22], О. Бажана, В. Данилюка [2], В. Барана, В. Даниленка [3], Є. Захарова [15], Ю. Зайцева [14], О. Обертаса [20]. Відомості

про луцький процес, розправу над керівниками місцевого дисидентського гуртка та їх соратниками містяться у дослідженнях Г. Касьянова [16] та І. Гея [11], проте вони фрагментарні і не зовсім точні. Основою джерельної бази є матеріали кримінальної справи В. Мороза та Д. Іващенко, що зберігається в архівах СБУ [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10], спогади Р. Мороз [19], О. Ковальчук [17], П. Арсенича [1]. До завдань статті входять висвітлення передумов та ходу взяття під варту В. Мороза та Д. Іващенко, аналіз перебігу досудового та судового слідства над ними, дослідження тактики поведінки ув'язнених та працівників КДБ під час процесу.

В Луцьку до дисидентського гуртка В. Мороза та Д. Іващенко протягом 1964–1965 рр. входили студентки Анатолія Панас, Олеся Ковальчук, Марія Мельничук, Мирослава Герасимович, молодий поет Костянтин Шишко. Гурток виник спочатку як культурницький клуб шістдесятників, а після долучення до його діяльності В. Мороза еволюціонував у політичний дисидентський осередок. Основою діяльності луцького гуртка було поширення самвидавчих матеріалів, забороненої літератури дорадянського періоду і «тамвидаву», організація підпільних зборів, на яких відбувалися бесіди на антирадянську тематику. За активної участі В. Мороза було встановлено регулярні контакти та канали передачі самвидаву між луцьким гуртком, та львівським, київським та івано–франківським осередками українського національного руху. Завдяки діяльності гуртка в Луцьку було створено важливу ланку загальноукраїнського руху опору проти радянського режиму. Програма діяльності, запропонована лідером гуртка В. Морозом, що передбачала створення незалежної української держави, була однією із найбільш радикальних у середовищі українського дисидентства в даний період [4, арк. 78–79].

Приїзд В. Мороза у вересні 1964 р. до Івано–Франківська спричинився до активізації в місті та області українського національного руху. Протягом короткого проміжку часу історіку вдалося створити потужний осередок руху опору в Івано–Франківську у формі гуртка викладачів, до якого увійшли Петро Арсенич, Іван Костинюк, Михайло Фіголь, Андрій Загоруйко, Іван Козовик, Ярослав Мельничук та інші [1, с. 6].

Активна дисидентська діяльність В. Мороза викликала занепокоєння зі сторони органів КДБ. Протягом 1964–1965 рр. спецслужбами було організовано прослуховування квартири Д. Іващенко у Луцьку та В. Мороза в Івано–Франківську, де відбувались таємні зібрання для обговорення питань боротьби проти радянського режиму, а також особисте стеження за В. Морозом [17, с. 522–523; 19, с. 50]. У серпні 1965 р. працівники міліції не дали змоги В. Морозу взяти участь у відкритті пам'ятника Т. Шевченку в с. Шешори на Косівщині та масштабному мітингу з цього приводу [11, с. 202]. Історик знав про увагу до його антирадянської діяльності зі сторони КДБ, обговорював стратегію поведінки під час можливого арешту з Є. Сверстюком, Б. Горинем, А. Панас, О. Ковальчук [4, арк. 97–98]. У червні 1965 р. з метою посилення конспірації В. Мороз дав доручення активним учасникам луцького осередку А. Панас та О. Ковальчук підшукати нову квартиру на околиці міста для проведення зібрань.

Проте, за свідченнями сучасників, В. Мороз не сприймав серйозно загрозу можливої розправи зі сторони

режиму, сподіваючись на імовірний тиск міжнародної спільноти на радянський уряд [17, с. 522]. Влітку 1965 р. до івано–франківського помешкання В. Мороза прибув львівський діяч руху опору Михайло Горинь та через дружину історика Раїсу передав попередження про можливі переслідування українських дисидентів зі сторони режиму, заявивши, що «...з партійних кіл просочилася вістка про обговорення на верхах росту націоналістичних настроїв в Україні». Прорахунком історика було те, що він не серйозно віднісся, не надав уваги повідомленню М. Гориня та не встиг сховати всю заборонену літературу, яка була в його квартирі [19, с. 52–53].

У кінці серпня 1965 р. працівники луцького та івано–франківського управлінь КДБ УРСР розпочали операцію щодо ліквідації місцевих осередків антирадянського руху опору. 30 серпня 1965 р. в органи КДБ поступила заява Марії Ганцяк (Влад), поетеси з Косова, до якої в гості часто приїжджав В. Мороз. Вона надала слідчим свідчення про поширення істориком самвидавчої літератури. Наступного дня чоловік поетеси Дмитро Ганцяк передав в івано–франківське управління КДБ заборонені радянською цензурою книги «Вивід прав України» та «Братське послання українців сербському товариству «Зоря», які розповсюджував В. Мороз [7, арк. 2–4, 9–11]. Одночасно 31 серпня 1965 р. на шляху з Рівного до Луцька було затримано студентку Луцького педагогічного інституту Олесю Ковальчук. Після багатогодинного допиту, морального та психологічного тиску на активну учасницю луцького дисидентського гуртка слідчим КДБ вдалося отримати від Ковальчук усну заяву та покази, необхідні для затримання В. Мороза та Д. Іващенко [17, с. 523–525]. 1 вересня 1965 р. Івано–Франківське управління КДБ відкрило кримінальну справу щодо Валентина Мороза, а Луцьке – щодо Дмитра Іващенко [4, арк. 6–7, 180–181]. Хоча формально справи цих дисидентів було об'єднано в одне провадження тільки 25 листопада 1965 р. [4, арк. 2–3], всі слідчі дії у Луцьку та Івано–Франківську відбувалися узгоджено та синхронно.

Розслідування кримінальної справи Д. Іващенко у Луцьку було доручено групі слідчих у складі старшого лейтенанта М. Кольчика (голова), майора Матвієнка, майора Плаксюка і старшого лейтенанта Ковтуна [4, арк. 181]. Слідством щодо В. Мороза у Івано–Франківську зайнявся лейтенант КДБ Семенюк [4, арк. 6].

Арешти дисидентів було проведено одночасно і раптово. 1 вересня 1965 р. співробітники КДБ затримали В. Мороза на його квартирі в Івано–Франківську та провели обшук помешкання. В результаті обшуку було вилучено чимало матеріалів самвидаву, зокрема, статті «Відповідь матері Симоненка – Щербань Г. Ф.», «За ленінський облік – і на ниві культурній!», «Клопотання прокуророві УРСР про серйозні помилки і проголошення русифікації міністром вищої та середньої освіти УРСР Ю. М. Даденковим» С. Караванського, текст виступу І. Дзюби у Спілці письменників України до 30–річчя від дня народження В. Симоненка 16 січня 1965 р., вірші В. Сосюри «Два Володьки» та уривок з поеми «Мазепа», зошит із піснями українських повстанців, а також щоденники В. Мороза за період 1961–1965 рр. [4, арк. 12–14]. Працівники КДБ не помітили та не вилучили працю ідеолога українського інтегрального націоналізму Д. Донцова «Поетка українського

Рісорджименто» (1922 р. видання), яка була замаскована під збірник творів Лесі Українки [19, с. 55].

Того ж дня луцькі кадебісти провели затримання Д. Іващенко [4, арк. 182–184]. У результаті особистого обшуку у нього було знайдено фотокопію книги М. Прокопа «Україна і українська політика Москви», яка була видана за кордоном, а також саморобний зошит із матеріалами самвидаву, серед яких знаходилися статті «З приводу процесу над Погружалаським», «Українська освіта в шовіністичному зашморзі», «Лист до письменниці Ірини Вільде та її земляків, які не бояться правди», виступ Василя Лобка на Всеукраїнській республіканській конференції з питань культури української мови 12 лютого 1963 р. тощо. Також в Іващенко було вилучено фотоапарат «Мир», за допомогою якого він робив копії антирадянських книг, виданих за кордоном [4, арк. 193–196].

Після цього на квартирі Д. Іващенко в Луцьку 2 і 10 вересня 1965 р. було проведено ще два обшуки, під час яких слідчі вилучили значну кількість забороненої літератури. Зокрема, кадебістам вдалося знайти два саморобні зошити із віршами українських поетів–шістдесятників М. Вінграновського, І. Драча, В. Симоненка, Л. Костенко, Д. Павличка, С. Тельнюка, статтями літературних критиків І. Дзюби та Є. Сверстюка та іншими самвидавчими матеріалами. Також було вилучено книги Ф. Колесси «Українська усна словесність» (1938 р. видання), А. Товкачевського «Утопія і дійсність» (1911 р. видання), а також «Як судили Мирослава Січинського» (1910 р. видання). Але найціннішими знахідками співробітників каральних органів були фотокопії книг «Вивід прав України», яка побачила світ у 1964 р. у мюнхенському видавництві «Пролог», «Братське послання українців сербському товариству «Зоря» (1868 р.), а також речові докази – друкарська машинка «Москва», фотозбільшувач, саморобний дерев'яний пристрій для виготовлення фоторепродукцій та десять фотоплівок із забороненими матеріалами [4, арк. 198–204]. Більшість вилучених під час обшуків у В. Мороза та Д. Іващенко документів і статей кваліфікувалися слідчими як «антирадянські» та «наклепницькі».

Період слідства за кримінальними провадженнями В. Мороза та Д. Іващенко тривав протягом трьох місяців – із 1 вересня до 1 грудня 1965 р. За цей період у місцях проживання фігурантів справи та їх близького оточення було здійснено 18 обшуків. Із них 12 було проведено на Волині та 6 – на Івано–Франківщині. В результаті обшуків працівниками КДБ було вилучено більше 150 документів антирадянського спрямування. Ще 12 документів свідки у справі добровільно принесли у органи КДБ [4; 5; 6; 7]. Ці матеріали склали основу доказової бази, яка використовувалась під час слідства проти В. Мороза та Д. Іващенко.

Протягом перших десяти днів вересня слідча група Кольчика досить оперативно провела серію обшуків у Луцьку та на території Волинської області. 2 вересня 1965 р. синхронно було організовано 6 обшуків на квартирах К. Шишка [6, арк. 45], С. Забужка [7, арк. 192], батьків М. Мельничук в Луцьку, самої М. Мельничук у с. Затурці [6, арк. 230] та А. Панас в м. Ківерці [6, арк. 11]. Трохи згодом кадебісти обшукали будинки директора школи в с. Смідин Ковельського району Івана Пітченка [6, арк. 269] та працівника Волинського краєзнавчого музею Івана Чернецького в с. Ровенці Рожищанського

району, а також робоче місце останнього [6, арк. 209]. В результаті спецоперації було повністю припинено діяльність луцького осередку українського національного руху та вилучено практично всі самвидавчі і тамвидавчі матеріали, які поширювалися в його середовищі.

На Івано–Франківщині проведення обшуків відбувалось менш інтенсивно. Тільки 28 вересня 1965 р. група слідчих КДБ під керівництвом Семенюка здійснила два обшуки в обласному центрі, в результаті яких було ліквідовано приватні бібліотеки Марії Ульванської та Меланії Грушкевич, що були основними джерелами забороненої літератури дорадянського періоду для В. Мороза [7, арк. 96, 107]. Під час обшуків, які працівники КДБ провели на квартирі знайомого В. Мороза та П. Арсеніча студента–заочника Петра Рогожинського у Яремчі [7, арк. 48] та у будинках братів Миколи та Богдана Гули у селах Городенківського району, жодної літератури антирадянського спрямування виявлено не було [7, арк. 75–78].

Під час проведення слідства щодо В. Мороза та Д. Іващенко працівники КДБ мали на меті в першу чергу добитися щиросердечного каяття заарештованих. Протягом вересня–листопада 1965 р. було організовано 17 допитів В. Мороза та 19 – Д. Іващенко [4; 5]. Один із заарештованих під час «першого покусю» українських дисидентів І. Гель так описав поведінку слідчих під час допитів: «У перші два–три тижні слідство тривало щоденно упродовж багатьох годин, хоч у протоколах *post factum* відображалися «цивілізовані» години робочого дня... окрім слідчого в кабінеті постійно перебувало кілька офіцерів–слідчих, оперативників, психологів, які намагалися зламати волю підслідного погрозами, брутальним російським матюганом, шантажували рідними, а також обіцяли всілякі блага, якщо заарештований дасть згоду співпрацювати з КДБ» [11, с. 234]. Очевидно, в таких умовах відбувалися і допити лідерів луцького дисидентського гуртка.

Всі протоколи допитів В. Мороза та Д. Іващенко у архівній кримінальній справі склалися не самими підслідними, а працівниками КДБ. Це уможливило досить довільні інтерпретації слів арештованих, підтасовки та фальсифікації протоколів допитів. Дисидент В. Чорновіл у своїй праці «Правосуддя чи рецидиви терору?», вказував на те, що такі методи отримання показів, потрібних кадебістам для обґрунтування вини дисидентів, були однією із характерних ознак першої хвилі арештів [13, с. 40].

На початку вересня 1965 р. В. Мороз вибрав тактику часткової відкритості на допитах, які проводив слідчий Семенюк. Настрій дисидента в цей період був достатньо бадьорий та «бойовий», він ще не усвідомлював всю складність ситуації, про що свідчить його записка до дружини Раїси, жартівливо підписана «Аполоніс криміналіс» [19, с. 60]. Історик показово йшов на співпрацю зі слідством, але при цьому заперечував свою причетність до «антирадянської агітації та пропаганди».

Однак, на допитах 7 і 8 вересня В. Мороз перестав заперечувати антирадянський характер своєї діяльності. Під тиском працівників КДБ дисидент визнав власні погляди «націоналістичними», став давати покази про те, що «...літературу поширював цілком свідомо, знаючи, що вона є антирадянською» [4, арк. 65]. Остаточна зміна тактики В. Мороза у протистоянні із слідчими



КДБ відбулася 10 вересня. На допиті дисидент повністю визнав свою вину щодо здійснення «антирадянської агітації та пропаганди», розкався у вчиненому та почав детально описувати власну систему поглядів, які стосувалися створення незалежної української держави, а також діяльність щодо створення осередків українського національного руху у Луцьку та Івано–Франківську [4, арк. 75].

На відміну від В. Мороза, Д. Іващенко, у якого вдома вилучили набагато більшу кількість забороненої літератури, пішов на співпрацю зі слідчими вже з перших допитів на початку вересня. До 10 вересня він на допитах надав інформацію про поширення самвидавчих матеріалів, відносини із викладачем С. Забужком, літературним критиком Є. Сверстюком, а також зізнався у «скоєнні злочину» [4, с. 251–266].

На думку дослідника Г. Касьянова, зізнання взятих під варту дисидентів під час проведення допитів було однією із характерних рис першої хвилі арештів. Єдиним із більше 25 заарештованих, хто відмовився визнавати свою вину, був досвідчений в'язень 1930–х рр. Михайло Масютко [16, с. 50]. З однієї сторони, це можна пояснити відсутністю у діячів українського національного руху необхідного політичного досвіду протистояння радянській системі, а з іншої – жорсткістю і підступністю методів їх обробки зі сторони слідчих КДБ.

Після особистого зізнання В. Мороза та Д. Іващенко їх 10 вересня 1965 р. було притягнуто по кримінальній справі як обвинувачених за статтею 62, ч. 1 Кримінального Кодексу УРСР [4, арк. 70–71, 285]. Викладачам інкримінувалася «агітація або пропаганда, проваджена з метою підриву чи ослаблення Радянської влади або вчинення окремих особливо небезпечних державних злочинів, поширювання з тією ж метою наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, а так само розповсюдження або виготовлення чи зберігання з тією ж метою літератури такого ж змісту». Максимальним покаранням за цією статтею було позбавлення волі на строк до 7 років [23].

Із протоколів допитів підслідних можна зробити висновок, що основною метою слідчих КДБ на другому етапі слідства (після 10 вересня) був пошук необхідних доказів щодо висунення нових обвинувачень вже за статтею 64 КК УРСР («організаційна діяльність, спрямована до вчинення особливо небезпечних державних злочинів»). Ця стаття передбачала значно суворіше покарання аж до довічного ув'язнення [24]. Очевидно, від радянського керівництва надійшли вказівки подати український рух опору як одну велику «націоналістичну» організацію та якомога жорсткіше покарати активних його учасників. Під час допитів В. Мороза та Д. Іващенко слідчі КДБ в першу чергу цікавилися питаннями існування писаної програми в учасників луцького дисидентського гуртка, наявності зв'язків із діячами київського та львівського центрів руху опору та каналів передачі забороненої літератури до Івано–Франківська та Луцька. Спочатку В. Мороз та Д. Іващенко категорично заперечили свою причетність до будь-якого роду «організаційної діяльності», а також наявності основних атрибутів організації – таких як писана програма і тактика діяльності. Це не завадило слідчим 25–26 листопада 1965 р. ухвалити постанови про притягнення заарештованих як обвинувачених за ст. 62, ч. 1 та ст. 64 КК УРСР. Тоді ж працівники КДБ добилися

формального визнання В. Морозом та Д. Іващенко своєї вини за обома статтями [4, арк. 169–171; 5, арк. 191–194].

Про підозру у проведення «антирадянської агітації та пропаганди» було оголошено також членам луцького дисидентського гуртка Анатолію Панас, Олесі Ковальчук та Костянтину Шишку, однак їм вдалося уникнути кримінальної відповідальності [5; 6].

29 листопада 1965 р. обвинуваченим В. Морозу та Д. Іващенко було оголошено про закінчення попереднього слідства, а Волинська колегія адвокатів призначила захисниками політ'язнів відповідно Я. Кудашку та Є. Гайдученко [10, арк. 68–69]. Після перегляду матеріалів кримінальної справи адвокати подали клопотання про зняття із підслідних звинувачення за статтею 64 КК УРСР як недоведені, проте вони були відхилені слідчими КДБ [10, арк. 70–80]. Тому в обвинувальному висновку, який було складено 1 грудня 1965 р. Морозу та Іващенко інкримінувалося у першу чергу «проведення організаційної діяльності, спрямованої на вчинення особливо небезпечних злочинів» [10, арк. 97–98].

5 січня 1966 р. матеріали справи лідерів луцького дисидентського гуртка були передані до Волинського обласного суду. В. Мороз ретельно готувався до процесу. 13 січня, за кілька днів до судового засідання, він за родинні кошти найняв собі іншого адвоката – Кормільця із Івано–Франківська [10, арк. 108–110]. Кримінальна справа В. Мороза та Д. Іващенко слухалась у Луцьку у відкритому судовому засіданні 17–20 січня 1966 р. [10, арк. 122]. Це був перший судовий процес над українськими дисидентами, заарештованими під час «першого покосу».

Офіційно судові засідання у справі В. Мороза та Д. Іващенко носило відкритий характер, головуючим судовою колегією було призначено І. Целуйка. Проте на практиці, як пізніше пригадував Д. Іващенко, суд був відкритим тільки частково: «...процедура заповнювання невеликої зали засідань була пародійною: в дверях стояла варта, попри яку вільно пройшли слідчі, інші кагебісти, партійні чиновники, партгор інституту, інші «свої» люди, а родичів і близьких не пропустили». У судовій залі були присутні також група «політично надійних» викладачів та студентів луцького педінституту [11, с. 241]. На засідання суду було викликано 21 свідка, з яких четверо не змогли приїхати до Луцька за станом здоров'я [10, арк. 111–120].

Відповідно до стенограми судового засідання вже на його початку і В. Мороз, і Д. Іващенко визнали себе винними. Їх адвокати намагалися в першу чергу спростувати звинувачення підсудних в організаційній діяльності проти радянської влади, тоді як проведення керівниками луцького гуртка «антирадянської агітації та пропаганди» ними не заперечувалося [10, арк. 124–145зв]. Проте в ході суду захистом дисидентів було обрано різну тактику поведінки. В. Мороз намагався брати усю відповідальність на себе, відкрито розповідав про свою програму боротьби за незалежність України, організації підпільної боротьби, поширення забороненої літератури. При цьому історик зауважував, що причинами початку антирадянської діяльності були недоліки у національній політиці радянської влади в Україні, русифікація українського народу. В. Мороз прямо заявив, що «...в Радянському Союзі існують пережитки шовінізму» [10, арк. 189зв]. Навіть каючись, дисидент не відмовлявся від своїх поглядів, а тільки говорив про необхідність переходу від підпільних до легальних методів боротьби

за відстоювання інтересів українського народу. Фактично свої виступи під час судового засідання В. Мороз перетворив на трибуну поширення власних поглядів та власного бачення ситуації в Україні, яке кардинально відрзнялася від офіційної політики комуністичної партії.

Адвокат Д. Іващенко Гайдученко прагнула довести, що її підзахисний перебував під впливом В. Мороза, що саме історик був основним ініціатором зібрань луцького гуртка та розмов антирадянського характеру, поширення самвидаву. Цю тезу підтримав також під час свого виступу і сам Іващенко [10, арк. 143]. Така його позиція була сприятливою в першу чергу для сторони обвинувачення. Радянська влада намагалася добитися повної дискредитації дисидентів, показавши на суді суперечки між Морозом та Іващенко та розбіжності в їх поглядах. Ймовірно, цей фактор був однією із причин відкритості судового процесу. Проте захист В. Мороза не піддався на цю провокацію. У протоколі судового засідання не зафіксовано жодного звинувачення чи перекладання «провини» в сторону Іващенко зі сторони Мороза та його адвоката Кормільця.

Позиція Іващенко на суді була більш поміркованою, ніж позиція Мороза. Іващенко говорив про те, що ніколи не виступав проти основ радянської влади, а тільки був незадоволений деякими фактами зневаги до українського народу в СРСР. Він заявив, що повністю відмовився від своїх попередніх поглядів [10, арк. 143].

Викликані на судовий процес свідки у своїй більшості давали покази на користь дисидентів. Зокрема, А. Панас заявив, що В. Мороз не давав вказівок поширювати літературу антирадянського спрямування, а говорив тільки про розповсюдження серед народу літератури загалом. Також вона заперечувала факт здійснення підсудними розмов про відокремлення України від СРСР [10, арк. 148]. Поету К. Шишку під час дачі свідчень вдалося розповісти присутнім на суді про зміст самвидавської статті «З приводу процесу над Погружальським». Фактично він долучився до критики радянського режиму, заявивши, що в організації пожежі у київській бібліотеці Академії наук УРСР, під час якої було спалено значну кількість фондів українського відділу, «...звинувачуються великодержавні шовіністи» [10, арк. 158]. Викладач івано-франківського педінституту П. Арсенич заперечував більшість обвинувачень на адресу В. Мороза [1, с. 7]. 19 січня до Луцька було привезено заарештованих лідерів львівського центру українського національного руху Михайла та Богдана Горинів, які були допитані як свідки та дали покази про передачу самвидавчих матеріалів В. Морозу та Д. Іващенко [12, с. 119–121].

20 січня 1966 р. Волинський обласний суд виніс вирок у справі В. Мороза та Д. Іващенко. Судова колегія зробила висновок, що їх обвинувачення у «антирадянській агітації та пропаганді» було доведено під час процесу та визнала лідерів луцького гуртка винними за ст. 62, ч. 1 КК УРСР. Важливим здобутком захисту Мороза та Іващенко було виправдання їх судом за ст. 64 КК УРСР та відкинення звинувачення в «організаційній діяльності» проти радянської влади [21, с. 374]. Цей факт є свідченням того, що тиск зі сторони радянського режиму на український дисидентський рух під час першої хвилі арештів ще не був сильним, а метою влади було в першу чергу залякування активних представників руху. Під час обрання міри покарання судом було враховано більш «правильну» з точки зору режиму поведінку Д. Іващенко під час процесу, а також його активну

участь у бойових діях під час Другої світової війни у складі радянської армії. Зрештою, В. Мороза було засуджено до чотирьох, а Д. Іващенко – до двох років позбавлення волі в колоніях суворого режиму [21, с. 374].

На думку дослідника Захарова, причиною того, що заарештовані у 1965 р. дисиденти не отримали тривалих термінів ув'язнення, була невідповідність репресивних акцій, які були ініційовані із Кремля та їх несподіваність для української владної верхівки. Перший секретар ЦК КПУ П. Шелест та голова КДБ УРСР Нікітченко були противниками втручання союзного центру у справи України та намагалися полегшити долю заарештованих представників української інтелігенції [15, с. 96]. Тому можна припустити, що скасування луцьким судом обвинувачення, висунутого В. Морозу та Д. Іващенко за ст. 64, було санкціоноване зі сторони вищого керівництва УРСР.

Після розгляду касації у луцькій справі Верховний суд УРСР 1 березня 1966 р. відмовив В. Морозу та адвокату Кормільцю в задоволенні їх скарг; вирок Волинського обласного суду для дисидента, який увійшов у законну силу, було залишено без змін [10, арк. 233зв]. Невдовзі для відбуття покарання В. Мороза та Д. Іващенко було відправлено у мордовські виправно-трудова табори.

В. Мороз в результаті луцького судового процесу отримав набагато суворіше покарання, ніж Д. Іващенко. Основну причину цього вбачаємо в наступному. На думку дослідника А. Русначенка, В. Мороз станом на 1965 р., поряд із В. Чорноволом, братами Горинями, І. Гелем, Є. Пронюком, М. Масютком належав до невеликої групи лідерів українського національно-визвольного руху. Він був готовий виступити проти радянського режиму, прагнув відновлення незалежності України, розглядав культурницьку діяльність тільки як перехідний етап до політичної боротьби [22, с. 157–158]. Тому працівники репресивних органів тоталітарної системи добилися якомога більшого терміну ув'язнення для В. Мороза, що мало на меті ламання характеру дисидента, його волі до подальшої боротьби проти режиму. Проте, як засвідчили події другої половини 60–70-х рр. ХХ ст., луцький судовий процес став для В. Мороза тільки поштовхом до відкритого протистояння із радянською системою, а його погляди стали більш радикальними.

В подальшому сам В. Мороз негативно і критично оцінював свою поведінку під час першого судового процесу, зокрема визнання вини та співпрацю зі слідством. У 1970 р. у своєму есе «Серед снігів», пригадуючи події середини 60-х рр., він писав: «Погано, що не було поряд людини, яка сказала б сувору правду у вічі – тоді, коли я на першому слідстві поведив себе не найкращим чином» [18, с. 100–101].

Таким чином, судовий процес 1965–1966 рр. над дисидентами В. Морозом та Д. Іващенко був складовою першої хвилі репресій брежнєвського режиму проти українського національного руху. Арешти Мороза в Івано-Франківську та Іващенко в Луцьку працівниками КДБ були цілеспрямовано організовані за вказівкою із Кремля. Поведінка заарештованих та свідків під час слідства та суду не була бездоганною через їх невідповідність до прямого протистояння із системою та значний моральний та психологічний тиск зі сторони кадебістів. Характерною рисою луцького процесу в порівнянні з іншими судовими процесами над дисидентами періоду першої хвилі

арештів була його часткова відкритість, що дало змогу обвинуваченому В. Морозу здійснювати пропаганду своїх поглядів прямо в залі суду. Результатом процесу було засудження В. Мороза та Д. Івашенка на достатньо тривалі терміни ув'язнення, що було свідченням значного зростання тиску зі сторони радянського режиму на український дисидентський рух. Тим не менше внаслідок спецоперації КДБ протягом кількох місяців було припинено діяльність луцького та івано-франківського осередків антирадянського руху опору, а найбільш активні їх учасники були піддані репресіям та адміністративному тиску.

#### Список використаних джерел

1. Арсенич П. Незламний лідер руху опору / П. Арсенич // Університет. – 2011. – №29. – С.6–7.
2. Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / О. Бажан, Ю. Данилюк. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
3. Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. Баран, В. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.6. – Спр.75128–ФП. – Т.1. – Арк.1–304.
5. Там само. – Т.2. – Арк.1–297.
6. Там само. – Т.3. – Арк.1–301.
7. Там само. – Т.4. – Арк.1–270.
8. Там само. – Т.6. – Арк.1–70.
9. Там само. – Т.7. – Арк.1–229.
10. Там само. – Т.8. – Арк.1–278.
11. Гель І. Виклик системи: український визвольний рух другої половини XX століття / Ред. та упор. І. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2013. – 392 с.
12. Горинь Б. Не тільки про себе. Книга друга (1965–1985) / Б. Горинь. – К.: Пульсари, 2008. – 648 с.
13. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика: Монографія / В. Деревінський. – Тернопіль: Джура, 2011. – 224 с.
14. Зайцев Ю. Перший покis дисидентів / Ю. Зайцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://map.lviv.ua/statti/zajcev5.html>.
15. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Захаров. – Харків: Фоліо, 2003. – 144 с.
16. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
17. Ковальчук О. Нас було семеро / О. Ковальчук // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область. – Кн.1. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С.517–529.
18. Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – 286 с.
19. Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів: Свічадо, 2005. – 216 с.
20. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / О. Обертас. – К.: Смолоскип, 2010. – 300 с.
21. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область. – Кн.1. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – 976 с.
22. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.
23. Стаття 62 КК УРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1162803885>.
24. Стаття 64 КК УРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1162803908>.
9. Там само. – Т.7. – Арк.1–229.
10. Там само. – Т.8. – Арк.1–278.
11. Hel I. Vyklyk systemi: ukraïnskyi vyzvolnyi rukh druhoi polovyny XX stolittia / Red. ta upor. I. Yezerska; Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu. – Lviv: Chasopys, 2013. – 392 s.
12. Horyn B. Ne tilky pro sebe. Knyha druha (1965–1985) / B. Horyn. – K.: Pulsary, 2008. – 648 s.
13. Derevynskiy V. Viacheslav Chornovil. Narys portreta polityka: Monohrafiia / V. Derevynskiy. – Ternopil: Dzhura, 2011. – 224 s.
14. Zaitsev Yu. Pershyi pokis dysydyntiv / Yu. Zaitsev [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://map.lviv.ua/statti/zajcev5.html>.
15. Zakharov B. Narys istorii dysydyntskoho rukhu v Ukraini (1956–1987) / B. Zakharov. – Kharkiv: Folio, 2003. – 144 s.
16. Kasianov H. Nezghodni: ukrainska intelihtentsiia v rusi oporu 1960–80-kh rokiv / H. Kasianov. – K.: Lybid, 1995. – 224 s.
17. Kovalchuk O. Nas bulo semero / O. Kovalchuk // Reabilitovani istoriiei: U dvadtsiaty semy tomakh. Volynska oblast. – Kn.1. – Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnia», 2010. – S.517–529.
18. Moroz V. Esei, lysty y dokumenty / V. Moroz. – Miunkhen: Suchasnist, 1975. – 286 s.
19. Moroz R. Protv vitru. Spohady druzhyny ukrainskoho politviaznia / R. Moroz. – Lviv: Svichado, 2005. – 216 s.
20. Obertas O. Ukrainkyi samvydav: literaturna krytyka ta publitsystyka (1960-i – pochatok 1970-kh rokiv) / O. Obertas. – K.: Smoloskyp, 2010. – 300 s.
21. Reabilitovani istoriiei: U dvadtsiaty semy tomakh. Volynska oblast. – Kn.1. – Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnia», 2010. – 976 s.
22. Rusanachenko A. Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv / A. Rusanachenko. – K.: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 1998. – 720 s.
23. Statia 62 KK URSR [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1162803885>.
24. Statia 64 KK URSR [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1162803908>.

**Paska B. V.**, PhD student, Institute of History, Political Science and International Relations, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano-Frankivsk), [paskabogdan@i.ua](mailto:paskabogdan@i.ua)

#### The trial procedure in Luts'k of Valentyn Moroz and Dmytro Ivashchenko in 1965–1966

*In the article is analyzed the trial procedure in Lutsk under V. Moroz and D. Ivashchenko as a typical example of the Soviet totalitarian regime repressions against the members of the Ukrainian national movement in the mid of 60-s of XX-th century. The causes, course and consequences of judicial massacre under Volyn dissidents based on a detail analysis of archival criminal case and memories of the participants of the events. Reveals the methods of investigation which are concerning to Moroz and Dmytro Ivashchenko by the employees of the KDB, the behavior of dissidents themselves during the interrogations and trials. Lutsk trial process is studied in the context of L. Brezhnev regime the first wave of arrests of Ukrainian intellectuals. The author concludes that as a result of special operation of KDB and trial procedure in 1965–1966 there was suspended the activity of Lutsk and Ivano-Frankivsk centres of anti-Soviet resistance movement, whose leaders were D. Ivashchenko and V. Moroz.*

**Keywords:** V. Moroz, D. Ivashchenko, Ukrainian dissident movement, the first wave of arrests, the Soviet totalitarian regime.

**Paska B. V.**, аспирант, Институт истории, политологии и международных отношений, ГВУЗ «Прикарпатский национальный университет им. В. Стефаника» (Украина, Ивано-Франковск), [paskabogdan@i.ua](mailto:paskabogdan@i.ua)

#### Луцкий судебный процесс над Валентином Морозом и Дмитрием Иващенко в 1965–1966 годах

*Проанализирован судебный процесс в Луцке над В. Морозом и Д. Иващенко как типичный образец репрессий советского тоталитарного режима против представителей украинского национального движения в середине 60-х гг. XX в. Освещены причины, ход и последствия судебного расправы над волинскими диссидентами на основе детального анализа архивного уголовного дела и воспоминаний участников событий. Раскрыты методы ведения следствия по В. Морозу и Д. Иващенко работниками КГБ, поведение самих диссидентов во время допросов и судебного заседания. Луцкий судебный процесс исследуется в контексте проведения режимом Брежневой первой волны арестов украинской интеллигенции. Автор делает вывод, что в результате спецоперации КГБ и судебного процесса в 1965–1966 гг. было прекращено активность луцкого и ивано-франковского центров антисоветского сопротивления, лидерами которых были Д. Иващенко и В. Мороз.*

**Ключевые слова:** В. Мороз, Д. Иващенко, украинский диссидентское движение, первая волна арестов, советский тоталитарный режим.

\* \* \*

УДК 94(477)\*94(437.1/2)

**Корсак Р. В.,**  
доктор історичних наук, доцент кафедри  
туристичної інфраструктури і сервісу, факультет  
«Туризму», Ужгородський національний університет  
(Україна, Ужгород), korsakr@inbox.ru

### СУДОВА СИСТЕМА ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ: ДОСВІД РЕФОРМУВАННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

*Розглядається досвід Чеської Республіки у реформуванні судової системи. Автор розкриває позитивні і негативні тенденції цієї трансформації та можливостей використання чеського досвіду й для України. Дослідження теми стало можливим завдяки використанню загальнонаукових методів пізнання: аналізу, синтезу, системності, узагальнення, конкретності, історизму та діалектичного методу. У науковому доробку віддано перевагу історичним методам дослідження: історико-генетичному, історико-порівняльному, історико-синтетичному, історико-діахронному, емпіричному аналізу тощо.*

**Ключові слова:** Чеська Республіка, Україна, судова система ЧР, судова система України, судочинство, юрисдикція.

Події які відбуваються в Україні протягом двох останніх років (2014–2015) засвідчують намір нашого Уряду, Верховної Ради як вищого законодавчого органу країни та Президента України докорінно реформувати українське суспільство відповідно до вимог та стандартів європейської спільноти. Не оминають ці зміни й правову систему України, тому головне правильно провести необхідні реформування. За зразок можна використати досвід країн з соціалістичним минулим, зокрема Чеської Республіки, яка сьогодні демонструє взірць європейської демократії та правочинства. Необхідно відзначити, що реформування судової системи Чеської Республіки не є предметом широкого кола спеціальних наукових досліджень у вітчизняній історіографії. Зокрема, серед вітчизняних праць можна виділити дослідження В. Лемака [5], Г. Зеленько [1], а із зарубіжних М. Лазаревої [6]. Тому у даній статті робиться спроба проаналізувати можливості використання чеського правового досвіду для України.

Судова система ЧР на відміну від України, має чітку та оптимальну структуру. Це забезпечує з одного боку економізацію бюджетних коштів на зайві витрати щодо судочинства, а з іншого якість правової системи та високі заробітні оклади. Судову владу представляють від імені Чеської Республіки незалежні суди. Судді при виконанні своїх обов'язків повинні бути незалежними та їх неупередженість ніхто не має права ставити під загрозу. Система судів складається з Верховного суду, Верховного адміністративного суду, вищих, обласних та районних судів. За дотримання Конституції відповідає Конституційний суд, який складається з 15 судів, призначених на період 10 років. Судова система регулюється Конституцією Чеської Республіки, яка визначає суди в якості самостійних органів у рамках традиційної системи стримувань і противаг. Зокрема, згідно четвертого розділу Конституції Чеської Республіки встановлюється роль судової влади, яка полягає у тому що, основною функцією судів є захист прав і порядку, встановленому законодавством Чехії [4, с. 445–484; 3, с. 5–30; 12, с. 19–34].

Судам надається повна компетенція у визначенні вини і покарання за злочини. Суди конституційовані як незалежні, а їх адміністрування знаходиться під юрисдикцією Міністерства юстиції. Чеська Республіка має систему судів загальної юрисдикції, мережа яких є чотирирівневою: два верховні суди – один для адміністративних і один для решти питань; два вищі суди – один у м. Празі і один в

м. Оломоуці; вісім регіональних судів; вісімдесят шість районних судів. Чеських суддів призначає Президент ЧР безстроково, і, які як правило, не можуть бути відкликані або переведені без їх згоди. Більшість вищих судів розташовані у м. Брно, так, щоб забезпечити противагу концентрації влади у м. Прага. Цим самим уникається явище так званого «Прагоцентризму» і яке з успіхом можна застосувати у межах проведення реформи судової децентралізації влади в Україні, т.зв. «Києвоцентризму» (надання влади з Києва на місця) [7; 8].

Чеська судова система передбачає три рівні юрисдикції:

1. Суди загальної юрисдикції;
2. Адміністративні суди;
3. Конституційний суд Чеської Республіки.

Останні дві юрисдикції є спеціалізованими – якщо питання не віднесено до їх компетенції (за прямою вказівкою законодавства), то воно буде розглядатися в судах загальної юрисдикції [9].

Конституційний суд Чеської Республіки знаходиться поза загальною структурою судів. Його статус і повноваження закріплені безпосередньо в Конституції Чехії. Цей судовий орган відповідає за конституційність здійснення державної влади. Це досягається шляхом анулювання законів які знаходяться у конфлікті з конституційним ладом та Хартією основних прав і свобод. Це обумовлено тим, що конституційні закони є законодавчими актами вищої сили і їх прийняття вимагає кваліфікованої більшості в парламенті. Будь-яке інше законодавство підпорядковується їм. Цей процес називається конституційним (судовим) контролем. У зв'язку з цим існують повноваження суду приймати рішення про відповідність конституційному ладові міжнародного договору, що передує його ратифікації. Місце перебування Конституційного суду у м. Брно [4, с. 445–484; 10].

Суди загальної юрисдикції розглядають кримінальні і цивільні справи, які можуть прийматися до провадження як районними судами, так і обласними судами. Наприклад, у кримінальному судочинстві районні суди, як правило, розглядають справи по першій інстанції. Однак, коли покарання за злочин згідно обвинувачення перевищує 5 років, справа буде розглядатися обласним судом в якості суду першої інстанції. Межі юрисдикцій районних судів не завжди збігаються з межами адміністративних районів.

Вищий суд – один знаходиться у м. Прага та поширює свою юрисдикцію на регіон Богемію, а другий у м. Оломоуц з юрисдикцією на регіони Моравію і Сілезію. Вони опрацьовують апеляції у справах, що слухалися обласними судами як судами першої інстанції.

Верховний суд Чеської Республіки, розташований у м. Брно, є найвищим судовим органом у цивільних, у тому числі комерційних / господарських, і у кримінальних справах, за винятком питань, віднесених до компетенції Конституційного Суду або Вищого адміністративного суду. В якості суду третьої інстанції він переглядає справи у касаційному й апеляційному порядку [4, с. 445–484].

Чеська система адміністративних судів має два рівні. Нижчий складається із спеціалізованих адміністративних палат у складі обласних судів, які діють у якості судів першої інстанції. Суд другої і останньої інстанції – Верховний адміністративний суд Чеської Республіки, розташований у м. Брно. Як впливає з назви, він

призначений виключно для адміністративної юстиції. До питань, підсудних адміністративним судам, належать справи, пов'язані з виборами, реєстрацією політичних партій, рухів і компетенційні спори між державними органами [4, с. 445–484].

Реформа судів в Україні має початися з ліквідації корупції. Наприклад, у Чеській Республіці зникнення корупції в судах почалося із звільнення найбільш корумпованих суддів (1989–1991 рр.). Міністерством юстиції був опублікований список із близько 1000 суддів, котрі до 1989 р. були членами Комуністичної партії. Конституційний суд країни зауважив, що комуністичне минуле цих суддів може впливати на їхню правосвідомість. З 1991 по 1995 рр. судді отримували маленьку зарплату. З 1995–го року система стабілізувалася та зарплати суддів були підвищені, зокрема для суддів Верховного суду – 4322,16 євро [11; 2, с. 92–105].

У результаті правової реформи у ЧР припинили існування воєнні суди, а судді Федерального суду Чехословаччини стали суддями Верховного або вищих судів Чехії [13, с. 3158–3159].

У зв'язку з підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС, необхідно активно змінювати своє законодавство і правову практику відповідно до вимог ЄС. Наприклад, для нашої держави може бути повчальний досвід Чехії, щодо можливості чеських судів звертатися до суду Європейського Союзу, який дає тлумачення європейського права в питанні судів. Зокрема, перше чеське звернення до Європейського Суду відбулося 28 жовтня 2005 р., а на сьогодні зафіксовано 35 таких звернень. Тобто Україна у майбутньому може активно вирішувати суперечки та справи у площині впливу європейського права та спорів про його тлумачення. Така практика застосування європейських норм (на зразок чеського права та законів) має бути поширеною у вітчизняному законодавстві [10].

Українському Уряду необхідно врахувати чеський досвід кадрового забезпечення суддів. Зокрема, у Чехії найбільш важливими особами в судочинстві є професійні судді й адвокати, у кримінальних справах також державні прокурори, іноді засідателі. Існують також інші юридичні професії, представники котрих безпосередньо не беруть участі в судових процесах – нотаріуси і судові виконавці [11; 12, с. 26–41].

Суддя є центральною фігурою чеської судової системи, в силу чого його становище визнається самою Конституцією. Чеська Республіка має систему кар'єри в судовій владі. Конституція передбачає, що судді призначаються безстроково Президентом Республіки, і, як правило, не можуть бути відкликані. Для призначення необхідне подання міністра юстиції, контрастивно Прем'єр-міністром. Законодавство вимагає, щоб суддя мав бездоганну репутацію, був випускником юридичної школи, не обмеженим у дієздатності, без судимості, а також він повинен погодитися із тим, що його посада несумісна з політичними функціями, (на відміну від України, зокрема найвищі державні правові посади тісно пов'язані з провладними партіями: В. Пшонка – Партія Регіонів, В. Шокін – провладна коаліція та ін.). Суддя повинен бути принаймні 30-річного віку і пройти трирічне спеціалізоване навчання в судах. Так як судова влада обмежена від впливу виконавчої і законодавчої влад, усі дисциплінарні питання суддів, а також державних прокурорів належить розглядати самим суддівським

корпусом, зокрема, дисциплінарними палатами Вищого адміністративного суду. Єдиною особою, до повноважень якої належить внесення кримінального обвинувачення до суду, є державний прокурор. Департамент державних прокурорів є частиною Міністерства юстиції [4, с. 445–484].

Отже, реформуючи юридичну систему України необхідно врахувати правовий досвід Чехії та інших Центральноєвропейських країн, які є сьогодні членами ЄС. Головними і нагальними питаннями є ліквідація корупції у сфері національної юрисдикції, правильного формування кадрового забезпечення, а також створення справедливої та дієвої судової системи.

#### Список використаних джерел

1. Зеленько Г. Проблема інституціоналізації громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах [Текст] / Галина Іванівна Зеленько // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2003. – С.285–290.
2. Зеленько Г. Політико–правові механізми інституціоналізації громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах (на прикладі країн Вишеградської групи) [Текст] // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Курасівські читання. – К., 2006. – Вип.30, Кн.2. – С.92–105.
3. Конституція України. – К.: Українська правнича фундація, 1966. – 64 с.
4. Конституція Чеської Республіки з 16 грудня 1992 р. // Конституції нових держав Європи та Азії / Упорядник С. Головатий. – К.: Українська правнича фундація, Право, 1996. – С.445–484.
5. Лемак В. В. Державно–правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації [Текст]. – Ужгород: Ліра, 2002. – 248 с.
6. Лазарева М. Н. Парламент в условиях строительства демократического государства: опыт Чешской Республики [Текст]: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / М. Н. Лазарева [Московская гос. юрид. акад. им. О. Е. Кутафина]. – М., 2009. – 32 с.
7. Pravo. – 1998. – 30 června.
8. Pravo. – 1998. – 30 června.
9. Pravo. – 2001. – 5 června.
10. Pravo. – 2011. – 9 srpen.
11. Pravo. – 2013. – 14 února.
12. Ústava České Republiky a listina základních práv a svobod. – Ostrava: Aries, 1992. – 112 s.
13. Ústavný zákon ze dne 25 listopadu 1992 o zániku České a Slovenské Federální Republiky // Sběrka zákonů ČSFR. – Praha, 1992. – Č.542. – S.3158–3159.

#### References

1. Zelen'ko H. Problema instytutsionalizatsiyi hromadyans'koho suspil'stva u post-sotsialistychnykh krayinakh [Tekst] / Halyna Ivanivna Zelen'ko // Suchasna ukraiyins'ka polityka. Polityky i politolohy pro ney. – K., 2003. – S.285–290.
2. Zelen'ko H. Polityko–pravovi mekhanizmy instytutsionalizatsiyi hromadyans'koho suspil'stva u post-sotsialistychnykh krayinakh (na prykladі krayin Vyshehrads'koyi hrupy) [Tekst] // Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny. Kurasisiv'ski chytannya. – K., 2006. – Vyp.30, Kn.2. – S.92–105.
3. Konstytutsiya Ukrayiny. – K.: Ukrayins'ka pravnycha fundatsiya, 1966. – 64 s.
4. Konstytutsiya Ches'koyi Respubliky z 16 hrudnya 1992 r. // Konstytutsiyi novykh derzhav Yevropy ta Aziyi / Uporyadnyk S. Holovaty. – K.: Ukrayins'ka pravnycha fundatsiya, Pravo, 1996. – S.445–484.
5. Lemak V. V. Derzhavno–pravova reforma v Chekhoslovachchyni v umovakh post-sotsialistychnoyi modernizatsiyi u podilu federatsiyi [Tekst]. – Uzhhorod: Lira, 2002. – 248 s.
6. Lazareva M. N. Parlament v uslovyyakh stroytel'stva demokratycheskoho hosudarstva: opyt Cheshskoy Respubliky [Tekst]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk / M. N. Lazareva [Moskovskaya hos. yuryd. akad. ym. O. E. Kutafyna]. – M., 2009. – 32 s.
7. Pravo. – 1998. – 30 června.
8. Pravo. – 1998. – 30 června.

9. Pravo. – 2001. – 5 června.
10. Pravo. – 2011. – 9 srpen.
11. Pravo. – 2013. – 14 února.
12. Ústava České Republiky a listina základních práv a svobod. – Ostrava: Aries, 1992. – 112 s.
13. Ústavný zákon ze dne 25 listopadu 1992 o zániku České a Slovenské Federální Republiky // Sběrka zákonů ČSFR. – Praha, 1992. – Č.542. – S.3158–3159.

**Korsak R. V.**, doctor of historical sciences, professor, *Uzhgorod National University, faculty of «Tourism», department of tourism infrastructure and services (Ukraine, Uzhgorod), korsakr@inbox.ru*

#### Judicial systems Czech Republic: reform experience for Ukraine

*The article deals the experience of the Czech Republic in reforming the judicial system. The author reveals the positive and negative tendencies of this transformation and the possibilities of using the Czech experience for Ukraine. A study was made possible through the use of scientific methods of knowledge: analysis, synthesis, systematization, generalization, concrete, historical and dialectical method. In the preferred scientific heritage historical research methods: historical and genetic, historical, comparative, historical and synthetic, historical and diachronic, empirical analysis and more.*

**Keywords:** Czech Republic, Ukraine, the Czech judiciary, the judicial system Ukraine, judiciary, jurisdiction.

**Korsak P. B.**, доктор исторических наук, доцент кафедры туристической инфраструктуры и сервиса, факультет «Туризма», Ужгородский национальный университет (Украина, Ужгород), korsakr@inbox.ru

#### Судебная система Чешской Республики: опыт реформирования для Украины

*Рассматривается опыт Чешской Республики в реформировании судебной системы. Автор раскрывает положительные и отрицательные тенденции этой трансформации и возможности использования чешского опыта для Украины. Исследование темы стало возможным благодаря использованию общенаучных методов познания: анализа, синтеза, системности, обобщения, конкретности, историзма и диалектического метода. В научном исследовании отдано предпочтение историческим методам исследования: историко-генетическому, историко-сравнительному, историко-синтетическому, историко-диахронному, эмпирическому анализу.*

**Ключевые слова:** Чехия, Украина, судебная система ЧР, судебная система Украины, юрисдикция.

\* \* \*

УДК 94(477/7)

**Волканова Н. В.**,

аспірантка кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна, Ізмаїл), nvolkanova@mail.ru

### ВНЕСОК ДВОРЯН БЕССАРАБІЇ В ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ ПРОДОВОЛЬСТВОМ ПІД ЧАС ВІЙНИ 1853–1856 РР.

*Під час Кримської (Східної) війни 1853–1856 рр. організація збройних сил Росії виявилась застарілою. Особливо гостро відчувалась відсталість системи матеріального забезпечення. В роки війни до справи постачання армії продовольством змушені були долучитися всі стани імперії. Особливо значні пожертви надавали дворяни. Метою даної статті є на основі раніше не опублікованих архівних документів дослідити місце та роль дворянства Бессарабії в забезпеченні російської армії продовольством під час конфлікту 1853–1856 рр. Для її реалізації нами були використані методи системного аналізу, конкретизації та історико-системний. Доведено, що аристократи Бессарабської області під час Кримської війни всебічно допомагали російській армії. Вони відіграли помітну роль в забезпеченні російської армії продовольством, зокрема худобою.*

**Ключові слова:** дворянство, продовольство, Бессарабська область, війна, благодійність.

Політична та військова поразка Росії в Східній (Кримській) війні 1853–1856 рр. продемонструвала невідповідність російської військової системи тогочасним викликам. Держава утримувала величезну армію в мирний час, водночас не маючи підготовленого резерву на випадок війни. Реформування було потрібно майже

всюди: в управлінні збройними силами, озброєнні та комплектації військ, підготовці офіцерських кадрів тощо. Особливої уваги від держави вимагала існуюча система матеріального забезпечення армії.

Більшість поразок і невдач російської армії у військових битвах періоду Східної (Кримської) війни були викликані саме проблемами з постачанням продовольства, боєприпасів, фуражу. Особливо гостро на той час стояло питання забезпечення військ провіантом. Так, у газеті «Колокол» зазначалося, що «...в Севастополі солдати вмирили більш від лихого утримання, ніж від ворога» [1].

Допомогу російській армії надавали всі стани імперії. Особливими розмірами пожертвувань відзначалися представники дворянського стану, які виділяли фінанси, продовольство та різноманітне майно на військові потреби. Не залишалися осторонь цього процесу й аристократи Бессарабії.

В сучасній історичній науці дослідженням nobilitetu Півдня України займається ряд дослідників. Зокрема, Л. Циганенко [2] в своїх роботах розглядає правові засади оформлення дворянства Бессарабії, особливості його nobilitaції та внутрішньої стратифікації, підприємницьку і торгово-фінансову діяльність та інше. Аспект благодійності дворян вивчається в дослідженнях І. Гветадзе [3] та І. Гребцової [4]. В полі зору їх наукових інтересів знаходиться розвиток станової благодійності, а також внесок благодійників і меценатів іноземного походження в розвиток соціально-гуманітарної інфраструктури регіону.

На сьогоднішній день з історії Кримської війни написано значну кількість робіт, в яких розглядається хід військових дій, питання міжнародних відносин, організація та постачання армій ворогуючих сторін. В рамках останнього російськими науковцями Е. Бочковим і С. Гавриловим [5] проведено наукові розвідки з питань забезпечення російської армії в Східній війні та реформування системи її матеріального постачання в другій половині XIX ст.

Не зважаючи на наявність певної кількості досліджень з окресленої проблематики, питання участі бессарабських аристократів у постачанні військ Російської імперії в роки Кримської війни залишається малодослідженим. Саме тому метою даної статті є аналіз місця та ролі дворянства Бессарабії в забезпеченні російської армії продовольством під час конфлікту 1853–1856 рр. Головним джерелом для написання стали раніше неопубліковані матеріали, виявлені автором у фондах Національного архіву Республіки Молдова.

Під час Кримської війни за постачання діючій армії продовольства відповідала спеціальна провіантська комісія, яку було створено в 1853 р. (під час закордонного походу до Валахії проти турків). Начальником комісії (за протекцією фельдмаршала І. Паскевича) було призначено полковника Ф. Затлера, який на всі важливі посади призначив своїх родичів або свояків: тесть полковника – О. Шаров став директором інтендантства, а свояк Г. Воронич – чиновником з особливих доручень. Це дозволило Ф. Затлеру створити корупційні схеми для реалізації різноманітних махінацій на поставках продовольства. Результат цих дій проявився, з одного боку, в гнилих сухарях і зіпсованому м'ясі, що постачалося на потреби військових; а з іншого, в надвеликих прибутках, які отримував Ф. Затлер. Полкові командири

та квартирмейстери, приймаючи такого роду провіант покірно мовчали, оскільки також отримували свою частку від подібних махінацій.

Однак невдовзі інформація про незадовільний стан забезпечення військ продовольством дійшли до громадськості Російської імперії. Це підштовхнуло її до активних кроків в напрямку покращення постачання продовольства для армії. Дворяни, купці, міщани, навіть кріпаки жертвували гроші на підтримку солдат. На жаль, більшість цих коштів йшли на користь генералів, полкових командирів. Солдати лише чули, що для них передаються значні пожертвування, однак фактично цього не відчували. За спогадами наближених до Ф. Затлера осіб, за час військових дій йому вдалося накопичити до п'яти мільйонів рублів [1].

В справі надання допомоги армії не останню роль під час Східної війни відіграла бессарабська аристократія. В XIX ст. одним з найбільших багатств Бессарабії була велика рогата худоба (навіть на гербі Бессарабської області було зображено голову бика). Саме волів і корів місцеві дворяни в якості матеріальної допомоги передавали на потреби армії під час Кримської війни.

В лютому 1854 р. бессарабські дворяни приватним порядком почали виділяти та передавати на потреби армії велику рогату худобу з власних господарств. Серед архівних справ Національного архіву Республіки Молдова нами було виявлено 55 прізвищ дворян, які загалом пожертвували 304 тварини. Серед найбільших благодійників можемо назвати аристократів І. Манук-бея та А. Стурдзу, які передали по 50 волів, С. Крупенську та Г. Маразлі, які пожертвували 36 і 35 голів відповідно. Решта дворян надали від 1 до 10 волів. Для більш детального ознайомлення *див. Таблиця 1* [6, арк. 1–16]. Один віл у той час коштував 30 руб. Тому можемо підрахувати, що всього аристократами Бессарабської області на користь армії в 1854–1855 рр. було передано волів на суму 9 120 руб.

Таблиця 1

**Відомості про худобу та провіант, персонально пожертвовані бессарабськими дворянами на користь армії (1854–1855 рр.)**

Дворянин	Волів	Крупи, чверті	Сухарів, пудів	Сала, пудів	Солі, пудів
1. Е. Федорова	5	–	–	–	–
2. І. Стурдза	10	–	–	–	–
3. Г. Маразлі	35	4	–	8	8
4. М. Кантакузін	10	–	–	–	–
5. І. Старов	10	–	–	–	–
6. Е. Стамагі	4	–	–	–	–
7. І. Манук-бей	50	–	–	–	–
8. М. Бадарев	4	–	–	–	–
9. С. Лебедев	4	–	–	–	–
10. Н. Куш	1	–	–	–	–
11. А. Оханова	3	–	–	–	–
12. А. Стурдза	50	–	–	–	–
13. К. Стражеско	2	–	–	–	–
14. М. Леденьова	1	–	–	–	–
15. К. Яні	2	–	–	–	–

Дворянин	Волів	Крупи, чверті	Сухарів, пудів	Сала, пудів	Солі, пудів
16. І. Феон	2	–	–	–	–
17. Е. Бантиш	1	–	–	–	–
18. Е. Матвєєв	1	–	–	–	–
19. М. Дунін	1	–	–	–	–
20. Е. Калмуцька	2	–	–	–	–
21. Е. Стамо	1	–	–	–	–
22. І. Бодеско	2	–	–	–	–
23. С. Боканчі	4	–	–	–	–
24. К. Измана	1	–	–	–	–
25. Г. Дем'янова	6	–	–	–	–
26. С. Крупенська	36	–	–	–	–
27. Г. Козак	2	–	–	–	–
28. Г. Погона	2	–	–	–	–
29. С. Крижанівський	2	–	–	–	–
30. М. Соломон	2	–	–	–	–
31. М. Богуш	2	–	–	–	–
32. І. Преку	1	–	–	–	–
33. І. Строеско	1	–	–	–	–
34. М. Чехурян	2	–	–	–	–
35. В. Тудорі	1	–	–	–	–
36. В. Бурковский	2	–	–	–	–
37. К. Добров	2	–	–	–	–
38. Д. Гіржев	1	–	–	–	–
39. Д. Фрунзетті	2	–	–	–	–
40. Е. Негурова	2	–	–	–	–
41. Н. Ботян	1	–	–	–	–
42. Є. Стирче	1	–	–	–	–
43. Н. Россет	2	–	–	–	–
44. Є. Гаврилиця	1	–	–	–	–
45. В. Колович	2	–	–	–	–
46. Е. Дубинська	2	–	–	–	–
47. Є. Лазо	2	–	–	–	–
48. К. Накко	1	–	–	–	–
49. Є. Андронович	1	–	–	–	–
50. Г. Кречиневська	1	–	–	–	–
51. С. Лебедев	4	–	–	–	–
52. Є. Чугурян	2	–	–	–	–
53. Є. Циро	1	–	–	–	–
54. М. Понсе	8	–	–	–	–
55. А. Яновська	3	–	–	–	–
56. П. Родоконакі	–	3	14	6	6
57. І. Старорадов	–	2	75	5	5
58. В. Мутафаглу	–	3	–	6	6
59. М. Дубинський	–	4	132	–	–
60. Є. Германсон	–	10	–	9	9
61. А. Арнаутов	–	2	5	–	5
62. І. Кремечгелю	–	10	–	–	–
<b>Всього:</b>	<b>304</b>	<b>38</b>	<b>226</b>	<b>34</b>	<b>39</b>

В архіві було виявлено інформацію про пожертвування великої рогатої худоби з боку бессарабських дворян за повітами. Так, з Акерманського повіту було передано – 47 волів, Бендерського – 55, Кагульського – 117, Кишинівсько–Оргєєвського – 249, Хотинського – 90. Найбільше худоби зібрали аристократи Сороксько–Ясського повіту (320). Всього, по квитанціям від дворян Бессарабії за період 1854–1855 рр. було передано 978 волів [6, арк. 184–192]. Окрім цього дворяни жертвували корів, баранів, овець. Так, дворяни Акерманського повіту надали 5 корів та 6 баранів, Бендерського – 10 корів. Їх не передавали відразу на потреби армії, а спочатку продавали, а вже потім отримані кошти перераховували військовим. Так було перераховано 424 руб. 36 коп. на користь збройних сил Російської імперії (*див. Таблиця 2*) [6, арк. 83].

Таблиця 2

**Дані за повітами про худобу та фінанси,  
передані аристократами Бессарабської області  
на потреби армії (1854–1856 рр.)**

Повіти	Здано волів по квитанціям	Гроші, отримані від продажу корів і овець
1. Акерманський	47	20 руб.
2. Бендерський	55	140 руб. 76 коп.
3. Кагульський	117	32 руб.
4. Кишинівсько–Оргєєвський	249	129 руб. 1 коп.
5. Сороксько–Ясський	320	102 руб. 50 коп.
6. Хотинський	190	–
<b>Всього:</b>	<b>978</b>	<b>424 руб. 36 коп.</b>

Волів, що були пожертвовані на користь військових, було вирішено переганяти до м. Леово й там їх передавати командирам військових частин. Для виконання такої важливої місії було призначено по одному аристократу від кожного повіту: з Бендерського – дворянина Є. Скріванова, Кагульського – К. Ануша, Акерманського – М. Старірадова, Сороксько–Ясського – П. Мальоча, Кишинівсько–Оргєєвського – Г. Ставілу, Хотинського – С. Ангелова.

Однак не всі дворяни тримали своє шляхетне слово. Так, аристократ Є. Скріванов довго ухилявся від даного йому доручення здати пожертвовану худобу, тому замість нього було вирішено призначити іншого дворянина. У Кагульському повіті також склалася аналогічна ситуація: замість дворянина К. Ануша були обрані Д. Тутован і А. Оханов [6, арк. 184–192].

Всього від бессарабського дворянства на користь армії було пожертвовано 1 000 волів. На початку липня 1855 р. головний інтендант Південної армії повідомляв, що з них до армії здано 978 голів, 20 – знаходяться в Ясському повіті, 2 – в Кишинівському [7, арк. 1–16].

В Національному архіві Республіки Молдова збереглися дані куди саме була передана худоба. Так, Муромський полк прийняв від Кишинівського дворянства – 4 вола, в один з гусарський полків від Сороксько–Ясського повіту

було направлено – 18 волів. Решту голів великої рогатої худоби було передано командирам піхотних корпусів III, IV і V полків [6, арк. 271–273].

Чи вся худоба була використана за призначенням сказати складно. Серед архівних справ нам не вдалося виявити відповідної інформації. Однак, в одній з публікацій газети «Колокол», виданій вже після війни, містились відомості про махінації з худобою, які проводились в російській армії. В ній зазначалось, що командири «волових» рот отримували великі доходи. Призначенням на ці посади особисто займався сам головний начальник провіантської комісії Ф. Затлер. Ними ставали його комісаріатські чиновники або поранені офіцери, прикомандировані до інтендантства. Призначений в командири «волової» роти завжди брав меншу кількість волів, від вказаної в квитанції. Наприклад, йому відпускалося 500 волів, а він видавав квитанцію на 550 і на 600. У такому випадку командир мав вдаватися до різних витівок, наприклад, заганяв до себе сільських волів, які паслися в полі, і цим поповнював комплект тварин, виставлений в квитанції, інколи навіть більше ніж було необхідно. Також укладалися угоди з місцевим начальством: заплативши п'ять–шість рублів, вони отримували свідоцтво на померлого вола. Крім цих доходів, командир роти отримував на утримання кожного вола на добу 5 коп. сріблом для найму пасовищних місць влітку, але гроші ці залишалися на його користь, оскільки худоба випасалась безкоштовно на луках, що належали селищам [1].

Крім великої рогатої худоби дворяни Бессарабської області жертвували на продовольчі потреби армії гроші. Всього за період 1854–1855 рр. ними було зібрано 1 000 руб. Так, аристократи з м. Сороки перерахували – 15 руб., а з м. Бендери – 387 руб. 50 коп. [8, арк. 9].

Окремі аристократи регіону були власниками різноманітних промислових закладів, в тому числі тих, де добувалася сіль. Ми знайшли відомості про те, що дворяни Акерманського повіту П. Родоконакі, І. Старорадов, В. Мутафаглу, Є. Германсон, А. Арнаутов передали безкоштовно на потреби армії 39 пудів солі.

В якості жертв для армії дворяни Бессарабії передавали різні види продовольства, зокрема, крупу, сухарі, сало. Значними пожертвуваннями відзначилися Є. Германсон та І. Креметчегло, які передали по 10 чвертей крупи, М. Дубинський (132 пуди сухарів), І. Старорадов (75 пудів сухарів) (докладніше *див. Таблиця 1*) [9, арк. 25].

Деякі аристократи, під час заготівлі продуктів для армії, діяли в своїх інтересах. Наприклад, при переході і розквартируванні в області військ, вони підбурювали поселян до підвищення цін на продовольство та фураж. Такі випадки підвищення цін було виявлено в Кагульському, Сороксько–Ясському та Хотинському повітах. Ціна на пуд сіна тут зросла з 20 коп. до 35–40 коп., а на чверть вівса з 2 руб. 50 коп. до 4 руб. [10, арк. 1–6].

По завершенні Кримської війни, 17 жовтня 1856 р. імператор висловив подяку всім станам Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній та Бессарабської області за їх благодійну діяльність. Крім того, дворянам Бессарабії цар пожалував особливу грамоту зі словами вдячності, яку було передано на зберігання в соборну церкву м. Кишинева. На урочистий захід, присвячений перенесенню грамоти до церкви, 27 жовтня 1856 р. було запрошено всіх дворян, які в той час знаходилися в місті [11, арк. 1–3].



Таким чином, розглянувши один із напрямків благодійної діяльності дворян Бессарабії, можемо зазначити, що місцеві аристократи надавали всебічної допомоги армії в період Кримської війни. Особливо це було помітно в забезпеченні військ продовольством, фуражем, грошима. Вони жертвували на потреби військ – худобу, крупу, сухарі, сало, сіль. Перспективу подальшого наукового пошуку ми вбачаємо в поглибленому дослідженні благодійної діяльності бессарабської аристократії під час Східної війни.

#### Список використаних джерел

1. По военному ведомству // Колокол. Прибавочные листы к Полярной звезде. – 1 октября 1857. – №4. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://thebell.ru/node/26>
2. Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XIX ст. – 1917 р.): Монографія / Л. Ф. Циганенко. – Ізмаїл: СМІЛ, 2010. – 384 с.
3. Гветадзе І. Г. Добродієння та просвітницька діяльність іноземців на Півдні України (40–ві рр. XIX – початок XX ст.) / І. Г. Гветадзе. – Донецьк: Донбас, 2013. – 390 с.
4. Гребцова І. С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. (в аспекте проблемы: центр–регион): Монография / И. С. Гребцова, В. В. Гребцов. – Одесса: Астропринт, 2006. – 320 с.
5. Бочков Е. А. Продовольственное обеспечение русской армии в Восточной войне (1853–1856 гг.) / Е. А. Бочков, С. В. Гаврилов // Война и оружие: Новые исследования и материалы. Вторая Международная научно-практическая конференция, 18–20 мая 2011 года. – СПб., 2011. – Ч. I. – С. 63–81.
6. Національний архів Республіки Молдова. – Ф.88. Бессарабське дворянське депутатське зібрання (1822–1917 рр.). – Оп.1. – Spr.1408. Листи дворян Бессарабської області та списки осіб, які надали на користь армії рогату худобу і гроші на покупку останнього (30 січня 1854 – 10 липня 1856 рр.). – 417 арк.
7. Там само. – Ф.2. Канцелярія Бессарабського обласного військового губернатора (1830–1872 рр.). – Оп.4. – Spr.6102. Листування з Бессарабським обласним предводителем дворянства про пожертвування на користь діючої армії дворянами Бессарабської області 1 000 волів (15 лютого 1856 р.). – 49 арк.
8. Там само. – Ф.2. Канцелярія Бессарабського обласного військового губернатора (1830–1872 рр.). – Оп.4. – Spr.6099. Листування і рапорти про пожертвування жителями Бендерського повіту для війни худоби і грошей (19 квітня 1856 р.). – 28 арк.
9. Там само. – Ф.88. Бессарабське дворянське депутатське зібрання (1822–1917 рр.). – Оп.1. – Spr.1442. Переписка депутатського зібрання з Бессарабським генерал-губернатором, усіма дворянськими установами про різні пожертвування дворянством на користь армії (10 червня 1855 – 21 листопада 1855 рр.). – 50 арк.
10. Там само. – Ф.2. Канцелярія Бессарабського обласного військового губернатора (1830–1872 рр.). – Оп.4. – Spr.6108. Листування з Бессарабським обласним предводителем дворянства, повітовими судьями про підвищення бессарабськими дворянами і поміщиками цін на продовольство і фураж, заготовлених для військ (31 серпня 1856 р.). – 24 арк.
11. Там само. – Ф.88. Бессарабське дворянське депутатське зібрання (1822–1917 рр.). – Оп.1. – Spr.1447. Листування з Бессарабським генерал-губернатором і повітовими предводителями дворянства про дарування царем грамоти всім станам Бессарабської області (6–9 жовтня 1856 р.). – 8 арк.

#### References

1. Po voennomu vedomstvu // Kolokol. Pribavochnyie listy k Polyarnoy zvezde. – 1 oktjabrya 1857. – №4. [Elektronnyy resurs] – Rezhim dostupu: <http://thebell.ru/node/26>
2. Tsiganenko L. F. Dvoryanstvo Pivdnyia Ukraini (druga polovina XIX st. – 1917 r.): Monografiya / L. F. Tsiganenko. – Izmail: SMIL, 2010. – 384 s.
3. Gvetadze I. G. Dobrochinnia ta prosvitnitska diyalnist inozemtsiv na Pivdni Ukraini (40–vi rr. XIX – pochatok XX st.) / I. G. Gvetadze. – Donetsk: Donbas, 2013. – 390 s.
4. Grebtsova I. S. Stanovienie gosudarstvennogo popечitelstva i obshchestvennoy blagotvoritelnosti v Odesse v kontse XVIII –

60–e gg. XIX st. (v aspekte problemy: tsentr–region): Monografiya / I. S. Grebtsova, V. V. Grebtsov. – Odessa: Astroprint, 2006. – 320 s.

5. Bochkov E. A. Prodovolstvennoe obespechenie russkoy armii v Vostochnoy voyne (1853–1856 gg.) / E. A. Bochkov, S. V. Gavrilov // Voyna i oruzhie: Novyie issledovaniya i materialy. Vtoraya Mezhdunarodnaya nauchno–prakticheskaya konferentsiya, 18–20 maya 2011 goda. – SPb., 2011. – Ch. I. – S. 63–81.

6. Natsionalniy arhiv Respubliki Moldova. – F.88. Bessarabske dvoryanske deputatske zibrannya (1822–1917 rr.). – Op.1. – Spr.1408. Listi dvoryan Bessarabskoy oblasti ta spiski osob, yaki nadali na korist armiyi rogotu hudobu i groshi na pokupku ostannogo (30 sichnya 1854 – 10 lipnya 1856 rr.). – 417 ark.

7. Tam samo. – F.2. Kantselyariya Bessarabskogo oblasnogo viyskovogo gubernatora (1830–1872 rr.). – Op.4. – Spr.6102. Listuvannya z Bessarabskim oblasnim redvoditelem dvoryanstva pro pozhertvuvannya na korist diyuchoyi armiyi dvoryanami Bessarabskoy oblasti 1 000 voliv (15 lyutogo 1856 r.). – 49 ark.

8. Tam samo. – F.2. Kantselyariya Bessarabskogo oblasnogo viyskovogo gubernatora (1830–1872 rr.). – Op.4. – Spr.6099. Listuvannya i raporti pro pozhertvuvannya zhitelyami Benderskogo povitu dlya viyni hudobi i groshey (19 kvitnya 1856 r.). – 28 ark.

9. Tam samo. – F.88. Bessarabske dvoryanske deputatske zibrannya (1822–1917 rr.). – Op.1. – Spr.1442. Perepiska deputatskogo zibrannya z Bessarabskim general–gubernatorom, usima dvoryanskimi ustanovami pro rizni pozhertvuvannya dvoryanstvom na korist armiyi (10 chervnya 1855 – 21 listopada 1855 rr.). – 50 ark.

10. Tam samo. – F.2. Kantselyariya Bessarabskogo oblasnogo viyskovogo gubernatora (1830–1872 rr.). – Op.4. – Spr.6108. Listuvannya z Bessarabskim oblasnim predvoditelem dvoryanstva, povitovimi suddiyami pro pidvischennya bessarabskimi dvoryanami i pomischikami tsin na prodovolstvo i furazh, zagotovlenih dlya viysk (31 serpnnya 1856 r.). – 24 ark.

11. Tam samo. – F.88. Bessarabske dvoryanske deputatske zibrannya (1822–1917 rr.). – Op.1. – Spr.1447. Listuvannya z Bessarabskim gubernatorom i povitovimi predvoditelyami dvoryanstva pro daruvannya tsarem gramoti vsim stanam Bessarabskoy oblasti (6–9 zhovtnya 1856 r.). – 8 ark.

*Volkanova N. V., graduate student of Ukrainian and World History and Culture, Izmail State University of Humanities (Ukraine, Izmail), [nvolkanova@mail.ru](mailto:nvolkanova@mail.ru)*

#### Contribution of Bessarabian's nobility to Russian army by provisions during the Crimean (Eastern) War

*During the Crimean War (1853–1856) the Russian organization of armed forces appeared to be outdated. All the states of Empire supported Russian Army. Representatives of the nobility were observed by funding, procuring and giving out diverse things to the forces. The purpose of this article is analyzing the role and place of the Bessarabia's nobility in providing the Russian Army with food during the Crimean (Eastern) War. To achieve this target, we have used methods of systems analysis, also specification, historical and systematic methods. It's proved, that Bessarabian's nobility played an important role in forming state voluntary military forces during the Crimean War.*

**Keywords:** nobility, food (foodstuffs, rations, supply, ration), Bessarabia region, War, charity.

*Volkanova N. V., аспирантка кафедры украинской и всемирной истории и культуры, Измаильский государственный гуманитарный университет (Украина, Измаил), [nvolkanova@mail.ru](mailto:nvolkanova@mail.ru)*

#### Вклад дворян Бессарабии в обеспечение российской армии продовольствием во время войны 1853–1856 гг.

*Во время Крымской (Восточной) войны 1853–1856 гг. организация вооруженных сил России оказалась устаревшей. Особенно остро ощущалась отсталость системы материального обеспечения. В годы войны к делу снабжения армии продовольствием вынуждены были присоединиться все сословия империи. Особенно значительные пожертвования оказывали дворяне. Целью данной статьи является на основе ранее не опубликованных архивных документов исследовать место и роль дворянства Бессарабии в обеспечении российской армии продовольствием во время конфликта 1853–1856 гг. Для её реализации нами были использованы методы системного анализа, конкретизации и историко–системный. Доказано, что аристократы Бессарабской области во время Крымской войны всесторонне помогли российской армии. Они сыграли заметную роль в обеспечении русской армии продовольствием, в частности скотом.*

**Ключевые слова:** дворянство, продовольствие, Бессарабская область, война, благотворительность.

\* \* \*

УДК 39;572.9

**Гамзаева Н. Г.,**  
докторант, Інститут археології  
і етнографії НАНА (Азербайджан, Баку),  
piragaismayilzade@gmail.com

### МУЖСКАЯ ОДЕЖДА ДЛЯ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА ГЯНДЖА В XIX – XX ВЕКАХ

*В XIX – XX вв. Гянджа отличается богатством культуры среди других городов Азербайджана. Мужчины одежду разделяли на повседневную, праздничную и сезонную одежду. В статье проанализированы наборы мужчин одежды города Гянджа.*

**Ключевые слова:** Гянджа, культура, мужская одежда, национальная одежда, повседневная одежда.

*(статья друкується мовою оригіналу)*

Основная часть видов одежды, представляющей мужскую одежду Гянджи, являясь продолжением традиционных типов одежды последних периодов, по методу кройки и технике шитья, представляла Общеазербайджанский и Общевосточный характер. Исторически сложившиеся культурные и экономические связи среди кавказских народов, как и в других областях материальной культуры, привели к зарождению взаимных контактов в народной одежде, и как следствие этого, созданию ряда похожих черт. Кроме этого, традиционные одежды у каждого из этих народов, не лишены также своеобразных национальных и региональных особенностей. Некоторые различительные черты в области одежды также бросались в глаза среди отдельных этнических групп и этнографических районов с широким ареалом. Локальные различия заметны не столько в методе кройки и технике шитья в мужских наборах одежды, сколько в терминах одежды. Нижнее бельё, из мужской одежды, городское население называло «сменное» или «недельное». В сказанных периодах, обычно, люди купались раз в неделю и меняли нижнее бельё. В большинстве случаев, традиционное мужское нижнее бельё состояло из «рубашки» и наколенника, сшитого из дешёвых хлопковых тканей, белых тканей, бязи, красной бязи, синей бязи, ситца, и т.д. Эти виды одежды, имеющие разные названия, такие как, две ноги, нижняя рубашка, белая рубашка, рубашка, телесная рубашка, подбрюшник, мужские трусы, наколенник, белые трусы, нижние трусы, и т.д., носили соответствующий для региона характер. Кроме мужских и женских наборов одежды среди населения в исследуемом периоде, существовали также такие наборы, как одежда ашуга, кямандара, военный наряд, наряд факира, наряд жениха, бека, и т.д. В наших дастанах о любви можно встретить основные элементы мужской одежды, такие как, «рубашка–кафтан, брюки, архалук, чуха, аба, габа, подпризник, берк, конус–шляпа, сандали» [1, с. 26]. До первой четверти XIX–го века нижнее бельё шили из хлопковых тканей, которое вязалось на станке Джульфы. Но, начиная с середины XIX–го века, дешёвые фабричные продукты, привезённые из Европы и Турции, постепенно ограничили производство хлопковых тканей. Во второй половине XIX–го века в Центральной России, особенно в Москве, бурное развитие текстильной промышленности привело к упадку ткачества кустарным способом в Азербайджане, в том числе производство хлопковых тканей. С другой стороны, начиная с конца XIX–го века и начала XX–го века, в результате необходимого спроса на хлопковые ткани в стране, в

городах Азербайджана, в том числе и в Гяндже, начала развиваться местная текстильная промышленность. Это, с одной стороны, явилось причиной широкого проникновения дешёвых фабричных продуктов в быт населения, с другой стороны привело к возникновению определённых изменений в методах кройки традиционных форм одежды. Так как, ткани ручной вязки были не широкие, телесные рубашки, обычно, готовились методом «складки». В этом случае, в его края приделывались дополнительные подмышки. Из-за того что, фабричные ткани, являясь сравнительно широкими, не было необходимости в такой приделке и рубашка в основном стала изготавливаться методом кройки «отрезание». Широкие хлопковые ткани фабричного производства начали входить в быт населения, но, несмотря на это, в ряде регионов Азербайджана до недавнего времени метод кройки «складки» сохранял свою практическую значимость [2, с. 144]. Традиционная мужская одежда кроилась и шилась из трёх частей, то есть торса, руки и подмышечника. Для этого, сначала кроится торс рубашки, открывается шейный и воротниковый разрез на его передней паре, потом руки (плечи) и подмышки приделываются к нему. Торс рубашки кроили и шили по росту каждого человека соответственно. Как правило, подол нижней рубашки заправляется под пояс наколенника, поэтому, соответственно, его торс кроили сравнительно в длинном размере. Для кройки торса рубашки, надо было вдвойне сложить ткань, и прямо посередине открывали разрез горла и воротника. Таким же образом, торс нижней рубашки на плече оставался без пошивки. В регионе широко распространился вид рубашки «косоворотка» и эта форма в настоящее время и сейчас находится в моде. Часто шею, разрез воротника, кисть и подол закрепляли шитьём, которое называлось «стороннее закрепление». Воротник нижней рубашки закреплялся петлёй – пуговицей, или шнуром. Если нижнюю рубашку шьют из неширокой ткани ручной вязки, по обе стороны от торса ставили «подмышку». Руки нижней рубашки кроили и шили двумя путями, в форме прямоугольника или трапеции. Кисть руки, скроенной в прямоугольной форме, как правило, оставалась открытой. Если кисть руки рубашки открыта, то его конец складывается под кисть, или же к краю кисти сшивается обшивка, которая называется «запястник». Для свободного передвижения в некоторых этнографических районах около двух сторон подола нижней рубашки делали разрез в размере 10–15 см, который назывался «пеш». Для того чтобы пеш не распоролся, его края складывали или под него или же по его краям делали не широкую обшивку. Мужское нижнее бельё завершалось наколенником. По методу кройки, наколенник не очень отличался от брюк с поясом. Обе кроили и шили с «одного раза», с «поясом», без главного разреза. Поэтому, невозможно было надеть наколенник, вывернув обе лицевые стороны наколенника. Эта черта способствовала тому, что поясной наколенник долго не распарывался. Наколенник, сшитый из хлопковой ткани, кроили их четырёх частей. Как правило, к его ноге ставилась мотня. Каждый подол наколенника по отдельности сшивали вплотную до ноги, после этого с помощью мотни соединялись. Место соединения ноги с мотней называлось «гыйбы». Для поддержания на поясе наколенника, к его голове шили отдельно поясник, шириной 10–15 см и

надевали шнур. С этой целью, спереди и сзади поясного оставляли место для шнура. Для поддержания панталон или брюк, к их голове во внутрь поясного в состоянии двойной складки ставили плетённый шнур, который назывался у ингилойцев «хончар» (панталонный шнур). Как правило, «хончар», который назывался также «хяти», был из козлиной нити, женщины ткали клеток хончар. В прошлом, клетки хончар можно было встретить в каждой семье. Для того чтобы ткать хончар, хяти из козлиной шерсти в основном красили в различные краски. По этой причине, каждая семья красила достаточно для своих нужд козлиные нити и сохраняла в запасе. Из козлиной нити ткали не только хончар, но и также гый и портянки вместо чапара и галуна. Гый использовался с целью нанесения украшений на одежду [3, с. 122]. Верхняя мужская одежда и по форме и по материалу ткани была различной. Разница в возрасте, профессии и принадлежности к сословию показывало себя в верхней одежде, особенно в типе материалов ткани, или цвете. Форма «Прямого воротника» верхней рубашки широко распространилась и кроилась методом «отрезания». Для мужчин, принадлежавших к богатому сословию, и ашугам верхнюю рубашку шили из сукна и бархата. На мужскую рубашку шло три аршина ткани. С этой стороны он напоминал женскую рубашку. От женской рубашки он отличался коротким подолом и шитьём плеча без съёживания. Кроме этого, в отличие от женской рубашки, шитой из ткани с рисунками цветков, её шили и кроили из одноцветной ткани [4, с. 128]. Верхнюю рубашку кроили и шили из спины, передней части, руки, кисти, шеи, надворотника, подмышки, кармана и карманной крышки. В комплект верхней мужской одежды входили, как и ранее, опять же верхняя рубашка, брюки, архалук, начинка, чуха, тулуп, кушак, пояс, ремень (односвязный), епанча и др. В случае шитья мужской верхней одежды из толстой ткани (бархат, шаль, сукно, джеджим и др.), к нему приставляется грудной карман и призапятье завершалось. Призапятье шили из двухслойной ткани, наложенной друг на друга, чтобы долго не изнашивалось. В отличие от рубашки, сшитой из тонких тканей и подол которой вставлен под пояс брюк, подол рубашки, сшитой из шали или сукна, опускался свободно над брюками. В этом случае, в пояс рубашки прикреплялся ремень или кушак. До 30-х годов XIX–XX века, брюки с поясом занимали значительное место в комплексе традиционной мужской одежды. Для отличия его от брюк с разрезом, его часто называли «мусурманскими брюками». Если не принять во внимание некоторые терминологические различия (келеоз – мотня, нарван и др.) элементы кройки поясных брюк: подол, мотня, пояс, шнур для штанов, или закрепитель брюк был характерен и для региона. Пояс брюк, изготовленный из вязаной шали шили из хлопчатобумажной ткани. Шерстяную шаль ткали грубо, поэтому часто в мотню брюк ставили подкладку из ситца или сатина. Подкладка мотни иногда была из белья. Именно поэтому, в некоторых деревнях Ширвана вместо слова «мотня» использовали слова «бельё» или «брючное бельё». В регионе Шеки – Закатала иногда брючное бельё, называемое «хишдек», в зависимости от направления хозяйственной деятельности, образа ежедневной одежды, кроили и шили тонко и толстым образом [5, с. 189]. При покраске бязи в синий цвет, «хишдек» брюк, называемых «гедек» шили из толстой ткани. Такие, широко

распространённые среди бедных брюки, были в моде. Детские брюки одного и того же типа (с шунтом – поясом, переходом, финка) существовали и среди татар и таджиков. Шнур был для поддержания брюк на поясе, в поясок надевался шнур, чтобы поддержать открытым подол брюк. С этой точки зрения, такие брюки также назывались «маленькие открытые брюки». Пояс брюк с переходом был без поясного, подол был сморщенный. Позади, на кости таза, на обе стороны основания брюк, в 12–15 см друг от друга, шили переходы с петлёй на конце. Эти переходы лентовидного вида делались поперёк со спиной, приводились вперёд над поверхностью плеча, здесь закреплялись пуговицами, сшитыми на основание брюк. И подол, и пояс брюк, которых называли «финка», шили сморщенными, иногда сюда вставляли и резину. Его шили в основном из чёрного и синего ситца. Начиная с 40-х годов XIX-го века, финка была заимствована от русских сектантов, переселённых в Азербайджан (молокане, духоборы, субботники и др.) [6, с. 19]. В XIX–XX-х веках архалук (дон) был самым массовым видом одежды в городской культуре одежды у Гянджинцев. Его одевали над рубашкой, а в холодное время под чухой. Архалук, считавшийся наружным видом одежды, до последнего времени играл значительную роль в культуре одежды старшего поколения. Из национальной одежды, характерной для региона, можно отметить стёганые и с нарукавником (в перчатке) [7, с. 210–215]. По форме воротника, мужские архалуки делятся на три вида: «перекидные», «прямоворотниковые» и «с открытой грудью». Перекидные архалуки в основном одевали молодые и богатые мужчины. Подол перекидного архалука, обычно был сморщенным. Поэтому, иногда он назывался архалук «детское платье». Архалук, как правило, шили с подкладкой, иногда в его спинную часть ставили шитое украшение с геометрическим орнаментом. В кройке мужских архалуков и их оформлении украшениями, бросались в глаза некоторые особенности. Ленкоранский архалук мало отличался от Бакинских одежды по внешнему виду. Руки обеих архалуков кроились прямо и постепенно становились уже к запястью. Обе архалуки были отрезанными с пояса, начиная с линии пояса, завершались дополнительным подолом со складкой в 1 см. Передние крылья обеих архалуков спереди завязывались шнуром. В отличие от этого, часто Гянджинские архалуки кроились перекидные (парноворотниковые), в шею ставился прямо шейник, шириной 4 см. Подол этого вида архалука кроили из 7–9 штук не складчатой ткани трапецевидной формы, называемой «ках». Такой вид архалука, имеющий такую кройку, в Ширванском регионе назывался «кахский архалук». В отличие от архалука «слоистая группа», передние крылья Гянджинского архалука, обычно, полностью кроились вместе с торсом. Архалуки из Губы, Борчалы, Казача и Шамсадина, хотя и были похожи друг на друга, сильно отличались от архалуков других регионов широкой и длинной кройкой подола. У этого типа архалуков в передней части часто ставились разрезы. А это способствовало их сгибанию и зацеплению с кушаком. Руки этих архалуков кроили прямо и длинно, предплечье завершалось нарукавником. Наружники в запястье закреплялись пуговицами. В умеренную погоду архалук свободно надевали как верхнюю одежду. В холодную погоду длинный подол архалука, который

одевался под чухой, во время работы складывали и прикрепляли к ремню. Как правило, бедные к поясу архалука прикрепляли неширокий кожный ремень (перекидной), а богатые прикрепляли «пояс» из галуна, сотканного серебряной нитью. В обоих случаях к ремню прикрепляли кинжал. По методу кройки, одним из традиционных типов верхней одежды был чуха. Согласно В. В. Радлову, слово «чуха» по происхождению тюркское, в своё время использовался в смысле сукна. Как и архалук, и чуху кроили и шили из трёх частей, торса, подола и руки. Но, в отличие от архалука, подол чухи был длиннее. На торс (тело) и руки чухи, сшитой из вязаной шали или сукна, ставилась изнанка из тонкой ткани (шёлк, или хлопок). Задняя часть (складчатой) чухи со сборками, характерной для региона, состояла из спины и подола и кроилась из двух частей. Для тесного соприкосновения с телом, спину чухи перекрёстно кроили со сторон, двигаясь вниз и с условием сужения. С этой целью, края спины присоединялись к передним крыльям с помощью «подмышек». Чуха с коротким подолом называлась «черкесской чухой», и его надевали сверху архалука. Чуху богатых мужчин шили из дорогих тканей, а грудь украшали козырями. Раньше козыри использовали для сбора патронов, потом он носил характер декоративного украшения [8, с. 683]. Одно время, чуху, которая была неотъемлемой частью культуры горожан, называли также «бурунчак». Обычно, воротник чухи одевали в открытом виде. Свадебная чуха соответствовала цвету архалука. Если архалук был светлого цвета, то чуху шили из тёмной ткани и наоборот. «Атмагол» чуха, который занимал главное место в наборе наружной одежды и в определённой степени содержащий в себе региональные отличительные функции, носил Общекавказский характер. Кстати, отличительная черта ингилойской чухи состоит в том что, они имеют висячие длинные рукава, несущие декоративные цели. А. Fon – Plotto, наблюдавший близко эту черту, говоря об ингилойской чухе, писал что, поверх архалука они, как и грузины, надевали чуху с длинными рукавами. Видно что, автор в то время, не имея возможности исследовать Азербайджанскую среду, не знал, что этот вид чухи был широко распространён в то время в Азербайджане под названием «атмагол». Разрез руки казахской чухи был или прямой или овальной формы и значительно расширялся к запястью. В передней части чуха застёгивался пуговицами в количестве пяти штук. Разрез воротника торса этой чухи был треугольной формы, грудь украшалась козырями. Гянджинская чуха отличалась от другой чухи по разрезу воротника. Его шейная часть окружалась вертикальным шейником высотой 3 см. К краю воротника до разреза пояса шили дополнительную «обшивку» шириной 2 см. «Бекская чуха» новобрачных, обычно, была белого цвета. Стало традицией положить среди подарков, посланных из дома невесты в дом мужа, обязательно белую чуху. В Миль – Мугане такую чуху называли «новобрачный». В прошлом шили рубашки из белого ситца, известного под названием Хумаюн. В зимнее время надевали архалук–чуху (одностороннюю, двустороннюю) с начинкой, наколенник, телогрейка. Ранее рубашки были без воротников. А распространение рубашки с разрезом воротника можно впоследствии объяснить влиянием города. А рубашки с воротником в сторону были наиболее распространены в Кедабекском районе. В городе также были одежды

профессионального характера. Обычно, мужчины, занимавшиеся ремеслом и торговлей, надевали передник (фартук). На северо–западе Азербайджана тёплый вид одежды, который заменял тулуп, изготовляли из мелкого войлока с названием чопоз. Чопоз с полурукавом бедные надевали в зимнее время. В Гяндже мужские головные уборы изготовляли из кожи, войлока, парчи и т.д., то есть трёх видов. Такие образцы можно встретить и сегодня. И в музее краеведения можно встретить шапки трёх видов. А в произведении «Әсаиб–әд дүнуа» неизвестного географа XIII–го века говорится, что молодые жители Гянджи и окрестности в большинстве своём носили на голове «батла», то есть войлочные шапки [9, с. 245]. В зимнее время также использовали чалму из шерсти с наушниками и шапки из сукна. В начале XIX – XX–го века среди мужских головных уборов особое место занимает шапка из дублёной кожи барана. Состоятельные мужчины заказывали шапку из кожи «каракуля». В прошлом кожу каракуля привозили со стороны, в основном из Средней Азии, Крыма и Ирана. Поэтому эту шапку называли «Бухара», или «Ширази». Появилось несколько типологических типов по форме шапок из местной кожи. Острая шапка была конусовидной, также называлась «Шапка Зарнава», «Шапка для муллы», «Гянджинская шапка», «Зюлля шапка». «Гянджинская шапка», шитая Габалинским методом, была сшита и кроена из 4–5–и частей. Его шьют наизнанку ручным шитьём, после шитья подкладки, выворачивают на лицевую сторону. Очень часто бахрому шапки закручивали и завивали особым способом. Шапка вязанка по форме немного выпуклая и обладала широким ободом. Его называли «Плоская шапка», «Чабанская Шапка», «Ярба Шапка», «Мотал шапка», «Копан шапка». Среди головных уборов, сшитой из парчи, особое место занимали арагчин, то есть тубетейка (это слово в буквальном смысле переводится как собирающий пот), чалтари, кюлах, башлык, и др. Каждый из них одевали по различным поводам. Тубетейку, обычно, надевали для защиты от сильного пота и изготовляли из ценной кожи. Поэтому, его шили, в основном, из хлопчатобумажной ткани, впитывающей пот. Поверхность тубетейки, обычно, украшали шитыми узорами различного характера. Начиная с XX–го века, можно было часто встречать интеллигентов, носящих фески. Его в основном надевали в Турции интеллигенты, получившие образование за рубежом и вернувшиеся обратно. Духовенство, в основном муллы, эфенди, муфтии и сеиды, носили тюрбан. Тюрбан, обычно представлял собой белую шёлковую парчу, которая заворачивалась в особой форме вокруг тубетейки и кюлаха, что по персидски означает шапка. Размер тюрбана кроили по индивидуальному росту каждого лица. Его использовали не только как головной убор, но в случае необходимости и как скатерть, кушак и иногда и как саван. До первой половины XIX–XX–х веков, нижняя одежда состояла, как и прежде, из шёлковых носков, бадыш, портянок, онучей, поверх надевали лапти, башмаки, налейн (старинная женская обувь, без задника), сапоги, чувяки, шетель, мест и т.д. Традиционные обуви по материалу и по способу изготовления делились на косала (обработанная козлиная шкура), тумач, атви, мушкю, то есть обуви шили из кожи, а также сотканые изделия (носки, бадыши, портянки, онучи, шаль для ноги), то есть с типологической стороны делились на две части. Как известно, в том числе и в

городском быту, считалось грубой ошибкой входить в дом в обуви. Даже для этого, на балконе, или около дома были особые места, называемые «для снятия башмаков», «для обуви». Когда члены семьи, или гости входили в дом, они оставляли свои грязные от пыли и грязи обуви и надевали шетели. Только после этого, они входили в дом, устланный палазом и коврами. Этот обычай остался и сейчас. С начала XX-го века, башмаки стали шить из хрома, шавро, подошвы. У башмака только ступня была открытой. Для пятки башмака изготавливали ивовую подкову из железа или сетки. Его низ был вертикальным и немного складывался назад, а задняя часть оставалась открытой. Башмаки были двух видов, «дамский» для женщин и «мужской» мужчин [10, с. 281]. Другим нарядом для обуви являются сапоги, у которого поддонник шили из дублёной кожи, подошва из обработанной козлиной шкуры, длинная горловина шилась из тумача и мушкю. Сапог, у которого низ складывается назад, в основном, надевали богатые мужчины. Во время длительного путешествия для прищипоривания коня, на каблук сапога надевали шпоры. Поскольку их надевали, держа за голенище (горло), и стягивая (дёргая), из-за этой причины его называли «чекме» (сапог). В XIX-м веке Гянджа занимала особое место среди центров по производству Сапогов. В 1849-м году здесь работало 75 сапожных мастеров. «Мести», которое было связано с богослужением, надевали в домашних условиях в основном мужчины, совершающие намаз и молящиеся богу. И низ и верх мести шили из тумача, поэтому при выходе из дома на улицу поверх мести надевали обувь. С начала XX-х годов, в результате усиления товарно-денежных отношений, в быт из Османской Империи проникли Европейские элементы одежды, фабричные товары, сшитые одежды, обуви, платья, жакеты, джемперы, сапоги, и др., виды одежды, но, несмотря на это национальные виды одежды сохраняли свою специфику. Даже традиционные головные уборы имели особое значение.

#### Список использованных источников

1. Veysalova V. Azərbaycan məhəbbət dastanları etnoqrafik mənbə kimi. – B., 2004.
2. Mustafayev A. N. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi. – Bakı, 2009.
3. Mustafayev A. İngiloyların maddi mədəniyyəti. – Bakı, 2005.
4. Karakashly K. T. Материальная культура азербайджанцев. – Баку, 1964.
5. Кличевская З. А. Азербайджанский женский костюм XIX в. из села Оджек Халданского района. – Баку, 1951.
6. İbadova G. Azərbaycanın müasir folklor qruplarının milli geyim ənənələri. – Bakı, 2013.
7. Kərimov E. «Azərbaycanın tarixi – etnoqrafik bölgələri» // Tarix və onun problemləri. – B., 1998. – №3, II məqalə. – S.210–215.
8. Народы Кавказа, II том / Под редакцией Б. А. Гарданова, А. Н. Гулиева и т.д. – Москва, 1962.
9. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. II cild. – Bakı: «Şərq-Qərb», 2007.
10. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. XI. – Тиф., 1891.

#### References

1. Veysalova V. Azərbaycan məhəbbət dastanları etnoqrafik mənbə kimi. – B., 2004.
2. Mustafayev A. N. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi. – Bakı, 2009.
3. Mustafayev A. İngiloyların maddi mədəniyyəti. – Bakı, 2005.
4. Karakashly K. T. Material'naja kul'tura azerbajdzhancev. – Bakı, 1964.
5. Klichevskaja Z. A. Azerbajdzhanskij zhenskij kostjum XIX v. iz sela Odzhək Haldanskogo rajona. – Bakı, 1951.

6. İbadova G. Azərbaycanın müasir folklor qruplarının milli geyim ənənələri. – Bakı, 2013.

7. Kərimov E. «Azərbaycanın tarixi – etnoqrafik bölgələri» // Tarix və onun problemləri. – B., 1998. – №3, II məqalə. – S.210–215.

8. Народы Кавказа, II том / Под редакцией Б. А. Гарданова, А. Н. Гулиева и т.д. – Москва, 1962.

9. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. II cild. – Bakı: «Şərq-Qərb», 2007.

10. Sbornik materialov dlja opisaniya mestnostej i plemen Kavkaza. Вып. XI. – Tif., 1891.

**Gamzaeva N. G., PhD, Institute of Archaeology and Ethnography (Azerbaijan, Baku), piragaimayilzade@gmail.com**

#### Men's clothing for the population of the city of Ganja in XIX – XX centuries

*XIX – XX centuries Ganja city was different with the richness of the culture among other Azerbaijani cities. Men clothes of Ganja city has been distinguished for the construction form and material of clothes. The article analyzed sets of men clothes of Ganja city.*

**Keywords:** Ganja, culture, men's clothing sets, national clothes, daily clothes.

**Гамзаева Н. Г., докторант, Институт археології та етнології НАНА (Азербайджан, Баку), piragaimayilzade@gmail.com**

#### Чоловічий одяг для населення міста Гянджа в XIX – XX ст.

*У XIX – XX ст. Гянджа відрізняється багатством культури серед інших міст Азербайджану. Чоловіки одяг розділяли на повсякденний, святковий і сезонний одяг. У статті проаналізовано набори одягу у місті Гянджа.*

**Ключові слова:** Гянджа, культура, чоловічий одяг, національний одяг, повсякденний одяг.

\* \* \*

УДК 39;572.9

**Гагев Ф. А.,**

младший научный сотрудник, Национальный музей истории Азербайджана Национальной академии наук Азербайджана (Азербайджан, Баку),  
aghavevfuad2@gmail.com

#### РЕЛИГИОЗНЫЕ АСПЕКТЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ВОЕННОГО ВЕДОМСТВА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И МУСУЛЬМАН КАВКАЗА В XIX ВЕКЕ

*Рассматриваются религиозные аспекты взаимоотношений военного ведомства Российской империи с представителями мусульманского населения региона Северного Азербайджана. Доказано, что политика привлечения коренного населения к военной службе, при том, что официальные власти вынуждены были учитывать особенности исламского вероучения, служила одной из важных целей российской самодержавия по укреплению военного и политического положения империи в регионе Южного Кавказа. Автор считает, что, несмотря на политику великодержавного шовинизма, конфессиональная терпимость в отношении мусульман, несших службу в военных структурах империи, способствовала формированию относительно лояльного отношения местного населения по отношению к официальным властям.*

**Ключевые слова:** мусульмане, Собственный Его Величества Конвой, император, мулла, «Алиева секта», присяга.

(статья друкється мовою оригіналу)

Процесс завоевания территории Северного Азербайджана со стороны российского самодержавия поставил перед официальными властями вопрос о необходимости выстраивания определённой стратегии религиозной политики. Перед российским самодержавием встала проблема налаживания взаимоотношений с представителями главной конфессиональной группы населения этого региона – с мусульманами. В ходе завоевания Южного Кавказа колониальная политика, основанная с одной стороны на жёсткости по отношению местного населения, с другой стороны ставила вопрос о привлечении представителей мусульманской населения на военную службу российскому правительству. Военное

ведомство Российской империи считало одной из важных задач удовлетворение религиозных потребностей воинов не только православного вероисповедания, но и представителей иных конфессий, прежде всего мусульман, как второй по численности религиозной группы в России.

Следует отметить, что участие местного мусульманского населения в русско–иранской войне 1826–1828 гг. по сравнению с русско–иранской войной 1804–1813 гг. носила более широкий характер. В боевых действиях в составе войск Отдельного Кавказского корпуса участвовали азербайджанские конные и пешие ополчения, свыше 12 тыс. человек. Эти так называемые «дружины», «мусульманская», или «татарская» конница представляли собой в отличие от азербайджанских ополчений периода первой русско–иранской войны более организованные иррегулярные войска.

Воины из числа мусульман региона активно участвовали в боевых действиях русско–иранской и русско–турецкой войн. В мае 1828 года из азербайджанцев были сформированы пешие и конные иррегулярные формирования численностью до 2500 человек. Наряду с этим российский командованием был сформирован «один сарбазский (пехотный – Ф. А.) батальон из эриванских мусульман» под командой офицера–азербайджанца. Помощником командира батальона был назначен русский штабс–офицер. Батальон состоял из 8 пехотных рот, в каждой роте было 2 обер–офицера, 9 унтер–офицеров, 3 музыканта и 130 рядовых. Всего в чем насчитывалось 16 обер–офицеров, 72 унтер–офицера, 26 музыкантов и 1040 рядовых [4, с. 129].

Среди них были полковник русской службы Аббас–Кули–Ага Бакиханов, капитан первого конно–мусульманского полка Фараджулла–бек, поручик Фехрат–бек и др. В кампанию 1829 года против войск Османской империи воевали азербайджанские воины в составе конницы под командой Н. Н. Раевского, с успехом выполнявшие ответственные боевые операции (взятие крепости Хертвис, Соганлугское сражение). Об исключительном доверии к азербайджанским воинам свидетельствует тот факт, что во время сражения под селением Харт 19 июля 1829 года первым на прорыв турецких позиций был брошен 2–й конно–мусульманский полк.

Участие азербайджанских воинов в боевых действиях потребовало от чиновников уделить пристальное внимание вопросам удовлетворения духовных потребностей мусульман. Среди высших сановников из окружения императора Николая I повышенное внимание этому вопросу уделял один из ближайших сподвижников самодержца, глава «высшей политической полиции» генерал–адъютант граф Александр Христофорович Бенкендорф, больше известный широким кругам общественности того периода своей деятельностью на должности руководителя III Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии и шефа жандармов. При этом он также был первым управляющим Главной Императорской квартирой, к которой был причислен Собственный Его Императорского Величества конвой – личная охрана монархов. В XIX веке в состав этого подразделения входили и мусульмане из Крыма и Кавказа.

А. Бенкендорф уделял большое внимание религиозным аспектам службы мусульман конвоя. В 1829 году в

«Правилах для обучения горцев, подготавливаемых для службы в Собственном Его Императорского Величества конвое в Дворянском полку» Бенкендорф писал: «Не давать горцам свинины и ветчины. Строго запретить насмешки дворян и стараться подружить горцев с ними. Эффендию разрешать посещать горцев, когда он пожелает, даже в классах. Наблюдать, чтобы во время молитвы горцев дворяне им не мешали... чтобы насчет веры горцев ничего дурного не говорили и не советовали переменить её» [5, с. 61]. В марте 1830 года по поводу мусульманских праздников горцам было выдано 500 рублей. Дальновидный чиновник Александр Христофорович считал чрезвычайно целесообразным выстроить эффективную систему взаимоотношений официальной власти не только с суннитской, но и с шиитской частью мусульманского населения Кавказа.

Одной из действенных мер для привлечения мусульманского населения на службу российскому самодержавию был указ императора Николая I, объявленный великому князю Михаилу Павловичу, занимавшему с 1831 года должность начальника Пажеского и всех сухопутных кадетских корпусов, военным министром 19 декабря 1834 года – «О присылке в Кадетские Корпуса детей почетных Мусульман Кавказского края» гласил: «Государь Император Высочайше повелеть соизволил: детей почетных мусульман Кавказского края присылать в Кадетские Корпуса, от 20 до 30 в год, но не более, независимо от тех из почетнейших которые будут назначены в Пажи, и тех, кои в родстве со служащими в Конвое Его Величества, доставляя их вообще в год два раза, смотря по времени выпусков из Корпусов в Офицеры» [1, с. 111]. Этим шагом фактически были заложена основа для привлечения на военную службу российскому самодержавию молодого поколения мусульманской аристократии региона.

Следующим шагом в политике привлечения мусульман на военную службу стало утверждение императором Николаем I по ходатайству генерал–фельдмаршала Паскевича 2 июня 1835 года «Положение об иррегулярном Закавказском конно–мусульманском полку», согласно которому в состав создаваемого из уроженцев Северного Азербайджана полка входили командир, 2 помощника командира полка, 6 командиров сотен, 18 помощников сотенных командиров, 48 урядников, 600 нижних чинов и 198 нестроевых нижних чинов. По распоряжению командира Отдельного Кавказского корпуса к полку прикомандировывались два офицера из состава войск корпуса, владевших азербайджанским языком – один в должности полкового адъютанта, другой в должности полкового квартирмейстера и казначея. Срок службы в полку был назначен в четыре года. Командир полка назначался из русских офицеров, владевших азербайджанским языком, и утверждался приказом императора.

При назначении на должности офицеров принимались во внимание два условия: «Известная преданность российскому правительству и происхождение из лучших закавказских фамилий». Все чины полка получали жалование от казны. 11 марта 1839 года высочайшим указом из состава полка была сформирована в числе 30 человек команда мусульман для Собственного Его Императорского Величества конвоя: «В команду сию избираются люди способные к гвардейской службе и

отличные храбростью, исправностью, поведением». Команда вошла в состав Лейб-гвардии Кавказско-Горского полускадрона. Воины данного подразделения имели форму, составленную на основе национальной мужской одежды, питались блюдами национальной кухни. Таким образом, привлечение представителей мусульманского населения из аристократических кругов на военную службу стало в определенной степени признанием лояльности этой части местного населения. Команда неотлучно сопровождала императора и членов его семьи, охраняла императорские дворцы и резиденции, участвовала в торжественных мероприятиях, принимала участие в войнах. Впоследствии команда была названа 4-м (мусульманским) взводом Кавказского эскадрона конвоя [3, с. 19].

Процесс завоевания Южного Кавказа Российской империей привёл к формированию особых методов проведения в этом регионе религиозной политики, в частности к складыванию неизбежного в данных конкретных условиях прагматического подхода, учитывающая местные особенности исламского вероучения. Имперские политики старались умело использовать в интересах самодержавия традиционное противостояние последователей «Омаровой секты» (суннитами – Ф. А.) и «Алиевой секты» (шиитами – Ф. А.)

В 1842 году 15 января Бенкендорф писал военному министру Александру Ивановичу Чернышеву, который параллельно курировал административно-хозяйственные дела Главной Императорской квартиры «Нижние чины Команды Мусульман Собственного Его Величества Конвоя, дети почётных мусульман, находящиеся на воспитании в военно-учебных заведениях, как равно мусульмане, занимающиеся торговлею в Санкт-Петербурге, будучи Алиевой секты, совершенно различной от той (т.е. Омаровой – Д. А.), к которой принадлежит Эффендий Л. Гв. Кавказско-Горского Полуэскадрона, обратились с просьбой об исходотайствовании Высочайшего Его Императорского Величества соизволения утвердить при оном Полуэскадроне одного муллу Алиевой секты для исполнения богослужения и треб по их обряду. Принимая во внимание просьбу сих Мусульман и ходатайство по сему предмету Военно-Походного Начальника Кянгерлинских всадников Генерал-Майора Эксан Хана, я имел счастье повергать оную на Всемилостивейшее воззрение Государя Императора, всеподданнейше испрашивая утвердить в сие звание находящегося ныне в Санкт-Петербурге по частным дела Алиевой секты Муллу Алекпар Абдула-Оглы, согласно желанию Всех мусульман, с тем однако, чтобы пред истечением положенного 4-летнего термина для службы Эффендия Л. Гв. Кавказско-Горского Полуэскадрона был всегда присылаемым с Кавказа другой (шиитский – Д. А.) мулла на смену, ибо из сего предвидется и та польза, что по возвращении его на родину он влиянием своим в народе может послужить к утверждению единоземцев своих в преданности Правительству им благодетельствующему. Относительно же содержания сему мулле, я испрашивал повеления Его Величества, определить ему ту сумму, которая до 1835 года отпускалась по штату Высочайше утверждённому в 30 день Апреля 1830-го переводчику при Собственном конвое и выдача которой прекращена в том внимании, что все Офицеры, зная Русский язык, не имели в переводчике надобности». Его императорскому

Величеству на всеподданной докладной записке моей по сему предмету благоугодно было собственноручно написать: «Согласен» [2, с. 70].

По данным известного российского историка Д. Арапова, со ссылкой на материалы данного дела 25 февраля 1842 года, мулле «Алиевой секты» в Санкт-Петербурге было положено следующее годовое содержание: жалованья – 343 руб. 20 коп., столовых денег – 313 руб. 90 коп., на продовольствие денщика – 54 руб. 45 коп. Таким образом, личное денежное содержание шиитского муллы (657 руб. 10 коп. серебром) примерно равнялось тогдашнему годовому окладу армейского капитана (чин IX класса, годовой оклад 666 руб. серебром) [2, с. 71].

Подобное терпимое довольное отношение к представителям не только суннитской, но и шиитской части населения происходило, прежде всего, из осознания того факта, что шиитское население могло проявлять благосклонное отношение к давнему противнику Российской империи – шиитскому Ирану, а то время как сунниты больше тяготели к другому противнику России – Османской империи, официальной религией которой был суннизм. По сведениям известного русского востоковеда Н. В. Ханькова, в 1848 году на территории Южного Кавказа проживало 428 487 мусульман, в том числе суннитов – 215 226, шиитов – 213 261 [5, с. 373].

Также не остались вне поля зрения чиновников военного ведомства и вопросы паломничества воинов-мусульман к святым местам исламской религии – Мекке и Медины. Учитывая, что одним из обязательных требований исламского вероучения являлась обязанность совершить паломничество (хадж) хотя бы раз в жизни, чиновники должны были испрашивать распоряжений в данном вопросе непосредственно в высших военных инстанциях. И здесь мнение военных чиновников и высших сановников империи было по большей части отрицательным. В первой половине XIX века разрешения на паломничество военных чинов из мусульман было воспрещено: «Господину Командиру Отдельного Оренбургского корпуса. Ваше Высокопревосходительство рапортом от 29 ноября 1842 года за №1227 донося, что некоторые из состоящих в иррегулярных войсках чиновники и нижние чины, а равно духовные из магометан обращаются с просьбами об увольнении их в Мекку и Медину для поклонения магометанской святыне, – испрашиваете в руководство разрешения по этому предмету. По всеподданнейшему о сем докладу Государь Император, находя продолжительные отлучки, коих требует следование в означенные места, несовместимым с обязанностями службы, изволил решительно воспрещать увольнение туда воинских чинов; Его Величеству благоугодно, дабы соблюдаемы были меры, принятые в этом отношении по Кавказу и Закавказскому краю, т.е. отклонять богомольцев от путешествий в Мекку и Медину под разными благовидными предложениями» [2, с. 69].

На наш взгляд отказ в паломничестве для воинов-мусульман был связан, прежде всего, с тем, что российские власти боялись морального влияния на военных-мусульман со стороны турецких властей, контролировавших в тот период территорию Саудовской Аравии (где находились святыне места ислама).

Не обошли своим вниманием российские чиновники и вопросы празднования мусульманских праздников и

памятных дат. В 1868 году на запрос Главного штаба Военного министерства относительно увольнения нижних чинов из мусульман Южного Кавказа в праздники «их закона» Департамент духовных дел иностранных исповеданий сообщил, что нижние чины сунниты должны быть увольняемы от обязанностей службы в праздник Рамазан байрам и Курбан-байрам на три дня каждый раз, а шииты сверх означенных праздников должны соблюдать также траурный день по убитому имаму Гусейну 8, 9 и 10 день Мухаррама каждого лунного года и персидский новый год (Науруз) – три дня, начиная со дня весеннего равноденствия (9, 10 и 11 марта).

Отдельного внимания заслуживает вопрос воинской присяги для мусульманам, так как для них была разработана своя, отличная от воинской присяги представителей других конфессий, процедура её принятия. Отдельного внимания заслуживает вопрос принятия присяги воинами-мусульманами: «Порядок приведения к присяге магометан следующий: 1) присягающий должен во время присяги держать два перста правой руки своей на раскрытом Алкоране, повторять слова присяги, которые ему читает духовное лицо магометанской веры, и по окончании клятвы целовать слова Алкорана; 2) лицо, наряженное для присутствия при принятии присяги, обязано: а) поверять правильность выполнения оной по тому столбцу (прилож. формы), в котором татарские или другого восточного языка слова присяги изображены русскими буквами, и б) наблюдать, чтобы духовные лица магометанской веры, во время чтения присяги не произносили фразы по-арабски: иншааллах, а по-татарски: аллах-тилясе (т.е. Богу угодно), а также не переменили своего места и положения; 3) в тех местах, где не окажется духовного лица магометанской веры, приведение к присяге магометан должно быть возлагаемо на кого-либо из мусульман грамотных, а если присягающий сам грамотен, то ему самому предоставляется читать слова присяги» [7, с. 54].

Каждый воин-мусульманин произносил при принятии присяги клятву на тюркском (азербайджанский – Ф. А.) языке «Я, написавший внизу бумаги сей имя свое, клянусь Господом Всемогущим, в присутствии преславного Корана, произнося клятву: валлахи, билляхи, таллахи, в том, что взял на себя и обязался служить верою и правдою Его Императорскому Величеству, моему Августейшему Владыке и Повелителю, Всемилостивейшему Императору, Самодержавному Государю всея России Николаю Александровичу, и истинному и природному Наследнику Его Царства, Его Императорскому Высочеству Государю Цесаревичу и Великому Князю Алексею Николаевичу, и Им во всем повиноваться; и на службе Их не отступать от пролития крови моей и ради ...Беру Бога Всевышнего и Правого в свидетели сей моей клятвы. Да требует Он с меня в ней отчета вечно и непрерывно и да лишит Он меня Своего покрова и Своего милосердия, если я не выполню оной. Заключаю сию мою клятву целованием преславного Корана. Аминь» [7, с. 55].

Ключевым моментом в принятии присяги на Коране было то, что принятие присяги было обусловлено именно соблюдением исламских традиций в этой, казалось бы, абсолютно православной традиции.

Таким образом, подводя итоги данному вопросу, можно констатировать, что политика российского самодержавия, учитывающая религиозные нужды

мусульман, находившихся в рядах российской армии, привела к положительным результатам и способствовала в определенной степени сохранению лояльности мусульман региона официальным властям.

#### Список использованных источников

1. Арапов Д. Ю. Ислам в Российской империи // Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика). – М., 2001. – 367 с.
2. Арапов Д. Ю. Императорская Россия и мусульманский мир. – М.: Изд. Наталис, 2006. – 480 с.
3. Ахмедов С. Из истории зарождения военной униформы в Азербайджане // Журнал «İrs» – «Наследие». – 2008. – №4 (34).
4. Ибрагимбеги Х. М. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века. – Москва: Изд. «Наука», 1969. – 151 с.
5. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20–60 гг. XIX в. Ч. II. – М. – Л., 1936.
6. Петин С. Собственный Его Императорского Величества Конвой. – СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1899. – 436 с.
7. Свод военных постановлений 1869 года. Ч. 2. Войска регулярные, кн. 6. Комплектование войск и управлений, заведений и учреждений военного ведомства. – Изд. 2-е. – СПб., 1907.

#### References

1. Arapov D. Ju. Islam v Rossijskoj imperii // Islam v Rossijskoj imperii (zakonodatel'nye akty, opisanija, statistika). – M., 2001. – 367 s.
2. Arapov D. Ju. Imperatorskaja Rossija i musul'manskij mir. – M.: Izd. Natalis, 2006. – 480 s.
3. Ahmedov S. Iz istorii zarozhdenija voennoj uniformy v Azerbajdzhanе // Zhurnal «İrs» – «Nasledie». – 2008. – №4 (34).
4. İbragimbeği H. M. Rossija i Azerbajdzhan v pervoj treti XIX veka. – Moskva: Izd. «Nauka», 1969. – 151 s.
5. Kolonial'naja politika rossijskogo carizma v Azerbajdzhanе v 20–60 gg. XIX v. Ch. II. – M. – L., 1936.
6. Petin S. Sobstvennyj Ego Imperatorskogo Velichestva Konvoj. – SPb.: Tip. A. S. Suvorina, 1899. – 436 s.
7. Svod voennyh postanovlenij 1869 goda. Ch. 2. Vojaska reguljarnye, kn. 6. Komplektovanie vojsk i upravlenij, zavedenij i uchrezhdenij voennogo vedomstva. – Izd. 2–e. – SPb., 1907.

*Aghayev F. A., Research Associate, National Museum of History of Azerbaijan National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan, Baku), aghayevfuad2@gmail.com*

#### The religious aspects of the relationship of the military department of the Russian Empire and the Muslims of the Caucasus in the XIX century

*We consider the religious aspects of the relationship of the military department of the Russian Empire with the representatives of the Muslim population in the Northern Azerbaijan. It is proved that the policy of attracting the indigenous population for military service, despite the fact that the authorities had to take into account the peculiarities of the Islamic faith, served as one of the important goals of the Russian autocracy to strengthen the military and political situation of the empire in the South Caucasus. The author believes that, despite the policy of great-power chauvinism, religious tolerance towards Muslims, carried the service in the military structures of the empire, promoted the formation of relatively loyal attitude of the local population in relation to the authorities.*

**Keywords:** Muslims, His Majesty's Own convoy, the emperor, the mullah, «Aliyev sect», the oath.

*Ağayev Ф. А., молодший науковий співробітник, Національний музей історії Азербайджану Національної академії наук Азербайджану (Азербайджан, Баку), aghayevfuad2@gmail.com*

#### Релігійні аспекти взаємовідносин військового відомства Російської імперії і мусульман Кавказу в XIX столітті

*Розглядаються релігійні аспекти взаємин військового відомства Російської імперії з представниками мусульманського населення регіону Північного Азербайджану. Доведено, що політика залучення корінного населення до військової служби, при тому, що офіційні власті змушені були враховувати особливості ісламського віровчення, служила однією з важливих цілей російського самодержавства щодо зміцнення військового і політичного становища імперії у регіоні Південного Кавказу. Автор вважає, що, незважаючи на політику великодержавного шовінізму, конфесійна терпимість щодо мусульман, які несли службу у військових структурах імперії, сприяла формуванню щодо лояльного ставлення місцевого населення по відношенню до офіційних властей.*

**Ключові слова:** мусульмани, Власний Його Величності Конвой, імператор, мулла, «Алієва секта», присяга.

\* \* \*



УДК 94(479.24)

**Теймурова Г.,**  
диссертант, Азербайджанский  
университет туризма и менеджмента  
(Азербайджан, Баку), [ecrin\\_eyvazli@live.ru](mailto:ecrin_eyvazli@live.ru)

### РОССИЙСКО–ОСМАНСКАЯ ВОЙНА 1806–1812–х годов и Кавказский фронт

*Исследовано международный статус Османской империи и ее отношений с Россией во время завоеваний Наполеона в начале XIX века. В дополнение к широкому спектру литературы, оригинальные архивные документы раскрывают путь, ведущий из русско–турецкого альянса к русско–турецкой войне.*

*Ключевые слова:* русско–турецкая война 1806–1812 гг., Богдан и Валахия, Кавказский фронт, Слободзея перемирия, Договора Бухареста.

*(статья друкується мовою оригіналу)*

Начиная с конца XVII – и начала XVIII вв. политика Российского царя Петра I, направленная на выход в теплые моря и на расширение своих территорий за счет соседних стран привело к столкновению России с Османским государством. В это время Османская империя держала под своей эгидой Болгарию, Румынию, Венгрию, Трансильванию, Молдовию, Бессарабию, Элисту, Приднепровских земель, Крымское ханство и Черноморские провинции Северного Кавказа, начиная с Балканского полуострова. Черное море являлось внутренним морем Османского государства. Пётр I, потерпевший поражения во время Прусского похода (1711), воздержался от столкновений с Османским государством на этих территориях и направил свое внимание на берега Каспийского моря и при этом, пользуясь кризисом Сефевидского государства, приступил в борьбу за господство на Кавказе. В 1722–1723–х годах Прикаспийские регионы были захвачены со стороны России.

Французская революция (1789–1794) конца XVIII – начала XIX веков оказала решительное воздействие на международные отношения. Сразу после начала революции во Франции, Османское государство признал новый режим Франции и отношения между Францией и Турцией влились в дружескую атмосферу. Даже вплоть до того, что Османский султан Салим III (1789–1807) интересовался мнением французского посла в Стамбуле при решении Европейских вопросов и строил свою политику благодаря мнению французского посла. Но, захват французами в конце 1797 года берегов Арнаутлуга и островов Греции поблизости Моря (Корфа, Кефалонии и других «Семи островов») вызвало беспокойства со стороны Османского государства. Россия потребовала от Османского государства обновления союзного договора от 1798 года и внесения в настоящий договор ряда новых положений. Среди них имелись такие статьи, как «Передача под покровительство России населения с христианским – ортодоксальным вероисповеданием, живущего на территории Османского государства», «Назначение и не освобождение Эфлакских и Богданских воевод без согласия России» и «Признание права свободного плавания военной флотилии России через проливы». Наконец, согласно договору «о союзе обороны», подписанному между двумя государствами 23 сентября 1805 года, Османским государством приняты две последние требования, указанные Россией выше [1]. Настоящий Договор, подписанный в течение девяти

лет, было ликвидировано через несколько месяцев по причине периодического нарушения условий договора Россией и одновременно, по причине запрещения дважды Османским государством плавания военной флотилии России через проливы, что привело к разрезанию войны 1806 года между двумя государствами. В результате угрозы со стороны Наполеона в 1798 и 1805–х годах между Россией и Османским государством был подписан договор о создании против Франции союза и об оказании Франции взаимной помощи, хотя и этот договор не смог изменить агрессивную политику России против Османского государства. Даже Россия, злоупотребляя этой дружбой, пользовалась в Балканах такими факторами как религия и нации, что послужили средствами агитации и пропаганды, которое привело к тому, что народности, живущие в этих регионах, учинили восстание против Османского государства. Было известно, что Россия при первой возможности прибегает к этим мерам, которые направлены против Османского государства.

В декабре 1805 года после завоевания победы Францией на «Войне трех императоров», которую она вела против Австрии и России (война, названная «Аустерлицом») Османская империя, боясь агрессии со стороны Франции, всячески постаралась улучшить взаимоотношений с Францией. Так как, Османская империя, не ожидая посла от Франции, сразу приступила к организации встреч с французским советником Руффином с целью признания легитимности императорства Наполеона [23, с. 81–82]. Одновременно, Османское правительство, пользуясь триумфом Франции над Россией, стремилось к восстановлению прежних позиций на Черном море, при этом прибегая к помощи Наполеона. А Франция в свою очередь, пользуясь положительным течением обстоятельств, пыталась вовлечь Османское государство в войну против России [29, с. 452]. Одним из причин начатия войны являлись действия русских в 1806 году, направленные на инспирацию сербов против Османского государства, при этом, оказывая им всяческую помощь деньгами и обеспечивая их оружием. Русские прекрасно знали, что Османское государство не готово к войне, отчего напали на его земли. Нарушение Россией договора, подписанного с Османским государством, и открытая агрессия со стороны России, привели к тому, что 22 декабря 1806 года Стамбульское правительство приняло решение о закрытии проливов, и объявило войну России. 5 января об этом были уведомлены представителями всех иностранных государств, расположенные в Стамбуле [31, с. 111]. Война протекала в основном в двух фронтах – в Молдавии и Валахии и на Кавказском фронте. Одновременно, между двумя сторонами происходили и морские битвы.

До начала русско–турецкой войны 1806–1812–х годов Россия сумела достаточно укрепить свою позицию на Южном Кавказе. Южный Кавказ имел важнейшее значение с политической и с военно–стратегической точки зрения. Во–первых, захват этого края могло бы решить в пользу России соотношение сил при традиционной русско–турецкой конкуренции. Во–вторых, Россия не сумела завоевать Центральный Кавказ целиком и полностью. Захват Южного Кавказа создавало бы благоприятные условия для блокады территории горцев с севера и с юга. Наконец, русско–английская конкуренция повысила значимость Южного Кавказа, в том числе Азербайджана.

Завоевание этих территорий Россией могло бы нанести большой урон влиянию Великобритании на Востоке, а также на монополию Ост-Индийской компании [14, т. IV, с. 15].

Именно поэтому Россия придавала большую значимость плану завоевания Южного Кавказа, в том числе Азербайджана, и всячески пыталась по быстрее реализовать свое намерение. В XVIII веке Россия впервые вернулась из Азербайджана пустыми руками, куда вторглась с целью завоевания ее территорий. В 1801 году с приходом Александра I к власти Российское правительство приступило к категоричным мерам для осуществления плана завоевания Южного Кавказа, в том числе Азербайджана. Разрозненность и сложнейшая военно-политическая обстановка на Южном Кавказе за указанный период еще больше упростили завоевание этого региона Россией. Царь Александр I воспользовавшийся сложившейся обстановкой 12 сентября 1801 года присоединил к России Каргли – Кахетинское царство [13, т. I, с. 267–268; 39, с. 36]. Затем главнокомандующий Российского войска на Кавказе Кнорринг 26 декабря 1802 года пригласив в Георгиевский зал представителей Губинского и Талышского ханства, одновременно шамхала Таркии, Гарагайтагского усмия, Табасаранского правителя и других правителей Дагестана, заключил с ними договор и взял их под «покровительство» России [38, с. 258–262; 36, с. 485]. После этого Россия начала открытую агрессию и войну против ханств Азербайджана. 29 марта 1803 года российскими войсками было захвачено Джар – Балакен [16, с. 356–363], тогда как Гянджа была завоевана 4 января 1804 года [16, с. 342–343]. В 1805 году Карабахские, Шекинские и Шамахинские ханства были подчинены России на договорной основе [16, с. 366–367; 13, С. II, с. 702–705], а в 1806 году Россией были захвачены Губинские, Бакинские и Дербендские ханства [15, с. 593–594, 598–599].

Штурм Османских войск, осуществляемый 20 февраля 1807 года с целью возвращения Крепости Ребут, расположенный на восточных берегах Черного моря и завоеванный Россией, завершился полным фиаско [13, т. III, с. 538]. Но, турецкое войско сумело отразить нападение на Ахалкалаки русско-грузинских войск в мае 1807 года [13, т. III, с. 530–531]. Одновременно, попытки русских войск, предпринятые для захвата Поты, оказались безрезультативными. Последующие атаки турецкого войска также оказались безуспешными. 18 июня 1807 года на берегах Арпачая между русскими и турецкими войсками произошла решительная битва, которая завершилась победой России. Победа российских войск на берегах Арпачая и контр-удар, нанесенный контр-адмиралом Пустошкином на турецкий гарнизон Черноморского флота в Апаре и полное поражение крепости Анапы обеспечили всеобщую победу российского войска [19, с. 67–68]. Процессы, происходившие в Европе в связи с завоеваниями Наполеона, оказали серьезное воздействие на исход российско-османской войны. Антифранцузские коалиции, созданные с участием России, Англии, Пруссии и Швеции, не смогли предотвратить успешных военных операций Наполеона. Во время проведения Французско-османских переговоров в Париже и в Стамбуле, военные силы Наполеона начали приближаться к западным границам России. Итак, ухудшились отношения между Англией и Россией по той причине что, Россия, не сумела получить помощи от Англии в нужный момент.

В 1807 году российские войска потерпели поражение при Фридлендской битве. При такой ситуации Александр I предложил Наполеону мир. Встреча двух императоров состоялась в Тилзите и 25 июня/7 июля 1807 года, здесь между Францией и Россией был подписан мирный договор. При Тилзитских переговорах, направленных против Англии, были рассмотрены условия совместных действий против Османской империи [16, с. 387–388; 34, с. 642–646]. По Тилзитскому договору Франция принимает на себя посредничество между Россией и Османской империей и в том случае, когда данное посредничество оказывается безуспешным, признавалось право России по продолжению войны против Турции. Одновременно, в том случае, когда данное посредничество Франции между Россией и Османской империей оказывается безуспешным, стороны приходят к согласию о совместных действиях для укоренения гегемонии Османского государства в Балканах [42, с. 433]. Хотя Россия добилась согласия с Францией в некоторых вопросах, в особенности, в Османском вопросе, но обязательства по договору оказались для России тяжелыми условиями [3].

Но, благодаря Тилзитскому договору, Россия добилась на Кавказе самостоятельности своих действий. С подписанием настоящего договора Франция распрашалась с намерением создания союза с Ираном и Османским государством против России [20, с. 38].

Подписание Тилзитского мира между Францией и Россией разочеровало Османское правительство. Для выполнения обязательств, принятых Францией по Тилзитскому договору, Франция предложила правительству Стамбула свое посредничество с целью проведения мировых договоров и завершения войны между Россией и Османским государством. Переговоры между Россией и Османским государством, проводимые в Слобозии (в Румынии) под посредничеством Франции привели к подписанию мирового соглашения между странами 24 августа 1807 года. По Слободзейскому соглашению, подписанному в течение семи месяцев (целью этот срок был продлен на 2 года) российские войска, захватившие Эфлаку и Богду, были обязаны покинуть эти территории в течение 35 дней. В это время Османское войска вернулось в Эдирун [26, с. 55–56]. Франция, которая являлась посредником в ходе переговоров в Слобозии, добилась внесения ряда статей, отвечающих интересам Османского государства в условия мирового соглашения [33, с. 52–53]. Но и тут Россия отказалась выполнить принятые по договору обязательства. Требование Османского военного командования на Кавказе по поводу вывода российских войск из Западной Грузии было отклонено генералом Гудовичем – главнокомандующим российских войск на Кавказе. Российско-турецкие переговоры, проводимые 2 сентября 1807 года на Кавказе, завершились подписанием мирового соглашения в селении Узункалши. По мировому соглашению Россия сумела дислоцировать свое войска в Имертии и в Мингрелии. Российско-турецкие переговоры, проводимые в Яссе, где посредником являлась Франция, также остались незавершенными. Правительство Стамбула, которое столкнулось с двуличной политикой, внедренной Наполеоном против Османского государства, начало придерживаться курса по сближению с Англией и одновременно выступило с инициативой для ведения переговоров с Россией. Переговоры, проводимые с

Англией, завершились подписанием договора Чанакалы (Калеи Султания) 6 января 1809 года [8; 41, с. 341].

Таким образом, обобщая вышеуказанное, следует подчеркнуть, что широкое распространение в начале XIX века агрессорских войн Наполеона, создавало напряженную ситуацию для международных отношений и данная ситуация еще больше ухудшила международную обстановку Османской империи, которая переживала период спада. Агрессорские войны, начатые Россией с широким размахом при такой ситуации на Кавказе и одновременно, открытие Россией фронта на Балканах против Османского государства, привели к поджиганию Российско–Османской войны 1806–1812–х годов. В ходе войны союзная политика Османского государства с Францией не оправдала себя в результате двулличной политики Франции. Франция, подписавшая с Россией в 1807 году Тилзитский договор, оставила Османское государство наедине с Россией без чьей – либо поддержки. Российско–Османская война, начатая после внедрения войск со стороны России в Молдавию и Валахию, велась параллельно на Балканах и на Кавказском фронте. Но, тот факт, что Османское государство оказалось неготовым к войне, нарушение стабильности внутри страны в результате дворцовых переворотов, военно–технический регресс, конфликты и казусы, существующие между полководцами Османской империи на Кавказском фронте, давали России дополнительные преимущества. Россия, воспользовавшаяся этим, захватила проливы Фаш, Аанакара, Апара и Кемхал, расположенные на восточных берегах Черного моря. Впоследствии, Россия обеспечила свое преимущество на двух фронтах до момента подписания мирного соглашения в Слобозии 24 августа 1807 года. Несмотря на то, что срок мирного соглашения, подписанного в Слобозии 24 августа 1807 года, был продлен на два года, всетаки мирные переговоры, проводимые за это время между двумя странами, завершились без реальных результатов. Россия отказалась вывести войска из Эфлака и Богды, благодаря чему в 1809 году начался второй этап военных операций.

Второй период военных операций также завершился для Османского государства фиаско. Судьба войны была предрешена победой российского войска в ходе битв, происходящих в ноябре 1810 года в Ахалцаке, в июне 1811 года в крепости Рушук, что поблизости Будапешта, и в декабре 1811 года в Ахалкалаки [16, с. 414]. Османское государство, потерпевшее поражение на войне, подписало 16 мая 1812 года Будапештский договор с Россией.

По Будапештскому договору, состоявшему из 16 статей, река Прут в Балканах стала границей между Россией и Османским государством; ратифицировались довоенные привилегии Молдовии и Валахии; река Дунай была возвращена Османскому государству вместе с островами; территории, захваченные Россией на Кавказском фронте, были возвращены Османскому государству и были восстановлены те самые границы, которые существовали до войны; признавались некоторые права сербов по самоуправлению [16, с. 419–427] и т.д. Согласно Будапештскому договору Россия выступила защитником интересов армян, проживающих в Османской империи, как это было с христианским населением на Балканах. Аккерманская конвенция 1826 года еще раз подтвердила Будапештский договор 1812 года и уточнила отдельные статьи настоящего договора.

Уступка ряда привелегий и территорий, завоеванных Россией – победителем Росийско–Османской войны 1806–1812–х годов, Османскому государству, и скорейшее подписание Россией Будапештского договора было связано с ожидаемым нападением Наполеоновской Франции на Россию. Спустя два месяца с момента подписания Будапештского договора для России началась Отечественная война 1812 года после нападения Наполеона.

#### Список использованных источников

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HAT. – No.7053.
2. BOA, HAT. – No.7140.
3. BOA, HAT. – No.14149.
4. BOA, HAT. – No.14198.
5. BOA, HAT. – No.15096 A.
6. BOA, HAT. – No.15096 B.
7. BOA, HAT. – No.15756 C.
8. BOA, HAT. – No.42407.
9. BOA, HAT. – No.46677.
10. BOA, HAT, DN. – 1351/52808.
11. Российский Государственный Военно–Исторический Архив. – Ф. ВУА. – Док.401. – Л.1–3.
12. Там же. – Док.6164. – Л.25.
13. Акты собранные Кавказской Археографической комиссией. Т. I; II; III. – Тифлис, 1866; 1868; 1869.
14. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. C. III; IV. – Bakı: Elm, 1999; 2000.
15. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870–ci ilə qədər). Red. S.Əliyərli. – Bakı: Çıraç, 2009.
16. Mahmudov Y. M., Şükürov K. K. Azərbaycan: Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. 1639–1828. Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları. Dörd cildə. I cild. – Bakı, 2009.
17. Mustafazadə T. XVIII yüzillik–XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı–Azərbaycan münasibətləri. – Bakı: Elm, 2002.
18. Nəcəfli G. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı). – Bakı: Nurlan, 2002.
19. Sadıqov H. Rusiya–Türkiyə münasibətləri və Cənubi Qafqaz problemi (1787–1829–cu illər). – Bakı: Elm, 1991.
20. Süleymnov M. Güllüstan müqaviləsi. II hissə. – Bakı: Elm və Təhsil, 2014.
21. Ahmet Cevdet Paşa. Tarih–i Cevdet. 1822–1895. 12 Cilt. İstanbul, Dar üt–tibat ül–amare Matbaası, 1858–1883, C. VI, VII, IX.
22. Budak M. Osmanlı–Rus İlişkilerinde Kafkasya // Avrasya Etüdüleri, Cilt 1, Sayı 4, Kış 1995. – S.101–128.
23. Enver Ziya Karal. Halet Efendinin Paris Büyük Elçiliği: 1802–1806. – İstanbul, 1940.
24. Gökçe C. Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti. – İstanbul: Has–Kutulmuş Matbaası, 1979.
25. Karaer N. Abdürrahim Mühib Efendi'nin Paris Büyükelçiliği (1806–1811) ve Döneminde Osmanlı–Fransız Diplomasi İlişkileri // OTAM, 30/Güz, 2011. – S.1–26. – <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1694/18079.pdf>
26. Kuran Ercumend. Avrupa'da Osmanlı İkamet Elciliklerinin Kuruluşu ve İlk Elcilerin Siyasi Faaliyetleri 1793–1821. – Ankara: Turk Kulturunu Arastırma Enstitüsü Yayınları, 1968.
27. Kurat A. N. Türkiye ve Rusya. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
28. Kuzucu S. Rus Çarlığı I. Pavel Dönemi Osmanlı–Rus Siyasi İlişkileri ve Napolyon'a Karşı Ortak Mücadele // Karadeniz Araştırmaları, Yaz 2013, Sayı 38. – S.75–87.
29. Mustafa Nuri Pasa, Kurumlarıyla Osmanlı Tarihi (Netayıcı'1 – Vuku'at), I–IV / Hazırlayan: Yılmaz Kurt. – Ankara, 2008.
30. Tarihde Türk–Rus İlişkileri. – Ankara: Genkur. Basımevi, 1975.
31. Tukin C. Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi. – İstanbul, 1947.
32. Ünal F. Aleksander Grigoreviç Krasnokutsk'un Günlüyünden «1808 Yeniçeri Ayaklanması Ve Alemdar Mustafa Paşa Vakası» // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı 1/4, Yaz 2008. – S.574–590.
33. Бухаров Д. Россия и Турция. – СПб., 1878.
34. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Т.3. – М., 1963.
35. Дневные записки поездки в Константинополь Александра Григоревича Краснокутского в 1808 году. Самим им писанныя. – М.: Изд–во С. Селиновск, 1815.

36. Дубровин Н. Закавказье от 1803 по 1806 г. – СПб., 1866.  
 37. Новичев А. Д. Турция. Краткая история. – Л., 1965.  
 38. Русско–Дагестанские отношения в XVIII – нач. XIX в. Сб. док. – М., 1988.  
 39. Фадеев Р. Кавказская война. – М., 2005.  
 40. Фадеев А. В. Россия и Кавказ первой трети XIX в. – Москва: Изд-во АН СССР, 1960.  
 41. Jonquiere De La, Histoire De L'Empire Ottoman Depuis les Origines Jusqu'a Nos Jours. – Paris 1914.  
 42. Robert Mantran, Histoire de l'Empire Ottoman. – Paris, 1989.

## References

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HAT. – No.7053.  
 2. BOA, HAT. – No.7140.  
 3. BOA, HAT. – No.14149.  
 4. BOA, HAT. – No.14198.  
 5. BOA, HAT. – No.15096 A.  
 6. BOA, HAT. – No.15096 B.  
 7. BOA, HAT. – No.15756 C.  
 8. BOA, HAT. – No.42407.  
 9. BOA, HAT. – No.46677.  
 10. BOA, HAT, DN. – 1351/52808.  
 11. Rossijskij Gosudarstvennyj Voenno-Istoricheskij Arhiv. – F. VUA. – Dok.401. – L.1–3.  
 12. Tam zhe. – Dok.6164. – L.25.  
 13. Akty sobrannye Kavkazskoj Arheograficheskoy komissiej. T. I; II; III. – Tiflis, 1866; 1868; 1869.  
 14. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. C. III; IV. – Bakı: Elm, 1999; 2000.  
 15. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər). Red. S.Əliyarlı. – Bakı: Çıraq, 2009.  
 16. Mahmudov Y. M., Şükürov K. K. Azərbaycan: Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. 1639–1828. Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları. Dörd cildə. I cild. – Bakı, 2009.  
 17. Mustafazadə T. XVIII yüzillik–XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı–Azərbaycan münasibətləri. – Bakı: Elm, 2002.  
 18. Nəcəfli G. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı). – Bakı: Nurlan, 2002.  
 19. Sadiqov H. Rusiya–Türkiyə münasibətləri və Cənubi Qafqaz problemi (1787–1829-cu illər). – Bakı: Elm, 1991.  
 20. Süleymnov M. Gülistan müqaviləsi. II hissə. – Bakı: Elm və Təhsil, 2014.  
 21. Ahmet Cevdet Paşa. Tarih-i Cevdet. 1822–1895. 12 Cilt. İstanbul, Dar üt-tibaat ül-amare Matbaası, 1858–1883, C. VI, VII, IX.  
 22. Budak M. Osmanlı–Rus İlişkilerinde Kafkasya // Avrasya Etüdləri, Cilt 1, Sayı 4, Kiş 1995. – S.101–128.  
 23. Enver Ziya Karal. Halet Efendinin Paris Büyük Elçiliği: 1802–1806. – İstanbul, 1940.  
 24. Gökçe C. Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti. – İstanbul: Has–Kutulmuş Matbaası, 1979.  
 25. Karaer N. Abdürrahim Mühib Efendi'nin Paris Büyükelçiliği (1806–1811) ve Döneminde Osmanlı–Fransız Diploması İlişkileri // OTAM, 30/Güz, 2011. – S.1–26. – <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1694/18079.pdf>  
 26. Kuran Ercumend. Avrupa'da Osmanlı İkamet Elciliklerinin Kuruluşu ve İlk Elcilerin Siyasi Faaliyetleri 1793–1821. – Ankara: Turk Kulturunu Arastırma Enstitüsü Yayınları, 1968.  
 27. Kurat A. N. Türkiye ve Rusya. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.  
 28. Kuzucu S. Rus Çarı I. Pavel Dönemi Osmanlı–Rus Siyasi İlişkileri ve Napolyon'a Karşı Ortak Mücadele // Karadeniz Araştırmaları, Yaz 2013, Sayı 38. – S.75–87.  
 29. Mustafa Nuri Pasa, Kurumlarıyla Osmanlı Tarihi (Netayicü'l – Vuku'at), I–IV / Hazırlayan: Yılmaz Kurt. – Ankara, 2008.  
 30. Tarihde Türk–Rus İlişkileri. – Ankara: Genkur. Basımevi, 1975.  
 31. Tukin C. Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi. – İstanbul, 1947.  
 32. Unal F. Aleksander Grigoreviç Krasnokutsk'un Günlüyünden «1808 Yeniçeri Ayaklanması Ve Alemdar Mustafa Paşa Vakası» // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı 1/4, Yaz 2008. – S.574–590.  
 33. Buharov D. Rossiya i Turcija. – SPb., 1878.  
 34. Vneshnjaja politika Rossii XIX i nachala XX veka. T.3. – M., 1963.  
 35. Dnevnye zapiski poezdki v Konstantinopol' Aleksanra Grigorevicha Krasnokutskogo v 1808 godu. Samim im pisannya. – M.: Izd–vo S. Selinovsk, 1815.  
 36. Dubrov N. Zakavkaz'e ot 1803 po 1806 g. – SPb., 1866.  
 37. Novichev A. D. Turcija. Kratkaja istorija. – L., 1965.

38. Russko–Dagestanskije otnoshenija v XVIII – nach. XIX v. Sb. dok. – M., 1988.  
 39. Fadeev R. Kavkazskaja vojna. – M., 2005.  
 40. Fadeev A. V. Rossiya i Kavkaz pervoj treti XIX v. – Moskva: Iz–vo AN SSSR, 1960.  
 41. Jonquiere De La, Histoire De L'Empire Ottoman Depuis les Origines Jusqu'a Nos Jours. – Paris 1914.  
 42. Robert Mantran, Histoire de l'Empire Ottoman. – Paris, 1989.

*Tejmurova G., candidate for a degree, Azerbaijan University of Tourism and Management (Azerbaijan, Baku),  
ecrin\_eyvazli@live.ru*

## Russian–Ottoman war of 1806–1812-ies and the Caucasian Front

*This article was researched international status of the Ottoman Empire and its relations with Russia on the background of the situation in Europe during Napoleon's conquests in the early XIX century. In addition to the wide range of literature, original archival documents mention the road leading from the Russian–Ottoman alliance to the Russian–Ottoman war.*

**Keywords:** Russian–Turkish war of 1806–1812, Bogdan and Wallachia, Caucasian Front, Slobozia truce, Treaty of Bucharest.

*Теймурова Г., дисертант, Азербайджанський університет туризму і менеджменту (Азербайджан, Баку),  
ecrin\_eyvazli@live.ru*

## Російсько–Османська війна 1806–1812-х років і Кавказький фронт

*Досліджено міжнародний статус Османської імперії та її відносин з Росією під час завоювань Наполеона на початку XIX століття. На додаток до широкого спектру літератури, оригінальні архівні документи згадують дорогу, що веде з російсько–турецької альянсу до російсько–турецької війни.*

**Ключові слова:** російсько–турецька війна 1806–1812 рр., Богдан та Валахія, Кавказький фронт, Слободзея перемир'я, Договора Бухареста.

\* \* \*

УДК 94(479.24)

**Исмаилова С.,**  
преподаватель исторического факультета,  
Бакинский государственный университет  
(Азербайджан, Баку), [sevdaismayilova@rambler.ru](mailto:sevdaismayilova@rambler.ru)

## БОРЬБА ГОСУДАРСТВА ПРОТИВ ИСЛАМСКОЙ РЕЛИГИИ И ЕЕ ОБРЯДОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СОВЕТСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ В 1920–1930 ГОДАХ

*Показывается принятие декретов в стране, которые являлись показателем советского строя со стороны советской власти, построенной после вторжения в апреле 1920 г., направление некоторых из этих декретов против религии Ислама, которая является духовным миром народа, уничтожение религии коммунистической идеологии и ее установление на основе отрицания Бога. Здесь объясняется отношение председателя Совета Народных Комиссаров, видного политического деятеля Наримана Нариманова к антирелигиозной политике, проводимой большевиками в Азербайджане. Комментируется создание «Общества безбожников» в 1924 году в Баку Большевицским правительством, которым объявило религию врагом государственной политики, их борьба против месяца Мухаррам, являющимся исламским религиозным ритуалом, и против праздников Рамадан и Йед-аль Адха.*

**Ключевые слова:** Азербайджанская ССР, исламская религия, декреты, Нариман Нариманов, большевики.

*(стаття друкується мовою оригіналу)*

Наиболее важный «вопрос Азербайджана» стоящий на повестке дня агрессивной внешней политики Советской России был решен в результате открытой военной интервенции в 1920 году. XI Красная Армия вошла в Баку и 28 апреля 1920 г. Центральный Комитет Азербайджанской Коммунистической партии объявил Временный Революционный Комитет Азербайджана новым высшим политическим государственным органом. Временный Революционный Комитет Азербайджана, 28 апреля обращаясь к городу Баку и народу Азербайджана заявил,

что при вооруженном сопротивлении против Красной Армии придется прибегать к террору [11, с. 11–13].

На примере Азербайджана Советская Республика установилась путем подчинения его финансового, научно–технического и человеческого потенциала целям и интересам правящего Центра. В Азербайджанской ССР в 1920–1930 г. меры по коллективизации и культурному развитию были приняты вместе с борьбой против религии. Коммунистическая идеология, сформированная в новом советском человеке, кто был объявлен со стороны Советской власти основателем социалистического общества, была основана на разрушении религии и отрицании Бога. Декреты были приняты без учета национальных и религиозных особенностей Азербайджана.

В 15 мая 1920 году указом Народного комиссариата просвещения Азербайджанской ССР была объявлена свобода совести. В декрете был предназначен аннулирование шариатских уроков в платных и во всех государственных школах, за которых Народный комиссариат просвещения несет ответственность, и отмена выполнения религиозных обрядов любого рода внутри школы. Также был предназначен упразднить Министерства по делам религий, которого существовал во время Азербайджанской Демократической Республики [1, с. 247]. Нам следует помнить, что Азербайджанская Демократическая Республика, которую большевики называли преступным правительством партии «Мусавата» была демократической республикой, в декларации Независимости также было объявлено обеспечение политических и гражданских прав всех граждан в пределах Азербайджанской Демократической Республики без национальной, религиозной, классово-сословной и гендерной дискриминации [2, с. 316]. Три цвета – голубой, красный, зеленый во флаге Азербайджанской Демократической Республики были цвета тюркской национальной культуры, современной европейской демократии и исламской цивилизации. Период возрождения национально-освободительного движения был направлен от Исламского единства именно к тюркскому единству.

Ислам – это религия и кодекс по установлению жизненного порядка. Это кодекс ниспослан Всевышним для руководства человечеством. Ислам – это арабское слово и означает «Быт вверенным», «Повиноваться» и «Поклониться». Ислам, будучи религией, подразумевает повиновение быть вверенным Аллаху целиком. Это и является причиной именованья этой религии «Исламом». Другое значение слова «Ислам» – это «Мир». Ислам, это послание, направляющее людей на верный путь, на путь истинный было передано всеми Пророками. Но грешный человек постоянно сторонился религии, переданной Пророками, отклонял верный путь, терял религиозную веру или постоянно старался сокрушить ее. Поэтому, для внушения посланий заново и направления людей на верный путь были посланы все новые и новые Пророки. Самым последним из них, вечно охраняющим Всевышнего и показавшим образцом преданности Всевышнему является Св. Мухаммад (С.А.С.). Жизненный образ Св. Пророка, принятого в Коране святым, является подлинным образцом всего святого, праведного и справедливого [10, с. 8–9].

Ислам возник в начале седьмого века в Хиджазе на западе Аравийского полуострова. Теория ислама была

объяснена в «Святом Коране». Мусульмане считают Корана словом Божие, божественным откровением. Основной догма ислама – вера в единого истинного Бога – Аллаха. Мусульмане должны молиться каждый день, держать пост и совершать паломничество к священным местам один раз в жизни. Кроме этого, мусульманин должен давать закят и садака (милостыню) [3, с. 131–132].

В «Святом Коране» говорится: (О, верующие) пусть будет среди вас община, которая призывает к добру, повелевает (людям) (совершать) одобряемое и удерживает от (совершения) неодобряемого. И такие (эта община) действительно обретшие счастье [7, сура 3, аят 104, 54].

Идеологи советского государства, как собирали все народы проживающие в СССР под едином флагом, так и старались сформировать их как общество без религии под именем «советского народа». Но не смогли сделать того, чего они хотели [5, с. 172].

В 5 мая 1920 г. Революционный комитет Азербайджанской Советской Социалистической Республики подписал декрет о земле. В декрете говорилось: «Отныне частная собственность на землю в Азербайджанской Социалистической Советской Республике уничтожается навсегда.

Вся земля ханов, беков, помещиков, а также все монастырские, церковные, вакуфные и мечетские земли со всем живым и мертвым инвентарем немедленно передаются без всякого выкупа (явного или скрытого) трудовому народу на началах уравнительного землепользования» [11, с. 16]. Это было нападение против ислама. Они также хотели приблизить крестьяне к нынешней власти. В первые годы советской власти, когда земля была отошла от помещиков к крестьянам, в некоторых регионах бедные крестьяне отказываясь от овладения землей сказали, что в Коране это запрещается. Было невозможно заставить Азербайджанского крестьянина, который был верующим и искал хальяла всю свою жизнь, чтобы стал владельцем «запрещенной земли». Это не случайно, что жители в Губе не принимали пропаганду работника партии, который был отправлен от центра [6, с. 26]. Один мулла отказывался читать молитву на похоронах умершего жителя деревни в Шамхоре [6, с. 36]. Тот факт очень ясно выражает духовный мир всех азербайджанских крестьянин.

Революционный комитет Азербайджана в 23 сентября принял декрета о создании сельского комитета бедноты. В декрете говорился: «В целях организации истинного трудового крестьянства, отмежевания его от паразитических эксплуататорских элементов и создания на местах выборных органов трудовой власти, способных, впредь до избрания сельских Советов депутатов, проводить в жизнь политическую, продовольственную и земельную программу рабоче–крестьянского правительства АССР, в селениях избираются сельские комитеты деревенской бедноты (комбеды) в составе председатель и четырех членов. Избирать и быть избранными в сельские комбеды могут только лица, принадлежащие к деревенской бедноте и крестьянам–середнякам обоого пола» [11, с. 278–279]. Другие также не могли быть избраны в эти комитеты.

Комитеты бедноты также должны были оккупировать территории мечетей и монастырей наряду с другими землями. Немного раньше этого декрета, в 10 сентября Революционный комитет Азербайджана принял декрет №166 о конфискации драгоценных металлов и камней,

которых держатся в сейфе, складах кассы, частных банках, ломбардах. Здесь было указано, что если вес предметов, которые используются в религиозных обрядах в Востоке превышает 48 золотников, тогда они тоже должны были конфискованы [11, с. 254].

Борьба против религии усилилась после отстранения Председателя Совета Народных Комиссаров Наримана Нариманова из Азербайджана. Н. Нариманов писал свое письмо под именем «Об истории нашей революции в окраинах» июнь 1923 – 27 мая 1924, обращаясь к ЦК И. В. Сталину, Л. Д. Троцкий, К. Б. Радеку: «Они расхищают богатства Азербайджана, стреляют на лево на право». – некоторые товарищи (среди них был ни Караев, ни Гусейнов) встречали меня этими словами [8, с. 11].

Несмотря на жесткой политики, проводимой Центром в отношении мусульман в Советском Азербайджане, религиозные лидеры оказали помощь нуждающимся как повелел им исламская религия. В 1921–1922 гг. все зерновые регионы как Поволжье, Украина, Крым и Северный Кавказ были охвачены голодом. 40 провинции с населением 90 миллионов человек были голодны. Для того, чтобы помочь голодающим людям в 23 мая 1922 г. ахунд мечети Тезефир Ага Ализаде и ахунд Абдулрагим Гаджизаде обращаясь к духовенствам Ирана, Турции, Индии и Афганистана призывали их на помощь голодным людям. Интересно, что весть об обращении духовенств Азербайджана к Москву, лично Сталину со стороны С. Кирова, кто возглавлял Азербайджанскую партийную организацию была объявлена центральным государственным радио [4, с. 28–29].

Большевистская правительство, которое объявило религию врагом государственной политики в 1924 году создали «Общества безбожников» в Баку. С этим была усилена борьба против религии. Были созданы филиалы общества в сельских районах. В обществе проводились лекции, были организованы курсы. В 1926 г. при Бакинском офисе «Общества безбожников» открылись трехмесячные вечерние курсы на Азербайджанском языке – курсы борьбы против религии [1, с. 454]. Самыми активными членами общества были комсомолы и молодые наемники.

Новые лидеры, которые остерегались от недовольства (протеста) народа, превратили мечети в клубы, библиотеки, дом культуры. Уже 400 мечетей были закрыты в 1929 году [6, с. 116–117]. Мечеть Бибахейбет, где была похоронена сестра имама Резы и которая являлась специальным святилищем для духовенств и была известна как одна из жемчужин восточной архитектуры была взорвана по указанию Мирджафара Багирова в 1936 году.

В 1934–1938 годы в Азербайджанской ССР 27458 человек были репрессированы, среди них религиозные лидеры были немало. Среди репрессированных и выстреленных был 83–летний гази города Баку Мир Мухаммед Каримага, который был убит на острове Наргин и являлся одним из тех, кто первые переводили «Святого Корана» на Азербайджанский язык [9, с. 170].

Были проведены кампании против наших национальных традиций и обычаев. Азербайджанская ЦК КП вместе с Бакинском Комитетом приняла решение о запрете на ношении чадры (накидка–которая покрывает от головы до ног) мусульманке. Была усилена пропаганда против проведения исламских религиозных ритуалов. Было запрещено упраздновать святого праздника жертвоприношения (Ид аль–Адха–Курбан) и проводить

церемонию Мухаррам (Ашура). Даже национальный праздник Новруз, который отмечался в связи с приходом весны тоже считался в числе религиозных праздников и был запрещен.

Мухаррам, первый месяц арабского календаря. В тот день внук пророка Мухаммеда, сын Имама Али – Имам Хусейн вместе с членами семьи и 72 сторонниками были убиты по приказу халифы Язида Сына Муавия в Куфе. Эта была не вражда суннитов и шиитов, и не была борьба за власть. Эта была борьба, проводящаяся за справедливость со стороны Имама Хусейна и его последователей, и школа мученичества. Н. Нариманов критиковал некоторые правила этой церемонии, он боролся не против религии, а против суеверий и отсталости, он показал важность религиозного образования: «Они будут смотреть на дни траура как мусульманская интеллигенция лишь после повышения уровня развития религиозной толпы, но не будут принимать участие в церемонии мучения себя» [8, с. 50].

Большевики в прессе тоже боролись против Мухаррам с политическими памфлетами и карикатурами, оценивали события Кербела как феодальный конфликт, продвигали идею «Классовой борьбы». Гораздо раньше месяца Мухаррама они начали кампанию против нее. Один из условий ислама это держать пост. Пост вдохновляет самые лучшие моральные качества: терпимость, чистота, доброта, экономичность. От того, что пост является одним из условий Ислама, это означает, что большевики боролись против ислама. В 1927 году были опубликованы тезисы, подготовленные со стороны большевиков о Рамадане. В этих тезисах, которые состоят из 11 статей говорилось только о вредах поста.

Праздник жертвоприношения (Ид аль–Адха) следился большевиками, как и другие праздники Ислама. Курбан отмечается в десятый день месяца зуль–хиджа, с закланием жертвенных животных в Мекке во время паломничества.

Этот праздник является праздником искренней веры в Бога, милосердия, благотворительности и поддержки. Но из–за того, что он был связан с религией, большевики против него тоже усилили борьбу. Они выступали памфлетами и карикатурами в прессе, [12, с. 80] оскорбили религиозные чувства мусульман.

Таким образом, в 1920–1930 годах, религия Ислама и ее ритуалы, праздники были отменены большевиками, мечети были разрушены, духовенства были подвергнуты преследованиям. Большевики пытались отделить Азербайджанского народа от их духовных корней и традиций. Несмотря на все это, им не удалось превратить народ в «безбожников». Сегодня, в Азербайджане создано широкие обстоятельства для распределения и продвижения ценностей ислама, деятельности религиозных обществ, исполнения религиозных обряд и ритуалов, в инаугурацию президента страны была включена традиция приношения клятвы в «Святой Коран» вместе с Конституцией. Новые мечети были построены, религиозные учреждения были отремонтированы и восстановлены. Национальные и моральные ценности защищаются и поощряются в нашей стране.

#### Список использованных источников

1. Azərbaycan tarixi: 3 cildə, III c. – Bakı: Azər nəşr, 1973. – 534 s.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, V c. – Bakı: Elm, 2001. – 672 s.
3. Bünyadov Z. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. – Bakı: «Şərq–Qərb», 2007. – 366 s.

4. Cümhuriyyətin və sovet dövrünün Şeyxülislamı. – Bakı: «Elm və təhsil», 2011. – 184 s.
5. Heydər Əliyev və Azərbaycanın din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. – Bakı: «Əbilov və oğulları» NPE, 2007. – 424 s.
6. İbişov F. Azərbaycan kəndində sosial–siyasi proseslər (1920–1930). – Bakı: «Mütərcim», 1996. – 168 s.
7. Qurani–Kərim. – Bakı: Azərnaşr, 1992. – 718 s.
8. Nərimanov N. «Məktublar və Qarabağ məsələsinə dair sənədlər». – Bakı: «Nurlar», NPM, 2002. – 104 s.
9. Orucov H. Azərbaycanda din: ən qədim dövrdən bu günədək. – Bakı: İdrak İB, 2012. – 388 s.
10. Бавани Ибрагим Ахмед. Наше предпочтение–ислам. – Баку: «Гейтюрк», 1997. – 104 с.
11. Декреты Азербайджана (1920–1921 гг.). Сборник документов. – Баку: Азернешр, 1988. – 519 с.
12. Гаджибебли Дж. Избранное. – Баку: Азернешр, 1993. – 128 с.

## References

1. Azərbaycan tarixi: 3 cildə, III c. – Bakı: Azərnaşr, 1973. – 534 s.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, V c. – Bakı: Elm, 2001. – 672 s.
3. Bünyadov Z. Dinlər,təriqətlər, məzhəblər. – Bakı: «Şərq–Qərb», 2007. – 366 s.
4. Cümhuriyyətin və sovet dövrünün Şeyxülislamı. – Bakı: «Elm və təhsil», 2011. – 184 s.
5. Heydər Əliyev və Azərbaycanın din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. – Bakı: «Əbilov və oğulları» NPE, 2007. – 424 s.
6. İbişov F. Azərbaycan kəndində sosial–siyasi proseslər (1920–1930). – Bakı: «Mütərcim», 1996. – 168 s.
7. Qurani–Kərim. – Bakı: Azərnaşr, 1992. – 718 s.
8. Nərimanov N. «Məktublar və Qarabağ məsələsinə dair sənədlər». – Bakı: «Nurlar», NPM, 2002. – 104 s.
9. Orucov H. Azərbaycanda din: ən qədim dövrdən bu günədək. – Bakı: İdrak İB, 2012. – 388 s.
10. Бавани Ибрагим Ахмед. Наше предпочтение–ислам. – Баку: «Гейтюрк», 1997. – 104 с.
11. Декреты Азербайджана (1920–1921 гг.). Сборник документов. – Баку: Азернешр, 1988. – 519 с.
12. Гаджибебли Дж. Избранное. – Баку: Азернешр, 1993. – 128 с.

*Ismailova S., teacher of the Faculty of History, Baku State University (Azerbaijan, Baku), sevdaismayilova@rambler.ru*

#### The struggle of the state against the Islamic religion and its rituals in the Azerbaijan Soviet Socialist Republic in 1920–1930 years

*In the article is shown adoption of decrees in the country, which is an indicator of the Soviet system, by the Soviet government, which was built after the invasion of April 1920, the direction of some of these decrees against the religion of Islam, which is the spiritual world of the people, the destruction of the religion by the communist ideology and its establishment on the basis of the denial of God. Here is explained the chairman of the Council of People's Commissars, a prominent political figure Nariman Narimanov's attitude to the antireligious policy pursued by the Bolsheviks in Azerbaijan. Here is commented the creation of «godless' society» in 1924 in Baku by the Bolshevik government, which declared the religion as an enemy of government policy, their struggle against the month of Muharram, the Islamic religious rituals, holidays Ramadan and Sacrifice Feast (Eid al–Adha).*

**Keywords:** Azerbaijan SSR, Islamic religion, decrees, Nariman Narimanov, bolsheviks.

*Ісмаїлова С., викладач історичного факультету, Бакинський державний університет (Азербайджан, Баку), sevdaismayilova@rambler.ru*

#### Боротьба держави проти ісламської релігії та її обрядів в Азербайджанській Радянській Соціалістичній Республіці в 1920–1930 роках

*Показується прийняття декретів в країні, які були показником радянського ладу з боку радянської влади, побудованої після вторгнення в квітні 1920 р., напрямком деяких з цих декретів проти релігії Ісламу, яка є духовним світом народу, знищення релігії комуністичною ідеологією та її встановлення на основі заперечення Бога. Тут пояснюється ставлення голови Ради Народних Комісарів, видного політичного діяча Наріманова до антирелігійної політики, проведеної більшовиками в Азербайджані. Коментується створення «Товариства безбожників» в 1924 році в Баку Більшовицьким урядом, яким оголосило релігію ворогом державної політики, їх боротьба проти місяця Мухаррам, що є ісламським релігійним ритуалом, і проти свят Рамадан і Ід–аль Адха.*

**Ключові слова:** Азербайджанська РСР, ісламська релігія, декрети, Наріман Наріманов, більшовики.

\*\*\*

УДК 904.104

**Мамедлі С. Р.,**  
докторант кафедри історикознавства,  
історіографії та методики,  
Бакинський державний університет  
(Азербайджан, Баку), zamrahov@gmail.com

#### Документи Чрезвычайной Следственной Комиссии о геноциде, совершенном большевистско–дашнакскими силами против мирных жителей Шемахинского уезда

*После трагических мартовских событий в Баку, самая страшная резня, была произведена армянами по личному плану Шаумяна в городе Шемахе и Шемахинском уезде. Резню в Шемахе проводили вооруженные большевики – дашнакские отряды, посланные туда главой Бакинской Коммуны С. Шаумяном, якобы для утверждения Советской власти, в конце марта разрушили город. Тюрко–мусульманское население было жестоко уничтожено.*

**Ключевые слова:** Шемаха, геноцид, тюрки, Чрезвычайная Следственная Комиссия, большевик, дашнак.

(стаття друкується мовою оригіналу)

После февральской буржуазно–демократической революции, как в России, так и в Закавказье установилось двоевластие. Для управления Южным Кавказом 15 ноября в Тифлисе был организован Закавказский Комиссариат.

Вместе с тем, после февральской революции партия Мусават вышла из подполья и перед партией появилась возможности реализации основной политической задачи – создание автономного Азербайджана. Партия «Мусават» превратившаяся в самую влиятельную политическую партию на Южном Кавказе очень напугала Бакинский Совет.

В эти дни председатель Бакинского Совнаркома С. Шаумян сказал: «С самого начала самая слабая политическая партия в Закавказье «Мусават», которая сорганизовалась во время никаких партийных традиций, никакой власти, которая не играла никакой роли в начале революции, к началу [1, с. 275].

Опираясь на помощь широких мусульманских масс, мусаватисты заявили: «Тебе принадлежит теперь слово и ты скажешь его разумно и просто, подкрепляя свою правому не сухой теорией политического доктринерства, а правдой Божией, заложенной в каждом человеке по праву рождения» [2].

Тем не менее ситуация в Баку продолжала обостряться. Следует отметить, что долгие годы в Советской историографии причины, разбудившие Шаумяна – главного автора планов реализации массового уничтожения тюрко–мусульманского населения Шемахинского уезда были грубо фальсифицированы.

Советские историки лгали и обманывали тем, что якобы, мусаватисты были «угрозой для Советской власти в Баку и именно они попытались спровоцировать армяно–мусульманскую резню» [3, с. 53].

А на самом деле Бакинские большевики во главе с Шаумяном сами пытались, учинив резню по национальному признаку, ослабить социальную базу партии «Мусават» и расправиться с национальным движением в Азербайджане и представлять это событие как борьбу за власть между большевиками и мусавати.

В эти тревожные дни С. Шаумян отмечал: «Наша политика – гражданская война. И кто против этой политики, те слуги наших врагов. И я спрашиваю: Угодно ли сложить оружие и отдатся течению событий, или мы

будем с оружием в руках защищать Советскую власть. Сложить оружие – это значит бросить Баку» [4, с. 163].

С началом гражданской войны вопрос топлива стал жизненно важным для Советской России. Вот почему большевики пытались сохранить Баку для Советской России, распространить советскую власть на остальной Азербайджан.

Декларация Бакинского Совнаркома писала: «Для окончательного торжество советской власти, для распространения этой власти на все Закавказье, необходимо продолжать победоносно начатую гражданскую войну, а для этого, прежде всего надо иметь сильную Красную Армию» [5].

Советский историк Э. Бурджалов пишет: «Бакинские большевики хорошо понимали общегосударственное значение бакинской нефти. Грозненские нефтяные промыслы и Донецкий угольный бассейн к этому времени были захвачены, Баку оставался единственным источником топлива для всей России» [6, с. 56].

К этому времени в Баку скопилось несколько тысяч вооруженных армянских солдат и офицеров, возвращавшихся с персидских и других фронтов. Вследствие закрытия железнодорожного сообщения они вынуждены были находиться в Баку.

Чуть позже именно эти вооруженные армяне вместе с дашнаками войдут в состав Красной Армии.

Сурен сын Степана Шаумяна отмечал: «Не безынтересно роль партии «дашнакцутюн» в бакинских событиях 1918 года. Я указал, что дашнаки приняли активное участие в обороне против турецко-мусаватских банд. Большая часть местной Красной Армии состояла из армянских частей. Это равносильно тому, что большинство местной Красной Армии были дашнакским» [7, с. 40].

Следует отметить, что накануне мартовских событий в Баку председатель Бакинского Совнаркома С. Шаумян был проинформирован о бессилии военных сил Азербайджана.

Я. Ратгаузер пишет: «Большевики, а также партия Мусават, сознавали, что война неминуема, что затянувшийся спор разрешится только силою оружия и обе стороны готовились к этим боям» [8, с. 144].

Продолжая автор пишет: «Прежде всего, укажем на тот факт, что мусаватские силы, находившиеся в районах, не были своевременно подтянуты к городу. Регулярных воинских частей у партии Мусават к этому дню в городе не было, а были лишь неорганизованные банды, которые, но видимому, часто действовали БЕЗ ОБЩЕГО РУКОВОДСТВА» [8, с. 145].

Таким образом, С. Шаумян искал повод для наступления по всему фронту: «Мы воспользовались поводом, ...и открыли наступление по всему фронту. У нас были угне вооруженные силы – около в тысяч человек. У «Дашнакцутюн» имелось также – около 3–4 тысяч национальных частей которые были в нашем распоряжении» [9, с. 246].

И в результате вышеуказанных причин: «С 30 марта по 2 апреля 1918 г. мусульманское население Баку и окрестных сел подвергалось погромам и плановому геноциду» [10, с. 6].

Почти, одновременно вооруженные дашнакские отряды были посланы в Шемаху, непосредственно руководителями Бакинской Коммуны С. Шаумяном и Г. Коргановым.

Крупный исследователь этих событий А. Искендеров пишет: «В апреле–мае 1918 г. Шемахинский уезд подвергался сильнейшим погромам и неопикуемым зверствам. Под предводительством С. Лалаяна и Т. Амирова только в Шемахе в течение нескольких дней было убито до 8 тысяч мусульман, разрушено 13 мечетей, а также сожжена «Джума мечеть» – памятник древности, построенный более чем восемьсот лет назад. В 53 селах: Шемахинского уезда армянами были убиты 8027 азербайджанцев. Из них 4190 мужчин, 2560 женщин и 1277 детей» [10, с. 6; 11, с. 328; 12, с. 106–107].

Таким образом: «Одержав «победу» в ходе геноцида мусульманского населения в Баку, армяне стали более уверенно осуществлять свои смертоносные планы и в азербайджанских уездах, в частности в Шемахинском уезде» [5, с. 173].

В письме В. И. Ленину 13 апреля 1918 г. С. Шаумян сообщал об отправке в Шемаху новых отрядов с артиллерией и пулемётами [9, с. 261].

Делопроизводственная документация и материалы Чрезвычайной Следственной Комиссии является самым надежным и объективным источником для изучения Шемахинских событий.

Созданная правительством АДР в июле 1918 года для расследования геноцида произведенных в отношении тюрко-мусульманского населения в пределах всего Закавказья, в том числе и в пределах Шемахинского уезда со стороны большевистко-дашнакскими вооруженными отрядами уже с сентября 1918 года стала действовать при Министерстве юстиции.

Следователям Чрезвычайно Следственной Комиссии удалось допросить более 300 жителей города Шемахи в качестве свидетелей и потерпевших. В результате этих работ: «На 27 августа 1919 г. были собраны материалы «о разгроме г. Шемахи и селениях Шемахинского уезда в 7 томах на 925 листах», а также «по Шемахе и Шемахинскому уезду имелось 22 отдельных следственных производств», и небольшой том на 5 листах «О погроме станции Аджи-Кабул», который находился на территории Абдулянского полицейского участка Шемахинского уезда» [13, с. 222–223].

Показания допрошенных следствием в качестве потерпевших шемахинцев являются явным доказательством коварств и варварств армян по отношению азербайджанского населения города Шемахи и Шемахинского уезда.

Свидетель событий той резни Магомет Абдул-Рагим оглы в качестве потерпевшего показал: «В Шемахе все говорили, что армяне усиленно вооружаются. В половине марта 1918 года армянский отряд, везший оружие из Баку в Матрасы, открыл стрельбу по мусульманам, наблюдавшимся за движением отряда. Был заключен после этого мир. Но армяне действовали двулично, неискренно, ибо через два дня вместе с молочниками окружили город и начали его обстреливать из пушек и ружей» [14, л. 58–58об].

По словам другого потерпевшего Султана Мустафабекова: «Приблизительно числа 13 марта 1918 года в Шемахе началась перестрелка между армянами и мусульманами. 15 марта состоялось в перемирие, после которого армяне стали нас уверять, что больше не будут воевать с нами. Между тем в воскресенье 18 марта, рано утром армянские войска совершенно неожиданно начали



бомбардировать город. Часов к 4 дня солдаты (армяне) ворвались в город и начали жечь мусульманские дома и расстреливать мусульман. Это продолжалось дня 3–4. Замен разнесся слух о том, что на Шемаху идут войска из Гянджи. Тогда армянские солдаты разбежались». Дней через восемь из Баку прибыл в Шемаху большой отряд армян во главе со Степаном Лалаевым и Амировым, которые совершенно уничтожили весь город и перебили приблизительно до 8000 мусульман; были убиты главным образом женщины, дети и старики [15, л. 4–4об].

Когда Чрезвычайная Следственная Комиссия допрашивала Ахмеда Мешади Абдулла оглы, то он очень правильно замечал: «Все насилия совершены армянами из вражды к мусульманам. Под флагом большевиков они вели свою национальную политику под руководством партии «Дашнакцутюн». Привел армян в Кюрдамир Степан Лалаев, известный инициатор и организатор поджогов, убийств и грабежей» [14, л. 28–29].

«Вдохновленные лозунгом «Убив, ограбь и ограбив убей» армяне в Шемахе и уезде, – отмечал А. Пашаев, – одержимые чувствами национальной вражды и национальной мести к азербайджанскому народу, наряду с расправой с мирным азербайджанским населением – женщинами, детьми, стариками, имели целью еще и нажиться за счёт их имущества» [16, с. 41].

Так вот почему, армяне в Шемахе: «Поджигали дома и расстреливали убежавших из домов. Кроме того, врвались в дома, мечети и убивали спрятавшихся как мужчин, так и женщин, детей и стариков. У женщин отрезали груди и вообще мучили перед убийством» [14, л. 54–55].

Свидетель Шемахинских событий Сулейман Мешади Рагим оглы в качестве потерпевшего показал: «В марте сего года на рассвете. Когда я вышел из дома за водой, увидел кругом Шемахи банды армян, вооруженных всякого рода оружием, которые в это самое время начали стрелять из орудий и ружей. Поднялась страшная паника, потому что нападение было неожиданное. Армяне ворвались в город, начали поджигать дома, убежавших из горящих домов и вообще, находившихся на улицах людей мужчин, женщин, детей убивали. Видел также на улице трупы женщин с отрезанными грудями» [14, л. 56–56об].

Среди материалов Чрезвычайной Следственной Комиссии по изучению истории геноцида в Шемахинском уезде большое научное значение имеют доклады председателя этой Комиссии А. Хасмамедова: «В Шемахе, куда Степан Лалаев прибыл вместе с Самсоном Амировым и Саатзабековым во главе большого отряда армянских солдат... была уничтожена вся мусульманская часть города Шемаха» [17, л. 6].

Н. Нариманов тоже критикуя подлых действий армянских вооруженных банд писал: «Кто может называть гражданской войной зверское уничтожение мусульманского населения вооруженными бандами армян? Кто может сказать, что армянские вооруженные отряды вели в Баку гражданскую войну? Допустим, что мартовские события в Баку представляли гражданскую войну. Как же тогда называть зверские деяния дашнаков Амирова и Степы Лалаева, совершенные или после этого в Шемахе?» [18, с. 188].

Позже С. Шаумян напишет: «Своим преступно-мародерским отношением к мирному мусульманскому населению Шемахинского уезда, систематическими

разбоями и насилиями дашнако–армянские отряды не только восстановили мирное население против Советской власти, но и внесли большую деморализацию в более здоровые части» [4, с. 31].

Но все таки противоречив самого себя м оправдывая бесчинства, Шаумян нагло заявлял: «Участие национальных частей придало гражданской войне отчасти характер национальной резни. Мусульманская беднота понесла большой ущерб, зато теперь он ещё теснее сплотился вокруг большевиков и советов» [9, с. 259].

Следует иметь ввиду и то, что армяне, обладавшие в Шемахе полным превосходством, стали высвободить Шемахинский уезд от азербайджанцев. Сам Шаумян относился к азербайджанскому народу оскорбительно, навешивая ему такие ярлыки как «татарская чернь», «татарская невежественная масса», «татарские разбойничьи банды» и т.д. [9, с. 216].

Все эти факты свидетельствуют о том, что в городе Шемахе и Шемахинском уезде в проведении политики геноцида, направленной против тюркско–мусульманского населения, самое активное участие принимали Бакинские большевики вместе с дашнаками.

Долгие годы в советской исторической литературе факты, связанные с Шемахинскими событиями грубо фальсифицировались. Таким образом, благодаря документам Чрезвычайно Следственной Комиссии мы приобретаем самые объективные информации. На основе показаний свидетелей и пострадавших, допрошенных членами Чрезвычайно Следственной Комиссии можно с определенностью сказать, что Шемахинские события, это продуманная и спланированная акция геноцида, подготовленная Шаумяном. Иначе нельзя объяснить массовое убийство свыше 7 тыс. мирных жителей в Шемахе.

Пусть мир узнает эту горькую правду о Шемахинских событиях и настоящих обликах вершителей геноцида в Шемахе и не закрывают глаза на действительность.

#### Список использованных источников

1. Шаумян С. Г. Избранные произведения. – Москва: Госполитиздат, 1958. – Т.2. – 411 с.
2. Известия Комитета Бакинских Мусульманских Общественных Организаций. – 1917. – №39. – 4 ноября.
3. Токарежеский Е. Из истории иностранной интервенции и Гражданской войны в Азербайджане. – Баку: АНАМ, 1957. – 330 с.
4. Шаумян С. Г. Статьи и речи. – Баку: Бакинский рабочий, 1924. – 23 с.
5. Абышов В. Преступный соратник С. Шаумяна – Палач Азербайджанцев Степан Лалаев. В. кн. Геноцид Азербайджанского народа 1918 года. – Баку: Турхан, 2013. – 271 с.
6. Бурджалов Э. Двадцать шесть Бакинских Комиссаров. – Москва: Политическая лит–ра, 1938. – 111 с.
7. Шаумян С. Бакинская Коммуна. – Баку: Бакинский рабочий, 1927. – 118 с.
8. Ратгаузер Я. Революция и Гражданская война в Баку. 1917–1918. – Баку: Красный восток, 1927. – 221 с.
9. Шаумян С. Г. Избранные произведения. – Москва: Госполитиздат, 1978. – Т.2. – 436 с.
10. Искендеров А. Документы Чрезвычайной Следственной Комиссии 1918–1920. – Баку: Элм ве техсил, 2014. – 455 с.
11. Искендеров А. Историография проблемы тюрко–мусульманского геноцида в Азербайджане. – Баку: Адилоглы, 2006. – 391 с.
12. Искендеров А. Истины Азербайджана. 1917–1920. – Баку: Элм ве техсил, 2012. – 226 с.
13. Солмаз Рустамова–Тогида. Шемаха. Март–июль 1918 г. Азербайджанские погромы в документах. В 2–х томах. Т.1. – Баку: Гисмет, 2013. – 855 с.
14. ГААР. – Ф.1061. – Оп.1. – Д.105.

15. Там же. – Д.107.  
 16. Пашаев А. Геноцид. Депортации и территориальные претензии Армян к Азербайджанскому народу (19–20-го вв.). – Баку: Элм ве Техсил, 2013. – 152 с.  
 17. ГААР. – Ф.1061. – Оп.1. – Д.99.  
 18. Нариманов Н. Избранные произведения. В 3 томах. Т.2. – Баку: Азернешр, 1989. – 765 с.

## References

1. Shaumjan S. G. Izbrannye proizvedeniya. – Moskva: Gospolitizdat, 1958. – Т.2. – 411 s.
2. Izvestiya Komiteta Bakinskih Musul'manskikh Obshchestvennykh Organizacij. – 1917. – №39. – 4 nojabrja.
3. Tokarzhvskij E. Iz istorii inostrannoj intervencii i Grazhdanskoj vojny v Azerbajdzhanе. – Baku: ANAM, 1957. – 330 s.
4. Shaumjan S. G. Stat'i i rechi. – Baku: Bakinskij rabochij, 1924. – 23 s.
5. Abyshov V. Prestupnyj soratnik S. Shaumjana – Palach Azerbajdzhancev Stepan Lalaev. V. kn. Genocid Azerbajdzhanskogo naroda 1918 goda. – Baku: Turhan, 2013. – 271 s.
6. Burdzhhalov Je. Dvadcat' shest' Bakinskih Komissarov. – Moskva: Politicheskaja lit'ra, 1938. – 111 s.
7. Shaumjan S. Bakinskaja Kommuna. – Baku: Bakinskij rabochij, 1927. – 118 s.
8. Ratgauzer Ja. Revoljucija i Grazhdanskaja vojna v Baku. 1917–1918. – Baku: Krasnyj vostok, 1927. – 221 s.
9. Shaumjan S. G. Izbrannye proizvedeniya. – Moskva: Gospolitizdat, 1978. – Т.2. – 436 s.
10. Iskenderov A. Dokumenty Chrezvychajnoj Sledstvennoj Komissii 1918–1920. – Baku: Jelm ve tehsil, 2014. – 455 s.
11. Iskenderov A. Istoriografija problemy tjurko-musul'manskogo genocida v Azerbajdzhanе. – Baku: Adilogly, 2006. – 391 s.
12. Iskenderov A. Istiny Azerbajdzhana. 1917–1920. – Baku: Jelm ve tehsil, 2012. – 226 s.
13. Solmaz Rustamova–Togidi. Shemaha. Mart–ijul' 1918 g. Azerbajdzhanskije pogromy v dokumentah. V 2–h tomah. T.1. – Baku: Gismet, 2013. – 855 s.
14. GAAR. – F.1061. – Op.1. – D.105.
15. Tam zhe. – D.107.
16. Pashaev A. Genocid. Deportacii i territorial'nye pretenzii Armjan k Azerbajdzhanskomu narodu (19–20-go vv.). – Baku: Jelm ve Tehsil, 2013. – 152 s.
17. GAAR. – F.1061. – Op.1. – D.99.
18. Narimanov N. Izbrannye proizvedeniya. V 3 tomah. T.2. – Baku: Azerneshr, 1989. – 765 s.

**Mammedli S. R.**, Doctoral student at Baku State University, Department of Historiography, Source Studies and Methods (Azerbaijan, Baku), zamrahov@gmail.com

**Documents of Special Investigation Commission about genocide committed by Bolshevik–Dashnak forces against civilians in Shamakhi district**

*After the tragic events of March in Baku in 1918, the most terrible massacre were committed by Armenians on the personal plan of Shaumyan in the city of Shamakhi and Shamakhi district. Massacre in Shamakhi was conducted armed dashnak-bolshevik troops sent to the head of the Baku Commune S. Shaumyan, ostensibly for the approval of the Soviet authorities, in late march destroyed the city. Turkish-Muslim population was massacred.*

**Keywords:** Shamakhi, genocide, the Turks, Special Investigation Commission, Bolshevik, Dashnak.

**Мамедлі С. Р.**, докторант кафедри джерелознавства, історіографії та методик, Бакинський державний університет (Азербайджан, Баку), zamrahov@gmail.com

**Документи Надзвичайної Слідчої Комісії про геноцид, скоєному більшовицько–дашнакськими силами проти мирних жителів Шемахінського повіту**

*Після трагічних безневесних подій в Баку, найстрашніша різанина, була проведена арменами по особистому плану Шаумяна в місті Шемахі і Шемахінському повіті. Різанину в Шемахі проводили збройні більшовики – дашнакські загони, послані туди главою Бакинської Комуні С. Шаумяном, нібито для затвердження Радянської влади, наприкінці березня зруйнували місто. Тюрко–мусульманське населення було жорстоко знищено.*

**Ключові слова:** Шемаха, геноцид, тюрк, Надзвичайна Слідча Комісія, більшовик, дашнак.

\* \* \*

УДК 327.323(430:ЄС)

**Савелова М. О.**,  
 здобувач, ПРАТ ВНЗ «Київський  
 славістичний університет» (Україна, Київ),  
 Omarjamsavelova@rambler.ru

**СУТНІСТЬ КУЛЬТУРНО–ПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ  
 ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНА**

*Автор описує основні засади культурно–політичної стратегії Німеччини, досліджує та аналізує основу, на якій було створено дану стратегію, розглядає нові тенденції, що мають доповнити існуючий варіант. Також автор побіжно торкається теми інституцій, що саме і втілюють в життя культурну політику.*

**Ключові слова:** стратегія, концепція, інструментарій, інституція, зовнішня культурна політика.

Європейські країни є найбільш активними у сфері міжнародного культурного співробітництва: велика кількість культурних інститутів Франції, Великобританії, Іспанії та Німеччини діє за кордоном [15]. Але найбільш сильний і різноманітний інструментарій здійснення зовнішньої культурної політики має ФРН [19]. «Зовнішня культурна політика ФРН є невід'ємною частиною німецької зовнішньої політики в цілому разом з класичною дипломатією та зовнішньоекономічною політикою», – сказав федеральний канцлер ФРН Віллі Брандт. Пізніше ці слова були зафіксовані в «Концепції 2000» [5], яка є нормативно–правовим документом, що зв'язує цілі зовнішньої культурної політики ЄС з цілями німецької зовнішньої політики. Перш ніж був прийнятий цей документ, зовнішня культурна політика ФРН пройшла кілька етапів становлення, в ході яких відбувалося формування її інституційної та концептуальної бази. Зміни, що відбувалися на кожному етапі, відобразилися на становленні сучасної зовнішньої культурної політики ФРН. Модель зовнішньої культурної політики ФРН є свого роду унікальною, тому що її реалізація, здебільшого, належить неурядовим акторам – різним недержавним некомерційним організаціям.

Дану тематику досліджує ряд науковців Європи, а також такі українські вчені, як А. І. Кудряченко [7], Г. О. Гарабчук [8], А. Ю. Мартинов [9]. Зовнішню політику ФРН аналізували – І. Ф. Максимичев [1], Н. В. Павлов [11], А. В. Огнева [10], С. В. Кондратюк [4], Р. А. Кривонос [6]. А серед німецьких вчених – К. Й. Мас [19], Е. А. Заутер [20], Г. А. Гратер [20], К. С. Шульте [21] досліджували зовнішню політику та зовнішню культурну політику Німеччини. Та, аспект проблематики інтеграційних процесів в ЄС в сфері культури – тема не досліджена в повній мірі, принаймні в українській науковій літературі. Хоча, існує цілий ряд робіт дослідників на тему розширення ЄС на схід, серед них: В. В. Солошенко [12], Г. В. Старостенко [13], В. В. Химинець [16] та ін.

Як і у Франції, культурна політика в Німеччині сконцентрована на державі. З однією істотною відмінністю – вона повністю децентралізована. Тут немає федерального міністерства культури, а культурні інституції отримують субсидії від урядів федеральних земель і муніципалітетів, при цьому часто роль міст виявляється значнішою.

Для німецької культурної політики актуальне уявлення про державу, як гаранта свободи слова та художньої незалежності. У Німеччині також працює правило «втягнутої руки»: державне фінансування не повинно впливати на способи висловлювання, і тому німецькі організації культури самокеровані.

Якщо у Великобританії державні принципи і напрями культурної політики переглядаються урядом раз на кілька років, то в Німеччині три головних принципи залишаються незмінними і загальними: децентралізація, державна підтримка і різноманітність.

Федеральний уряд підтримує один з найважливіших напрямків культурної політики Німеччини: просування культури, науки та німецької мови в усьому світі. Цю діяльність здійснюють незалежні організації, але одержують державне фінансування: Goethe-Institut, Німецька Служба академічних обмінів (DAAD), Інститут міжнародних зв'язків (IFA) і багато інших [2].

Насамперед, необхідно пояснити два терміни. Зовнішньою культурною політикою Німеччини називається частина зовнішньої політики держави, спрямована на формування свого позитивного образу за кордоном за допомогою таких засобів, як популяризація мови та поширення власної культури [17]. Міжнародною діяльністю в галузі розвитку культурних зв'язків є реалізація зовнішньої культурної політики, втілення її стратегій в формі конкретних заходів [22].

Зовнішня культурна та освітня політика поряд із класичною дипломатією та зовнішньоекономічною політикою є третім стовпом німецької зовнішньої політики. Її мета – демонструвати образ сучасної Німеччини, сприяти процесу європейської інтеграції та взаєморозумінню між народами. Федеральне міністерство закордонних справ лише частково здійснює свою культурну політику власними силами. Більшою мірою воно доручає це посередницьким організаціям, наприклад Інституту ім. Гете чи Інституту міжнародних культурних зв'язків (IFA). Інститут ім. Гете має свої представництва в 94-х країнах світу. Вони пропонують курси німецької мови, допомагають викладачам німецької мови за кордоном, організовують культурні заходи та дискусії. IFA займається, насамперед, культурним діалогом. Велике значення мають німецькі школи за кордоном. Таких шкіл 135, в них навчаються 80.000 учнів (з них 60.000 не німці за національністю). За допомогою ініціативи «Школи: партнери майбутнього» МЗС Німеччини має намір підтримати шкільну роботу за кордоном. Метою є створення мережі партнерських шкіл, в яких за допомогою вивчення німецької мови та культури зміцнюється зв'язок між учнями та Німеччиною [14].

Міжнародна репутація держави визначається не тільки військовою міццю, політичною вагою і рівнем розвитку економіки, але і його культурною спадщиною та потенціалом. Як великі, так і зовсім невеликі країни серед зовнішньополітичних пріоритетів ставлять поширення і пропаганду свого культурного надбання [23]. Культура «як сукупність матеріальних і духовних цінностей, творінь людини» [18] сьогодні є невід'ємною частиною класичної тріади чинників, які визначають механізм зовнішньополітичної діяльності держави нарівні з політикою та економікою.

Початок XXI століття ставить нові завдання перед державами у сфері міжнародних відносин. Процеси глобалізації в сучасному світі відкривають культурну співпрацю країн, ширші перспективи і надають культурній складовій додаткову значимість [2; 3].

Культурна дипломатія є областю дипломатичної діяльності, в якій культура використовується як об'єкт і засіб досягнення ключових цілей зовнішньої політики

держави [23]. Такими цілями є – створення сприятливого образу країни, популяризація культури, традиційних цінностей і мови народів, які проживають у цій країні.

Щоб забезпечити ефективне застосування культурної дипломатії відносно іншої держави слід глибоко і всебічно вивчати релігію і традиції, історію та культурні особливості цієї країни.

Зовнішня політика Німеччини в галузі культури пройшла довгий шлях від культурної експансії до стратегії «діалогу культур». Вона будується на трьох засадах: це класична дипломатія, економічна політика і культурна дипломатія. Остання займає гідне місце в цьому ряді.

Початок міжнародної німецької політики в галузі культури і освіти було покладено на межі XIX і XX століть і ознаменувалося відкриттям перших наукових інститутів і шкіл за кордоном. Саме в цей час в Німецькій імперії з'являється термін «зовнішня культурна політика» («auswärtige Kulturpolitik»).

Опустимо час, коли Німеччина була фашистською, хоча слід зазначити що, граючи на антирадянських настроях правлячих еліт західних держав, гітлерівська дипломатія, використовуючи всі свої можливості, за невеликий термін домоглася відчутних результатів у досягненні своїх цілей.

Після Другої світової війни ФРН повністю принципово дистанціюється від расової політики націонал-соціалізму і вже у відповідність з цим принципом проводить свої закордонні культурні проекти.

На початку 50-х років XX століття у ФРН відбувається відродження діяльності існуючих раніше і створення нових організацій культурної сфери. У країні проводяться реформи, виникають нові державні установи та неурядові організації, формуються принципи німецького федералізму. Формується децентралізована структура зовнішньої культурної політики. Більшість програм прийнятих у той час зберігають актуальність і в сучасній об'єднаній Німеччині.

Дипломатичну діяльність ФРН і її представництва за кордоном здійснює – Міністерство закордонних справ. До складу Міністерства входять 10 департаментів. Шостий департамент МЗС носить назву – Культурне співробітництво. Він займається питаннями багатосторонніх відносин з іноземними державами в галузі культури. Департамент також займається розвитком співробітництва в галузі науки і освіти, включаючи шкільні, студентські та наукові обміни, міжнародні молодіжні та спортивні заходи.

МЗС Німеччини лише частково здійснює свою культурну політику самостійно. Міністерство доручає це організаціям – посередникам. Найбільшими посередницькими організаціями ФРН є інститут імені Гете, Німецька Служба Академічних Обмінів, Інститут міжнародних культурних зв'язків (IFA), Фонд Гумбольдта і т.д. Інститут міжнародних культурних зв'язків (IFA), займається, перш за все, культурним діалогом. Діалог культур є найбільш сприятливою основою для розвитку культурних зовнішньополітичних відносин.

Своє власне окреме місце займають також німецькі політичні фонди, так звані партійні фонди, які беруть участь у реалізації зовнішньої культурної політики ФРН. Найбільшими з них є фонд Конрада Аденауера, Фонд Зайделя, фонд Бьоля, фонд Еберта. За своєю суттю ці фонди є організаціями універсальними. Їх діяльність може поширюватися на всіх рівнях зовнішньої політики Німеччини: від політики безпеки до політики розвитку і

зовнішньої культурної політики. На рівні міжнародного культурного співробітництва вони займаються «експортом» політичної культури ФРН, політичним утворенням, працюють з засобами масової інформації, співпрацюють з вищими навчальними закладами та громадськими організаціями. Таким чином, вносячи свій внесок у розвиток відносин у гуманітарній сфері.

З середини минулого століття Німеччина, використовуючи найсучасніші засоби комунікації, розширює географію своєї мовної політики в світі. Поряд з традиційними аспектами такої політики як розвиток мережі німецьких шкіл та їх підтримка німецькомовного населення за кордоном, ФРН посилює німецьку наукову присутність в світі. Уряд Німеччини приймає «стратегію інтернаціоналізації науки і досліджень». Для здійснення цієї стратегії міністерство закордонних справ ФРН в структурі Департаменту культури та комунікації створює відділ «зовнішня наукова політика».

ФРН посилює роль культурних і освітніх ініціатив у процесі пошуку підходів до ефективного управління кризами в близькосхідному регіоні та інших державах з конфліктним потенціалом. Однак слід зазначити, що Німеччина підтримує концепцію «гуманітарного втручання». Суть цієї концепції в тому, що вона передбачає застосування військової сили проти держав, в яких, на думку Німеччини та її союзників, допускаються порушення прав людини. Як відомо використання сили проти іншої держави можливо тільки за спеціальним дозволом Ради безпеки ООН, саме вона має виключне право приймати рішення про силові дії. Принципи невтручання у внутрішні справи суверенних держав, зафіксовані в Статуті ООН і Гельсінських угодах 1975 року. Країни Заходу і в тому числі Німеччина, висловлюють прагнення обмежити дію цих принципів. Мотивуючи свої рішення тим, що права людини мають пріоритет перед правами та інтересами держави, а тому застосування сили цілком допустимо. Щоб залучити на свій бік більшу кількість держав і надати своїй концепції «гуманітарного втручання» бажану легітимність використовується так звана – м'яка сила.

Основами м'якої сили якраз є культурні та політичні цінності, інститути, які здатні залучати інших «хотіти того, чого хочете ви». У сучасній культурній дипломатії Німеччини все більше простежується концепція м'якої сили.

Істотний внесок у розвиток сучасної зовнішньої культурної політики вніс міністр закордонних справ Ф. В. Штайнмайер (2005–2009 рр.). Який, насамперед, сприяв вирішенню структурних і фінансових проблем Інституту ім. Гете, виділенню додаткових асигнувань на збереження і розвиток представництв посередницьких організацій за кордоном, вдосконаленню системи шкільного навчання за кордоном [24].

Г. Вестервелле йде лише на модифікацію стратегії зовнішньої культурної політики ФРН, не зачіпаючи основних форм і методів її реалізації. Йдеться, наприклад, про розвиток в умовах глобалізації більш тісної співпраці з центрами сили, що зміцнюються, зокрема, Бразилією, Індією, ПАР і іншими «пороговими» країнами, а також подальше посилення культурного впливу Німеччини на «обжитих» міжнародних майданчиках.

ФРН є однією з найпотужніших економічних держав ЄС. Одним з головних пріоритетів сучасної дипломатії

Німеччини є підтримка економічних інтересів держави за кордоном. Уряд ФРН і ділові кола уважно спостерігають за тим, як посольства і консульства надають підтримку реалізації німецьких економічних проєктів. Роботу всіх німецьких організацій, що беруть участь в проєктах культурної сфери за кордоном, координує МЗС, яке також здійснює і бюджетне фінансування. І хоча фонди, створені великими промисловими корпораціями та політичні фонди такі як «Фонд Конрада Аденауера», «Фонд Фрідріха Еберта» цілком самостійні в організаційному плані, свою діяльність вони зобов'язані погоджувати з МЗС.

ФРН з середини ХХ століття невинно працювала над розширенням географії поширення своєї мовної політики, яка сьогодні охоплює більшу частину земної кулі і використовує всі відомі засоби комунікації. Найбільш важливими аспектами такої політики є: викладання німецької мови як іноземної, розвиток мережі німецьких шкіл за кордоном, підтримка за кордоном німецькомовних меншин, популяризація німецької мови як мови дипломатії та офіційної мови в інститутах Євросоюзу.

Політика з поширення знань німецької мови йде в унісон з розширенням німецької наукової присутності в світі. З прийняттям урядом ФРН «Стратегії інтернаціоналізації науки і досліджень» і створенням спеціального відділу «зовнішня наукова політика» у структурі Департаменту культури та комунікації МЗС ФРН в 2008 році вона вийшла на новий етап розвитку.

Автором зазначено, що ФРН знаходиться в пошуках активних підходів до ефективного управління кризами в країнах, що розвиваються, близькосхідному регіоні та інших державах з конфліктним потенціалом. В останні роки простежується посилення ролі німецьких культурних і освітніх ініціатив у цьому процесі.

Німецька зовнішня культурна політика стала предметом передвборчої боротьби кандидатів на посаду федерального канцлера ФРН. Культурі не часто вдається потрапити в самий центр інтересу великої політики. Однак у Німеччині ця тема всерйоз зацікавила і Меркель, і Штайнмайера напередодні перегонів 2009 року. Ангела Меркель і Франк-Вальтер Штайнмайер були конкурентами на канцлерський пост.

Колишній канцлер ФРН Віллі Брандт назвав якимось міжнародну культурну політику одним з трьох основоположних стовпів, на які спирається зовнішня політика країни (поряд з політикою безпеки та економічною політикою). Зважаючи на майбутню передвборчу боротьбу в Німеччині, ця теза, стала знову актуальна.

Кандидатом від ХДС/ХСС виступала канцлер Ангела Меркель, а від СДПН – міністр закордонних справ Франк-Вальтер Штайнмайер. Однією з тем передвборчої гонитви стала саме міжнародна культурна політика – що саме по собі досить несподівано, відзначають спостерігачі [13].

Меркель вирішила опанувати нову «територію». Все почалося з вересневого відвідування Меркель головного офісу інституту ім. Гете в Мюнхені. Як пише видання «Handelsblatt», до цього часу голова уряду не звертала так активно увагу на сферу культурної політики, за винятком, «щорічного паломництва на Байройтський фестиваль (щорічний літній фестиваль, де виконуються музичні твори Ріхарда Вагнера)». Крім того, виявилось, що це взагалі перший в історії візит канцлера до мюнхенської цитаделі німецької культури.

Увагу німецьких ЗМІ привернув і той факт, що візит Меркель відбувся наступного дня, після того як стало відомо, що передвборчі перегони від СДПН очолить Штайнмайер. Інститут імені Гете безпосередньо відноситься до сфери діяльності міністра закордонних справ, оскільки його відомство на три чверті фінансує цю культурну установу. І хоча візит, безсумнівно, планувався заздалегідь, канцлер все ж відвідала організацію, підвідомчу її майбутньому конкуренту, і намагалася справити там якомога краще враження.

У своїй промові Ангела Меркель назвала Інститут імені Гете «символом Німеччини за кордоном» і оголосила, що зовнішня культурна політика потребує уваги і підтримки з боку держави. Канцлер підкреслила, що уряд дуже зацікавлений в тому, щоб на міжнародному рівні Німеччина була представлена як «сучасна і багатогранна держава», провідні цінності якої – свобода і толерантність – є суттю «європейської душі».

З приходом Штайнмайера зовнішня культурна політика Німеччини стала помітно користуватися привілеєм пріоритетного фінансування, на відміну від його попередника на міністерській посаді – Йоскі Фішера (Joschka Fischer), який заощаджував саме у сфері культури.

На думку Штайнмайера, світовій спільноті все ж таки необхідний досвід і «гарна пам'ять» Європи. Саме люди мистецтва і культури своїми творами повинні зберігати цю пам'ять і ділитися досвідом з усім світом. У цьому міністр бачить роль німецьких міжнародних культурних організацій. Канцлер Німеччини Ангела Меркель хоче розширити мережу німецьких культурних центрів імені Гете і тим самим налаштувати культурні зв'язки з країнами, що розвиваються. Ангела Меркель в інституті ім. Гете в Мюнхені: «Необхідно поширити мережу філій Інституту ім. Гете на Азію і Близький Схід», – засвідчила канцлер ФРН Ангела Меркель (Angela Merkel) при відвідуванні інституту в Мюнхені 8 вересня 2009 р. Ангела Меркель вважає, що відповідальність Німеччини перед світом зросли. За словами Меркель, культура – це «наша візитна картка», а німецькі мовні та культурні установи є «символом культурного обміну». Президент інституту Клаус Дітер Леманн (Klaus Dieter Lehmann) повідомив про високу зацікавленість німецьких культурних центрів в інтеграції емігрантів у Німеччині.

Поки ще дуже рано говорити про те, чи зможе зовнішня культурна політика Німеччини потрапити до списку провідних тем передвборчої боротьби і на майбутнє. Але поки, схоже, культурні організації виграють за рахунок глобалізації та, відповідно, інтересу політиків.

Адже, щоб сприяти поширенню культури та її цінностей у світі, потрібен елементарний маркетинг. Міністерство закордонних справ Німеччини підвищило в 2010 році фінансування Інституту імені Гете на 7,5 відсотків. Ця цифра особливо примітна, якщо врахувати, що в проєкті бюджету на той же рік самому міністерству планувалося виділити лише на 2,5 відсотка більше бюджетних коштів.

Таким чином, культурна дипломатія у Німеччині є областю дипломатичної діяльності, в якій культура використовується як об'єкт і засіб досягнення фундаментальних цілей зовнішньої політики держави. Такими цілями є – створення позитивного образу країни, популяризація культури, традиційних цінностей і мови народів, які проживають у цій країні.

#### Список використаних джерел

1. Белов В. Б. Образ современной России в Германии / В. Б. Белов, И. Ф. Максимычев; под ред. В. Б. Белова. – М.: Ин-т Европы РАН: Рус. сувенир, 2010. – 66 с.
2. Зимін А. Г. Культурна дипломатія Німеччини. – Державний радник, вип. 1/2014, Забайкальський державний університет. Росія, Чита [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vozduh.afisha.ru/art/kak-podderzhivayut-kulturu-v-raznyh-stranah-mira/>.
3. Зимін А. Г. Культурна дипломатія Німеччини // Государственный советник – 2014. – №1 (5). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/kulturnaya-diplomatiya-germanii>
4. Кондратюк С. В. Європейська політика об'єднаної Німеччини: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / С. В. Кондратюк; Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. – К., 2003. – 194 с.
5. Концепція Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/228-iv>.
6. Кривонос Р. А. Німеччина у структурі європейської співпраці. Монографія. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. – 166 с.
7. Кудряченко А. І. Європейська політика Федеративної Республіки Німеччини (1970–1991). – К.: Наукова думка, 1996. – 239 с.
8. Кудряченко А. І., Грабарчук Г. О. Україна і Німеччина – двосторонні відносини на початку 90-х років / Ін-т світової економіки і міжнародних відносин АН України. – К., 1994. – С.13, 23–24.
9. Мартинов А. Ю. Українсько-німецьке співробітництво у контексті європейської інтеграції (90-ті роки ХХ століття); під ред. С. В. Кульницького. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 88 с.
10. Огнева А. В. Методы и формы реализации внешне-политических интересов в гуманитарной сфере (германский опыт): автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 «Политология» / А. В. Огнева. – Москва, 2012.
11. Павлов Н. В. Внешняя политика ФРГ в постбиполярном мире / Н. В. Павлов. – Москва: Наука, 2005; Павлов Н. В. Современная Германия: Учеб. пособие по страноведению / Н. В. Павлов. – М.: высшая школа, 2005.
12. Солошенко В. В. Українсько-німецькі відносини у 90-х рр. ХХ ст. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. / В. В. Солошенко. – К.: КСУ, 2005. – 217 с.
13. Старостенко Г. В. Українсько-німецькі відносини: політичний та безпековий вимір співробітництва: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Г. В. Старостенко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 21 с.
14. ТСК представительство в Брюсселе / программы ЕС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [wc3gg.ru/sk/europska-unia/programy.html](http://wc3gg.ru/sk/europska-unia/programy.html).
15. Филимонов Г. Ю. Внешняя культурная политика США как компонент «мягкой силы»: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04. – Москва, 2007. – 187 с.
16. Химинещ В. В. Українсько-німецькі відносини: політична, економічна та культурна співпраця (1998–2005 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / В. В. Химинещ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2007. – 195 с.
17. Bericht der Bundesregierung zur Auswärtigen Kulturpolitik 2007–2008 // Auswärtiges Amt official website [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.auswaertiges-amt.de/EN/Startseite\\_node.html](http://www.auswaertiges-amt.de/EN/Startseite_node.html).
18. Kuznetsova E. V. Definition of culture: the diversity of approaches. Perspektivy nauki i obrazovaniia – Perspectives Q №13 of science and education, 2013, no.5. – P.49–55.
19. Maaß K. J. Die Struktur der auswärtigen Kulturbeziehungen Deutschlands // Institut für Auslandsbeziehungen official website, Stuttgart 31.08.2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.ifa.de/~fileadmin/content/ueber\\_uns/downloads/akp\\_struktur.pdf](http://www.ifa.de/~fileadmin/content/ueber_uns/downloads/akp_struktur.pdf).
20. Sautter Gtater. Erfahrung ohne Monopol. Das Auswärtige Amt in der Auswärtigen Kulturpolitik / Kurt Jrgen Maaß. Kultur und Außenpolitik. Handbuch für Studium und Praxis. – Baden–Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2005. – S.179–185.
21. Schulte Karl–Sebastian. Auswärtige Kulturpolitik im politischen System der Bundesrepublik Deutschland. Konzeptionsgehalt, Organisationsprinzipien und Struktureuralgien eines atypischen Politikfeldes am Ende der 13. Legislaturperiode, Berlin: Verlag für Wirtschaft und Forschung, XVIII, 2000. – 216 s.

22. Schreiner P. Auswärtige Kulturarbeit: zwischen Konzeption und Umsetzung: Steuerungsprobleme in einem schwierigen Politikfeld // Stiftung Wissenschaft und Politik Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit [Elektronnyj resurs]. – Режим доступу: <http://www.swpberlin.org/pro-dukte/swpstudie.php?PHPSESSID=f0f74&id=8935>

23. Skripkar M. V. Manipulation of consciousness in the twentieth century: the characteristic of the basic tools. Aspirant: trudy molodykh uchenykh, aspirantov i studentov: pril. k zhurnalu «Vestnik ChitGU» – Postgraduate student: proceedings of young scientists, postgraduates and students, 2008, no.2 (4). – P.106–111, 66–71.

24. Swarz H. P. Weltpolitik im neuen Jahrhundert. Hrsg. zus. mit Karl Kaiser. Nomos, Baden–Baden. – 653 s.

### References

1. Belov V. B. Obraz sovremennoj Rossii v Germanii / V. B. Belov, I. F. Maksimychev; pod red. V. B. Belova. – M.: In–t Evropy RAN: Rus. suvenir, 2010. – 66 s.

2. Zymin A. G. Kul'turna diplomacija Nimechchyny. – Derzhavnyj radnyk, vyp.1/2014, Zabajkal's'kyj derzhavnyj universytet. Rosija, Chyta [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://vozduh.afisha.ru/art/kak-podderzhivayut-kulturu-v-raznyh-stranah-mira/>

3. Zymin A. G. Kul'turna diplomacija Nimechchyny // Gosudarstvennyj sovetnik – 2014. – №1 (5). [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://cyberleninka.ru/article/n/kulturnaya-diplomatiya-germanii>

4. Kondratjuk S. V. Jevropejs'ka polityka ob'jednani' Nimechchyny: dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.04 / S. V. Kondratjuk; Instytut svitovoi' ekonomiky i mizhnarodnyh vidnosyn NAN Ukrainy. – K., 2003. – 194 s.

5. Koncepcija Zagal'noderzhavnoi' programy adaptacii' zakonodavstva Ukrainy do zakonodavstva Jevropejs'kogo Sojuzu [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/228-iv>.

6. Kryvonos R. A. Nimechchyna u strukturi jevropejs'koi' spivpraci. Monografija. – Kyi'v: Vydavnycho-poligrafichnyj centr «Kyiv's'kyj universytet», 2004. – 166 s.

7. Kudrjachenko A. I. Jevropejs'ka polityka Federativnoi' Respubliki Nimechchyny (1970–1991). – K.: Naukova dumka, 1996. – 239 s.

8. Kudrjachenko A. I., Grabarchuk G. O. Ukrainy na Nimechchyna – dvostoronni vidnosyny na pochatku 90–h rokiv / In–t svitovoi' ekonomiky i mizhnarodnyh vidnosyn NAN Ukrainy. – K., 1994. – S.13, 23–24.

9. Martynov A. Ju. Ukrain's'ko–nimec'ke spivrobitnytvo u konteksti jevropejs'koi' integracii' (90–ti roky XX stolittja); pid red. S. V. Kul'chyc'kogo. – K.: Instytut istorii' Ukrainy NAN Ukrainy, 2000. – 88 s.

10. Ogneva A. V. Metody i formy realizacii vneshnepoliticheskikh interesov v gumanitarnej sfere (germanskij opyt): avtoref. dis. ... kand. polit. nauk: 23.00.04 «Politologija» / A. V. Ogneva. – Moskva, 2012.

11. Pavlov N. V. Vneshnjaja politika FRG v postbipoljarnom mire / N. V. Pavlov. – Moskva: Nauka, 2005; Pavlov N. V. Sovremennaja Germanija: Ucheb. posobie po stranovedeniju / N. V. Pavlov. – M.: vysshaja shkola, 2005.

12. Soloshenko V. V. Ukrain's'ko–nimec'ki vidnosyny u 90–h rr. XX st. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. / V. V. Soloshenko. – K.: KSU, 2005. – 217 s.

13. Starostenko G. V. Ukrain's'ko–nimec'ki vidnosyny: politychny ta bezpekovij vymir spivrobitnytva: avtoref. dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.04 / G. V. Starostenko; Kyi'v. nac. un–t im. T. Shevchenka. – K., 2004. – 21 s.

14. TSK predstavitel'stvo v Brjussele / programmy ES [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [wc3gg.ru/sk/europska-unia/programy.html](http://wc3gg.ru/sk/europska-unia/programy.html).

15. Filimonov G. Ju. Vneshnjaja kul'turnaja politika SShA kak komponent «mjagkoj sily»: dis. ... kand. polit. nauk: 23.00.04. – Moskva, 2007. – 187 s.

16. Hymynec' V. V. Ukrain's'ko–nimec'ki vidnosyny: politychna, ekonomichna ta kul'turna spivpracija (1998–2005 rr.): dys... kand. ist. nauk: 07.00.02 / V. V. Hymynec'; Nac. akad. nauk Ukrainy, In–t istorii' Ukrainy. – K., 2007. – 195 s.

17. Bericht der Bundesregierung zur Auswärtigen Kulturpolitik 2007–2008 // Auswärtiges Amt official website [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.auswaertiges-amt.de/EN/Startseite\\_node.html](http://www.auswaertiges-amt.de/EN/Startseite_node.html).

18. Kuznetsova E. V. Definition of culture: the diversity of approaches. Perspektivy nauki i obrazovaniia – Perspectives Q №13 of science and education, 2013, no.5. – P.49–55.

19. MaaB K. J. Die Struktur der auswärtigen Kulturbeziehungen Deutschlands // Institut für Auslandsbeziehungen official website,

Stuttgart 31.08.2001 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.ifa.de/fileadmin/content/ueber\\_uns/downloads/akp\\_struktur.pdf](http://www.ifa.de/fileadmin/content/ueber_uns/downloads/akp_struktur.pdf).

20. Sautter Gater. Erfahrung ohne Monopol. Das Auswärtige Amt in der Auswärtigen Kulturpolitik / Kurt Jrgen MaaB. Kultur und Außenpolitik. Handbuch für Studium und Praxis. – Baden–Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2005. – S.179–185.

21. Schulte Karl–Sebastian. Auswärtige Kulturpolitik im politischen System der Bundesrepublik Deutschland. Konzeptionsgehalt, Organisationsprinzipien und Strukturmerkmale eines atypischen Politikfeldes am Ende der 13. Legislaturperiode, Berlin: Verlag für Wirtschaft und Forschung, XVIII, 2000. – 216 s.

22. Schreiner P. Auswärtige Kulturarbeit: zwischen Konzeption und Umsetzung: Steuerungsprobleme in einem schwierigen Politikfeld // Stiftung Wissenschaft und Politik Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.swpberlin.org/pro-dukte/swpstudie.php?PHPSESSID=f0f74&id=8935>

23. Skripkar M. V. Manipulation of consciousness in the twentieth century: the characteristic of the basic tools. Aspirant: trudy molodykh uchenykh, aspirantov i studentov: pril. k zhurnalu «Vestnik ChitGU» – Postgraduate student: proceedings of young scientists, postgraduates and students, 2008, no.2 (4). – P.106–111, 66–71.

24. Swarz H. P. Weltpolitik im neuen Jahrhundert. Hrsg. zus. mit Karl Kaiser. Nomos, Baden–Baden. – 653 s.

*Savelova M. A., graduate student, Kiev Slavonic University (Ukraine, Kyiv), marjamsavelova@rambler.ru*

### The essence of the cultural and political strategy of the Federal Republic of Germany

*In this article, the author describes the basic principles of cultural and political strategy in Germany, investigates and analyzes the foundation, on which this strategy was established, examines new trends that can supplement to the existing version. Also the author briefly touches the topic of institutions, which are implementing the current cultural policy.*

**Keywords:** strategy, concept, instrument, institution, foreign cultural policy.

*Савелова М. А., соискатель, ЧАО ВУЗ «Киевский славистический университет» (Украина, Киев), marjamsavelova@rambler.ru*

### Сущность культурно–политической стратегии Федеративной Республики Германия

*Автор описывает основные положения культурно–политической стратегии Германии, исследует и анализирует основу, на которой была создана данная стратегия, рассматривает новые тенденции, которые могут дополнить уже существующий вариант. Также автор затрагивает тему институций, которые воплощают в жизнь культурную политику.*

**Ключевые слова:** стратегия, концепция, инструментарий, институция, внешняя культурная политика.

\*\*\*

УДК 930.2(497.1):344.2

**Шимкевич К. О.,**  
старший лаборант, викладач кафедри  
всесвітньої історії та міжнародних відносин,  
Запорізький національний університет  
(Україна, Запоріжжя), shkate2007@gmail.com

### ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛ ОСОБИСТОГО ПОХОДЖЕННЯ З ВИВЧЕННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ У КОЛИШНІЙ ЮГОСЛАВІЇ

*Виокремлені та проаналізовані основні групи джерел особистого походження, які надають можливість вивчити деталі воєнних злочинів у колишній Югославії часів Балканської кризи кінця ХХ – початку ХХІ ст. Основну увагу приділено такій групі джерел як мемуари та свідчення очевидців, серед яких оглянуті спогади політичних діячів, представників міжнародних організацій, журналістів, а також безпосередніх учасників та свідків воєнних злочинів часів Балканської кризи: волонтерів, добровольців, миротворців, військовослужбовців, жертв та свідків злочинів. Автор дійшов висновку, що джерела особистого походження містять чисельні факти та унікальну інформацію, яка є недоступною в офіційних документах. Тим не менш, робота із мемуарами, спогадами, щоденниками та свідченнями потребує уважного критичного ставлення до них, через велику роль суб'єктивного фактору, який істотно впливає на підбір інформації при їх написанні.*

**Ключові слова:** джерела особистого походження, мемуари, Балканська криза, Югославія.

Джерела особистого походження являють собою специфічну групу нарративних джерел, які дають можливість простежити різноманітні деталі тих чи інших історичних подій, які є недоступними з інших документів. Особливе значення дані джерела мають при вивченні таких кризових ситуацій як збройні конфлікти, одним з яких була Балканська криза кінця XX – початку XXI ст. Вивчення її різноманітних проявів, зокрема воєнних злочинів, на основі джерел особистого походження дозволяє дослідити раніше невідомий фактологічний матеріал. У цьому контексті неоціненними є чисельні свідчення свідків, постраждалих, політичних та громадських діячів, журналістів, які трактували масові порушення прав людини під час кризи по-різному. Окрім того, використання таких документів дає змогу провести компаративний аналіз фактів скоєння воєнних злочинів, зафіксованих у звітах різноманітних організацій і мемуарах очевидців. З огляду на це, використання зазначених джерел, які до цього часу залишались мало доступними для науковців, є необхідним для всебічного дослідження даного прояву Балканської кризи.

Метою статті є вивчення та аналіз інформативних можливостей джерел особистого походження щодо вивчення воєнних злочинів, скоєних під час Балканської кризи кінця XX – початку XXI ст.

Серед мемуарів можна виділити спогади політичних діячів; представників міжнародних організацій; журналістів; а також безпосередніх учасників та свідків подій часів Балканської кризи на теренах країн колишньої Югославії: добровольців, миротворців; військовослужбовців; волонтерів; жертв та свідків злочинів, учасників конвоїв «Лібертас» та «Білий шлях». Розглянемо детальніше особливості кожної групи таких джерел особистого походження.

Спільною рисою для мемуарів політичних діячів, генеральних прокурорів та добровольців є те, що вони почали створюватись одразу після припинення активних військових дій у регіоні Західних Балкан. Зокрема, вже у 1996–2000 рр. були опубліковані спогади, в яких вперше були описані конфлікти у колишніх югославських республіках, діяльність міжурядових організацій, роль держав світу та участь окремих діячів у вирішенні кризи. Упродовж 2000–х рр. друком вийшла низка мемуарів, в яких більше уваги відводилось висвітленню ролі окремих осіб у врегулюванні конфліктів, у розкритті злочинів та засудженні винних у їх скоєнні. Також важливим було збільшення уваги до висвітлення причин та наслідків розпаду колишньої Югославії тощо.

У мемуарах політичних діячів В. Зіммермана [21], Б. Клінтона [5], М. Тетчер [8] висвітлена позиція Великої Британії та США у подоланні Балканської кризи. Досить детально проаналізовані політичні і дипломатичні зусилля країн ЄС та надане обґрунтування необхідності застосування сили. За книгами К. Білдта [10], Д. Оуена [6], і Р. Холбрука [13] є можливим вивчення процесу врегулювання кризи у першій половині 1990–х рр. Втім, основна увага у даних роботах була приділена розробці мирних планів щодо Боснії і Герцеговини.

Окремо варто виділити спогади Голови Комітету із зовнішньої політики Хорватії Х. Качіча [4] та колишнього президента Хорватії у 2000–2010 рр. С. Месіча [18]. У мемуарах обох хорватських діячів основна увага приділена процесу становлення державності Хорватії після виходу зі складу югославської федерації. Однак,

ці джерела містять чисельні факти про воєнні злочини та спроби подолання їх наслідків. Так, у мемуарах Х. Качіча можна знайти витяги з окремих документів ЄС щодо Югославії, окремі промови американських діячів, текст інтерв'ю Х. Качіча, опубліковані у хорватських та світових ЗМІ. У спогадах С. Месіча наведені факти загибелі мирних жителів, руйнації житлової, соціальної і господарської інфраструктури, злочини ЮНА проти хорватського населення.

Важливим джерелом для вивчення проблеми воєнних злочинів є спогади співробітників МТКЮ – Р. Голдстоуна [12] та К. Дель Понте [3], які упродовж 1994–2007 рр. обіймали посаду генерального прокурора трибуналу (1994–1996 рр. та 1999–2007 рр. відповідно). Означені працівники МТКЮ мали доступ до багатьох документів та матеріалів, що частково відображено у їх мемуарах. Спогади співробітників трибуналу дозволяють дослідити різноманітні аспекти роботи МТКЮ, а також співпрацю з ним республік колишньої Югославії та з ЄС, НАТО, систематизувати основні прояви воєнних злочинів. Завдяки спогадам Р. Голдстоуна та К. Дель Понте дослідники можуть виявити основні перешкоди при розкритті злочинів і відкритті судових справ проти військового керівництва НАТО, албанських, хорватських і боснійських державних діячів.

Своєрідним доповненням до цих спогадів стали мемуари спеціального посланця Генерального секретаря ООН у Боснії і Герцеговині Д. Арріа [9]. Цінності його спогадам додає той факт, що він у 1993 р. відвідав Сребреницю та виступав свідком обвинувачення під час процесу над С. Мілошевичем. Д. Арріа у мемуарах підкреслював, що винними у геноциді боснійських мусульман були і влада югославської федерації, і влада боснійських сербів, і миротворці ООН.

Окрему групу джерел особистого походження становлять мемуари та щоденники добровольців, миротворців, волонтерів та журналістів, значна частина яких створювалась безпосередньо під час подій, що описувалися. Їх спогади дозволили проаналізувати специфіку військової служби рядових солдатів у Боснії і Герцеговині, Косово, Сербії. Їх спогади доповнюють мемуари сербських та хорватських військовослужбовців, які висвітлюють різноманітні аспекти міжетнічного конфлікту у Хорватії 1991–1995 рр., становище населення у самопроголошеній Республіці Сербська Країна.

У щоденниках волонтерів міститься інформація щодо їх роботи під час Балканської кризи у Боснії і Герцеговині та Хорватії. Об'єднує ці щоденники той факт, що їх автори були учасниками волонтерського проекту Пакрац, організованого «Антивоєнною кампанією Хорватії» для надання допомоги постраждалим мешканцям хорватських міст Пакрац і Ліпик. Важливі данні містяться і у спогадах С. Ланга [16] та А. Луєтіча [17], які дозволили дослідити надання гуманітарної допомоги населенню м. Дубровника та хорватам Герцеговини через організацію конвоїв «Білий шлях» та «Лібертас». Означені матеріали є особливо цінними, бо надають можливість вивчити маловідомі аспекти роботи місцевих громадських організацій у наданні допомоги мирному населенню під час конфліктів.

Доповнюють комплекс джерел особистого походження книги журналістів. Так, важливе значення мають спогади Л. Булагович [2], В. Тохмана [7], Р. Петровича [20], в яких висвітлено їх поїздки до Боснії і Герцеговині, Косово,

Сербії під час воєнних дій і після них, а також подано спостереження про військову кампанію НАТО проти СРЮ у 1999 р. Журналістські спогади відображають не тільки чисельні факти, а й передають емоційний чинник тогочасних подій та особисті погляди авторів. Так, у роботі сербської журналістки Л. Булатович [2] виправдовуються дії Р. Младича, який, на її думку, не був воєнним злочинцем, бо захищав сербів під час військових операцій хорватських і боснійських сил. На окрему увагу заслуговує низка коротких есе польського журналіста В. Тохмана [7], опублікованих у вигляді однієї книги. Автор присвятив свою публікацію висвітленню роботи міжнародних патологоанатомів у справі ідентифікації останків загиблих, передачі їх сім'ям загиблих. Це джерело є дуже важливим для виявлення стану міжетнічних відносин у Боснії і Герцеговині після підписання Дейтонської угоди.

Серед джерел особистого походження варто згадати і свідчення біженців та постраждалих. Мемуари постраждалих від злочинів та учасників конфліктів, які варто виділити з-поміж інших спогадів, оскільки основний акцент у цій групі джерел зроблений на описі злочинів проти цивільного населення. Насамперед, це можна прослідкувати у мемуарах колишніх бранців концтаборів Х. Ерцера [11] та Р. Хукановича [14], свідка осади Сараєва Ж. Іванковича [15], хірурга вуковарської лікарні Ю. Нявро [19].

Окрім того, важливе інформативне значення мають свідчення, опубліковані на сайті «Центру подолання минулого – Документа», у рамках реалізації проєкту «Кампанія за права цивільних жертв війни» і «Особисті свідчення про війну та інші форми політичного насилля від 1941 р. до сучасності» та МТКЮ. Означені матеріали надають можливість проаналізувати внутрішню ситуацію у колишніх югославських республіках упродовж військових дій, виявити причини міжетнічної ворожнечі, встановити види злочинів проти мирного населення. Здебільшого, це свідчення боснійських, хорватських та сербських біженців, жертв злочинів, в'язнів концтаборів, військовослужбовців армій. Спогади албанських та македонських жінок про конфлікт у Македонії у 2001 р. зібрані у публікації албанської та македонської дослідниць М. Ходжі та А. Бубевської [1]. Ця збірка свідчень є особливо важливою, бо міжетнічні протиріччя та їх наслідки у Македонії є маловивченими.

У цілому, джерела особистого походження містять чисельні факти та унікальну інформацію, яка є недоступною в офіційних документах. Тим не менш, робота із мемуарами, спогадами, щоденниками та свідченнями потребує уважного критичного ставлення до них, через велику роль суб'єктивного фактору, який істотно впливав на підбір інформації при їх написанні.

#### Список використаних джерел

1. Бубевська А. Жената страна за призната: лични извори за кризата во Македонија 2001 / Александра Бубевська, Мируше Хоша. – Скопје: Евро-Балкан Пресс, 2006. – 198 с.
2. Булатович Л. Генерал Младич – военный преступник? [Електронний ресурс] / Лилияна Булатович; Пер. с сербского: М. Калинин, А. Карасев, В. Косик, М. Ямбаев, Ю. Зуев. – М.: Международный фонд югославянских исследований и сотрудничества «Славянская летопись», 1998. – Режим доступа: <http://guskova.ru/center/general/>. – Назва з титулу екрану.
3. Дель Понте К. Охота: я и военные преступники / Карла дель Понте, Чак Судетич; [пер. с англ. Т. О. Новиковой, С. В. Артемова]. – М.: Эксмо, 2008. – 640 с. – (ВИП-Персоны).

4. Качич Х. Хорватский прорыв / Хрвое Качич. – К.: Темпора, 2012. – 560 с.
5. Клинтон У. Дж. Моя жизнь / Уильям Джефферсон Клинтон; Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 1088 с.
6. Овен Д. Balkanska odiseja / Dejvid Oven; prevod s engleskog Gordana Vučević, Duška Tomanović. – Beograd: Radio B92, 1996. – 410 str. – (Edicija Rat i mir).
7. Тохман В. Ти наче камінь їла / Войцех Тохман; Пер. з пол. А. Бондаря. – К.: Наш час, 2009. – 103 с. – (Класика світового репортажу).
8. Тэтчер М. Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира / Тэтчер Маргарет; Пер. с англ. – М.: Альпина Паблишер, 2003. – 504 с.
9. Arria D. E. Genocid u kontinuitetu: svjedočenje ambasadora Arria / Diego Euruque Arria. – Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu; Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2011. – 97 str.
10. Bildt C. Misija mir / Carl Bildt; prijev. s engl. Amna Ibrisiagić. – Sarajevo: Zid. 1998. – 541 str.
11. Erceg H. Deset kovanje građana: Izveštaji o lojalnosti zlu / Heni Erceg. – Beograd: Edicija Reč, 2008. – 567 str.
12. Goldstone J. R. For humanity: reflections of a war crimes investigator / Richard J. Goldstone. – Yale university press / Newhaven&London, 2000. – 152 p. – (Castle lectures in ethics, politics, and economics).
13. Holbrooke R. To end a war / Richard Holbrooke. – New York: The modern library, 1999. – 410 p.
14. Hukanović R. Deseta vrata pakla: pola godine u logorima smrti Omarska i Manjača / Rezak Hukanović. – 2. dopunjeno izd. – Sarajevo; Zagreb: Buybook, 2013. – 228 str. – (Biblioteka merorija).
15. Ivanković Ž. 700 dana opsade: sarajevski dnevnik: 1992.–1994; Tko je upalio mrak?: sarajevski pojmovnik / Željko Ivanković; [piktogrami Aleksandra Nina Knežević]. – Rijeka: Ex libris d.o.o.; Sarajevo: Synopsis, 2011. – 669 str.: ilustr. – (Izabrana djela Željka Ivankovića; knj.1).
16. Lang S. Dnevnik Libertas. Dubrovački ratni zapisi / Slobodan Lang. – Pegas, 1997. – 143 str.
17. Luetić A. Moj Bijeli put / Ante Luetić; [fotografije Davor Višnjić...et.al.]. – Varaždinske Toplice: Golden Time, 1994. – 83 str.: ilustr.
18. Mesić S. Kako smo srušili Jugoslaviju: politički memoari posljednjeg predsjednika predsjedništva SFRJ / Stipe Mesić. – Zagreb: Globus Internat. 1992. – XVI, 324, [16] S III str. – (Biblioteka «Ex ungue leonem»).
19. Njavro Ju. Glava dolje, ruke na leđe / Juraj Njavro. – Zagreb: Qou vadis, 1992. – 180 str.
20. Petrović R. Srbija na nišanu. Ratni dnevnik komentatora «Politike» / Rodivoje Petrović. – Beograd: Stampa Čigoja, mart 2000. – 141 str.
21. Zimmermann W. Izvori jedne katastrofe: Jugoslavija i njezini rušitelji: posljedni američki veleposlanik piše o tome što se dogodio i zašto / Warren Zimmerman; prijevod Milena Gradiška... [et.al.]. – [1. izd.]. – Zagreb: Globus International: Znanje, 1996. – 312 str.

#### References

1. Bubevska A. Zhenata strana za priznata: lichni izvori za krizata vo Makedonija 2001 / Aleksandra Bubevska, Mirusha Hodzha. – Skopije: Euro-Balkan Press, 2006. – 198 s.
2. Bulatovich L. General Mladich – voyennyj prestupnik? [Elektronnyj resurs] / Liliyana Bulatovich; per. s serbskogo: M. Kalinin, A. Karasyev, V. Kosik, M. Yambayev, Yu. Zuyev. – M.: mezhdunarodnyj fond yugoslavjanskikh issledovanij i sotrudnichestva «Slavyanskaya letopis», 1998. – Rezhim dostupu: <http://guskova.ru/center/general/>. – Nazva z titulu ekranu.
3. Del Ponte K. Ohota: ya i voyennyje prestupniki / Karla Del Ponte, Chak Sudetich; [per. s angl. T. O. Novikovoj, S. V. Artemova]. – M.: Eksmo, 2008. – 640 s. – (VIP-Persony).
4. Kachich H. Horvatskyj proryv / Hrvoye Kachich. – K.: Tempora, 2012. – 560 s.
5. Klinton U. Dzh. Moya zhizn / Uilyam Dzh Jefferson Klinton; per. s angl. – M.: Alpina Biznes Buks, 2005. – 1088 s.
6. Oven D. Balkanska odiseja / Dejvid Oven; prevod s engleskog Gordana Vučević, Duška Tomanović. – Beograd: Radio B92, 1996. – 410 str. – (Edicija Rat i mir).
7. Tohman V. Ty nachе kamin yila / Wojczech Tohman; Per. z pol. A. Bondarya. – K.: Nash chas, 2009. – 103 s. – (Klasyka svitovogo reportazhu).



8. Tetcher M. *Iskusstvo upravljeniya gosudastvom. Strategii dlya menyayushhegosya mira* / Tetcher Margaret; per. s angl. – M.: Alpina Pablisher, 2003. – 504 s.

9. Arria D. E. *Genocid u kontinuitetu: svjedočenje ambasadora Arrie / Diego Euruque Arria*. – Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu; Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2011. – 97 str.

10. Bildt C. *Misija mir* / Carl Bildt; prijev. s engl. Amna Ibrišagić. – Sarajevo: Zid. 1998. – 541 str.

11. Erceg H. *Deset kovanje građana: Izveštaji o lojalnosti zlu* / Heni Erceg. – Beograd: Edicija Reč, 2008. – 567 str.

12. Goldstone J. R. *For humanity: reflections of a war crimes investigator* / Richard J. Goldstone. – Yale university press / Newhaven&London, 2000. – 152 p. – (Castle lectures in ethics, politics, and economics).

13. Holbrooke R. *To end a war* / Richard Holbrooke. – New York: The modern library, 1999. – 410 p.

14. Hukanović R. *Deseta vrata pakla: pola godine u logorima smrti Omarska i Manjača* / Rezak Hukanović. – 2. dopunjeno izd. – Sarajevo; Zagreb: Buybook, 2013. – 228 str. – (Biblioteka merorija).

15. Ivanković Z. *700 dana opsade: sarajevski dnevnik: 1992.–1994; Tko je upalio mrak?: sarajevski pojmovnik / Željko Ivanković; [piktogrami Aleksandra Nina Knežević]*. – Rijeka: Ex libris d.o.o.; Sarajevo: Synopsis, 2011. – 669 str.: ilustr. – (Izabrana djela Željka Ivankovića; knj.1).

16. Lang S. *Dnevnik Libertas. Dubrovački ratni zapisi / Slobodan Lang*. – Pegas, 1997. – 143 str.

17. Luetić A. *Moj Bijeli put* / Ante Luetić; [fotografije Davor Višnjčić...et.al.]. – Varaždinske Toplice: Golden Time, 1994. – 83 str.: ilustr.

18. Mesić S. *Kako smo srušili Jugoslaviju: politički memoari posljednjeg predsjednika predsjedništva SFRJ / Stipe Mesić*. – Zagreb: Globus Internat. 1992. – XVI, 324, [16] S III str. – (Biblioteka «Ex ungue leonem»).

19. Njavro Ju. *Glava dolje, ruke na leđe / Juraj Njavro*. – Zagreb: Qou vadis, 1992. – 180 str.

20. Petrović R. *Srbija na nišanu. Ratni dnevnik komentatora «Politike» / Rodivoje Petrović*. – Beograd: Štampa Čigoja, mart 2000. – 141 str.

21. Zimmerman W. *Izvori jedne katastrofe: Jugoslavija i njezini rušitelji: posljedni američki veleposlanik piše o tome što se dogodilo i zašto / Warren Zimmerman; prijevod Milena Gradiška... [et.al.]. – [1. izd.]*. – Zagreb: Globus International: Znanje, 1996. – 312 str.

*Shymkevych K. O., Senior Assistant, Lecturer, Department of World History and International Relations, Zaporizhzhya National University (Ukraine, Zaporizhzhya), shkate2007@gmail.com*

#### The informative possibilities of the sources of personal origin for the study of the war crimes in the former Yugoslavia

*In the article there are selected and analyzed the main groups of sources of the personal origin, which make it possible to study the details of war crimes in the former Yugoslavia during the Balkan crisis of the late XX – early XXI century. The focus was made on the such group of sources as memoirs and eyewitness accounts, which includes the memories of political leaders, representatives of the international organizations, journalists, as well as participants and witnesses of war crimes the time of the Balkan crisis: volunteers, peacekeepers, soldiers, victims and witnesses of war crimes. The author concluded that the sources of personal origin contain numerous facts and unique information that is not available in official documents. However, the research work with memoirs, diaries and testimonies require careful critical attitude towards them, because of the large role of the subjective factor that significantly influenced the selection of information in such writings.*

**Keywords:** sources of personal origin, memoirs, Balkan crisis, Yugoslavia.

*Шимкевич Е. А., старший лаборант, преподаватель кафедры всемирной истории и международных отношений, Запорожский национальный университет (Украина, Запорожье), shkate2007@gmail.com*

#### Информативные возможности источников личного происхождения по изучению военных преступлений в бывшей Югославии

*Выделены и проанализированы основные группы источников личного происхождения, которые предоставляют возможность изучить детали военных преступлений в бывшей Югославии времен Балканского кризиса конца XX – начала XXI века. Основное внимание уделено такой группе источников как мемуары и свидетельства очевидцев, среди которых рассмотрены воспоминания политических деятелей, представителей международных организаций, журналистов, а также непосредственных участников и свидетелей военных преступлений времен Балканского кризиса: волонтеров, добровольцев, миротворцев, военнослужащих, жертв и свидетелей преступлений. Автор*

*пришел к выводу о том, что источники личного происхождения содержат многочисленные факты и уникальную информацию, которая недоступна в официальных документах. Тем не менее, работа с мемуарами, воспоминаниями, дневниками и свидетельствами требует внимательного критического отношения к ним, через большую роль субъективного фактора, который существенно влиял на подбор информации при их написании.*

**Ключевые слова:** источники личного происхождения, мемуары, Балканский кризис, Югославия.

\* \* \*

УДК 902

**Гулиева С. А.,**  
диссертант, Институт археологии и этнографии  
НАНА (Азербайджан, Баку), res0980@mail.ru

#### СРЕДНЕВЕКОВЫЕ АРХИТЕКТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ ГЕЙ–ГЕЛЬСКОГО РАЙОНА АЗЕРБАЙДЖАНА

*Архитектурные памятники Гей–Гельского района состоят из гробниц, храмов, мостов и т.д. Большинство из этих строений из булыжника или скальных пород, окаймленные обожженным кирпичом в стиле Арранской архитектуры, в археологической литературе известны как «Гянджинская кладка». К ним можно отнести мавзолей XIV–XV веков, Белый мост XII века, крепость XIII–XIV веков в селе Зурабад, мавзолей XIV–XV веков в селе Дозулар, мавзолей XV–XVI веков в селе Сарыгайя, храм Гарабулаг (VII–VIII веков), храм Йени Зод (VI–VIII веков), храм Банд (V–VII веков) и другие. С целью обеспечения прочности мостов и храмов, они строились либо на скалах, либо из цельных каменных плит. Начало возведения христианских храмов на территории исследуемого района относится к IV–V векам. Центр независимости албанского патриархата изначально был Чола, а затем Барда, Бардакур, Гянджасар и Махраса храмы. На основании Туркменчайского договора 40 тысяч армян были переселены из Ирана на Кавказ, на основе договора Эдирне 90 тысяч армян были перемещены из Турции на Кавказ – в исторические территории Азербайджана. В результате этого процесса христианские албанцы Нагорного Карабаха эргорганализовано. Кроме того, армянские элементы были изначально созданы в албанских христианских храмов в XIX веке. Исследование архитектурных памятников Гей–Гельского района очень важно для изучения средневековых строительных технологий Азербайджана.*

**Ключевые слова:** Зурабад, крепость, мавзолей, памятник, храм.

(статья друкуються мовою оригіналу)

В изучении истории средних веков важную роль играют исследования архитектурных памятников. В Азербайджане с этой точки зрения вызывают особый интерес памятники Гей–Гельского района, в основном, храмы, гробницы, мосты и т.д. Большинство из этих строений из булыжника или скальных пород, окаймленные обожженным кирпичом в стиле Арранской архитектуры, в археологической литературе известны как «Гянджинская кладка». К ним можно отнести мавзолей XIV–XV веков, Белый мост XII века, крепость XIII–XIV веков в селе Зурабад, мавзолей XIV–XV веков в селе Дозулар, мавзолей XV–XVI веков в селе Сарыгайя, храм Гарабулаг (VII–VIII веков), храм Йени Зод (VI–VIII веков), храм Банд (V–VII веков) и другие. С целью обеспечения прочности мостов и храмов, они строились либо на скалах, либо из цельных каменных плит. Начало возведения христианских храмов на территории исследуемого района относится к IV–V векам [2, с. 36–41; 3, с. 52].

В начале IV века Урнайр признал христианство государственной религией Албании. В связи с этим он велел построить в некоторых частях страны храмы, изначально присущие албанцам. Албанские храмы, вначале подчинявшиеся Риму, с 451 года Византии, в 551 году получили независимость. Территория Албании разделилась на несколько епископств, таких как Кабалака, Чола, Амарас, Шака, Гирдиман и др. Епископы подчинялись патриарху албанского храма. Резиденция патриарха находилась в начале в Чоле, позже в Барде,

затем в Агдере. Исследования показали, что христианство, хотя и незначительно, распространилось на территории всей Албании, однако, имело большее влияние в Верхнем Гарабахе и Гянджябасаре. В связи с тем, что Гей–Гельская зона представляла одну из главных участков Кавказской Албании она богата христианскими архитектурными и погребальными памятниками, от I века до н.э. до XVII–XVIII веков. Ввиду того, что часть христианских памятников частично разрушена, а некоторые остались под землей, они исследуются археологически. Большинство этих памятников на территории Гянджябасара, в том числе Гей–гёля, зарегистрированы и изучены археологами Р. Вахидовым, Р. Гёюшовым, А. Мамедовым, В. Керимовым, А. Гарахмедовой. Из архитектурных памятников особенно важно изучение албанских храмов, погребальных памятников и каменных крестов в селах Чайкенд, Гарабулаг. Особое место занимает Гарабулагский храм, расположенный в 8 км к северо–востоку от села Сарысу, вблизи Сарыгая. Над входной дверью храма со знаками креста именуются, три окна, две ниши, постройки в виде сундуков. В южных углах расположены комнаты для служителей культа длиной 3 м, шириной 1,5 метра. Длина храма составляет 15–16 м, ширина 6 м, высота 7–8 метров. Исследования показали, что эта территория была заселена еще до н.э., а в IV веке н.э. население приняло христианство и, в связи с этим, здесь начали строить христианские храмы. Часть храмов на территории Кавказской Албании была построена на базе языческих храмов, часть появилась в результате их реконструкции. Находящийся в густом лесу, Гарабулагский храм был построен албанцами–христианами во время арабских завоеваний на месте, которое еще до принятия христианства являлось местом поклонения. Измененные храмы, в результате восстановления армянами, переселенными царской Россией, согласно Туркменчайскому договору 1828 года, были также построены в V–VIII вв. до нашей эры. К таким храмам можно отнести Юхары Агджакенд, Бузлуг, Эркадж, Баллыгая, Гюлистан, Вейисли, Гарачинаар, Бёрю и др., недалеко от Гей–Гёля [3, с. 20].

Прибывшие на эти земли, в середине XIX века, армяне не могли построить сразу столько храмов. Несмотря на принятие христианства в IV веке, храмы, построенные в Гей–Гёле и его окрестностях, относятся к VI–VIII векам. Что касается Гарабулагского храма, следует подчеркнуть, что религиозные деятели, с целью укрепления христианства, вели массовое строительство храмов. Христианство на территории Албании просуществовало более 300 лет, однако, не имело массового распространения. Развитие экономики и культуры, появление христианства в Кавказской Албании, в том числе и в Гей–Гёле, в ранние средние века привели к появлению и письменных источников. Первые записи албанцев упоминались в «Образе жизни Месропа Маштоца». В последующие годы об албанцах писали М. Хоренаци, Гевонд, Асогик и албанский историк VII века Моисей Каганкатваци. Азербайджанский археолог Р. Вайдов дал более точную информацию об албанском алфавите.

Во всех древних источниках, отмечая роль Месропа Маштоца (430 год) в появлении письменности в Кавказской Албании, упоминаются и некоторые недостатки. Это связано с мнением ряда специалистов о существовании письменности в Албании до Месропа Маштоца и подтверждением этого. Следует отметить, что

тщательное изучение письменных памятников Кавказской Албании увенчалось успехом. В 1937 году грузинский ученый И. В. Абуладзе обнаружил албанский алфавит в учебнике (№117) XV века, хранящемся в Эчмиадзине. Предполагается, что эта находка и есть, разработанный Месропом Маштоцом, албанский алфавит. Эта ценная находка изучена и издана академиком А. Г. Шанидзе [5; 1, с. 137]. В 1946–1953 гг., во время археологических исследований, при строительстве Мингячевирской ГЭС на реке Куре, среди множества ценных археологических артефактов, имели место 8 эпиграфических памятников с албанской письменностью: каменная плита, керамические светильники, фрагменты керамического кувшина и другие изделия V–VI веков. Были прочитаны до 200 знаков. На основании этих артефактов и письменных источников было определено, что распространение и использование албанского алфавита продолжалось на протяжении V–начала VII веков [1, с. 137]. В целом, исторические, археологические, этнографические и топонимические исследования в горных областях Гей–Гёля доказали, что, поселившиеся здесь армяне, как и в горных частях Гарабаха, разделились на 3 ветви.

1. Ираноязычные армяне, согласно Туркменчайскому договору 1828 года, переселившиеся из Ирана.

2. Тюркоязычные армяне, согласно Адрианопольскому договору, переселившиеся из Турции.

3. Албанцы, подвергшиеся процессу армянизации из–за малочисленности в связи с ассимиляцией с христианами.

Именно поэтому армянские историки неоднократно упоминали о принадлежности культуры на этих территориях предкам азербайджанцев – древним албанцам. Согласно Туркменчайскому договору 40 тысяч армян из Ирана, по Адрианопольскому договору 90 тысяч армян из Турции, переселившись, обосновались на исторических землях Азербайджана. Исследователи этой проблемы отмечали, что «приезжие армяне внедряли политику по унижению славы местного мусульманского населения, что бы в будущем изгнать их и завладеть их землями» (В. Л. Величко).

Армяне – переселенцы, основывая поселения, особое внимание уделяли возведению армянских церквей Византийского типа. Исследования архитектурных памятников показали, что христианская религия не смогла легко распространиться в связи с разногласиями между 3 ветвями в христианстве: монофизитами, признававшими природу единого Иисуса, диофизитами, признававшими отца – Бога, сына и святого духа и несторианцами, которые в Иисусе признавали две природы – божественную и человеческую. В Азербайджане, наряду с остатками язычества, в ряде мест распространилось христианство, на некоторых территориях ислам. Начиная с IX века в горных областях Гей–Гёля традиция христианства, частично, а в низменных областях ислам нашли мощную опору. Несмотря на то, что лишь малая часть населения Гей–Гельской зоны восстановила свое вероисповедание, в XIX–XX веках они также подверглись полной армянизации со стороны армян – переселенцев из Турции и Ирана. Тюркское происхождение всех топонимов на этой территории, сходство материально–культурного наследия, традиций, бытовых устоев, хозяйства и др. еще раз подтверждают древние корни населения этого региона Азербайджана.

Приостановление деятельности албанских храмов и их подчинение армянской григорианской церкви по указу арабского халифа сыграли определенную роль в усилении влияния григорианской церкви среди населения, проживавшего в горных областях. В связи с этим указом письменные источники, хранящиеся в древних албанских храмах, попали в руки армян. Часть этих рукописей была подделана и переведена на армянский язык, а другая часть сожжена. В VII–IX веках, также как в горных частях Гарабаха, в Гёй–Гельской зоне христианские религиозные деятели, с целью обеспечения безопасности и сохранения своих святынь, строили храмы на крутых утесах, в густой лесной чаще, на вершинах гор, в трудных горных переходах. Такие храмы также возводились в местах древнего поклонения – святынях, с целью усиления религиозного влияния. Исторически пещерные храмы были связаны с народными верованиями в горы, скалы, в их сверхъестественные силы. Такие места, Чил Даш, Баба Даг и др., сохранившиеся сегодня, люди посещали и без храмов. Царская Россия в XVIII веке, с целью раскола Гарабахского ханства и создания на его месте христианского государства, усилила пропаганду христианства среди местного населения. Вновь созданное государство в будущем должно было стать средством борьбы России против Ирана и Турции. Именно тогда, под влиянием России, христианские правители обратились с письмом к Екатерине II с просьбой взять их под опеку. 19 мая 1783 года князь Г. Потемкин в письме Екатерине II писал, что «дал указ Карабахским правителям о создании в Азии христианского государства и в подходящий момент правление в Карабахе перейдет к правителям» [6, с. 204–205].

**Чайкендский храм** один из христианских архитектурных памятников албанского периода на территории Гёй–Гёля, зафиксированный на правой стороне дороги Чайкенд–Гёй–Гель у родника. Храм построен на скале. Его длина составляет 11 метров, ширина 7 метров, высота приблизительно 6 метров. Вдоль стены расположены кресты. Недалеко от входной двери слева имеется эпитафия. В эпитафии использованы албанские буквы и кресты. В стенах имеются ниши для свечей. Внутри храма есть место для совершения молебн, маленькие строения в виде сундуков для сбора пожертвований. Вероятно, этот храм предназначался для путников и поэтому был построен не в населенном пункте [2, с. 26].

**Бандский храм** в Гёй–Гельском районе находится в 15 км к северо–западу от села Йени Зод, в 2800–3000 метров над уровнем моря, на вершине горы, на расстоянии 3 км от села Зурнабад, на расстоянии 6–7 км от села Топал Гасанлы. Храм является самой высокой точкой среди окружающих сел. К востоку от Бандского храма по левую сторону видны Эблэх, Михайловка, Йени Зод, Чайкенд, Гущу, Сарысу, Гарабулаг, села Геранбойского района Эркядж, Бузлуг, Башгышлаг, Мяняшли и Тодан. С равнины площадью около в 0,25 га, на вершине горы, где расположен храм, видны города Гянджа, Мингячевир. При ясной погоде можно увидеть даже реку Куру.

С юго–востока горы, на котором расположен Бандский храм, расположены высоты Гамыш даг, гора Кяпяз, в западном направлении высоты Гюзгю (названо так из–за хорошей видимости окружающих территорий с высоты «Гюзгю» – «Зеркало») и Короглу, гора Гошгар.

Местное население использует Бандский храм в качестве святыни. Вероятно, постройка храма относится к периоду запрета христианства в Албании. Поэтому на такой высоте он мог быть построен в оборонительных целях. Несмотря на то, что вокруг имеются тропы, подняться на высоту очень трудно. К тому же, сзади храма, со стороны тропы, имеются два наблюдательных пункта, а с восточной стороны защитный ров. Бандский храм шириной 4 метра, высотой по краям 3,5 метра, в средней части 5,5 метров, толщиной стен 80 см, внутри имеет две арки, два оконных проема. Верх после восстановления покрыт белым мрамором. Над дверью, с левой и правой сторон, имеются кресты. Такие кресты есть и в верхней и в нижней частях, где соединяются внутренние столбы. Кроме крестов, расположенных на северной стене храма, остальные изменены армянами – переселенцами во время реставрации.

**Храм Йени Зод** длиной 17 м, шириной 11 м, толщиной стен 80 см, расположенный недалеко от села Йени Зод, состоит из 2 частей. Храм построен из булыжника, покрыт красным Гёй–Гельским камнем. У входной двери слева под первым залом есть маленькое подвальное помещение высотой 1,2 м, шириной 1,5 м, длиной 2 м. Имеются 3 наблюдательных оконных проемов со стороны села Йени Зод. Основание сооружения расположено на скале. В восточной части храма имеются 3 арочных окна высотой 2,2 м, шириной 1 м. В стене, в нескольких местах, имеются врезные следы рук. В западном направлении на внешней стороне имеются знаки албанского алфавита. Западнее храма Йени Зод, на расстоянии 50–60 метров есть могилы в виде сундуков. Кладбище занимает древнее поселение площадью, приблизительно, 3 га. Полученный археологический материал поселения позволяет датировать его IV–VII и XIII–XV веками. В 0,5 км западнее села Йени Зод, между средневековым поселением и селом, имеется 1 арочный мост высотой 4 м, шириной 3 м. С целью укрепления моста он окаймлен 3–х метровой кладкой из булыжника. Поселение и мост относятся к одному и тому же периоду.

**Крепость Зурнабад** считается одним из самых величественных памятников средних веков на территории Гёй–Гельского района. Эта крепость впервые исследована в 1938 году Е. А. Пахомовым и Я. И. Гуммелем и в 1987 году А. М. Мамедовым [4, с. 48; 8, с. 52–54]. Крепость относится к периоду развитых средних веков. Возведение крепости на высоте, в окружении обрывов свидетельствует о его оборонительном назначении. Наличие мостов X–XII и XV–XVII веков в направлении из Гянджи в Гёй–Гель подтверждает прохождение здесь караванных путей. Строительство крепостей подобных Зурнабад было необходимо в целях обеспечения безопасности этих путей и мостов. Крепость Зурнабад сооружена из рваного скального камня. Особенности постройки и археологические исследования памятника позволяют предположить, что это феодальная крепость XIII–XIV веков. Крепость находится в 5–6 км от села Зурнабад, на левом побережье Гянджачая, в долине, окруженной горами. Возведение крепости совпадает с периодом монгольских завоеваний. Известно, что в тот период в земледелии наблюдался спад, в скотоводческом хозяйстве, особенно в коневодстве и овцеводстве, наблюдалось развитие. В связи с этим скотоводы уходили в горы, создавали надежные поселения с целью защиты

своего богатства. Венгерский ученый Герман Вамбери (Г. Вамбери «Эмир Тимур» Баку, 2013) упоминает, что кочевое население после обогащения с целью защиты своего имущества, накануне прихода Эмира Тимура на Южный Кавказ, строило крепости. Как и арабы, монголы затруднялись вести боевые действия в горах. Крепость Зурнабад также является одним из сооружений богатых элатов XIII–XIV веков, которые защищались не только от иноземных захватчиков, но и от своих соседей и жителей других поселений. Наличие остатков поселения XIII–XIV веков вокруг крепости Зурнабад и схожесть археологического материала, а также особенности постройки крепости указывают на то, что крепость относится к тому же периоду. Несмотря на то, что, расположенные на территории района, мосты были возведены в основном из булыжника, позже они были облицованы местным желтым и красным камнем. Одним из таких мостов является Аг кёрпю (Белый мост) на реке Гянджачай (на территории Гёй-Гёльского района). На реке Гянджачай есть двухарочный мост XII века, а на 2 км выше территории села Топал Гасанлы, возвышается трехарочный мост XIV века. Вероятно, второй, более мощный мост был построен в более благоприятном месте с целью обеспечения лучшего поступления воды. Одноарочный мост Тягкёз кёрпюсю (Биргёз кёрпю) XII века построен на крутом утесе в селе Тогана в направлении горы Кяпяз. Основание моста расположено на скалах во избежание вымывания сильным горным потоком. Учуг кёрпю на Гянджачае, длиной 70 м, шириной 6 м в селе Топал Гасанлы, сооружений из смеси булыжника с гипсовым песком, с использованием молока и яиц, функционировала в XII–XVII веках. Он это самый крупный мост на реке Гянджачай. В отличие от других мостов он построен в тихом течении широкой части реки. Однако, разрушен под влиянием селевых потоков. Девичья башня недалеко от села Балчылы на территории Гёй-Гёльского района своим величием отличается от других. Башня сооружена из каменных глыб. Вместе со вспомогательными общественными пристройками занимает площадь более 40 га. Археологический материал дает возможность предположить, что башня сооружена в IX веке и функционировала до XVI–XVII веков. В отличие от вышеописанных, Девичья башня на территории села Кёшкю сооружена не оставив вершине горы, а на склоне и окружена глубоким оврагом. Сравнительный анализ археологического материала позволяет датировать Девичью башню XI–XII веками. Исследованные крепости использовались как летние резиденции феодалов, так и являлись местом укрытия феодалов, членов их семей, а также земледельцев и скотоводов, во время нападений, извне.

Изучение средневековых архитектурных памятников Гейгельского района на основе археологического материала имеет важное значение в познании строительного ремесла и техники в Азербайджане в далеком прошлом.

#### Список использованных источников

1. Ваидов Р. М. Мингечаур в III–VIII веках (на азерб. яз.). – Баку, 1961. – 160 с.
2. Мамедов А. М. Христианские памятники Гянджабасара в албанский период (на азерб. яз.). – Баку, 2000. – 54 с.
3. Мамедов А. М. Историко-археологическое исследование в долине рек Гошгарчай и Инджачай. – Баку, 2000. – 94 с.
4. Мамедов А. М. Древняя Гянджа (на основе археологических материалов). – Баку, 2013.
5. Шанидзе А. Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки // Изв. Ин-та языка, истории и материальной культуры Груз. филиала АН СССР, IV. – 1938. – С.5.
6. Армяно-русские отношения в I–ой половине XVII века, том II, часть II. – Ереван, 1967.
7. Герман Вамбери. Эмир Тимур (Перевод: Тахира Гасанзаде). – Баку, 2013.
8. Пахомов Е. А. Экспедиция в Зурнабад и Гюлистан // Изв. Аз. Фан. – 1938. – №3.

#### References

1. Vaidov R. M. Mingechaur v III–VIII vekah (na azerb. jaz.). – Baku, 1961. – 160 s.
2. Mamedov A. M. Hristianskie pamjatniki Gjadzhasara v albanskij period (na azerb. jaz.). – Baku, 2000. – 54 s.
3. Mamedov A. M. Istoriko arheologicheskoe issledovanie v doline rek Goshgarchaj i Indzhachaj. – Baku, 2000. – 94 s.
4. Mamedov A. M. Drevnjaja Gjandzha (na osnove arheologicheskikh materialov). – Baku, 2013.
5. Shanidze A. Novootkrytyj alfavit kavkazskih albancev i ego znachenie dlja nauki // Izv. In-ta jazyka, istorii i material'noj kul'tury Gruz. filiala ANSSSR, IV. – 1938. – S.5.
6. Armjano-russkie otnoshenija v I-oj polovine XVII veka, tom II, chast' II. – Erevan, 1967.
7. German Vamberi. Jemir Timur (Perevod: Tahira Gasanzade). – Baku, 2013.
8. Pahomov E. A. Jekspedicija v Zurnabad i Gjulistan // Izv. Az. Fan. – 1938. – №3.

*Guliyeva S. A., candidate for a degree, Institute of Archaeology and Ethnography (Azerbaijan, Baku), res0980@mail.ru*

#### Medieval architectural monuments Goy-gol region of Azerbaijan

*The architectural monuments of Goy-gol region consist of tombs, temples, bridges and etc. They had been built in Arran architectural method. This method is familiar with «Ganja masonry». Samples of Goy-gol architectural monuments are Goy-gol tombs and mosques (XIV–XV centuries), White bridge (XII century), Zurnabad castle (XIII–XIV centuries), Dozular tombs (XIV–XV centuries), Sarygaya tombs (XV–XVI centuries), Chaykend temple (VI–VIII centuries), Garabulag temple (VII–VIII centuries), New Zod temple (VI–VIII centuries), Band temple (V–VIII centuries), Maiden Tower (IX–XII centuries), Balchili castle (XI–XII centuries) and etc. The independence Albanian patriarchy's center initially was Chola, and then Barda, Bardakur, Ganjasar and Mahrasa temples. Christianity were expanded only in the mountainous area of Caucasian Albania like as Nagorno Karabakh and the mountainous part of Ganjabasar. On the basis of Turkmanchay treaty 40 thousand Armenians were moved from Iran to Caucasus, on the basis of Edirne treaty 90 thousand Armenians were moved from Turkey to Caucasus – to the historical territory of Azerbaijan. As a result of this process Christian Albanians of Nagorno Karabakh were gregorianized. Also, Armenian elements had been initially created in Albanian Christian temples in XIX century. The research of the architectural monuments of Goy-gol region is very important for study of the medieval building techniques of Azerbaijan.*

**Keywords:** Zurnabad, fortress, mausoleum, monument, temple.

*Guliyeva S. A., дисертант, Інститут археології та етнографії НАНА (Азербайджан, Баку), res0980@mail.ru*

#### Середньовічні архітектурні пам'ятники Гьой-Гольського району Азербайджану

*Архітектурні пам'ятники Гьой-Гольського району представлені з гробниць, храмів, мостів і т.д. Більшість з цих будов з кружалка або скельних порід, облямовані обпаленою цеглою в стилі Арранської архітектури, в археологічній літературі відомі як «Гянджінська кладка». До них можна віднести мавзолей XIV–XV століть, Білий міст XII століття, фортеця XIII–XIV століть у селі Зурнабад, мавзолей XIV–XV століть у селі Доулар, мавзолей XV–XVI століть у селі Саригага, храм Гарабулаг (VII–VIII століть), храм Нені Зод (VI–VIII століть), храм Банд (V–VII століть) та інші. З метою забезпечення міцності мостів і храмів, вони будувалися або на скелях, або з цільних кам'яних плит. Початок зведення християнських храмів на території досліджуваного району відноситься до IV–V століть. Центр незалежності албанського патріархату спочатку був Чола, а потім Барда, Бардакур, Гянджасар і Махраса храми. На підставі Туркменчайського договору 40000 вірмен були переселені з Ірану на Кавказ, на основі договору Едірне 90000 вірмен були переміщені з Туреччини на Кавказ – в історичні території Азербайджану. В результаті цього процесу християнські албанці Назірного Карабаху ерзгорянізировано. Крім того, вірменські елементи були спочатку створені в албанських християнських храмах в XIX столітті. Дослідження архітектурних пам'яток Гьой-Гольського району дуже важливо для вивчення середньовічних будівельних технологій Азербайджану.*

**Ключові слова:** Зурнабад, фортеця, мавзолей, пам'ятник, храм.

\* \* \*

# ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 165.191

**Бушман І. О.**,  
кандидат філософських наук, доцент, докторант,  
Інститут вищої освіти НАПН України  
(Україна, Київ), bushman\_irina@bigmir.net

## ПОНЯТТЯ МОНІТОРИНГУ У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

*Здійснено аналіз системи якості освіти та поняття моніторингу. Аналіз сучасних тенденцій розвитку моніторингу якості освіти у світі засвідчує про необхідність створення регіональної системи показників якості освіти, як збалансованої системи, з метою здійснення оцінювання й порівняння наявного стану об'єкта за певними критеріями для управління, поточної регуляції та подальшого прогнозування розвитку системи освіти на різних рівнях.*

**Ключові слова:** моніторинг, система освіти, якість освіти, показники якості.

Стан сучасного інформаційного суспільства зумовлює зростання геополітичної конкуренції країн світу, яка передбачає інтенсивний розвиток усіх сфер суспільного життя. У зв'язку з цим рівень інтелектуального потенціалу будь-якої держави, який визначається, якістю освіти, стає найважливішою передумовою економічної та політичної самостійності держави, запорукою її конкурентоспроможності, рейтингу на світовій арені. На сьогодні країни повною мірою усвідомлюють усю важливість якісної освіти. Україна, базуючись на загальноєвропейських та світових підходах до розбудови освітнього сектору, надає важливого значення проблемі якості освіти, проголошуючи її національним пріоритетом та передумовою національної безпеки держави, дотримання міжнародних норм і вимог законодавства України щодо реалізації права громадян на освіту.

Удосконалення системи освіти завжди було й залишається актуальною проблемою, вирішення якої є умовою нормального процесу відтворення суспільства, оскільки саме тут закладаються соціальні, психологічні, загальнокультурні, а також професійні передумови його розвитку. Особливої важливості це набуває при змінах суспільних відносин, що відбуваються нині в багатьох країнах світу.

Основою освітньої політики найбільш розвинених країн світу визнано стратегію якості освіти. Показник якості освітньої діяльності є складовим в оцінці розвитку людського потенціалу та якості людського життя. Це наголошує на необхідності переосмислення підходів до управління якістю освіти, основою яких має стати система моніторингу ефективності управлінських рішень, тому перед науковцями постає два важливі завдання: управління якістю освіти та оцінювання якості освіти. Слід звернути увагу також, на вивчення питання аналізу показників, за якими буде здійснюватися оцінювання. По-перше здійснимо аналіз терміну «моніторинг», оскільки говорячи про якість освіти, ми не можемо оминати це поняття.

Визначення змісту, структури, спрямованості моніторингу в сучасній українській освіті є достатньо актуальним. Протягом останніх років зростає кількість

наукових праць, які засвідчують надзвичайний інтерес до питання моніторингу. Проблеми моніторингових досліджень у галузі освіти висвітлено в працях вітчизняних і зарубіжних авторів: А. Белкіна, Б. Блума, І. Булах, Дж. Вілмута, М. Грабара, Т. Гусена, А. Качалова, О. Локшиної, Т. Лукіної, О. Ляшенка, А. Майорова, Е. Нарді, О. Патрикєвої, В. Приходька, В. Попова, Р. Торндайка та ін.

Як засвідчує практика, Україна завжди забезпечувала своїм громадянам освіту, яка відповідає стандартам і нормам найбільш ефективних і якісних освітніх систем Європи і світу. Моніторинг якості освіти утвердився як проблема, поза вирішенням якої про ефективність реформування системи, а тим більше, про становлення конкурентноспроможної національної системи освіти не може бути й мови. В Україні дослідження освітнього моніторингу перебуває на етапі становлення. Досі не існує чіткої структури проведення, інструментарію для діагностики, навіть саме поняття «моніторинг» науковці визначають по-різному.

Поняття «моніторинг» прийшло в педагогіку з екології та соціології. В екології моніторинг – це неперервне спостереження за станом навколишнього середовища з метою запобігання небажаним відхиленням за найважливішими параметрами. У соціології моніторинг включає встановлення таких показників, які відображають стан соціального середовища. Освітній моніторинг – це система організації збору, збереження, обробки та розповсюдження інформації про діяльність освітньої системи, що забезпечує безперервне спостереження за її станом і прогноз її розвитку [3, с. 253].

Соціальна сутність освітнього моніторингу визначається тим, що саме він є головним засобом контролю та передачі соціального досвіду (змісту освіти) новому поколінню. Освітній моніторинг – категорія як педагогічна, так і управлінська, оскільки він поєднує принципи управління системою із загальнопедагогічними принципами функціонування освітньої системи. Необхідно зауважити, що система освітнього моніторингу функціонує в динамічних умовах освітньої діяльності, що зумовлює додаткові вимоги до об'єкта моніторингу та висновків, які з цього робляться [2].

Ідею моніторингу висунув англійський психолог Ф. Голтон у праці «Дослідження людських здатностей та їх розвитку» (F. Galton «Inquiries into human faculty and its development», 1883), назвавши його тестом (від лат. *testimonium* – свідчення, англ. *test* – випробування, дослідження) [8, с. 12].

Уперше моніторинг застосувала прогресивна освітня асоціація у США, яка здійснювала дослідження з метою визначення становища американської системи освіти [3]. Концепцію дослідження розробив Р. Тайлер, який уперше звернув увагу на системний підхід до цього проєкту. У Європі перші моніторингові дослідження було проведено у Швеції у 1952–1959 рр. для порівняння

плідності роботи нових об'єднаних шкіл з традиційними. У 1950–х рр., коли лише деякі країни мали достатньо ресурсного потенціалу й відповідних механізмів для побудови фундаменту якісної конкурентоспроможної системи освіти, міжнародні організації, такі як ЮНЕСКО, Міжнародне бюро освіти (IBE) та ОЕСР (Організація економічного співробітництва та розвитку – OECD), почали збір інформаційного матеріалу про навчальні плани, методи організації навчально–виховного процесу, розвиток освітніх систем з метою інтерпретації їх впливу на соціально–економічний розвиток [3].

Поняття «моніторинг» входить до складу аналітичних термінів, термінологічних сполук, що характеризують якість процесу: моніторинг педагогічного процесу, моніторинг процесу навчання тощо, – основне значення яких випливає зі змісту стрижневого слова. Основні поняття, якими користуються зарубіжні дослідники щодо моніторингових досліджень у педагогічній діагностиці, іноді не мають точних еквівалентів українською мовою. Наприклад, термінологічний апарат педагогічного оцінювання містить такі поняття, як *evaluation* і *assessment*, що характеризують відмінні показники в процесі оцінювання. Поняття *evaluation* характеризує загалом процес формування висновків на основі порівняння численних показників, отриманих з різних джерел, зі стандартами; *assessment* означає оцінювання в процесі обробки, систематизації, узагальнення численних показників, визначених за певними правилами.

З розвитком моніторингових досліджень під «моніторингом освіти» почали розуміти систему методів і прийомів досліджень якості освіти. Поняття моніторингових досліджень набуло більш загального характеру й охопило всі умови, необхідні для процесу дослідження якості освіти. Слово «моніторинг» стало базовим для таких словосполучень–комполітів: моніторинг якості навчання, освітній моніторинг, психологічний моніторинг, педагогічний моніторинг тощо. Основне значення наведених словосполучень – позначення наукових термінів освітньої галузі.

Останнім часом термін «моніторинг» часто вживають і у педагогіці. І в науковій літературі, і в методичних розробках він асоціюється з процедурою систематичного збирання даних про важливі аспекти на загальнодержавному, регіональному чи локальному рівнях.

Моніторинг містить у собі багатий комплекс процедур, що дають змогу виявити динаміку розвитку системи в певний період. Тому моніторинг поряд з прогнозуванням є одним із найважливіших елементів системи інформаційного забезпечення, а це дає можливість розглядати його як складову системи управління освітою. Таким чином, моніторинг забезпечує інформаційну стабільність, запобігає дефіциту інформації під час підготовки рекомендацій та прийняття управлінських рішень, підвищує їх обґрунтованість [2].

Моніторинг усе більше набуває статусу наукового дослідження, а не скільки емпіричного збору інформації про певні характеристики та властивості освітньої системи [9, с. 8].

На основі вивчення й аналізу наукової літератури можна дійти висновку, що моніторинг – сфера наукової компетенції інформації, яка вивчає структуру та загальні особливості виховної діяльності, а також питання, пов'язані

зі збиранням, зберіганням, пошуком, аналізом відповідних даних щодо різних сфер. Отже для здійснення контролю та оцінювання системи виховання потрібні критерії, показники за якими можливе проведення даної операції.

Під показниками або індикаторами в освітній сфері розуміються статистичні дані, збирання яких передбачено політичним курсом держави. Вони повинні надавати інформацію про стан, стабільність або зміни, функціонування або результативність системи освіти чи її окремих аспектів [6, с. 251].

У світовій практиці застосовується кілька систем показників (індикаторів) якості освіти, які можуть бути використані для аналізу поточного стану освітньої сфери. Вони поділяються на два типи моделей – міжнародні та національні. Найпоширеніші систем показників (індикаторів) якості освіти володіє наступними параметрами [1].

Організація з економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) розробила систему показників, які об'єднані у три розділи: контекст освіти (демографічний контекст та соціально–економічний контекст); витрати, ресурси та шкільні процеси (видатки на освіту, людські ресурси, участь в освіті, характеристика прийняття рішень); результати освіти (результати для тих, хто навчається, системні результати, результати на ринку робочої сили). Показники ОЕСР використовуються для порівняльного аналізу освітніх систем країн світу. Вони постійно оновлюються і вдосконалюються та мають неоднакову цінність [6].

Радою з освіти Європейського Союзу було проведено дослідження якості освіти у 26 країнах за шістнадцятьма показниками (індикаторами), які відображають чотири сфери: індикатори навчальних досягнень учнів (з математики, читання, природничих наук, основ громадянського права, інформаційних і комунікаційних технологій, вміння вчитися самостійно); індикатори успіху та переходу (кількість учнів, що покинули школу, що здобули повну середню освіту, навчаються в коледжах або в університетах); індикатори моніторингу освіти (оцінювання та управління шкільною освітою, участь батьків в освітньому процесі); індикатори ресурсів і структури (освіта та підготовка вчителів, охоплення дошкільною освітою, кількість учнів, що припадає на один комп'ютер, освітні витрати на одного учня). Деякі із запропонованих показників якості освіти застосовуються і в нашій країні на всіх рівнях управління освітою [7]. Це стосується показників навчальних досягнень учнів з окремих предметів (за наслідками державної підсумкової атестації та зовнішнього оцінювання), охоплення дітей дошкільною та загальною середньою освітою, вступу учнів до вищих навчальних закладів, кадрового складу педагогічних працівників, освітніх витрат на одного учня та кількості учнів на один комп'ютер [1].

В Росії процес направлений на створення кваліметричного моніторингу якості освіти та доктрини якості освіти. Аналіз стану освітньої сфери здійснюється за двома напрямками:

– за зовнішньою соціальною якістю (освітній ценою населення, масовість, доступність і державність освіти, освітньо–інтелектуальна якість населення, показник «відсіву» учнів зі шкіл тощо);

– за внутрішньою якістю шкільної освіти (якість підготовки випускників, якість змісту освіти, склад та

характеристика кадрового потенціалу, матеріально-технічна база, показники стану здоров'я тощо) [4, с. 102].

Кожна із систем показників якості освіти є унікальною та своєрідною, проте вони мають спільні риси – показники характеризують різні аспекти функціонування освітньої сфери, системи індикаторів динамічні і змінюються відповідно до нових умов. Аналіз наявних систем свідчить про різні підходи до визначення їх змісту. Крім того, міжнародні показники не завжди відповідають конкретним завданням і цілям реформування системи освіти певної країни [1].

Таким чином, в Україні актуальним на сьогоднішній день стає створення такої системи показників (індикаторів) якості освіти, яка б дозволила здійснювати гнучке управління якістю освіти як на загальнодержавному, так і регіональному рівні.

Тенденції розвитку освіти на сучасному етапі реформування освітньої сфери обумовлюють необхідність впровадження нових підходів при створенні системи показників (індикаторів) її якості на регіональному рівні. Система показників (індикаторів) повинна відповідати наступним вимогам:

- врахування потреб регіональної системи освіти, виходячи з основних напрямів її модернізації;
- охоплення всіх напрямів сфери освіти;
- повнота та конкретність критеріїв оцінювання, їх доцільність і однозначність, можливість кількісно оцінити більшість із них;

- зіставлення показників регіональної системи з міжнародними та національними індикаторами, що характеризують якість освіти;

- циклічність в оцінюванні, відстеження об'єктів моніторингу протягом усього звітного періоду;

- гнучкість самого процесу оцінювання, здійснення його у відповідності до можливих змін пріоритетів у роботі;

- дотримання морально-етичних норм під час відбору показників та збирання інформації, що має конфіденційний характер.

Необхідно мати на увазі, що показникам (індикаторам) притаманні наступні характеристики [6, с. 124]:

1. Показники мають бути кількісними, але значити більше, ніж просто числовий вираз.

2. Вони є носіями зведеної інформації про важливі аспекти функціонування чи розвитку освітньої сфери.

3. Індикатори передбачають інформування безпосередніх учасників та всіх зацікавлених осіб (учні, батьки, вчителі, керівники загальноосвітніх навчальних закладів, управлінці районного (міського) та обласного рівнів).

4. Показники є засобами діагностики, їх використовують для аналізу та прийняття рішень.

Зарубіжний та вітчизняний досвід використання освітніх показників (індикаторів) свідчить про необхідність дотримання певних вимог щодо їх структури. Ми поділяємо думку Т. Лукіної, яка зазначає, що система показників повинна бути [4, с. 108]:

- обмеженою за кількістю показників;
- самодостатньою, тобто система має містити такий набір індикаторів, який буде достатнім для того, щоб здійснювати різнобічний аналіз та приймати відповідні управлінські рішення;

- повною, тобто охоплювати різні аспекти та складові системи освіти;

- адекватною основним цілям і завданням, які постають перед конкретним етапом розвитку системи освіти та моніторинговим дослідженням освітньої сфери;

- динамічною, тобто час від часу систему індикаторів і критеріїв якості загальної середньої освіти потрібно переглядати й уточнювати відповідно до мети освіти та пріоритетних напрямів реформування освітньої сфери;
- легкою в обчисленнях та вимірюваннях [8, с. 13].

Моніторинг – стиль сучасного науково-педагогічного мислення, яке включає в себе безперервне і тривале спостереження, аналіз, синтез, порівняння, класифікацію, вміння здійснювати розумові операції, необхідні в усіх випадках, що потребують висновків, узагальнень, визначення належності явищ або предметів до певного класу, оцінювання стану виховання, розповсюдження інформації про діяльність освітньої виховної системи, а також прогнозування динаміки та основних тенденцій її розвитку [8, с. 14].

Моніторинг – це інформаційно-кореляційний супровід системи освітньо-виховної діяльності будь-якого навчально-виховного закладу. Мета моніторингу – створення певних інформаційних умов для формування цілісних уявлень про стан функціонування системи освіти та кількісні зміни, що відбуваються в ній під впливом різних чинників.

Використання системи показників (індикаторів) при проведенні моніторингу якості освіти на регіональному рівні дає можливість здійснювати своєчасний аналіз, коригування діяльності об'єктів і суб'єктів, а також розробляти конкретні рекомендації та прогноз у цілому щодо подальшого розвитку галузі. Описані підходи дозволяють об'єктивно оцінити освітні системи усіх рівнів (обласний, районний (міський), шкільний), а в кінцевому результаті сприятимуть підвищенню якості освіти в регіоні та в країні в цілому.

Моніторинг має виявити відповідність освіти державним стандартам, тенденціям розвитку та підвищенню якості освіти, тому що проблема якості освіти поступово утверджується як головний критерій порівняння ефективності, навіть життєздатності не тільки освітніх, а й соціальних систем.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на визначення розробки моделі освітнього моніторингу якості освіти.

#### Список використаних джерел

1. Байназарова О. О. Розробка системи показників якості загальної середньої освіти на регіональному рівні // Пост Методика. – 2006. – №6 (70). – С.62–64.
2. Буданова Л. Г. Визначення понять «моніторинг» та «моніторинг освіти» в сучасній педагогіці // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – 2014. – Вип.34. – С.85–91.
3. Булах І. Є. Моніторинг якості освіти. Керівник дослідження / І. Є. Булах. – К., 2011. – 78 с.
4. Лукіна Т. Моніторинг якості освіти: теорія і практика. – К.: Вид. дім «Шкіл. світ» Вид. Л. Галіцина, 2006. – 128 с.
5. Лукіна Т. О. Державне управління якістю загальної середньої освіти в Україні: Монографія. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – 292 с.
6. Моніторинг стандартів освіти / За ред. Альберта Тайджимана і Т. Невила Послтвейта. – Львів: Літопис, 2003. – 328 с.
7. Моніторинг якості освіти: світові досягнення та українські перспективи / За заг. ред. О. І. Локшиної – К.: «К.І.С.», 2004. – 128 с.
8. Середюк Н. Освітні реформи: ставлення молоді та інших категорій населення / Н. Середюк // Моніторинг в освіті. – 2009. – №12 (41). – С.11–15.
9. Шевченко Н. Моніторинг української освіти / Н. Шевченко, С. Клімова // Моніторинг в освіті. – 2009. – №7 (36) (14 (218)). – С. 6–10.

## References

1. Bainazarova O. O. Rozrobka systemy pokaznykiv yakosti zahalnoi serednoi osvity na rehionalnomu rivni // Post Metodyka. – 2006. – №6 (70). – S.62–64.
2. Budanova L. H. Vyznachennia poniat «monitorynh» ta «monitorynh osvity» v suchasniy pedahohitsi // Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh. – 2014. – Vyp.34. – S.85–91.
3. Bulakh I. Ie. Monitorynh yakosti osvity. Kerivnyk doslidzhennia / I. Ie. Bulakh. – K., 2011. – 78 s.
4. Lukina T. Monitorynh yakosti osvity: teoriia i praktyka. – K.: Vyd. dim «Shkil. svit» Vyd. L. Halitsyna, 2006. – 128 s.
5. Lukina T. O. Derzhavne upravlinnia yakistiu zahalnoi serednoi osvity v Ukraini: Monohrafia. – K.: Vyd-vo NADU, 2004. – 292 s.
6. Monitorynh standartiv osvity / Za red. Alberta Taidzhymana i T. Nevilla Postlveita. – Lviv: Litopys, 2003. – 328 s.
7. Monitorynh yakosti osvity: svitovi dosiahnennia ta ukraïnski perspektyvy / Za zah. red. O. I. Lokshynoi – K.: «K.I.S.», 2004. – 128 s.
8. Serediuk N. Osvitni reformy: stavlennia molodi ta inshykh katehoriï naseleñnia / N. Serediuk // Monitorynh v osviti. – 2009. – №12 (41). – S.11–15.
9. Shevchenko N. Monitorynh ukraïnskoï osvity / N. Shevchenko, S. Klimova // Monitorynh v osviti. – 2009. – №7 (36) (14 (218)). – S.6–10.

**Bushman I. A.**, PhD, Institute of higher education (Ukraine, Kyiv), bushman\_irina@bigmir.net

#### The conception of monitoring in the scientific discourse

*The state of the modern information society causes growth of the world geopolitical competition, which specifies the intense development of all spheres of public life. In this regard, the level of intellectual potential of any country, which is determined by quality of education, becomes an important prerequisite for economic and political independence of the state, the key to its competitiveness and ranking in the world. The analysis of the existing systems suggests different approaches to determining their contents. In addition, the international figures do not always meet the specific objectives and goals of reforming the education system of a country.*

**Keywords:** monitoring, education, quality of education, education indicators.

**Бушман И. А.**, кандидат философских наук, доцент, докторант, Институт высшего образования НАПН Украины (Украина, Киев), bushman\_irina@bigmir.net

#### Понятие мониторинга в научном дискурсе

*Осуществлен анализ системы качества образования и понятия «мониторинг». Анализ современных тенденций развития мониторинга качества образования свидетельствует о необходимости создания региональной системы показателей качества образования, как сбалансированной системы, с целью осуществления оценивания и сравнения состояния объекта в соответствии с определенными критериями для управления, текущей регуляции и дальнейшего прогнозирования развития системы образования на всех уровнях.*

**Ключевые слова:** мониторинг, система образования, качество образования, показатели образования.

\* \* \*

УДК 130.2.001.76

**Кириленко К. М.**, кандидат философських наук, доцент, завідувач кафедри філософії, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), katerinasophia@ukr.net

#### ІННОВАЦІЙНА КУЛЬТУРА ТА ТЕОРІЯ ДІАЛОГУ КУЛЬТУР В. БІБЛЕРА

З'ясовуються сутнісні ознаки інноваційної культури, які пов'язані з глибинними характеристиками інновацій, що складають її основу. Базовою теорією для такого вивчення постає теорія діалогу культур, методологічним інструментарієм – діалоговий підхід. Інноваційна культура розглядається як діалогічно потрактований простір, що зреалізовує себе як діахронічно (в площині діалогу різних темпоральних зрівів культури), так і синхронічно (у площині різних картин світу, зокрема, мова йде про парадигму природничо-наукової та гуманітарної картини світу). Автор також прослідковує структурну схожість інновацій та діалогу, стверджує, що інновація має діалогову модель побудови. Вивчення інноваційної культури з позицій діалогової теорії є вкрай актуальним, оскільки розмови про інноваційну культуру набирають обертів у суспільстві, випереджаючи собою наукові студії, що здійснюються в даному напрямку. Такий ракурс вивчення має також значне практичне значення, оскільки розкриває істинний зміст очікуваного суспільством інновацій у різних сферах життя.

**Ключові слова:** інновація, діалог, діалогова будова інновації, інноваційна культура, інновація як культурний мем.

Термін інноваційна культура активно увійшов як в побутову мову, так і в науковий вжиток останніх років. Вперше він, за спостереженнями дослідників, [8] він був вжитий в документі, який прийняла Європейська Комісія в червні 1996 року, що отримав назву «Першочерговий план дій по поширенню інновацій в Європі» (The First Action Plan for Innovation in Europe), який став результатом обговорення підписаної 20.12.1995 р. «Зеленої книги по інноваціям у Європі» (Green Paper of Innovation in Europe). Першочерговий план дій по поширенню інновацій в Європі виокремив три напрямки діяльності: сприяння розвитку інноваційної культури; структурне сприяння інноваціям; налагодження поєднання досліджень та інновацій. Пріоритетним напрямом є сприяння розвитку інноваційної культури. Шляхами її розвитку названі: освіта та навчання, інкорпорація науковців у виробничий процес; пошук ефективних інновацій в економіці та суспільстві, в громадянському та державному секторі; пропагування ефективного менеджменту [10]. Термін інноваційна культура був утворений на основі терміну інновація, автором якого вважається Й. Шумпетер.

Нині можем констатувати великий інтерес наукової спільноти до вивчення інноваційної культури в самих різноманітних галузях наукового знання. Говорять про інноваційну культуру в контексті тієї чи іншої сфери життєдіяльності людини, інноваційність якої вивчають, часто при цьому поняття інноваційної культури розглядають як синонім до терміну «інноваційна організаційна культура підприємства» [4]. Так, мова може йти про інноваційну культуру економіста, підприємця, банківського працівника, управлінця, працівника сфери культури тощо. Інноваційна культура постає шляхом модернізації суб'єктів самих різноманітних видів діяльності.

Одними з перших поняття інноваційної культури як складової інноваційної діяльності розпочали вивчати зарубіжні економісти Т. Давіла, Дж. Епштейн, Б. Санто, Г. Тренквіст, Р. Шелтон. Пізніше інноваційна культура зацікавила соціологів, зокрема, її вивченню присвячені праці Ю. Карпова, Б. Лісіна, В. Фокіна. Все частіше говорять про формування інноваційної культури в освітній галузі, і у закордонній: А. Герасимов, Л. Єлізарова, І. Логінов, Л. Холодкова, В. Чорнолес, – і у вітчизняній: О. Амагьєва, Н. Гавриш, О. Єфросініна, А. Кальянов, О. Козлова, Р. Міленкова, В. Носкова та ін. Зокрема, в дисертаційному дослідженні Л. Єлізарової розроблена модель формування інноваційної культури суб'єктів професійної освіти. Дослідження А. Поскрякова розкривають психологічний аспект формування інноваційної культури. Ряд науковців вказують на важливість розгляду інноваційної культури як складової загальної культури. На такому аспекті зроблений акцент у працях Е. Афанасьєва, Л. Борисова, В. Віненко, В. Вороніна, Р. Міленкової, В. Нестеренко, Л. Ордіної, Л. Сластьоніна, С. Щукіної та ін. Все частіше дослідники говорять про інноваційну культуру як про форму сучасної культури, що формується в наслідок всебічної реалізації світоглядно-методологічної настанови сучасності на оновлення. В такому вжитку інноваційна культура стає в один ряд з таким вже усталеним, хоч, подекуди і не до кінця визначеними поняттями, як: інформаційна культура та культура постіндустріального суспільства. Доктор філософських наук Б. К. Лісін зазначає: «Інноваційна культура є формою загальнолюдською



культури, новою історичною реальністю, що породжена усвідомленим прагненням суспільства до матеріального та духовного оновлення. Вона постає як вихідна передумова якісних змін в життєдіяльності людей та методологічна основа прогресу та гармонізації всіх сфер життєдіяльності суспільства» [7]. В. Балабанов вказує, що інноваційна культура – це особлива форма (чи різновид) загальнолюдської культури, яка є новою історичною реальністю. Ця реальність постала як реалізація прагнення суспільства до самооновлення (і духовного, і матеріального), вона є найважливішим соціально-психологічним фактором суспільного розвитку [1]. Схожі думки висловлювали такі вчені, як: О. Балабанов, А. Кальянов, О. Мірошніченко, А. Ніколаєва, В. Носков та ін.

Метою даної статті є з'ясування сутнісних ознак інноваційної культури, що пов'язані з глибинними характеристиками інновацій, які складають її основу. Базовою теорією для такого вивчення має стати теорія діалогу культур, методологічним інструментарієм – діалоговий підхід. Основоположними дослідженням в цьому напрямку є праці тих авторів, які вивчають інноваційну культуру, та теоретиків діалогового підходу у філософії. Даний ракурс вивчення є вкрай актуальним, оскільки розмови про інноваційну культуру набирають обертів у суспільстві, випереджаючи собою наукові студії, що здійснюються в даному напрямку. Вивчення інноваційної культури з позицій теорії діалогу культур має також значне практичне значення, оскільки розкриває істинний зміст орієнтованих суспільством інновацій у різних сферах життя.

Можемо виокремити два наскрізних підходи до розуміння інноваційної культури. Згідно першого з них, інноваційна культура є рисою сучасної культури, що передбачає готовність та здатність суспільства до інновацій у різних сферах: науці, управлінні, економіці, освіті, культурі і т. ін., – та методологічною основою гармонізації усіх сфер людської діяльності. (Бондарев В., Бочкарьова Т. і ін.). Згідно другого підходу, інноваційна культура є формою сучасної культури, яка виникла в результаті появи та еволюції інформаційного та постіндустріального суспільства, у якому інновації відіграють провідну роль. За такого розуміння терміну «інноваційна культура» остання є особливою формою сучасної культури, що формується нині, вона є одним з ракурсів існування суспільства знань.

Терміном «суспільство знань» від 70-х рр. XX ст. користуються науковці, переважно в США та Японії, для позначення наступного щаблю еволюційного розвитку суспільства, який прийде на заміну постіндустріальному суспільству. На 32-й Генеральній конференції ЮНЕСКО (Париж, 2003 р.) була прийнята рекомендація щодо використання терміну «суспільство знань» замість терміну «інформаційне суспільство» [9]. Стриженовою рисою суспільства знань є динамічний розвиток суспільства, який прогресує. Якщо концепція інформаційного суспільства ґрунтується на вивченні місця та ролі в суспільстві технічних інновацій, то концепція суспільства знань орієнтується на інновації в культурі, економіці, політиці, суспільстві. Інноваційність як налаштованість на інновації, відкритість до змін, до пошуку нових технологічних рішень в усіх сферах життя, до пошуку нових світоглядних наративів, – ключова ознака цієї культури.

Одразу постає ключове питання про сутнісну ознаку цих змін, про світоглядні принципи, на яких вони постають та про ідеї, які вони собою втілюють. Постає питання про глибинну сутність інновацій, бурхливий розвиток яких в різних сферах і відбувається в інноваційній культурі. «Інновації, – згідно Закону України «Про інноваційну діяльність» від 04.07.2002 – це новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоспроможні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери» [12].

Вивчення інновацій було предметом чисельних наукових розвідок. А. Поскряков зазначає, що, інновація є людською потребою і за своєю мотивацією виступає як нормальне природне явище [11]. Інновація є складовою суспільної системи, яка налаштована на перетворення з метою здійснення різних соціокультурних змін, вона є реалізацією творчості людини та показником готовності суспільства засвоювати результати цієї творчості. Б. Санто вважає, що інновація – це такий суспільний, технічний, економічний процес, який через практичне використання ідей і винаходів приводить до створення кращих за своїми властивостями виробів, технологій [13]. Д. Степаненко розглядає інновацію не лише як вдосконалені технології, але й як види продукції чи послуг, як рішення виробничого, адміністративного, фінансового, юридичного, комерційного чи іншого характеру [15].

Термін «інновація» слід відрізнити від терміну «новація». Остання є предметом інновації, яка, в свою чергу, є кінцевим результатом впровадження новації з метою отримання певного покращення; чи у вигляді товару, чи послуги, чи певного рішення. Не менш важливо термін «інновація» сприймати в дихотомії з традицією, оскільки саме таке порівняння розкриває глибинний зміст інновацій. «Інновації по своїй суті, – зазначає Б. Лісін, – перебувають у певному протиріччі із традиціями. Дозволити це протиріччя можна лише в тому випадку, якщо інновації виникають у надрах традиції, а ті є основою для творчого процесу як джерела інноваційної культури» [6, с. 49]. По суті, не використовуючи даного терміну, Лісін відзначає діалог як ґрунтовну характеристику інновації.

Для більш глибокого розуміння інновації та розкриття її суті слід скористатися теорією, що відома як теорія діалогу культур. Її основи були закладені у працях М. М. Бахтіна, автором концепції вважають В. С. Біблера, ідеї якого продовжили розробляти А. В. Ахутін, Л. М. Баткін, С. С. Неретіна, В. Л. Рабінович та ін. Від сер. 60-х рр. Біблер проводив теоретичні семінари, присвячені вивченню проблем філософії культури, які відбувалися спочатку у нього вдома, а від 1991 року стали офіційними в Російському державному гуманітарному університеті, де працював Біблер на той час. У 80-ті рр. Біблер створив цілісну концепцію шкільної освіти, яку назвав «школа діалогу культур», він проводив конференції, семінари, тренінги для вчителів, що працювали на базі цієї концепції, писав статті, друкував книги. Коли в часи перебудови виник клуб «Московська трибуна», Біблер активно пропагував на його засіданнях, а також в періодичних виданнях глибинний зв'язок сучасного плюралістичного суспільства з діалоговістю як рисою сучасної культури.

«В XX столітті феноменом культури – і в буденному його розумінні, і в глибинному сенсі все більше зсувається

в центр, в осереддя людського буття, пронизує ... всі вирішальні події життя і свідомості людей нашого століття. Тим самим феномен культури саме в ХХ ст. ... вперше може бути осягнутий в дійсній всезагальності, як основний предмет філософських роздумів» [2, с. 261], – зазначає філософ у своїй праці «Від науковчення до логіки культури». У ній він дає наступне визначення культури: «Культура є форма одночасного буття людей різних – минулих, сьогодишніх і майбутніх культур, форма діалогу та взаємопородження культур» [2, с. 289].

Діалог визначає глибинну сутність культури, яка будеється не за логікою прогресу, хоча така гегелівська модель її подачі також можлива, втім, репрезентативна не для розуміння суті культури, а з метою подачі цивілізаційного поступу, що супроводжує поступу культури. Культура постає як зустріч культур, як щоразу нове народження змістів, які виникають в полі такої зустрічі. «Культура – це набуття світу вперше» [2, с. 290] (В оригіналі автор використовує слово «изобретение», нами перекладене як «набуття»). Філософ вказує, що зустріч чи спілкування культур завжди мають часові виміри сучасності, суб'єкти ж такого діалогу можуть бути віддаленими в часі. Місцем проведення діалогу є твір чи подія: «твір – це форма спілкування індивідів в горизонті спілкування особистостей; форма спілкування особистостей як (потенційно) різних культур» [2, с. 289]. Культурні змісти народжуються, коли вже існуючі змісти зустрічаються. Все нове – це точка зустрічі раніше набутих змістів та форм, народження нових змістів і форм.

Інновація, яку, як ми вже з'ясували, не слід плутати з новацією, є різновидом такого місця зустрічі, потрактованого Біблером як твір. Глибинний зміст інновації – це її імпліцитний зв'язок з традицією, вона постає не як заперечення традиції, а як її продовження, як діалог з нею, постає як таке нововведення, що пройшло апробацію, що претендує на тиражування, а, значить, може претендувати на статус новоствореної традиції. Інновація – це втілення моделі зустрічі культур, про яку писав Біблер. Безперечно, інновація – це зміна, порушення звичних традицій і стереотипів, але це і є модель діалогового спілкування, коли учасники діалогу постають як рівноправні партнери. Поза сумнівом, інновація налаштована на впровадження, на тиражування, з часом вона інституалізується, вона також може стати традицією. Будь-яка традиція свого часу постає як інновація.

Аналогічні спостереження робить також П. Друкер. Дослідник зазначає наявність «трансчасового» зв'язку, який інновація у собі містить. У ній пропонується таке «нове», яке є не запереченням існуючого, а його вдосконаленням, трансформацією, видозміною. Крім того, інновація налаштована не на сьогодення, а на майбутнє; в ній неначе зустрічаються три часових виміри в одній горизонтальній площині. Друкер вважає, що інноваційна культура є комплексним впровадженням та всебічним засвоєнням новацій у різних сферах життєдіяльності на основі збереження в інноваційній системі динамічного єдності старого, сучасного і нового [3]. Інновація є настільки успішною, наскільки потужно в ній проявлена традиція. «Інноваційна діяльність завжди пов'язана з ризиком. Але якщо вона будеється не на припущеннях, а на тому, що вже відбулося (чи відбувається) ... ризик далеко не такий великий, яким він буває, якщо інноваційна діяльність відірвана від дійсності. Нові ідеї нині перестали

бути «прозорінням генія» – це важка та наполеглива праця» [3, с. 119–120].

В. Біблер про це пише так: «це життя мого духу в тілі буде дійсно безсмертним, завершеним і невичерпним, і індивідуально–неповторним лише в тій мірі, у якій цей (мій) твір виявився здатним зосереджувати та індивідуалізувати в собі всю культуру, цілісну культуру даної епохи, віднайшовши її – цієї культури єдиний, одиничний і – всеохопний художній образ, єдину, нерозв'язану моральну перипетію» [2, с. 293].

Теорія діалогу культур як утвердження зустрічі культур, що відбувається щоразу по–новому неповторно, у результаті якої народжуються нові змісти, критерієм живучості яких є глибина представлених у них основоположних моральних цінностей, – дає ключ до розуміння ще однієї фундаментальної риси інноваційної культури: творення її артефактами нових змістів, нових світоглядних постулатів. Шляхом, на якому відбувається така зустріч–творення є ще одне поле діалогу – діалог двох форм культур, що формують дві базові картини світу – гуманітарну та природничо–наукову.

Дослідники вказують на таку сутнісну ознаку інноваційної культури, як прагнення у її рамках до поєднання природничо–наукового знання (і ширше: природничо–наукової картини світу) і знання гуманітарного (і ширше: гуманітарної картини світу). Це поєднання розкриває синергетична теорія, яка вивчає саморозвиток систем різної етиології. Можемо принагідно згадати працю А. В. Світзинського «Синергетична концепція культури», що була надрукована у Луцьку 2008 року [14]. В ній автор відстоює думку про те, що синергетична єдність в культурі постає не лише як єдність природничого та гуманітарного знання, а ще й як єдність раціонального та позараціонального начал.

Діалогова теорія культури формулює певні світоглядні принципи, які зводяться до наступних тверджень: діалог є нормою існування культури; поле цього діалогу розгортається як в горизонтальній, так і у вертикальній площині. Суб'єктами цього діалогу є як окремі твори культури, так і цілі епохи. Поза цим діалогом існування культури не є можливим. (Біблер зазначає: «тут (в культурі – авт.) не можна сказати, що, наприклад, Софокл «знятий» Шекспіром, що оригінал Пікассо зробив не потрібним вперше відкритий оригінал Рембрандта. ... але й обов'язково навпаки: Софокл неможливий без Шекспіра; Софокл інакше, більш унікально розуміється і інакше формується у сполученні з Шекспіром» [2, с. 282]). Один із суб'єктів цього діалогу, кількість яких є принципово відкритим числовим рядом, завжди постає із потенційно майбутнього. Діалог в культурі завжди передбачає спілкування з тим, що тільки формується, спілкування з метою його формування. «Культура – це спілкування, в якому – завжди – один із полюсів тільки уявляється. Автор проектує своїм твором майбутнього читача», – пише В. Біблер [2, с. 296].

На цих світоглядних принципах і постає інноваційна культура як діалогічно потрактований простір. Але зв'язки інноваційної культури та діалогової теорії культури мають більш глибокі корені. Можемо прослідкувати структурну схожість інновації та діалогу, іншими словами – інновація має діалогову модель побудови.

Діалог – це поле комунікації, що простягається як в діакронічній площині (вертикально, між епохами та

їх представниками; напрямки здійснення комунікації можуть бути при цьому взаємно оберненими), так і в синхронічній площині (горизонтально, між різними авторами, їх творами, різними концепціями та теоріями). (В інновації досягнення минулого завжди мають місце, так само має місце новий досвід їх застосування, діалектична єдність традиції та новації і створює неповторність певної інновації). В діалозі, який є місцем зустрічі культур, завжди присутнє сучасне, яке й ініціює цей діалог, ініціює з метою екстраполяції в майбутнє нових смислів та ідей. (Інновація завжди є відповіддю на запити, що виникають в певному часі. Вона дивиться поглядом у майбутнє). Сучасне в діалозі постає не як вершина раніше існуючого, діалог відмовляється від ієрархічності та тоталітаризму мислення. Діалог завжди є живим полем комунікації, щоразу по-новому народженим змістом. Навіть, якщо учасниками діалогу є одні й ті ж самі суб'єкти, які проговорюють одну й ту ж саму тему, зміст комунікації буде різним. Особливістю діалогу є його принципова не повторюваність у всій множині можливих конотативних та денотативних змістів. (Інновація також є тим неповторним досвідом та вмінням засвоєння новації, який представлений саме в певній інновації, який є унікальним та неповторним. Засвоєння чи тиражування інновації цей аспект її будови не знімає собою). Метою діалогу ніколи не є визначення того, хто є кращим, сильнішим чи переконливішим; діалог не є дуеллю. Діалог передбачає встановлення рівноправних стосунків між його учасниками. Метою діалогу є задоволення учасників діалогу від комунікації як такої, отримання відчуття буттєвої повноти, додання відчуття самотності, «закинутості у світ», покинутості іншими тощо. Учасники діалогу мають на меті отримання насолоди від комунікації з іншим, який постає так само носієм думок та емоцій, як і я сам. Метою діалогу є процес, а не результат комунікації. В процесі діалогу встановлюється середовище довіри, розкритченості, яке сприяє «актуалізації» особистості, в традиції тлумачення даного терміну гуманістичною психологією (Роджер, Маслоу) (Інновація ніколи не переслідує агресивних та тоталітарних щодо інших інновацій цілей, вона претендує на власне місце, позиціонує його як конкуренто спроможне). Діалог має багаторівневу структуру, він зреалізовується водночас і на вербальному, і на візуальному, і на тактильному, і на емоційному, і на понятійному рівнях, він може бути потрактований як поверхнево, так і на глибинному рівні. (Інновація так само має глибинну структуру: вона є результатом соціалізації наукових доробок, але її зміст, а також практичне застосування може бути максимально спрощеним). В діалозі (як і в інновації) завжди знаходить своє конкретне втілення ментальність епохи, культури, нації, індивіда, все, що потенційно закладене в суб'єкті діалогу, в самому діалозі, учасником якого він є, проявляється. І навіть більше, діалог не лише поширює одиниці культурної інформації, так звані меми, він сам є таким мемом. «Культура, – писав В. С. Біблер, – це особлива форма спілкування і одночасного буття людей минулих, нинішніх та майбутніх культур. Саме в контексті культури індивіди можуть спілкуватися та жити в горизонті особистості, в горизонті спілкування особистостей» [2, с. 292]).

Предметом подальшого вивчення науковців, на наше переконання, має стати аналіз інновації та діалогу (і як

структурної моделі інновації, і як механізму співіснування інновацій) у якості мемів, що стають домінуючими в сучасній культурі. (Мемами прийнято позначати одиниці культурної ініціації (Р. Докінз); комплексні ідеї, які втілюються в певні конкретні та запам'ятовувані елементи (Р. Денет); структурні одиниці культурної спадковості, аналогічні «генам» (Плоткін); одиницю мислення тощо).

Діалогова структура інновації та діалогова сутність інноваційної культури є не лише розкриттям теоретичних аспектів їх вивчення. Це окреслення шляху до створення сприятливого інноваційного клімату як в певній виробничій сфері, так і в культурі загалом. Інноваційний клімат слід тлумачити не лише як створення сприятливого до інновацій певного конкретного середовища, але й як формування інноваційного мислення та інноваційного культурного поля. Інноваційне культурне поле – це шлях до формування нових світоглядних принципів, нової культурної парадигми сучасності, що має проторити свій шлях в суспільстві знань, визначивши як можливості застосування цих знань, так і стримуючі важелі цього застосування; визначивши можливості співіснування в рамках одного великого діалогового поля різних (світоглядно, цивілізаційно, ментально, релігійно тощо) суб'єктів. Складний та напружений сучасний світ потребує інновацій та інноваційних рішень як на виробництві та в економіці, так і в культурі, політиці, громадянському секторі. Віднайти ці інновації можливо лише в діалоговому вікні, відкритому та прозорому. Множина буттєвих змістів та імовірнісних потенцій майбутнього мають зусиллями інноваційно зорієнтованої особистості розпочати формування діалогічно побудованого середовища, налаштованого на творення інновацій, що побудують дорогу у майбутнє.

#### Список використаних джерел

1. Балабанов В. О. До проблеми формування інноваційної культури суспільства / В. О. Балабанов // XXI століття: Альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія: матеріали Третьої Міжнародної науково-технічної конференції, 21–22 травня 2004 року. – Частина 1 / ред. Г. П. Балабанова. – К.: Фенікс, 2004. – С.388–391.
2. Библер В. С. От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век. – М.: Политиздат, 1990. – 413 с.
3. Друкер П. Ф. Задачи менеджмента в XXI веке: пер. с англ. / П. Ф. Друкер. – Москва: Вильямс, 2007. – 235 с.
4. Зубенко В. В. Инновационная культура в системе организационной культуры предприятия. – Режим доступу: [http://pk.napks.ru/library/compilations\\_vak/eiu/2007/4\\_5/p\\_93\\_97.pdf](http://pk.napks.ru/library/compilations_vak/eiu/2007/4_5/p_93_97.pdf)
5. Коюда О. П. Инновационная культура та її характерні особливості / О. П. Коюда, О. А. Небилиця // Проблеми науки. – 2009. – №7. – С.15–20.
6. Лисин Б. К. Инновационная культура / Б. К. Лисин // Инновации. – 2008. – №10. – С.49–53.
7. Лисин Б. К. Инновационная культура. – Режим доступу: <http://transfer.eltech.ru/innov/archive.nsf/0d592545e5d69ff3c32568fe00319ec1/c019257aef127dac32577dc00493038?OpenDocument>
8. Любина О. Н. Современные подходы к определению инновационной культуры общества. – Режим доступу: [http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2012/6/Liubina\\_Innovative-Culture/](http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2012/6/Liubina_Innovative-Culture/)
9. От информационного общества – к обществам знания. ЮНЕСКО // Всемирный саммит по информационному обществу: Информационное издание / Сост. Е. И. Кузьмин, В. Р. Фирсов. – СПб., 2004. – С.82–84.
10. Першочерговий план дій по поширенню інновацій в Європі. – Режим доступу: <http://cordis.europa.eu/documents/documentlibrary/21926641EN6.pdf>
11. Поскрязов А. А. Инноватика: наука и учебный предмет / А. А. Поскрязов // Науч. сессия МИФИ–98: сб. науч. тр. – Москва, 1998. – Ч.1.

12. Про інноваційну діяльність: Закон України від 04.07.2002. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/40-15>

13. Санто Б. Інновація як средство економічного розвитку: пер. с венг. / Б. Санто; общ. ред. и вступ. ст. Б. В. Сазонова. – Москва: Прогресс, 1990. – 295 с.

14. Світзинський А. В. Синергетична концепція культури / А. В. Світзинський. – Луцьк, 2008. – 698 с.

15. Степаненко Д. М. Классификация инноваций и ее стандартизация / Д. М. Степаненко // Инновации. – 2004. – №7. – С.77–79.

### References

1. Balabanov V. O. Do problemy formuvannya innovacijnoi kul'tury suspil'stva / V. O. Balabanov // XXI stolittja: Al'ternatyvni modeli rozvytku suspil'stva. Tretja svitova teorija: materialy Tret'oi' Mizhnarodnoi' naukovо-tehnicnoi' konferencii', 21–22 travnja 2004 roku. – Chastyna 1 / red. G. P. Balabanova. – K.: Feniks, 2004. – S.388–391.

2. Bibler V. S. Ot naukouchenija – k logike kul'tury: Dva filosofskih vvedenija v dvadcat' pervyj vek. – M.: Politizdat, 1990. – 413 s.

3. Druker P. F. Zadachi menedzhmenta v XXI veke: per. s angl. / P. F. Druker. – Moskva: Vil'jams, 2007. – 235 s.

4. Zubenko V. V. Innovacionnaja kul'tura v sisteme organizacionnoj kul'tury predprijatija. – Rezhym dostupu: [http://pk.napks.ru/library/compilations\\_vak/eiu/2007/4\\_5/p\\_93\\_97.pdf](http://pk.napks.ru/library/compilations_vak/eiu/2007/4_5/p_93_97.pdf)

5. Kojuda O. P. Innovacijna kul'tura ta i'i' harakterni osoblyvosti / O. P. Kojuda, O. A. Nebyljca // Problemy nauky. – 2009. – №7. – S.15–20.

6. Lisin B. K. Innovacionnaja kul'tura / B. K. Lisin // Innovacii. – 2008. – №10. – S.49–53.

7. Lisin B. K. Innovacionnaja kul'tura. – Rezhym dostupu: <http://transfer.eltech.ru/innov/archive.nsf/0d592545e5d69f3c32568fe00319ec1/c019257aefc127dac32577dc00493038?OpenDocument>

8. Ljubina O. N. Sovremennye podhody k opredeleniju innovacionnoj kul'tury obshhestva. – Rezhym dostupu: [http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2012/6/Ljubina\\_Innovative-Culture/](http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2012/6/Ljubina_Innovative-Culture/)

9. Ot informacionnogo obshhestva – k obshhestvam znanija. JuNESKO // Vsemirnyj sammit po informacionnomu obshhestvu: Informacionnoe izdanie / Sost. E. I. Kuz'min, V. R. Firsov. – SPb., 2004. – S.82–84.

10. Pershohergovij plan dij po poshyrennju innovacij v Jevropi. – Rezhym dostupu: <http://cordis.europa.eu/documents/documentlibrary/21926641EN6.pdf>

11. Poskrjakov A. A. Innovatika: nauka i uchebnyj predmet / A. A. Poskrjakov // Nauch. sessija MIFI-98: sb. nauch. tr. – Moskva, 1998. – Ch.1.

12. Pro innovacijnu dijalnist': Zakon Ukrai'ny vid 04.07.2002. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/40-15>

13. Santo B. Innovacija kak sredstvo jekonomicheskogo razvitija: per. s veng. / B. Santo; obshh. red. i vstup. st. B. V. Sazonova. – Moskva: Progress, 1990. – 295 s.

14. Svitzyns'kyj A. V. Synergetychna koncepcija kul'tury / A. V. Svitzyns'kyj. – Luc'k, 2008. – 698 s.

15. Stepanenko D. M. Klassifikacija innovacij i ee standartizacija / D. M. Stepanenko // Innovacii. – 2004. – №7. – S.77–79.

**Kyrylenko K. M.**, PhD, associate professor, the Head of the Department of Philosophy of Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), [katerinasophia@ukr.net](mailto:katerinasophia@ukr.net)

### Innovative culture and V. Bibler's dialogue conception of culture

The author clarifies the essential features of innovative culture related to the characteristics of innovations that constitute its foundation. The basic theory for this study is the dialogue conception of culture, methodological tools are interactive approach. An innovative culture is considered as dialogically interpreted space that implements itself diachronically (as a dialogue between different temporal slices of culture) and synchronically (as different pictures of the world, in particular, as the paradigm of natural and scientific and humanitarian world view). The author also traces the structural similarity of innovation and dialogue, argues that innovation has interactive model of construction. The study of the innovative culture from the standpoint of the dialogue conception is extremely important, because conversation about innovative culture is gaining momentum outrunning other scientific studies carried out in this direction. Such aspect of studying also has significant practical importance because it reveals the true meaning of innovation expected by society in various spheres of life.

**Keywords:** innovation, dialogue, interactive construction of innovation, innovative culture, innovation as a cultural meme.

**Кириленко Е. М.**, кандидат философских наук, доцент, заведующая кафедрой философии, Киевский национальный университет культуры и искусств (Украина, Киев), [katerinasophia@ukr.net](mailto:katerinasophia@ukr.net)

### Иновационная культура и теория диалога культур В. Библера

Выяснены сущностные характеристики иновационной культуры, которые связаны с глубинными особенностями инноваций, составляющих ее основу. Базовой теорией для такого изучения является теория диалога культур, методологическим инструментарием – диалоговый подход. Иновационная культура рассматривается как диалогически воспринятое пространство, которое реализовывает себя как диахронически (в плоскости диалога различных темпоральных срезов культуры), так и синхронически (в плоскости различных картин мира, в частности, речь идет о парадигме естественнонаучной и гуманитарной картины мира). Автор также прослеживает структурное сходство инновации и диалога, утверждает, что инновация имеет диалоговую модель построения. Изучение иновационной культуры с позиций диалоговой теории является крайне актуальным, поскольку разговоры об иновационной культуре набирают обороты в обществе, опережая собой научные исследования, осуществляемые в данном направлении. Такой ракурс изучения имеет также значительное практическое значение, поскольку раскрывает истинный смысл ожидаемых обществом инноваций в различных сферах жизни.

**Ключевые слова:** инновация, диалог, диалоговое строение инновации, иновационная культура, инновация как культурный мэм.

\* \* \*

УДК 165.7

**Комаха Л. Г.**, кандидат філософських наук, доцент кафедри логіки, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), [ilin\\_vv@ukr.net](mailto:ilin_vv@ukr.net)

### ОСОБЛИВОСТІ «РАДИКАЛЬНОГО ПЕРЕКЛАДУ» В ПРАГМАТИЧНОМУ АНАЛІЗІЗМІ У. КУАЙНА: АРГУМЕНТ «НЕВИЗНАЧЕНОСТІ»

Досліджуються особливості аргументації У. Куайна в його концепції «прагматичного аналітизму». Аналізуються «смісл», «мова», «слово», «поведінка» в ситуації невизначеності правил перекладу, їх релятивність. Показано аргументацію філософа проти «семантичного платонізму», що пов'язано з принципом «невизначеності» перекладу і відходом від конотатів.

**Ключові слова:** прагматичний аналітизм, аргумент, смісл, референція, лінгвіст, мова, переклад.

Теорія аргументації знаходить конструктивне оприявлення в логіці наукового пізнання кожної епохи. Але особливо плідною вона постає в нових областях науки, філософії і методології. Орієнтація сучасних філософських дискурсів і методологічних рефлексій на подолання ірраціоналізму та суб'єктивізму, обґрунтування доцільності зміни наукових теорій закономірно обумовлює розвиток аргументації. Для логіки наукового пізнання важливим постає завдання виявлення нових способів аргументації в напрямках філософії, які здійснили важливий вплив на розвиток сучасної культури мислення.

Впродовж майже всього ХХ століття в полі уваги вчених–теоретиків перебувала філософія неопозитивізму і постпозитивізму (філософія науки). Їх логіка і аргументи стають більш зрозумілими, якщо враховувати виключно уважне відношення до основ науки. Дану традицію, яка заслуговує всебічної підтримки, з ентузіазмом підтримав американський філософ–аналітик Уїллард Куайн. В його інтерпретації європейський нео– і постпозитивізм одержали досить специфічний, а саме прагматичний образ. В результаті філософія науки набула прагматичного «відтінку». Наслідки цього явища виявилися досить неоднозначними, що пояснюється актуальністю прагматичного підходу насамперед для гуманітарних, а не для інших наук, в тому числі для природознавства. В концепції У. Куайна інтерес

представляє його аргументація теоретичних положень, які не завжди знаходили підтримку в науковому середовищі. Постає завдання виявити їх основний зміст та значення для теорії аргументації.

Філософія і аналітичні роботи У. Куайна з часу їх появи завжди були в полі аналізу теоретиків, методологів і логиків. В числі сучасних досліджень творчості американського мислителя потрібно віднести праці П. Вейнгартнера, Дж. Реале, Д. Антисері, В. А. Канке, П. Т. Манікаса, В. Крафта та ін. Але залишається мало дослідженим вплив творчості У. Куайна на розвиток прагматизму і антиреалізму у філософії науки.

Мета статті полягає в дослідженні аргументації У. Куайна, яка виокремлює в якості предмету дослідження проблеми «радикального переладу» в його концепції «прагматичного аналізму».

Філософія У. Куайна насамперед пов'язана з логікою. В тридцятих роках минулого століття він є одним з учасників Віденського гуртка. Там же він познайомився з «великим вчителем» Р. Карнапом, хоча і розійшовся пізніше з ним в поглядах. Помітний вплив на нього здійснили міркування Ф. Франка, М. Шліка, К. Геделя, Ф. Вайсмана. Завдяки підтримці У. Куайна європейські вчені, які втекли від нацизму, змогли продовжити роботу в США. Сам мислитель знаходив смисл своїх досліджень у філософії логіки, яку викладав у Гарвардському університеті. З його численних творів потрібно відмітити наступні, які мають пряме відношення до логіки: «Дві догми емпіризму» (1951), «З логічної точки зору» (1953), «Методи логіки» (1959), «Шляхи парадоксу та інші нариси» (1966), «Сутності». Півстоліття книги і статті У. Куайна викликали дебати і дискусії з проблем логіки і філософії мови. Як зазначив Дж. Романос, «жодний мислитель не здійснив такого могутнього впливу на тематику філософських суперечок» [6, с. 707].

Загальна позиція У. Куайна полягає в обґрунтуванні положення, згідно якого найбільш фундаментальні основи філософування і логічного мислення зводяться до наступних: а) роль збудження чуттєвих рецепторів людини в пізнанні; б) мова як інтерсуб'єктивна соціальна система знаків; в) вибірка поведінки людей в різних ситуаціях [4, с. 40–41]. Він прагнув звільнити філософію науки від тих припущень, які, на його думку, не витримують критики з позицій логіки. На протипагу традиції, яка йде від Дж. Локка, американський філософ не визнавав так званий «внутрішній досвід», рефлексію, або щось аналогічне, наприклад, мислення. Нічого переконливого сказати про «внутрішній досвід» людині не вдається, адже кожного разу виявляється, стверджує У. Куайн, що сказане стосується співвідношення чуттєвих реакцій, мови і поведінки. І лише четвертого (внутрішнього досвіду, рефлексії) не дано [2, с. 156].

Заперечення «внутрішнього досвіду» робить емпіризм У. Куайна більш радикальним, чим класичний і неопозитивістський. В силу чого філософію У. Куайна часто називають «радикальним емпіризмом». Разом з тим тексти мислителя свідчать про те, що центральне значення з трьох вищевказаних основ філософування він надавав мові. Його філософію можна назвати також «лінгвіцизмом», хоча певного гатунку, а саме «емпіричного» і «поведінкового». У. Куайн оголосив себе прибічником прагматизму Дж. Дьюї, для якого «смісл не є психологічною сутністю, він є властивістю поведінки»

[4, с. 40]. Проте, незважаючи на проголошену тезу, сам мислитель акцентує свою увагу на мові, оскільки люди змушені на свій страх і ризик конструювати систему світу, котра орієнтована на мову в більш значній степені, ніж на почуття.

В першу чергу У. Куайн з логічною послідовністю намагається реалізувати вибрану ним методологію «лінгвістичного прагматизму», що зробило його аргументи досить неочікуваними. Як він вважає, неможливо досягнути референцію як означення об'єктів словами та іншими знаками, що видається цілком очевидною операцією. Але виявляється, що це далеко не так. Навіть у випадку адекватного визначення і вказівки на певний об'єкт не ясно, на що саме вказується – чи то на нього як ціле, чи на частину, а якщо на частину, то яку. Багатьом словам, доказує філософ, чіткі визначення взагалі протипоказані. Отже, в результаті подібної аргументації ми одержуємо висновок, що «референція як самостійний акт неможлива» [3, с. 339]. Неспроможність референції (денотації) покладає кінець «міфу про галерею», згідно якого кожному об'єкту відповідає слово (як в галереї кожна картина відповідає зображуваній об'єктивній реальності).

Необхідно враховувати, що проблема «референції» має давню традицію в історії логіки і перебуває в полі сучасної наукової дискусії, зокрема стосовно проблеми істини. Аргументи «за» стосовно того, чи є речення (положення) істинним, якщо воно відповідає реальності, засновуються на його відношенні до реальності. Тобто якщо факт, про який говориться в даному реченні, вважається істинним, то він має відношення до реальності. А якщо реальність співвідноситься з фактом, про який говориться в реченні, то це і є істина. Однак, вважає П. Вейтгартнер, «замість того, щоб говорити про те, що твердження є істиною (істинним), якщо те, про що говориться в твердженні співвідноситься з реальністю, ми можемо сказати, що речення є істинним, якщо воно відповідає реальності» [1, с. 169]. Отже, в цьому смислі твердження про те, що речення (положення) є істинним, якщо воно відповідає реальності, правильне.

Наступний аргумент виходить з тези, що речення є істинним, якщо воно відповідає реальності, правильною не тільки для екзистенціальних речень, але і для предикацій. Так, якщо речення «а має власність Р» є істинним, якщо існує а, у якого є власність Р, зазначає П. Вейтгартнер, тоді теза має смисл. Ми тут виходимо з визначення істини, в якій містяться дані судження, як складові того факту, що існує комплекс відповідальної логічної думки, котра є судженням. Тобто «коли ми говоримо «а має відношення R до b» наше судження істинне в тому випадку, коли існує комплекс «а має відношення R до b», і наше судження не істинне, в тому випадку, коли даний комплекс відсутній» [1, с. 169]. Отже, теза про те, що речення є істинним, якщо воно відповідає реальності, видається правильним.

Аргументація «проти» виходить з наступного: якщо теза «речення є істинним при його відповідності реальності» означає, що річ, про існування якої говориться в реченні або про котру щось стверджується, існує, тоді кожне істинне речення має на увазі те, що щось існує, або те, що дана річ, про яку говориться в реченні, існує. Тим не менше також правильні висловлювання про відношення, в яких одна або всі умови відношення, і при цьому самі відношення не існують. Це доказує Тома Аквінський: «Але саме відношення по природі

своїй не виходить з реальності, оскільки те, що воно стверджує, не є щось, а характеризує щось. Тим не менше існують деякі відношення, котрі нічого не стверджують в реальності, але стверджують в розумі» [10]. З цього слідує, що (за правилом *modus tollens*) вищезазначена теза, яка стверджує, що положення істинне, якщо воно відповідає реальності, не означає, що річ, про існування котрої говориться в реченні або в ній щось стверджується, існують насправді.

Наступний аргумент «проти» проголошує: якщо істина положення *s* встановлена наукою, то наука використовує критерій істини *s*. Однак відповідність (*s*) реальності не може бути критерієм істинності *s*. «Виходячи з теорії відповідності, – пояснює дану позицію Ф. П. Рамсей, – котра ставиться під сумнів, істинність означає відповідність між нашими переконаннями і реальністю, котра перебуває за їх межами, – зовнішній ідеал, до якого ми прагнемо. Але ми не можемо прагнути до цього ідеалу з надією досягнути його; також ми не можемо використовувати його в якості критерію» [8, с. 39]. Аргумент «про відповідність фактам» розкриває нам сутність того, «що є істина, але він не може слугувати вказівкою того, яке показує, в чому істина» [9, с. 24], – обгрунтовує дану позицію Н. Решер.

Отже, якщо істинність положення *s* встановлена наукою, то наука не розглядає проблему відповідності *s* з реальністю. Тому твердження про те, що положення істинне, якщо воно відповідає реальності, неправильне (хибне).

Виходячи з аргументів «за» і «проти», зазначимо, що в У. Куайна проблема «референції» пов'язана з реченням (тим чи іншим положенням). Мова йде про те, що речення має зміст, який відноситься до звичайних умов або звичайної інтерпретації його смислу (плюс контекст). Коментуючи положення А. Пана: «Людина є розумною твариною», яке означає на англійській, що людина – «розумна тварина», У. Куайн доводить: в даному випадку умова істинності не являється аналітичним еквівалентом. «Подібний доказ може бути застосований для демонстрації, що вираз «існують єдинороги» не є строго або аналітично еквівалентним: «Існують єдинороги – істинне на англійському» [7, с. 184]. Результатом прикладів, приведених А. Паном і У. Куайном, є те, що умова істинності разом з його формальним апаратом має на увазі емпіричні факти, які стосуються референції і значення, що знайшли вираз в реченні (положенні).

Виходячи з позиції «прагматичного аналітизму», У. Куайн свою аргументацію проти «семантичного платонізму» пов'язує з принципом з невизначеності перекладу і відходом від конотатів. «Радикальним перекладом» мислитель називає переклад з мови, яка відійшла в минуле, заснованої на поведінковій очевидності і без «посилання на словники». Уявімо собі ситуацію, зазначає він, коли лінгвіст повинен перекласти речення або вираз з мови народу, розвиток якого відбувається поза контактом з нашою цивілізацією. «Гавагай», скаже людина, вказуючи на кролика, що біжить. Лінгвіст, перевіривши «гавагай» як «кролик», не буде використовувати словники і звертатися за допомогою до інтерпретаторів. Він постарается йти від «ситуації–стимулу» і буде намагатися порівняти його і нашу поведінку при появі тварини [6, с. 711–712].

В «радикальному перекладі» співставляються зовсім не смисли слів. Лінгвіст не має перед собою словесні

смисли подібно до творів мистецтв в картинній галереї. І слова аж ніяк не функціонують в ролі «етикеток». Зробити їх речами, тобто конкретизувати конотати (смисли, значення) і намагатися звести переклад до таких конкретних одиниць – означає задовольнятися галюцинаціями. Це підтверджує ментальний експеримент радикального перекладу. «Не існує реальності, відносно якої той чи інший переклад можна визнати правильним» [3, с. 342], – стверджує У. Куайн. Міркуючи гіпотетично, відповідно до установок прагматизму, цією реальністю могла б бути система поведінки. Хоча системи поведінки є самими різними і в нас немає можливості привести їх до загального знаменника.

Отже, смисли на практиці пов'язані не з ментальними станами, а із прагматичними, поведінковими стимулами. Всупереч менталістському «міфу про галерею» (наочність), смисли відсилають до поведінки. Немає сигніфікату у вигляді ідеї, а є смисл як поведінкова відповідь на стимул. «Мова є соціальне мистецтво, – ще раз стверджує У. Куайн, – якого ми досягаємо на основі очевидності демонстрованої поведінки в обставинах, що соціально впізнаються» [4, с. 41].

Повертаючись до прикладу стосовно перекладу слова з мови, яка сформувалася поза нашою цивілізацією, постараємося зрозуміти, що стоїть за рішенням лінгвіста ототожнити слово туземця «гавагай» зі словом «кролик». Можливо, перед нами гра слів, очікувань і концептуальних схем. Природне очікування туземців, яке вкладається в короткий вираз «кролик», можливо, означає більше, ніж все інше. Лінгвіст, раз почувши його при обставинах, коли кролик був об'єктом особливого інтересу, перевірить слово «гавагай» в якості позитивної або негативної відповіді, буде намагатися елімінувати такі можливі його варіанти, як «біле» і «тварина», в якості альтернативних для перекладу. Зупинившись на слові «кролик», він не буде ставити нескінченні експерименти, хоча і буде готовий до того, що якийсь «неочікуваний досвід зробить необхідною ревізію його версії перекладу» [6, с. 712].

З точки зору В. А. Канке, концепція «невизначеності перекладу», відповідно до аргументів якої неможлива субординація теорій, викликає заперечення. В нео- і постпозитивізм теорія звиряється з експериментальними даними. Вони і являють собою ту реальність, відносно якої визначається, котра теорія більш сильніша, більш істинна. Проте, зосереджений на системах поведінки, У. Куайн не притримується цього методологічного рішення. Однак аналіз систем поведінки «без звернення до проблематики спеціальних наук, їх фактів навряд чи може бути переконливим» [2, с. 158].

Проте, на наш погляд, дана критика спрощує позицію У. Куайна. Насправді, за допомогою експериментальних ситуацій, структурованих навколо «стимулу–реакції», лінгвіст створює певний «словник перекладу» та аналітичні гіпотези для встановлення мережі кореляцій між словами і виразами туземця, і своїми власними словами та виразами. Однак, вся ця робота не гарантує, що терміни «гавагай» і «кролик» співіснують в самих речах. В аргументації У. Куайна об'єкт, до якого «прикладаються» терміни, – можливо всього лише тимчасові сегменти того, що ми називаємо «кроликом», і ситуація, що стимулювала дати позитивну відповідь на «гавагай», співпадає з тією ж, що і зі словом «кролик». Коли від тотожності смислових стимулів «гавагай» і «кролик» лінгвіст робить висновок

про їх відповідність, то робить це в силу розуміння ним того, що «туземець достатньо схожий на нас, щоб мати загальне коротке поняття для кролика взагалі, а не для окремих його частин» [5, с. 43–46].

З даного обґрунтування У. Куайна виходить, що лінгвіст не перекладає смисли термінів і виразів з мови туземця на свою власну, скоріше він проєктує свої концептуальні схеми, очікування і звички на поведінку туземця. В цьому і полягає принципова невизначеність перекладу. Необхідно вказати, що робота У. Куайна «Слово і об'єкт», в якій досліджується проблема складності перекладу, починається словами: «Мова – це соціальне мистецтво. Навчаючись мові, ми повністю залежимо від інтерсуб'єктивно доступних вказівок, що говорити і коли. Тому немає ніякого іншого способу порівняння лінгвістичних значень, ніж як в термінах налаштованості людей до відкритої реакції на соціально існуючі стимули. Результатом визнання цього обмеження є те, що проблема перекладу зіштовхується з систематичною невизначеністю» [5, с. 13]. Автор виявляє сім причин «нездатності правильно оцінити невизначеність», в тому числі наявність у двомовного індивіда його власної семантичної кореляції і системи аналітичних гіпотез, несумісної з потрібними «параметрами» іншого індивіда. Кореляції і гіпотези, окрім того, можуть виявитися імпліцитними, як і ряд додаткових канонів, що обмежують вибір аналітичних гіпотез, що ускладнює ситуацію невизначеності.

Таким чином, експеримент «радикального перекладу» показує, що його суть не в співставленні смислів і слів з предметами. Смисли є поведінкові позиції. Правила перекладу невизначені, вони релятивні відносно тотальності перевірених і неперевірених диспозицій. Від такої невизначеності можна позбутися завдяки вільному вибору. Аргументація американського філософа про «радикальний переклад» враховує логіку вербальної поведінки, невербальні стимули, ситуативні речення, а також метод аналітичних гіпотез. Аргументи про «невизначеність перекладу» засновані на принципах біхевіористського підходу, що обумовлено холістською природою смислу.

#### Список використаних джерел

1. Вейнгартнер П. Фундаментальные проблемы теории истины / П. Вейнгартнер. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – 352 с.
2. Канке В. А. Философия экономической науки: Учеб. пособие / В. А. Канке. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 384 с.
3. Куайн У. Вещи и их место в теориях / У. Куайн // Аналитическая философия: становление и развитие: Антология. – М.: Пресс-Традиция, 1989. – С.322–342.
4. Куайн У. Онтологическая относительность / У. Куайн // Современная философия науки: знание, рациональность, ценности в трудах мыслителей Запада. – М.: Логос, 1996. – С.40–41.
5. Куайн У. Слово и объект / У. Куайн // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. – Вып. XVIII. – 386 с.
6. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. От романтизма до наших дней (4) / Дж. Реале, Д. Антисери. – СПб.: Издательство «Пневма», 2003. – 880 с.
7. Quine W. V. O. Quantifiers and Propositional Attitudes / W. V. O. Quine // The Journal of Philosophy, 1956, 53. – P.177–187.
8. Ramsey F. P. On Truth / F. P. Ramsey, Ed. Rescher. – Dordrecht, 1991. – 127 p.
9. Rescher N. The Coherence Theory of Truth / N. Rescher. – Oxford: Oxford U.P., 1973. – 374 p.
10. Thomas Aquinas. The disputed questions on truth. Translated from the definite Leonine text. 3 Vols / Aquinas Thomas. – Chicago: N. Roguery Company, 1954. – 1,5 ab.

#### References

1. Veingartner P. Fundamental'nye problemy teorij istiny / P. Veingartner. – M.: «Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija» (ROSSPJeN), 2005. – 352 s.
2. Kanke V. A. Filosofija jekonomicheskoy nauki: Ucheb. posobie / V. A. Kanke. – M.: INFRA-M, 2009. – 384 s.
3. Kuajn U. Veshhi i ih mesto v teorijah / U. Kuajn // Analiticheskaja filosofija: stanovlenie i razvitie: Antologija. – M.: Press-Tradicija, 1989. – S.322–342.
4. Kuajn U. Ontologicheskaja otnositel'nost' / U. Kuajn // Sovremennaja filosofija nauki: znanie, racional'nost', cennosti v trudah myslitelej Zapada. – M.: Logos, 1996. – S.40–41.
5. Kuajn U. Slovo i ob'ekt / U. Kuajn // Novoe v zarubezhnoj lingvistike. – M.: Progress, 1986. – Vyp. XVIII. – 386 s.
6. Reale Dzh., Antiseri D. Zapadnaja filosofija ot istokov do nashih dnei. Ot romantizma do nashih dnei (4) / Dzh. Reale, D. Antiseri. – SPb.: Izdatel'stvo «Pnevma», 2003. – 880 s.
7. Quine W. V. O. Quantifiers and Propositional Attitudes / W. V. O. Quine // The Journal of Philosophy, 1956, 53. – P.177–187.
8. Ramsey F. P. On Truth / F. P. Ramsey, Ed. Rescher. – Dordrecht, 1991. – 127 p.
9. Rescher N. The Coherence Theory of Truth / N. Rescher. – Oxford: Oxford U.P., 1973. – 374 p.
10. Thomas Aquinas. The disputed questions on truth. Translated from the definite Leonine text. 3 Vols / Aquinas Thomas. – Chicago: N. Roguery Company, 1954. – 1,5 ab.

**Komaha L. G.**, Candidate of Philosophical Sciences, Docent of Logic Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), [ilin\\_vv@ukr.net](mailto:ilin_vv@ukr.net)

#### Features of «radical translation» in a pragmatic analyticity of W. Quine: the argument of «uncertainty»

The article examines the features of W. Quine's argumentation in his concept of «pragmatic analyticity». A sens, a language, a word, a behavior in a situation of uncertainty in translation rules and their relativity is analyzed. Philosopher's arguments against the «semantic Platonism», due to the principle of «uncertainty» translation and a departure from connotations, are shown.

**Keywords:** pragmatic analyticity, argument, sense, reference, linguist, language translation.

**Komaha L. G.**, кандидат философских наук, доцент кафедры логики, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), [ilin\\_vv@ukr.net](mailto:ilin_vv@ukr.net)

#### Особенности «радикального перевода» в прагматическом анализме У. Куайна: аргумент «неопределенности»

Исследуются особенности аргументации У. Куайна в его концепции «прагматического анализма». Анализируются смысл, слово, язык, поведение в ситуации неопределенности правил перевода, их релятивность. Показана аргументация философа против «семантического платонизма», что связано с принципом «неопределенности» перевода и отходом от коннотаций.

**Ключевые слова:** прагматический анализм, аргумент, смысл, референция, лингвист, язык, перевод.

\* \* \*

УДК 1(091)(477)

**Співак В. В.**,  
кандидат філософських наук, викладач,  
Чернігівський юридичний коледж  
Державної пенітенціарної служби України  
(Україна, Чернігів), [vova3006@ukr.net](mailto:vova3006@ukr.net)

#### АНТОНІЙ РАДИВИЛОВСЬКИЙ ТА ЙОГО СПАДЩИНА ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Робиться обґрунтування дослідження спадщини Антонія Радивиловського з позиції історії філософії. Встановлюються головні критерії, які дозволяють з'ясувати приналежність того чи іншого автора і його доробку до філософської творчості. За допомогою використання порівняльного аналізу та контекстуального підходу встановлюються відповідності та розходження при порівнянні особи Антонія Радивиловського і його спадщини з загальними критеріями, що є необхідними для класифікації особи як філософа, а його спадщини, як такої, що має філософське значення. Встановлено, що при певній невідповідності особи Антонія Радивиловського деяким критеріям модерно-академічних уявлень про філософа, його творчість і він сам мають тісні стосунки з філософськи процесом. Робиться висновок про наявність значної

філософської складової у спадщині Радивилівського, що дозволяє розглядати його, як мислителя-інтелектуала, а його спадщину досліджувати з позицій історії філософії.

**Ключові слова:** історія філософії, українська філософія, особа філософа, українське проповідництво, українське бароко.

Філософія завжди має людське обличчя, тому не менш важливим, ніж питання про те «що таке філософія?» є питання про те «хто є філософом?». Так, ключовою проблемою при вивченні історії вітчизняної філософії, є питання про критерії відбору персоналій, які можуть бути правомірно включені в поле історико-філософських досліджень. Адже особливістю розвитку української філософії, на якій неодноразово наголошували дослідники [2; 3; 4; 5; 6; 18] є її тісний зв'язок з іншими способами духовного освоєння світу (міфологія, релігія, мистецтво тощо), через що її часто і вже традиційно вивчають на основі неспецифічно філософських джерел (релігійних трактатів, проповідей ...), надаючи їх авторам статусу, якщо не «філософів» то «мислителів чи інтелектуалів», творчість яких містить імпліцитні філософеми.

При цьому, виникає закономірне питання – кого з видатних творців минулого ми можемо вважати «філософами», або – чию спадщину правомірно досліджувати з боку історико-філософського аналізу? Неврегульованість цього питання породила, з одного боку – хвилю досліджень «філософської думки», завдяки яким на сторінки підручників з філософії потрапили такі персоналії, як Тарас Шевченко, Леся Українка, Микола Гоголь та ін. А з іншого, викликаний таким «персоналістичним анархізмом» та підкріплений авторитетом Д. Чижевського [18, с. 14–15] – сумнів ряду дослідників в існуванні в українській духовній культурі «філософів» аж до персони Г. Сковороди або академічної філософії XIX ст. Перший підхід хвилює розмиванням кордонів історії філософії та ризикує завести нас в ситуацію, коли будь-якого автора, можна «записати» у «філософи», а другий – може призвести до проблемності дослідження української філософії домодерного та ранньомодерного періодів, через невизнання за творчістю авторів цієї епохи філософської значимості. Тож дана проблема потребує детальної уваги та вирішення.

Донедавна творчість українських проповідників досліджувалася переважно з точки зору літературних якостей. Прикладом таких досліджень можуть послужити праці М. Сумцова [17], М. Марковського [10], В. Кречетня [8] тощо. Проте в останній час спостерігається дедалі більше залучення проповідей як джерел з вивчення української філософії. Праці Л. Довгої [4], М. Корзо [7], С. Йосипенко [6] та ін., засвідчують високий потенціал спадщини українських мислителів XVII ст., як історико-філософських джерел, але їх філософська складова залишається недостатньо дослідженою.

Метою даної розвідки є спроба окреслити критерії за якими того чи іншого мислителя можна віднести до розряду філософів або принаймні визначити за його спадщиною філософський характер, що має «легітимізувати» її дослідження в просторі історико-філософської науки.

В якості об'єкту ми обрали спадщину Антонія Радивилівського, як найбільш, на нашу думку, репрезентативного і водночас, доволі спірного, з огляду на свою філософськість, церковного інтелектуала XVII ст.

Міркуючи про критерії приналежності тієї чи іншої персони до розряду філософів, на нашу думку, слід

врахувати декілька аспектів: 1) модерно-академічний, що тісно споріднений з сучасними уявленнями про філософа, як учасника академічного процесу в якості університетського професора, що має відповідну освіту, є визнаним учасником певного «наукового співтовариства» з властивим йому набором проблематики, методології досліджень та дискусій. Також, такий «філософ» є споживачем та виробником філософської продукції у вигляді текстів, написаних за чіткими правилами; 2) контекстуальний аспект, який включає образ філософії, що побутував в сучасному мислителю інтелектуальному просторі та властиве для самого інтелектуала розуміння цього феномену; 3) з вищенаведеним тісно пов'язаним є самоусвідомлення особистістю себе як філософа чи відмежування від філософського процесу.

Зрозуміла річ, що даний набір аспектів образу філософа не є вичерпним, а самі ці критерії є взаємопов'язаними та варіюються залежно від особистості, епохи та традиції. Проте, їх врахування може стати підґрунтям для включення спадщини того чи іншого мислителя до поля зору історико-філософських досліджень, як такої що містять значні ознаки філософствування.

Спробуємо співвіднести особу та творчість Антонія Радивилівського з усіма вищенаведеними критеріями філософа.

При порівнянні особи та спадщини Антонія Радивилівського з модерними академічними уявленнями про філософа, одразу впадає у очі ряд невідповідностей. Так, про роботу проповідника в якості викладача, відомостей не залишилось, тож, найімовірніше він не належав до кола могилянських професорів. Те ж саме, стосується й його спадщини, яка представлена релігійними проповідями, які не належать до «філософського жанру».

Проте, перед тим як стати проповідником, Антоній Радивилівський отримав під час навчання в колегії певну філософську освіту, що мала схоластичний характер та дала йому необхідний «вишкіл» розуму. Також він оволодів польською й латинською мовами, що давало йому можливість використовувати здобутки західноєвропейської та античної філософських культур. Як свідчать численні посилання на полях рукописів та друкованих праць Антонія Радивилівського, він був знайомий з рядом філософських текстів, що належать до пам'яток античної філософії та схоластики.

Про відповідний рівень філософської освіти свідчать й латиномовні та грецькі терміни, якими Антоній Радивилівський часто послуговується в своїх рукописних збірках. Наприклад: «аргументъ» [12, с. 341], «философы» [12, с. 583], «субстанція» [14, арк. 432], «дискурсъ» [12, с. 724] тощо.

Зважаючи на вищезазначене, слід звернути увагу на традицію до якої належав Антоній Радивилівський – українську інтелектуальну культуру XVII ст., що розвивалася під знаком «другої» схоластики. Дана традиція в Україні розкривається через призму могилянської вченості, у якій відбулося становлення проповідника та створення його спадщини. Загалом, щодо творчості Антонія Радивилівського, вже традиційним є її бачення як релігійної чи літературної [8; 10], а як головний критерій приналежності виступає духовний сан автора. Проте, слід зауважити, що абсолютна більшість мислителів того часу були духовними особами. Та й сама філософія цей період ще не позбулася тісного та необхідного для



свого тогочасного функціонування зв'язку з релігією. Тож даний зв'язок накладав свій неминучий відбиток як на філософію епохи бароко, так і на характер спадщини Антонія Радивилівського. Поруч із ним працювала ціла плеяда визначних мислителів з якими він підтримував тісні стосунки професійного характеру, і які також були духовними особами та творили у тісному зв'язку з релігією: Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Іоанікій Галатовський. Ці мислителі поклали початок розвитку ранньомодерної української філософської думки, розвиваючи філософські ідеї у таких «нефілософських», за своєю формою, творах, як богословські трактати, церковні проповіді тощо.

Тож зважаючи на вищезгадане, для історико-філософського дослідження їхньої спадщини продуктивнішим буде аналіз текстів не за статусом продукції академічного чи неакадемічного (філософського та «нефілософського») виробництва [6, с. 95, 104–113], а відповідно до характеристики їх як спадщини окремих авторів у якості мислителів-інтелектуалів, задіяних у загальнокультурний інтелектуальний обмін, що включає в себе різноманітні дискусії з актуальних питань, в тому числі й філософських.

Що стосується проблематики на яку звертали увагу українські церковні інтелектуали, питань які вони ставили та особливостей відповідей на них, то, їх відмінність від сучасних академічних уявлень про філософствування, не є доказом нефілософськості їхньої спадщини. Часто, розглядаючи доробок того чи іншого мислителя, ми намагаємось відшукати в ній питання, що непокоять філософів зараз – і їх наявність або відсутність, а також ступінь відповідності цієї спадщини сучасним уявленням про філософську творчість, служать нам критерієм її стосунку до історії філософського процесу. Проте, було б помилковим судити про приналежність певного автора минулого до когорти філософів, намагаючись віднайти у його творчості відповіді на актуальні для сучасних мислителів питання чи самі ці питання, які в цей час ще не ставили, або ставили в іншій ніж зараз формі та аспектах. Так само, було б некоректно оцінювати цю спадщину як філософську чи нефілософську, спираючись лише на її жанрові особливості або зв'язок з іншими формами духовного освоєння дійсності. Адже філософія різних часів відрізняється, як за жанрами своєї продукції, так і за колом проблем і способом їх вирішення [16], а її широкий зв'язок з іншими типами світогляду (міф, релігія, наука) є характерним для всіх епох. Тож, невідповідність сучасним уявленням про «філософську науку», не є доказом «філософської неповноцінності» текстів.

Тим більше, що окрім проблем теологічних, українські інтелектуали епохи бароко торкалися ряду питань, що, навіть з погляду сучасних уявлень, лежать у площині філософії. Зокрема, це питання морально-етичного характеру, відповідаючи на які, автори намагались розв'язати складні проблеми, що стосуються уявлень про благо, добро та зло, які розглядалися ними не тільки крізь призму християнської моральної теології, але й підлягали скрупульозному раціональному аналізу. Ця вимога раціональності при орієнтації на вищі цінності та сутнісні проблеми людського буття, вказує на філософський характер доробку українських мислителів XVII ст.

Українські барокові автори не творили самостійних філософських систем, зрештою, розбудови власної

оригінальної системи, не вимагала й традиція у якій вони перебували, адже, для вивчення філософії відповідно до схоластичного методу, вимагалось лише засвоїти тексти визнаних авторитетів та вже розроблені іншими авторитетами коментарі до них і вже потім – використовувати їх для своєї праці, інтерпретуючи відповідно до ситуації.

Головною метою такої праці, вважалося навчання бути «добрими людьми», тобто досягти блага. Цей підхід відповідає античному ідеалу, в якому філософія бачить своє призначення в культивуванні потреби і здатності бути людиною. Головні питання античної практичної філософії: «що таке справжнє або добре життя? яке життя повинна обирати й чого повинна прагнути добродісна людина? Ці питання успадкували християнські автори, включивши їх до більш широкого контексту й надавши їм іншого спрямування» [1, с. 7].

До подібного погляду на суть та призначення філософії схилявся й Сергій Кримський, який писав, що «Фундаментальним завданням філософії є смислословобудівництво життя та діяльності людини...» [9]. Тож, доробок українських церковних мислителів епохи бароко, на нашу думку цілком відповідає філософським стандартам тієї епохи та може розглядатися як філософський з позиції погляду сучасного історика філософії.

Важливим для визначення певного автора як філософа є врахування його самоідентифікації, а також його розуміння поняття філософії. Антоній Радивилівський не вважав себе філософом, послідовно називаючи себе «казнодієм», проте, він не артикулює відмежування від філософії. Філософія, як феномен, не критикувалася проповідником, навпаки, він ставився до неї вельми прихильно, про що говорить значне філософське навантаження його творчості. Проповідник залюбки долучає схоластичні міркування, терміни чи приклади з біографій та висловлювання великих філософів до своїх казань.

Сам Радивилівський розуміє термін філософ як «мудрець», замінюючи рукописне «філософы» [12, с. 583] на друковане – «мудрецы» [11, арк. 195], або «любомудрці» [13, арк. 487]. Проте, Радивилівський був представником «могилянської вченості», яка відходила від первісного вітчизняного розуміння філософії як «любомудрія», що досягається тільки через релігійний і містичний досвід, до модерного тлумачення філософії як засобу інтелектуального пізнання людини і світу. У проповідях Радивилівського також досить виразно простежується дана тенденція. Так, у своїх рукописних проповідях подаючи відомості, що стосуються картини світу, проповідник вживає зворот «правять філософові же...» [15, с. 423]. Тож, зважаючи на вищезазначене філософія, як явище, скоріш за все вважалася проповідником позитивним явищем.

Таким чином, ми можемо зробити висновок про те, що Антоній Радивилівський, незважаючи на переважно релігійний характер своєї спадщини, може розглядатися в якості мислителя-інтелектуала дотичного до філософського процесу, а його доробок може досліджуватися з точки зору історії вітчизняної філософії. Зважаючи на вищезазначене подальше дослідження спадщини Антонія Радивилівського видається досить перспективним та потребує подальшої уваги.

## Список використаних джерел

1. Баумейстер А. О. Буття і благо: монографія / А. О. Баумейстер. – Вінниця: Т. П. Барановська, 2014. – 418 с.
2. Горський В. С. Біля джерел: (Нариси з історії філософської культури України) / В. С. Горський. – К.: «Києво-Могилянська академія», 2006. – 262 с.
3. Горський В. XVII століття в історії української філософії / В. Горський Вілен // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. – К.: Критика, 2005. – С.55–67.
4. Довга Л. М. Система цінностей в українській культурі XVII століття: монографія / Л. М. Довга. – Київ – Львів: Свічало, 2012. – 344 с.
5. Довга Л. М. Соціальна утопія Інокентія Гізеля / Л. М. Довга // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. – К.: Критика, 2005. – С.227–266.
6. Йосипенко С. Л. До витоків української модерності: Українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті / Йосипенко Сергій Львович. – К.: Український Центр духовної культури, 2008. – 392 с.
7. Корзо М. А. Образ человека в проповеди XVII века / Корзо Маргарита Анатольевна. – М.: ИФРАН, 1999. – 190 с.
8. Крекотень В. І. Оповідання Антонія Радивилівського / Крекотень В. І. – К.: Наукова Думка, 1983. – 408 с.
9. Кримський С. Філософія – авантюра духу чи літургія смислу [Електронний ресурс] / С. Кримський // Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення) / за ред. акад. НАН України Л. В. Губерського. – Київ: Знання, 2009. – 624 с. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/knigi/622-filosofya-guberskiy-lv.html>.
10. Марковский М. Н. Антоний Радивилівський, южнорусский проповедник XVII века / Марковский Михаил Николаевич. – К., 1894. – 187 с.
11. Радивилівський Антоній. «Вінець...» / А. Радивилівський. – К., 1688.
12. Радивилівський Антоній. «Вінець...». рукопис / А. Радивилівський, І. Р. ЦНБУ ім. В. І. Вернадського. – П.Ник.м. П.560 т.2.
13. Радивилівський Антоній. «Огородок...» / А. Радивилівський. – К., 1676.
14. Радивилівський Антоній. «Огородок...». рукопис. – Кн.1. / А. Радивилівський, І. Р. ЦНБУ ім. В. І. Вернадського. – П.Ник.м. П.560 т.1. кн.1.
15. Радивилівський Антоній «Огородок...». рукопис. – Кн.2. / А. Радивилівський, І. Р. ЦНБУ ім. В. І. Вернадського. – П.Ник.м. П.560 т.1. кн.2.
16. Рорти Р. Историография философии: четыре жанра [Электронный ресурс] / Ричард Рорти // Джахадзе И. Д. Неопрагматизм Ричарда Рорти / И. Д. Джахадзе. – М.: УРСС, 2001. – 256 с. – Режим доступа: <http://lib.philosophical.ru/rorty/r4.html>
17. Сумцов Н. Ф. Лазарь Баранович / К истории южнорусской литературы XVII века / Сумцов Николай Федорович. – К., 1884. – 186 с.
18. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні [Електронний ресурс] / Дмитро Чижевський. – К.: Орії, 1992. – 230 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/chyph/chyph.htm>
9. Krymskyi S. Filozofia – avantiura dukhu chy liturhiiia smyslu [Elektronnyi resurs] / S. Krymskyi // Filozofia: khrestomatia (vid vytyokiv do sohodennia) / za red. akad. NAN Ukrainy L. V. Huberskoho. – Kyiv: Znannia, 2009. – 624 s. – Rezhym dostupu: <http://westudents.com.ua/knigi/622-filosofya-guberskiy-lv.html>.
10. Markovskiy M. N. Antoni Radvylivskiy, yuzhnorusskiy propovednyk XVII veka / Markovskiy Mykhayl Nikolaevych. – K., 1894. – 187 s.
11. Radvylivskiy Antonii. «Vinets...» / A. Radvylivskiy. – K., 1688.
12. Radvylivskiy Antonii. «Vinets...». rukopys / A. Radvylivskiy, I. R. TsNBU im. V. I. Vernadskoho. – P.Nyk.m. P.560 t.2.
13. Radvylivskiy Antonii. «Ohorodok...» / A. Radvylivskiy. – K., 1676.
14. Radvylivskiy Antonii. «Ohorodok...». rukopys. – Kn.1. / A. Radvylivskiy, I. R. TsNBU im. V. I. Vernadskoho. – P.Nyk.m. P.560 t.1. kn.1.
15. Radvylivskiy Antonii «Ohorodok...». rukopys. – Kn.2. / A. Radvylivskiy, I. R. TsNBU im. V. I. Vernadskoho. – P.Nyk.m. P.560 t.1. kn.2.
16. Rorty R. Ystoriyohrafiya fylosofyy: chetyre zhanra [Elektronnyi resurs] / Rychard Rorty // Dzhokhadze Y. D. Neoprahmatyzm Rycharda Rorty / Y. D. Dzhokhadze. – M.: URSS, 2001. – 256 s. – Rezhym dostupa: <http://lib.philosophical.ru/rorty/r4.html>
17. Sumtsov N. F. Lazar Baranovych / K ystoriy yuzhnorusskoi literatury XVII veka / Sumtsov Nikolai Fedorovich. – K., 1884. – 186 s.
18. Chyzhevskiy D. Narysy z istorii filozofii na Ukraini [Elektronnyi resurs] / Dmytro Chyzhevskiy. – K.: Orii, 1992. – 230 s. – Rezhym dostupu: <http://litopys.org.ua/chyph/chyph.htm>

*Spivak V. V., Ph.D., lecturer of Chernihiv Law College of the State Penitentiary Service of Ukraine (Ukraine, Chernihiv), vova3006@ukr.net*

#### Antoni Radvylivskiy and his heritage as an object of historic and philosophical research

*In the article the author proves Antoni Radvylivskiy's heritage research through the history of Philosophy. The main criteria that help to find out the participation of any author in philosophical work is presented. The use of comparative analysis and contextual approach helps to determine correspondences and differences of Antoni Radvylivskiy personality and his heritage with common criteria that is necessary to classify the individual as a philosopher and his heritage which is of philosophical value. The author also determines that in spite of Antoni Radvylivskiy's nonconformity with certain modern and academic ideas about a philosopher, his work and he himself are closely connected with philosophical process. The author makes a conclusion that Radvylivskiy's heritage has a significant philosophical component that allows to consider him as a thinker and an intellectual and to explore his heritage through the history of philosophy.*

**Keywords:** the history of philosophy, Ukrainian philosophy, the personality of a philosopher, Ukrainian preaching, Ukrainian Baroque.

*Spivak V. V., кандидат философских наук, преподаватель, Черниговский юридический колледж Государственной пенитенциарной службы Украины (Украина, Чернигов), vova3006@ukr.net*

#### Антоний Радивилівський і його насліддя як об'єкт історико-філософського дослідження

*Делается обоснование исследования наследия Антония Радивилівського с позиции истории философии. Устанавливаются главные критерии, которые позволяют выяснить принадлежность того или иного автора и его работ к философскому творчеству. С помощью использования сравнительного анализа и контекстуального подхода, устанавливаются соответствия и различия при сравнении личности Антония Радивилівського и его наследия с общими критериями, которые необходимы для классификации лица как философа, а его наследия, как имеющее философское значение. Установлено, что при определенном несоответствии личности Антония Радивилівського некоторым критериям современно-академических представлений о философе, его творчество, и он сам, имеют тесные отношения с философским процессом. Делается вывод о наличии значительной философской составляющей в творчестве Радивилівського, что позволяет рассматривать его, как мыслителя-интеллектуала, а его наследие исследовать с позиций истории философии.*

**Ключевые слова:** история философии, украинская философия, личность философа, украинское проповедничество, украинское барокко.

\* \* \*

## References

1. Baumeister A. O. Buttia i blaho: monohrafiia / A. O. Baumeister. – Vinnytsia: T. P. Baranovska, 2014. – 418 s.
2. Horskyy V. S. Bilia dzherel: (Narysy z istorii filozofskoi kultury Ukrainy) / V. S. Horskyy. – K.: «Kyievo-Mohylianska akademii», 2006. – 262 s.
3. Horskyy V. XVII stolittia v istorii ukrainskoi filozofii / Horskyy Vilen // Ukraina XVII stolittia: suspilstvo, filozofiiia, kultura. – K.: Krytyka, 2005. – S.55–67.
4. Dovha L. M. Sistema tsinnostei v ukrainskii kulturi XVII stolittia: monohrafiia / L. M. Dovha. – Kyiv – Lviv: Svichado, 2012. – 344 s.
5. Dovha L. M. Sotsialna utopiia Inokentii Hizelia / L. M. Dovha // Ukraina XVII stolittia: suspilstvo, filozofiiia, kultura. – K.: Krytyka, 2005. – S.227–266.
6. Yosypenko S. L. Do vytyokiv ukrainskoi modernosti: Ukrainska rannomoderna dukhovna kultura v yevropeiskomu konteksti / Yosypenko Serhii Lvovych. – K.: Ukrainskyi Tsentr dukhovnoi kultury, 2008. – 392 s.
7. Korzo M. A. Obraz cheloveka v propovedy XVII veka / Korzo Marharyta Anatolevna. – M.: YFRAN, 1999. – 190 s.
8. Krekoten V. I. Opovidannia Antonii Radvylivskoho / Krekoten V. I. – K.: Naukova Dumka, 1983. – 408 s.

УДК (811.161.1/2 : 1) Укр

**Ємельяненко Є. О.,**  
кандидат філософських наук, доцент,  
докторант, НІСД (Україна, Київ),  
shalimova\_eo@mail.ru

**РОСІЙСЬКА МОВА ЯК ЛІНГВА ФРАНКА В УКРАЇНІ:  
СЕМАНТИЧНЕ НАВАНТАЖЕННЯ  
ТА ФУНКЦІОНАЛЬНА РОЛЬ**

*Здійснюється аналіз семантичного навантаження та функціональної ролі російської мови на території України. Сучасний стан вживання російської мови в мовних практиках населення України розглядається як об'єктивний результат історичного поступу, за якого російська мова штучно та примусово впроваджувалась у різні сфери життя: від освіти до побуту. Робиться висновок, що для багатьох етносів та народностей, використання російської мови носить в першу чергу утилітарний та функціональний характер: вона вживається перш за все як вимушений та звичний засіб комунікації. Звісно, це віддаляє народності від власних мов і власних культур. У даній ситуації обачаються чинники маргіналізації. Відповідно, державна мовна політика має бути в першу чергу спрямована в напрямку зменшення комунікативної функціональної навантаження російської мови з паралельним підвищення комунікативної ефективності української.*

**Ключові слова:** мова, культура, лінгва франка, піджин, койне.

Як відомо, мова є спільним духовним органом, завдяки якому відбувається єднання народу, оскільки у взаємному розумінні мовця і слухача формується свідомість, пробуджується почуття спорідненості. У мові концентрується сама сутність буття людини, історичного буття мови як основи самоідентифікації людини та народу. Мова є середовище існування людини соціальної, її духовний простір. Можна стверджувати, що якби не було сьогодні мовної проблеми, то проста людина відчувала себе значно впевненіше та захищеніше, не витратила б стільки фізичних та моральних сил на те, щоб вижити у несприятливих умовах політичного, економічного, культурного безладдя.

Проблеми мови в гуманітарній та культурній політиці України давно є центром уваги науковців та державців. Давно, проте безрезультатно, адже вектор цієї уваги та дій є доволі непостійним. Політична заангажованість даної проблеми і спекуляції під час виборів періодично загострюють її і віддаляють українське суспільство від досягнення стабільного стану. Мовна диференціація, яку використовують у своїх політичних технологіях окремі кандидати та політичні сили, часто набуває масштабу загостреного конфлікту, розділяючи населення на опонентів та загрожуючи національній єдності. Дійсно, мова, якою люди користуються щодня, спілкуються з родиною, друзями, колегами є не просто засобом спілкування, а культурною спадщиною народу.

І в той же час, важко заперечити той факт, що Україна далеко не єдина держава в світі, що побудована на поліетнічній основі та об'єднує в своїх національних межах носіїв найрізноманітніших мов: більшість держав Європи, Північної та Південної Америки стикалися з проблемами подібного ґатунку і з часом вирішували їх значно раціональніше.

В Україні ж «мовне питання» постійно є об'єктом спекуляцій та чинником дестабілізації внутрішнього середовища країни і подекуди стає прямою загрозою національній безпеці. Сутність проблеми, очевидно, не в самій присутності кількох мов в соціокультурному просторі країни, а в суперечливих та непослідовних ставленнях та оцінках державців та громади щодо цього, домінуванні емоцій над рацією, нерозумінні сутності проблеми. Не в перший раз нездатність людей

відділяти первинне від вторинного заважає чітко та ефективно вирішувати проблеми соціальної взаємодії. Тож, актуальність проблем визначення засад та неврегульованості питань національної безпеки в сфері мови переоцінити важко.

Питання мов в українському суспільстві знайшло певне опрацювання у наковій літературі. Вагомий внесок у розвиток мовнополітичної науки України зробили В. Андрущенко, О. Антонюк, В. Євтух, О. Картунов, І. Кресіна, О. Майборода, В. Панібудьласка, Ю. Римаренко, Л. Шкляр, О. Шуба. Безпосередньо пов'язують мовне питання з політичними відносинами О. Забужко, В. Лизанчук, Л. Масенко, А. Погрібний та ін. Розкривають механізм денационалізації на мовному ґрунті Ю. Гнаткевич, В. Іванишин, П. Кононенко, П. Мовчан, В. Радчук, Я. Радевич-Винницький, В. Ребкало, О. Рудакевич, М. Рябчук, Л. Танюк, О. Тараненко. Питання мовної політики та її відповідності вимогам Європейської Хартії висвітлюються в публікаціях В. Колісника, Т. Кононенка, О. Майбороди, В. Мармазова, П. Надолішнього, М. Стріхи. Питання розвитку, використання та захисту російської мови, мов національних меншин, віддзеркалення етномовної проблематики в технології політики плідно досліджують М. Вівчарик, О. Гринів, Н. Корж, І. Кресіна, Л. Нагорна, А. Погребняк, В. Шевчук. Багато цікавих ідей, що торкаються окремих аспектів ролі мови в ідентифікаційних процесах, проблем двомовності, толерантності у мовній політиці виявлено авторами у публікаціях С. Вовканича, І. Дзюби, М. Жулинського, В. Кременя, І. Кураса, Ю. Левенця, М. Михальченка, М. Поповича, В. Ребкала, М. Степика [2, с. 4-6].

Метою даної роботи є проаналізувати сутнісні підвалини, що визначають роль інших мов, особливо російської, в українському суспільстві.

Мовна проблема пов'язана із проблемами політичними, соціальними та економічними. Існує невидимий об'єктивний внутрішній зв'язок між цими явищами. Не в перший раз населення України спостерігає, наскільки успішно політики заради власних амбіцій спекулюють питаннями статусу державної мови і мов національних меншин, хоча, власне, основний акцент завжди робиться на статусі мови російської.

З іншого боку, виникає думка про те, чому можливою стає подібна ситуація у державі, об'єднаній спільною культурою та традиціями? Як відомо, за всю історію України примусова русифікація як мовна політика застосовувалась неодноразово. Так, нищівного удару українській мові завдали у 1863 і 1876 роках міністр внутрішніх справ П. Валувєв та імператор Олександр II. Були видані заборонні акти, спрямовані на цілковите усунення української мови з громадського життя. Лише на початку двадцятого століття на загальних зборах Академії наук прозвучав заклик зняти обмеження щодо українського слова. Проте за радянських часів сфера поширення української мови знову була істотно обмежена, а перекладні російсько-українські словники за їх змістовим наповненням краще було б назвати російсько-російськими.

Сьогодні російська мова є друга за вживаністю мова в Україні після української. За офіційними даними останнього перепису населення 2001 року російську мову назвали рідною 29,6% населення, з яких 56% – етнічні росіяни, в той час як решта є представниками інших

національностей. Українська мова переважає на Заході країни, в Центрі та на Північному Сході, російська – Південному Сході та Півдні. До такої картини, як це не прикро, призвели об'єктивні умови протікання історичних процесів XIX–XX століть. В результаті, українська мова є переважно у сільській місцевості, в той час як міста, особливо великі, є переважно русифікованими, причому їх географічне розташування майже не відображається на цьому факті.

Вітчизняне законодавство часів незалежності також зміцненню положення української мови не сприяло. Закон «Про засади державної мовної політики», запропонований В. Колесніченком та С. Ківаловим і прийнятий у 2012 році беспрецедентно підірвав положення української мови, створюючи загрозу національній безпеці, адже єдність мови – є базовий невід'ємний гарант цілісності держави. І, відповідно, негативні наслідки дії цього закону найбільш відчутно проявились саме на тих територіях, де міра ризику була найвищою. І навіть сьогодні, після всіх подій 2013–2015 років цей закон, що закріплює спекулятивний статус «регіональна мова», і досі не скасовано.

Так, щодо стану мовного питання в Україні, мабуть, можна висувати, що всі політичні заходи, що були вживані протягом останніх щонайменш десяти років постали як недієві або шкідливі. І саме цей емпіричний факт має бути ґрунтовно та неупереджено осмислений.

Використання російської мови в Україні, історія її появи, розвитку та трансформацій на її територіях, трактується істориками, політологами, лінгвістами та іншими науковцями в різному ключі. Ряд аспектів історії та культури України висвітлювався і висвітлюється сьогодні неоднозначно під впливом тих чи інших політичних ідеологій.

Проте, залишається факт: в сучасних умовах свободи мови, ніби-то стимулювання застосування української мови з боку держави та наявності її знання у населення, тенденція до повернення української мови у вжиток, побут, роботу серед населення русифікованих регіонів майже не спостерігається. Що ж є причиною? Чому навіть ті люди, які добре знають українську мову, люблять її та вважають рідною, часто не користуються можливістю вживати її? Навіть в умовах відродження національних традицій, впровадження мови в сферу освіти, культури тощо, на мовних практиках це мало, не суттєво позначається. Тобто реалізовані заходи гуманітарної політики на практиці не сприяють врегулюванню мовної ситуації. Мова, як було зазначено вище, відображає ментальність, культуру, дух, мислення тощо [3, с. 8-9]. Проте, чи завжди застосування тієї чи іншої мови означає глибинне залучення до тієї чи іншої культури та зміну ідентифікації?

Напрошується гіпотеза, що оскільки апеляції до відродження української культури не сприяють витісненню російської мови, може в застосуванні російської мови населенням України значною мірою відсутній зв'язок з духовним та ментальним навантаженням російської культури. Треба згадати: окрім того, що мова є квінтесенцією духу і культури нації, вона є засобом комунікації та спілкування, основою соціальної взаємодії, яку людина прагне реалізовувати найбільш зручним та ефективним для неї способом. Розглянемо цю гіпотезу більш детально.

Заходи русифікаторської політики в усі часи зводились до штучно-примусового введення російської мови в діловий, освітній, науковий і, навіть, побутовий обіг. Покоління за поколіннями українці опинялись в ситуації, в якій вони або знають і вживають російську мову в своєму житті, або ж соціальна взаємодія порушується і стає неможливою. Російській мові надавався хоч штучний, проте унікальний функціональний статус, в той час як всі інші мови виштовхувались на периферію – ту периферію, де соціальна взаємодія була обмежена і замкнена: далекі села, люди похилого віку тощо. Створювались умови, за яких аби бути в безпеці, мати кошти для існування, досягти чогось в суспільстві необхідно було говорити російською. Траплялось, люди забороняли дітям вживати етнічну мову навіть вдома, для того щоб вони ретельно оволоділи російською, а етнічну, мовляв, вони і так знають. Це стосувалось і українців, і греків, і болгар, і представників багатьох інших етнічних спільнот.

Час минув, політичні умови змінились, проте чи позбавлена російська мова в українському суспільстві того сформованого функціонального навантаження, що визначає її як умову успішної соціальної комунікації та взаєморозуміння. Нажаль, на багатьох територіях України – ні. Проблема не тільки в тому до яких культурних цінностей чи надбань апелює мова, а в тому, яким є її реальний функціональний вжиток, як вона допомагає порозумітись на практиці. Людина це істота, яка природним шляхом завжди обирає більш зручний та ефективний шлях тієї чи іншої дії. Впровадження російської мови в мовні практики українців було виключно неприродним та болісним, проте безглуздо заперечувати, що це відбулось і сьогодні ми вже маємо такий результат, який не дозволяє просто переключити мовні практики людей з однієї мови на іншу. Тут треба змінити першопричину, а для цього в ній треба розібратись.

Існує велика відмінність між мовою як духовним та культурним феноменом та мовою як функціональною знаковою системою. В лінгвістиці цей феномен існує під назвою *лінгва франка*.

Лінгва франка – мова яка є фактичною мовою міжетнічного спілкування на певній території. Іншими словами – функціональний тип мови, що використовується для спілкування між носіями різних мов в умовах обмежених соціальних контактів.

В соціолінгвістиці терміном «лінгва франка» позначають будь-який усний допоміжний засіб міжетнічного спілкування. Ним може бути мова одного з народів регіону (наприклад, «торгові» мови у західній Африці –хауса, бамана), нейтральна мова, що не є рідною для жодного з учасників спілкування (суахілі у Східній Африці), або піджини на базі місцевої чи європейської мови. Розширення сфери вжитку лінгва франка може призвести до перетворення її на койне.

Особливістю терміну «лінгва франка» є його виразний позитивно-оціночний компонент, що протиставляє його не позбавленому оціночності терміну «піджин». Застосовуючи для позначення засобу міжетнічного спілкування термін «лінгва франка» мовець демонструє позитивне ставлення до самого факту такого спілкування та переносить це ставлення і на засіб, що використовується, в той час як термін «піджин» протягом тривалого часу тяжів до принизливого застосування.

В змістовному відношенні лінгва франка і піджин наближуються один до одного за своєю функцією забезпечення міжетнічного спілкування та за обмеженістю тієї соціальної сфери, в якій відбувається взаємодія. Відмінності обумовлені певними чинниками. Піджин обмежений не тільки функціонально, але й структурно, тобто характеризується надзвичайно збіднелим словником та радикально спрощеною граматику, причому як те, так і інше носить змішаний характер. Комунікативна система, що виникає, як правило болісно зачіпає естетичні почуття носіїв тих мов, «карикатурою» на які виглядає піджин. Лінгва франка також може бути організована таким чином, а може бути і цілком повноцінною мовою. Будь-який піджин функціонально – це лінгва франка, але лінгва франка в структурному відношенні не обов'язково буде піджином.

Присутня певна тенденція в розподілі термінів «піджин» та «лінгва франка» відносно тих видів обмеженого спілкування, які обслуговуються контактними мовами. Частіше за все контактна мова міжетнічної торгівлі, що в багатьох культурах шанована, називається лінгва франка, в той час як, наприклад, контактна обмежена мова, яка використовувалась різноплеменними робітниками на плантаціях, називалась піджином.

Наприклад, використання англійської мови як загального засобу комунікації в світі для носіїв різних первинних мов, є прикладом лінгва франка. Спосіб використання англійської мови як мови міжнаціонального спілкування значною мірою залежить від конкретної ситуації, задля якої здійснюється соціальна комунікація. В цілому взаємодія за допомогою лінгва франка, англійської лінгва франка в тому числі, концентрується на функції, а не на формі. Іншими словами комунікативна ефективність є більш важливою, ніж правильність чи культурна відповідність. Так, англійська мова в США, що сформувались як об'єднання колоній різних країн, є спрощеною як за фонетикою, так і за структурою та словниковим запасом, що викликає обурення британців.

Російська мова, будучи штучно масовано впроваджуваною на території СРСР і сьогодні продовжує виконувати роль лінгва франка не тільки в Україні, а на всьому пострадянському просторі. На території України Південь і Схід піддалися значній русифікації та відчуженню від української мови, Західні та Центральні території також мали вивчати російську мову, і тепер представники різних регіонів змушені використовувати її для порозуміння.

Тривале приниження української мови і водночас насадження російської, не могло не позначитися на усному (в першу чергу) та писемному мовленні її носіїв. Українська мова навіть там, де вона активно функціонувала, зазнала негативного впливу російської, перетворилася на суржик, «язичіє», на мішанину українських та російських слів та кальок, а частіше всього – мовних покрутів, які утворилися на базі безсистемної інтеграції двох мов [1]. Російська мова у вжитку українців також увібрала в себе багато українських слів, вигуків та оборотів. Люди, що їздили на тривале життя до Росії, свідчать, що навіть тих, хто все життя говорив на російській, росіяни моментально маркували як «хохлів» тільки зачувши слова «ларєк», «буряк», «рынок», «чи» та інші. Також варто зауважити на фонетичне забарвлення російської мови українця.

Тож, реальність така, що сьогодні російська мова певною мірою постає певним узагальнюючим засобом комунікації між мешканцями різних регіонів України. Це посилюється тим, що українці не можуть застосовувати українську мову для спілкування з представниками країн пострадянського простору і змушені звертатись до російської. Функціонально вона є лінгва франка. В якості піджина ми бачимо суржик у сільській місцевості та у виходців з неї, який продовжує вживатись в побуті та родинному колі. Це плачевний результат історичних та політичних процесів останніх двохсот років, і саме це не дає російській мові зійти нанівець в мовних практиках.

Суспільство є самоорганізована доцільна система, в якій кожен елемент (явище чи процес) виконує певну функцію. І кожен елемент є складовою системи лише доти, доки ця функція задовольняє систему і є потрібною їй. Якщо російська мова постійно відтворюється в соціокультурному середовищі і в мовних практиках, то значить вона має функціональне навантаження. Це може зачіпати патріотичні, етичні, естетичні почуття українців, проте це є об'єктивний факт, обумовлений закономірностями історичного поступу. Лише позбавивши російську мову її функції можна змінити мовну картину. Доки ця реальність не буде визнана, цілераціональні та дієві заходи мовної політики сформувати неможливо.

Як вже говорилось вище, в світовій історії періодично виникала ситуація, коли в ролі лінгва фрака постає повноцінна мова, яка взагалі не є рідною для жодних етнічних груп, що її використовують і вживається не у вузьких сферах, а повсюдно.

При розширенні сфери лінгва франка прийнято говорити про формування койне. Так, вперше койне постав як діалект грецької мови початку нашої ери, яким були навіть написані тексти Нового Заповіту при розповсюдженні святого писма в країнах Середземноморського басейну. Поступово слово «койне» набуло значення функціонального типу мови, що використовується як основний засіб повсякденного спілкування з широким діапазоном комунікативних сфер в умовах регулярних соціальних контактів між носіями різних діалектів або мов.

Сьогодні соціолінгвістика трактує койне в широкому сенсі – як будь-який засіб спілкування (головним чином усного), що забезпечує комунікативну зв'язаність регіону (-ів).

В Російській імперії койне російської мови було формалізовано на основі української граматики або староруської мови попередника. Так само і в США було мінімізовано койне у вигляді основного функціонального набору для освоєння мігрантів. Варто додати, що цей функціональний набір став прототипом та основою для однієї з перших мов програмування – бейсик. Російська ж мова як койне минулої Російської колоніальної імперії і сьогодні є загрозою знищення мовного розмаїття національних держав, якщо ця ситуація не буде осмислена та врегульована належним чином.

Так само і використання англійської мови як загального засобу комунікації в світі для носіїв різних первинних мов в багатьох сферах життєдіяльності суспільства витісняє інші національні мови. Проте це відбувається більшою мірою у глобалізованому міжнаціональному просторі і

не зачіпає соціокультурний простір всередині держав, не порушує їх цілісність та не загрожує національній єдності. Спосіб використання англійської мови як мови міжнаціонального спілкування значною мірою залежить від конкретної ситуації, задля якої здійснюється соціальна комунікація. В цілому взаємодія за допомогою лінгва франка, і англійської лінгва франка в тому числі, концентрується на функції, а не на формі. *Іншими словами в даному випадку комунікативна ефективність є більш важливою, ніж правильність чи культурна відповідність.* Тож, допоки використання російської мови буде ефективним з комунікативної точки зору, вона становитиме загрозу національному соціокультурному середовищу.

Тож, конкретизуємо функціональні причини, що призводять до незастосування української мови українцями, а застосування російської і на усунення яких в першу чергу має бути спрямована раціональна мовна політика.

1. В сфері освіти присутній брак викладачів, і української мови в тому числі, які б дійсно володіли нею, вміли розмовляти, мали відповідний життєвий досвід і комунікативну практику.

2. Відсутність компетенцій у фахівців в різних галузях, які могли б грамотно і належно вирішити мовну проблему: створити рекламну вивіску, скласти документ, звернутись з промовою, оголошенням тощо.

3. Виходячи з дійсного стану системи освіти багато громадян не знають українську мову на достатньому рівні, а ті, які знають, володіють теоретичними знаннями, що не підкріплені мовною практикою. Тобто навіть за умови, що вони розуміють українську мову, вони не мають навичок її, в першу чергу, усного застосування, їм важко висловлювати свої думки, а відповідно, неможливо підтримувати ефективну комунікацію.

4. Окрім відчутного браку практичного досвіду, невпевненість породжує психологічний бар'єр, що викликає негативну реакцію на відродження української мови та, іноді, на українськомовних співгромадян взагалі.

5. В наслідок міфо-ідеологічного впливу минулого часів Російської Імперії та СРСР недостатнім є авторитет української мови на побутовому рівні, часто вона все ще сприймається як сільська та непопулярна, мова неосвічених прошарків населення, така, що не може забезпечити ті сфери життя, що вимагають високого рівня духовного та інтелектуального розвитку.

6. Історична пам'ять репресивного минулого породжує невпевненість в тому, що право спілкуватись етнічною мовою не буде порушено, тому що вона не є державною. Ці побоювання циркулюють між поколіннями в сім'ях, формуючи стереотипи, що живляться страхом та формують ворожі настрої. Російськомовні громадяни України не певні того, що їхнє право спілкуватись етнічною мовою буде збережене і надалі і не буде залежати від політичної кон'юнктури чи результатів чергових виборів.

Це, звісно, не вичерпний перелік проблем та перепонів, він має бути деталізований і доповнений, проте це матеріал для наступних наукових розвідок. Дані міркування щодо причин систематичного відторгнення української мови соціокультурним середовищем низки регіонів України є загальними векторами, виокремленими для формування доцільних напрямів гуманітарної політики.

Попри всі обурення та суперечки, російська мова на постстрадянському просторі взагалі і в Україні особливо є не більш ніж лінгва франка, койне, і має сприйматись населенням та керманічами саме в цій своїй сутності. Розповсюдження російської мови склалось історично, якими б трагічними не були обставини цього розповсюдження. Проте, таке застосування російської мови може призводити до привнесення небажаних ментальних патернів до соціокультурного середовища України. Саме функціональне навантаження російської мови в Україні має бути послідовно, проте твердо змінене в зворотному напрямку щодо того, як воно формувалось протягом останніх двохсот років.

Її використання не визначає нашої етнічної ментальності, культури чи національної приналежності, хоч певний вплив, звісно, чинить. Це питання є значною мірою утилітарне і вирішувати його треба, впершу чергу, відповідним чином, з позицій ефективності одразу окресливши пункти, що є незмінними і ключовими.

Єдина держава – єдина мова. Кожен європейець зазвичай різною мірою послуговується кількома мовами. Крім національної чи державної мови країни, в якій він живе, це регіональна чи етнічна мова: в Іспанії баскська, галісійська і каталанська; у Франції бретонська, ельзаська, провансальська, фламандська і для багатьох – арабська; в Німеччині фризська, лужицькі й турецька, в Італії сардинська; у Великій Британії – гельська та інші говірки Шотландії, Уельсу й Корнуолу й афро-азіатські мови колишньої імперії. При цьому затвердження у функції державної мови найчисельнішої й корінної, титульної нації, яка дала назву державі, відповідає світовій практиці [4, с. 18]. Поліетнічність ознака культурної багатоманітності і в демократичній державі жоден етнос не має боятись за свою культуру чи мову. Проте це не є приводом підіймати питання про якийсь інший статус мов аніж мови національних меншин. В Україні є проблема з двомовністю, статусом та вживанням російської мови. Її треба раціонально конкретизувати, а не влаштовувати навколо неї політичні дебати, її треба послідовно опрацювати і так само послідовно вирішувати.

Українська мова має бути функціональною і необхідною для соціальних зв'язків та комунікацій. І так само як прийшло швидке звикання до вживання писемної української мови в діловому обігу і багато хто вже не розуміє як складати ділові папери на іншій мові, так само прийде і усна практика.

Тож, першим кроком до подолання роздутого міфу мовної проблеми є визнати та озвучити її реальний, дійсний стан. Поширення цієї проблеми широке, проте ця хвороба не стане летальною, якщо її системно лікувати і проводити постійну профілактику. Російська мова стала засобом міжетнічного спілкування на тлі поширення та розростання поглинаючого етноси Левіафану Російської імперії та її наступника Радянського союзу. Це її дійсна функціональна роль. Більше вона нічого не визначає. Чим більше це питання буде набувати емоційного забарвлення та ставати полем для лірико-пафосних спекуляцій, тим гірше буде становище. Тільки усвідомивши і сформулювавши даний аспект як дефініцію і виходячи з неї, можна розробляти заходи державної політики в сфері гуманітарної безпеки з мовних питань.

Тож, перспективами подальших наукових досліджень є опрацювання конкретних пропозицій щодо заходів гуманітарної політики та національної безпеки щодо мовного питання та аналіз обмежень, що присутні в цій сфері.

#### Список використаних джерел

1. Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи [Електронний ресурс] / О. Вишняк // Форум нації: газета Конгресу національних громад України. – 03/70. – Березень, 2008. – <http://www.forumn.kiev.ua/2008-03-70/70-10.htm>
2. Заблоцький В. В. Мовна політика в Україні: аналіз та впровадження: Монографія / Заблоцький В. В., Куць О. М. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 300 с.
3. Мовна ситуація в Україні: думка молоді. – К.: Молоджна альтернатива, 2007. – 45 с.
4. Руда О. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі: монографія / Олена Руда. – К.: НАН України, Ін-т укр. Мови, 2012. – 232 с.

#### References

1. Vyshnyak O. Movna sytuatsiya ta status mov v Ukrayini: dynamika, problemy, perspektvyu [Elektronnyy resurs] / O.Vyshnyak // Forum natsiy: hazeta Konhresu natsional'nykh hromad Ukrayiny. – 03/70. – Berezenn', 2008. – <http://www.forumn.kiev.ua/2008-03-70/70-10.htm>
2. Zablots'kyu V. V. Movna polityka v Ukrayini: analiz ta vprovadzhennya: Monohrafiya / Zablots'kyu V.V., Kuts' O.M. – Kh.: KhNU imeni V. N. Karazina, 2007. – 300 s.
3. Movna sytuatsiya v Ukrayini: dumka molodi. – K.: Molodzhna al'ternatyva, 2007. – 45 s.
4. Ruda O. Movne pytannya yak ob'yekt manipulyatyvnykh stratehiy u suchasnomu ukrayins'komu politychnomu dyskursi: monohrafiya / Olena Ruda. – K.: NAN Ukrayiny, In-t ukr. Movy, 2012. – 232 s.

**Yemlyanenko Ye. O., Ph.D., Associate Professor, doctoral student NISS, (Ukraine, Kyiv), shalimova\_eo@mail.ru**

#### Russian language as a lingua franca in Ukraine: the semantic load and functional role

*The analysis of the semantic load and functional role of the Russian language in Ukraine has been done. The current state of use of Russian language in Ukraine's population practices regarded as objective result of historical development, in which Russian artificially and forcibly implemented in different spheres, from education to everyday life. It is concluded that for many ethnic groups and nationalities, the use of the Russian language is primarily utilitarian and functional: it is used primarily as forced and familiar means of communication. Of course, this nationality alienated from their languages and their own cultures. In this situation are seen marginalization factors. Accordingly, the state language policy must be primarily directed towards reducing the burden of functional communicative Russian language with the parallel increase communication effectiveness Ukrainian.*

**Keywords:** language, culture, lingua franca, Pidgin, Koine.

**Емельяненко Е. О., кандидат философских наук, доцент, докторант НИИД (Украина, Киев), shalimova\_eo@mail.ru**

#### Русский язык как лингва франка в Украине: семантическая нагрузка и функциональная роль

*Осуществляется анализ семантической нагрузки и функциональной роли русского языка на территории Украины. Современное состояние употребления русского языка в речевых практиках населения Украины рассматривается как объективный результат исторических процессов, в рамках которых русский язык искусственно и принудительно внедрялся в различные сферы жизни: от образования до быта. Делается вывод, что для большинства представителей различных этносов и народностей использование русского языка в первую очередь носит утилитарный и функциональный характер: он употребляется, прежде всего, как вынужденное и привычное средство коммуникации. Разумеется, это отдаляет народности от их собственных языков и культур. В данной ситуации видятся факторы маргинализации. Соответственно, государственная политика в сфере языка должна быть направлена на уменьшение функциональной нагрузки русского языка с параллельным увеличением коммуникативной эффективности украинского языка.*

**Ключевые слова:** язык, культура, лингва франка, пиджин, койне.

\* \* \*

УДК 165.191.312

**Вершина В. А.,**  
кандидат философских наук, доцент  
кафедры философии, Днепропетровский  
национальный университет им. Олесь Гончара  
(Украина, Днепропетровск), vivi.dp@mail.ru

**Михайлюк О. В.,**  
доктор исторических наук, профессор,  
заведующий кафедрой документоведения  
и информационной деятельности, Национальная  
металлургическая академия Украины  
(Украина, Днепропетровск), mich\_al@ukr.net

#### СЕМИОТИЧЕСКОЕ ПОНИМАНИЕ КУЛЬТУРЫ

*Культура рассматривается как знаково-символическая система. Она выступает как «макрокод» общества, который интегрирует все функционирующие в нем системы конвенций. Культура представляет собой крайне сложную, многослойную знаковую систему, в которой переплетены между собой множество знаковых систем со своими кодами. Культура в человеческом обществе – это то же, что информационное обеспечение в компьютере. Через знаковое пространство культура моделирует сознание человека и представление его о мире. Культура понимается в семиотическом плане как система знаков и символов, которые составляют своего рода программу, паттерны жизненных практик человека. Культура выступает как знаковая система, через призму которой человек воспринимает действительность.*

**Ключевые слова:** культура, семиотика, знак.

(статья друкється мовою оригіналу)

Культура – понятие сложное, полисемантическое, многосодержательное и не поддается однозначному толкованию. Существует множество определений культуры. Общим для них является то, что под культурой в противовес «натуре» понимают все то, что создано человеком, искусственное. В самом широком плане культура понимается как способ жизнедеятельности общества.

В рамках семиотической концепции культура рассматривается как знаково-символическая система. Одним из первых обратил серьезное внимание на знаковый характер культуры Э. Кассирер. Он заложил основы семиотического подхода в исследовании культуры. По мнению Кассирера, вся человеческая деятельность носит символический характер. Из этого положения им делается вывод о том, что сущностью человека является способность к созданию символов.

Одним из основоположников семиотического направления в исследовании культуры является Ю. Лотман. Он видел в культуре знаковую систему и определял ее как «семиосферу» (по аналогии с понятиями «биосфера» и «ноосфера», введенных В. Вернадским), подчеркивая тем самым ее глобальный характер. Культуру Лотман описывает как знаковую систему, делая акцент на знаковости как одной из основных ее характеристик. «Область культуры – всегда область символизма». Ю. Лотман определял культуру как «совокупность всей ненаследственной информации, способов ее организации и хранения» (хотя такое определение и представляется проблематичным, поскольку здесь одно неизвестное определяется через другое неизвестное). Основную социальную роль культуры Лотман видел в том, что она является «негенетической памятью коллектива», «внегенетическим механизмом наследования социального опыта» [11, с. 147–148]. Основная идея семиосферы заключается в том, что вся совокупность знаковых средств культуры является не конгломератом отдельных

знаковых систем, а целостностью, в которой каждая из них может функционировать только во взаимодействии с остальными. Сложный объект не сводится к сумме простых. Четкие и функционально однозначные системы в реальном функционировании не существуют сами по себе, в изолированном виде. Вычленение их обусловлено лишь эвристической необходимостью. Ни одна из них, взятая отдельно, фактически не работоспособна. Они функционируют, лишь, будучи погружены в некий семиотический континуум, заполненный разнотипными и находящимися на разном уровне организации семиотическими образованиями [13, с. 12–13].

Усиление внимания к семиотическим аспектам культурной деятельности, процессам функционирования знаковых систем в культуре, активизация применения семиотических методов к изучению культуры проявились во французском структурализме, рассматривавшем культуру как совокупность знаковых систем и текстов. Под влиянием структурализма в современной американской культурной антропологии акцентируется внимание на вербальных и невербальных аспектах знаковой коммуникации в обществе.

Культура выполняет функцию отбора и структурирования информации о внешнем мире. С. Махлина определяет феномен культуры следующим образом: «Культура есть совокупность знаковых систем, с помощью которых человечество или данный народ поддерживает свою сплоченность, оберегает свои ценности и осуществляет связи с представителями других культур и окружающим миром. Эти знаковые системы обычно называются вторичными моделирующими системами (или языками культуры)» [14, с. 136]. Соответственно различные культуры могут по-разному производить такой отбор и структурирование, а значит, и отличаются знаковые системы этих культур.

Согласно К. Леви-Строссу, культура – это своеобразный коммуникативный код, или сложно построенный «текст». «Язык представляет... условие культуры в той мере, в какой эта последняя обладает строением, подобным строению языка» [8, с. 74]. Культура также может быть определена как некоторый тип «макрокода», состоящий в определенном количестве кодов, которые привычно использует группа индивидов для интерпретации реальности (Марсель Данези). Культура выступает как «макрокод» общества, который интегрирует все функционирующие в нем системы конвенций.

Культура формирует «картину мира» (термин А. Я. Гуревича) человека – тезаурус интерпретатора. Интерпретатор воспринимает реальность не как хаотический поток знаков. Вся информация от внешнего мира проходит через «картину мира», представляющую собой систему знаков, *кодов* и отношений между ними, достаточно жестко зафиксированную в сознании человека. Эта схема – «картина мира» пропускает только ту информацию, которая предвидена ею. Ту информацию, о которой человек не имеет представления, не имеет соответствующего термина (знака), он просто не замечает. Весь поток информации структурируется «картиной мира» (тезаурусом): отбрасывается неважное, внимание фиксируется на важном. Люди воспринимают то, что могут или хотят (опять же, желание формируется культурой) воспринимать, и не воспринимают того, чего воспринимать не хотят или не могут.

Культура рассматривается как способ полагания смысла. Разница способов полагания смысла, пронизывающее любое из образований культуры, вплоть до мельчайших, и отличает одну культуру от другой. Но культура представляет собой крайне сложную, многослойную знаковую систему, в которой переплетены между собой множество знаковых систем со своими кодами. Понимание таких кодов, их взаимоотношений и контекстов, в которых они приемлемы, есть часть того, что значит быть членом какой-то отдельной культуры. Каждая данная культура в любой сфере своей жизнедеятельности обнаруживает устоявшиеся соотношения (корреляции) между разными репрезентативными (или выражениями), так что каждый из них в своей черед становится интерпретантом другого.

Культура, – пишет У. Эко, – есть преимущественно *коммуникация* [21, с. 203]. Культура – это социальная информация, которая сохраняется и накапливается в обществе с помощью создаваемых людьми знаковых средств. В знаках в предметной форме фиксируется духовно-практический опыт. В свою очередь, именно духовно-практический опыт позволяет понять смысл, заложенный в знаках. Обмен знаками приводит к изменению опыта. Явления культуры – это знаки и совокупности знаков (тексты), в которых зашифрована социальная информация, то есть смысл и содержание, заложенные в них людьми. Социокультурный мир – мир знаков и заложенных в них значений и смыслов.

Наиболее очевидная способность человека наделять свои творения смыслом проявляется в языке. Человек предстает как «языковое существо», он «смотрит» на мир через призму языка. Язык, хоть он и существует, собственно говоря, лишь в сознании личностей, которые на нем говорят, – тем не менее, несомненная социальная реальность, базирующаяся на совокупности коллективных представлений. Язык навязывает себя каждой из этих личностей, он предсуществует ей и переживает ее [6, с. 9].

Идея использования лингвистических подходов к анализу других сфер реальности основывается на следующих предположениях. Во-первых, социальные и культурные явления представляют собой не просто материальные объекты или события. Суть последних неразрывно связана со значением и, следовательно, со знаком. Во-вторых, эти объекты не являются некоторой «вещью в себе», а определяются через систему или сеть отношений с другими [16, с. 66].

Идея о невозможности определения значения без соотнесения с другими элементами знаковой системы приводит к выводу о социо-культурных основаниях языка. Поскольку социальные отношения определяются через то, как они будут отражены в системе отношений языка, то реальность становится «относительной», а возможности конструирования «реального» оказываются в значительной мере связанными с возможностями механизмов языка в конкретной культурной ситуации. С точки зрения формирования значения, культура является детерминирующим фактором конструирования и интерпретации социальных отношений [16, с. 69].

Культура представляет собой множество разнообразных семиотических систем и может быть выражена с помощью самых различных языковых средств. Культура представляет собой мир знаков, их смыслов и значений. Семиотическое понимание культуры раскрывает



ее сущность и своеобразие с одной из важнейших сторон. Поскольку в культуре не существует до- и внезнаковых образований, интерпретация любых феноменов культуры должна начинаться с их семиотического анализа, дешифровки [10].

Феномены культуры – любые артефакты (искусственно созданные людьми предметы и явления), которые несут в себе смыслы, то есть возникают как знаки, имеют значение. Совокупность знаков образует тексты, в которых помещается социальная информация. Каждый культурный артефакт имеет символическую природу. Символизм культурных артефактов, в частности, состоит в том, что любое предметное воплощение культуры содержит, кроме буквального, некоторый переносный смысл и выражается в определенных знаках. Т.е., помимо своей прямой практической функции артефакт является носителем информации, несет символическую нагрузку. И уже в силу этого обладает знаковостью. Но это зависит не от его прямого предназначения, а от того значения, которое мы ему придадим. Артефакты – предметы культуры, в отличие от явлений природы, имеют двойную определенность. С одной стороны, в них, как и у естественных явлений, также есть объективная определенность, то есть их можно рассматривать как реальность, которая существует сама по себе, в отдельности от человека. Но с другой стороны, артефакты имеют еще и другую, психологическую, но, все же объективную субъективную определенность. В них воплощено то, что называют «смыслом», «значением» [5]. Смысл любого предмета отражается в его назначении, роли. Взятые отдельно, вне их отношения к человеку, предметы никакого смысла не имеют. Смысл вещей существует не в них, а в культуре, которая породила их, и в тех, кто эту культуру усвоил.

В окружающих нас «естественных» предметах заключена социально-практическая деятельность – они сделаны, выращены, куплены, подарены и т.д., т.е. погружены в социальные связи и имеют в них определенное назначение. Последнее выступает как бы внутренним предикатом вещи и указывает на отношения в которых она реализуется, т.е. на связанную с нею программу социально-практической деятельности [20].

Выступая в качестве носителей смысла, «обработанные» (физически и духовно) человеком вещи, процессы, явления становятся знаками. Исходя из этого, вещи можно рассматривать как носителей определенных значений. Вещь – феномен культуры, который, благодаря своей способности аккумулировать в себе традиции, социально-психологические установки, эстетические запросы и т.п., приобретает аксиологическое звучание. Вещь вплетена в сложную систему разнообразных символических связей. В зависимости от контекста вещь может восприниматься и как знак совершенно далеких от нее явлений. Ценности – не предметы, не вещи, а их значения для человека и общества. Мир ценностей – мир значений [20]. Вещь может выступать в качестве индикатора власти, показателя социальной или кастовой принадлежности владельца, выражать его конфессиональную принадлежность и т.п. Определенные вещи символизируют определенный статус, общественное положение, то есть становятся знаками и критерием отнесения индивида к той или иной социальной группе. Потребляя данные вещи, их знаковое, символическое значение, человек соотносит себя с той или иной

социальной группой. Знаки служат дифференциации, принадлежности к конкретной группе. Через потребление конкретных знаков люди уподобляются тем, кто потребляет сходные знаки, и становятся отличными от тех людей, кто эти знаки не потребляет. В обществе потребления код контролирует, какие предметы люди потребляют, и что они делают. Но эта знаковая прочитывается лишь определенной социокультурной группой, которая объединена пережитым общественным опытом.

Семантика предметов, чаще всего проявляющаяся на бессознательном уровне, оказывается связанной с человеческим сознанием и историей культуры. Каждая эпоха и социальная группа накладывают отпечаток на все вещи, в ней существующие и ее создающие. Каждый человек, иногда даже не сознавая этого, включен в незримый диалог с вещами, окружающими его и воздействующими и на него, и на его близких. Но, будучи культурными артефактами, обладая знаковостью, вещи, в свою очередь, формируют человека. Вещи собирают человека задолго до того как он овладевает ими, учится пользоваться ими для достижения поставленных целей [9].

В широком смысле слова культура может пониматься как ненаследственная память, выражающаяся в определенной системе запретов и предписаний – одновременно является некоторой единой для данного коллектива ценностной структурой. Культура, таким образом, предстает совокупностью нормативно-ценностных систем, действие которых закрепляется в многообразных формах вовлечения человека в социально упорядоченную деятельность [20].

К. Гирц считал, что культуру лучше рассматривать не как комплексы конкретных моделей поведения – обычаев, традиций, практик, совокупностей привычек, – как это в общем и целом было принято до сих пор делать, а как набор контрольных механизмов – планов, рецептов, правил, инструкций (того, что в компьютерной инженерии называют «программами»), – управляющих поведением. Человек – это животное, наиболее безнадежно зависящее от таких внегенетических контрольных механизмов, от таких культурных программ, в деле упорядочения своего поведения. Не руководимое моделями, поставляемыми культурой, – упорядоченными системами значимых символов, – поведение человека было бы практически неуправляемым (в самом деле, было бы просто хаосом бессмысленных действий и спонтанных эмоций), а его опыт – практически неоформленным [3, с. 56–57]. Как человеческая цивилизация, так и человеческий разум невозможны без знаков и знаковых систем, и как говорил Ч. Моррис, интеллект вообще следует отождествлять именно с функционированием знаков [15]. К. Леви-Строс пишет: «Не будем углубляться в этом направлении и удовольствуемся признанием, что человеческий разум кажется детерминированным даже в своих мифах, откуда следует, что он таков повсюду» [7, с. 20].

Можно сказать, что культура в человеческом обществе – это то же, что информационное обеспечение в компьютере (машинный язык, память, программы, обработка информации). Аналогичные компоненты характеризуют и культуру. Она дает обществу язык – знаковые системы. В ней помещаются программы человеческого поведения, которые отражают опыт многих поколений людей. Исходя из этого, можно сказать, что

культура выступает своеобразным информационным обеспечением общества.

Через знаковое пространство культура моделирует сознание человека и представление его о мире. Рождаясь и воспитываясь в соответствующей культурной среде, каждый человек усваивает установленные в ней регулятивы – коды и тезаурусы. Как следствие, его действия становятся в значительной степени обусловлены ими. Он реализует в своих поступках и жизненном пути предусмотренные культурные программы поведения, иногда даже не сознавая этого. И уровень нашего овладения культурой определяется тем, насколько хорошо мы усвоили имеющуюся в разнообразных предметах культуры информацию и придерживаемся связанных с ней программ поведения.

В отличие от животного, поведение человека программируется не только и не столько генетически, сколько социально–культурно. Культура «предлагает» человеку определенные программы деятельности, в которых человек осваивает действительность. Она как бы очерчивает горизонт этой действительности, показывая человеку, что он может желать в этой жизни и какие средства удовлетворения этих желаний могут быть доступны ему в его положении [20]. Более того, желания человека «производятся» культурой.

Любой вид культурного поведения соотносится с некоторым стереотипом. Иначе говоря, многое из того, что делает, думает и чувствует отдельный индивид, может быть рассмотрено не только с точки зрения тех форм поведения, которые свойственны ему как биологическому организму, но и с точки зрения обобщенного типа поведения, характерного скорее для общества в целом, нежели только для данного индивида [19, с. 596–597]. Привычка, созданная знаком, – это и поведенческая установка действовать неким определенным образом, и правило или предписание для данного действия [17, с. 105]. Широкая трактовка понятия паттерна поведения раскрывает в статье Г. Аванесовой, опубликованной в словаре «Культурология. XX век», под названием «образец культурный». В ней автор не дифференцирует понятия образца, модели и паттерна. «В настоящее время образец культурный представляет собой исключительно емкое понятие, которое заключает в себе и информацию о мире, и момент его оценки, и способы действия в нем человека, и стимулы таких действий. В качестве образца культурного способны выступить явления культуры широкого диапазона действия и различные формы: материальные предметы, способы и манеры поведения, правовые или обыденные нормативы поступков людей, жанры и стили художественного творчества, формы экономических, политических или религиозных отношений и т.д.» [1, с. 325]. Культура – это система знаков, которая предписывает человеческую жизнедеятельность (деятельность, поведение и общение) и обеспечивает воспроизводство и изменение социальной жизни во всех ее основных проявлениях.

Но культура представляет собой крайне сложную, многослойную знаковую систему, в которой переплетены между собой множество знаковых систем со своими кодами. Естественный язык также сложное образование. «Язык – это код плюс его история», – писал Ю. Лотман. У говорящего и слушающего не может быть абсолютно одинаковых кодов, как не может быть и одинакового

объема памяти. О самой коммуникации Ю. Лотман говорит как о переводе текста с языка моего «я» на язык твоего «ты». «Самая возможность такого перевода обусловлена тем, что коды обоих участников коммуникации, хотя и не тождественны, но образуют пересекающиеся множества». Поэтому возникает разнопонимание знаков, их смыслов и значений [12, с. 16].

Человек, т.о., формируется культурой и сам является своего рода культурным артефактом, или, можно сказать, информационным продуктом. Культура понимается в семиотическом плане как система знаков и символов, которые составляют своего рода программу, паттерны жизненных практик человека. Освоение и осмысление человеком действительности носит опосредованный характер. Культура выступает как знаковая система, через призму которой человек воспринимает действительность. Заложенный в каждом человеке «культурный код» позволяет ему ориентироваться во всем многообразии окружающего мира, определенным образом систематизировать получаемую информацию и делать свой выбор из объективно имеющихся возможностей. Но одновременно он ограничивает мышление определенными рамками стереотипов, выйти за которые индивидум, как правило, не может. Культура устанавливает стандарты, и стремиться к стереотипам. Уже сам процесс овладения речью делает мышление стандартным, деиндивидуализированным. Язык может рассматриваться и в качестве инструмента, и в виде репрессивной инстанции, подавляющей индивида. «Культура могущественна и безлична и, следовательно, опасна. Процесс присвоения культурного опыта, ведущий к деиндивидуализации, приводит к противоречию между личностью и индивидуальностью», – констатирует Ю. Орлов. По его мнению, «полное слияние человека с культурой смертельно для процесса индивидуализации» [18]. Как пишет Джон Зерзан, культура неотделима от возникновения и развития отчуждения, она всегда существует только как компенсация, подмена настоящего его видимым воплощением. «Мы задыхаемся в сужающемся воздушном пространстве символической деятельности ... символическое есть репрессивное» [4].

Т.о. культура – знаковая система, обеспечивающая и определяющая жизнедеятельность общества, осуществляющую производство, хранение и передачу информации. Она выступает как условная система координат, позволяющая человеку как-то ориентироваться и существовать в этом мире, придавая, возможно, все и не присущий («природа цели не имеет») смысл миру и своему существованию в нем, способность человека специфическим образом «метить» окружающий его мир как свою «среду». «Культура» – есть тот конечный фрагмент лишенной смысла мировой бесконечности, который, с точки зрения человека обладает смыслом и значением [2, с. 379].

#### Список использованных источников

1. Аванесова Г. А. Образец культурный [Текст] / Г. А. Аванесова // Культурология. XX век. Энциклопедия. Т.2. – СПб.: Университетская книга, 1998. – С.103–104.
2. Бородай Ю. М. Эротика – смерть – табу: трагедия человеческого сознания [Текст] / Ю. М. Бородай. – М.: Гнозис, Русское феноменологическое общество, 1996. – 416 с.
3. Гирц К. Интерпретация культур [Текст] / К. Гирц / Пер. с англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 560 с.

4. Зерзан Дж. Первобытный человек будущего [Электронный ресурс] / Дж. Зерзан. – Режим доступа: [http://www.plam.ru/hist/pervobytnyj\\_chelovek\\_budushhego/p6.php](http://www.plam.ru/hist/pervobytnyj_chelovek_budushhego/p6.php)
5. Культурология [Текст]: учебник / Под ред. Ю. Н. Солонина, М. С. Кагана. – М.: Высшее образование, 2007. – 566 с.
6. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении [Текст] / Л. Леви-Брюль. – М.: Педагогика-Пресс, 1994. – 608 с.
7. Леви-Строс К. Мифологии [Текст]: в 4-х тт. – Т.1. Сырое и приготовленное. – М.; СПб.: Университетская книга, 1999. – 406 с.
8. Леви-Строс К. Структурная антропология [Текст] / К. Леви-Строс. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1983. – 536 с.
9. Литвинский В. М. Культура и производство желания [Текст] / В. М. Литвинский // Виртуальное пространство культуры. Материалы научной конференции 11–13 апреля 2000г. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2000. – С.106–108.
10. Лотман М. Ю. Семиотика культуры в тартуско-московской семиотической школе [Текст] / М. Ю. Лотман // Лотман Ю. М. История и типология русской культуры. – СПб., 2002. – С.5–20.
11. Лотман Ю. М. Статьи по семиотике культуры и искусства [Текст] / Ю. М. Лотман. – СПб.: Академический проект, 2002. – 543 с.
12. Лотман Ю. М. Семiosфера [Текст] / Ю. М. Лотман. – СПб.: «Искусство-СПБ», 2000. – 704 с.
13. Лотман Ю. М. Статьи по семиотике и топологии культуры [Текст] / Ю. М. Лотман. – Таллин: «Александра», 1992. – 238 с.
14. Махлина С. Т. Семиотика культуры и искусства [Текст]: словарь-справочник в 2-х кн. 2-е изд. / С. Т. Махлина. – СПб.: Изд-во «Композитор», 2003. – Кн. вторая. М–Я. – 255 с.
15. Моррис Ч. У. Основания теории знаков [Текст] / Ч. У. Моррис // Семиотика: сборник переводов / Под ред. Ю. С. Степанова. – М.: Радуга, 1982. – С.37–89.
16. Назаров М. М. Массовая коммуникация и общество. Введение в теорию и исследования [Текст] / М. М. Назаров. – М.: «Аванти плюс», 2003. – 428 с.
17. Новоселов В. Г. Философское понимание и онтология знака [Текст]: дис. канд. филос. наук. 09.00.01 / В. Г. Новоселов. – Новосибирск, 2009. – 194 с.
18. Орлов Ю. М. Восхождение к индивидуальности [Текст]: кн. для учителя / Ю. М. Орлов. – М.: Просвещение, 1991. – 287 с.
19. Сепир Э. Бессознательные стереотипы поведения в обществе [Текст] / Э. Сепир // Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Прогресс, 1993. – С.656.
20. Тульчинский Г. Л. Свобода и смысл [Текст] / Г. Л. Тульчинский. – Lewiston–Queenston–Lampeter: The Edwin Mellen Press, 2001. – xvi +462 с.
21. Эко У. Отсутствующая структура: введение в семиологию [Текст] / У. Эко / пер. с ит. – СПб.: Симпозиум, 2004. – 544 с.
10. Lotman M. Ju. Semiotika kul'tury v tartusko-moskovskoj semioticheskoj shkole [Текст] / M. Ju. Lotman // Lotman Ju. M. Istorija i tipologija russkoj kul'tury. – SPb., 2002. – С.5–20.
11. Lotman Ju. M. Stat'i po semiotike kul'tury i iskusstva [Текст] / Ju. M. Lotman. – SPb.: Akademicheskij proekt, 2002. – 543 s.
12. Lotman Ju. M. Semiosfera [Текст] / Ju. M. Lotman. – SPb.: «Iskusstvo-SPB», 2000. – 704 s.
13. Lotman Ju. M. Stat'i po semiotike i topologii kul'tury [Текст] / Ju. M. Lotman. – Tallin: «Aleksandra», 1992. – 238 s.
14. Mahlina S. T. Semiotika kul'tury i iskusstva [Текст]: slovar'-spravochnik v 2-h kn. 2-e izd. / S. T. Mahlina. – SPb.: Izd-vo «Kompozitor», 2003. – Kn. vtoraja. M–Ja. – 255 s.
15. Morris Ch. U. Osnovaniya teorii znakov [Текст] / Ch. U. Morris // Semiotika: sbornik perevodov / Pod red. Ju. S. Stepanova. – M.: Raduga, 1982. – S.37–89.
16. Nazarov M. M. Massovaja kommunikacija i obshhestvo. Vvedenie v teoriju i issledovanija [Текст] / M. M. Nazarov. – M.: «Avanti pljus», 2003. – 428 s.
17. Novoselov V. G. Filososfskoe ponimanie i ontologija znaka [Текст]: dis. kand. filoz. nauk. 09.00.01 / V. G. Novoselov. – Novosibirsk, 2009. – 194 s.
18. Orlov Ju. M. Voshozhdenie k individual'nosti [Текст]: kn. dlja chitela / Ju. M. Orlov. – M.: Prosveshhenie, 1991. – 287 s.
19. Sepir Je. Bessoznatel'nye stereotipy povedenija v obshhestve [Текст] / Je. Sepir // Izbrannye trudy po jazykoznaniju i kul'turologii. – M.: Progress, 1993. – S.656.
20. Tul'chinskij G. L. Svoboda i smysl [Текст] / G. L. Tul'chinskij. – Lewiston–Queenston–Lampeter: The Edwin Mellen Press, 2001. – xvi +462 s.
21. Eko U. Otsustvujushhaja struktura: vvedenie v semiologiju [Текст] / U. Eko / per. s it. – SPb.: Simpozium, 2004. – 544 s.

**Vershina V. A.**, Ph.D in Philosophy, associate professor, assistant professor of Philosophy Science Oles Gonchar Dnepropetrovsk National University (Ukraine, Dnepropetrovsk), [vivi.dp@mail.ru](mailto:vivi.dp@mail.ru)

**Mykhailiuk A. V.**, doctor of historical sciences, professor, manager by the department of documentation and informative activity of the National metallurgical academy of Ukraine, (Ukraine, Dnepropetrovsk), [mich\\_al@ukr.net](mailto:mich_al@ukr.net)

#### Semiotic understanding of culture

*A culture is examined as a sign-symbolic system. It comes forward as a «macrocode» of society that integrates all functioning in it systems of conventions. A culture is the extremely difficult, multi-layered a sign system in that great number of the sign systems with the codes are interlaced. A culture is in human society – it the same, that the informative providing is in a computer. Through sign space a culture designs consciousness of a person and his presentation about the world. A culture is understood in a semiotic plan as a system of signs and symbols, that make the program, patterns of vital practices of a person. A culture comes forward as a sign system, through the prism of that a person perceives reality.*

**Keywords:** culture, semiotics, sign.

**Вершина В. А.**, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара (Україна, Дніпропетровськ), [vivi.dp@mail.ru](mailto:vivi.dp@mail.ru)

**Михайлюк О. В.**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою документознавства та інформаційної діяльності, Національна металургійна академія України (Україна, Дніпропетровськ), [mich\\_al@ukr.net](mailto:mich_al@ukr.net)

#### Семіотичне розуміння культури

*Культура розглядається як знаково-символічна система. Вона виступає як «макрокод» суспільства, який інтегрує усі системи конвенцій, що функціонують в ній. Культура є край складною, багатопшаровою знаковою системою, в якій переплетені між собою безліч знакових систем зі своїми кодами. Культура в людському суспільстві – це те ж саме, що інформаційне забезпечення в комп'ютері. Через знаковий простір культура моделює свідомість людини і уявлення його про світ. Культура розуміється в семіотичному плані як система знаків і символів, які складають свого роду програму, патерни життєвих практик людини. Культура виступає як знакова система, через призму якої людина сприймає дійсність.*

**Ключові слова:** культура, семіотика, знак.

\* \* \*

#### References

1. Avanesova G. A. Obrazec kul'turnyj [Текст] / G. A. Avanesova // Kul'turologija. XX vek. Jenciklopedija: T.2. – SPb.: Universitetskaja kniga, 1998. – S.103–104.
2. Borodaj Ju. M. Jerotika – smert' – tabu: tragedija chelovecheskogo soznaniya [Текст] / Ju. M. Borodaj. – М.: Gnozis, Russkoe fenomenologicheskoe obshhestvo, 1996. – 416 s.
3. Girc K. Interpretacija kul'tur [Текст] / K. Girc / Per. s angl. – М.: «Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija» (ROSSPJeN), 2004. – 560 s.
4. Zerzan Dzh. Pervobytnyj chelovek budushhego [Електронний ресурс] / Dzh. Zerzan. – Режим доступа: [http://www.plam.ru/hist/pervobytnyj\\_chelovek\\_budushhego/p6.php](http://www.plam.ru/hist/pervobytnyj_chelovek_budushhego/p6.php)
5. Kul'turologija [Текст]: uchebnik / Pod red. Ju. N. Solonina, M. S. Kagana. – М.: Vyshee obrazovanie, 2007. – 566 s.
6. Levi-Brjul' L. Sverh'estestvennoe v pervobytnom myshlenii [Текст] / L. Levi-Brjul'. – М.: Pedagogika-Press, 1994. – 608 s.
7. Levi-Stros K. Mifologiki [Текст]: v 4-h tt. – Т.1. Сырое i prigotovlennoe. – М.; SPb.: Universitetskaja kniga, 1999. – 406 s.
8. Levi-Stros K. Strukturnaja antropologija [Текст] / K. Levi-Stros. – М.: Nauka. Glavnaja redakcija vostochnoj literatury, 1983. – 536 s.
9. Litvinskij V. M. Kul'tura i proizvodstvo zhelanija [Текст] / V. M. Litvinskij // Virtual'noe prostranstvo kul'tury. Materialy nauchnoj konferencii 11–13 aprelya 2000 g. – SPb.: Sankt-Peterburgskoe filosofskoe obshhestvo, 2000. – S.106–108.

УДК 81'371=161.2(092)

**Василенко О. М.**,  
кандидат психологічних наук, доцент кафедри  
іноземних мов, Національний педагогічний  
університет імені М.П. Драгоманова  
(Україна, Київ), v.oks2011@yandex.ua

**Семенишин О. І.**,  
студентка, Інституту української фіолології  
та літературної творчості імені А. Малишка  
(Україна, Київ), danka1000@ukr.net,

### ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ КОНЦЕПТИ «ВОЛЯ/СВОБОДА (LIBERTY/ FREEDOM)»

У статті розглянуто лінгвокультурні концепти воля/свобода (*liberty/freedom*), особливості їх смислового наповнення в українській та англійській мовах. Контекстуальний аналіз базується на узагальненні багатьох випадків, у яких вживаються ключові слова задля виявлення характерних рис концепту. Показано, що в українській мові відбувається об'єднання концепту воля/свобода з повним заміщенням поняття свободи лексемою воля, а в англійській мові концепт *liberty/freedom* є прикладом трансформації усвідомлення.

**Ключові слова:** концептологія, концепт воля /свобода (*liberty/freedom*), вектори розвитку концепту.

Серед найбільш актуальних проблем сучасної лінгвістики останнього десятиліття є питання мовної картини світу, що розглядається в нерозривному зв'язку з концептуальною картиною світу і позамовною дійсністю. На межі XX – XXI століть мовознавство характеризується розширенням сфери застосування когнітивного підходу до вивчення мови, пошуком особливих властивостей концептуалізації об'єктів, особливостей мовної картини світу, описом концептуального змісту її фрагментів. Однак, проблеми дослідження окремих концептів є настільки складними, різноманітними і багатими, що вимагають чіткого окреслення їх суті і функціонування в певній концептосистемі.

Мовна система зберігається у психіці, у свідомості людини, основою функціонування якої є національно-мовна картина з власними етнічними компонентами, сформованими звичаями, традиціями, віруваннями, міфологією і призвою соціокультурних і фононих знань. Оскільки концепти *воля/свобода (liberty/freedom)* є одними з універсальних психолінгвістичних і лінгвокультурних одиниць сприймання концептосистеми, яка має ціннісну складову для кожного етносу, метою нашого дослідження стало: з'ясувати семантику концепту як лінгвокультурного поняття, проаналізувати значення концепту *воля/свобода (liberty/freedom)* та визначити особливості його мовного вираження в українській та англійській мовах.

Мова як найважливіший показник ідентифікації людини і нації є неповторним явищем, складовою і показником «всесвітньої культури» [6, с. 3]. Центральним терміном у вивченні мовної картини світу є концепт. Концепти, будучи компонентами свідомості й людських знань про світ, є предметом дослідження психолінгвістики, філософії, психології, когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології та інших гуманітарних наук. У лінгвістичній науці можна окреслити три основних підходи до розуміння концепту, що ґрунтуються на загальному положенні: «концепт – це те, що називає зміст поняття, синонім до змісту» [3, с. 46].

Перший підхід, представником якого є Ю. Степанов, передбачає культурологічний аспект у вивченні концепту, тобто вся культура розуміється як сукупність концептів та відносин між ними. «Концепт – це ніби згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить

у ментальний світ людини. І, з іншого боку, концепт – це те, за допомогою чого людина сама входить у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї» [10, с. 40]. Концептний сегмент є основним осередком культури в ментальному світі людини, займає ядерне положення в колективній мовній свідомості, а тому його дослідження стає надзвичайно актуальним. Таке тлумачення терміна концепт підтверджує вторинну роль мови, що є тільки допоміжним засобом, формою висловлення згустку культури, концепту.

Другий підхід – семантичний, представники якого вважають семантику мовного знака єдиним засобом формування змісту концепту (Н. Андрутюнова та її школа, Т. Булигіна, А. Шемельов та ін.). Лінгвістичне поняття в цьому напрямку розглядається як одиниця, що становить собою категоріальну основу мови і становить узагальнений образ слова, яке в певному контексті, набуває здатності активізувати модель свідомості.

Прихильниками третього підходу (лінгвістичний аспект) є Д. Ліхачов, Є. Кубрякова та інші, які вважають, що «концепт не безпосередньо виникає із значення слова, а є результатом зіткнення значення слова з особистим і народним досвідом людини, тобто є посередником між словами і дійсністю» [3, с. 47]. Тоді процес утворення концепту є спрощенням сприймання об'єктивної дійсності.

«Фіксація певного концепту за мовним знаком є базою формування семантичного простору мови» [7, с. 257]. Вербалізуючи концепти й репрезентовану ними інформацію етнос передає свою концептосистему. Сукупність концептів всіх носіїв певної мови (тобто ментальних одиниць, що відображають пізнану ними дійсність) зазвичай називають концептосферою цієї мови. Поняття «концептосфери» у науковий обіг увів Д. С. Ліхачов, який зазначав, що «чим багатша культура нації, її література, фольклор, наука, образотворче мистецтво, історичний досвід, релігія, тим багатша національна концептосфера народу» [3, с. 5]. Але концептосферою також називають і упорядковану сукупність концептів, наявних у свідомості окремо взятої людини, а також певної групи людей, об'єднаних за якоюсь ознакою; крім того, «концептосферою називають і певним чином організовану систему художніх концептів, представлених у творчості того чи іншого митця (наприклад, художника або письменника)» [3, с. 44].

Людина сприймає світ у вигляді цілісних образів. Первинний образ є своєрідним засобом кодування, тобто ідеальною, абстрактною одиницею, якою постає концепт. Так, ці «кванти знання» стають своєрідними посередниками та інтерпретаторами, бо, зв'язуючи мовну одиницю з дійсністю, вони відображають концептний малюнок, на основі якого людина формує певні уявлення про світ. Концепти є тими згустками, які постійно трансформуються у свідомості народу, хоча й спираються на загальномовний матеріал, постають як результат творчості.

«На думку прихильників роздільності концептуальної та вербальної інформації, у процесі мисленнєвої діяльності концепт обертається різними боками й актуалізує різні ознаки та ділянки, які можуть або не можуть мати вербальне позначення. Слово є засобом доступу до концептуального знання, однак воно може представляти різні концепти, тому мова є доволі компактним засобом концептуалізації» [7, с. 258].

Термін концепт в сучасній науці є інтегрованим, що зумовлює неоднорідність його тлумачення і структури. Зародившись у лоні філософії і логіки, концепт розширив межі свого функціонування та пройшов доволі складний шлях становлення. Зараз є невід'ємною частиною лінгвістичної науки. Він витворює специфічну мовну картину світу, що являє собою вербалізовану інтерпретацію певним етносом навколишнього світу на основі загальнолюдського та специфічно-національного досвіду.

Концепт – це одиниця колективної свідомості, що має мовне вираження і відзначена етнокультурною специфікою. В основі його вивчення лежить принцип семантичного поля, сутність якого виражається в протиставленні центру і периферії та їх взаємодії, який передбачає мінливі і рухливі межі концептосфери.

Різноманітність типологій і топологій концепту засвідчує неоднозначність окреслення чітких меж поняття і відсутності єдиної дефініції. Нині в сфері когнітивної лінгвістики існує проблема ідеальної моделі цього лінгвістичного поняття, яка б зуміла відтворити всі моменти відображення навколишнього світу у людській свідомості.

Концепт є засобом стиснення багатого згустку культурного поля і концентрації в окремі сегменти уявлень суб'єктів про дійсність. В цьому лінгвістичному терміні відображено те, яким чином мовна спільнота засвоїла ту чи іншу лексичну одиницю, як виразила навколишню дійсність, які аспекти концепта висвіттила, яке наповнення внесла відповідно до культури в широкому розумінні конкретного національно-культурного утворення.

Одним із базових концептів для лінгвокультурного світу є концепт *воля/свобода (liberty/freedom)*, який представляє специфіку мовомислення певного етносу чи спільноти.

Концепти *воля/свобода (liberty/freedom)* належать до важливих концептуальних сегментів, які репрезентують будь-яку концептуальну мовну картину, оскільки пов'язані перш за все з духовним світом людини. На думку М. В. Піменової, «такі слова-концепти здатні характеризувати прикмети матеріальної й духовної культури народу і репрезентувати у мові національну картину світу цього народу» [5, с. 95]. Категорія волі особливо вартісна для українського народу. Це обумовлено історичними чинниками, що мали вплив на формування духовності нації.

Вербальний концепт в українській мові представлений комплексом словникових і контекстуальних значень. Основним вербалізатором є лексеми *воля* та *свобода*, які в сучасній науці часто отождожують із символами людини XXI століття. Розгляд словникових відблисків є необхідною умовою цілісного аналізу концепту, бо саме словник дає нитки пізнання сутності народної свідомості, специфіки картини світу. Інтерпретація словникових визначень дає змогу виявити узагальнений прототип концепту, його змістовний мінімум, що створює базу задля її подальшого вивчення концепту.

У сучасній літературній мові ці лексеми функціонують у таких лексико-семантичних варіантах:

«воля — це: 1) одна з функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні власної поведінки; прагнення досягти своєї мети; 2) бажання, хотіння,

вимога, наказ; 3) право розпоряджатися на свій розсуд; влада; дозвіл, згода, рішення; 4) відсутність обмежень; привілля; особисте життя вдома; 5) свобода, незалежність; 6) звільнення селян від кріпацтва» [8, с. 735];

«свобода — це: 1) відсутність політичного й економічного гноблення, утиску та обмежень; воля; 2) перебування не під арештом, не ув'язненим, не в неволі та ін.; 3) життя, існування та ін. без залежності від кого-небудь, можливість поводитися на власний розсуд; 4) можливість діяти без перешкод і заборон у якій-небудь галузі; 5) філософська категорія — можливість вияву суб'єктом своєї волі в умовах усвідомлення законів розвитку природи і суспільства; 6) легкість, відсутність утруднень у чому-небудь; 7) *заст.* простота, невимушеність у поведженні; 8) *розм.* вільний від праці час» [9, с. 98].

В історичному тлі концепту «Воля» є три відносно стійкі етимологізовані ознаки «Бажання», «Сили» і «Свободи», які з розвитком мовленнєвого потенціалу українців стають певними концептними сегментами.

Воля, як і свобода в європейському розумінні, обмежена моральними правилами, регулюється її обсяг, спрямування, ідейне наповнення. Проте слово *свобода* не поширене в українській мові, його повністю заміщує слово *воля*. Для століттями гнобленої нації воля і свобода — це мета, прагнення, заклик до рішучих дій. «Абсолютизація цього поняття в українському суспільному русі, — вважає В. І. Кононенко, — пов'язана з розумінням волі як компонента політичної боротьби, як вияву «національного духу»; поняття воля за таких умов може одержувати визначення національна, утворюючи стійку сполуку національна воля». Останнє характеризується синкретичністю значеннєвого наповнення, що виявляється у відсутності смислового протиставлення «внутрішнє – зовнішнє», «свобода – влада» [11, с. 94].

В сприйманні концепту *liberty/freedom* укладена деяка точка зору, що закодована в значенні слова і становить важливий суспільний факт. Семантика концепту *freedom* відповідає ідеалу «ненав'язування», який представляє собою одну з головних тем у культурі англосаксонського світу. Саме про «ненав'язування» висловився Abraham Lincoln: «Those who deny freedom to others deserve it not for themselves». Ключовий англосаксонський ідеал – це не можливість робити все, що захочеш, оскільки вища мета особистих прав індивіда зв'язується в даній культурі із загальним визнанням особистих прав інших людей. Ключовим поданням до неї є «ненав'язування»: «Може бути, я не можу робити щось, що я хочу, але, принаймні, ніхто інший не перешкодить мені робити те, що я хочу і на що маю право». Для цього подання вирішальним є те, що те, що відноситься до одного, відноситься і до всіх інших: *свобода (freedom)* – це не просто привілей, яким можуть насолоджуватися деякі люди, а універсальне право. Виникнення концепту *freedom* в англійській мові відображає виникнення цього сучасного ідеалу, що закладено в сучасному визначенні самого слова *freedom*: «the power or right to act, speak, or think as one wants without hindrance or restraint» [13, с. 97].

Однак у той же самий час зростання індивідуалізму як в Англії, так і в Америці і поширення філософії особистих прав індивіда призвели до виникнення і розповсюдження нового концепту *freedom*, тобто концепту, який визначається як протилежність до «втручання» і «нав'язування», ніж як

протилежність до «рабства» і «пригнічення». Крім того, слово *liberty* не зникло повністю з ужитку, а піддалося семантичній зміні.

Розходження між сучасним англійським концептом *freedom* і старим концептом *liberty* добре ілюструється відмінністю між двома виразами: *freedom of speech* «свобода слова» і *liberty of the tongue* «вільність мови»: *John the Baptist, whom Herod had beheaded for the liberty of his tongue*.

Як показує обробка статистичних даних, англійській лексемі *freedom* властива більша кількість смислових зон – 15, тоді як *liberty* налічує лише 10 смислових зон у структурі семантичного гешталту асоціативного поля [4, с. 243]. В англійській мові *freedom* залежно від сполучення з іншими словами, на відміну від латинського слова *libertas*, може нести, за формулюванням А. Вежицької [1, с. 216], негативний зміст, наприклад, *freedom from persecution* (свобода від переслідувань), *freedom from tyranny* (свобода від тиранії). Зі значенням, якому відповідає латинське *libertas*, у сучасній англійській мові функціонує слово *liberty*, що має позитивний сенс. Зміст англійського слова *liberty* слід розуміти як «коли я щось роблю, я це роблю, тому що я хочу це робити» [1, с. 219], натомість *freedom* описово передається як «якщо я хочу чогось не робити, я можу не робити цього» [1, с. 216].

Для англійської культури більш характерне слово *freedom* на позначення свободи, оскільки воно спирається на можливість вибору незалежно від того, докладено чи ні зусилля для її здійснення; оскільки семантика саме *freedom* відповідає провідному в англосаксонській культурі ідеалу ненав'язування. В американському варіанті англійської мови з метою характеристики свободи суспільства здебільшого уживається слово *liberty*, у той час як *freedom* функціонує на позначення індивідуальної свободи людини [1, с. 222].

Аналіз системи вербалізації концептів кризь призму української та англійської мов дає змогу визначити власне специфічне мовомислення носіїв кожної з цих мов. Квантові знання, відображені в концептуальному малюнку сприйняття мовців, вказують на ті першоджерела, які й впливають на витворення базових елементів фреймової структури.

Джерелом, яке породжує конфронтації пізнання лінгвокультурних концептів, є історичні події та реалії. Відповідно до цього чинника, в україномовному сприйманні концепт *воля / свободи* характеризується не розривністю сприймання, основним вербалізатором, якого є лексема *воля*. *Свобода* ж усвідомлюється як невід'ємна ознака вільної людини, яка в концептосфері сприймання українця XXI століття, стає метою будь-якої вольової дії. Причиною такої трансформації усвідомлення пов'язані з гнітом та пануванням над українцями інших націй.

Для англійців же, *воля* – це лише свобода в її буквальному розумінні. Історія цієї нації не дуже багата насиченими історичними подіями. Українцям більш знайоме явище підкорення іншим державам. Англійці майже не зазнавали гніту інших націй. Тому обмежити їхню свободу може лише в'язниця. Ці історичні обумовленості й формують тло концепту *freedom*, як ідеалу індивідуальної свободи людини.

В мовомисленні українського мовця сегментний простір концепту доволі розширений. Першим і первинним компонентом асоціативного потенціалу

сприймання *волі/свободи* є не особистість, а народ, нація, етнос, який має мету звільнення, воління власної свободи. Український менталітет возносить волю на найвищий ступінь духовних та моральних цінностей, бо ставить її навіть вище життя.

Специфіка англословного мислення відображає протилежну тенденцію. Для концептів *liberty/freedom* первинним компонентом асоціативного матеріалу є індивідуальна людина. У фреймовій структурі концепту сучасного англійського мовомислення взаємопов'язність *liberty/freedom* з народом, етносом або нацією не відображена навіть в периферійних ділянках моделі квантового знання. Для англійця розуміння зводиться не до духовних та психічних понять, а до більш матеріальних, тому обмежити їхню свободу може лише в'язниця [2, с. 24].

Британці, американці та українці загалом тлумачать концепту *воля/свобода (liberty/freedom)* як засіб для досягнення та збереження свободи як окремої особистості, так і країни в цілому, тобто мають у структурі фрейму спільний компонент характеристики – прагнення. Проте елементи «права і свободи особистості» не складають ядра значення української лексеми, на протилегу ядру англійської лексеми. Спільне в обох мовах те, що перебування в неволі завжди трактується негативно. В пареміологічному складі цих мов позбавлення свободи має вираження за допомогою символістичних образів птаха і клітки.

Актуальність в останні десятиліття розвитку психолінгвістики зумовила необхідність концептуалізації мовної картини світу. Становлення і розвиток терміну концепт, започаткованого ще давньогрецькими філософами, у наш час настільки розширив рамки свого функціонування, що став інтегральним терміном і використовується у різноманітних галузях науки. Це й обумовлює неоднорідність трактування концептів і відсутність єдиної дефініції на окреслення тлумачення поняття. Підходи, які використовуються в сучасній лінгвістиці, намагаються пояснити цілісний взаємозв'язок між сприйняттям навколишнього світу людиною і відображенням його за допомогою репрезентації в мові. Беручи за основу культурний, семантичний чи когнітивний аспекти мовознавці намагаються чітко структурувати концепт і створити єдину схему-модель, яка б відображала всі необхідні компоненти концептуалізації набутого досвіду людини представленою безпосередньо мовою.

Одним із базових концептів для лінгвокультурного світу є концепт *воля/свобода (liberty/freedom)*, який представляє специфіку мовомислення певного етносу чи спільноти.

Отже, досліджуючи особливості цього концепту в українській та англійській мовах встановлено, що в українській мові відбувається об'єднання концепту *воля/свобода* з повним заміщенням поняття свободи лексемою *воля*. Вузлова сітка самого концепту складається із 12 векторів, що розширюють асоціативно-інтерпретаційний матеріал концептного сегмента. Причому збагачення асоціативного складника концепту відбувається завдяки історичному компоненту, що подає матеріал для розширення інтерпретації концепту відповідно до сучасної епохи. Взаємодія концепту «воля» з такими концептуальними сегментами як «мета», «бажання», «боротьба» та створення їх за допомогою

специфічних вербальних символів, притаманних для українського суспільства, формує два погляди на поняття волі як архетипу свідомості нашого етносу і як невід'ємна характеристика людини.

В англійській мові концепт *liberty/freedom* є прикладом трансформації усвідомлення. Незважаючи на спільність семантичного походження, вони розвинули настільки концептні сегменти, що в сучасному англійському сприйманні виступають окремими явищами мовомилання: *freedom* як ідеал англосаксонської культури ненав'язування та *liberty* як вираження громадських правд здебільшого політичної свободи.

#### Список використаних джерел

1. Вержебицкая А. Толкование эмоциональных концептов // Вержебицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1997. – С. 216–222
2. Жайворонюк В. В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 23–35
3. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику. – М.: Наука; Флинта, 2007. – 272 с.
4. Марчук У. Асоціативний експеримент як метод дослідження лінгвокультурних концептів (До питання про підготовку асоціативного експерименту) / У. Марчук // Наукові записки. – Випуск 75 (4). – Серія: Філологічні науки (мовознавство); у 5 ч. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. – С. 242–246
5. Піменова М. В. Мова. Текст. Дискурс: Науковий альманах Ставропольського відділення РАЛК / Під ред. проф. Г. Н. Манасенко. – Випуск 5. – Ставрополь: Вид-во ПГЛУ, 2007. – С. 95
6. Русанівський В. М. Мовна культура світу в етнокультурній парадигмі / В. М. Русанівський // Мовознавство: Науково-теоретичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 3–7
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля – К, 2006. – С. 256–259
8. Словник української мови: в 11 томах / [гол. ред. кол. І. К. Білодід]. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–1970. – С. 735
9. Словник української мови: в 11 томах / [гол. ред. кол. І. К. Білодід]. – К.: Наукова думка, 1970–1978. – Т. 9–1970. – С. 98
10. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
11. Яцкевич О. О. Лінгвокультурний концепт «Воля»: динаміка смислотворення / О. О. Яцкевич // Мова і культура. Вип. 10. Том II (102). – К., 2008. – С. 92–96
12. Яцкевич О. О. Моделювання українського концепту «Воля» // Філологічні студії: [збірник наукових праць / за заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко]. – Х., 2009. – С. 99–109
13. Concise Oxford Thesaurus. – Oxford: OUP, 2002. – 975 p.

#### References

1. Verzhebytskaya A. Tolkovanye emotsyonal'nykh kontseptov // Vezhbytskaya A. Yazyk. Kul'tura. Poznanye. – M., 1997. – S. 216–222
2. Zhayvoronyuk V. V. Etnolinhvistyka v koli sumizhnykh nauk // Movoznavstvo. – 2004. – № 5–6. – S. 23–35
3. Maslova V. A. Vvedeniye v kognityvnyuyu linyhvystyku. – M.: Nauka; Flynta, 2007. – 272 s.
4. Marchuk U. Asotsiatyvnyy eksperyment yak metod doslidzhennya linyhvokul'turnykh kontseptiv (Do pytannya pro pidgotovku asotsiatyvnoho eksperymentu) / U. Marchuk // Naukovi zapysky. – Vypusk 75 (4). – Seriya: Filolohichni nauky (movoznavstvo); u 5 ch. – Kirovohrad: RVV KDPUI im. V. Vynnychenka, 2008. – S. 242–246
5. Pimenova M. V. Mova. Tekst. Dyskurs: Naukovyy al'manakh Stavropol's'koho viddilennya RALK / Pid red. prof. H. N. Manayenko. – Vypusk 5. – Stavropol': Vyd-vo PHLU, 2007. – S. 95
6. Rusaniv's'kyu V. M. Movna kul'tura svitu v etnokul'turniy paradyhmi / V. M. Rusaniv's'kyu // Movoznavstvo: Naukovo-teoretychny zhurnal. – 2004. – № 4. – S. 3–7
7. Selivanova O. O. Suchasna linyhvistyka: terminolohichna entsyklopediya / O. O. Selivanova. – Poltava: Dovkillya – K, 2006. – S. 256–259
8. Slovnyk ukraiyins'koyi movy: v 11 tomakh / [hol.red.kol. I. K. Bilodid]. – K.: Naukova dumka, 1970–1980. – T. 1–1970. – S. 735
9. Slovnyk ukraiyins'koyi movy: v 11 tomakh / [hol.red.kol. I. K. Bilodid]. – K.: Naukova dumka, 1970–1978. – T. 9–1970. – S. 98

10. Stepanov Yu. S. Konstany. Slovar' russkoy kul'tury. Opyt yssledovaniya. – M.: Shkola «Yazyky russkoy kul'tury», 1997. – 824 s.

11. Yatskevych O. O. Linyhvokul'turny kontsept «Volya»: dynamika smysloutvorenniya / O. O. Yatskevych // Mova i kul'tura. Vyp. 10. Tom II (102). – K., 2008. – S. 92–96

12. Yatskevych O. O. Modelyuvannya ukraiyins'koho kontseptu «Volya» // Filolohichni studiyi: [zbirnyk naukovykh prats' / za zah. red. prof. L. A. Lysychenko]. – Kh., 2009. – S. 99–109

13. Concise Oxford Thesaurus. – Oxford: OUP, 2002. – 975 p.

**Vasilenko O.**, candidate of psychological sciences, assistant professor of Foreign Languages, National Pedagogical University named after MP Drahomanov (Kyiv, Ukraine), v.oks2011@yandex.ua

**Semenyshyn O.**, student, Institute of Ukrainian and literary filology of the works of A. Malushko (Kyiv, Ukraine), danka1000@ukr.net,

#### Linyhvokulturni concepts of «freedom / freedom (liberty / freedom)

This article is intended to examine linguistic and cultural concepts liberty/freedom, features of their semantic filling in Ukrainian and English languages. The contextual analysis is based on generalization of many cases where the keywords are used for the sake of exposure of the characteristic features of the concept. In Ukrainian there is an association of concept liberty/freedom with the complete substitution of concept of freedom by a lexeme liberty, and in English the concept of liberty/freedom is the example of transformation of realization.

**Keywords:** conceptology, concept liberty/freedom, vectors of concept development.

**Vasilenko O. H.**, кандидат психологических наук, доцент кафедры иностранных языков, Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова (Украина, Киев), v.oks2011@yandex.ua

**Semenyshyn A. I.**, студентка, Институт украинской филологии и литературной творчести имени А. Малышко (Украина, Киев), danka1000@ukr.net,

#### Лингвокультурные концепты «воля / свобода» (liberty / freedom)

В статье рассмотрены лингвокультурные концепты воля/свобода, особенности их смыслового наполнения в украинском и английском языках. Контекстуальный анализ базируется на обобщении многих случаев, в которых употребляются ключевые слова с целью определения характерных черт концепта. Показано, что в украинском языке происходит объединение концепта воля/свобода с полным замещением понятия свобода лексемой воля, а в английском языке концепт liberty/freedom является примером трансформации осмысления.

**Ключевые слова:** концептология, концепт воля/свобода (liberty/freedom), векторы развития концепта.

\* \* \*

УДК 378.1

**Коннов О. Ф.**, кандидат філософських наук, доцент кафедри етики та естетики, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), a.f.konnov@gmail.com

#### НАВИЧКА ТВОРЧОСТІ Й ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ

Для того, щоб стати ефективним фахівцем, недостатньо просто накопичувати інформацію, навчаючись у виші. Зараз від спеціаліста вимагається вміння нестандартне використовувати отримані знання. Розвиток природних здібностей учнів у такому напрямку є однією з цілей естетичного виховання. Дана робота присвячена шляхам формування творчих навичок, творчого ставлення до будь-якої справи.

**Ключові слова:** естетичне виховання, творчість, прийоми естетичного виховання.

Потенціал навчального процесу не вичерпується репродуктивною трансляцією, передачею учням суто «академічної» інформації, передбаченої програмою. Проведений у класах, аудиторіях час містить багато можливостей для особистісного зростання. Якщо зазначеній обставині приділяти не достатньо уваги, це може вести (й веде) до того, що обрій випускників штучно замикається на вузькофахову, утилітарну сферу та примітивні, рутинні задоволення.

Сучасна освіта повинна надавати учням не тільки професійні, академічні знання, але й формувати характер («етос»), створювати умови для становлення зрілої особистості. У житті випускникам знадобиться не тільки суто фахова інформація, але й такі риси як наполегливість, сміливість, винахідливість, оригінальність та інші якості, що стосуються саме характеру. Можна сміливо стверджувати, що дуже часто саме вони, а не професійна вправність стають вирішальними у досягненні успіху. Невипадково сьогодні спостерігається зростання цікавості до феномену творчості [1, с. 23]. Вміння знайти оригінальне, несподіване рішення дуже високо цінується в сучасному світі. Нарешті, творчість безпосередньо торкається людської сутності, є одним з атрибутів власне людського буття. Отже, педагогу потрібно працювати на межі «професійного» та «гуманітарного». Дана робота присвячена розвитку навичок творчості, що є одним з головних завдань естетичного виховання.

Аналізуючи особу творця, процес та результати його діяльності, дослідники роблять наголос на різних аспектах творчості, розробляють різні підходи щодо її тлумачення. Творчість постає як основа порядку життя (А. Бергсон), як виправдання існування людини (М. Бердяєв); говорять про онтологію творчості (В. Конєв), про втрату суб'єкту творчості (Р. Барт) тощо. В даній статті йдеться про проблему креативності, розвиток творчого потенціалу особистості. Під таким кутом зору творчість розглядається, зокрема, в межах гуманістичної психології (К. Роджерс, А. Маслоу та інші).

Одним з головних завдань естетичної освіти є формування творчого ставлення як світоглядної настанови. Для досягнення успіху у цій справі необхідно позбутися стереотипів щодо «творчих й нетворчих» людей та професій. Поширеним є уявлення, згідно якому творчі люди – це обов'язково або кінозірки, або лауреати Нобелівської премії. Тільки вони живуть яскраво та повноцінно, а всі інші приречені на «сіру щоденщину». Проте, творчість не є прерогативою «креативних» професій. Творчий підхід не локалізований у мистецтві, чи винахідництві. Будь-які наші справи можуть бути не тільки корисними, але й виконаними нешаблонно. Не тільки суто художня творчість, але всі різновиди людської діяльності здатні викликати естетичні переживання. Можна збудувати, наприклад, літак, який буде справжнім «витвором мистецтва».

Ідеї такого гатунку висловлює, зокрема, А. Маслоу. У роботі «Творчість та самоактуалізація» психолог пише, що його уявлення про «творчість» та «естетику» змінилося після знайомства з особами, які самореалізуються. Представники «пересічних» професій, домогосподарки, медсестри, шевці цілком здатні бути не менш сміливими й талановитими, ніж художники, вчені, винахідники. Готування оригінальної страви в ідальні може бути більш творчим процесом, ніж створення посередньої картини.

По-друге, творчою може бути не тільки будь-яка діяльність, але й будь-яка людина. Здатність до створення нового не є генетичною. Так стверджує, зокрема Т. Сіліг, авторка книги «Розрив шаблону», яка багато років досліджувала інноваційне мислення у Стенфордському університеті. Творчість є такою ж самою навичкою, як гра на гітарі або скрипці. Вона доступна кожному, і ми можемо користуватися нею у повсякденному житті, роблячи його більш яскравим, цікавим та продуктивним.

Наше життя не визначене раз і назавжди фатальним чином. Ми щодня обираємо щось, приймаємо рішення, створюємо нові можливості. Ми будемо, винаходимо власне життя щодня.

Звісно, не можна заперечувати й того, що нам всім притаманні різні рівні обдарованості, що відображають такі поняття як «здатність», «талант» і «геній». Здатність – це спроможність, нахил до певної діяльності. Кожна людина для чогось здатна більше, для чогось – менше. Одні покликані бути вченими, інші – військовими, інші – педагогами. Якщо здатність розвивати, то переходимо на більш високу сходинку – талант. Талановита людина створює цінності, що отримують певне суспільне визнання.

Вершиною обдарованості є геній. Одна з головних ознак, що характеризує генія – обраність. Геній є не просто непересічним трудівником, але й покликаним до певного служіння обранцем, від чого він не може відмовитися. Тому дуже часто геніальність є обтяжливою, її носій сприймає свій дар як непомірний тягар. Краще було б просто жити у світі, а не дивувати його, говорив про це Генріх Ібсен.

Отже, якщо геній – це доля не багатьох, то талант у собі розвинути може кожний, ми цілком відповідальні за нього. Талант є результатом наших свідомих зусиль, всі без виключення спроможні підвищити свій рівень обдарованості. Розберемо деякі аспекти становлення творчої особистості, розвитку наших здатностей до рівня таланту.

Щоб отримати дійсно значущі результати, нам потрібне не тільки досконале володіння технікою, але й натхнення. Воно є настільки важливим, що Платон цінував його більше за технічну вправність. За його думкою, добрі поети складають прекрасні пісні не завдяки вмільості, а будучи натхненними й одержимими. Зрозуміло, натхнення необхідне представникам будь-якої професії, а не лише «працівникам культури», і не тільки у фаховій діяльності, але й у творенні життя взагалі.

Натхнення – це піднесення усіх сил, найвища зосередженість на предметі творчості. Творчий процес поглинає, примушує забувати про їжу та сон, робить людину одержимою. З одного боку натхнення є раптовим осяянням, що приходить як дар. Нібито якась зовнішня сила допомагає людині, надає їй енергію та насагу. Тут можна пригадати стародавній міф про муз, які дарували творче піднесення тільки обраним.

З іншого боку, помічено, що натхнення приходить як результат наполегливих свідомих зусиль. Воно не любить відвідувати ледачих (П. Чайковський) і є винагородою за каторжну працю (І. Репін).

Багато творчих людей має власну «техніку» входження у такий продуктивний стан. Альберт Ейнштейн ставав під прискавець, коли йому було потрібно вирішити складну проблему. Володимир Маяковський зазначав, що кращі ідеї йому приходять у трамваї. Іноді пошуки натхнення виглядають достатньо ексцентрично. Йоганнес Брамс, наприклад, чистив взуття без необхідності.

Потрібно заохочувати учнів самим створювати, шукати власні прийоми підвищення результативності. Ними не обов'язково повинні бути саме дивацтва. Гюстава Флобера надихав вид моря. Петро Чайковський розповідав, що зазвичай він просто сидів за фортепіано та перебирав клавіші, поки не прийде натхнення.



Підтримувати продуктивний режим роботи можна різними способами. Існує, наприклад, такий феномен як поліфазний сон, коли час сну розбивається на декілька періодів протягом доби. Можна спати, припустимо, 30 хвилин 4 рази на добу через кожні 6 годин. Така модель називається Dymaxion, її розробляв та практикував американський винахідник Річард Фуллер [3]. Незвичайний режим сну не тільки дає додатковий час для роботи, але й може створювати декілька «ранків», що не завадить тим, для кого ранок найбільш плідна частина доби.

Дизайнер Андре Адреев підтримує повсякденну продуктивність дотримуючись таких правил: ніколи не працювати над одним проектом більше, ніж 2–3 години, не присвячувати проектів цілий день (крім випадків, коли це конче необхідно), відключити e-mail та IM або перевіряти їх не частіше, ніж раз на годину [2].

З метою оптимізації можна впорядковувати й більш довгі проміжки часу. Інший дизайнер Ніколас Фелтон говорить, що його працездатність підвищується, коли кожен рік проживати за такою схемою: непарний рік присвячується подорожам і власним проектам, а парний – зароблянню грошей [4].

Варто поспостерігати за собою та провести різні «тестування й вимірювання» з метою дізнатися, який режим роботи є оптимальним саме для мене. Що саме допомагає залишатися винахідливим й бадьорим довгий час, і що перешкоджає цьому.

Інтенсивне просування не може продовжуватися необмежений час. Що робити, коли творчий процес зайшов у глухий кут? В цьому випадку також не завадить власна оригінальна система, яка допомагає подолати творчу кризу. Наприклад, музикант Брайан Іно записує для себе підказки на картках. Якщо вирішення певної задачі стає проблемою, Іно дістає у довільному порядку картки з пачки («колоди») та читає: «працюй з іншою швидкістю», «поверни це догори ногами», «лише частина, а не все» тощо. Такі поради наштовхують на думку та допомагають знайти вірне рішення.

Інші приклад. Фахівці студії графічного дизайну Міне радять запитати себе, «Чи дійсно я застряв?» Крім того, потрібно пам'ятати, що криза – це також щось нове та сприймати її як цікавий досвід [4].

Варто заохочувати студентів створювати власну систему, яка б дозволяла виходити з ситуацій, що уповільнюють творчий процес.

Щоб розвивати творчі здібності учнів, педагог може обирати існуючі прийоми й вправи для різних видів діяльності та використовувати їх з огляду на те, кого саме він виховує. Дуже широкий аспект сучасної культури, в якому яскраво проявлена естетична складова, пов'язаний з іміджем, цілеспрямовано сформованим образом, що викликає позитивне ставлення до його носія. Імідж складається з назви, слогану, логотипу, кольорів, стилю тощо. До перелічених компонентів висувається певні вимоги, порівняні з вимогами до їхніх аналогів у художньому творі. Так, гасло повинно бути стислим і легким для вимови та запам'ятовування, враховувати особливості цільової аудиторії, містити «емоційний заряд» тощо. Можна запропонувати учням творче завдання під назвою «власна справа», що стосується іміджу: придумати назву та гасло для якоїсь організації (комерційної фірми, політичної партії тощо), для свого майбутнього бізнесу, враховуючи зазначені правила.

Зробимо підсумки. Застосування подібних прийомів на заняттях з естетики в НПУ імені М. Драгоманова показало добрі результати. Можна окреслити такі напрямки для роботи на майбутнє: підготовка авторських спецкурсів з розвитку творчого мислення, прищеплення навички творчості як риси характеру, світоглядного принципу, якості особистості. Для спецкурсів потрібно розробляти оригінальні прийоми (такі як «власна справа»), заохочувати студентів створювати особисту творчу систему (пошуки натхнення, режим продуктивної роботи, вихід з кризового стану).

#### Список використаних джерел

1. Жукова О. А. Метафізика творчества / Ольга Жукова. – М.: Изд-во НОУ ВПО «СФГА», 2008. – 348 с.
2. Корнелл А. Двадцять п'ять способів подолати творчеський ступор [Електронний ресурс] / Алекс Корнелл // ADME – Режим доступа: <http://www.adme.ru/tvorchestvo-reklama/25-sposobov-preodoleet-tvorcheskiy-stupor-114805/>
3. Руссо М. Автомобиль архитектора Фуллера [Электронный ресурс] / Максим Руссо // Полит.ру. – Режим доступа: [http://polit.ru/article/2015/07/19/ps\\_dymaxion/](http://polit.ru/article/2015/07/19/ps_dymaxion/)
4. Сергеева И. Работа остановилась, вдохновение пропало, идей нет: 15 способов выйти из ступора [Электронный ресурс] / Ирина Сергеева // T&P – Режим доступа: <http://theoryandpractice.ru/posts/4287-tvorcheskiy-stupor-15-sposobov-nayti-vdokhnovenie>
5. Силиг Т. Разрыв шаблона. Как находить и воплощать прорывные идеи / Тина Силиг; [Пер. с англ. Иделии Айзятуповой]. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2015. – 208 с.

#### References

1. Zhukova O. A. Metafizika tvorchestva / Olga Zhukova. – M.: Izd-vo NOU VPO «SFGA», 2008. – 348 s.
2. Kornell A. Dvadsat pyat sposobov preodoleet tvorcheskiy stupor [Elektronnyy resurs] / Aleks Kornell // ADME – Rezhim dostupa: <http://www.adme.ru/tvorchestvo-reklama/25-sposobov-preodoleet-tvorcheskiy-stupor-114805/>
3. Russo M. Avtomobil arhitekora Fullera [Elektronnyy resurs] / Maksim Russo // Polit.ru. – Rezhim dostupa: [http://polit.ru/article/2015/07/19/ps\\_dymaxion/](http://polit.ru/article/2015/07/19/ps_dymaxion/)
4. Sergeeva I. Rabota ustanovilas, vdohnovenie propalo, idey net: 15 sposobov vyyiti iz stupora [Elektronnyy resurs] / Irina Sergeeva // T&P – Rezhim dostupa: <http://theoryandpractice.ru/posts/4287-tvorcheskiy-stupor-15-sposobov-nayti-vdokhnovenie>
5. Silig T. Razryiv shablona. Kak nahodit i voploschat proryivnye idei / Tina Silig; [Per. s angl. Ideliy Ayzyatulovoy]. – M.: Mann, Ivanov i Ferber, 2015. – 208 s.

**Konnov A. F.**, Candidate of Science in Philosophy (equal to PhD), associate professor of Ethics and Aesthetics Department, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), [a.f.konnov@gmail.com](mailto:a.f.konnov@gmail.com)

#### The creative skill and the aesthetic education

*In order to become an effective professional it is not enough just to collect information, studying at the university. Now the specialist should be able to use acquired knowledge in original way. One of aesthetic education goals is the improving of student's natural abilities in this area. The work is devoted to forming creative skills, creative approach to every case.*

**Keywords:** aesthetic education, creativity, techniques of aesthetic education.

**Коннов А. Ф.**, кандидат философских наук, доцент кафедры этики и эстетики, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), [a.f.konnov@gmail.com](mailto:a.f.konnov@gmail.com)

#### Навык творчества и эстетическое воспитание

*Для того, что бы стать эффективным специалистом, недостаточно просто накапливать информацию, обучаясь в вузе. Сейчас от профессионала требуется умение нестандартно использовать полученные знания. Развитие естественных задатков учеников в этом направлении является одной из главных целей эстетического воспитания. Данная статья посвящена путям формирования творческих навыков, творческого отношения к любому делу.*

**Ключевые слова:** эстетическое воспитание, творчество, приемы эстетического воспитания.

\* \* \*

УДК 1:81+316

**Лігус М. В.,**  
магістр, Київський національний університет  
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),  
maria-ligus@yandex.ru

### ПЕРФОРМАТИВНИЙ ПОВОРОТ У МУЗИЦІ (ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ)

*Музичне виконавство розглядається із позицій концепції культурної прагматики Джефрі Александера. Крізь призму історії виявляються передумови постання музичного виконавства в епоху Відродження та його трансформації у ХХ столітті. Значна увага приділяється аналізу взаємодіючих компонентів комунікативної тріади «композитор–виконавець–публіка», зміні соціальних ролей цих акторів у сучасному музичному житті. Автор визначає особливості сучасного музичного перформансу та специфіку його складових. Через аналіз історичних змін елементів музичного виконавства як соціального перформансу формується відповідний образ музики як соціального перформансу в різні історичні періоди. Автор звертається до аналізу сучасного європейського, зокрема, українського досвіду музичного виконавства, флешмобів та артмобів. Це дозволяє зробити висновок про якісно новий музичний перформанс, починаючи із ХХ століття.*

**Ключові слова:** культурна прагматика, перформанс, музика, *opus–музика*, музика *opus–posth*, актор, мізансцена, аудиторія, засоби символічного виробництва, соціальна влада, колективні уявлення, просьюмер, флешмоб.

Дослідження соціальних аспектів сучасного історико–культурного процесу нерозривно пов'язане з проблемою перформативної природи соціальності. Вивчення цієї проблеми дедалі набуває актуальності в суспільних науках, виходячи далеко за межі мистецтвознавчих дискусій у творчості Дж. Остіна, Дж. Батлера, Р. Шехнера, С. Діксона, Г. Блау. На межі ХХ – ХХІ ст. виникає чимала кількість теорій перформанса як теорій суспільства. Серед них – концепція культурної прагматики Дж. Александера, згідно з якою будь–який перформанс можна розглядати як соціальну подію [1, с. 32].

За словами Дж. Александера, дії є перформативними, якщо вони розуміються як такі, що сповіщають смисл аудиторії [7]. Відповідно, перформанс є подією, яка уможливує виявлення культурних смислів. На думку цього дослідника, кожний соціальний перформанс вирізняється наявністю шести елементів:

- колективних уявлень (*collective representations*);
- акторів (*actors*);
- аудиторії (*audience*);
- засобів символічного виробництва (*the means of symbolic production*);
- мізансцени (*mis–en–scene*);
- соціальної влади (*social power*).

Така структура перформанса дає змогу виявити його зв'язок із культурними практиками, до яких, зокрема, належить музичне виконавство. Ця сфера видається доволі показовою щодо прояву в ній ознак перформативної соціальності, оскільки за своєю природою музичне виконавство є соціальним феноменом, що передбачає наявність комунікативної тріади: автора, публіки та виконавця–медіатора. У зв'язку із цим є підстави звернутися до музичного виконавства як явища соціального перформанса. Таким чином, метою даної статті є розгляд музичного виконавства з позицій концепції культурної прагматики Дж. Александера, що дозволить виявити та проаналізувати структурні елементи музичного виконавства як соціального перформансу.

Осягаючи історію музичної культури, необхідно зауважити, що ознаки перформативності у виконавстві простежуються ще з часів епохи Відродження, тобто, з появою авторської музики, яка сприймалася як

універсальна мова почуттів, а сам музичний твір – як «висловлювання, що обов'язково має бути почутим і сприйнятим адресатом–сухачем» [4, с. 91]. Саме з цього часу музика перетворюється із простору відображення універсуму, своєрідного фону світу на повідомлення зі смислом, що передбачає аудиторію. На відміну від пануючої до Нового часу музики анонімної (*res facta*), яка базувалася на принципі бриколажа і мала суто прикладний характер, авторська музика створювала нову естетичну реальність, знаменуючи перехід зі сфери сакральної у світську.

У цей історичний період митець уперше усвідомлює себе автором, який створює і водночас, прагне залишити своє ім'я в історії. У цьому сенсі ключовою подією, що ознаменувала перехід до нової епохи, було винайдення І. Гутенбергом друкарського верстату (середина ХV ст.), яке сприяло тиражуванню мистецьких творів, зокрема, і музичних. Це, своєю чергою, уможливило розуміння твору як системи колективних уявлень (що, згідно з концепцією Дж. Александера, є одним із компонентів соціального перформанса, його сценарієм), адже саме музичний текст здатний фіксувати ті смисли, які композитор прагне сповістити аудиторії шляхом відтворення тексту. Невипадково, теоретик сучасного суспільства М. Маклюен називає цей історичний період «галактикою Гутенберга», акцентуючи вагомість тексту як здобутку епохи візуальності. Виходячи з цього, композиторська музика (*opus–музика*) є немислимою без нотного тексту: нотний текст є метою, контекст же – засобом створення музики.

Надалі у процесі еволюції музичної культури музичний твір поступово втрачає необхідність письмової фіксації. Це привело до того, що вже у ХХ ст., внаслідок переходу до «аудіо–візуальної галактики» [3] відбулася нівеляція ролі нотного тексту загалом, що, зокрема, зумовило виникнення так званої «музики *opus–posth*» [4]. Музика *opus–posth* приходиться на зміну *opus–музиці* і характеризується відмінним ставленням до партитури. Якщо *opus–музика* постає після винайдення книгодрукування і виняткове значення надає нотному тексту, то музика *opus–posth* характеризується зневажливим ставленням до твору–партитури і сприйняттям музики як простору, тексту без чітко визначеної структури.

У ХХ ст., згідно з В. Мартиновим, дискредитація нотного тексту, відбувається на фоні збільшення ролі контексту: «текст перестає бути предметом слухання, адже предметом слухання стає саме слухання... слухач тепер слухає не текст, що відтворюється, але своє власне слухання» [4, с. 126]. При цьому, потреба музикантів мати сценарій твору не зникає. Однак власне текстовий запис музичного твору стає більш схематичним.

Іншим значущим елементом соціального перформансу є *актор* – виконавець. Він кодує смисл повідомлення, використовуючи певну знакову систему, а також вітлює ідею і смисл повідомлення перед аудиторією. Акторами у музиці є виконавець музичного твору, композитор або ж виконавець і композитор в одній особі. На думку І. Бобовнікової, така сучасна тенденція об'єктивується у трансформації системи нотації: «від необхідності авторських роз'яснень, без яких виконання музичного твору є неможливим... – до зникнення нотного запису взагалі» [1, с. 132]. Виконавець реалізує право самостійно регламентувати своє виконання, не звертаючись до авторитету композитора.

У ХХ ст. роль актора–виконавця (*homo ludens*) значно зростає: він виходить на авансцену – стає співавтором, віддаляючи композитора від аудиторії. Власне, в середині ХХ ст. (1952) і було вперше вжито термін «перформанс» в академічній музиці: саме таке жанрове визначення дали творів–дійству «4'33» американського композитора Дж. Кейджа. Сутність цього твору полягає у тому, що музикант, сидячи за роялем рівно чотири хвилини і тридцять три секунди, не видобуває жодного звуку, розпалюючи таким чином фантазію публіки. Відтоді у практиці музичної композиції та виконавства відбувся перехід від традиційного мистецтва до перформативного. Як пише Мартинов, в академічній музиці загальна музична свідомість стає виконавською, адже виконавство перетворюється на центр музичного життя, посуваючи твір–*opus* на другий план: «твір перетворюється лише у привід інтерпретації виконавства» [4, с. 186].

Ще одним прикладом сучасного твору–інтерпретації є імпровізаційний цикл «*Aus den Sieben Tagen*» видатного німецького композитора ХХ ст. К. Штокхаузена. Характерною ознакою цього твору є відсутність будь–якого нотного тексту, і водночас – наявність віршованих настанов музикантам. Для творів, що передбачають колективне виконання, композитор не визначає необхідний склад ансамблю. Музиканти самі мали перебрати на себе роль співавторів та створити музичні твори, що базувалися б на принципах, які визначив К. Штокхаузен.

Яскравим свідченням поєднання виконавських і композиторських амбіцій і функцій в одній особі актора є творчість німецького електронного музиканта Я. Єлінека, яка, крім того, доводить, що сьогодні цифровий світ та інтернет стають простором народження нових технологій. Цей митець створює нові музичні композиції шляхом комбінування і комп'ютерної обробки вже створених: він бере фрагменти вже існуючих творів, унеможливаючи визначення первісного джерела. Таким чином, актор є тим посередником, який упродовж гри через музичний текст шляхом латентної комунікації із композитором намагається донести аудиторії закладені у творі смисли.

Отже, соціокультурні зміни Новітнього періоду історії зумовили нівелювання місця і ролі автора у просторі музики, і водночас, возвеличили особу виконавця, який фактично стає співавтором. Філософія постмодернізму, яка стверджується у цей час, проголошує «смерть автора» (Р. Барт), фіксуючи теоретично кінець епохи композиції. Однак цей кінець композиторської епохи не означає зникнення самої постаті композитора: у сфері музичної комунікації відбувається «втрата виключної компетентності автора, що на практиці виявляється через залучення усіх суб'єктів буття–у–музиці у процес «техне»–творіння, або, інакше кажучи, технологізацію взаємостосунків» [1, с. 132].

У сфері музичної комунікації відбувається лише втрата беззаперечної компетентності автора. Сучасний композитор, згідно з естетикою постмодернізму, стає «гостем твору». Він тимчасово долучається до процесу створення тексту, який ніколи не одержує завершеної форми. З огляду на це, творчі відносини автора й виконавця набувають рівноправно–конвенційного характеру, в результаті чого виникає тандем «автор–співавтор».

Зупинимось детальніше на такій необхідній складовій музичного перформанса як *аудиторія*. У ХХ ст. вчені й митці відзначають кризу принципу публічності, який

виявляється в ускладненні взаємовідносин автора і публіки у просторі академічної музики. З цього приводу композитор А. Шенберг стверджував, що публіка є першим ворогом для музики, виконавець, на думку А. Шенберга, завжди виконує музику для когось, а автор – прагне знайти свою аудиторію [4].

Однак, проблема публічності полягає не у відсутності публіки, а в якісній зміні сприйняття публікою академічної музики, зумовленої нерозумінням слухача атональної музики, мінімалізму, модифікації статусу композиції внаслідок руйнації принципу лінійності та партитури. Водночас, сучасний музичний перформанс все ж передбачає наявність слухачів.

Хоч, на перший погляд, здається, що прихильниками академічної музики є лише професіонали, але це не зовсім так. Сьогодні існують різні типи слухачів. Так, серед аудиторії концерту симфонічної музики можна зустріти як професійних музикантів і критиків, так і друзів та членів сім'ї композитора, а також, пересічних слухачів. Кожен із них по–різному сприймає музичне виконавство. До того ж, уся аудиторія тепер може виступати критиком, безпосередньо реагуючим на перформанс. Орієнтуючись на реакцію публіки, актори отримують можливість корегувати сценарій та шляхом імпровізацій змінювати мізансцену.

Окрім того, з появою нових соціальних медіа сучасна аудиторія отримує новий топос існування – віртуальний інтерактивний світ. Розвиток комп'ютерних технологій визначив базові трансформації традиційних форм комунікації – і перш за все за рахунок їх глобальної віртуалізації, розширення можливостей соціалізації, ускладнення механізмів формування ідентичності та конструювання моделей суб'єктивності, в результаті чого у простір віртуальних мереж переходять різні види професійної та соціокультурної діяльності. Ці процеси розширюють культурне поле життя, змінюють мислення та ієрархію пріоритетів. Ролі художника і публіки змішуються, мережеві способи трансляції інформації приходять на зміну традиційним просторово–часовим. Аудиторія в інтернет–просторі є дуже активною: слухачі комунікують, співпрацюють між собою та навіть створюють значну кількість аматорського контенту. Згідно з Дж. А. Вуд, цей новий тип авторів–споживачів, інколи означуваний як просьюмери, втілює сучасну демократичну культуру. Цей термін був запропонований Е. Тоффлером для позначення творця та споживача в одній особі (англ. *prosumer* = *producer* + *consumer*). Цифрова революція надала просьюмерам свободу взаємодії із медіа: «вони не лише обирають, що дивитися, читати, слухати або створювати, вони диктують коли, де, як та з ким вони це робитимуть» [10, с. 3].

У сучасному музичному житті широке розповсюдження має культура створення реміксів та перетлумачень. Вдалі ремікси та кавери часто отримують більшу популярність та стають більш успішними, ніж оригінальні твори. Особливо це стосується сфери електронної музики, що не потребує для свого створення багатьох музичних інструментів, професійного устаткування, студій звукозапису. Епоха інтернету подарувала аудиторії ще більше способів взаємодії із акторами. Тепер вона може не лише бути слухачем, але і брати участь у процесі фінансування, співпродусування, створення та розповсюдження творів. Тому просьюмерів можна розглядати як потужний

додатковий ресурс, що здатний привернути увагу більшої кількості слухачів, змінити та покращити існуючий продукт. Водночас внаслідок цього автор може втратити контроль над своїм твором. Діяльність просьюмерів може призвести до викривлення чи розмивання задуму автора.

Трансформація соціальних ролей композитора, виконавця й публіки, а також, можливість розгортання перформанса у віртуальному режимі, зумовили специфіку реалізації музичного перформанса – його *мізансцену*. Цей необхідний компонент системи музики як соціального перформанса означає практику виконання, стиль виконання загалом та режисуру певного перформанса. Зокрема, практика виконання залежить від характеру виступу, типу слухачів та реакції публіки упродовж виступу. Наприклад, музичні перформанси у концертній залі доволі відрізняються від концертів на камерній сцені чи то в парку, адже сценографія кожного з трьох перформансів відповідає різним цілям, орієнтуючись на різну аудиторію.

Відвідуючи концерт, слухачі традиційно переймають певний тип соціальних ролей, через які вони долучаються до соціально-художнього життя, у якому «я» переходить у «ми». Намір відвідати концерт посилюється бажанням долучитися до спільного емоційного поля художньої комунікації, а також до соціального поля комунікації (до початку концерту, частково під час його реалізації, в антаркті та після концерту). Художня комунікація трансформується, таким чином, у соціальну, що і є одним із основних завдань мистецтва.

Сьогодні з появою нових соціальних медіа та віртуальної аудиторії актор не завжди має можливість взаємодіяти із публікою безпосередньо, сприймаючи її реакції та корегуючи відповідно до цього свій перформанс. У сучасних умовах із можливістю перенесення художньої комунікації актора і аудиторії у площину віртуального, комунікативні засади музики змінюються. При цьому, можливість діалогу слухача та виконавця не втрачається. Однак цей діалог у процесі виконання твору існує як одна лінія серед численних інших відповідно до усіх інших слухачів, а не як спільне поле, у якому перебуває аудиторія під час концерту, об'єднана участю в одній спільній події.

Виконання ж поставленого завдання перформанса – трансляції смислів – забезпечується *соціальною владою*, під якою розуміються особливості статусної стратифікації, що впливають на музичну культуру. Ці особливості виявляються через визначення репутації виконавця, а також, політичних та економічних умов музичного виробництва. У системі елементів перформанса соціальна влада демонструє єдність усіх складових соціального перформанса.

Соціальна влада тісно пов'язана з поняттям символічного капіталу. Йдеться про репутацію виконавця, створену його талантом та новими соціальними медіа. Водночас, підтримка з боку держави або спонсорів також впливає на соціальну ефективність музичного перформанса. На думку Л. Мак-Кормік, поняття соціальної влади включає в себе, також, «особливості економічної нерівності й політики держави, які можуть як сприяти творчості, так і перешкоджати їй» [8]. Так, доступ до засобів музичного виконавства є обмеженим економічно, адже не кожна людина може дозволити собі купити дорогий музичний інструмент.

Дія соціальної влади проявляється і у фінансовій підтримці музичної діяльності з боку держави. Це видається особливо необхідним у перехідні етапи розвитку суспільства. Експерти відзначають, що держава має компенсувати радикальність переходу від одного етапу до іншого: з «галактики Гутенберга» до інформосфери. З цього приводу Дж. Ласіка пише про необхідність прийняття державою певних законодавчих рішень: «у цифрову еру необхідні нові закони: не скринька безкоштовних льодяників від інтернет-піратів, а розумна політика і моделі бізнесу, які заохочують творчих особистостей і передбачають повагу до них, а не вбивають живі виміри у цифровій культурі» [2, с. 22].

Усупереч думці А. Шенберга, сучасний композитор продовжує спроби завоювання своєї публіки, адже створений композитором твір є у будь-якому випадку його посланням аудиторії (існуючій чи уявній) [5]. Так, кожен автор, бажаючи бути почутим і оціненим, свідомо або несвідомо орієнтується у своїй творчості на тих чи інших слухачів, навіть гіпотетичних, як у випадку І. Стравінського. Цей видатний російський композитор стверджував, що пише музику для себе, а також, для гіпотетично іншої особи. Це твердження не суперечить ідеї про те, що кожна музика і кожен композитор завжди шукають свою аудиторію. Тож автор, який не прагне визнання, навіть сьогодні, у часи розчарування рівнем музичного сприйняття слухачів, є рідкісним явищем. Тож, для привернення уваги публіки він потребує *засобів символічного виробництва*.

Найголовнішим засобом постає музичний інструмент або голос. Окрім того, можна також виокремити місце зустрічі виконавця та аудиторії, зовнішній вигляд виконавця. Сьогодні із появою альтернатив у способах фіксації і передачі музичної інформації місцем зустрічі виконавця та слухача не обов'язково має бути концертна зала. Музика за допомогою будь-якого медійного засобу звучить і доходить до багатомільйонної публіки, яка розпадається на різні мікрогрупи, що об'єднують окремих індивідуумів. Так, можна бути віртуальним відвідувачем концерту у режимі online, або слухати музику в аудіозапису чи по радіо. Тому загалом це немає жодного значення, адже у будь-якому випадку створюється ефект одночасності, відчуття «творення музики разом» [9] у виконавця та аудиторії.

Згідно з Л. Мак-Кормік, до засобів символічного виробництва належать якість музичного інструмента, яскравість звучання, багатоманіття тону. Успішна комунікація виконавця та аудиторії залежить також від стилю виконання, навичок і майстерності музиканта, що виявляються, зокрема, в артикуляції, інтонації, аплікатурі та темпі. Саме ці вміння дають можливість актору донести до аудиторії без викривлень смисл сценарію музичного перформанса [8].

Таким чином, сучасне музичне виконавство як соціальний перформанс трансформується у музично-театральне дійство. Це дійство передбачає новий тип аудиторії, яка готова сприймати гру та креативність виконавця-співавтора нового твору. Невипадково, характерною ознакою сучасного музичного виконавства (і навіть академічного!) є пошук різноманітних експериментів із мізансценою, символічними засобами, що допомагає зосередженню уваги аудиторії. Музичний твір, при цьому, зазнає кардинальних трансформацій:

може змінювати тональність, втрачати або отримувати нові частини. Так, яскравим прикладом перформатизації музичного виконавства у ХХ ст. є творчість данського піаніста, диригента й комедіанта Віктора Борге. У 1946 році він організував власне музичне шоу *The Victor Borge Show* на американському телебаченні. Граючи на фортепіано, він замінював ноти, переходив від одного твору до іншого, творячи перформанс разом із аудиторією, яка була безпосередньо залучена до діалогу з виконавцем.

Окрім того, академічні виконавці все частіше використовують практику флешмобів. В. Якубіна, зокрема, визначає поняття флешмобу як «різновид симулятивних спільностей, породження й симптом мережевого устрою нинішнього суспільства» [6], які реалізуються у спільній дії. Один із яскравих прикладів музичного флешмобу відбувся у травні 2011 року. Його здійснили музиканти симфонічного оркестру Копенгагена. На Центральному вокзалі столиці Данії вони виконали «Болеро» М. Равеля. Означений флешмоб належить до різновиду арт-мобу, який відрізняється від класичного флешмобу об'язково наявністю режисера, сценариста, а також передбачає необхідність попередньої репетиції.

Практика проведення арт-мобів стала доволі популярним і дієвим засобом впливу в житті сучасного українського суспільства. Так, під час Революції Гідності (2013–2014) масове виконання Державного Гімну України на Майдані Незалежності стало потужним стимулом патріотичного єднання усього українського народу. Ще одним яскравим прикладом арт-мобу відбувся 30 березня 2014 року в різних містах України: Києві, Львові, Одесі, Харкові, Донецьку та Дніпропетровську. Симфонічні оркестри цих міст одночасно виконали гімн Європи, демонструючи тим самим євроінтеграційні прагнення української держави.

Отже, починаючи із середини ХХ ст., музичне виконавство виходить на новий рівень, на якому розширюються межі свободи творчості, інтерпретації та артистизму. У ньому все більше акумулюються ознаки перформансу, що дає змогу виконавцям більше впливати на публіку через розширення меж та засобів творчості, а також стверджувати свої позиції на ринку мистецтва.

#### Список використаних джерел

1. Бобовникова І. А. Композитор – слухатель: технологизация взаимоотношений / И. А. Бобовникова // Культура народов Причерноморья. – 2007. – №106. – С.130–133.
2. Ласика Дж. Д. Даркнет: Война Голливуда против цифровой революции / Дж. Д. Ласика. – Екатеринбург: Ультра. Культура, 2006. – 407 с.
3. Мак–Люэн М. Галактика Гутенберга: Сотворение человека печатной культуры / М. Мак–Люэн. – К.: Ника–Центр, 2003. – 432 с.
4. Мартынов В. И. Зона opus posth, или Рождение новой реальности / В. И. Мартынов. – М.: «Классика–XXI», 2005. – 288 с.
5. Сохор А. Н. Социология и музыкальная культура / А. Н. Сохор. – М.: Издательство: Советский композитор, 1975. – 202 с.
6. Якубіна В. Л. Основні тенденції концептуалізації феномену мас в сучасній філософії: автореф. дис. ... канд. філос. наук. 09.00.03 / Якубіна В. Л.; Київ: Б.в., 2008. – 20 с.
7. Alexander J. C. Cultural pragmatics: social performance between ritual and strategy / J. C. Alexander // Sociological theory. – 2004. – Vol.22, №4. – P.527–573.
8. McCormick L. Music as Social Performance / L. McCormick // Myth, Meaning, and Performance: Toward a New Cultural Sociology of the Arts / ed. By R. Eyerman and L. McCormick. – Boulder: ParadigmPublishers, 2006. – P.121–144.
9. Schuetz A. Making music together: a study in social relationship / A. Schuetz // Social Research. – 1951. – Vol.18, №1. – P.76–97.

10. Wood J. The Darknet: A Digital Copyright Revolution [Електронний ресурс] / J. Wood // Richmond Journal of Law & Technology. – 2010. – №14. – Режим доступу: <http://jolt.richmond.edu/v16i4/article14.pdf>.

#### References

1. Bobovnikova I. A. Kompozitor – slushatel: tehnologizatsiya vzaimootnosheniy / I. A. Bobovnikova // Kultura narodov Prichernomorya. – 2007. – №106. – S.130–133.
2. Lasika Dzh. D. Darknet: Voyna Hollyvuda protiv tsyfrovoy revolyutsyy / Dzh. D. Lasyka. – Ekaterynburh: Ultra.Kultura, 2006. – 407 s.
3. McLuhan M. Galaktika Gutenberga: Sotvorenie cheloveka pechatnoy kultury / M. Mak–Luhan. – K.: Nika–Tsentr, 2003. – 432 s.
4. Martynov V. I. Zona opus posth, ili Rozhdenie novoy realnosti / V. I. Martynov. – M.: «Klassika–XXI», 2005. – 288 s.
5. Sohor A. N. Sotsiologiya i muzykalnaya kultura / A. N. Sohor. – M.: Izdatelstvo: Sovetskiy kompozitor, 1975. – 202 s.
6. Yakubina V. L. Osnovni tendentsiyi kontseptualizatsiyi fenomenu mas v suchasniy filosofiyi: avtoref. dys. ... kand. filos. nauk. 09.00.03 / Yakubina V. L.; Kyiv: B.v., 2008. – 20 s.
7. Alexander J. C. Cultural pragmatics: social performance between ritual and strategy / J. C. Alexander // Sociological theory. – 2004. – Vol.22, №4. – P.527–573.
8. McCormick L. Music as Social Performance / L. McCormick // Myth, Meaning, and Performance: Toward a New Cultural Sociology of the Arts / ed. By R. Eyerman and L. McCormick. – Boulder: ParadigmPublishers, 2006. – P.121–144.
9. Schuetz A. Making music together: a study in social relationship / A. Schuetz // Social Research. – 1951. – Vol.18, №1. – P.76–97.
10. Wood J. The Darknet: A Digital Copyright Revolution [Elektronnyy resurs] / J. Wood // Richmond Journal of Law & Technology. – 2010. – №14. – Rezhym dostupu: <http://jolt.richmond.edu/v16i4/article14.pdf>.

**Lihus M. V.**, master, Kyiv National University Shevchenko (Ukraine, Kyiv), [maria-ligus@yandex.ru](mailto:maria-ligus@yandex.ru)

#### The performative turn in music (philosophic analysis)

The article deals with the investigation of music performance from the perspective of cultural pragmatics of Jeffrey C. Alexander. The premises of music performance origination in the Renaissance and its transformation in XX century are revealed through the prism of history. Much attention is paid to the analysis of the relationships between the components inside of the communication triad «composer–performer–audience», the change of social roles of these actors in modern music life. Through the examination of the historical changes of the elements of music performance as social performance the certain image of music as social performance in different historical periods is formed. The author refers to the analysis of modern European and especially Ukrainian experience of musical performance, flash mobs and art mobs. The author draws the conclusion about qualitatively new musical performance starting with XX century.

**Keywords:** cultural pragmatics, performance, music, opus–music, music opus–posth, actor, mis–en–scene, audience, the means of symbolic production, social power, collective representations, prosumer, flash mob.

**Лигус М. В.**, магістр, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), [maria-ligus@yandex.ru](mailto:maria-ligus@yandex.ru)

#### Перформативный поворот в музыке (философский анализ)

Музыкальное исполнительство рассматривается с позиций концепции культурной прагматики Джеффри Александера. Сквозь призму истории выявляются предпосылки возникновения исполнительства в эпоху Возрождения и его трансформации в ХХ веке. Значительное внимание уделяется анализу взаимоотношений компонентов коммуникативной триады «композитор–исполнитель–публика», изменению социальных ролей этих акторов в современной музыкальной жизни. Автор определяет особенности современного музыкального перформанса, а также специфику его составляющих элементов. С помощью анализа исторических изменений компонентов музыкального исполнительства как социального перформанса формируется соответствующий образ музыки как социального перформанса в разные исторические эпохи. Автор обращается к анализу современного европейского, в частности, украинского опыта музыкального исполнительства, флешмобов и арт-мобов. Автор делает вывод про возникновение качественно нового музыкального перформанса, начиная с ХХ века.

**Ключевые слова:** культурная прагматика, перформанс, музыка, opus–музыка, музыка opus–posth, актер, мизансцена, аудитория, средства символического производства, социальная власть, коллективные представления, просьюмер, флешмоб.

\* \* \*

УДК 930.85:378:159.923.5(045/046)

**Богданова Н. Г.**,  
доктор філософських наук, доцент кафедри  
загальноінженерних дисциплін, професор  
кафедри охорони праці та екологічної безпеки,  
Навчально-науковий професійно-педагогічний  
інститут Української інженерно-педагогічної академії  
(Україна, Слов'янськ), bogdanovang@ukr.net

### САМОПЛАНУВАННЯ ПРОЦЕСУ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ЖИТТЄВОТВОРЧОСТІ ОСОБИСТОСТІ

*Висвітлено, що необхідним інтегративним елементом життєтворчої активності поряд з соціальним плануванням виступає самопланування. Метою статті є аналіз системно-планової діяльності людини щодо стратегічного впорядкування всієї множини і різноманіття факторів, які, з одного боку, визначають життєтворчі потенції особистості, а з іншого – знаходяться під безпосереднім впливом особистісної творчості. Головним методологічним інструментарієм дослідження є фундаментальні основи наукового аналізу, зокрема: діалектичний, герменевтичний, порівняльний, структурно-функціональний та інші методи. Зроблено висновок про те, що самопланування становлення і розвитку культури життєтворчості особистості – це складно-структурований і цілісно-спрямований процес, що поєднує в собі різномірневу соціальну та індивідуальну мотивації, смисловий і ціннісний чинники встановлення життєвих цілей і методів їх досягнення. Перспективним напрямом у цій важливій темі є дослідження проблеми реалізації творчого потенціалу особистості.*

**Ключові слова:** життєтворчість, самопланування, діяльність, особистість, цілепокладання, самореалізація, розвиток, культура, потенціал, самоздійснення.

Актуальність дослідження самопланування процесу розвитку культури життєтворчості особистості обумовлена проблемами практики і насамперед утвердження людини як особистості у складних і суперечливих економічних, політичних і соціокультурних реаліях сьогодення. Надмірна різноманітність та строкатість інформаційного світу призводить до того, що людина виявляється нездатною чітко визначитись із життєво важливими цілями і пріоритетами, намагаючись охопити безліч можливостей та благ, що транслуються і популяризуються зовнішнім соціально-знаковим середовищем.

Важливість проблеми індивідуального планування культури життєтворчості особистості, надання такому плануванню системно-цільового, стратегічного характеру полягає у тому, що вона має прикладний характер, який проявляється у розвитку соціокультурних, психологічних, навчальних і виховних, світоглядно формуючих практик створення та корекції умов особистісної самореалізації людини, яка належить до будь-якої вікової чи соціальної групи.

Проблему самопланування процесу розвитку культури життєтворчості особистості досліджують багато вітчизняних та зарубіжних науковців. Методологічними засадами дослідження на філософському рівні є фундаментальні положення антропологічного підходу до феномену самореалізації людини (В. Андрущенко, В. Асмус, І. Бичко, Л. Коган, О. Лосєв, А. Маслоу, В. Муляр та ін.). На загальнонауковому рівні методології не менш важливими є ідеї представників гуманістичної психології про самореалізацію як одну з найвищих потреб людини (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл та інші). Актуальність вищезазначеної проблеми є безперечною, але вона залишається недостатньо розкритою. Незважаючи на досить об'ємний пласт літератури, означена проблематика все ще не має остаточно визначених контурів.

Тому метою статті є аналіз системно-планової діяльності людини щодо стратегічного впорядкування всієї множини і різноманіття факторів, які, з одного боку,

визначають життєтворчі потенції особистості, а з іншого – знаходяться під безпосереднім впливом особистісної творчості.

Життєтворчість як феномен культурної творчості особистості виникає і ефективно впливає на життєдіяльність людини саме завдяки свідомому плануванню життєвих цілей на основі ключових світоглядних установок, цінностей і мотивацій. Особистісні смисли, що впливають на самоствердження і самореалізацію людини, потребують постійного, систематичного, цілепокладального впливу, який здійснюється на основі системного, стратегічного життєусвідомлення процесуальної природи власного самоздійснення.

Розглядаючи структурні характеристики культури життєтворчості особистості, ми можемо побачити, наскільки важливу роль в структурі даного феномену відіграє саме системно-стратегічне особистісне самопланування. Воно, по суті, є смисловим, свідомим єднаним ланцюжком між мотиваційно-ціннісною, психологічно-формуючою сферою і цілепокладальною спрямованістю людського життя, що забезпечує виявлення в життєвій стратегії базисних особистісно-індивідуальних характеристик, сформованих в межах певної соціокультурної реальності та із врахуванням специфіки цивілізаційно-історичного середовища.

Самопланування має спільні і відмінні риси із соціальним плануванням. Спільність полягає в тому, що цей процес повинен враховувати об'єктивні реалії оточуючого людини середовища, соціокультурні умови життя, а також свідоме самопланування, як і планування соціальне, повинне мати системний, неперервний характер, що забезпечує ефективність і цілісність цілепокладання. Різниця ж полягає в тому, що, на відміну від соціального планування, самопланування не має наукового, чітко теоретичного характеру і може здійснюватися на основі світоглядно-ціннісних переконань людини, її емоційних переживань, екзистенціальних станів.

Отже, специфіка самопланування, становлення та розвитку культури життєтворчості особистості полягає у множинності мотивацій і чинників, що впливають на цей процес. Необхідність самореалізації в умовах існуючої зовні, тяжіючої соціальної реальності, вимагає від людини прояву і звільнення значної особистісної енергії з метою гармонізації, синхронізації та світоглядно-ціннісного об'єднання внутрішньо-духовного і зовнішньо-соціального світів. Саме така необхідність призводить до того, що культура життєтворчості особистості у своїй активно-творчій природі може формуватися лише за умови системно-стратегічного самопланування, вольового особистісного цілепокладання. Підкріпленій або заснований на свідомому ставленні до конкретних соціокультурних реалій, а також реалізований за рахунок значних енергетично-вольових зусиль, життєвий план перетворюється зрештою на саме життя, на процес творчої самореалізації, на становлення в якості історичного, соціального, культурного суб'єкта перетворення світу і суспільства.

Теоретичного визначення і фіксації вимагає насамперед цілепокладальний характер системно-стратегічної рефлексії щодо формування культури життєтворчості особистості.

Фундаментальність моменту цілепокладання визначає подальший процес особистісної самореалізації. Як і не були мотиви, що впливають на формування стратегічних

життєвих цілей, саме системно–стратегічна телеологічна визначеність особистісної сфери дозволяє людині розпочати процес свідомої самореалізації. Культура ж життєтворчості особистості є таким духовно–практичним феноменом, в якому в найзагальніших рисах як раз і фіксуються базисні смисли і цінності, що перетворюють життєдіяльність людини на цілеспрямований рух реалізації телеологічного покликання.

Людина є істотою з необхідним елементом цілеспрямованості; її телеологія передбачає в кожній її дії прагнення до реалізації себе в якості основної цілі. І саме від того, чи ця ціль є результатом спрямованої, свідомої, самопланувальної діяльності, або ж вона формується в хаотичному, споживацькому режимі, залежить характер культури життєтворчості особистості, а також її енергетично–вольові, тобто самореалізаційні потенції.

Важливою в цьому процесі є системно–стратегічна робота з вибудовування особистісної ієрархії світоглядних, життєво–визначальних цінностей, які, у свою чергу, формують основні смислові й аксіологічні структури, що є підґрунтям активної життєтворчої позиції особистості. Така аксіологічна ієрархія дозволяє, з одного боку, привносити цінності суспільства в світоглядну структуру особистості, а з іншого – на основі енергетично–вольового самоздійснення включати власні смислові пріоритети в соціокультурну структуру цивілізації. «При визначенні стратегічної концепції своєї поведінки, включаючи відношення до соціальних норм, особистість спирається на ієрархізовану систему особистісних ціннісних орієнтацій, що, в свою чергу, впливає на мотивацію поведінки, вибір цілей і нормативних або анормативних засобів їх досягнення. Таким чином ціннісні орієнтації, потреби і цілі особистості визначають її поведінку, тобто формують життєву стратегію особистості» [1, с. 52]. В свою чергу, усвідомлена, системно сформована особистісна стратегія дозволяє людині на будь–якому віковому етапі життя коректувати, змінювати, творчо трансформувати свої життєві цілі і пріоритети, тим самим не дозволяючи догматизувати особистісну аксіологічну сферу, перетворюючи своє життя на екзистенціально–волевостверджувальний рух, основною метою якого є не якісь зовнішні орієнтири, а саме постійне формування і становлення культури життєтворчості в якості неперервної самоідентифікації, самостворення і самореалізації.

Враховуючи вище зазначене, для розуміння потенціалу самопланування особистості необхідно також чітко усвідомлювати, що завжди головною метою життєвої стратегії людини є самопрояв і самореалізація, які досягаються у вигляді становлення духовно–антропологічної цілісності, яка, в свою чергу, на основі екзистенціально–вольової процесуальності людського буття є підґрунтям для подальшого творення і розгортання системно–цільової природи культури життєтворчості особистості.

«Абсолютно узгоджена взаємодія всіх антропологічних процесів у відкритій для сприйняття навколишнього світу людині здатна викликати антропологічну трансформацію холистичного характеру, зміну способу її мислення і сприйняття навколишнього світу. Досягнення антропологічної цілісності є основним завданням людини в її прагненнях до духовної досконалості» [2, с. 67]. При чому, духовна досконалість не може означати духовної чи життєвої замкнутості, здійсненості. Навпаки, досягнення певного рівня духовної цілісності і енергетично–ціннісної

цілеспрямованості дозволяє людині розвивати й надалі свій потенціал самопланування, адже цей процес не може бути замкнутий у певних часових або вікових рамках у зв'язку з тим, що людська буттєвість визначається антропологічною ентелехією екзистенціального характеру, яка є втіленням свободи самореалізації у певних соціокультурних умовах.

Свобода самореалізації як ключовий інтегруючий і систематизуючий елемент культури життєтворчості особистості є необхідною умовою ефективного системно–стратегічного самопланування.

Самоусвідомлення починається саме з розуміння своєї здатності до свободи вибудовування та реалізації особистісних життєвих стратегій як щодо реалізації індивідуальних прагнень і переконань, так і щодо реакції на зовнішньо–соціальні подразники та трансформації зовнішнього соціокультурного середовища.

«Самореалізація особистості проявляється зовнішнє як самоконстатування особистістю свого життєвого шляху, у якому проявляються сутнісні її сили. Тому самореалізуватися особистість може не тільки соціально–позитивно–активно, а й соціально–нейтрально і соціально–негативно» [3, с. 8]. Саме можливість вільного вибору, екзистенціальна закинутість у певну соціокультурну та історично–цивілізаційну реальність, індивідуальна залежність від соціального планування призводять до того, що життєтворча стратегія особистості може носити соціально–руйнівний характер. Найефективнішим методом запобігання цьому, з нашої точки зору, є свідомий гармонійний, синхронізуючий підхід у діяльності суб'єктів соціального планування та особистісного життєтворчого стратегічного самопланування.

В цьому контексті свідоме, духовно–вольове самопланування становлення та розвитку культури життєтворчості особистості набуває ще й соціалізаційно–адаптивного значення, тобто самостійне вибудовування особистісної ціннісної ієрархії на раціональній і, водночас, вольовій основі із врахуванням загальноприйнятих архетипічних і позитивно–стереотипних соціальних аксіологічних структур веде, зазвичай, не до протистояння в системі «Особистість – Суспільство», а до взаємокоординації і співтворчості.

«Розвинутий емоційно–вольовий компонент усвідомленого відношення особистості до власної життєвої стратегії свідчить про те, що процес усвідомленого самовідношення перетворився на базовий компонент особистісної культури, а не просто бажання. Його прояв характеризується тим, що особистість вільна від негативних стереотипів та переконань, прагне до ціннісної взаємодії з оточуючим світом, яка ґрунтується на відкритих позитивних емоціях та почуттях, на глибокому та щирому співпереживанні, емпатії» [4, с. 51]. Екзистенціально–комунікативна сутність самопланування якраз і полягає в тому, що воно несе в собі потенціал абсолютної відповідальності особистості за вибудовувану життєву стратегію, а також за інструменти і засоби її системно–цільового впровадження та корекції. Така відповідальність дозволяє людині в повній мірі відчути власну активну суб'єктивність як в процесі особистісної самоідентифікації і самореалізації, так і на рівні соціокультурної та історично–цивілізаційної дії.

Таким чином, самопланування становлення та розвитку культури життєтворчості особистості

телеологічно концентрується не лише на побудованні внутрішньо-особистісної аксіологічної ієрархії, але й на активну реакцію на зовнішні соціальні реалії, що зумовлює соціалізаційну актуалізацію особистості, а також розвиток адаптаційних потенцій людини як суб'єкта соціокультурної творчості.

«В основі розвитку усвідомленого ставлення особистості до власного життя лежить особистісна активність самосвідомої людини, її духовна й практична діяльність самоздійснення. Але ця особистісна активність не є ізольованою діяльністю людини, вона відбувається всередині соціально значимої діяльності» [4, с. 51]. Отже, соціальні значення, символи, архетипи і стереотипи, знаково-інформаційні реальності є необхідними передумовами для повноцінної самопланувальної діяльності особистості, адже саме в зовнішньому соціальному середовищі буде здійснюватися результативне та констатуюче підсумування вдалого чи невдалого побудовування і реалізації системно-цільової, стратегічної моделі людської життєдіяльності, на основі чого можна робити висновки про її цілісність, ефективність, доцільність і цілеспрямованість. В залежності від згаданих характеристик і параметрів культура життєтворчості особистості в контексті свого самопланування набуває різних сутнісних проявів. Особисті події в житті людини, зовнішні соціальні чинники, поруч з духовно-вольовими, емоційними і раціональними зусиллями самої особистості визначають, яку стратегію самостановлення і самореалізації вибере людина, якими методами та з якою мірою інтенсивності буде її реалізовувати.

Стратегію життя особистості можна, зокрема, класифікувати згідно з специфікою вирішення життєвих задач: «Перший тип – пристосувальна стратегія життя – направлена на зміну своєї особистості, виходячи із зовнішніх викликів соціального середовища. Під впливом такої стратегії життя може бути інфантильне відношення до життя, коли людина боїться брати на себе відповідальність. Або іншою формою прояву даного типу є конформізм. Другий тип – діяльна стратегія життя – орієнтована на зміну зовнішнього середовища згідно з сенсом життя та цінностей особистості, що відбивається в стратегії боротьби за перебудову суспільства або перебудову відносин між людьми» [5, с. 14].

Культура життєтворчості особистості є саме тим поняттям, в якому відображається мотиваційна, реалізаційна та результативна сфера того чи іншого типу системно-стратегічного планування життя особистості. Інтенсивна життєтворча активність сприяє створенню і розвитку високопродуктивної, в духовному та матеріальному плані, особистості, з іншого боку – пасивно-пристосувальна життєва позиція породжує такий тип життєтворчої реалізації, який якнайменше призводить до реальної самоідентифікації і самоздійснення людини.

Подолання пасивно-споживацької життєвої позиції можливе лише на основі особистісних вольових зусиль, адже зовнішнє соціальне середовище може лише сприяти чи заважати самотворчому розвитку людини, але не здатне забезпечити його без активного системно-цільового самопланування. Тим більше, що сучасна інформаційно-знакова цивілізація всіляко сприяє споживацьким настроям, на особистість покладається сьогодні велика відповідальність самоздійснення і самореалізації в

несприятливих для цього соціокультурних умовах. «Сьогодні людина не формується, засвоюючи те, що йде їй назустріч з традицій її світу. Віддаючись лише цьому, вона стає розсіяною. Людина залежить від себе як одинокої в новому смислі: вона повинна сама допомогти собі, якщо вже вона не вільна через засвоєння всепроникливої субстанції, а вільна в пустоті ніщо. Якщо трансценденція ховається, людина може прийти до неї лише через саму себе» [6, с. 377]. В цьому полягає сутність духовно-вольового характеру культури життєтворчості особистості, а також єдино можливий свідомий тип самопланування. Феноменологічне і аксіологічне трансцендування людини може відбуватися лише на шляху звільнення духовної енергії та її систематичного і цілісного свідомого впорядкування в суспільно-сприйнятливих формах та соціокультурних явищах. Самоздійснення в якості культурного і цивілізаційного суб'єкта стає можливим лише у процесі перетворення дійсності, її впорядкуванні на основі особистісних ідеалів.

Системно-цільове, стратегічне самопланування становлення та розвитку культури життєтворчості особистості має на меті трансформувати все різноманіття зовнішніх мотивацій та ціннісних установок в певну цілепокладальну цілісність, яка дає людині міцне підґрунтя для самореалізаційної життєдіяльності. Проектування власної життєдіяльності у будь-якому віці й на різні проміжки часу вимагає від людини як особистісної відвертості, так і реальної оцінки соціокультурних та історично-цивілізаційних умов. Розуміння і усвідомлення власних енергетичних можливостей дає змогу встановлювати відповідні й відповідальні життєві цілі, а також ефективно їх досягати, тим самим досягаючи принаймні стану особистісного задоволення чи, навіть, щастя. «Життєве творче проектування пов'язане з відкриттям себе для себе, творчим осмисленням особистісних ресурсів, використанням соціальних можливостей» [7, с. 63]. Таким чином, особистісне самопланування разом із інноваційно-гуманістичними формами соціального планування складають комплекс необхідних умов формування і розвитку культури життєтворчості особистості. Цей комплекс є складним, полісистемним утворенням, в якому переплітається велика кількість соціальних і особистісних, матеріальних і духовних, інформаційно-знакових і духовно-енергетичних чинників, але його цілепокладальна, телеологічна функція обов'язково містить в собі самореалізацію особистості як ключову гуманістично-спрямовану мету.

Підсумовуючи аналіз системно-планової діяльності людини можна зробити висновок, що самопланування становлення та розвитку культури життєтворчості особистості є складно-структурованим і цілісно-спрямованим процесом, що поєднує в собі різномірневу соціальну та індивідуальну мотивації, смисловий і ціннісний чинники встановлення життєвих цілей та методів їх досягнення. Перспективним напрямом у цій важливій темі є дослідження проблеми реалізації творчого потенціалу особистості.

#### Список використаних джерел

1. Крейдун Н. П. Життєві стратегії особистості: психологічний аспект, проблеми дослідження / Н. П. Крейдун // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Психологія. – Х.: ХНУ, 2006. – Вип.35. – №718. – С.52–54.



2. Гудзенко–Александрук О. Самовдосконалення особистості: до духовної досконалості через досягнення антропологічної цілісності / Олена Гудзенко–Александрук // Наукові записки тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Філософія. – 2007. – №15. – С.62–67.

3. Жизнь как творчество: социально–психологический анализ / [В. И. Шинкарук, Л. В. Сохань, Н. А. Шульга и др.]. Отв. ред. Л. В. Сохань, В. А. Тихонович – К.: Наукова думка, 1985. – 302 с.

4. Федерягин Е. М. Воспитание у студентов осознанного отношения к собственной жизненной стратегии как фактора личностного саморазвития / Е. М. Федерягин // Вісник Глухівського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. – Глухів: ГДПУ, 2005. – Вип.6. – С.50–54.

5. Кудінов І. О. Типологія життєвих стратегій особистості / І. О. Кудінов // Політологічний вісник: [Зб. наук. праць]. – К.: ІНТАС, 2008. – Вип.33. – С.6–16.

6. Ясперс К. Духовная ситуация времени // Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. 2–е изд. / Карл Ясперс. – М.: Республика, 1994. – С.288–418.

7. Ницета В. А. Критичне творче мислення у контексті життєтворчої спрямованості вивчення української мови та літератури / В. А. Ницета // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету: (Педагогічні науки). – Бердянськ: БДПУ, 2008. – №4. – С.62–71.

### References

1. Krejdu N. P. Zhytjevi strategii' osobystosti: psihologichnyj aspekt, problemy doslidzhenja / N. P. Krejdu // Visnyk Harkivs'kogo nacional'nogo universytetu imeni V. N. Karazina. Serija Psihologija. – H.: HNU, 2006. – Vyp.35. – №718. – С.52–54.

2. Gudzenko–Aleksandruk O. Samovdoskonalenja osobystosti: do duhovnoi' doskonalosti cherez dosjagnennja antropologichnoi' cilisnosti / Olena Gudzenko–Aleksandruk // Naukovi zapysky ternopil's'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni Volodymyra Gnatjuka. Serija: Filosofija. – 2007. – №15. – С.62–67.

3. Zhizn' kak tvorcestvo: social'no–psihologicheskij analiz / [V. I. Shinkaruk, L. V. Sohan', N. A. Shul'ga i dr.]. Отв. ред. Л. В. Сохань, В. А. Тихонович – К.: Наукова думка, 1985. – 302 с.

4. Federjagin E. M. Vospitanie u studentov osoznannogo otnoshenija k sobstvennoj zhiznenoj strategii kak faktora lichnostnogo samorazvitija / E. M. Federjagin // Visnyk Gluhivs'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu. Serija: Pedagogichni nauky. – Gluhiv: GDPU, 2005. – Vyp.6. – С.50–54.

5. Kudinov I. O. Typologija zhytjevyh strategij osobystosti / I. O. Kudinov // Politologichnyj visnyk: [Zb. nauk. prac']. – K.: INTAS, 2008. – Vyp.33. – С.6–16.

6. Jaspers K. Duhovnaja situacija vremeni // Jaspers K. Smysl i naznachenie istorii: Per. s nem. 2–e izd. / Karl Jaspers. – M.: Respublika, 1994. – С.288–418.

7. Nyshheta V. A. Krytychne tvorche myslennja u konteksti zhytjetvorchoi' sprjamovanosti vyvchennja ukrai'ns'koi' movy ta literatury / V. A. Nyshheta // Zbirnyk naukovykh prac' Berdjans'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu: (Pedagogichni nauky). – Berdjans'k: BDPU, 2008. – №4. – С.62–71.

*Bogdanova N. G., doctor of Philosophical Sciences, associate professor of general engineering disciplines, Professor of the Department of labour protection and ecological safety, Educational Scientific Professional Pedagogical Institute of Ukrainian Engineering Pedagogical Academy (Ukraine, Slavyansk), bogdanovang@ukr.net*

### The self–realization for development process culture of vital creativity of personality

*The article shows that the necessary integrative element giftware activity along with social planning acts semplovant. The purpose of this paper is to analyze the systematic planned human activities on the strategic ordering of all sets, and the variety of factors that, on the one hand, jitter determine the potency of personality, on the other hand, under the direct influence of personal creativity. The main methodological tools of the research are the fundamental basis of scientific analysis, in particular: dialectical, hermeneutical, comparative, structural–functional and other methods. It is concluded that semplovani of formation and development of culture of the life of the individual is difficult–structured and holistically–directed process that combines social and individual multi–level of motivation, meaning and value factors of establishing life goals and how to achieve them. A promising direction in this important topic is to study the problem of realization of creative potential of personality.*

**Keywords:** vital creativity, semplovani, activity, personality, goal setting, self–actualization, development, culture, potential, self–fulfillment.

*Богданова Н. Г., доктор філософських наук, доцент кафедри общинженерных дисциплин, профессор кафедры охраны труда и экологической безопасности, Учебно–научный профессионально–педагогический институт Украинского инженерно–педагогической академии (Украина, Славянск), bogdanovang@ukr.net*

### Самопланирование процесса развития культуры жизнотворчества личности

*Показано, что необходимым интегративным элементом жизнотворческой активности наряду с социальным планированием выступает самопланирование. Целью статьи является анализ системно–плановой деятельности человека относительно стратегического упорядочения всего множества и многообразия факторов, которые, с одной стороны, определяют жизнотворческие потенции личности, а с другой – находятся под непосредственным влиянием личностного творчества. Главным методологическим инструментарием исследования являются фундаментальные основы научного анализа, в частности: диалектический, герменевтический, сравнительный, структурно–функциональный и другие методы. Сделан вывод о том, что самопланирование становления и развития культуры жизнотворчества личности – это сложно–структурированный и целостно–направленный процесс, сочетающий в себе разноразнообразную социальную и индивидуальную мотивации, смысловой и ценностный факторы установления жизненных целей и методов их достижения. Перспективным направлением в этой важной теме является исследование проблемы реализации творческого потенциала личности.*

**Ключевые слова:** жизнотворчество, самопланирование, деятельность, личность, целеполагание, самореализация, развитие, культура, потенциал, самоосуществление.

\* \* \*

УДК 316.614.5

**Качур К. Л.,**  
викладач кафедри філософської антропології,  
аспірантка, Національний педагогічний університет  
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), pochtai@i.ua

### АКТУАЛІЗАЦІЯ РОЛІ СІМ'Ї У СУЧАСНОМУ НЕСТАБІЛЬНОМУ СВІТІ

*Автор статті виявляє актуалізуючу роль сім'ї у сучасному світі. Постановка проблеми окреслює актуальність дослідження сфери сім'ї та шлюбу. Авторка поставила мету продемонструвати та пояснити заострену зацікавленості до сімейної та шлюбної сфери серед сучасних дослідників через ті трансформаційні процеси, які мають місце в сучасній сім'ї. У статті представлено огляд найбільш поширених нетрадиційних форм сімейної організації та шлюбних орієнтацій, найбільшу увагу зосереджено на одностатевих сім'ях та добровільно бездітних сім'ях, оскільки саме вони мають чимало прихильників, а також найбільш дискусійними та дискусійними в сучасних наукових колах і серед усіх зацікавлених. Короткий аналіз досліджень ключових науковців демонструє невичерпний і перманентний інтерес до сім'ї. Отримані результати не є однозначними, оскільки сучасні матримоніальні настрої у суспільстві є суперечливими: традиції сімейності та дітності електично поєднуються з новими тенденціями до бездітності та експериментів із форми сім'ї.*

**Ключові слова:** сім'я, шлюб, трансформація сім'ї, сімейна організація, одностатєва сім'я, чайлд–фрі сім'я, добровільно бездітні, реджектори, аффеконадо.

Постійний рух та мінливість є ознакою тих процесів, які відбуваються майже в усіх сферах життєдіяльності в сучасному світі. Трансформації, які наразі переживає інститут сім'ї та шлюбу викликають не аби який інтерес в наукових колах. Актуалізація проблематики сім'ї та питань, які потребують вирішення в контексті сімейної–шлюбної проблематики набули посиленого інтересу через ряд змін. Завданням статті є виявлення та аналіз тих трансформаційних процесів, які мають місце у сучасній сім'ї, і привертати увагу науковців. Наукові підходи до їх дослідження умовно можна поділити на два напрями: перший аналізує сім'ю як соціальний інститут, другий скеровує інструментарій дослідження на сім'ю як малу соціальну групу. Відповідно, сім'ю аналізують на макрорівні та мікрорівні. Дослідники сфер демографії, соціології, психології та педагогіки, історії виокремлюють різні аспекти буття сім'ї. Філософський аналіз має на меті створення цілісної системи уявлень про сім'ю та

специфіку формування сімейних відносин; специфіку такого аналізу феномену сім'ї ми також вбачаємо в аналізі культурних традицій сімейної організації.

Визначимося із поняттям категорії «сім'я». Німецька енциклопедія імені Ф. Брокгауза дає наступне визначення: «Сім'я – є мала спільність людей, яка заснована на союзі одного чоловіка і однієї жінки, або декількох чоловіків і декількох жінок, які пов'язані між собою взаємними правами і обов'язками, встановленими звичаями або законами, і проживають разом з дітьми, які народжені в цьому союзі, в одному домі, або ж утворюють сімейну групу, яка проживає принаймні в різних домах» [4]. Таке визначення є досить емним, оскільки охоплює майже всі аспекти існування сім'ї.

Вивчення історичної бази демонструє давню традицію зацікавленістю сім'єю. В цілому, до середини XIX століття в історії філософії домінувала традиція розуміння сім'ї як вихідної мікромоделі суспільства, починаючи з XX століття роль сім'ї змінилась. Антична епоха представляє ряд грецьких мислителів, які роздумують над феноменом існування сім'ї та її місця в суспільстві – серед них класики філософської думки Платон та Аристотель. Нове бачення екзистенції сім'ї пропонує середньовічна традиція – її представляють Т. Аквінський, А. Блаженний, Г. Ніський. У період Відродження характерний гуманізм сприяє формуванню нового ставлення до людської істоти, тіла і душі людини; змінюється ставлення до деяких аспектів людської діяльності. Представники філософії Нового часу Ф. Бекон, Т. Гоббс, просвітники Ж–Ж. Руссо та Д. Юм, Ш. Фур'є та Дж. С. Міль звертаються до шлюбної сфери, а також положення жінки, її призначення. Особливий інтерес до проблеми сім'ї з кінця XVIII століття проявили представники Німецької класичної традиції. Різні аспекти буття сім'ї вивчали Г. В. Ф. Гегель, І. Кант, Й. Г. Фіхте. Конструюючи теорію походження сім'ї, одностатеві Ф. Енгельс та К. Маркс спираються на погляди американського вченого Л. Моргана, важливий доробок якого полягає у розробці теорії походження сім'ї та роду. Особливо уваги заслуговують дослідження другої половини XIX століття – І. Баховена, П. Сорокіна, а також російська релігійно-філософська думка XIX–XX ст. у особі М. Бердяєва, В. Розанова, В. Соловйова. Культурно-антропологічні дослідження родинних зв'язків у XX столітті досліджувала М. Мід. На пострадянському просторі, особливо в роки останнього десятиліття, питання сімейно-шлюбної сфери займають окрему нішу, наприклад, роботи Л. Амджадін, А. Буковинського, Ф. Фоміна, О. Чорного та інших.

Аналізуючи перспективи подальшого ставлення сім'ї в умовах сучасних соціально-економічних і культурних трансформацій, соціолог Дж. Коатс узагальнив такі характерні тенденції: зростання кількості сімей, де обидва партнери працюють; більш пізнє заключення шлюбу і народження дитини; посилення анонімності приватного життя; віддалення сексуальної поведінки від репродуктивної функції; подальше зростання популярності різних форм поза сімейного спілкування; прагнення молодих людей створити невелику сім'ю або обирати життя без нащадків [2, с. 456]. Деякі з цих передбачень уже виправдали себе. Ми впевнені, що трансформаційні процеси, які відбуваються в сфері сім'ї, свідчать про глибокі зрушення у світогляді чоловіка та жінки. Характерні риси сучасної епохи дають підставу по-новому поглянути на сім'ю. Сучасний

дослідник сім'ї Б. Бім–Бад [1] стверджує, що нуклеаризації сім'ї, її двухпоколінчастість виражає в собі головний механізм багатоговікового процесу модернізації: «Людина модерну все більше ставить себе особистістю, все більш егоїстичною і всі менш схильною жити в парадигмі служіння будь-яким соціальним спільнотам, будь то нація, сусідська громада, або навіть сім'я» [1, с. 5].

Ми впевнені, що інститут сім'ї багато епох був стійким, і майже не зазнавав змін. На сучасному етапі свого розвитку сім'я представляє нові тенденції, які широко обговорюються науковцями, філософами та небайдужими дослідниками. Сім'я є багатоаспектним явищем, оскільки включає в себе проблематику батьківства і материнства, шлюб, нові форми сім'ї, сексуальність, гендерну проблематику – тобто, усі супутні питання, які виникають в процесі сумісної взаємодії представників обох статей. Далі розглянемо варіативність форм сім'ї, які є представленими в сучасних суспільствах.

Число прихильників нових форм сім'ї та шлюбу зростають з кожним роком. Слід уточнити, що демократизація ставлення до нетрадиційних сімей та сімейних орієнтацій надає сміливість та стимулює таких людей презентувати себе, не боячись громадського осуду. Тому ми спостерігаємо чимало прихильних людей до нетрадиційних і нових форм сімейної організації. Серед них ми виявляємо так, що цікавлять нас найбільше: «child-free» сім'ї, та одностатеві сім'ї; також існують гостьові, сезонні, відриті, комунальні, біонуклеарні сім'ї та шлюби. Якщо мова йде про відмову від народження дітей, то ми маємо справу із феноменом «child-free». Child-free сім'ї – люди, які живуть статевим життям, можливо перебувають у шлюбі, але свідомо відмовляються від народження нащадків. Першою, хто почав ґрунтовно досліджувати свої з такою установкою з наукової точки зору стала канадська дослідниця Д. С. Уіверс [5]: «...є два абсолютно різні види добровільно бездітних осіб – реджектори та афексонадо» [5, с. 157]. Представники першого виду відкидають саму категорію дітей та усі супутні процеси, пов'язані із дітонародженням та вихованням. Представників другого виду приваблює вільний від дітей спосіб життя. Таким чином, стверджує дослідниця, феномен child-free поєднує осіб зачарованих бездітністю та відразливих до дітності. Ця теза підтвердилася подальшими дослідженнями. Сучасні child-free дослідниця О. Ісупова, аналізуючи результати даних Уіверс та інших виявляє життєві обставини осіб, які вірогідніше оберуть таку стратегію. В результаті власних досліджень вона припускається думки, що збудником до такого вибору стала контрацептивна революція. До відкриття контрацептивів та їх широко використання добровільно бездітні обмежувались у статевих контактах, боячись запліднення. Широке розповсюдження контрацептивів розмежували статеву та репродуктивні сфери, що стало справжньою революцією в сімейному та подружньому житті.

Ще один тип сім'ї, популярність якого дедалі зростає, є одностатеві сім'ї. Одностатевий шлюб – це офіційно закріплені відносини між партнерами однієї статі. Резонанс явища підкріплюється рядом змін. В XXI столітті на концептуалізацію гомосексуальних відносин впливають численні наукові дослідження, а також громадські рухи та акції в підтримку таких сімей. Сучасний дослідник одностатевих шлюбів І. Кон стверджує про кризу маскулітності в сучасному світі.

Однією із причин трансформації в сімейній сфері стала зміна полюсів традиційно чоловічого та жіночого [3]. В цілому, відношення до одностатевих сімей у різних країнах світу залишається відкритим.

Таким чином, настрої в суспільстві з питань сімейності та шлюбності досить суперечливі. Традиційні сім'ї залишаються у відсотковій більшості, проте ліберальне відношення до нетрадиційних форм сімейної та шлюбної організації підсилює їх поширення. З огляду на ті процеси, що наразі відбуваються в інституті сім'ї, постає питання про його майбутнє та можливого занепаду класичного його образу. Сучасні науковці підсилено звертаються до вивчення проблем сімейної сфери, що актуалізує дану проблематику. З огляду на це, сім'я потребує підвищеної уваги з боку фахівців та пересічних громадян, оскільки вона є частиною соціальної практики кожної людини.

#### Список використаних джерел

1. Бим–Бад Б. М., Гавров С. Н. Модернизация института семьи: макросоциологический и антрополого–педагогический анализ: Монография / М.: Новый Хронограф, 2010. – 337 с.
2. Коатс Д. Будущее семьи / Д. Коатс // Впереди XXI век: перспективы, прогнозы, футурологи. Антология современной классической прогностики. 1952–1999. – М.: Academia, 2000. – С.452–458.
3. Кон И. Мужчина в меняющемся мире / И. С. Кон. – М.: Время, 2009. – 496 с.
4. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Том XXIX. – С.–Пб.: «Издательское дело», 1990. – С.469 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003924202#?page=11>.
5. Veevers J. E. Childless by choice / J. E. Veevers. – Toronto: Butterworths, 1980. – 220 p.

#### References

1. Bim–Bad B. M., Gavrov S. N. Modernizacija instituta sem'i: makrosociologicheskij i antropologo–pedagogicheskij analiz: Monografija / M.: Novyj Hronograf, 2010. – 337 s.
2. Koats D. Budushhee sem'i / D. Koats // Vperedi XXI vek: perspektivy, prognozy, futurologi. Antologija sovremennoj klassicheskoy prognostiki. 1952–1999. – М.: Academia, 2000. – S.452–458.
3. Kon I. Muzhchina v menjajushhemsja mire / I. S. Kon. – М.: Vremja, 2009. – 496 s.
4. Jenciklopedicheskij slovar' Brokgauza i Efrona. Tom XXIX. – S.–Pb.: «Izdatel'skoe delo», 1990. – S.469 [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003924202#?page=11>.
5. Veevers J. E. Childless by choice / J. E. Veevers. – Toronto: Butterworths, 1980. – 220 p.

**Kachur C. L.**, lecturer in department of philosophical anthropology, postgraduate in National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), [pochtai@i.ua](mailto:pochtai@i.ua)

#### Actualization of family's role in the unstable modern world

The author discovers actualize the family's role in the modern world. Problem definition determines the relevance of the research sphere of marriage and family. The author has set a target to demonstrate and explain the pointed interest in the sphere of family and marriage among modern scholars because of the transformation processes that take place in the modern family. The article provides an overview of the most common non-traditional forms of family organization and mating orientations, most attention is focused on same–sex families and voluntarily childless families, since they have many supporters, but also the most controversial and discourse in modern scientific spheres and among all stakeholders. A brief analysis of the key scientific research demonstrates the inexhaustible and permanent interest towards family. The results are not unambiguous, since modern matrimonial mood in society contradictory tradition of nepotism and number of children eclectically combined with new trends in childlessness and experimentes with forms of family.

**Keywords:** family, marriage, transformation of family, family organization, same–sex family, child free family, voluntarily childless, rejectors, aficionados.

**Kachur E. L.**, преподаватель кафедры философской антропологии, аспирантка, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), [pochtai@i.ua](mailto:pochtai@i.ua)

#### Актуализация роли семьи в современном нестабильном мире

Автор статьи обнаруживает актуализирующую роль семьи в современном мире. Постановка проблемы определяет актуальность исследования сферы семьи и брака. Автор поставила цель продемонстрировать и объяснить

заостренный интерес к семейной и брачной сфере среди современных исследователей из-за тех трансформационных процессов, которые имеют место в современной семье. В статье представлен обзор наиболее распространенных нетрадиционных форм семейной организации и брачных ориентаций, наибольшее внимание сосредоточено на однополых семьях и добровольно бездетных семьях, так как именно они имеют немало сторонников, а также являются наиболее дискуссионными и дискурсивными в современных научных кругах и среди всех заинтересованных. Краткий анализ исследований ключевых ученых демонстрирует неисчерпаемый и перманентный интерес к семье. Полученные результаты не однозначны, поскольку современные matrimoniaльные настроения в обществе противоречивы: традиции семейственности и детности эклектично сочетаются с новыми тенденциями к бездетности и экспериментами с формами семьи.

**Ключевые слова:** семья, брак, трансформация семьи, семейная организация, однополая семья, чайлд–фри семья, добровольно бездетные, реджекторы, афексьонадо.

\* \* \*

УДК 2–43

**Борейко Ю. Г.**, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри релігієзнавства, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки (Україна, Луцьк), [borejko71@mail.ru](mailto:borejko71@mail.ru)

#### Повсякденність у структурі життєвого світу віруючої особистості

Досліджено соціальну екзистенцію особистості в суб'єктивно значущому світі релігійної повсякденності. В контексті вивчення повсякденності як компонента життєвого досвіду з'ясовуються особливості та основні риси релігійної повсякденності. Структура життєвого світу є сукупністю кінець сфер сенсу, де повсякденна реальність постає системоутворюючим стрижнем завдяки універсальній природі та інтерсуб'єктивному характеру. Повсякденність є смисловим універсумом, витканим з безлічі буденних ситуацій, звичних очікувань та реакцій, якими наповнений життєвий процес індивіду в соціальному просторі буття. Важливою рисою релігійної повсякденності є її інтерсуб'єктивність, а значущою складовою та способом існування – комунікація. Надає речам і відношенням віруючих людей значення складають полотно релігійної буденної дійсності. Суб'єктом релігійної повсякденності постає як окрема віруюча особистість, так і спільнота, яку утворюють релігійні індивіди з однаковою за характером повсякденністю.

**Ключові слова:** повсякденність, життєвий світ, віруюча особистість.

У сфері сучасного соціально–гуманітарного знання феномен повсякденності є об'єктом дослідження багатьох наукових праць. Водночас релігійна повсякденність, як специфічний вияв життєвого світу людини, досі не набула належної уваги вчених. З огляду на значний вплив релігії на сприйняття людиною природного і соціального світів, актуальною дослідницькою проблемою є вивчення повсякденного життя віруючої людини, її соціальної екзистенції в суб'єктивно значущому світі релігійної повсякденності.

Вагомий внесок у дослідження повсякденності зробили представники феноменології, філософії екзистенціалізму, «філософії життя», соціології повсякденності та інших напрямів – Ж. Батай, Ж. Бодрійяр, Ф. Бродель, Б. Вальденфельс, Г.–Г. Гадамер, Г. Гарфінкель, І. Гофман, Е. Гуссерль, А. Камю, Е. Левінас, Ж.–Ф. Ліотар, Н. Луман, Х. Ортега–і–Гассет, Ж.–П. Сартр, Е. Фромм, Ю. Хабермас, М. Хайдеггер, А. Швейцер, А. Шюц та ін. Різним аспектам повсякденності присвячені праці сучасних російських вчених, зокрема, К. Дивісенко, Є. Золотухіної–Аболіної, І. Касавіна і С. Щавелева, В. Лелеко, І. Полякової, А. Тарабукіної, Є. Елбакян. Проблеми повсякденності досліджуються в роботах українських вчених – М. Галушка, І. Карпенка, А. Лустенка, І. Рудакової, Т. Титаренко, Н. Хамітова.

Серед розмаїття проблем, пов'язаних із повсякденністю, що вирішуються в численних наукових працях, виокремлюється коло питань, які стосуються релігійного життєвого досвіду і вимагають більш ґрунтовного дослідження. Йдеться, насамперед, про з'ясування особливостей релігійної повсякденності в структурі життєвого світу особистості, що й визначило мету статті. Завдання дослідження полягають у встановленні співвідношення понять «життєвий світ» і «повсякденність», здійсненні аналізу основних характеристик релігійної повсякденності як компонента життєвого світу віруючої людини.

В сучасних дослідженнях повсякденності на перший план висуваються питання, що потребують міждисциплінарного підходу. Тому вичерпний аналіз життєвого світу і його складової – повсякденності – можливий за умови тісного зв'язку філософських досліджень з досягненнями різних наук. Категорія «повсякденність» використовується в різних варіаціях, однією з яких є погляд на повсякденність як соціальний життєвий світ, де вона є системою, об'єктивним світом, виявом внутрішнього стану суб'єктивного світу.

В численних дослідженнях поняття «життєвий світ» і «повсякденність» вживаються як синоніми. Витоки змішання цих категорій ведуть до робіт Е. Гуссерля і А. Шюца, які не надавали значення визначенню співвідношення між поняттями. Зокрема, Е. Гуссерль частково ототожнював життєвий світ зі світом повсякденного досвіду, наївною суб'єктивністю, тобто зі світом природної установки, попередньої наукової об'єктивності. Однак ці терміни слід розрізняти, тому доцільним є встановлення співвідношення між ними. Так, І. Касавін і С. Щавелев вважають повсякденність вузькою, фрагментарною, функціональною сферою, натомість життєвий світ – гранично широким горизонтом буття, інтегральною структурою світу [7].

В рамках трансцендентальної феноменології Е. Гуссерль запропонував концепт «життєвий світ» – зрозумілу сферу вічних очевидностей [4]. За Е. Гуссерлем, будь-яке об'єктивне утворення сенсу є результатом пізнання, тому йдеться про світ, з яким існує зв'язок людини в її свідомості. Зрозумілий світ смислового досвіду вчений назвав життєвим світом, що усвідомлюється завдяки феноменологічній редукції (зверненням свідомості до самого себе), коли індивід здійснює перехід від природної установки буденної свідомості і стає трансцендентальним суб'єктом. Суб'єктом життєвого світу є індивід (особистість) або соціальна спільнота, у якій Е. Гуссерль вбачав особистість вищого порядку. Отже, поняття повсякденності вчений розглядав у рамках трансцендентально-філософського поняття життєвого світу, як критичної основи сучасного пізнання.

А. Шюц досліджував структури життєвого світу в межах феноменологічної соціології. Повсякденне життя вчений розглядав у безпосередній ситуації взаємодії, натомість життєвий світ є ресурсом та умовою для реалізації цього процесу. В соціології А. Шюца життєвий світ розглядається як сукупність кінцевих сфер сенсу. Системоутворюючим стрижнем життєвого світу, завдяки інтерсуб'єктивному характеру, постає повсякденна реальність як одна з кінцевих сфер сенсу. Життя людини відбувається у відносно автономних «світах досвіду», що мають власну структуру та зміст. На підставі базових

характеристик – ступеню напруження свідомості, характеру епох, домінантної форми спонтанності, форми випробування власного Я, форми соціальності, тимчасової перспективи – кінцевими сферами сенсу А. Шюц вважає повсякденність, світи сновидінь, фантазій, мистецтва, релігії, наукового споглядання, ігровий світ, світ безумства тощо [10, с. 82].

Кожній з кінцевих сфер значень, що складають множинну реальність, А. Шюц приписує особливий когнітивний стиль. Цей стиль «перебування в досвіді» конститує кінцеву сферу сенсу. Весь досвід у межах окремо взятої сфери значень є послідовним та сумісним один з одним. Перехід від однієї кінцевої сфери значень до іншої переживається як «стрибок», перемикання на інші когнітивні характеристики і супроводжується, як правило, потрясінням, шокним переживанням. Різноманіття реальностей має ієрархію, в якій П. Бергер і Т. Лукман вважають вищою реальністю сферу сенсу повсякденного життя, оскільки напруга свідомості є найвищим саме в повсякденному житті [1, с. 66]. Як бачимо, повсякденність можна розглядати як сукупність звичайних значень, що підлягають вибудовуванню в певний світопорядок. Тому будь-які явища в житті суспільства є продуктами «конструювання реальності» з набору звичайних смислів та значень, що зазнають інтерпретації.

Отже, поняття життєвого світу ширше за обсягом, натомість повсякденність людини є частиною її життєвого світу. Якщо повсякденність передбачає виконання різних дій на рівні динамічного стереотипу, то життєвий світ віртуально містить певні несподіванки, часто передбачаючи пошук нестандартних рішень. Повсякденність – це світ, в якому людина народилася, живе і до якого змушена пристосовуватися. Слід розрізняти власну повсякденність і буденність світу, в яку вона вбудована – статичний образ світу, де штучно припинені креативні, інноваційні процеси та виокремлюються виключно стабільні основи життєдіяльності людини, що не піддаються сумніву (традиції, ритуали, стереотипи, категоріальні системи) [7].

Без сумніву, особливості кожного світу повсякденності визначаються фундаментальними принципами відповідного життєвого світу. Однак ці особливості не зводяться до принципів життєвого світу, оскільки останній містить інноваційні моменти, чого не може мати світ повсякденності, спрямований на збереження та підтримку вже апробованого досвіду, консервативний і не схильний до радикальних змін. Можна погодитися з думкою Т. Титаренко, що традиційне середовище, яким є повсякденність, з її стійкістю, передбачуваністю, звичністю, необхідне для поступального особистісного розвитку, оскільки будні є необхідним і бажаним фундаментом, що забезпечує можливість нового кроку вперед, фоном, завдяки якому людина час від часу відчуває себе постаттю [9, с. 212].

Оскільки повсякденність регулюється на рівні звичаю, звички, її зміна є складним завданням. Повсякденність, використовуючи інститут традиції, успішно витримує тиск інших життєвих факторів. У повсякденності утворюються смисли, які безпосередньо стосуються практичних і життєвих цілей людини. Поява в житті нових оригінальних явищ, процесів, викликає вкрай обережне ставлення до них з боку повсякденності, яка прагне до їх оповсякденнювання, змінюючись при цьому

сама. Процес перетворення повсякденності може тривати протягом різного періоду часу. Тривалість цього процесу не є негативною характеристикою, адже йдеться про зміну та перетворення останнього рубежу виживання людини [6, с. 18].

Поняття «життєвий світ» – певна множина повсякденностей, що містить різноманіття реалізованих і нереалізованих понять людського життя. Кожне Я присутнє в кількох життєвих світах, що мають свої особливості і перебувають в різних відносинах – підпорядкування, перетину, супідрядності, протилежності тощо. Можна констатувати, що одним із життєвих світів людини є світ релігійного досвіду, що містить власні кінцеві сфери сенсу. Поліусом релігійного досвіду є релігійна повсякденність – варіант повсякденності, що поглинає і підпорядковує власному смислому універсуму інші кінцеві сфери сенсу. Завдяки здатності повсякденності змішувати елементи різних смислових сфер Б. Вальденфельс розглядає її як «плавильний тигль раціональності» [2].

Найбільш очевидними рисами, що характеризують повсякденність, є активна увага, суб'єктоцентризм, тілесність, прагматичне досягнення цілей, повторюваність, стереотипність, зрозумілість [5, с. 33–34]. Основне завдання повсякденності полягає в координації людей для вирішення спільних практичних завдань, пов'язаних насамперед із функціонуванням людини як біологічної істоти. Світ релігійної повсякденності є одним з варіантів повсякденності, тому ці кінцеві сфери сенсу мають загальні характеристики. Повсякденність, однак, характеризується увагою до життя, тоді як релігійна повсякденність – відстороненням від поцейбічного життя.

В релігійній повсякденності сенсом надається явищам, що не інтерпретуються індивідами в нерелігійному середовищі. Те, що ігнорується в повсякденному житті розглядається релігією як гріховне, неналежне. Важливою рисою релігійної повсякденності є її інтерсуб'єктивність, а значущою складовою та способом існування – комунікація. В спілкуванні, зв'язках між людьми виникає і формується повсякденність, основними складовими якої є людський зміст предметів і процесів. Суть релігійної комунікації полягає в обміні релігійною інформацією, в орієнтації на спілкування віруючих між собою і з Богом, у проявах діалогічності релігії. Дані речам і стосункам віруючих людей значення становлять полотно релігійної буденної дійсності.

Експансія релігійного життєвого світу в повсякденність призводить до того, що системи раціональності, мотивації, вчинків, дій людей у повсякденному житті визначаються не буденними світськими факторами, а релігійними. В цьому випадку релігійна повсякденність певним кодом, що визначає соціальні дії та систему відносин, контролює поведінкові установки відповідно до потреб середовища. Наприклад, повсякденність монастирського життя, «прихрамового» середовища, повсякденність «оцерковлених» віруючих є інтерсуб'єктивною реальністю з превалюванням релігійної складової у свідомості та поведінці її носіїв. Досліджуючи повсякденне життя осіб православного «прицерковного кола», А. Тарабукіна з'ясувала, що «церковних людей» об'єднує спільне, хоча дещо суперечливе бачення світу. Вони вибудовують своє життя відповідно до церковного, вилучаючи з нього «мирський» вплив, вважаючи зразком чернечий

аскетичний ідеал. Ця спільнота – своєрідний монастир в миру, світогляд якого пронизаний містицизмом, який ґрунтується на православному езотеричному вченні – «таємному» знанні, причетність до якого об'єднує «церковних людей», одночасно відокремлюючи їх від інших «мирських» православних людей [8].

Відтак суб'єктом релігійної повсякденності є окрема віруюча особистість і спільнота, яку утворюють релігійні індивіди з однаковою за характером повсякденністю. Прагнення і зусилля людей можуть збігатися або бути різноспрямованими, але результатом цілеспрямованих та раціональних дій стає певний природний порядок. Соціально-антропологічним ракурсом такої повсякденності є кумулятивний досвід групи, в якому відбувається поступовий приріст вмісту в процесі вирішення загальних проблем у контексті проживання подібних ситуацій, що повторюються. Група транслює традиційний досвід за допомогою керівників процесу соціалізації нових членів [7]. Основною умовою для виправдання дій людини або групи є їх смислова спрямованість, зумовлена релігійним досвідом, завдяки якому формуються ціннісні установки, вибудовується система практик і відносин.

Поряд із повсякденним релігійним життям виникають неповсякденні ситуації. Неповсякденне існує як незвичайне, оскільки перебуває поза звичайним станом речей. Так, причиною паломництва зазвичай вважаються обітниця, очікування зцілення, порада старця (духівника). Водночас безпосереднім приводом до паломництва постають події, що виходять за звичні рамки – вдалині збіг обставин, бажання відвідати святе місце, що сприймаються як Божественне повчання. Очікування чуда й благодаті святих місць і святинь розглядається як спроба «стимулювати» релігійні почуття. Паломництво є проявом розриву рутини, хоча й супроводжується повсякденними явищами (щоденна молитва тощо). Доречним є визначення повсякденності як поняття-проблеми, яка пов'язана з низкою фундаментальних парних опозицій. Помилка й істина, суще і належне, профанне і сакральне – аналогові пари, термінологічна відмінність яких пов'язана з відмінностями предметних сфер. Ці полюси пізнавального процесу, моральної свідомості та релігійного культу утворюють в культурі два виміри – повсякденність і міф, у взаємодії та напруженому протистоянні яких відбувається людське життя [7].

Поряд з розумінням повсякденності як світу життєвого досвіду, в якому людина емпірично діє заради досягнення своїх цілей, виокремлюється особливість повсякденності, яка в багатьох випадках полягає в зорієнтованості активності людини на несвідомі установки. Ментальність виражає свій архетипний зміст у повсякденності через певний культурний код, тому важливу роль відіграє колективне несвідоме і його основа – архетипи [11]. На відносній владі архетипів у повсякденності, як колективних соціально-психологічних структур, акцентують увагу й інші вчені [7].

Дійсно, структури повсякденності, переплітаючись одна з одною, утворюють специфічні локальні простори, які охоплюють різні грані людської життєдіяльності та формують складну систему повсякденного буття, що містить свідомі й несвідомі елементи. Повторюваність, рутинність і монотонність повсякденної життєдіяльності, яка ґрунтується на традиціях і звичаях, за Е. Гіденсом,

є своєрідним «приборкувачем» джерел підсвідомої напруженості. Умовності та правила поведінки, що на перший погляд здаються незначними, стають зразком соціальних відносин, визначаючи каркас соціального життя, що гарантуючи через упорядкування дій «онтологічну безпеку» індивідів, надійність соціально значущих кодів в умовах повсякденності. Стабільність інституційних форм неможлива всупереч або поза взаємодій, що наявні в повсякденному житті, але водночас і включається в ці взаємодії, прогножуючи поведінкові очікування [3, с. 123].

Саме тому життєвий світ віруючого індивіда є системою життєвого досвіду, яка формується окремими когнітивними та практичними механізмами і впливає на сприйняття й соціальні дії. В життєвому світі відбувається заломлення впливу на повсякденне життя процесів, що не залежать від індивіда, наприклад, динаміки соціальної системи, а також формування зовнішньої щодо індивіда реальності, в результаті його власної життєдіяльності.

Таким чином, структура життєвого світу – це сукупність кінцевих сфер сенсу, де повсякденна реальність є системоутворюючим стрижнем завдяки своїй універсальній природі та інтерсуб'єктивному характеру. Повсякденність є смисловим універсумом, витканим із безлічі буденних ситуацій, звичних очікувань і реакцій, якими наповнений життєвий процес індивідів у соціальному просторі буття. Повсякденне життя є цілісним універсумом, що володіє власними внутрішніми законами. Повсякденність віруючої особистості, як складова релігійного життєвого досвіду, відрізняється домінуванням у повсякденному житті релігійного чинника, що значною мірою визначає спосіб мислення і поведінку людини.

#### Список використаних джерел

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
2. Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности [Электронный ресурс] / Б. Вальденфельс. – Режим доступа: [http://sbiblio.com/archive/valdenfals\\_povsedn/biblio/](http://sbiblio.com/archive/valdenfals_povsedn/biblio/).
3. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – М.: Академический Проект, 2005. – 528 с.
4. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / Э. Гуссерль. – СПб.: Фонд Университет: Владимир Даль, 2004. – 398 с.
5. Золотухина–Аболина Е. В. Повседневность и другие миры опыта / Е. В. Золотухина–Аболина. – Ростов н/Д.: МарТ, 2003. – 192 с.
6. Карпенко І. В. Філософська рецепція повсякденності в просторі культури: автореф. дис. ... докт. філос. наук: 09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури / І. В. Карпенко – Харків, 2007. – 37 с.
7. Касавин І. Т., Щавелев С. П. Анализ повседневности [Электронный ресурс] / И. Т. Касавин, С. П. Щавелев. – Режим доступа: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-1561.html>.
8. Тарабукина А. В. Фольклор и культура прицерковного круга: дисс. ... канд. филол. наук: 10.01.09 – фольклористика. – СПб., 2000 [Электронный ресурс] / А. В. Тарабукина. – Режим доступа: [http://www.ruthenia.ru.../Tarabukina/arina\\_tarabukina.html](http://www.ruthenia.ru.../Tarabukina/arina_tarabukina.html).
9. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
10. Шюц А. Множественности реальностей // Социологическая теория: история, современность, перспективы / А. Шюц. – СПб.: Владимир Даль, 2007. – С.58–109.
11. Элбакян Е. Повседневность в мире религии, религия в мире повседневности [Электронный ресурс] / Е. Элбакян. – Режим доступа: <http://www.religiopolis.org/religiovedenie/5985-povsednevnost-religii-ili-religija-povsednevnost...>

#### References

1. Berher P., Lukman T. Sotsialnoe konstruirovaniye realnosti. Traktat po sotsiologii znaniya / P. Berher, T. Lukman. – M.: Medium, 1995. – 323 s.
2. Valdenfels B. Povsednevnost kak plavilnyu tihl ratsyonalnosti [Elektronnyy resurs] / B. Valdenfels. – Rezhim dostupa: [http://sbiblio.com/archive/valdenfals\\_povsedn/biblio/](http://sbiblio.com/archive/valdenfals_povsedn/biblio/).
3. Hiddens E. Ustroenie obshchestva: Ocherk teorii strukturatsii / E. Hiddens. – M.: Akademicheskii Proekt, 2005. – 528 s.
4. Husserl E. Krisis evropeyskikh nauk s transtsendentalnaia fenomenolohiya / E. Husserl. – SPb.: Fond Universitet: Vladimir Dal, 2004. – 398 s.
5. Zolotukhina–Abolina E. V. Povsednevnost i drugie myry opyta / E. V. Zolotukhina–Abolina. – Rostov n/D.: MarT, 2003. – 192 s.
6. Karpenko I. V. Filosofska retseptsiia povsiakdennosti v prostori kultury: avtoref. dys. ... dokt. filoz. nauk: 09.00.04 – filosofska antropolohiia, filosofia kultury / I. V. Karpenko. – Kharkiv, 2007. – 37 s.
7. Kasavin I. T., Shchavalev S. P. Analiz povsednevnosti [Elektronnyy resurs] / I. T. Kasavin, S. P. Shchavalev. – Rezhim dostupa: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-1561.html>.
8. Tarabukina A. V. Folklor i kultura pritserkovnoho kruha: diss. ... kand. filol. nauk: 10.01.09 – folkloristika. – SPb., 2000 [Elektronnyy resurs] / A. Tarabukina. – Rezhim dostupa: [http://www.ruthenia.ru.../Tarabukina/arina\\_tarabukina.html](http://www.ruthenia.ru.../Tarabukina/arina_tarabukina.html).
9. Tytarenko T. M. Zhyttiievyyi svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti / T. M. Tytarenko. – K.: Lybid, 2003. – 376 s.
10. Shiuts A. O mnozhestvennosti realnosti // Sotsiologicheskaya teoriya: istoriya, sovremennost, perspektivy / A. Shiuts. – SPb.: Vladimir Dal, 2007. – S.58–109.
11. Elbakian E. Povsednevnost v mire religii, relyhiya v mire povsednevnosti [Elektronnyy resurs] / E. Elbakian. – Rezhim dostupa: <http://www.religiopolis.org/religiovedenie/5985-povsednevnost-religii-ili-religija-povsednevnost>.

**Borejko Y. G.**, candidate of historical sciences, Assistant Professor, Department of Religious Studies, Lesya Ukrainka Eastern European National University (Ukraine, Lutsk), [borejko71@mail.ru](mailto:borejko71@mail.ru)

#### Everyday life in the structure of the life–world of the believer's personality

The article is devoted to the study of the social existence of the individual in subjectively significant world religious everyday life. In the context of the study everyday life as a component of life experience to find out the characteristics and main features of the religious everyday life. The structure of the life world is the totality of finite fields of meaning, where everyday reality is presented by backbone core thanks to its versatile nature and intersubjective character. Everyday life is a semantic universe, woven from a variety of everyday situations, expectations and habitual reactions, which is filled with the life process of individuals in the social space of being. An important feature of religious everyday life is intersubjectively, and important part and way of existence – communication. Granted to things and relations of believers values are the fabric of everyday religious reality. The subject of religious everyday life is presented as a separate religious identity and community, formed by religious individuals with same nature of everyday life.

**Keywords:** everyday life, life–world, the believer identity.

**Borejko Y. G.**, кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры религиоведения, Восточноевропейский национальный университет им. Лесю Украинки (Украина, Луцк), [borejko71@mail.ru](mailto:borejko71@mail.ru)

#### Повседневность в структуре жизненного мира верующего личности

Исследовано социальную экзистенцию личности в субъективно значимом мире религиозной повседневности. В контексте изучения повседневности как компонента жизненного опыта выясняются особенности и основные черты религиозной повседневности. Структура жизненного мира является совокупностью конечных сфер смысла, где повседневная реальность выступает системообразующим стержнем благодаря универсальной природе и интерсубъективному характеру. Повседневность является смысловым універсумом, сотканным из множества обычных ситуаций, привычных ожиданий и реакций, которыми наполнен жизненный процесс индивидов в социальном пространстве бытия. Важной чертой религиозной повседневности является ее интерсубъективность, а значимой составляющей и способом существования – коммуникация. Данные вещам и отношениям верующих людей значения составляют полотно религиозной будничной действительности. Субъектом религиозной повседневности выступает как отдельная верующая личность, так и сообщество, образующееся религиозными индивидами с одинаковой по характеру повседневностью.

**Ключевые слова:** повседневность, жизненный мир, верующая личность.

\*\*\*

УДК 141.32:274/278

**Пальчевська О. Г.,**  
здобувач кафедри філософії, Рівненський  
державний гуманітарний університет  
(Україна, Рівне), parus72@meta.ua

### ЕКЗИСТЕНЦІЙНО–СМИСЛОЖИТТЄВІ ОРІЕНТАЦІЇ СВІДКІВ ЄГОВИ

*Аналізуються особливості екзистенційно–смысложиттєвих орієнтацій представників конфесій Свідків Єгови. Висвітлюється екзистенційна основа цих орієнтацій.*

*Для дослідження феномену екзистенційно–смысложиттєвих орієнтацій Свідків Єгови, їхнього взаємозв'язку з релігійними і конфесійними вченнями, з одного боку, та впливом суспільного буття, з іншого, використано діалектичний та історичний методи, що дозволило створити синтезуючу основу дослідження за рахунок формування відповідного понятійно–категоріального апарату (віра в безсмертя, спокута, покаєння і т.д.).*

*Для розгляду екзистенційно–смысложиттєвих орієнтацій Свідків Єгови в якості системотвірних чинників їх основних догматів застосовувалися системно–структурний та системно–функціональний методи.*

*У ході дослідження автор прагне довести, що певної цілісності системі екзистенційно–смысложиттєвих орієнтацій Свідків Єгови надає устремління до наслідування досконалого прикладу – образу Ісуса Христа як єдиного шляху до спасіння від смерті та збереження себе для вічного життя.*

**Ключові слова:** екзистенційна основа, смысложиттєві орієнтації, протестантизм, конфесія.

Проблема сенсу людського життя, вищої його мети є однією з найвизначальніших у життєорганізації людини. Вона надає життю цілеспрямованості, впевненості у його правильності, що благотворно впливає не лише на самопочуття людини, а й загалом на здоров'я, особливо на такі його аспекти, як психічний та духовний. Конкретизується такий сенс у смысложиттєвих орієнтаціях особистості, які пов'язуються з такими духовно–практичними феноменами людської сфери як екзистенціали. Таке поєднання робить їх глибинно–особистісним утворенням – утворення сутнісно людського в людині.

Екзистенційно–смысложиттєві орієнтації, будучи самі результатом певних умов, обставин життя, його духовної сфери, як правило, виступають системотвірним чинником життєорганізації такої складноорганізованої нестабільної макросистеми, якою є людина.

Чітко вираженими особливостями відзначається сфера духовного життя представників конфесійних об'єднань Свідків Єгови, які мають широкий вплив як у всьому світі, так і в нашій країні, особливо в Західній Україні. Краще зрозуміти природу цього явища допоможе дослідження екзистенційно–смысложиттєвих орієнтацій цих віруючих.

Певним чином проблеми екзистенційно–смысложиттєвих орієнтацій Свідків Єгови та відгалужень цієї конфесії торкаються А. Москаленко, Е. Прайе, Л. Шугаєва, П. Яроцький. Окремі матеріали, що стосуються проблеми дослідження, є у таких конфесійних виданнях, як «Пробудись» та «Вартова Башта». Однак спеціально присвячених цій темі праць немає.

Єговізм або течія Свідків Єгови – наймолодша з пізньопротестантських течій. Її догматика багато в чому нагадує ранньопротестантську раціоналістичну традицію. Єговісти заперечують Трійцю. Бога–Отця сповідують як Бога–Єгову, який безпосередньо створив Христа, якому дана сила Єгови–Святий Дух для того, щоб він виконав рятівну місію Бога на землі. Світ – арена боротьби божественних і сатанинських сил. На боці перших – Свідки Єгови, других – всі інші, що зазнають впливу сатани. Для побудови Царства Божого на грішній землі світ треба знищити у священій війні Армагедон. У цьому

єговісти виявляють спільність із адвентистами. Разом вони заперечують безсмертя душі. Після великого дня Єгови – Армагедону, стверджують одні й другі, воскреснуть усі ті, хто жив на землі. Послідовникам єговістського вчення буде дароване вічне життя, всі інші загинуть страшною смертю у вогні.

Прихильники цієї течії вірять, що епоха Армагедону вже розпочалася. У 1918 році відбулося духовне пришестя Ісуса Христа на землю. До 1935 р. він зібрав 144 тис. відданих воїнів, з яких зараз залишилося близько 9 тис. Сатана вже давно скинутий Єговою з неба на землю. Наступив період рішучої битви Христа із ним. Її поле – людські душі. Поки що сатана перемагає, але Армагедон покладе не тільки йому кінець, а й усьому сатанинському світові. Дату вирішальної битви знає тільки Єгова. Відданим йому віруючим залишається лише пильно приглядатися до ознак її наближення.

Формування низки смысложиттєвих орієнтацій єговістів пов'язане з екзистенціалами страху і жаху, які проявляються у граничних ситуаціях – кризових станах людини, що приводять до актуалізації особистісного начала, зокрема, загострення свідомості та переосмислення сенсу життя. Граничність у цьому випадку має ситуативний характер. Часто несподівано для себе завдяки «удару випадку» людина починає усвідомлювати кінецьність власного існування, невідворотно загрозу власної екзистенції. Інстинкт самозбереження вимушує займати активістську позицію у ставленні до світу. Концентрація трагічності буденного буття – в екзистенційний простір, де особистість стає відкритою світові та одночасно самотньою стосовно нього. Страх переростає в жах. М. Гайдеггер пояснював його як граничний страх, котрий перестає бути страхом і стає чимось іншим – метафізичною тінню страху, трансцендентним, потойбічним страхом. У жаху «... перед людиною спалахує руйнівна могутність Ніщо, і разом із тим у настрої жаху Ніщо відкривається як двері, що ведуть у зовсім інший стан Я» [16, с. 257].

Екзистенціали страху та жаху поєднуються з екзистенціалом самотності, що концентрує смысложиттєву проблематику в єдиному голосі – «точці» Я, яка оточена особистісними межами і отримує в якості умови свого прояву дистинціювання особистості – вільне (усамітнення) або невільне (ізоляція), закріплення та ствердження автономності її [5].

За цих умов відбувається прорив екзистенції як кінцевого існування в безконечне. Основи антиномії виштовхують у трансцендентне, що й сприяє сходженню від суперечності до «екзистенціальної істини». У цьому випадку зняття суперечності – не розв'язання її, а стрибок у новий план буття, яке означається як граничне. На відміну від граничної ситуації воно є результатом усвідомленого вибору людини, яка, на думку К. Ясперса, свідомо протиставляє себе світові та іншим людям. Таке протиставлення «іншим», «мирським» відбувається у колі Свідків Єгови. Страх продовжує залишатися як «тінь», на фоні якої формується екзистенціал надія, що пов'язується з ідеєю спасіння на «Новій землі», в раю, після Армагедону.

Рай як якісна характеристика теократичного царства пов'язується із необхідністю формування на базі екзистенціалів «жаху», «надії», «любові» таких смысложиттєвих орієнтацій, як очищення від мирського «бруду», звільнення від єгоїзму, заздрощів. Стосовно цього

у пункті 10—му віровчення єговистів йдеться про те, що у світі сформується товариство людей, серед яких не буде злочинності, єгоїзму та заздрощів – міжнародне братство, в якому всі приносять плоди духа Бога (Гал.5:22–23) [12, с. 114]. Прообразом цього товариства Свідки Єгови вважають свої конфесійні об'єднання [14, с. 16–17].

Екзистенційно–смісложиттєві орієнтації віруючих за умови їх детального розгляду досить повно узгоджуються з підсвідомими чинниками буття повноцінної здорової особистості, визначеними на основі численних клінічних експериментів у відповідній концепції загальноновизнаного лідера американської екзистенціальної психології лікаря–психотерапевта Ролло Піз Мея [11].

Ці орієнтації стосовно згаданої концепції пов'язуються із подоланням відділеності від природи (umvelt), нестачі значимих міжособистісних стосунків (mitvelt), відчуженості від свого справжнього «Я». Адже, як Царство праведників, окрім усіх благ передбачає гармонію відносин як у природі, так і серед людей, що пов'язується із згаданими Ролло Піз Меєм першими двома підсвідомими чинниками повноцінної здорової особистості [13, с. 6–7].

Останній підсвідомий чинник можна пов'язати із спрямованістю віруючого до «п'яти реальних речей», які можливі для тих, хто переживе «кінець цієї системи». Їхня суть у – 1) райському оточуючому середовищі, 2) повній безпеці, 3) привабливій роботі, 4) квітучому здоров'ї, 5) безкінечному житті. Зрозуміло, що за умови «привабливої роботи» у поєднанні з іншими «реальними речами» відчуження від свого справжнього «Я» перстає бути проблематичним. «Знімаються» й інші несприятливі підсвідомі чинники буття, як, наприклад: відчуття неминучості смерті, невротична тривога, нездорове розділення любові та волі. Завдяки віровченню появляються балки перекриття в конструкції тієї внутрішньої будови віруючого, в якій відбувається життя його душі і в межах якої появляється екзистенціальна та сутнісна свобода.

Однак згадані «п'ять реальних речей» немислимі без об'єднуючого центру. Таку об'єднуючу роль з відповідними практичними основами відіграє екзистенціал «любові», який пов'язується з найглибшими відчуттями повноти буття і переживання цілісності. Будучи позбавленим причинно–наслідкових зв'язків, він акцентує увагу та внутрішньоінтенційну спрямованість віруючого на знаннях про «... щасливого Бога», ім'я якого Єгова (1 Тимофія 1:11), адже «Єгова – наш творець, і він обдарував нас здатністю відчувати щастя. Бог знає, що може зробити нас по–справжньому щасливими» [2, с. 4]. Зважаючи на це, підкреслюється, що устремління до збагачення своїх знань про «щасливого Бога» – Єгову, любов до нього – це вагомий у порівнянні з іншими чинник людського щастя.

Як відомо з екзистенціальної аналітики, екзистенціали за своєю природою взаємопроникні та мають здатність розкривати зміст один одного. За таких умов екзистенціал «любові», входячи до складу головних у системі ієрархії екзистенціалів, поєднується із такими з них, як: «відкритість», «турбота», «буття–разом», «воля до істини», «смісл», «ідеал», «дух», «надія», «рішучість». У характері екзистенційно–смісложиттєвих орієнтацій це виявляється в устремліннях до відмови від буденного буття, у турботі про спасіння і пізнання «щасливого

Бога» Єгови до його істинної сутності, у відкритості своєї душі до нього аж до межі спів–буття, у надії про спасіння і рішучості здобути його. Навколо таких орієнтацій особистість віруючого формується як цілісна система, згідно якої, за висловом М. Бердяєва, людина не є здібною частиною світу, а особистість, в якій «...цілісна загадка і розгадка світу» [9, с. 56]. А «послаблення духовності» в ній «... втрата центру веде до розпаду на шматки» [9, с. 49]. Згадані «цілісність» і «центр» духовної сфери особистості забезпечують ту «внутрішню мобілізацію», згідно якої, пише Г. Марсель: «... я займаю позицію до власного життя. Я начебто вислизав із неї. Визволившись, я виношу з собою все, чим я є і чим життя моє, можливо, й не було» [15, с. 23].

За умови завершального формування «внутрішнього психологічного дому», у якому всі елементи взаємозв'язані та взаємо–пригнані таким чином, що дарують людині відчуття цілісності та завершеності, віруючий входить у метаграницне буття. Центром у ньому стає образ ідеалізованого «Бога Щастя». Тоді особливого значення набувають слова псалма: «Господь – то мій Пастир... він душу мою підживляє, провадить мене ради Ймення Свого по стежках справедливості. Коли я піду хоча б навіть долиною смертної темряви, то не буду боятися злого, бо Ти при мені» (Псалом 23:1–4) [10, с. 10].

На основі екзистенціалів «любові» та екзистенціалів «вибір», що засвідчує свободу, яка, на думку Г. Марселя та К. Ясперса, досягається у Богові, формується духовна людина. Згідно віровчення Свідків Єгови вона повинна дотримуватися наступного: «... мати любов до Божого Слова, виявляти плід духу, регулярно й широко молитися до Бога, проповідувати добру новину про Царство» [3, с. 7]. Орієнтовним ідеалом для такої людини і досконалим прикладом має бути Ісус Христос, оскільки апостол Петро стосовно цього писав: «Христос постраждав за вас, залишивши приклад, щоб ви точно йшли його слідами» (1 Петра 2:21). Серед низки його рис для наслідування віруючими пропонуються наступні: урівноваженість, доступність, співчутливість, проникливість і розуміюче ставлення до інших, неупередженість і повага інших; намагання бути добрим сином і братом, справжнім другом, сміливим і мужнім. У зв'язку із цим для роздумів віруючих у журналі «Вартова башта» за грудень 2008 р. вміщені такі запитання: Чи ви роздумували про те, як урівноважити свої матеріальні та духовні цілі? Чи інші хочуть підходити до вас з якимись проханнями? Чи ваші очинки свідчать про співчуття до інших? Чи вас знають як людину, швидко на похвалу і повільну на осад? Чи ви ставитеся неупереджено до людей іншої раси, статі або національності? Чи ви наслідуете Ісуса, віддано виконуючи свої сімейні обов'язки? Чи ви залишитеся другом навіть тоді, коли інші дратують або ображають вас? Чи дієте ви рішуче та відважно, коли знаєте, як правильно поводитися? [4, с. 4–6].

Орієнтація на високий образ Ісуса Христа покликана наближати віруючого до того, щоб отримати вічне життя. Бо, як пояснював Ісус «... щоб отримати вічне життя, потрібно пізнавати Тебе, єдиного правдивого Бога, і посланого Тобою Ісуса Христа» (Івана 17:3) [4, с. 7].

Окремі екзистенційно–смісложиттєві орієнтації Свідків Єгови пов'язуються з такими екзистенціалами, які Т. А. Денисенко та О. Петруня відносять до екзистенціалів власності, а Ю. Доброносова – до матеріальних [6; 7].



Серед них екзистенціали «інтенційності власності», «усвідомлення власності та її потенціалу», «ступеня реалізації власницької свободи», «буттєвісного укорінення», «подолання життєвих труднощів та перешкод». Так чи інакше вони пов'язуються з поняттям вірності щодо «багатства неправедного». Неправедного тому, що матеріальним багатством, зокрема грішми, розпоряджаються «грішні люди». До того ж бажання здобути багатство може довести людину до «неправедних учинків». «Ми ж виявляємо вірність, – йдеться у статті «Вірність» щодо «багатства неправедного» вміщеній у «Вартовій Башті» від 15 липня 2005 р., – коли використовуємо матеріальні засоби з мудрістю. Замість того, щоб витратити їх на егоїстичні цілі, нам потрібно використати їх для підтримки інтересів Божого Царства і допомоги нужденним» [1, с. 25–26]. У цьому ж номері в статті «Чесність дуже важлива» говориться, що «... бути вірним і чесним в усьому – значить виявляти чесність на робочому місці. Наша чесність у роботі привертає увагу інших людей до Бога, якого ми представляємо. Ми не ледаруємо й не крадемо робочий час, а працюємо старанно, немов для Єгови (Ефесян 4:28; Колосян 3:23)... Правдиві Божі служителі не вигадують причин для того, щоб не йти на роботу» [1, с. 28].

Свідкам Єгови пропонується постійно випробовувати стійкість на глибину своєї віри, виходячи з того, що правдивих християн у Біблії названо «доморядниками всілякої Божої благодаті». Виконуючи цю роль, вони залежать «від сили, яку дає Бог» (1 Петра 4:10,11). Нам як доморядникам довірено те, – пише автор статті «Благословення за вірність», – що не належить нам особисто, – різні вияви Божої благодаті. Одним із її виявів і є доручене нам служіння [1, с. 31].

Отже, як бачимо, у структурі особистості віруючого – представника конфесії Свідків Єгови на етапах граничної ситуації та граничного буття основна увага приділяється екзистенціалам «страху», «жаху», «смерті», «вибору», які в якості духовно-практичних феноменів пов'язуються із «стрибком» у новий план буття. Незавершеність його граничного етапу переходить у завершеність метаграничного з його стійкими екзистенційно-смісложиттєвими орієнтаціями, які в основному формуються на духовно-практичній основі екзистенціалу «любов» та його поєднання з екзистенціалами «відкритість», «турбота», «надія», «рішучість», «смісл», «ідеал», «дух», «буття-разом», «воля до істини». Цілісності системі екзистенційно-смісложиттєвих орієнтацій Свідків Єгови надає устремління до наслідування досконалого прикладу – образу Ісуса Христа як єдиного шляху до спасіння від смерті та збереження себе для вічного життя.

Варто також відзначити, що завдяки системі сформованих екзистенційно-смісложиттєвих орієнтацій конфесійні об'єднання Свідків Єгови, прагнучи втілення абсолютного та безумовного в соціально-конкретних формах та практиці повсякденного життя, стають впливовими суб'єктами нашого плюралістичного громадянського суспільства.

#### Список використаних джерел

1. Вартова башта. – Бруклін – Нью-Йорк, США. – 2005. – Липень. – 31 с.
2. Вартова башта. – Бруклін – Нью-Йорк, США. – 2006. – Липень. – 31 с.

3. Вартова башта. – Бруклін – Нью-Йорк, США. – 2007. – Серпень. – 31 с.
4. Вартова башта. – Бруклін – Нью-Йорк, США. – 2008. – Грудень. – 31 с.
5. Гагарин А. С. Экзистенциалы человеческого бытия: одиночество, смерть, страх (от античности до Нового времени). Историко-философский аспект: автореф. дис. ... док. филос. наук: 09.00.03 «История философии» / А. С. Гагарин. – Екатеринбург, 2002. – 47 с.
6. Денисенко Т. А., Петруня О. Э. Кризис психологической науки и герменевтико-феноменологическая разработка онтологической личности как условие его преодоления. – Режим доступа: <http://www.philos.msu.ru/vestnik/philos/art/2004/denisenko-erisis.htm>
7. Доброносова Ю. Д. Реабилитация телесности та засади практичної пан-екзистенціальної філософії природи / Ю. Д. Доброносова // Практична філософія. – 2004. – №4. – С.5–18.
8. Жизнь – как она возникла. Путём эволюции или путём створения. – Бруклин – Нью-Йорк, США. – 1992. – 255 с.
9. Мир философии: книга для чтения. В 2-ч. Ч.1. Исходные философские проблемы, понятия и принципы. – М.: Политиздат, 1991. – 672 с.
10. Пробудись! Чи можливе життя без страху? – Бруклін – Нью-Йорк, США. – 2005. – Серпень. – 30 с.
11. Ролло Риз Мей. Искусство психологического консультирования. – Класс, 1994. – 144 с.
12. Свидетели Иеговы: Пер. с англ. – Бруклин – Нью-Йорк, США. – 2001. – 749 с.
13. Сторожевая башня. – Бруклин – Нью-Йорк, США. – 1992. – Март. – 31 с.
14. Сторожевая башня. – Бруклин – Нью-Йорк, США. – 1997. – Апрель. – 31 с.
15. Сульженко Г. Д. Теория познания французского экзистенциализма / Г. Д. Сульженко // Современный экзистенциализм. – М.: Мысль, 1996. – С.205–246.
16. Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії : проблема людини та її меж / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова. – К.: Наукова думка, 2000. – 272 с.
17. Чекан І. А. Багатофакторне моделювання розвитку людського капіталу в умовах глобалізації. – Режим доступа: <http://mev.Lac.Lviv.ua/downloads/vyklad/salopan/13.pdf>

#### References

1. Vartova bashta. – Bruklin – Niu-York, SSHA. – 2005. – Lypen. – 31 s.
2. Vartova bashta. – Bruklin – Niu-York, SSHA. – 2006. – Lypen. – 31 s.
3. Vartova bashta. – Bruklin – Niu-York, SSHA. – 2007. – Serpen. – 31 s.
4. Vartova bashta. – Bruklin – Niu-York, SSHA. – 2008. – Hruden. – 31 s.
5. Gagarin A. S. Ekzistentsialy chelovecheskogo bytiya: odinochestvo, smert, strakh (ot antichnosti do Novogo vremeni). Istoriko-filosofskiy aspect: avtoref. dis. ... dok. filoz. nauk: 09.00.03. «Istoriya filosofii» / A. S. Gagarin. – Ekaterinburg, 2002. – 47 s.
6. Denysenko T. A., Petrunya O. E. Krizis psikhologicheskoy nauki i germeneytiko-fenomenologicheskaya razrabotka ontologii lichnosti kak uslovie ego preodoleniya. – Rezhym dostupu: <http://www.philos.msu.ru/vestnik/philos/art/2004/denisenko-erisis.htm>
7. Dobronosova Yu. D. Reabilitatsiya telesnosti ta zasady praktychnoi panekzistentsialnoi filosofii prurody / Yu. D. Dobronosova // Praktychna filosofiya. – 2004. – №4. – S.5–18.
8. Zhyzn – kak ona voznikla. Putem evolyutsyi ili putem stvoreniya. – Bruklin – Nyu-York, SSHA. – 1992. – 255 s.
9. Mir filisofii: kniga dlya chteniya. V 2–ch. Ch.1. Iskhodnye filisofskie problemy, ponyatiya i printsypy. – M.: Politizdat, 1991. – 672 s.
10. Probudys! Chy mozhylyve zhyttia bez strakhu? – Bruklin – Niu-York, SSHA. – 2005. – Serpen. – 30 s.
11. Rollo Riz Mey. Iskusstvo psikhologicheskogo konsultirovaniya. – Klass, 1994. – 144 s.
12. Svideteli Yegovy: Per. s. angl. – Bruklin – Nyu-York, SSHA. – 2001. – 749 s.
13. Storozhevaya bashnya. – Bruklin – Nyu-York, SSHA. – 1992. – Mart. – 31 s.
14. Storozhevaya bashnya. – Bruklin – Nyu-York, SSHA. – 1997. – Aprel. – 31 s.
15. Sulzhenko G. D. Teoriya poznaniya frantsuzskogo ekzistentsionalizma / G. D. Sulzhenko // Sovremenny ekzistentsionalizm. – M.: Mysl, 1996. – S.205–246.

16. Khamitov N., Harmash L., Krylova S. Istorii filosofii: problema liudyny ta ii mezh / N. Khamitov, L. Harmash, S. Krylova. – K.: Naukova dumka, 2000. – 272 s.

17. Chekan I. A. Bahatofaktorne modeliuвання rozvytku liudskoho kapitalu v umovakh hlobalizatsii. – Rezhym dostupu: <http://mev.Lac.Lviv.ua/downloads/vyklad/salopan/13.pdf>

*Palchevskaya E. G., postgraduate of Philosophy sub department of Rivne State University of Humanities (Ukraine, Rivne), parus72@meta.ua*

#### Life-purpose orientations for existence of Jehovah's Witnesses

*This article analyses distinctive features of life-purpose orientations of representative of Jehovah's Witnesses confessions. It also points out existentialistic basis of these orientations.*

*Dialectic and historic methods are used to research the phenomenon of life-purpose orientations for existence of Jehovah's Witnesses, their interrelation with religious and confessional studies on the one hand and influence of social being on the other hand, which made it possible to create a synthesis basis of research by forming an appropriate conceptual and categorical framework (athanasia, atonement, confession etc).*

*Structured and functional methods are used to consider life-purpose orientations for existence of Jehovah's Witnesses as an systemically important factor of their main dogmata.*

*Within the process of scientific exploration the author aims to prove that integrity of life-purpose orientations for existence of Jehovah's Witnesses is reached because of the desire to follow the perfect example – representation of Jesus Christ as a single way to escape from the death and save oneself for the purposes of eternal life.*

**Keywords:** existentialistic basis, life-purpose orientations, Protestantism, confession.

*Пальчевская Е. Г., соискатель кафедры философии, Ровенский государственный гуманитарный университет (Украина, Ровно), parus72@meta.ua*

#### Екзистенціально-смысловые ориентации Свидетелей Иеговы

*Анализируются особенности экзистенциально-смысловых ориентаций представителей конфессии Свидетелей Иеговы. Освещается основа экзистенции этих ориентаций.*

*Для исследования феномена экзистенциально-смысловых ориентаций Свидетелей Иеговы, их взаимосвязи с религиозными и конфессиональными учениями, с одной стороны, и влиянием общественного существования, из другого, использованы диалектический и исторический методы, что позволило создать синтезирующую основу исследования за счет формирования соответствующего понятийно-категориального аппарата (вера в бессмертие, искупление, покаяние и т.д.).*

*Для рассмотрения экзистенциально-смысловых ориентаций Свидетелей Иеговы в качестве системотворного фактора их основных догматов применялись системно-структурный и системно-функциональный методы.*

*В ходе исследования автор стремится доказать, что определенной целостности системе экзистенциально-смысловых ориентаций Свидетелей Иеговы представляет устремление к наследованию совершенного примера – образа Иисуса Христа как единственного пути к спасению от смерти и сохранения себя для вечной жизни.*

**Ключевые слова:** экзистенциальная основа, смысловые ориентации, протестантизм, конфессия.

\*\*\*

6+УДК 23/28+330.341.1

**Петришин Н. Є.,**  
аспірантка кафедри філософії, Житомирський  
державний університет ім. Івана Франка  
(Україна, Львів), nila11@inbox.ru

#### ЕКОЛОГІЧНА СВІДОМІСТЬ ЯК НЕОБХІДНИЙ ЧИННИК ПОДОЛАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ТА АНТРОПОЛОГІЧНОЇ КРИЗИ: ПОГЛЯД СУЧАСНИХ КАТОЛИЦЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ

*Аналізуються праці сучасних католицьких мислителів щодо екологічних проблем сучасності. Автор досліджує концепції очільників Католицької Церкви, католицьких мислителів, котрі відстоюють необхідність захисту навколишнього середовища і узгодження всіх своїх дій стосовно природи з Божими законами. Підручням для цього є тексти Святого Письма, які чітко охарактеризовують місце і роль людини в світі. На основі Святого Письма сформовано Соціальне вчення Католицької Церкви, яке містить в собі екологічні аспекти. Католицька Церква у чисельних документах акцентує увагу*

*на необхідності формування суспільної екологічної свідомості та аксіологічного підходу до результатів науково-технічного прогресу. Будучи однією з перших, хто відрізував на глобальну кризу ХХ століття, Католицька Церква застосовує всі ресурси для її подолання, формуючи екологічну свідомість людини.*

**Ключові слова:** Вчення Католицької Церкви, екологія, наслідки розвитку науки, людина, природа.

Взаємовідносини людини і природи ускладнювалися в процесі історично-суспільного розвитку людства. Людство входить в ХХІ сторіччя з великими досягненнями у розвитку науки. Однак, наслідки наукового розвитку все частіше набувають планетарних масштабів. На початку другої половини минулого століття, коли розпочинається жваве обговорення екологічної проблеми, Католицька Церква однією з перших бере активну участь у обговоренні цієї проблеми. Наслідки екологічної кризи у сучасному світі змушують все частіше повертатись до теми взаємин між людиною та природою.

Важливим питанням у сучасному світі є розуміння причин виникнення проблем у системі «людина – природа», та шляхи їх вирішення через призму духовності й моралі. Оскільки у філософсько-релігійнознавчому дискурсі наслідки досягнень науки розглядаються як наслідок духовно-морального занепаду людини, то вагомим чинником пошуку духовних орієнтирів людства наразі постають релігійні цінності. Католицька Церква прагне реагувати на глобалізаційні виклики, тому й приділяє значну увагу цим проблемам.

Розкрити сутність проблеми досягнень науки, надати антропологічне пояснення виникнення цієї проблеми намагаються як окремі філософи, так і Католицька Церква. Проблема взаємовідношення та взаємовпливу релігії та розвитку науки, як значних чинників життя особистості та суспільства в сьогоденні викликає велику зацікавленість дослідників. Аналіз вчення Католицької Церкви, її вплив на розвиток науки сприятиме кращій орієнтації людини в сучасному світі.

У статті використовувались загальні методологічні принципи наукового аналізу, зокрема об'єктивності, історизму, системності, діалектизму, а також специфічно релігійнознавчі принципи: толерантності, гуманізму, світськості. Основними підходами дослідження є герменевтичний, компаративний, персоналістичний, аналітичний, систематизації та узагальнення.

Осмислення наслідків досягнень науки стало предметом зацікавленості як науковців, так і теологів Католицької Церкви. Дослідження взаємодії людини з природою у контексті глобалізації, зокрема в релігійному вимірі, знаходимо у працях вітчизняних учених В. Андрушка, Т. Борозенця, Т. Гаврилюк, А. Герасимчука, М. Заковича, А. Колодного, П. Сауха, І. Фенно, В. Шеремети, П. Яроцького, зарубіжних – К. Войтили, І. Барбура, Ю. Александровича, А. Печчеї, та інших.

Згідно християнського віровчення, все що ми бачимо навколо себе, без виключення, є створене Богом, в яке Він вклав всю свою любов і турботу про своє створіння. Не є виключенням і людина. Біблія вчить, що Бог створив людину за своїм образом і своєю подобою, тобто наділяє людину розумом і свobodною волею, завдяки чому людина може уподібнитись своєму Творцеві. Завдяки своєму розуму людина може пізнавати цей світ і стати співучасником у творенні зі своїм Творцем. Розвиток науки Католицькі богослови розглядають як витвір і дар Божий, котрий повинен допомогти людині в освоєнні землі та пізнанні свого Творця.

За задумом Творця людина повинна стати господарем землі: «Плодіться і розмножуйтеся, і наповнюйте землю, оволодійте нею і пануйте» [Буття 1:28]. Згідно християнського віровчення, Бог дає людям Землю, щоб вони своєю працею панували над нею і користувалися її плодами. Та на жаль, у сучасному світі не лише атеїсти, але і багато тих, хто декларує себе християнами, не задумуються над наслідками своєї діяльності. Означене осмислюється представниками різних наук – науковцями, філософами, релігієзнавцями, екологами тощо. Зокрема, у підручнику з філософії наголошується: «вони уявили, що можуть без будь-яких обмежень визискувати Землю, замість того, щоб розумно керувати, забувши про те, що земля має надані їй Богом форму та призначення, які людина може розвивати, а не зловживати» [7, с. 93].

У християнстві людина є «Вінцем Божого творіння» і Господь наділяє її найвищою владою, тобто вона є центром усього, і саме через це місце людини в світі християнська етика і біблійське віровчення є серед критичних аргументів шкідливості християнства для екології. Американський вчений Л. Уайт виявляє в християнському вченні декілька моментів, що здатні негативно вплинути на природу. Він вважав, що християнство встановило вищість людини і наполягло на тому, що воля Бога є на те, щоб людина експлуатувала природу заради своїх цілей [11, с. 197].

У своїй статті І. Фенно зауважує, що біблійна релігія радикально відрізняється від язичництва. В античності практично кожен природний об'єкт мав свого духа-захисника, і «...будь-яка спроба зрубати дерево чи перекрити струмок нащовхувалась на незримий опір цих духів. Перш ніж зробити акту руйнування природного об'єкта, людина повинна була задуматися щодо його наслідків. Така десакралізація природи сприяла маніпулюванню людини над природою, що в процесі вдосконалення наукового, технічного та промислового прогресу набуває загрозливих масштабів» [12, с. 34]. Звичайно, якщо подивитись на історію людства, то побачимо, що вплив на природу зі сторони людини збільшується по мірі застосування нею різноманітних розробок для полегшення життя і для її комфорту. І. Гобзов у своїй статті описує вплив первісних людей на природу і говорить про те, що вже первісні люди не усвідомлювали руйнівні наслідки своєї діяльності. Вони абсолютно спокійно знищували не тільки рослинний, а й тваринний світ [1, с. 36]. Л. Уайт описуючи подальший розвиток людства після застосування нею новітніх засобів праці (мається на увазі плуг) – говорить вже про людину експлуататора, хоча колись була частиною природи [11, с. 195]. Первісні люди, через своє незнання законів природи, не могли використовувати її повноцінно, але намагалися задовільнити свої потреби, котрі відповідали їхньому розвитку. Для задоволення своїх потреб первісним людям довелося розвивати засоби праці, розвиваючи які підвищувалась продуктивність праці. І цей процес триває і донині. Чим більше людина має, тим більше їй потрібно. Л. Уайт вважає, що саме християнство дало змогу розвиватися науково-технічному прогресу, що і спричинило розвиток екологічної кризи у світі, бо саме розвиток науки і техніки дозволяє стрімко знищувати природу.

На думку англійського філософа А. Тойнбі, Бог наділяє людину необмеженою владою над природою, що і стає причиною необдуманого нищення природи тією ж людиною, задля задоволення своїх потреб [10].

Дуже цікаву думку з приводу трактування екології та природного середовища в католицизмі висловлює німецький теолог А. Ауер. Він порівнює екологію з вченням про «будинок», котрий є світом; оскільки ця наука розвивається людиною заради спасіння людини, то предметом її вивчення повинні стати умови перебування людини в цьому «домі».

Відповідно до сучасної католицької концепції, «будинок» не просто дано людині Творцем, а для довготривалої цивілізованої діяльності з розумного використання природного середовища [14, с. 14–16]. На жаль, своєю необдуманною активністю людина викликала безліч негативних наслідків. Збагачуючи природне середовище багатьма неіснуючими в природі речами, вона позбавила її початкової гармонії і необхідних елементів для життя: чистої води, свіжого повітря, доброго ґрунту і т.д. Зазначені ж «елементи» обумовлюють нормальне життя людини як виду, якість існування його на Землі. Саме в цьому контексті папа Іван Павло II говорить про «страждання Землі», котрі в кінцевому результаті переростають в страждання людини; екологічна проблема в даному випадку стає етичною і виступає як «величезний виклик для моралістів» [3, с. 75].

Папа Іван Павло II показуючи свою прихильність до ідеї духовної рівноправності людини та природи, називає Франциска Ассізьського покровителем екологів. Він своїми ідеями та способом життя став втіленням любові до природи та всього живого [14, с. 15–16]. Він вважав, що немає поділу між вірою і життям, між духовним і матеріальним, адже ж ці світи завжди взаємопов'язані і переплітаються. Пропагуючи аскетизм у житті, засуджував жадобу збагачення, непомірюваність у мирських насолодах і забавах. Святий Франциск вважав, що людина повинна поклонятись силам природи і тим самим обожествляти їх, шукаючи в них їхнього Творця, тоді і ставлення до природи у людини буде шанобливим і виваженим.

Католицькі богослови, аналізуючи виникнення екологічних проблем, намагаються дослідити їх причини і знайти правильні підходи для їх вирішення.

Першим, хто звертає погляд Церкви на проблему взаємостосунків світу і людини стає Папа Іван XXIII у своїй енцикліці «*Mater et Magistra*». У цьому документі Папа, на відміну від своїх попередників, не тільки по-новому оцінив ситуацію, що змінилася, але намагається переглянути загальні принципи вивчення природи і суспільства, особистості та її діяльності. Кредо Папи Івана XXIII виглядало так: «Розвиток громадського життя жодним чином не здійснюється під натиском деяких сліпих сил природи. Воно є результатом діяльності людей, вільних і за природою речей які несуть відповідальність за свої вчинки» [6, с. 38]. Тобто Папа Іван XXIII наголошує на постійній відповідальності людини за всі свої вчинки, котрі є виявом людської волі.

Проблема загрози людським цінностям з боку науки і техніки отримує подальший розвиток в період понтифікату Папи Івана Павла II. «Сучасній людині, – читаємо ми в першій енцикліці Папи «*Redemptor Hominis*», – постійно загрожує те, що є її твором, результатом праці її рук, думок, прагнення до свободи. Плоди цієї різноманітної діяльності людини не тільки і не стільки схильні відчуженню у тому сенсі, що відбираються у виробника, скільки – принаймні частково – побічно і безпосередньо за своїми результатами спрямовані проти людини» [3, с. 15].

Ідея загрози знищення людини власними винаходами виразно простежується у енцикліках Івана XXIII «*Mater et Magistra*» і «*Pacem in Terris*», але в ще більшій мірі – у всіх соціальних енцикліках Івана Павла II. Питання екологічної кризи як результату науково-технічного прогресу продовжують підніматися в працях Папи Павла VI. «У сучасному світі, – наголошує Папа, – можна спостерігати такі зміни, які є згубним і разом з тим несподіваним наслідком діяльності людини. Несподівано людина усвідомлює, що в результаті необдуманого використання природи можлива небезпека її знищення, і в підсумку – знищення самої людини» [8]. Мотив загрози людському середовищу в результаті суцільної індустріалізації прослідковується в енцикліках Івана Павла II. Сучасна людина губить, егоїстично використовує природу, «в той час як Творець бажав, – наголошується в енцикліці «*Redemptor Hominis*», – щоб людина була покликана спілкуватися з природою як її розумний пан і охоронець, а не абсолютний експлуататор» [6, с. 43].

«Нерідко людина забуває про інше призначення природного середовища, крім того, яке служить цілям тлінного життя і споживання», – зазначає в цьому зв'язку Іван Павло II в енцикліці «*Redemptor Hominis*» [3, с. 44]. Розвиток ж техніки і обумовлений ним розвиток сучасної цивілізації вимагають відповідного пропорційного розвитку моральності та етики. У той же час розвиток останньої, на жаль, постійно відстає від розвитку техніки. Папа Іван Павло II відіграв визначну роль у процесі Аджорнаменто та розвитку соціальної доктрини католицької церкви. Екологічним проблемам сучасності присвячена його праця «Екологічна криза: спільна відповідальність». У ній Папа описує загрозливі тенденції сучасного суспільства, соціальну несправедливість, відсутність належної поваги до природи, грабунок природних ресурсів та погіршення стану навколишнього середовища. Папа Іван Павло II наголошував на глибокій моральній кризі, одним із сумних наслідків якої є знищення природи. Моральний і духовний розвиток не відповідають науково-технічному прогресу, це є основною причиною порушення рівноваги між людиною й навколишнім середовищем. Іван Павло II пише, що «...часто інтереси промисловості виявляються пріоритетними в порівнянні із благом робітників, а інтереси економіки – у порівнянні із благом цілих народів... Також виявляється зруйнованим тонкий екологічний баланс, до чого призводить безконтрольне знищення тваринного й рослинного життя, або невтримна експлуатація природних ресурсів. Усе це, нехай навіть і здійснюване в ім'я прогресу й блага людства, у підсумку обернеться людству одними лихами» [3, с. 39].

В енцикліці «*Centesimus annus*» Папа Іван Павло II звертається з проханням до людей – «Проаналізувати своє суспільне буття і уважно придивитися до екології своїх власних душ: чи все там гаразд і чи все відповідає високій місії людини в цьому світі?» [4, с. 59]. Справді, дуже важливо, щоб людина зрозуміла свою місію тут на землі і зробила правильний вибір, бо як говорить Папа Іван Павло II в енцикліці «*Veritatis splendor*» – «... у самих своїх біблійних основах підтверджує важливість фундаментального вибору, який визначає якість морального життя і спонукає свободу прийняти радикальні зобов'язання стосовно Бога. Це питання стосується рішення віри, послуху віри, яким людина цілісно і свobodно вручає себе об'явленому Богові,

віддаючи Йому повну повинність ума і волі. Така віра, чинна любов'ю випливає із самої суті людини, з її серця, вона покликана приносити плід праці» [2, с. 67].

В енцикліці «*Evangelium Vitae*» Папа Іван Павло II висвітлює проблему людської відповідальності і пише, що – Людина покликана порати сад землі і доглядати його. В особливий спосіб вона відповідальна за середовище життя (тобто за всю землю, яка з волі Бога має слугувати гідності особи і її життю), відповідальна не лише перед сутністю, але й перед прийдешніми поколіннями. В цьому і полягає екологічна проблема в усіх її аспектах – від захисту природних сфер проживання різних видів тварин і розмаїтих форм життя до екології людини. Шлях до такого її розв'язання, яке б зберігало кожне життя, вказуючи етичні засади, ясно і рішуче викладені на сторінках Біблії. По суті, панування, надане Творцем людині, не означає абсолютної влади; не може бути також мови про свободу «користування» і зловживання речами. Обмеження, яке від початку наклав на людину Творець і яке символізує виражене в забороні «споживати плід дерева» ясно вказує: у видимій природі ми підлягаємо не лише біологічним законам, але також і моральним, що їх не можна порушувати безкарно [5, с. 7].

Папа Іван Павло II у зверненні до учасників міжнародної конференції в науковому центрі Еріче закликає науковців до «глибокої культурної зміни» перед лицем екологічних загроз. «Необхідною є розбудова солідарності, а також захист людського життя та свободи. Ворог, котрий сьогодні загрожує життю та прогресу народів, називається егоїзм, брак любові до ближнього, бажання влади в економічній, політичній та технічній сфері. Наукові цінності в процесі культурних змін мають бути стержнем для громадянського, морального та матеріального розвитку всіх людей та народів, які мають спільно, по-братньому вирішувати проблеми планетарного масштабу» [14, с. 14–16].

Кожна людина у своїй оселі ніколи не допустить розрухи і недбальства. Земля для кожної людини є домом, в якому вона живе, і цей дім потребує її опіки. Жоден господар не завдасть шкоди своєму будинку і його мешканцям, а оскільки люди є господарями і опікунами землі – вони покликані до вправного господарювання на ній без шкоди для її мешканців. Коли мешканці будинку недбало доглядають свій дім, він перестає бути фортецею, а перетворюється на ворожий табір, в якому ніколи не відомо чого чекати. У посланні «Людська сім'я, спільнота миру» з нагоди XLI Всесвітнього дня миру папа Бенедикт XVI говорить про те, що кожна сім'я потребує дому, належного середовища, в якому зможе будувати відносини. Для людської сім'ї цим домом є Земля – який Бог Творець дав нам, щоб ми його творчо і відповідально обживали [10, с. 61]. Ось творчо людина і обживає землю використовуючи новітні наукові розробки.

Теперішній папа Франциск, підтримуючи концепцію своїх попередників, видає так довго очікувану екологічну енцикліку «*Laudato si'*» (Будь прославлений). Стрімкий розвиток науки, байдужість до проблем інших, розрив стосунків між людиною і Богом є головною причиною екологічної кризи [12].

Католицька Церква є відкритою для співпраці у галузі екології, завдяки своєму соціальному вченню може сприяти формуванню екологічної свідомості та правильної поведінки людства.

## Список використаних джерел

1. Гобозов И. А. Современная эпоха и экологический кризис // Философия и общество. – 1997. – №2. – С.34–38.
2. Іван Павло II папа. Енцикліка Veritatis splendor (Сяйво істини) / Папа Іван Павло II. – Л.: В-во: Місіонер, 2008. – 80 с.
3. Іван Павло II папа. Енцикліка Redemptor Hominis (Відкупитель людини) / Папа Іван Павло II. – Л.: В-во: Місіонер, 2008. – 76 с.
4. Іван Павло II. Енцикліка Centesimus annus (Сотий рік) / Папа Іван Павло II. – К.: В-во: Кайрос, 2001. – 120 с.
5. Іван Павло II папа. Енцикліка Evangelium vitae (Евангеліє життя) / Папа Іван Павло II. – Л.: В-во: Місіонер, 2008. – 67 с.
6. Іван XXIII папа. Енцикліка Mater et Magistra (Мати і вчителька) / Папа Іван XXIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://w2.vatican.va/content/john-xxiii/en/encyclicals/documents/hf\\_j-xxiii\\_enc\\_15051961\\_mater.html](http://w2.vatican.va/content/john-xxiii/en/encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_15051961_mater.html)
7. Надольний І. Ф. Філософія / І. Ф. Надольний. – К.: В-во: Вікар, 1997. – 584 с.
8. Павло VI папа. Енцикліка Populorum Progressio (Розвиток народів) / Папа Павло VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://w2.vatican.va/content/paul-vi/en/encyclicals/documents/hf\\_p-vi\\_enc\\_26031](http://w2.vatican.va/content/paul-vi/en/encyclicals/documents/hf_p-vi_enc_26031)
9. Послання папи Бенедикта XVI «Людська сім'я, спільнота миру» з нагоди ХLI Всесвітнього дня миру // Відповідальність за створіння у вченні Бенедикта XVI. – Івано-Франківськ: В-во: Нова Зоря, 2012. – 126 с.
10. Тойнбі А. Осягнення історії / А. Тойнбі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forstudy.com.ua/content/view/1715/55/>
11. Уайт Л. Исторические корни нашего экологического кризиса / Л. Уайт // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности: Пер. с англ. и франц. / Сост. Л. И. Василенко и В. Е. Ермолаева. – М.: Прогресс, 1990. – 450 с.
12. Фенно І. М. Співвідношення християнської та екологічної етики / І. Фенно // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – Вип.99. – С.34–37.
13. Франциск папа. Енцикліка «Laudato si'» (Будь прославлений) / Папа Франциск [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://translate.google.com/translate?hl=uk&sl=en&tl=uk&u=http%3A%2F%2Fm.vatican.va%2Fcontent%2Ffrancescomobile%2Fen%2Fencyclicals%2Fdo>
14. Joann Pawel II. Audienje generalne // L'Observatorio Romano. – 1984. – №9. – S.14–16.

## References

1. Hobozov I. A. Sovremennaya epokha i ekologicheskyy kryzys // Fylosofiya i obshchestvo. – 1997. – №2. – S.34–38.
2. Ivan Pavlo II papa. Entsyklika Veritatis splendor (Syayvo istyny) / Papa Ivan Pavlo II. – L.: V-vo: Misioner, 2008. – 80 s.
3. Ivan Pavlo II papa. Entsyklika Redemptor Hominis (Vidkupyitel' lyudyuny) / Papa Ivan Pavlo II. – L.: V-vo: Misioner, 2008. – 76 s.
4. Ivan Pavlo II. Entsyklika Centesimus annus (Sotyty rik) / Papa Ivan Pavlo II. – K.: V-vo: Kayros, 2001. – 120 s.
5. Ivan Pavlo II papa. Entsyklika Evangelium vitae (Evanheliye zhyttya) / Papa Ivan Pavlo II. – L.: V-vo: Misioner, 2008. – 67 s.
6. Іван XXIII папа. Енцикліка Mater et Magistra (Maty i vchytel'ka) / Папа Іван XXIII [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: [http://w2.vatican.va/content/john-xxiii/en/encyclicals/documents/hf\\_j-xxiii\\_enc\\_15051961\\_mater.html](http://w2.vatican.va/content/john-xxiii/en/encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_15051961_mater.html)
7. Nadol'nyy I. F. Filosofiya / I. F. Nadol'nyy. – K.: V-vo: Vikar, 1997. – 584 s.
8. Pavlo VI papa. Entsyklika Populorum Progressio (Rozvytok narodiv) / Papa Pavlo VI [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: [http://w2.vatican.va/content/paul-vi/en/encyclicals/documents/hf\\_p-vi\\_enc\\_26031](http://w2.vatican.va/content/paul-vi/en/encyclicals/documents/hf_p-vi_enc_26031)
9. Poslannya papy Benedykta XVI Lyuds'ka sim'ya, spil'nota myru z nahody XLI Vsesvitn'oho dnya myru // Vidpovidal'nist' za stvorinnya u vchenni Benedykta XVI. – Ivano-Frankivsk: V-vo: Nova Zorya, 2012. – 126 s.
10. Toynbi A. Osyahnennya istoriyi / A. Toynbi [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://forstudy.com.ua/content/view/1715/55/>
11. Uayt L. Istorycheskye korny nasheho ekologicheskoho kryzysa / L. Uayt // Hlobal'nie problemi i obshchechelovecheskye tseennosti: Per. s anhl. y frants. / Sost. L. Y. Vasylenko y V. E. Ermolaeva. – M.: Prohress, 1990. – 450 s.
12. Fenno I. M. Spivvidnoshennya khrystytyans'koyi ta ekologichnoyi etyky / I. Fenno // Visnyk Kyyvsk'oho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiya. Politolohiya. – K.:

Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr «Kyivsk'yy universytet», 2010. – Vyp.99. – S.34–37.

13. Frantsysk papa. Entsyklika «Laudato si'» (Bud' proslavlenyy) / Papa Frantsysk [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://translate.google.com/translate?hl=uk&sl=en&tl=uk&u=http%3A%2F%2Fm.vatican.va%2Fcontent%2Ffrancescomobile%2Fen%2Fencyclicals%2Fdo>
14. Joann Pawel II. Audienje generalne // L'Observatorio Romano. – 1984. – №9. – S.14–16.

*Petryshyn N. E., graduate student of philosophy Zhytomyr State University named after Ivan Franko (Ukraine, Lviv), nila11@inbox.ru*

### Ecological consciousness as a necessary factor in overcoming environmental and anthropological crisis: a view of contemporary Catholic thinkers

*The article analyzes the works of contemporary Catholic thinkers on environmental problems. The author examines the concept of leaders of the Catholic Church, Catholic thinkers who advocate the need to protect the environment and coordinate all their actions in relation to nature, with God's laws. The basis for this is the text of Scripture that clearly characterizes place and role of man in the world. On the basis of Scripture have formed social teaching of the Catholic Church, which contain environmental aspects. The Catholic Church in numerous documents emphasizes the need to build public environmental awareness and axiological approach of scientific and technological progress. As one of the first to respond to the global crisis of the twentieth century, the Catholic Church uses all resources to overcome it, creating environmental consciousness of man.*

**Keywords:** Teaching of the Catholic Church, the environment, the impact of science, man, nature.

*Петрышин Н. Е., аспирантка кафедри філософії, Житомирський державний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), nila11@inbox.ru*

### Экологическое сознание как необходимый фактор преодоления экологического и антропологического кризиса: взгляд современных католических мыслителей

*Анализируются работы современных католических мыслителей по экологическим проблемам современности. Автор исследует концепции руководителей Католической Церкви, католических мыслителей, которые отстаивают необходимость защиты окружающей среды и согласования всех своих действий, касательно природы, с Божьими законами. Основанием для этого являются тексты Священного Писания, которые четко характеризуют место и роль человека в мире. На основе Священного Писания сформировано Социальное учение Католической Церкви, которое содержит в себе экологические аспекты. Католическая Церковь в многочисленных документах акцентирует внимание на необходимости формирования общественного экологического сознания и аксиологического подхода к результатам научно-технического прогресса. Будучи одной из первых, кто отреагировал на глобальный кризис XX века, Католическая Церковь применяет все ресурсы для его преодоления, формируя экологическое сознание человека.*

**Ключевые слова:** Учение Католической Церкви, экология, последствия развития науки, человек, природа.

\* \* \*

УДК 22.06:22.08

**Соловій Р. П.,**  
кандидат історичних наук, докторант богослов'я  
в Evangelische Theologische Facultet (Leuven, Belgium),  
декан магістратури Львівської богословської  
семінарії Церкви християн віри євангельської  
(Україна, Львів), romansoloviy@e-aaa.info

### «СМИРЕННА ЕПІСТЕМОЛОГІЯ» У БОГОСЛОВ'І ВИНИКАЮЧОЇ ЦЕРКВИ

*Аналізується дискурс «смиреної епістемології» у богослов'ї Виникаючої церкви стосовно розуміння мови, одкровення й інтерпретації Писання. Досліджується домінуюча настановою богословів цього протестанського руху відмовитися від категоричності зрозумілих однозначних відповідей на складні богословські питання та акцентування на важливості тамсиції. Розкриваються епістемологічні аспекти богословських концепцій К. Ванзугера, С. Гренца, А. Костенбергера, П. Ролліна, Д. Фітча.*

**Ключові слова:** смиренна епістемологія, Виникаюча церква, одкровення, істина, постмодерне богослов'я, Писання.

Епістемологічна проблема релігійної віри, що стосується питань обґрунтованості, надійності й істинності релігійної доктрини, пов'язана не лише

з традиційним філософським і теологічним поділом загального вивчення певної системи, але й специфічними рисами сучасного культурного становлення у західному світі, зокрема в християнстві. Теологічний дискурс богослов'я сучасного протестантського руху Виникаючої церкви пропонує своє актуальне осмислення мови, істини, одкровення у Писанні.

Метою представленої статті є дослідження концепцій «смирненої епістемології» в богословському дискурсі Виникаючої церкви.

Зважаючи на те, що в українському релігієзнавстві та у вітчизняній теології ця філософсько-богословська проблема не аналізувалася в науковому ракурсі, тому її розкриття важливе для розуміння найсучасніших протестантських гносеологічних підходів у розумінні мови, одкровення й інтерпретації Святого Письма.

Для Виникаючої церкви притаманне символічне розуміння мови як в епістемології, так і в богослов'ї. Зокрема, колектив авторів книги «А для абдуктивного» намагається вийти за рамки постмодернізму як простої критики модернізму і пропонує для церкви в буквальному сенсі новий лексикон, вважаючи, що старій мові більше не до снаги продуктивно говорити про Бога. У цій книзі в якості відправної точки виступають культурний перехід сучасності до постсучасності і мова як прояв панівного культурного дискурсу. Автор намагається не зруйнувати віру, але повернути її до свого коріння, відмовившись від негнучких, усталених форм і структур модерності. Цей підхід, як стверджують автори, є кроком до радикальної переорієнтації і початком необмеженого у часі процесу: «Ми говоримо перші, а не останні слова, отримуємо перші зображення, а не постійні враження» [12, р. 27]. Рух не відмовляється цілком від пропозиційних висловлювань про Бога, але намагається подолати традиційне розуміння мови як засобу наближення до Бога. Це прагнення не означає нігілістичної відмови від будь-якої можливості пізнання, але є заклик до глибокої деконструкції таких понять, як любов, справедливість, надія і віра. Спираючись на постмодерністську епістемологію і методологію деконструкції, богослов'я руху не обіцяє досягнення якоїсь кінцевої точки «пізнаваності» цих концептів, але намагається забезпечити постійну, творчу деконструкцію всього, що робиться від їхнього імені.

Богослови руху Виникаюча церква постійно наголошують на важливості «смирненої епістемології», яка закликає відмовитися від самовпевнених намагань відшукати зрозумілі однозначні відповіді на складні богословські питання, залишивши місце для таємниці. Як бачимо, є постмодерністська установка на відмову від спроб привести світ чи результати його пізнання в систему, бо вони не піддаються систематизації і не вміщуються в жодні схеми. На богословський дискурс руху істотно вплинули твори відомого католицького богослова і філософа Дж. Капуто, який стверджує, що сучасний релігійний плюралізм більше не дозволяє нам із впевненістю стверджувати, що у нас є одкровення. Ми можемо вірити, що отримали одкровення, але ця віра конфліктує з поглядами інших релігійних спільнот, багато з яких ставлять під сумнів християнське одкровення. Отже, християнам слід зі смиренням визнати, що можливе одкровення не гарантує остаточних відповідей, але є лише однією з багатьох можливих перспектив. Це означає, за словами Дж. Капуто, що «віруючі повинні

опиратися триумфалізму у тому, в що вони вірять – чи особисто, чи у своїй конкретній спільноті» [2, р. 22]. Подібних поглядів дотримується і Р. Белл, який вважає, що християнська віра є глибоко таємничою і незбагненою: «Це стосується речей і сутностей, які в кінцевому підсумку не можуть бути виражені словами. Мова терпить невдачу. І якщо ми остаточно передамо Бога словами, то в цю ж саму мить зробимо Бога чимось, чим Бог не є» [1, р. 32].

Д. Фітч, місіолог і автор книги «Кінець євангельського християнства?», стверджує, що однією з основних загроз для богослов'я руху Виникаючої церкви є небезпека втрати усвідомлення важливості «інкарнаціоналізму» у ставленні до Писання [див.: 4]. Під відмовою від «інкарнаціоналізму» Д. Фітч має на увазі відділення авторитету і тлумачення Святого Письма від втілення Бога у Христі, розширеного історично через тіло Христа (церкву). Після відділення Писання від Христа, на думку Д. Фітча, у християн зростає прагнення подолати Писання, а не зануритися в нього. Постмодерні богослови навели чимало критики на модерністський підхід тлумачення Писання. Вони наголошували на проблемах, пов'язаних із надмірним пропозиціоналізмом євангельського богослов'я, його впевненістю у власному методі інтерпретації (згідно з яким істинне тлумачення прив'язане до первісного наміру автора), результатом яких стала виняткова зарозумілість. Найбільш репрезентативною у цьому аспекті є постать ірландського філософа і богослова Пітера Роллінза, який присвятив розглядку цих питань своїй книзі «Як (не) говорити про Бога» і «Вірність зради» [11, р. 196]. Згідно з його думкою, традиційна церква, під якою він часто має на увазі євангельське християнство, є занадто впевненою у достовірності того, що ми знаємо про Бога, та гіперкогнітивною у ставленні до Писання, усуваючи тим самим таємницю із зустрічі з живим Богом. Протестанти, стверджує П. Роллінз, мають схильність колонізувати текст Писання, робити його своїм володінням, фактично перетворюючи слова Святого Письма у предмет ідолопоклонства. В результаті, носії такого ставлення до Біблії стають контролюючими й осудливими, вони втрачають необхідні засоби для зустрічі з живим Богом і запрошення інших до такої зустрічі. Євангельські християни знають Писання, але воно їх не торкається, і тому вони ізольовані від Бога, який прагне розкрити Себе в Писанні й через нього. У якості рішення П. Роллінз пропонує відмовитися від «правильного вірування» на користь «віри в правильному напрямку» (правильним чином), що для нього означає «вірити люблячим, жертвним та хриstopодібним чином» [10, р. 66]. Правильний шлях, на думку ірландського мислителя, може забезпечити звернення до середньовічної містики, апофатичного богослов'я і окремих постструктуралістських ідей (у дусі негативної діалектики Жака Дерріда, Жан-Люка Маріона і Джона Капуто).

П. Роллінз заперечує можливість одкровення, обґрунтовуючи свою точку зору посиланням на абсолютну трансцендентність Бога. У книзі «Як (не) говорити про Бога» він стверджує, що Бог настільки виходить за межі обмежених властивостей людського розуму, що не може розкрити нам Себе. Будучи ремінісценцією via negativa неоплатонічної містики, аргументація П. Роллінза спирається на тези про принципіву трансцендентність,

незрозумілість і непізнаваність Бога. На відміну від точки зору, згідно з якою християнство сприймається як таке, що базується на вірі в те, що Бог спілкувався з людством через одкровення, П. Роллінз виступає на захист «нової перспективи», відповідно до якої «одкровення має розглядатися не як те, що робить Бога знаним або як те, що залишає Бога незнаним, але скоріше як всепоглинаюче світло, який представляє Бога знаного як незнаного» [Ibid., 7–8, p. 17]. Оскільки навіть «відкрита сторона Бога також прихована», П. Роллінз робить висновок, що «коли мова заходить про Бога, нам нема що сказати іншим, і ми не повинні соромитися заявити про це» [Ibid., 17, p. 42].

Вірний своїй прихильності до апофатичного богослов'я, П. Роллінз закликає підходити до одкровення з почуттям того, що Бог завжди залишається більш прихований, ніж відкритий. Бог ніколи не може бути повністю розкритий у словах, навіть у словах Писання, тому ми завжди зазнаємо невдачі, намагаючись визначити, що розуміємо під словом «Бог». Таким чином, тенденція євангельського богослов'я концентруватися на відомому змісті Святого Письма не вирішує проблеми. Бог відкривається в невідомості, отож, ми повинні підходити до одкровення зі смиренністю і відкритістю. У стилі деконструктивізму П. Роллінз констатує, «що наші тлумачення одкровення завжди носитимуть тимчасовий характер, будуть крихкими і фрагментарними» [3]. Контекст, культура та мова обмежують наше розуміння Бога, але також і роблять його можливим. Істина полягає не в тому, що ми можемо зрозуміти концептуально, вона стосується живої зустрічі з Богом, яка перетворює нас, у результаті того, що богослов називає «сотеріологічною подією». Оскільки про Бога нічого не відомо (а коли б щось було відомо, то немає жодної гарантії, що ми змогли б це правильно інтерпретувати), П. Роллінз переносить увагу на єдиний аспект християнської віри, який ще вцілів після постмодерністської деконструкції християнства – праксис. Для обґрунтування свого підходу П. Роллінз звертається до прикладу життя Ісуса. Він стверджує, що Ісус зціляв людей не через якесь переконання або зобов'язання, а через Свою любов до людей. Так само ті, хто шукають Бога, повинні жити на основі любові, а не віри або раціональності. Християнство, за П. Роллінзом, – це «віра без віри», дія, яка ґрунтується не на «інтелектуальному іншому», але на любові.

Д. Фітч наголошує на небезпечності такого ставлення П. Роллінза до істини, яке позбавляє євангеліє здатності сформувати нову реальність, принести на землю справедливість і примирення. Апофатичне розуміння релігійної мови і переконаність у тому, що всі тлумачення одкровення є тимчасовими, врешті-решт приводять до уявлення про принципову неможливість з'ясування волі Божої та її реалізації у повсякденному житті. Оскільки Бог відкривається лише у невідомому, християни ризикують загубитися в нескінченному спогляданні та розмовах, які ніколи не дадуть визначеності, достатньої для участі в місії Бога на землі. Саме цей аспект поглядів П. Роллінза Д. Фітч характеризує як небезпеку відмови від «інкарнаціоналізму» Писання. У цьому сенсі міркування Д. Фітча повторюють критику деконструкції, котру озвучили Д. Мілбанк і С. Жижек, наголошуючи, що деконструкція прославляє «те, що ніколи не буде досягнуто», і засмоктує нас у «погану нескінченність». Християнське життя починає

выглядати як «псевдоактивність, що не відрізняється від буддійського квієтизму» (С. Жижек).

Д. Фітч поширює цю критику на сферу постмодерністського богослов'я, стверджуючи, що «деінкарнаціоналізація» Писання – це відокремлення його від джерела в Ісусі Христі, втіленому Сині Божому, усунення з мови Святого Письма логіки втілення. Він наголошує, що Бог милосердно відкрив Себе у Христі через людську культуру, зокрема через мову самого Писання. Бог народився в людській плоті й перебував між людьми, говорячи їхньою мовою. Він помер, воскрес, обдарувавши церкву апостолами, вчителями і невинним проголошенням Слова. Завдяки тому, що Його Святий Дух перебуває серед християн, Його присутність, як і раніше, живе і в теперішній мові Його народу. Коли ми поміщаємо себе в цю мову, то можемо зустріти в ній Бога. Писання продовжує присутність втіленого Христа до світу через Святого Духа за допомогою проповіді, причастя і спільноти Його народу. Такий підхід, зазначає Д. Фітч, дозволяє розпізнати справедливість, правду, примирення та волю Божу в нашому житті на благо світу. Він не заперечує ідеї, що мова Божого народу завжди вказує на більш повну реальність, поза своїми межами, яку мова не може утримувати. Це теж є частиною втілення. Людина завжди повинна підходити до Писання зі смиренням, покорою у всіх аспектах, однак це не спростовує факту здатності розрізнити правду в Дусі через Писання, отримавши практичне керівництво для нашого життя у світі. Відокремлення Писання від його спадкоємності з втіленням Сина приводить до небезпеки перебування в постійному пошуку якогось тимчасового трактування істини, нездатного визначити стандарти життя у контексті соціальних реалій нашого повсякдення.

Про схильність П. Роллінза до цієї пастки свідчать богослужіння очолюваної ним громади «Айкон» (Ikona), про які він говорить у другій половині своєї книги «Як (не) говорити про Бога». Це добре продумані вистави, призначені для того, щоб стати «сотеріологічними подіями», залучивши учасників богослужінь до участі в біблійних історіях, щоб здійснити деконструкцію найбільш загальноприйнятих тлумачень Священного Писання. Мета цих заходів – отримання інтерпретацій, перевернутих «із ніг на голову», щоб очистити місце для нової зустрічі після встановлення того, «чим Бог не є». Завдяки своєму безумовно творчому й інноваційному підходу ці літургії створюють ефект деконструкції учасника. Д. Фітч убачає в такій практиці відмову від мети і глибини християнської літургії, покликаної залучити нас до участі в нашій історії Бога у Христі.

Суттєвезначення для поглиблення постмодерністського прочитання доктрини Писання мають погляди С. Гренца, який наголошував на нездатності модерністських богословських категорій виявити універсальні та достовірні істини. Дебати між лібералами і консерваторами потерпіли невдачу, тому що обидва табори претендували на здатність говорити про правду в універсальних термінах. Ліберали в традиції Ф. Шлейєрмахера бачили правду в плані універсального досвіду, а консерватори в традиції Ч. Ходжа використовували для цього категорії універсальних пропозицій. С. Гренц і його співавтор Дж. Франке намагаються слідувати шляхом Дж. Ліндбека, який виступає за «реконтекстуалізацію» сучасного світу з використанням історій, символів і категорій Біблії,

а також шляхом С. Гандрі і Дж. Девіса, які наголошували на необхідності серйозно сприймати роль культури в богословських формулюваннях. У своїй програмній праці «Переглядаючи євангельське богослов'я» (1993) С. Гренц досліджує традиційне формулювання вчення про Біблію. Згідно з ортодоксальним поглядом, Бог об'явив себе людству через загальне й особливе відкриття. Святий Дух зберіг частину цих особливих відкриттів, надихнувши біблійних авторів записати їх; отже, Біблія – це «натхнене Слово Боже, надійне, навіть непомильне» [8, р. 116]. Однак С. Гренц відкидає цей класичний підхід, стверджуючи, що «конструювання бібліології у такій манері «згори» має певні недоліки» [Ibid., р. 116]. Натомість, сучасний богослов пропонує дивитися на Біблію у світлі постмодерністської антифаундаціоналістської перспективи. Як і інші близькі до нього богослови, С. Гренц вбачає коріння епістемологічного фаундаціоналізму в картезіанському дедуктивізмі, який намагався виводити абсолютні істини з «самоочевидних принципів». Одночасно С. Гренц відмовляється і від традиційної раціоналістичної апологетики, що базується на вірі у загальне одкровення і «просвітницькій епістемології».

Новий «постраціоналістичний» підхід С. Гренца передбачає відмову від впевненості в об'єктивній і безсторонній природі знання, що приводить його до релятивістського трактування Писання. Біблія тепер бачиться не як «завершений статичний факт або збірка фактів, які потрібно аналізувати за допомогою все складніших методів», а як «потенційність значень, які актуалізуються черговими поколіннями у світлі їхньої потреби» [Ibid., р. 120]. С. Гренц підтримує постмодерністську доміную, згідно з якою спостерігач перебуває у межах історичного процесу, а тому не може здобувати універсальне, культурно нейтральне знання. Логічним є наступне питання: хто ж, у такому разі, володіє здатністю означити рамки трактування і застосування Писання? С. Гренц вважає, що оскільки Біблія є «книгою спільноти», її тлумачення – це прерогатива спільноти віруючих, у якій звучить «голос Духа». Богослов піддає критиці ортодоксальне християнство, яке «замінює динаміку безперервного руху Духа, що промовляє до спільноти Божого народу через сторінки Біблії, на книгу, яку ми тримаємо у своїх руках» [Ibid., р. 117]. Відмовляючись від традиційного підходу, який пояснює реалізацію соціальних відносин у мові за допомогою принципу відображення, С. Гренц надає перевагу постмодерністському конструкціонізму, який, навпаки, стверджує, що і відносини, і проєкції «я» у мові конструюються, а не відображаються [див.: 7]. Він відкидає «томістську модель» реалізму і розвиває «есхатологічний реалізм» світу, який має наступити. Оскільки єдиною дійсною реальністю виступає світ майбутнього, то завдання християн полягає в «конструюванні у сучасності світу, що відображає есхатологічну волю Божу для творіння» [8, р. 246]. С. Гренц зазначає, що «через роль мови у завданні конструювання світу цей мандат має рішуче лінгвістичний вимір. Ми співпрацюємо з Богом, коли через конструктивну силу мови вселяємося в теперішній лінгвістичний світ, що бачить всю дійсність із перспективи майбутнього, реального світу, який Бог вершить» [Ibid., р. 246].

С. Гренц також відмовляється від традиційної точки зору, згідно з якою Біблія містить пропозиційні

одкровення, надаючи перевагу більш «динамічному» погляду. На його думку, істинні пропозиційні твердження про Бога неможливі. С. Гренц наполягає, що «наше розуміння віри не повинно залишатися зацикленним на пропозиційному підході, який визначає християнську істину тільки як коректну доктрину і доктринальну істину» [6, р. 170]. Він пропонує підпорядкувати богословські пропозиційні твердження досвіду християнської спільноти, розглядаючи доктрину як «слугу Духа у новому народженні і перетворенні життя». У трансформації Біблії в книгу доктрин С. Гренц вбачає небезпеку втрати Писанням його динамічного характеру. Критики зазначають, що у біблійному богослов'ї С. Гренца помітний вплив ідей К. Барта [5, р. 98–99]. Хоча сам богослов намагався провести розмежування між своїми поглядами і бартіанством, проте у трактуванні взаєвідношення Божого Слова і Писання їхні позиції схожі. Як і К. Барт, С. Гренц відмовляється визнавати тотожності Біблії і Божого одкровення, дотримуючись думки, що «Біблія – це божественно призначений канал, дзеркало, або видимий знак одкровення» [8, р. 131]. Сама по собі Біблія не є Словом Божим, скоріше «людські слова в Біблії є Божим Словом до нас». С. Гренц визнає за Біблією статус відкриття лише у функціональному сенсі, тобто бачить у ній Боже Слово до нас, свідка Божого відкриття у Христі: «Біблія є відкриттям, бо вона є свідком і записом історичного відкриття Бога» [Ibid., р. 133]. Таким чином, С. Гренц приходять до висновку про фаллібілізм Біблії (від англ. fallible – схильний до помилок, погрішимий) у тих сферах, які не стосуються спасіння. На його погляд, наша довіра до Слова Божого у Біблії не повинна залежати від її наукової достовірності в інших сферах знання.

На захист євангельського трактування знання і істини, з урахуванням постмодерністських викликів, виступили автори збірника «Що сталося з Істиною» [9]. Детальніше із герменевтичною теорією К. Ванхузера можна ознайомитися у його праці, що перекладена російською мовою та видана в Україні: К. Ванхузер, Искусство понимания текста. Литературоведческая этика и толкование Писания (Черкасы: Коллоквиум, 2007). У вступному есе богослов Андреас Костенбергер розглядає поняття істини у грецькому (*ἀλήθεια*) і римському (*veritas*) контекстах, приходячи до висновку про те, що Євангеліє від Івана вносить суттєві корективи в античне тлумачення істини. Згадуючи питання Пилата про істину, А. Костенбергер зазначає, що воно є одним із багатьох євангельських послань на істину, і всі вони пов'язані зі Словом, що сталося Тілом, із Тим, Хто втілює в Собі і відкриває Божу істину. На думку А. Костенбергера, «в Євангелії від Івана істина спочатку і перш за все є богословською, і, можливо, більш точно, христологічною концепцією. Замість того, щоб просто означити відповідність реальності, як в грецькій філософії, і фактичну точність, як в римській думці, істина для Івана, будучи також висловлюванням, є в своїй основі особистою, реляційною концепцією, яка має своє коріння і походження не в чому іншому, як в самому Богові. Отож, Ісус є істиною, тому що Він посланий від Бога і прийшов, щоб відкрити Отця та здійснювати Його сотеріологічно-історичні цілі. З цієї причини, єдиний шлях пізнати істину – це пізнати Бога через Ісуса Христа» [Ibid., р. 21]. У цьому твердженні А. Костенбергер визнає доречність постмодерністської стурбованості винятково інформаційним розумінням істини, наполягаючи на



неможливості відокремити фактичний, історичний та когнітивний аспекти істини від особистого. Прийняття християнським богослов'ям гносеологічних підходів постмодернізму, зокрема, відмови від ідеї об'єктивності та заміна її категоріями влади, бачиться богослову як серйозна проблема, що потенційно може призвести до христологічних помилок.

У заключному есе «Загублені в перекладі? Істина, Писання і герменевтика» К. Ванхузер наполягає на хибності протиставлення пропозиційного розуміння істини особистому підходу до неї, висуваючи натомість принцип взаємодоповнюваності. Крім того, наявність навіть правильної теорії істини не може замінити необхідності інтерпретації тексту за допомогою герменевтики. Наголос на виключно ключній функції мови, який роблять постмодерністські богослови, не кращий, ніж надання прерогативи її описовій функції, що властиво для традиційного євангельського богослов'я. «Саме текст, а не теорія істини, повинен визначити, які саме твердження повинні робитися», – наголошує К. Ванхузер [13, р. 106]. Ретельно проаналізувавши класичний індуктивний підхід до Біблії, К. Ванхузер вказує, що доктрина непогрішності у герменевтичному сенсі є неповною. Вона справедливо «припускає кінцеву єдність Біблії, що є вирішальною передумовою для герменевтики. З іншого боку, просто вважати Біблію істиною – не те ж саме, що сказати, що це означає» [Ibid., р. 103]. К. Ванхузер запитує: яким чином ми можемо зрозуміти Біблію відповідно до такого стандарту істини, що не є чужим для її мети? З його перспективи, «без певного ядра висловлювань церква втратить свій сенс існування <...> У той же час, зведення істини Писання до набору висловлювань є зайвим редукціонізмом. У цілому, Біблія дослівно розповідає теодраму про слова і діла Бога на сцені світової історії, що досягають кульмінації в Ісусі Христі» [Ibid., р. 109].

К. Ванхузер пропонує мислити біблійну істину в категоріях «теодраматичної відповідності»: Біблія – це не просто книга як джерело для богослов'я, а Боже знаряддя відкуплення, натхнене і кероване Духом Божим. Стати християнином означає не просто погодитися з доктринальною істиною, а стати учасником теодрами: «доктринальна істина стає питанням теодраматичної відповідності між нашими словами та справами і Божими словами та справами. Теодраматична відповідність означає життя і мову, що перебувають у відповідності з євангелієм і Писанням» [Ibid., р. 111]. Теодраматична відповідність має есхатологічну спрямованість, в тому сенсі, що більшість ключових сцен теодрами вже відбулися, хоча деякі (зокрема й ті, в яких ми беремо участь) ще не завершені. Доктрини направляють християн говорити і діяти таким чином, щоб ті сцени, які ще не відбулися, відповідали тим, які вже мали місце.

Як бачимо, у богослов'ї Виникаючої церкви простежується намагання подолати традиційне сприйняття мови як засобу наближення до Бога, акцентується на важливості «смиреної епістемології» в її заохоченнях до відмови від категоричності однозначних відповідей та залишення місця для таємниці. Місіолог Д. Фітч звертає увагу на загрозу втрати усвідомлення «інкарнаціоналізму», тобто втілення Бога у Христі, розширеного історично через церкву. П. Роллінз критикує євангельське християнство за його схильність перетворювати слова Святого Письма у предмет

ідолопоклонства, через що втрачається можливість зустрічі з живим Богом та запрошення інших до такої зустрічі. Богослов, будучи прихильником апофатичного богослов'я, заперечує можливість одкровення через абсолютну трансцендентність Бога. П. Роллінз закликає до живої зустрічі з Богом, яку називає «сотеріологічною подією». Він розкриває поняття «праксіс» на прикладі життя Ісуса Христа, Який зціляв людей не через зобов'язання, а через любов до них. Д. Фітч критикує концепцію П. Роллінза через те, що апофатичне розуміння релігійної мови приводить до уявлення про принципову неможливість з'ясування волі Божої. Д. Фітч вважає, що сучасне богослов'я відмовляється від «інкарнаціоналізму» Писання. Богослов акцентує, що Бог відкрив Себе у Христі через мову Писання. С. Гренц у своєму постраціоналістичному підході сприймає Біблію не як статичну збірку фактів, а як потенційність значень, що актуалізуються у світлі потреб чергових поколінь. Богослов, приймаючи парадигму «есхатологічного реалізму», вважає, що завданням християн є конструювання у сучасності світу, що є відображенням есхатологічної волі Божої для творіння. С. Гренц визнає за Писанням статус відкриття тільки у функціональному сенсі, тобто бачить у ній Боже Слово до нас. А. Костенберг наголошує на особистому, реляційному характері євангельської істини, яка має своє коріння в Богові. К. Ванхузер пропонує осмислювати істину в категоріях «теодраматичної відповідності», за якою Біблія є не просто книгою, а знаряддя відкуплення, керованим Духом Божим; християнин зобов'язаний бути учасником теодрами в її есхатологічній спрямованості.

#### Список використаних джерел

1. Bell R. *Repainting the Christian Faith* / Rob Bell, Velvet Elvis. – Grand Rapids: Zondervan, 2005.
2. Caputo J. D. *On Religion* / John D. Caputo. – New York: Routledge, 2001.
3. Fitch D. «The «Emerging» View of Scripture: Pete Rollins and the Danger of Deincarnationalizing the Word», *Reclaiming the Mission* / David Fitch, June 24, 2010, available at: <http://www.reclaimingthemission.com/?p=1191>
4. Fitch D. «The Three Potential (ideological) Traps of Emerging Missional Theology: Can Rollins, McLaren and Hirsch Avoid Them?», *Reclaiming the Mission* / David Fitch, June 22, 2010, available at: <http://www.reclaimingthemission.com/?p=1189>
5. Geisler N. L. «A Postmodern View of Scripture», in *Evangelicals Engaging Emergent: A Discussion of the Emergent Church Movement*, ed. William D. Henard and Adam W. Greenway / Norman L. Geisler and Thomas Howe. – Nashville: Broadman Academic, 2009.
6. Grenz S. J. *A Primer on Postmodernism* / Stanley J. Grenz. – Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans Publishing Company, 1996.
7. Grenz S. J. *Beyond Foundationalism: Shaping Theology in a Postmodern Context* / Stanley J. Grenz, and John Franke. – Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press, 2001.
8. Grenz S. J. *Revisioning Evangelical Theology: A Fresh Agenda for the Twenty-first Century* / Stanley J. Grenz. – Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 1993.
9. Köstenberger A., ed. *Whatever Happened to Truth?* / ed. Andreas Köstenberger. – Wheaton, IL: Crossway, 2005.
10. Rollins P. *How (Not) To Speak of God* / Peter Rollins. – Massachussets: Paraclete Press, 2006.
11. Rollins P. *The Fidelity of Betrayal: Towards a Church Beyond Belief* / Peter Rollins. – Brewster, MA: Paraclete Press, 2008.
12. Sweet L. *A Is for Abductive: The Language of the Emerging Church* / L. Sweet, B. McLaren, and J. Haselmayer. – Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 2003.
13. Vanhoozer Kevin J. «Lost in Interpretation?», in *Whatever Happened to Truth*, ed. Andreas Kostenberger / Kevin J. Vanhoozer. – Wheaton, IL: Crossway, 2005.

**Solovii R. P.**, Candidate of Historical Sciences, Doctoral Candidate of theology at Evangelische Theologische Facultet (Leuven, Belgium), Dean of the Mastership Program of Lviv Divinity School of the Church of Christians of Evangelical Faith of Ukraine (Ukraine, Lviv), romansoloviy@e-aaa.info

#### The «humble epistemology» in the theology of Emerging church

The discourse of «humble epistemology» in the theology of Emerging Church in matters of language understanding, revelation and interpretation of Scripture is analyzed. The dominant instruction of theologians of the Protestant movement to abandon the categorical understandable unambiguous answers to complex questions and theological emphasis on the importance of secrecy is investigated. The epistemological aspects of the theological concepts of D. Fitch, S. J. Grenz, A. Köstenberger, P. Rollins, K. J. Vanhooser are revealed.

**Keywords:** «humble epistemology», Emerging church, revelation, truth, postmodern theology, Scripture.

**Соловий Р. П.**, кандидат исторических наук, докторант теологии в Evangelische Theologische Facultet (Leuven, Belgium), декан магистерской программы Львовской богословской семинарии Церкви христиан веры евангельской (Украина, Львов), romansoloviy@e-aaa.info

#### «Смирная эпистемология» в богословии Появляющейся церкви

Анализируется дискурс «смирной эпистемологии» в богословии Появляющейся церкви в вопросах понимания языка, откровения и интерпретации Писания. Исследуется доминирующее наставление богословов этого протестантского движения отказаться от категоричности понятных однозначных ответов на сложные богословские вопросы и акцентирование на значимости тайны. Раскрываются эпистемологические аспекты богословских концепций К. Ванхузера, С. Гренца, А. Костенбергера, П. Роллинза, Д. Фитча.

**Ключевые слова:** «смирная эпистемология», Появляющаяся церковь, откровение, истина, постмодерное богословие, Писание.

\*\*\*

УДК 141.2:37.013.73+372.881.1

**Страшко І. В.**, старший викладач кафедри романо–германської філології, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), iryna.strashko@gmail.com

#### Ціннісно–виховний аспект блогінгу в сучасній мовній освіті

Розглянуто блогінг як універсальний і компенсаторний засіб лінгво–соціальної взаємодії. Мета даної публікації – розкрити ціннісно–виховний аспект блогінгу в сучасній мовній освіті. Ціннісний аспект комунікації в блогах полягає у створенні комунікативного простору, що сприяє розповсюдженню інновацій, розширенню дидактичного простору і часу, забезпечує суб'єктиві освіти продуктивною мовною практикою, створюючи пролонгований комунікативний процес. Блогінг передбачає рівноправність, партнерство суб'єктів спілкування, надає можливості самовираження і саморепрезентації; стимулює особистісне залучення в процес навчання, самоосвіти і самовиховання. Успішна реалізація блогінгу з освітньою метою передбачає взаємозв'язок аксіологічного і комунікативного підходів, коли існуюча система цінностей виконує методологічну функцію, а компетентнісний підхід надає спосіб її реалізації.

**Ключові слова:** блогінг, блог, блогосфера, ціннісно–виховний аспект, самореалізація, саморепрезентація, соціокультурна комунікація, лінгво–соціальна взаємодія, мовна освіта.

Зміни, що відбулися в світовому комунікативному просторі протягом останніх років, спричинили зрушення в структурі і характері комунікативного процесу, що призвів до появи нової соціокультурної ситуації, в якій віртуальні комунікативні практики, що ведуть до зміни характеру та спрямованості соціальних взаємодій, стали невід'ємною складовою всіх сфер життя суспільства. В якості засобів віртуального спілкування в різних типах дискурсів, породжуваних і функціонуючих у Всесвітній павутині, поряд з форумами, чатами, використовуються й блоги.

Блогінг (від англ. *blogging* – скор. від «*web logging*» – «діяльність, пов'язана з веденням блогу») як феномен віртуальної комунікації поки що недостатньо

досліджений в контексті філософсько–педагогічного пошуку. Основна причина – новизна інтелектуального поля, яке сформувалося чверть століття тому і набуло надзвичайного поширення в останнє десятиріччя.

Даний проблематиці присвячено досить велику кількість студій, серед яких відмітимо роботи А. Bruns, T. Cook, P. D. Duffy, S. C. Herring, I. Kouper. Дослідженням психологічних аспектів блогінгу займалися такі науковці як S. Antonijevic, L. J. Gurak, L. Johnson, F. B. Viégas, D. Li, C. Ratliff, J. Reyman. Феномен блогів вивчали російські дослідники мережевої культури А. Гірських, А. Усманова, соціологи Л. Міхєєва, М. Соколов; аналіз особливостей англomовного блогу як одного з видів Інтернет–комунікації здійснює Є. Горшкова. Жанрову специфіку блогів аналізували Carolyn R. Miller, D. Shepherd. Теорію навчання за допомогою блог–технологій розробляли західні науковці А. Barlett–Bragg, H. Barret, R. Blood, A. Campbell, A. Johnson, R. Ferdig, S. Fiedler, L. Milligan, K. Trammel, S. Schaffert, W. Wu та ін. Практичні результати використання блогів у навчальному процесі відображені в роботах М. Apple, B. Dieu, S. Glogoff, B. Godwin–Jones, D. Huffaker, T. Fellner, S. Fiedler, K. Kennedy, A. Філатової. Необхідно підкреслити, що при вивченні даної проблематики не можна уникнути питань, які пов'язані з інформаційним суспільством, тому у своєму дослідженні ми також спираємося на роботи Д. Белла, Ф. Вебстера, М. Маклюєна, Е. Тоффлера. Низка релевантних досліджень різних аспектів мережевої комунікації, теоретико–методологічних основ мережної освіти і дотичних питань проведена й вітчизняними фахівцями (Н. Ашиток, О. Ганаба, Л. Горбунова, С. Клепко, І. Предборська та ін.). Але блогінг в мовній освіті, – напрямком, що, як бачимо, має до теперішнього часу солідний джерельний фундамент, – поки що не розглядалася в аспекті розширення філософії освіти, що й зумовлює актуальність даної публікації.

Мета публікації – розкрити ціннісно–виховний аспект блогінгу в сучасній мовній освіті.

Актуальність концептуального осмислення блогінгу, як особливого соціокультурного феномену, зростає в сучасних умовах, оскільки процес глобалізації активізує необхідність в діалозі між державами, народами, культурами. Він розвивається настільки швидкими темпами, що випереджає всі мислимі тимчасові рамки і прогнози фахівців. Це унікальне явище, опис і вивчення якого відбувається, без попереднього планування і цілеспрямованого втілення в життя, вже після того, як він вкотре придбає нові параметри і розширить діапазон своїх функцій, а разом з тим і сферу свого застосування.

Іншим важливим фактором, що актуалізує питання про специфіку комунікативного процесу в умовах глобалізації, є необхідність адекватного розуміння освітніх наслідків розвитку блогінгу. З нашої точки зору, фундаментальна його значущість пов'язана з тим, що він породжує нові форми взаємодії індивідів, трансформує не тільки просторову, але й темпоральну організацію людського буття, спонукаючи відраховувати час не годинами, а подіями, вимірювати простір не відстанями, а потоками постів – повідомлень.

Найважливішою складовою філософської рефлексії блогінгу є осмислення відношення «комунікація – мова – мислення», оскільки сьогодні блогінг є проявом не тільки соціальної, але й екзистенційної природи людини,

встановлюючи її відносини зі світом, суспільством; він накладає відбиток не тільки на суспільне життя, але на весь устрій людського буття. Перефразовуючи М. Гайдеггера: це спосіб виявлення (англ. «a way of revealing»). Якщо ми дослухаємося до нього, то інакший світ відкриється нам [7, с. 12]. Мова є формою втілення блогінгу, одним із модусів його існування (одним, оскільки сьогодні наявні й інші, різні за онтологією, наприклад, відео– та фотоблогінг), тому одним з вихідних для даної статті є положення про те, що блогінг, маючи свою сферу існування завдяки мові, органічно входить до системи мережевих комунікацій.

У філософсько–освітній площині значний інтерес представляє специфіка створюваного блогами комунікативного простору нового типу – блогосфери, що будується на майже кардинально інших принципах, ніж звична комунікація, здійснювана в реально відчутному фізичному просторі. Цей простір – це «екзистенціальний модус», в якому, за допомогою блогінгу, відбувається осягнення буття людини, де воно (буття) отримує вимір, який, об'єднує саму людину з *Іншим*. Кожен окремий блог – це «координата» блогосфери, яка спрямовує та розташовує людину в субуттєвості. В цьому контексті концептуально значущою є загальновідома теза М. М. Бахтіна «Бути – означає спілкуватися». Блогінг припускає не тільки наявність суб'єкта як активно діючої особи, а й індивідуальності, що володіє відмінностями, своєрідністю сприйняття, якими можна поділитися з *Іншим*. Комунікативна природа блогінгу маніфестується в антропологічній спрямованості на осягнення і розуміння *Іншого* та саморозуміння, яке можливе у здійсненні герменевтичного виходу за межі власної ситуації в блогівій взаємодії. У процесі комунікації здійснюється взаємний обмін думками, почуттями, емоціями, тобто можна сказати, що відбувається з'єднання людських «світів» в єдине ціле. В блогах проявляється екзистенція *Іншого*, розгортається творчий процес взаєморозкриття, створюються умови для саморозвитку: «... блог може стати чудовим методом апробування свого голосу, ... а також у розвитку здатності формулювати і відстоювати свою думку ... в блогах, ми відкриваємо для себе власний стиль письма і мислення, бачимо, як вони відображаються в словах інших» [12, с. 251]. Тому, можемо зазначити, що виникнення нового феномена безпосередньо впливає і на способи суто соціального інформаційного обміну, тобто на створення, рух і збереження смислів між людьми, всередині суспільства.

На наш погляд, блогінг слід розглядати як форму масової асинхронної комунікації, що опосередкована технічними засобами розповсюдження інформації, має специфічні ознаки та особливу структуру. Структура блогу з одного боку обумовлена самим фактом наявності та повторюваності соціальних зв'язків, з іншого – з фіксацією персональної та соціальної емпірії в тексті, що має опис звичайних подій. Характерними властивостями блогів є інтерактивність, візуальний характер повідомлення, емотікони (паралінгвістичні засоби) як вираження націленості індивіда на розуміння і взаємодію. У порівнянні зі статичним текстом блог рухливий, але, водночас, він і стійкий, оскільки форма втілення – текст, що є його частиною, – фіксує певну подію людського буття.

Можливості, що надає блогінг, можуть та повинні бути затребувані в сфері мовної освіти. Незважаючи

на явну стандартизацію особистості в освітньому просторі інформаційного суспільства, його ресурсний потенціал породжує тенденцію, пов'язану з можливістю постійного особистісного та професійного розвитку, а сучасна мовна освіта, що відповідає новим соціальним завданням, передбачає перехід на методи навчання, що направлені на «формування високоосвіченої, інтелігентної, самодостатньої творчої особистості з інноваційним типом мислення і діяльності, здатної гідно відповісти на виклики цивілізації» [2, с. 1]. У зв'язку з розширенням інформаційного горизонту, формуванням нової інформаційно–комунікативної культури мислення провідним завданням мовної освіти стає формування нових компетенцій молоді, пошук нових смислів і ціннісних орієнтацій, що відповідають духу часу. Блогінг, відповідаючи гуманістичним критеріям, сприяє відкритості освіти, передбачає визнання права учнів/студентів на особисту позицію і дискусії як між собою, так і з викладачем. За своїм призначенням така система навчання і виховання є відображенням особливостей сучасного комунікативного процесу з його вільним характером об'єднань, які формуються, і руйнуються традиційних ієрархій. Вона обумовлює складну архітектоніку міжособистісних і суспільних відносин, сприяє освіті, вихованню людини, її самотворенню, самореалізації. На наш погляд, саме інтерактивність, динамічність, самостійність, що характеризують блогінг, дозволяють ефективно вирішувати питання індивідуальної, професійної підготовки.

Аксіологічний статус блогінгу в навчальному процесі обумовлений тим, що він, з одного боку, є компенсаційним механізмом, що формується в умовах традиційної практики аудиторних занять при існуючому обсязі навчальних годин. З іншого – універсальним соціальним механізмом, що виконує свої функції в умовах відносного групового та соціального залучення і доповнює, в цій якості, змістовно–інформаційну сторону навчання. Ціннісний аспект комунікації в блогах також полягає в тому, що вони сприяють розповсюдженню інновацій, які охоплюють комунікативну, дослідницьку сфери сучасного процесу підготовки майбутніх мовознавців, що слугує розширенню дидактичного простору і часу, конструюванню комунікативного середовища, дозволяючи забезпечити суб'єктів освіти продуктивною мовною практикою, створюючи пролонгований комунікативний процес.

Глобалізаційна, комунікативна, соціальна, інформативна, культуротворча основа комунікації в блогах забезпечується її діалогічністю. Блогінг передбачає рівноправність, партнерство суб'єктів спілкування. Плюралістичний характер діалогічних позицій, приєднання до культурних смислів суб'єктів спілкування збагачує семантичні поля діяльності кожного з дописувачів блогів, розширює їх когнітивну сферу спілкування і розуміння. Блогінг є засобом обміну духовними цінностями, відкриває нові можливості взаємного збагачення, адже діалогічність блогівій взаємодії не вимагає від її суб'єктів поступатися власними культурними інтересами. Усвідомлюваному в такому сенсі діалогу відповідає філософська позиція культурного релятивізму, який визнаючи необхідність життя людей в міжкультурному просторі, виховує повагу не тільки до своїх культурних цінностей, але й до культурних цінностей *Іншого*.

Гіпертекстова структура та організація інформації по темах, у хронологічному порядку робить блог унікальним середовищем для організації і зберігання навчальної інформації [3; 12]. Але ефективність блогів не тільки в можливостях публікації, передачі, обробки та зберігання інформації і здійснення її пошуку у всій блогосфері – вони приваблюють учнів/студентів, зацікавлених у інтеракційній лінгво-соціальної взаємодії та вираженні особистісно значущих смислів. Поза тим, дистантний характер блогінгу, автентичний контент, можливість довільно встановлювати режим спілкування [13, с. 42], як і можливість контактування з багатьма особами одночасно, фізично перебуваючи у себе вдома, допомагають усувати бар'єри, що існують при особистому спілкуванні, роблять блогінг ефективним засобом практичної реалізації теоретичних знань.

Таке розуміння змістовної сторони блогінгу дозволяє зробити висновок про даний процес як такий, що розвиває особистість, а, отже, уявити процес побудови спільного комунікативного простору як особистісно-орієнтовану комунікацію. В ситуації, коли предметом взаємодії виступають світоглядні, духовно-культурні цінності, мова йде не тільки про формування комунікативної сфери учня/студента, але й про вплив на особисте сприйняття, що може сприяти ефективності виховного процесу.

Однак, побудова спільного комунікативного простору – це досить складний процес, оскільки кожен дописувач блогу, керуючись власним світоглядом, проектує своє бачення предмета комунікації. Разом з тим, існує особливість побудови спільного комунікативного простору – можливість інтеріоризації спільно створеного продукту. Адже кожен блогер, який взаємодіє з іншими, має вже орієнтовно-сформовану систему цінностей, особисті якості, тому тільки тоді, коли придбане знання набуває характеру особистісного переживання, можливі світоглядні трансформації учасників блогінгу.

Саме гетерогенність блогінгу виступає підставою для взаєморозуміння, що виключає ставлення до *Іншого*, як до об'єкта, визнає існування унікальних особистостей, голос кожного з яких враховується, визнається, розглядається; він припускає прийняття іншої думки, світогляду, мови, логіки, культури і правил спілкування. «Опановуючи мовний досвід спільноти, закріплений у структурі мови, і досвід, репрезентований мовними засобами, індивід залучається до світу уявлень і понять, що існували до нього. Одночасно з цим у зміст мислення індивіда входить і дослідне, перцептивне знання, сформоване на основі засвоєних надіндивідуальних знань, що також не відбувається без мовного посередництва» [1, с. 79]. Тому, на наш погляд, блогінгова модель спілкування є універсальним засобом самоактуалізації та розвитку особистості, що розкриває простір життєвих значень, активізує потреби спілкування, спільної діяльності. Це результативний вид взаємодії суб'єктів навчального процесу, позаяк він виступає засобом соціалізації, освіти та виховання, підвищення професійних компетенцій.

Таким чином, ціннісно-виховна релевантність блогінгу у мовній освіті полягає в наступному:

– Забезпечення комунікативного простору. Створення додаткового середовища для обміну думками, як модус письмово-ментальних образів особистості, прояв оригінальності лінгвістичного вираження власної думки, «розчиненої» в іманентній потребі людини до повноти буття, яка розширює можливості самої її реалізації в

блоггах. Створення нових евристичних можливостей абсолютно інакше сприймати свою власну думку, оскільки в мережі величезна кількість постійних і випадкових читачів, які, за допомогою функції коментарів, можуть вступити в полеміку з автором. Блог в такому випадку є рівнем організації спілкування, що розгортається в умовах адекватного, когнітивно складного відображення позицій і поглядів. Він представляється тут як засіб особистісно-орієнтованої освіти, як ситуація контакту особистостей, поглядів, думок, життєвих позицій, історій.

– Збагачення мовного та соціокультурного матеріалу. Варіативність словникового запасу дописувачів, що складає контент, інтелектуальне наповнення блогів, а також їх формальне різноманіття (текст, фото, відео, аудіо) можуть бути використані при написанні есе, оглядів, відгуків тощо. Підтримуючи свій власний блог, учні використовують іноземну мову в різних ситуаціях автентичного спілкування, що, в свою чергу, є основоположною умовою для формування іншомовної комунікативної компетенції. Можливість реального спілкування з носіями мови дозволяє формувати використання етикетних форм, виробити прийнятний стиль спілкування, і, отже, сформувати соціолінгвістичну компетенцію. Крім того, при спілкуванні з носіями мови необхідні знання та вміння використання реалій країни досліджуваної мови, що дозволяє говорити про формування соціокультурної компетенції. Блоги передбачають формування навичок і вмінь отримання, систематизації та аналізу матеріалів, умінь робити коректні посилання і контактувати з різноманітною аудиторією. Отже, можемо говорити про формування ключових компетенцій.

– Забезпечення неперервного процесу освіти та самоосвіти. Наявність архіву забезпечує можливість рефлексії, оцінювання, дозволяє як викладачеві, так і учневі простежувати зміни у вивченні теми. Такий архів письмових робіт зручний (легка навігація і доступ) і дидактично виправданий. Звернувшись до блогу, вони можуть легко знайти старі роботи, відновити хронологію та порядок проходження матеріалу [4]. Крім того, кожен зможе оцінити здійснений прогрес, порівнявши останні записи з найпершими.

– Розгортання дидактичного простору і часу. Це дозволяє стимулювати особистісну залученість суб'єктів освіти в процес навчання, самоосвіти і самовиховання; створити пролонговане їх занурення в іншомовне середовище; виробити здатність ініціювати конструктивну, творчу мовну практику, спрямовану на розвиток різних аспектів мови. Слід зазначити, що успішна реалізація блогінгу з освітньою метою передбачає взаємозв'язок аксіологічного і комунікативного підходів, коли існуюча система цінностей виконує методологічно-орієнтуючу функцію, а компетентнісний підхід надає спосіб певної її реалізації. Крім того, комунікативно-ціннісна парадигма сприяє реалізації цілей вторинної соціалізації суб'єктів освіти, а аксіологічний підхід дозволяє конкретизувати зміст комунікативних програм, їх організаційно-методичне наповнення, що забезпечує результативність блогівої взаємодії, а також визначає критерії аналізу та оцінки її якості.

Відповідно, блогінг може застосовуватися в освітньому процесі для:

- спілкування, обміну думками;
- проведення консультацій;

– публікації завдань творчого характеру, студентських проєктів;

– збирання і організації Інтернет–ресурсів для конкретного курсу, з посиланням на відповідні сайти;

– управління знаннями та організації навчального процесу (розклад, плани занять, інформація про завдання, матеріали, додаткова література, новини та події студентського життя) [8, с. 36; 6, с. 33; 3, с. 9].

Ціннісні рефлексії розвитку та використання блогінгу в освітньому процесі становлять досить широкий аксіологічний спектр, який постійно доповнюється та коригується дослідниками в процесі рефлексії сучасної системи мовної освіти в нових імперативах її якості. На його полюсах розташовуються позитивні [3; 9; 12; 14] або негативні оцінки реалізації блоггової форми взаємодії [5]. Вони нерідко є продовженням одна одної та відображають, з одного боку, позитивне сприйняття занурення студентів в іншомовне середовище, виведення процесу навчання за вузькі рамки аудиторних занять і захоплення новими комунікативними можливостями. З іншого – відтворюють зростаючий песимізм, вибудований на побоюваннях залежності від інформаційних технологій. Занепокоєння визивають також несистемність блогів; питання визначення прав інтелектуальної власності, так як блог може містити контент, який було використано без посилання на джерело [12, с. 262]; відкритість та публічність [10, с. 12], яка може відштовхувати індивідів з певними психологічними проблемами або викликати негатив після зустрічі з агресивними висловлюваннями; упереджену або недостовірну інформацію в мережі, яка помилково може бути використана в блогах.

Таким чином, блогінг несе в собі можливості як конструктивного, так і деструктивного впливу на суб'єкта освіти, який освоює його в ході блоггової комунікації. Це має бути враховано в стратегії професійної діяльності викладачів. Тому, для успішної інтеграції блогів в освітній процес існують певні умови, що сприяють результативному їх використанню протягом усього процесу навчання: когнітивно–комунікативна спрямованість завдань, орієнтована на конкретну аудиторію, яка володіє певною спільною ціннісною орієнтацією; коректні посилання і коментарі у практичних, методичних та педагогічних цілях.

Отже, блогінг завдяки своїм особливим ознаками – віртуальності, глобальності, дистантності, опосередкованості, інтерактивності та гіпертекстуальності – дозволяє створити унікальний комунікативний простір, що дає змогу оптимізувати та інтенсифікувати процес опанування іноземної мови. В умовах інформаційного суспільства та інформатизації освіти, зокрема мовної, результатами впливу блогінгу будуть активізація інтелектуальної діяльності суб'єкта освіти, можливість самовираження і саморепрезентації, розширення можливостей спілкування. Використання блогів для навчання іноземної мови має виняткове значення, так як з їх допомогою забезпечується можливість реального спілкування з носіями мови. У контексті мовної освіти це дозволяє створити віртуальне навчальне мовне середовище для формування сукупності іншомовних компетенцій та освітній простір, що передає соціокультурну своєрідність досліджуваного лінгвосоціуму. Досвід у даній області різноманітний, але недовга історія існування блогінгу свідчить про те, що в майбутньому, він, можливо, набуде

абсолютно нових можливостей застосування в освіті, особливо мовній.

Подальше осмислення досліджуваної проблеми передбачає вироблення стратегії, орієнтованої не тільки на інтеграцію міждисциплінарних досліджень, але також на використання методологічного потенціалу різних напрямів, з метою показати можливість їх взаємопроникнення та взаємодії, а також визначити перспективи вирішення питань, що розглядаються.

#### Список використаних джерел

1. Ашиток Н. Мовна картина як система репрезентації світу // Молодь і ринок. – 2010. – №.10. – С.79–83. // Ashytok N. Movna kartyna jak systema reprezentacii' svitu // Molod' i rynok. – 2010. – №.10. – S.79–83.
2. Проєкт концепції мовної освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.osvita.ua/doc/files/news/132/13252/Concept\\_L\\_education.doc](http://www.osvita.ua/doc/files/news/132/13252/Concept_L_education.doc) // Proekt koncepcii' movnoi' osvity [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.osvita.ua/doc/files/news/132/13252/Concept\\_L\\_education.doc](http://www.osvita.ua/doc/files/news/132/13252/Concept_L_education.doc)
3. Филатова А. В. Оптимизация преподавания иностранных языков посредством блог–технологий (для студентов языковых специальностей вузов): автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания (иностранные языки)» / А. В. Филатова. – Москва, 2009. – 23 с. // Filatova A. V. Optimizacija prepodavanija inostrannyh jazykov posredstvom blog–tehnologij (dlja studentov jazykovyh special'nostej vuzov): avtoref. dis. ... kand. ped. nauk: spec. 13.00.02 «Teorija i metodika obuchenija i vospitanija (inostrannye jazyki)» / A. V. Filatova. – Moskva, 2009. – 23 s.
4. Armstrong L. Blogs as electronic learning journals [Electronic resource] / L. Armstrong, M. Berry, R. Lamshed // E–Journal of Instructional Science and Technology (e–JIST) – Vol.7 (1). – Access mode: [http://www.usq.edu.au/electpub/e–jist/docs/vol7\\_nol/currentpractice–blogs.htm](http://www.usq.edu.au/electpub/e–jist/docs/vol7_nol/currentpractice–blogs.htm) (viewed on August 19, 2015) – Title from the screen.
5. Dvitini M. et al. Blog to support learning in the field: lessons learned from a fiasco [Electronic resource] / M. Dvitini, O. Haugalokken, E. M. Morken // IEEE, 2005. – P.219–221. – Access mode: [http://ren.inekstranett.no/PageFiles/218/ICALT2005\\_ref.pdf](http://ren.inekstranett.no/PageFiles/218/ICALT2005_ref.pdf) (viewed on December 17, 2015) – Title from the screen.
6. Duffy P. The use of blogs, wikis and RSS in education: A conversation of possibilities [Electronic resource] / P. Duffy, A. Bruns. – 2006. – Access mode: <http://eprints.qut.edu.au/5398/1/5398.pdf> (viewed on August 19, 2015) – Title from the screen.
7. Heidegger M. The Question Concerning Technology and other Essays [Electronic resource] / M. Heidegger. – London, 1977. – P.12. – Access mode: [http://ssbothwell.com/documents/ebooksclub.org\\_The\\_Question\\_Concerning\\_Technology\\_and\\_Other\\_Essays.pdf](http://ssbothwell.com/documents/ebooksclub.org_The_Question_Concerning_Technology_and_Other_Essays.pdf) (viewed on December 2, 2015) – Title from the screen.
8. Hong W. Exploring Educational Use of Blogs in US Education [Electronic resource] / W. Hong // [Online Submission, 2008]. – Vol.5. – №10. – P.34–38. – Access mode: <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED503871.pdf> (viewed on August 19, 2015) – Title from the screen.
9. Huette S. Blogs in education [Electronic resource] / S. Huette // Teaching Effectiveness Program: Be free to teach. Retrieved September. – 2006. – Vol.6. – P.2010. – Access mode: <http://www.careersmarts.com/21/BlogsInEducation.pdf> (viewed on August 19, 2015) – Title from the screen.
10. McCullagh K. Blogging: self presentation and privacy / K. McCullagh // Information & communications technology law. – 2008. – Vol.17. – №1. – P.3–23.
11. Miller C. R., Shepherd D. Blogging as social action: A genre analysis of the weblog [Electronic resource] / C. R. Miller, D. Shepherd // Into the Blogosphere: Rhetoric, Community, and Culture of Weblogs. [Minneapolis, Minnesota: University of Minnesota, 2004]. – Access mode: [https://wayback.archive-it.org/338/20080108031843/http://blog.lib.umn.edu/blogosphere/blogging\\_as\\_social\\_action\\_a\\_genre\\_analysis\\_of\\_the\\_weblog.html](https://wayback.archive-it.org/338/20080108031843/http://blog.lib.umn.edu/blogosphere/blogging_as_social_action_a_genre_analysis_of_the_weblog.html) (viewed on August 19, 2015) – Title from the screen.
12. Mortensen T., Walker J. Blogging thoughts: personal publication as an Online Research Tool [Electronic resource] / T. Mortensen, J. Walker // Researching ICTs in context. – 2002. – Vol.249. – Access mode: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.156.7392&rep=rep1&type=pdf#page=257> (viewed on August 19, 2015) – Title from the screen.
13. Nardi B. A. Why we blog [Electronic resource] / B. A. Nardi, D. J. Schiano, M. Gumbrecht, L. Swartz // Communications of the

ACM. – 2004. – Vol.47. – №12. – P.41–46. – Access mode: [http://psych.stanford.edu/~mgumbrec/Why\\_We\\_Blog.pdf](http://psych.stanford.edu/~mgumbrec/Why_We_Blog.pdf) (viewed on December 27, 2015) – Title from the screen.

14. Williams J. B., Jacobs J. Exploring the use of blogs as learning spaces in the higher education sector [Electronic resource] / J. B. Williams, J. Jacobs // Australasian journal of educational technology. – 2004. – Vol.20. – №2. – Access mode: <http://ascilite.org.au/ajet/submission/index.php/AJET/article/viewFile/1361/731> (viewed on August 19, 2015) – Title from the screen.

**Strashko I. V.**, Senior Lecturer, Chair of Romance and Germanic Philology, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), [iryna.strashko@gmail.com](mailto:iryna.strashko@gmail.com)

#### The axiological and educative aspects of blogging in modern language education

*The paper presents blogging as a universal and compensatory means of linguistic and social interaction. The purpose of this publication is to reveal the axiological and educative aspects of blogging in modern language education. An axiological aspect of communication in blogs consists in creating a communicative space conducive to the spread of innovation and the expansion of didactic space and time. This communicative space provides a productive language practice for learners, creating a prolonged communication process. Blogging provides equality and partnership in communication; it offers the opportunities for self-expression and self-representation, and encourages personal involvement in the process of learning and self-education. Successful implementation of blogging for educational purposes involves the axiological and communicative approaches when the existing value system performs a methodological function and the competence-based approach provides a way of implementing it.*

**Keywords:** blogging, blog, blogosphere, axiological and educative aspects, self-realization, self-representation, sociocultural communication, linguistic and social interaction, language education.

**Страшко И. В.**, старший преподаватель кафедры романо-германской филологии, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), [iryna.strashko@gmail.com](mailto:iryna.strashko@gmail.com)

#### Ценностно-воспитательный аспект блоггинга в современном языковом образовании

*Рассматривается блоггинг как универсальное и компенсаторное средство лингво-социального взаимодействия. Цель данной публикации – раскрыть ценностно-воспитательный аспект блоггинга в современном языковом образовании. Ценностный аспект коммуникации в блогах – в создании коммуникативного пространства, способствующего распространению инноваций, расширению дидактического пространства и времени, обеспечивающего субъектов образования продуктивной речевой практикой, создавая пролонгированный коммуникативный процесс. Блоггинг предусматривает равновесие, партнерство субъектов общения, предоставляет возможности самовыражения и саморепрезентации; стимулирует личностную вовлеченность в процесс обучения, самообразования и самовоспитания. Успешная реализация блоггинга с образовательной целью предусматривает взаимосвязь аксиологического и коммуникативного подходов, когда существующая система ценностей выполняет методологическую функцию, а компетентностный подход предоставляет способ ее реализации.*

**Ключевые слова:** блоггинг, блог, блогосфера, ценностно-воспитательный аспект, самореализация, саморепрезентация, социокультурная коммуникация, лингво-социальное взаимодействие, языковое образование.

\* \* \*

УДК 159.923.2:303.094.4:316.32

**Федоренко В. В.**,  
аспірант кафедри філософії, Житомирський  
державний університет ім. Івана Франка  
(Україна, Житомир), [nshedorenko@ukr.net](mailto:nshedorenko@ukr.net)

#### ТРАДИЦІЇ ТА ПАТРІОТИЗМ У СИСТЕМІ ВІЙСЬКОВО-ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ЯК ЧИННИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

*Запропоновано соціально-філософський аналіз значення традицій та патріотизму в системі військово-правового виховання військовослужбовців Збройних Сил України. Використані в ході дослідження методи аналізу і синтезу, абстрагування, а також принципи взаємозв'язку, взаємозумовленості та причинності допомогли автору здійснити не лише теоретичний аналіз, а й певні емпіричні дослідження військово-правового виховання військовослужбовців в сучасних умовах.*

*Особлива увага зосереджена на розгляді діалектичного взаємозв'язку традицій і патріотизму з національною ідентичністю військовослужбовців. Автор зазначає, що розвиваючи найкращі військові традиції та патріотизм у*

*частині чи підрозділі командири, офіцери і сержанти структур виховної роботи полегшують статутну й соціальну регуляцію життя військовослужбовців, сприяють організації повноцінного відпочинку, розвитку найкращих морально-правових і бойових якостей воїнів. У силі традицій, у патріотизмі, в національній ідентичності військовослужбовців закріплені багатий досвід народу України, втілені козацький дух і неповторний характер українців.*

**Ключові слова:** військово-правове виховання, традиції, військові традиції, патріотизм, військові цінності, військові ритуали, національна ідентичність.

Останні події в Україні, пов'язані з російсько-українським конфліктом на сході України і в Криму, засвідчили й певні прогалини в життєдіяльності українського війська, в тому числі й в організації системної роботи щодо військово-правового виховання військовослужбовців, підвищення його ефективності. Це потребує своєчасного вирішення низки проблем як у теоретичному, так і практичному аспектах. Серед них особливої уваги, на наш погляд, потребує визначення ролі й місця традицій та патріотизму в системі військово-правового виховання, їх взаємозв'язок із національною ідентичністю військовослужбовців Збройних Сил України. Зазначена проблема тривалий час перебуває у центрі уваги вітчизняних науковців, зокрема: В. Андрушенка, В. Антоновича, Л. Гавриленка, О. Губка, В. Каюкова, М. Козловця, Ю. Руденка, В. Сергійчука, Д. Тхоржевського та інших, у працях яких розглядаються традиції та патріотизм у системі національного виховання, проблеми національної ідентичності. Разом із тим, у межах цих досліджень існує чимало не досліджених і суперечливих питань, що зазначають й самі дослідники.

Традиції та патріотизм посідають вагомe місце у системі військово-правового виховання. Відомий дослідник історії України М. Костомаров зазначав: «Не любила свободолюбива Україна ні царя, ні пана, той винайшла в собі традицію, як засіб відстоювання своєї волі» [5, с. 24]. Підкреслюючи роль козацько-лицарських традицій, Ю. Руденко і О. Губко пишуть: «Реалізація козацько-лицарських традицій – один з найголовніших шляхів формування у молоді глибокої історичної пам'яті, національної свідомості і самосвідомості, патріотизму, високої громадянськості. Це та проблема, від науково обґрунтованого розв'язання якої залежить поглиблення духовності майбутньої інтелігенції, її патріотичної та громадянської спрямованості, зміцнення незалежності України» [14, с. 294]. Традиції і патріотизм – це, з одного боку, – основні, на наш погляд, засоби в системі військово-правового виховання, а з другого, – це складні явища духовного життя українського суспільства, складові суспільної свідомості і світогляду особистості. Саме тому окреслена проблематика є актуальною, особливо на сучасному етапі розвитку українського суспільства, і потребує наукового дослідження.

Перш ніж перейти до розгляду окресленої проблематики слід зазначити, що увага дослідників суспільної свідомості зосереджена на суспільній психології та ідеології. Суспільна психологія безпосередньо відображає практику, вона швидше «реагує» на конкретні зміни життя через настрої, думки, переживання, чуттєво відбиває поверхове в ній. У цьому зв'язку професор М. Требін слушно зазначає: «Однак суспільна психологія має і стійкі елементи, які функціонують у формі вищих соціальних почуттів, традицій, звичок, суспільних символів тощо. Вивчення зв'язків суспільної психології зі світоглядом воіна необхідне для виявлення стійких і мінливих психологічних утворень, емоційно-вольових

станів, що впливають на формування та реалізацію його світогляду, з'ясування тієї дійсної духовно-психологічної основи з якої виростають особисті світоглядні установки» [13, с. 242]. Сьогодні особливої актуальності набувають питання впливу національно-патріотичних ідей, традицій, символів, думок соціальних груп, суспільних настроїв на формування повсякденного психологічного рівня світогляду воїна. При цьому ми повинні враховувати, що не слід проводити чітку грань між суспільною психологією та ідеологією, адже процес переходу знань з одного рівня на інший відбувається постійно.

Традиції не можна звести до найбільш стереотипних своїх різновидів, таких як звичаї й обряди. Вони розповсюджуються на більш широку область соціальних явищ і охоплюють об'єкти соціальної спадщини (матеріальні й духовні цінності), процес соціального спадкування, його способи. Як традиції виступають визначені суспільні установки, норми поведінки, цінності, звичаї, обряди тощо. Зазначені традиції функціонують у всіх соціальних системах і, в деякій мірі, є необхідною умовою їх життєдіяльності. Традиції існують практично у всіх сферах суспільного життя (економіці, політиці, праві, релігії, військовій справі), але значущість їх – різна. Вона досягає максимуму в релігії і займає важливе місце в сфері науки, мистецтва, оборони. Кожне покоління з необхідністю сприймаючи систему традицій, водночас здійснює вибір тих чи інших традицій, і в цьому сенсі воно обирає не тільки своє майбутнє, а й звертається до минулого. Тривалість існування традицій сама по собі не визначає їх сучасне значення, а їхня життєздатність забезпечується подальшим розвитком наступними поколіннями в нових історичних умовах. Індивід, соціальна група чи суспільство загалом, сприймаючи одні елементи соціальної спадщини, ігнорують інші, тому вони сприймаються як позитивні (що і як сприймається), чи негативні (що і як не сприймається). Традиції завжди виникали і виникають там, де є соціальні групи, починаючи з сім'ї, трудового колективу, нації, а в умовах армії – відділення, взводу, роти, батальйону, частини і закінчуючи збройними силами в цілому. Традиції народжуються як стихійно, так і свідомо. Предметом нашого розгляду є військові традиції, які тісно пов'язані з військово-правовим вихованням і визначають його зміст.

Взаємозв'язок військових традицій і військово-правового виховання не викликає сумніву, але це відмінні поняття. Військові традиції мають низку суттєвих ознак, серед яких: всезагальність, емоційність, міцність і довготривалість, спадкоємність і новаторство.

Всезагальність – це ознака військових традицій, яка обумовлена тим, що в них знаходять відображення інтереси широкого кола соціальних спільнот, які проживають в Україні. Вони визнаються широким загалом людей, розвиваються і підтримуються ними.

Важливою ознакою військових традицій є й емоційність. Багато з них овіяні духом урочистого піднесення, краси та величі. Так, символом військових традицій частини є Бойовий Прапор. Все життя військовослужбовець пам'ятає урочистий день прийняття присяги біля розгорнутого Бойового Прапора та прощання з ним – напередодні звільнення у запас. Важливою формою заохочення є фотографія з Бойовим Прапором, яка нагадує військовослужбовцю про його священный обов'язок служити народу України, мужньо і вправно

захистити його. Виховання вірності Бойовому Прапору посідає одне з визначальних місць у процесі військово-правового виховання.

Традиції міцні і довготривалі, тому що за глибиною відображення різними групами військовослужбовців суспільного буття вони перевершують багато інших явищ життя і надовго віддзеркалюються у суспільній свідомості. Ще К. Маркс у праці «Війна проти Персії», розкриваючи причини живучості багатолітньої ворожнечі між персами і афганцями, однією із головних назвав традиції. Він підкреслював, що політичний антагонізм між афганцями і персами, ґрунтується на племінних відмінностях, які поглиблені історичними традиціями і підтримуються прикордонними чварами і взаємними претензіями [9, с. 123]. Міцність і довготривалість традицій можемо розглядати і як позитивне, і як негативне явище. В одному випадку стійкі військові традиції згуртовують військові колективи, а в другому, – навпаки є джерелом розбрату. Довготривалі військові традиції можливо порівняти з міцним фундаментом, на якому будується нова складова навчально-виховної роботи зі змінним особовим складом.

Традиції можуть зникати, а потім відтворюватись у нових умовах і ще з більшою силою впливати на військовослужбовців. У цьому випадку традиції поповнюються новими формами і прийомами, вони змінюються відповідно до тих чи інших обставин, тієї чи іншої категорії особового складу. Допускаються варіації виховної діяльності з боку суб'єктів військово-правового виховання, в результаті чого традиційні форми отримують новизну і неповторність.

Спадкоємність традицій зумовлює використання під час їхнього аналізу позицій історизму, що дозволяє розглядати їх в розвитку, в зв'язку з конкретними історичними умовами функціонування армії та правильно визначити їхню роль. Така спадкоємність підкреслює зв'язок між поколіннями, адже військові традиції вбирають у себе все найкраще, що було властиве українському козацтву, солдатам і полководцям України. Розкриваючи духовні традиції козацького роду (династії), Ю. Руденко й О. Губко підкреслюють: «На прикладі багатьох козацьких родів можна побачити всю глибину, масштабність, велич боротьби українського лицарства за свободу і незалежність свого народу, утвердження національної державності. Знання хоча б у основних рисах ескізного життєпису козацьких династій сприяє глибокому емоційному сприйманню та усвідомленню сили духу, відданості інтересам України наших пращурів, їхнього героїзму та трагізму в нерівній боротьбі з ворогами» [14, с. 181]. У спадкоємності традицій чітко проглядається те, що кожний наступний період розвитку традицій Збройних Сил України обов'язково повинен базуватися на попередньому. Але це не означає, що на нинішньому етапі становлення і розвитку армії не можуть з'явитися нові традиції або ж, принаймні, елементи новизни в старих. Військовослужбовці Збройних Сил України – це не тільки спадкоємці героїчних традицій другої Світової війни, а й гідні нащадки героїв минулих битв.

Залежно від ступеня загальності військові традиції можна поділити на загальні та часткові. До перших відносять традиції, що притаманні всім Збройним Силам і є елементом свідомості всіх військовослужбовців України й еталоном формування та розвитку часткових традицій виду збройних сил, роду військ, з'єднання, частини,

підрозділу. Часткові ж традиції, постаючи залежними від загальних, можуть мати різноманітні прояви. Так, існують специфічні традиції на флоті і в авіації, у танкістів і десантників тощо. Будучи взаємопов'язаними, загальні й часткові традиції мають велике значення у регулюванні відносин військовослужбовців під час виконання військового обов'язку.

Основою класифікації та систематизації військових традицій можуть слугувати якісно визначені сфери їх прояву, що відповідають ділянкам взаємин військовослужбовців у процесі бойової діяльності, повсякденної навчально-бойової підготовки і життя військ й під час побутових відносин. У відповідності з окресленими сферами відношень військовослужбовців можемо виокремити бойові традиції, службові і традиції військового побуту.

Основною сферою військових стосунків є взаємовідносини в процесі бойових дій чи підготовки до них у мирний час, тому бойові традиції є ядром військових традицій. До них можна віднести вірність військовому обов'язку, що ґрунтується на любові до Батьківщини; мужність, відвагу і героїзм; військове побратимство; взаємну допомогу в бою; вірність Бойовому Прапору частини і символам держави та інші. Бойові традиції Збройних Сил України – це історично сформовані звичаї і правила, які стали нормою поведінки воїна в бою і активно збуджують його зразково виконувати свій військовий обов'язок як у мирний, так і воєнний час, справедливо і сумлінно служити народу України. Джерелом цих традицій Збройних Сил України є вся героїчна історія її народу. Воїни Збройних Сил України – гідні нащадки захисників Київської Русі, запорізьких козаків, учасників другої світової війни. Слід зазначити, що частина бойових традицій отримали своє правове закріплення у військових статутах і військовій присязі. Так, вірність Бойовому Прапору частини не тільки загальноприйнята традиція, а й статутна вимога.

Військова честь, героїзм, відвага й інші бойові традиції не можна уявити без високого почуття патріотизму. Проте нема патріотизму взагалі, як нема і вітчизни, однакової на всі часи і епохи. Г. Гегель розглядав патріотизм як якусь містичну силу, як «свідомість абсолютності держави» [3, с. 75]. Англійський лорд Х. Спурел стверджував, що патріотизм – це біологічна властивість людей. «Коріння патріотизму, – писав він, – слід шукати в тому чисто тваринному інстинкті, простішим проявом якого є турбота тварини про свою самку і своїх дитинчат» [12, с. 12]. Як би ми не підходили до визначення патріотизму, безумовно, що ця благородна традиція народжує високий порив народу і підіймає його на подвиг.

Сьогодні сотні, тисячі патріотів України воюють проти сепаратистів на Донецькій і Луганській землі. У скрутний для нашої Батьківщини час вони добровільно стали на її захист, одягнувши військові однострої та взявши до рук зброю. Залишивши домівку, сім'ю, кар'єру, вони сміливо відправлялися на неоголошену і жорстоку війну. Так, військовослужбовець 95-ої окремої аеромобільної бригади Петро Коваленко прикрив собою товаришів, загинувши від гранати, випущеної з підствольного гранатомета [2, с. 3]. Ціною власного життя хлопець врятував сімох однополчан, які отримали поранення. Від смертельних осколків десантника не врятував навіть бронезилет.

Залежно від того, яка соціальна спільність держить патріотизм на своєму озброєнні, він проходить у своєму розвитку низку етапів і форм. Тривалий час патріотизм перебував на рівні суспільної психології, де емоції і почуття були переважаючими. Проте і в теперішній час вони не втратили свого значення. Спочатку почуття виникали стихійно і обмежувались сприйняттям рідної природи, умовами життя, праці, побуту. Поступово розвиваючись, патріотизм все більше випробує на собі вплив ідеології.

У сучасних складних умовах становлення української державності, її Збройних Сил формування свідомості на основі традицій, українського патріотизму набуває особливого значення. Девальвація духовних цінностей в останні роки, широке поширення у суспільній свідомості байдужості, егоїзму, індивідуалізму, цинізму, невмотивованої агресивності, зниження на державному рівні відповідальності за вирішення внутрішніх проблем Збройних сил є, на жаль, реаліями сьогодення. Дані соціологічних досліджень засвідчують, що рівень патріотизму населення України є, м'яко кажучи, недостатньо високим. Серед молоді у віці 18–29 років показник готовності до еміграції становить 50,4%, а у віковій групі 30–39 років – 42,4%. Рейтинги позитивного ставлення до армії (із різних джерел) коливаються від 37,6%, але не досягають 50% позначки. На думку 2/3 респондентів, професія військового сьогодні не приваблива, а на сайтах найбільш затребуваних професій взагалі відсутня. Це є свідченням несприйняття пріоритетних напрямків реформування Збройних сил, або необізнаність щодо процесів, які там відбуваються.

На сучасному етапі становлення армії вагомий вплив має і небезпека загибелі (каліцтва чи поранення) під час проходження військової служби (бойових дій), а також безвідповідальної політики влади щодо Збройних сил у попередні роки. З огляду на ці обставини, здавалося б в край необхідним є й підвищення ролі допризовної військової підготовки. Але все відбувається навпаки – години з предмету «Захист Вітчизни», як складової допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання, спрямованої на підготовку юнаків у теоретичному, практичному, фізичному і психологічному плані до майбутньої військової діяльності, в навчальних закладах планомірно скорочено вдвічі, і зараз становить лише 70 годин [6, с. 30–31]. До того ж діяльність органів державної влади, громадських та ветеранських організацій несе лише фрагментарний характер, а методи й форми організації ідеологічної роботи, національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання молоді визначені лише різноманітними концепціями.

На жаль, не завжди сприяють формуванню високої патріотичної свідомості, моральному та позитивному переконанню населення щодо армії засоби масової інформації. Більшість матеріалів з військової тематики у ЗМІ готуються не професійно, носять критичну та негативну антирекламну спрямованість, оминаючи специфіку військового життя та безліч проблем Збройних Сил України. Нині здійснюються лише перші кроки у створенні базового (вихідного) ланцюга цілісної системи військово-патріотичного виховання нації. Якщо відповідально ставитися до патріотичного виховання у суспільстві, то слід пам'ятати, що ця робота не повинна закінчуватися на межі цивільного життя.



Нагальною проблемою сьогодення є часткова втрата усвідомлення важливості патріотичного виховання у військових колективах. Особливе місце в прищепленні військовослужбовцям любові до Батьківщини, народу, а також гордості за належність до Збройних сил відводиться військовому керівництву та персоналу структур по роботі з особовим складом.

Складовою частиною і пріоритетними напрямками їх діяльності, на наш погляд, повинні стати:

- системна робота щодо збереження і культивування у кожному військовому колективі національних традицій і звичаїв;

- виховання в особового складу почуття гордості за свою країну та Збройні сили;

- формування у військовослужбовців прихильності до справедливості й винятковості соціально-економічних устоїв держави;

- виховання на прикладах історії, з урахуванням традицій Збройних сил, зокрема таких, як вірність своєму виду військового формування, роду військ, частини, підрозділу;

- формування корпоративного духу особового складу;

- широкомасштабне рекламування військової служби, мета якого – залучати більше добровольців, а також сприяти продовженню контрактів.

Актуальною у цьому відношенні є думка С. Крилова, який зазначає: «Формування сталого фундаменту ціннісних категорій і життєвих «маяків» для особистості – це на сьогодні єдиний шлях подолання кризи у системі військово-патріотичного виховання молоді» [6, с. 32]. Без сумніву, є що переосмислити і над чим системно та наполегливо попрацювати. Мова йде про створення цілісної системи формування військовослужбовців нового типу, відданих справі і своїй державі, патріотично налаштованих, наділених високими морально-бойовими якостями, ініціативних, цілеспрямованих, готових брати на себе відповідальність за захист Батьківщини. Зразкове виконання воїном громадянського і військового обов'язку неможливе без службових традицій та спадкоємності бойової майстерності.

Основною метою військових традицій є підтримка на високому рівні бойової готовності підрозділу, частини. Службові традиції містять в собі: бездоганне, пильне несення бойового чергування; підтримка бойової техніки і зброї в бойовому стані; удосконалення боєздатності і психологічної готовності особового складу до сучасної війни; боротьбу за підвищення бойової кваліфікації, за високу дисципліну і зразковий порядок у підрозділі й частині. Службові традиції взаємопов'язані і взаємозумовлені, вони утворюють атмосферу захопленості й всезагальної зацікавленості ратною працею. Вони конкретні, наочні та дієві, а утвердження однієї службової традиції зумовлює виникнення інших, споріднених.

Демократизація суспільства, розвиток ринкових відносин, революція гідності, нові методи соціального управління – все це повинне сприяти більш позитивному відношенню молоді до традицій українського народу, народженню нового мислення і готовності приймати активну участь в оновленні суспільства й армії. Як результат – службові традиції повинні доповнюватись і видозмінюватись.

Зі службовими традиціями тісно пов'язані й військові ритуали. Під ритуалом прийнято розуміти історично

сформований, стійкий вид традицій, що передаються від покоління до покоління і реалізуються у формах умовних і символічних дій, суворо обмежених насамперед звичаями і суспільною думкою, а також законами та настановами. Ритуали підкреслюють внутрішній сенс і зміст традицій, пов'язаних з важливими подіями в житті суспільства, обумовлюють певні соціальні відношення і існуючий соціальний порядок. Система ритуалів охоплює громадянські, побутові, релігійні, військові, патріотичні та інші ритуали. Відповідно до ознак військові ритуали характеризуються, перш за все, емоційністю, урочистою строгістю, красою і величчю, вони подібні до масової театралізованої вистави.

Бойові та службові традиції втілені в ритуалах, мають яскраву індивідуальну форму й продукують великий прилив енергії, викликають духовний підйом. Гармонійність, виразна й цілеспрямована організація також властиві військовим ритуалам. Широта спілкування, багатоглобова національна традиційна основа, неповторна особливість і переконливість живого споглядання зумовлюють емоційність військових ритуалів. Розвиток і вдосконалення військових ритуалів у Збройних Силах України є складним процесом безперервної зміни як форм, так і традиційного змісту. Важливе виховне значення мають такі військові ритуали, як винос перед строем Бойового Прапора частини, бойове чергування, стройові огляди, загальні батальйонні та полкові вечірні перевірки, розвод караулів, вручення державних нагород та інше. Особливим серед окреслених ритуалів є прийняття військової присяги. Перед своїми товаришами, перед лицем командирів і начальників, перед священним Бойовим прапором частини зі зброєю в руках кожен військовослужбовець виголошує клятву на вірність народу України.

Військова присяга – документ великої державної важливості. Її текст затверджений Верховною Радою України і має силу закону. У ній відображені вимоги народу України до захисників; основні обов'язки, визначені службою в Збройних Силах України і важливі моральні якості, якими повинен володіти військовослужбовець. Військові ритуали супроводжують військовослужбовця протягом служби, кожен з них наповнений глибоким змістом, несе виховну функцію, має естетичний вираз і красу.

Особливе значення у військово-правовому вихованні мають традиції військового побуту. Статутне нормування часу, відособленість армійського побуту забезпечують стереотипний порядок дій військовослужбовців у підрозділах. Це полегшує командирів статутну і соціальну регуляцію, але потребує від нього утвердження традицій, які в часи дозвілля були б здатні дати воїнам добру емоційну розрядку, повноцінний відпочинок. Наприклад, урочисті шиккування, спортивні свята, участь у художній самодіяльності забезпечують виховний вплив як на окрему особистість, так і на військовий колектив загалом.

Дуже важливо своєчасно попередити зародження негативних традицій, позаяк боротися з ними досить складно. На жаль, у деяких підрозділах дізнаються про їхнє існування лише тоді, коли вони стають підґрунтям порушень військової дисципліни, нестатутних взаємовідносин, злочинів. Військова практика засвідчує, що дисциплінарні міри і заборона не завжди усувають вплив негативної традиції. Згубну традицію,

як підкреслював А. Макаренко, не можливо знищити просто наказом, «вона повинна бути витісненою новою традицією, більш сильною і більш корисною, така робота вимагає великого терпіння і глибокої думки» [7, с. 167]. Суб'єкти військово-правового виховання повинні уважно вивчати традиційні норми спілкування воїнів, індивідуальні звички, направляти їх на зміцнення єдності й бойового братерства. Такі звички орієнтують воїнів на свідому поведінку й в більшості випадків підтримуються колективом і перетворюються у традиції. Якщо враховувати, що традиції охоплюють об'єкти соціальної спадщини (матеріальні і духовні цінності), то в розгляді військових традицій винятково важливе місце посідає проблема формування військових цінностей.

Існує багато підходів щодо визначення цінностей загалом і військових цінностей зокрема. У загальному плані цінності – це явища (аспекти або властивості явищ) природи і суспільства, які корисні, необхідні людям історично визначеного суспільства чи класу (прошарку) в якості дійсності, цілі й ідеалу [15, с. 765]. Військові ж цінності, на наш погляд, мають складну структуру і можуть бути представлені у трьох різновидах: цінності–норми, цінності–цілі та цінності–якості.

*Цінності–норми* – це визначені правила, норми поведінки, що склалися у суспільстві. Норми виражають не тільки уяву про необхідне, але й способи (форми) перетворення необхідного в реальне. Цінності–норми є результатом моральної практики багатьох поколінь. Суспільні і особистісні ідеали – це *цінності–цілі*, у яких знаходять свій вираз моральнісні орієнтації і прагнення людини. Як правило, особистість визначає для себе не тільки найближчі безпосередні, але й віддалені, перспективні цілі, які мають більшу цінність, коли отримують суспільну значущість. З цього приводу А. Макаренко писав, що «людина, яка визначає свою поведінку самою близькою перспективою, є людиною дуже слабкою. Якщо вона задовольняється тільки перспективою своєю особистою, хоча б і далекою, вона може увялятися сильною, але вона не викликає у нас відчуття краси особистості і її справжньої цінності. Чим ширше колектив, перспективи якого є для людини перспективами особистими, тим людиною красива і вища» [8, с. 179]. *Цінності–якості* – це стійкі елементи свідомості і повсякденної поведінки особистості. Кожна якість, характерна особистості воїна пов'язана з багатьма іншими. Єдність і взаємообумовленість їх в тому, що одні якості знаходять свій вираз за допомогою інших або через інші. Наприклад, військова честь як якість військовослужбовця виражається за допомогою понять «гідність», «обов'язок», «відповідальність». Відтак, можемо зазначити, що *військові цінності* – це широкий спектр найкращих якостей воїна, його ідеалів і норм.

У сучасних традиціях, коли відроджується українське військо, велике значення мають національні традиції, звичаї, етичні норми, які сприяють зміцненню національної самосвідомості, підвищують почуття патріотизму. Поважне ставлення до національних традицій, культури і мови, до свого коріння дозволяє створити в Збройних Силах України нову систему свят і військових ритуалів, що повніше б відображали ідею єдності України та її народу, а також формували у військових колективах таку соціально–психологічну атмосферу, котра б сприяла тому, що кожен захисник Вітчизни відчував себе як у рідній

домівці. За такого підходу традиції та патріотизм у системі військово–правового виховання виступають як чинники національної ідентичності військовослужбовців. Остання ж є важливим соціокультурним феноменом, що посідає у структурі ідентичностей одне з визначальних місць. У найзагальнішому вигляді під національною ідентичністю, зазначає М. Козловець, «розуміють відчуття колективної належності до конкретної національної спільноти, її культури» [4, с. 57]. Вона за своєю суттю є багатомірною, її ніколи не можна звести до якогось єдиного компонента.

Найголовнішими ознаками національної ідентичності є об'єктивні передумови й риси національної спільноти. Так, на думку Л. Грінфелд, існує п'ять найважливіших аспектів національної ідентичності: «по–перше, це людські переконання: нація існує доти, доки її члени визнають один одного як співвітчизників і прагнуть продовжити спільне співіснування; по–друге, спільне історичне минуле, спільні обов'язки і уявлення про спільне майбутнє; по–третє, є спільні дії, тобто дійова ідентичність; по–четверте, постійне проживання в одній країні і, по–п'яте, спільні характеристики, які об'єднують поняттям «національного характеру» і формують загальнонародну культуру» [15, с. 34–36]. Проте, як зауважує М. Козловець, національна ідентичність характеризується специфічним поєднанням об'єктивних і суб'єктивних рис, які увиразнюють одну національну спільноту від іншої. Істотного значення тут набувають відчуття спільної долі, загальні переживання, колективна пам'ять, тобто все те, що сприяє формуванню колективного «Ми».

Тому ідентичність кожної національної спільноти можна репрезентувати насамперед як її колективну самосвідомість, самовизначення, самоформування власного образу і змісту самосвідомості, а не як сконструйований ззовні образ «національного характеру». Водночас на колективне самоконструювання образу власної національної спільноти впливають поширені в її середовищі ціннісні уявлення, міфи і стереотипи, особливо ті, які змальовують контрастність між «нами» і «ними», «своїми» і «чужими» [4, с. 58–59]. Це означає, що поняття «національної ідентичності» передбачає вияв колективного самоконструювання образу власної національної спільноти, характер, якого багато в чому залежить від об'єктивних передумов і практики функціонування цієї спільноти (наприклад, сприятлива економічна ситуація, політична нестабільність, зовнішні загрози тощо).

При організації військово–правового виховання у Збройних Силах України потрібно враховувати, що доцільним є розгляд поняття національної ідентичності у двох аспектах: філософсько–антропологічному – як індивідуальний процес усвідомлення належності до певної нації, національної культури, і в соціально–історичному – осмислення національних особливостей як імперативу у визначенні історичного шляху розвитку нації. При цьому потрібно враховувати, що досить часто національна ідентичність отожднюється з політичною чи культурною, а найчастіше – з близькою до неї за змістом етнічною, що навряд чи є правильним. Національна ж ідентичність є найбільш інтеграційною, такою, що чітко «вписує» індивіда в ту чи іншу національну спільноту. Окремі типи колективної ідентичності – класова, родова, расова, релігійна – можуть накладатися на національну ідентичність або поєднуватись з нею.

У цій звичайній, на перший погляд, тезі, за твердженням А. Астаф'єва, насправді криється важлива істина: індивіди будь-якого суспільства причетні до тієї чи іншої етнічної спільноти, «внутрішня правда» якої визначає їхнє ставлення до світу, ідентифікує їх у мовному, культурному, релігійному, сексуальному аспектах, іншими словами, позначається на всьому їхньому житті. Відповідно нехтування важливістю національної ідентичності у глобалізаційних умовах сучасного світу здатне породжувати все нові й нові міфологеми та непорозуміння, особливо в тих випадках, коли виникають ті чи інші конфлікти [1, с. 229]. Важливо й те, що поняття національної ідентичності постає і в історичному аспекті. З одного боку, колективна ідентичність формується завдяки дискурсу в конкретній історичній ситуації і за певних обставин зазнає ґрунтовної трансформації, а з другого, – пишучи історію, коли ми пояснюємо минуле, щоб краще зрозуміти теперішнє. Історичний час нації осмислюється людьми, проходить через їхню свідомість, характеризується певним рівнем зростання такої її складової як національна.

Суб'єкти військово-правового виховання повинні враховувати, що з поняттям національної ідентичності органічно пов'язана категорія «національна свідомість», яка визнає спосіб самоідентифікації нації, ступінь її інтеграції й консолідації та моделі орієнтації в геополітичному просторі. Національна ідентичність, з одного боку, структурно включена в національну свідомість як певна соціальна форма, що демонструє соціальну значущість індивіда, його поведінки, самобутнього розвитку, а з другого, – виходить за межі ґносеологічного статусу національної самосвідомості. Визначальними чинниками, які впливають на формування національної ідентичності, є історична територія (або підпорядкування держави міжнародному праву), спільна мова і культура, єдиний економічний простір, релігія і міфи та історична пам'ять, єдині закони й обов'язки для всіх членів та інші. Зв'язок твірних елементів національної ідентичності надзвичайно сильний.

Таким чином, розвиваючи найкращі військові традиції та патріотизм у частині чи підрозділі, командир, офіцер і сержанти структур виховної роботи полегшують статутну й соціальну регуляцію життя військовослужбовців, сприяють організації повноцінного відпочинку, розвитку найкращих морально-правових і бойових якостей воїнів. Аналізуючи елементи негативних звичок і нестатутних звичаїв, командир не дає їм можливості вкорінитись в традиції військового колективу. Разом з активом він досліджує та реагує на звички серед особового складу і веде тактичну й безкомпромісну боротьбу з усім, що заважає згуртувати військовий колектив і підтримувати доброзичливий соціально-психологічний клімат. У силі наших традицій, у патріотизмі, в національній ідентичності військовослужбовців закріплені багатий досвід народу України, втілені козацький дух і неповторний характер українців, – в їх життєвості й спадкоємності.

#### Список використаних джерел

1. Астаф'єв А. О. Національна ідентичність у сучасному світі // Українська політична нація: генезис, стан, перспективи: Моногр. / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк, А. О. Астаф'єв, В. Ю. Барков; Нац. ін.-т стратег. дослід. – К.: НІСД, 2004. – 647 с.
2. Див.: Басараб С., Кузнецов Ю. Герої не вмирають // Військовий Українець. – 2014. – №5. – С.2–7.

3. Гегель Г. Введение в философию: Философская пропедевтика: пер. с нем. / Г. В. Гегель; Пер., вступ. ст., примеч. С. Васильев. – М.: Издательство Тимирязевского НИИ, 1927. – 261 с.
4. Див.: Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.
5. Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу). – К.: Либідь, 1991. – 40 с.
6. Див.: Крилов С. А. В «зірниці» вже давно не грають // Оборонний вісник. – 2014. – №10. – С.30–32.
7. Макаренко А. С. Сочинения: В 7 т. Т.7 / Комментар. и примеч. В. Е. Гмурмана, Н. А. Сундукова. – М.: изд-во АПН РСФСР, 1958. – 581 с.
8. Макаренко А. С. Педагогические сочинения: Неопубликованные произведения, статьи и стенограммы выступлений / А. С. Макаренко; под ред. Е. Н. Медынского. – М.; Л.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1948. – 303 с.
9. Див.: Маркс К. Война против Персии // К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. – Т.12. – С.120–125.
10. Руденко Ю. Д. Основи сучасного українського виховання. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. – 328 с.
11. Сергійчук В. І. Національні символи України. – К.: Веселка, 1997. – 106, [3] с.: іл., нот.
12. Спурел Х. Патриотизм с биологической точки зрения. – М.: Изд. И. А. Маевского, 1914. – 152 с.
13. Требин М. П. Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації: Монографія. – Х.: Видавничий Дім «ІНЖЕК», 2004. – 404 с.
14. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність. Навч. посіб. для студ. Вузів / Юрій Руденко, Олексій Губко. – К.: МАУП, 2007. – 384 с.
15. Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
16. Greenfeld L. Nationalism: Five Roads of Modernity. – Cambridge MA: Harvard University Press, 1992. – 581 p.

#### References

1. Astaf'jev A. O. Nacional'na identichnist' u suchasnomu sviti // Ukrai'ns'ka politichna nacija: genesis, stan, perspektivi: Monogr. / V. S. Krisachenko, M. T. Stepiko, O. S. Vlasjuk, A. O. Astaf'jev, V. Ju. Barkov; Nac. in.-t strateg. doslid. – K.: NISD, 2004. – 647 s.
2. Div.: Basarab S., Kuznjecov Ju. Geroi' ne vmirajut' // Vijs'ko Ukrai'ni. – 2014. – №5. – С.2–7.
3. Gegel' G. Vvedenie v filosofiju: Filosofskaja propedevtika: per. s nem. / G. V. Gegel'; Per., vstup. st., primech. S. Vasil'ev. – M.: Izdatel'stvo Timirjazevskogo NII, 1927. – 261 s.
4. Div.: Kozlovec' M. A. Fenomen nacional'noi' identichnosti: vikliki globalizacii': Monografija. – Zhitomir: Vid-vo ZhDU im. I. Franka, 2009. – 558 s.
5. Kostomarov M. I. Zakon Bozhij (Kniga buttja ukrai'ns'kogo narodu). – K.: Libid', 1991. – 40 s.
6. Div.: Krilov S. A. V «zirnicju» vzhе davno ne grajut' // Oboronnij visnik. – 2014. – №10. – С.30–32.
7. Makarenko A. S. Sochinenija: V 7 t. T.7 / Komment. i primech. V. E. Gmurmana, N. A. Sundukova. – M.: izd-vo APN RSFSR, 1958. – 581 s.
8. Makarenko A. S. Pedagogicheskie sochinenija: Neopublikovannye proizvedenija, stat'i i stenogrammy vystuplenij / A. S. Makarenko; pod red. E. N. Medynskogo. – M.; L.: Izd-vo Akad. ped. nauk RSFSR, 1948. – 303 s.
9. Div.: Marks K. Vojna protiv Persii // K. Marks i F. Jengel's. Sochinenija. – M.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoj literatury, 1958. – Т.12. – С.120–125.
10. Rudenko Ju. D. Osnovi suchasного ukrai'ns'kogo vihovannja. – K.: Vid-vo im. Oleni Teligi, 2003. – 328 s.
11. Serghijchuk V. I. Nacional'ni simboli Ukrai'ni. – K.: Veselka, 1997. – 106, [3] s.: il., not.
12. Spurel H. Patriotizm s biologicheskoy tochki zrenija. – M.: Izd. I. A. Maevskogo, 1914. – 152 s.
13. Trebin M. P. Armija ta suspil'stvo: social'no-filosofsk'ij analiz vzajemodii' v umovah transformacii': Monografija. – H.: Vidavnicnij Dim «INZhEK», 2004. – 404 s.
14. Ukrai'ns'ka kozac'ka pedagogika: vitoki, duhovni cinnosti, suchasnist'. Navch. posib. dlja stud. Vuziv / Jurij Rudenko, Oleksij Gubko. – K.: MAUP, 2007. – 384 s.

15. Filsofskij jenciklopedicheskij slovar'. – M.: Sov. jenciklopedija, 1983. – 840 s.

16. Greenfield L. Nationalism: Five Roads of Modernity. – Cambridge MA: Harvard University Press, 1992. – 581 p.

**Fedorenko V. V.**, graduate student of philosophy, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine, Zhytomyr), nsfedorenko@ukr.net

#### Traditions and patriotism in the system of the military–legal education as factors of national identity of servicemen

*In the article the socio–philosophical analysis of the traditions of patriotism and military system of legal education of the Armed Forces of Ukraine. Used in the study of methods of analysis and synthesis, abstraction and the principles of interconnection, interdependence and causality helped make the author not only theoretical analysis and empirical research and some military servicemen of legal education in modern conditions.*

*Particular attention is focused on the examination of the dialectical relationship traditions of patriotism and national identity soldiers. The author notes that developing the best military traditions and patriotism in part or unit commanders, officers and sergeants of educational structures facilitate statutory regulation of social and military life, promote the organization of proper rest, develop the best moral and legal qualities and combat soldiers. In the strength of traditions, patriotism, national identity soldiers assigned rich experience of the people of Ukraine, embodied Cossack spirit and unique Ukrainian character.*

**Keywords:** military–legal education, traditions, military traditions, patriotism, military values, military ceremony, national identity.

**Федоренко В. В.**, аспирант кафедри філософії, Житомирський державний університет ім. Івана Франка (Україна, Житомир), nsfedorenko@ukr.net

#### Традиции и патриотизм в системе военно–правового воспитания как показатели национальной идентификации военнослужащих

*Предложен социально–философский анализ значения традиций и патриотизма в системе военно–правового воспитания военнослужащих Вооруженных Сил Украины. Использование в ходе исследования методы анализа и синтеза, абстрагирования, а также принципы взаимосвязи, взаимообусловленности и причинности помогли автору осуществить не только теоретический анализ, но и определенные эмпирические исследования военно–правового воспитания военнослужащих в современных условиях.*

*Особое внимание сосредоточено на рассмотрении диалектической взаимосвязи традиций и патриотизма с национальной идентичностью военнослужащих. Автор отмечает, что развивая лучшие военные традиции и патриотизм в части или подразделениях командиры, офицеры и сержанты структуру воспитательной работы облегчают уставную и социальную регуляцию жизни военнослужащих, способствуют организации полноценного отдыха, развития лучших морально–правовых и боевых качеств воинов. В силе традиций, в патриотизме, в национальной идентичности военнослужащих закреплен богатый опыт народа Украины, воплощены казацкий дух и неповторимый характер украинцев.*

**Ключевые слова:** военно–правовое воспитание, традиции, военные традиции, патриотизм, военные ценности, военные ритуалы, национальная идентификация.

\* \* \*

УДК 378.1

**Корінець З.**, професор, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

#### У ПОШУКАХ АЛГОРИТМУ УПРАВЛІННЯ МИСТЕЦЬКИМ ВИХОВАННЯМ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

*Здійснюється пошук специфіки механізмів впливу різних засобів педагогіки мистецтва на формування професійної компетентності майбутніх педагогів; подається механізм взаємодії смислових полів або ідеалів суспільства і особистості, а також саморозгортання сигналу у структурі біологічного організму людини.*

**Ключові слова:** педагог, мистецтво, ідеал, гармонія, принцип суміщення, принцип збудження, механізм впливу.

«Усе починається з учителя» – це добре відома усім нам аксіома. Ми згадуємо її у випадках, коли мова заходить про виховання особистості у будь–якому суспільстві або навіть про забезпечення державотворення. Розуміючи глибину цього аксіоматичного виразу, колишній канцлер

Німеччини Отто фон Бісмарк, прийшовши до влади, заявив: «Дайте мені дві тисячі гарних учителів – і я збудую вам нову державу». Подібний вислів приписують й колишньому Прем'єр–міністру Великої Британії Уїстону Черчиллю.

У добу міжцивілізаційного зсуву, яку зараз переживає усе людство, ця аксіома «повертається» і набуває нового сенсу, оскільки змінюються усі складові «духу епохи». Як зазначає академік НАПН України В. П. Андрущенко, кожен етап історичного розвитку є нічим іншим, як філософським узагальненням наукових і культурних надбань, створюючи собою «дух епохи», виходячи з якого, людство вибудовує свою соціальність, проектує майбутнє, готує до життя в ньому молоде покоління. Складовими «духу епохи» є:

– філософське узагальнення, пояснення й оцінка сенсу, причинних зв'язків і тенденцій розвитку буття людини в світі, яке розгортається в наявних формах культури;

– порівняння означеного сенсу з досвідом історії, тобто із сенсом буття людини у світі загалом;

– прогноз перспективи людського розвитку, його джерел і спонукальних чинників [1, с. 20].

«Дух епохи» відповідно до нашого дослідження, ми можемо характеризувати й через такі загальні категорії, як: педагогічне буття, педагогічний простір, педагогічний час. Визначення поняття «педагогічне буття» ми зустрічаємо тільки в чотирьохтомній «Педагогічній енциклопедії». У першому томі цього видання при розгляді категорії «буття» констатується, що стосовно: «до психологічних і педагогічних проблем діалектичний матеріалізм висуває на перший план значення реальних умов життя для розвитку психіки дитини» [13, с. 283]. В. І. Воловик (і ми підтримуємо цю думку) пропонує розглядати «педагогічне буття» як видове поняття по відношенню до поняття «суспільне буття» [5, с. 49].

«Суспільне буття» визначається як реальний процес життєдіяльності суспільства в усій різноманітності його проявів, усвідомлюючий здійснюючими його соціальними організаціями: суспільством, класами, іншими соціальними групами, окремими особистостями. Як тут не згадати вислів К. Д. Ушинського про те, що «у вихованні усе повинно ґрунтуватися на особистості вихователя... Лише особистість може впливати на розвиток і визначення особистості, лише характером можна сформулювати характер» [16, с. 63–64].

Крім того, як справедливо стверджують І. Зязюн [6, с. 10] і В. Краєвський [12, с. 102], жодні новітні технології, методики та засоби навчання й виховання не будуть ефективними без участі педагога. Найкращий передовий педагогічний досвід не можна перенести автоматично до навчально–виховного процесу без творчого його осмислення і наповнення індивідуальним змістом, в якому виявляється особистісне ставлення і власна творча індивідуальність педагога, який впроваджує цей досвід у свою систему педагогічної роботи.

Суспільна свідомість тоді виступає як процес усвідомлення реальності соціальними організаціями у здійснюванні ними життєдіяльності, яка специфічно проявляється на різних рівнях та в усіх різноманітних форм – науці, релігії, політиці, моралі, філософії. Інакше кажучи, «суспільне буття» – це життєдіяльність мислячих, а «суспільна свідомість» – мислення життєдіяльних

суспільних організацій [4, с. 48–49]. Проблема, породжена техногенною цивілізацією, полягає у тому, що у наслідок «максимального культивування раціональності» (за висловом Адорно) ми, за висловом Х. Ортеги-і-Гасетта, «вдихнули силу прогресу, але забули про дух» [8, с. 335].

У цей час (мається на увазі перехід світової спільноти від техногенної до інформаційної цивілізації) відбувається зміна усіх без винятку складових духовної сфери: розуміння смислу буття, ідеалів людини, образів державного устрою, світобачення майбутнього, темпоритму пульсації нашої світсистеми, гармонії життєустрою всесвіту людини, філософії духовного виробництва, світової науки і культури, мистецтва, освіти, етики спілкування, навіть, семантики побутової мови, – які системно обслуговують механізм суспільного спілкування пересічних громадян і держав між собою у ході їх підйому по шкалі еволюційного розвитку планетарного світу. Природно, що у такому випадку змінюється місце і роль педагога у формуванні молодого покоління нової доби.

Це означає, що діапазон впливу сучасного вчителя на реальний розвиток планетарної спільноти цілісно охоплює соціальний простір з координатами «пересічний громадянин – національна держава – планетарний світ». Звідси прямо випливає місце і роль мистецького виховання майбутніх педагогів, оскільки мистецтво є потужним і всеохоплюючим засобом впливу педагогіки на формування особистості шляхом формування адекватної до наявної реальності художньої картини світу, особливо у молоді. До того ж, у сучасних умовах, треба вести мову про формування колективної, або Планетарної особистості, оскільки межі держав і простір, у сенсі – географічна відстань між людьми і державами, – фактично «тануть» як сніг під весняним сонцем.

Проблема розвитку творчої індивідуальності, як засвідчує О. М. Отич у ґрунтовній дослідницькій праці «Мистецтво у системі розвитку творчої індивідуальності майбутнього педагога професійного навчання: теоретичний і методичний аспекти», «тривалий час розглядалася лише у контексті мистецтвознавства, естетики та психології творчості й до педагогічної проблематики увійшла лише з 90-х років ХХ століття, виконане дослідження ґрунтується на достатній джерельній базі, створеній упродовж тривалого періоду розвитку психологічної та педагогічної науки, і складається з наукових робіт, присвячених різним аспектам проблеми розвитку творчої індивідуальності майбутнього педагога професійного навчання засобами мистецтва» [9, с. 16].

Далі О. М. Отич наводить опубліковані праці з цієї проблеми. Ми погоджуємося з її думкою про те, що формування креативного мислення майбутніх педагогів можна систематизувати за їх основними напрямками:

– дослідження психології індивідуальності (А. Асмолов, Б. Вяткін, Є. Ільїн, О. Лібін, В. Мерлін, К. Платонов, І. Резницький, С. Рубінштейн, Л. Собчик та ін.);

– з проблем професійної і професійно-педагогічної освіти та формування особистості педагога професійної школи (С. Батишев, І. Васильєв, Р. Гуревич, А. Джантіміров, І. Каньковський, О. Коваленко, В. Ковальчук, В. Лозовецька, Л. Лук'янова, О. Макаренко, Н. Ничкало, В. Радкевич, Л. Старовойт, М. Цирельчук, Л. Шевчук, О. Щербак та ін.);

– з проблем психології професійної діяльності та професійного розвитку педагога (Г. Балл, В. Бодров,

Є. Клімов, Н. Побірченко, В. Рибалка, О. Сапогова, В. Семиченко, О. Сергеєнкова, В. Синявський, Б. Федоришин та ін.);

– з проблем психології творчості й розвитку творчої особистості (Б. Ананьєв, В. Андрєєв, І. Бех, Н. Вишнякова, І. Гончарова, В. Кан-Калик, О. Кульчицька, В. Моляко, М. Осухова, Я. Пономарьов, Н. Посталюк, В. Рибалка, В. Роменець, Б. Теплов, І. Харламов та ін.);

– з проблем художньої творчості (Ю. Боров, О. Гройсман, С. Іванов, О. Кривцун, Л. Левчук, О. Малюков та ін.);

– з проблем гуманізації та забезпечення культуровідповідності сучасної освіти (Г. Балл, Г. Васянович, С. Гончаренко, І. О. Зінковський, І. Зязюн, Л. Коваль, Г. Коджаспірова, В. Краєвський, Д. Лихачов та ін.);

– з проблем педагогічної майстерності й творчості (Ю. Азаров, Є. Барбіна, В. Загвязинський, І. Зязюн, В. Кан-Калик, Н. Кічук, М. Лещенко, Л. Рувинський, С. Сисоєва);

– дослідження впливу мистецтва на розвиток особистості, у тому числі педагогів, учнів та студентів (В. Бутенко, Г. Побережна, Л. Масол, О. Мелік-Пашаєв, Н. Миропольська, О. Олексюк, В. Орлов, Г. Падалка, О. Ростовський, О. Рудницька, О. Шевнюк, В. Шульгіна, О. Щолокова, Б. Юсов та ін.);

– методика викладання різновидів мистецтва у загальноосвітній школі та професійна підготовка викладачів мистецьких дисциплін (Н. Згурська, О. Кайдановська, С. Коновець, Л. Лимаренко, І. Лисакова, І. Мужикова, Г. Ніколаї, Л. Паньків, Л. Побережна, Т. Рейзенкінд, С. Соломаха, Г. Сотська та ін.);

– останнім часом з'являються наукові дослідження з проблем педагогіки естетичного освоєння світу (С. Жданова) та естетичної спрямованості професійної підготовки педагога (Н. Семешок, Н. Тагільцева, В. Федоришин);

– креалогії, або дидактики творчої діяльності (Л. Балановська); педагогіки індивідуальності (О. Гребенюк, Т. Гребенюк, О. Заболотська, Д. Кірнос, Л. Мільто), розвитку професійної індивідуальності майбутнього вчителя (О. Бондаренко, Г. Костюк, О. Пехота, Н. Побірченко, О. Сергеєнкова, В. Татенко, Т. Титаренко, А. Фурман, Н. Чепелева, Т. Яценко);

– розвитку творчої індивідуальності учнів (Є. Бараханова, О. Ходирева) та педагога загальноосвітньої школи (Н. Антонова, В. Горова, С. Гільманов, Л. Лузіна, М. Мажар, Л. Харченко).

До цього переліку праць з цієї проблематики ми б додали праці останніх років науковців драгомановського університету або осіб, що тісно пов'язані з цим навчальним закладом творчими науковими зв'язками. Серед них праці вітчизняних педагогів В. П. Андрущенко, А. І. Ашиток [2], І. Д. Беха, І. А. Зязюна, А. В. Козир [11], В. Г. Кременя, В. І. Кушерця [13], Л. І. Мацько [14], В. О. Огнев'юка [7], О. М. Отич [9], В. І. Федоришина [17] та ін., що внесли свій самобутній вклад у сучасну педагогіку мистецтва.

Педагогіку мистецтва розуміємо, вслід за О. М. Отич, як: 1) науку про використання педагогічного потенціалу мистецтва у формуванні та розвитку особистості, тобто сферу наукової діяльності людини щодо вироблення й теоретичної систематизації науково-педагогічних знань про використання дидактичного, виховного та розвивального потенціалу мистецтва в освіті, а також практичну мистецько-педагогічну діяльність, спрямовану на досягнення цього знання та організацію

навчально-виховної роботи в різних закладах освіти засобами мистецтва; 2) субдисципліну педагогіки, що розробляє естетичні, етичні, культурологічні, аксіологічні й акмеологічні засади формування особистості та її загального, професійного і творчого розвитку засобами мистецтва; 3) самостійну педагогічну галузь, що досліджує проблеми навчання, виховання та розвитку особистості засобами мистецтва [9, с. 25].

З вищенаведеної джерельної бази, здатної вплинути на наше сприйняття процесу формування креативного педагога засобами мистецтва, стає зрозумілим, що у будь-якій статті принципово неможливо зробити навіть огляд авторських позицій. Доповнити цю джерельну скарбницю ідей про місце і роль мистецтва на формування педагогів XXI століття можна тільки більш осяжними, тобто філософськими, узагальненнями. Тому ми зупиняємось у цьому випадку на моделюванні механізму впливу засобів мистецтва на формування світоглядної позиції майбутніх педагогів і формування професійної компетентності. У цьому й полягає головна мета статті.

Оскільки, за Платоном, суспільний устрій у державі набуває досконалості лише за умови гармонійного поєднання усіх елементів державної системи, то соціальною необхідністю стає підготовка вчителя, спрямованого на формування і розвиток своїх учнів як гармонійних особистостей, які будують своє життя і навколишній світ за естетичними критеріями і зв'язують результати своєї діяльності з еталоном Краси.

Обґрунтовуючи єдність краси й гармонії, видатний український педагог минулого століття Софія Русова зазначала: «Краса – то є гармонія. Від естетичних вражень ця гармонія, упорядкованість переходить у серце людини, утворює звички, виявляється у красі поведінки, в граційності усіх рухів, у гармонійності вчинків, у смаку до всього гармонійного» [15]. Тому так важливо формувати в особистості здатність бачити красу, а також залучати її до творення краси в навколишньому світі.

У цьому, власне, і полягає соціальна місія вчителів мистецьких дисциплін, які вводять вихованців до світу прекрасного й відкривають перед ними таємниці мистецтва і художньої творчості.

Принципову картину впливу засобів мистецтва на формування свідомості можна розглянути на основі науково-дослідних праць О. П. Беженарь [3] і Ю. О. Хайрулліної [18], захищених у НПУ імені М. П. Драгоманова. Звичайно, що ми не відкидаємо публікації інших авторів на цю тему, але у працях саме цих двох дослідників ми наближаємось до розуміння специфіки дії механізмів засобів мистецького впливу на формування професійної компетентності майбутніх педагогів.

Так, О. П. Беженарь, наприклад, у монографії «Особистість у мінливості естетичного ідеалу суспільства» [3] обґрунтувала суперечність між естетичним (художнім) ідеалом особистості й естетичним ідеалом суспільства як геологічне явище/суперечність, що рухає соціальний світ у еволюційному напрямі на основі культивування принципів суміщення частини і цілого, гармонізації смислових полів особистості і соціуму і налагодження між ними сталого енергоінформаційного обміну.

При цьому дослідниця подає механізм формування гармонійно розвиненої особистості людини під впливом естетичного ідеалу суспільства, що переходить від стану динамічної рівноваги до стану рухливої

неврівноваженості. Його морфологію складають чотири ланки: а) естетичний ідеал (смислове поле) суспільства; б) естетичний ідеал (смислове поле) особистості; в) процес естетичної взаємодії особистості і суспільства (обмін енегоінформаційними потенціалами); г) ланка управління естетичною взаємодією особистості і суспільства.

Траєкторія його саморуху нараховує чотири етапи: а) початковий – на якому відтворюється естетичний ідеал суспільства; б) зовнішній – енергоінформаційного тиску на підсвідомість, свідомість і надсвідомість особистості; в) внутрішньоособистісний (продуктовий) – що реалізується у структурі біологічного організму людини і веде до формування естетичної свідомості й естетичного ідеалу особистості; г) зворотний (діяльнистий) – у якому реалізується реакція і воля особистості людини на себе і суспільство і вона є зворотною ланкою механізму впливу ідеалу на формування особистості.

При цьому О. П. Беженарь системно відтворює зміст процесу формування особистості у полі тяжіння колективного естетичного ідеалу:

– на першому етапі він пов'язаний з формуванням естетичним ідеалом перехідного стану суспільства відповідно до духу епохи, в якому задіяні соціальна пам'ять системи, колективний інтелект народу, наука, література, мистецтво, культура й освіта, що засобами психо- і соціогенезу створюють образ майбутнього;

– на другому – спроектований суспільством образ діє як абсолют/імператив на підсвідомому, свідомому і надсвідомому рівнях і активізує на основі принципу резонансу цілого і частини роботу психологічного механізму і механізму соціалізації;

– на третьому – смислогенез запускає у дію механізм переживання людини, що гармонізує суперечності між потоками гено- і фенотипічної інформації у семантичному полі особистості і виробляє продукт – власний естетичний ідеал, що за принципом суміщення вступає в естетичну взаємодію з цілим, оскільки природно потребує зв'язку людини з «універсумом символів»;

– на четвертому – внутрішня естетична діяльність спрямована на гармонізацію образів власного естетичного ідеалу з естетичним ідеалом суспільства, а зовнішня – на рух до колективного ідеалу і залежно від стану зовнішнього середовища.

Естетична діяльність має, як зазначає авторка, декілька різновидів і тому відбувається типологізація гармонійно розвиненої особистості (за М. Данилевським): а) «дія-себя-діяльністю»; б) «дія-другого-діяльністю», в) «ігровою діяльністю», що здійснюється діячем заради самого процесу діяльності. Повноцінна діяльність («життєдіяльність») людини охоплює усі три різновиди в якості своїх моментів.

Ю. О. Хайрулліна, у свою чергу, доповнюючи напрацювання О. П. Беженарь у авторському дослідженні «Світоглядна культура особистості: структурно-функціональний аналіз» [18], значно поглиблює наше розуміння механізму впливу засобів мистецтва на формування особистості педагога шляхом введення у структуру його свідомості таких продуктів, як функціонали. В ньому подано оригінальну концепцію світоглядної культури особистості, що будучи за природою духовно-практичним явищем, топологічно знаходиться на межі часу і простору, оскільки духовність існує у часі, а культура матеріалізується у просторі.

Її підставою є свідомість людини, розташована у смисловій сфері особистості на трьох рівнях: ядерному, інтелектуальному і соціальному, а сутність полягає у збудженні механізмів смислової сфери: смислоутворення, смислоусвідомлення і смислосудовництва до диференціації горизонтальних підструктур особистості і спеціалізації функціональних органів, що виникають у їх горизонтах.

Зміст саморозгортається як інтелектуальна діяльність – мислення, що набуває організаційного устрою у вигляді механізму збудження з виробництвом специфічного продукту – світогляду, призначеного для більш високого соціального рівня, на якому цей функціональний орган виконує тригерну функцію, кінцевим продуктом якої є механізм самовизначення особистості.

Форми її буття залежать, як стверджує дослідниця, від умов, у яких перебуває зміст явища: суб'єктивована у структурі суб'єкта – потенційний світ, що утворюється функціоналами: світовідчуттям, світоуявленням, світосприйняттям і світобаченням; у зовнішньому середовищі – об'єктивована артефактами культурно-історичного процесу.

При цьому мислення людини охоплює, на думку Ю. О. Хайрулліної, три горизонти інтелектуальної діяльності: на першому відбуваються розбудови власної смислової сфери; на другому – формується система функціональних органів і запускаються горизонтальні внутрішньоособистісні механізми, кожний відповідно до специфіки своєї підструктури; на третьому – вищому – створюється інтегративний продукт – світогляд особистості, що породжує функціонал світорозуміння як ансамбль функціональних можливостей і виходить у режим культурологічного буття, що і класифікується філософами, психологами і культурологами як світоглядна культура особистості.

Логічний аналіз явища очистив його від конкретно-історичних нашарувань і викрив логіку саморозгортання і буття світоглядної культури особистості за алгоритмом: міфологічна – релігійна – філософська – наукова – космополітична/гуманістична світоглядна культура; побудовано принципову п'ятиланкову модель циклу творення і самовітворення цього явища.

Ю. О. Хайрулліна на основі генетичного аналізу формалізувала три джерела саморуху механізму світоглядної культури: перше – психічне (інстинкти й інші психічні процеси і продукти, наприклад, мотив або інтуїція); друге – соціальне (освіта, наука, культура); третє – власне (продукування смислів як головної відмінності *Homo sapiens* від інших живих істот).

Відповідно до кожного з них формуються і діють три механізми породження світоглядної культури особистості: перший – психічний, що живить явище архетипами з Фізичного Всесвіту (психіки або несвідомості/підсвідомості) завдяки «провідній функції, що має трансперсональний вихід у ноосферу» (К. Юнг); другий – соціетальний, що за допомогою соціальних інститутів науки, культури, навчання і виховання живить його смислами з Семантичного Всесвіту (семантичного континіуму або надсвідомості); третій – власний, оскільки особистість здатна виробляти смисли завдяки наявності внутрішньоособистісного механізму смислоспородження.

Особистість залежно від продуктивності своєї смислової сфери займає, на думку Ю. О. Хайрулліної,

певне місце на енергоінформаційному континіумі Всесвіту у діапазоні «несвідоме – надсвідоме»; менш розвинена свідомість тягне її до полюсу несвідомості, а більш розвинена – до полюсу надсвідомості, або Гуманізму, Добра і Любові.

У дослідженні подано морфологічний аналіз світоглядної культури особистості, завдяки якому вона розкривається через своє втілення у біологічний організм людини і висвітлює свою складну архітектоніку як складне різнорівневе духовне явище; висвітлено буття низки специфічних органів функціонального походження: відчуттів, уявлень, світоглядних знань, ціннісних орієнтацій, що утворюють сталу конструкцію – механізм збудження, який обслуговує усі шість підструктур біологічної людини; незважаючи на власне процесуальне походження, ці органи породжують функціонали, що власне і створює локальне смислове поле – світоглядну культуру з інтегративним функціональним елементом – світоглядом і його функціоналом – світорозумінням.

Функціональний аналіз явища об'єктивував процес переходу духовного у практичне/культурологічне середовище, використовуючи біологічний організм людини як виконавчий механізм, що творчо об'єктивує у ході інтенсивної культурологічної практики зміст раніше суб'єктивованого духовного; кожний з функціоналів, які входять до складу світоглядної культури особистості, має власну параметричну характеристику і головну функцію.

Наявність же у літературі різноманіття функціоналів з часткою «світо-» пояснюється адекватною кількістю функціональних органів у структурі особистості. Світоглядна культура у просторі смислової сфери особистості об'єктивується чіткістю, або логічністю, її мислення, а у зовнішньому середовищі – механізмом самовизначення.

Критерій оцінки якості світоглядної культури особистості визначено, за Ю. О. Хайрулліною, відповідно до методологічних вимог до його формалізації, тобто за її межами, у горизонті механізму самовизначення, що інтегрує у собі мету життя, смисл життя і має за кінцевий продукт – вектор розвитку особистості або за визначенням психологічної науки – її спрямованістю; обґрунтовано два види показників: а) для оцінки стану морфологічної основи, що визначається автором як цілісність; б) для оцінки стану функціональної спроможності, що подається ним як універсальність.

Характерними рисами зрілої світоглядної культури є: 1) розуміння її як відкритої системи, що постійно збагачується новими положеннями, які розкривають цінність людського буття; 2) творчий характер, що базується на якісно новому рівні рефлексії і саморефлексії, направлений на осмислення власного буття як певної цілісної єдності; 3) синтез загальнолюдських, національних, етнічних і групових цінностей; 4) творчий характер на методологічному, концептуальному рівні; 5) активний характер, що впливає на конструювання картин і образів світу, на самостійний, особовий, творчий вчинок.

Отже, сила й універсальність впливу педагогіки мистецтва на формування креативного мислення і поведінки майбутнього педагога полягають, на нашу думку, у тому, що вона оперує у відтворенні сучасної художньої картини світу гранично можливими категоріями смислу, символу, ідеалу, краси і гармонії. Це є засобами прямого впливу на емоційну компетентність людини.

Розвиваючи теорію емоцій, учені обґрунтували поняття «емоційна компетентність» як здібність діяти згідно з внутрішнім середовищем своїх почуттів і бажань (Р. Бак), «емоційна креативність» (Дж. Аверілл) як розвиток емоційних синдромів, які є новими, ефективними й автентичними; «емоційний інтелект» як емоційна метаздібність, що визначає, наскільки добре людина може використовувати усі свої інші навички, включаючи інтелект (П. Селовей); «емоційна грамотність» як цілеспрямоване підвищення соціальної та емоційної компетентності людей (І. Зязюн).

Значення емоцій для розвитку індивідуальності людини академік І. А. Зязюн вбачав у тому, що вони разом з емоційними реакціями є основною формою усвідомлення нею останньої через виявлення ставлення людини до всього, що відбувається, зокрема й до власного когнітивного і поведінкового функціонування.

Перспективи подальшого дослідження впливу мистецтва на формування майбутніх педагогів слід шукати у деталізації специфіки впливу різних видів мистецтва на формування їх професійної компетентності. Ця гіпотеза сформувався у нас внаслідок розуміння того, що різні види мистецтва впливають на різні компоненти структури людини взагалі і майбутнього педагога конкретно. Так, наприклад, образотворче мистецтво, дійсно, оскільки подає людині образ або ідеал явища, і тут все те, що вищевикладене як дія і результати механізму впливу мистецтва на формування і поведінку особистості педагога, відповідає дійсності.

Водночас, музика, на наше розуміння, діє з протилежного боку, оскільки вона шляхом вібрації збуджує у фізичному тілі людини коливання її організму і породжує у ході переживання, образи, що потім вже діють за поданим вище алгоритмом. У цьому криється, на наш погляд, таїна надзвичайно позитивного впливу музики Моцарта і Баха на позитивне життєсприйняття світу слухачами у будь-яких країнах світу і у будь-якому віці.

Ідея цілісності людини і соціального світу, оскільки усі механізми у структурі біологічного організму людини морфологічно і функціонально «пов'язані один з одним» і вступають у естетичну взаємодію з семантичним полем суспільства по трьом каналам: підсвідомому, свідомому і надсвідомому; до механізмів впливу віднесені психологічний і соціалізацій; до внутрішньоособистісної гармонізації – механізм переживання; до зовнішньої гармонізації – психо-соціогенетичний механізм суміщення.

Орган опосередкування у структурі біологічного організму людини складається, природно, як і фізичний і духовний інгредієнти, з двох частин оригінальної проміжної форми субстанції Всесвіту: матерії, що отримала назву в сучасній психології «жива тканина», і субстрату духовного світу – інформації, що перебуває на стадії опосередкування в специфічній формі (знання), а саме у формі енергетичного імпульсу.

Імпульси ініціюються або «рефлексом мети» (інстинктом), або «критерієм волі» (свідомістю). Енергія і є тим проміжним продуктом, в якому зустрічаються матеріальне і духовне в структурі людини. Процес протікає у формі слабкої електромагнітної взаємодії; електромагнітне поле керується волею людини. Ось чому одна і та сама музика впливає на різних людей по-різному.

Принциповим для нас є висновок Ю. О. Хайрулліної про те, що на межі біфуркації розвиток смислогенезу

припускає низку альтернативних сценаріїв, серед яких особистісний є лише одним з його можливих напрямків; власне особистісний шлях розвитку людини визначено як онтологічний режим.

Аттрактором, що обумовлює цей режим, є світ надіндивідуальних, надемпіричних цінностей, що утворюють загальнокультурні символи. Параметри порядку, які утримують цей режим, вписані в русло традиції, традиційної культури. В такому розумінні онтологічний режим припускає розвиток людини або в лоні духовних практик, або в зоні тяжіння граничних смислів.

Альтернативні сценарії означають потрапляння людини до поля тяжіння аттракторів, які не забезпечують повноти саморозгортання особистісних структур, досягнення цілісності. До таких сценаріїв належать емпіричний, онтичний (від грецького – суцільний) та віртуальний. Естетичний ідеал суспільства виконує тут роль Абсолюту, тобто керує вибором шляху розвитку особистості залежно від обставин її життя.

Отже, педагог у такому випадку має не тільки глибоко розуміти механізми дії засобів мистецтва, але й знати особливості сприйняття художньої реальності конкретним юнаком чи дівчиною. І тільки після цього він зможе комбінувати їх застосування у якості засобів навчально-виховного впливу на формування педагогічної майстерності у майбутніх педагогів. Не остання роль тут має відводитись формуванню певного естетико-розважального середовища у навчальному закладі. Це має скласти стрижень його педагогічного артистизму, педагогічної імпровізації, індивідуального стилю професійної діяльності у сфері педагогіки мистецтва. Як бачимо, поле дослідження цієї проблеми залишається утаємниченим з невідомими поки що для нас межами й обмеженнями.

#### Список використаних джерел

1. Андрущенко В. П. Філософія як теорія і методологія розвитку освіти / В. П. Андрущенко; за гол. ред. В. П. Андрущенко // Філософія освіти XXI століття. Збірник наукових праць. – К.: «Знання», 2000. – Вип.3. – 318 с.
2. Ашиток А. І. Мовна картина світу в філософсько-освітньому аспекті: [монографія] / А. І. Ашиток. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2011. – 251 с.
3. Беженарь О. П. Особистість у мінливості естетичного ідеалу суспільства: монографія / О. П. Беженарь; Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – 246 с.
4. Воловик В. І. Філософія історії. Курс лекцій / В. І. Воловик. – Запорозьке, 1995. – 126 с.
5. Воловик В. І. Філософія педагогіки / В. І. Воловик. – Запорозьке: «Просвіта», 2003. – 152 с.
6. Зязюн І. А. Гуманістична стратегія теорії і практики навчального процесу / І. А. Зязюн // Рідна школа. – 2000. – №8. – С.8–13.
7. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку / В. О. Огнев'юк. – К.: Знання України, 2003. – 448 с.
8. Ортега-і-Гассет Х. Восстание масс // Ортега-і-Гассет Х. Эстетика. Філософія культури. – М.: Искусство, 1991. – 586 с.
9. Отич О. М. Мистецтво у системі розвитку творчої індивідуальності майбутнього педагога професійного навчання: теоретичний і методичний аспекти: монографія / О. М. Отич; за наук. ред. І. А. Зязюна. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 752 с.
10. Педагогическая энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1964. – Т.1.
11. Козир А. В. Теорія та практика формування професійної майстерності вчителів музики в системі багаторівневої освіти [Текст]: автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.02; 13.00.04 /



Козир Алла Володимирівна; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2009. – 43 с.

12. Краевский В. В. Общие основы педагогики / В. В. Краевский. – М.: Изд. центр «Академия». 2003. – 256 с.

13. Кушерець В. І. Знання як стратегічний ресурс суспільних трансформацій / В. І. Кушерець. – К.: Знання України, 2004. – 248 с.

14. Мацько Любов. Українська мова в освітньому просторі: навчальний посібник для студентів філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» / Мацько Любов. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 2009. – 607 с.

15. Учитель мистецьких дисциплін у дискурсі педагогічної майстерності: монографія / І. А. Зязюн, Г. Г. Філіпчук, О. М. Отич та ін.; за наук. ред., передм. і післямова О. М. Отич. – Бердянськ: Видавель Ткачук О. В., 2013. – 334 с.

16. Ушинський К. Д. Стаття в «Журнале для воспитания» / К. Д. Ушинський // Собр. соч. – М–Л, 1948. – Т.2. – С.63–64.

17. Федоришин В. І. Теорія та методика фахової підготовки майбутніх учителів музики на акмеологічних засадах: автореф. дис. ... д-ра пед. наук / Василь Ілліч Федоришин; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ: [б.в.], 2014. – 44 с.

18. Хайрулліна Ю. О. Світоглядна культура особистості: структурно-функціональний аналіз: монографія / Ю. О. Хайрулліна; Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 235 с.

## References

1. Andrushhenko V. P. Filosofija jak teorija i metodologija rozvytku osvity / V. P. Andrushhenko; za gol. red. V. P. Andrushhenka // Filosofija osvity XXI stolittja. Zbirnyk naukovykh prac. – К.: «Znannya», 2000. – Вып.3. – 318 с.

2. Ashytok A. I. Movna kartyna svitu v filosof's'ko-osvitn'omu aspekti: [monografija] / A. I. Ashytok. – Drogobych: Redakcijnovydavnychyj viddil Drogobyc'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni Ivana Franka, 2011. – 251 s.

3. Bezhenar' O. P. Osobystist' u minlyvosti estetychnogo idealu suspil'stva: monografija / O. P. Bezhenar'; Min-vo osvity i nauky, molodi ta sportu Ukraïny, Nac. ped. un-t imeni M. P. Dragomanova. – К.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2012. – 246 s.

4. Volovik V. I. Filosofija istorii. Kurs lekcij / V. I. Volovik. – Zaporozh'e, 1995. – 126 s.

5. Volovik V. I. Filosofija pedagogiki / V. I. Volovik. – Zaporozh'e: «Prosvita», 2003. – 152 s.

6. Zjazjun I.A. Gumanistychna strategy teorii i praktyky navchal'nogo procesu / I. A. Zjazjun // Ridna shkola. – 2000. – №8. – S.8–13.

7. Ognev'juk V. O. Osvita v systemi cinnostej stalogo ljuds'kogo rozvytku / V. O. Ognev'juk. – К.: Znannya Ukraïny, 2003. – 448 s.

8. Ortega-i-Gasset H. Vosntanie mass // Ortega-i-Gasset H. Jestetika. Filosofija kul'tury. – М.: Iskusstvo, 1991. – 586 s.

9. Otych O. M. Mystectvo u systemi rozvytku tvorchoi' indyvidual'nosti majbutn'ogo pedagoga profesijnogo navchannja: teoretychnyj i metodychnyj aspekti: monografija / O. M. Otych; za nauk. red. I. A. Zjazjuna. – Chernivci: Zelena Bukovyna, 2009. – 752 s.

10. Pedagogicheskaja jenciklopedija. – М.: Sovetskaja jenciklopedija, 1964. – Т.1.

11. Kozyr A. V. Teorija ta praktyka formuvannja profesijnoi' majsternosti vchyteliv muzyky v systemi bagatorivnevoi' osvity [Tekst]: avtoref. dys... d-ra ped. nauk: 13.00.02; 13.00.04 / Kozyr Alla Volodymyrivna; Nacional'nyj pedagogichnyj un-t im. M. P. Dragomanova. – К., 2009. – 43 с.

12. Kraevskij V. V. Obshhie osnovy pedagogiki / V. V. Kraevskij. – М.: Izd. centr «Akademija». 2003. – 256 с.

13. Kusherec' V. I. Znannya jak strategichnyj resurs suspil'nyh transformacij / V. I. Kusherec'. – К.: Znannya Ukraïny, 2004. – 248 с.

14. Mac'ko Ljubov. Ukraïns'ka mova v osvitn'omu prostori: navchal'nyj posibnyk dlja studentiv filologiv osvitn'o-kvalifikacijnogo rivnja «magistr» / Mac'ko Ljubov. – К.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova. 2009. – 607 с.

15. Uchytel' mystec'kyh dyscyplin u dyskursi pedagogichnoi' majsternosti: monografija / I. A. Zjazjun, G. G. Filipechuk, O. M. Otych ta in.; za nauk. red., передм. і післямова О. М. Отыч. – Бердянськ: Видавель Ткачук О. В., 2013. – 334 с.

16. Ushyns'kyj K. D. Stattja v «Zhurnale dlja vospitanijs» / K. D. Ushyns'kyj // Sobr. soch. – М–Л, 1948. – Т.2. – С.63–64.

17. Fedoryshyn V. I. Teorija ta metodyka fahovoi' pidgotovyk majbutnih uchyteliv muzyky na akmeologichnyh zasadah: avtoref. dys.

... d-ra ped. nauk / Vasyľ Illich Fedoryshyn; Nacional'nyj pedagogichnyj universytet imeni M. P. Dragomanova. – Kyï'v: [b.v.], 2014. – 44 s.

18. Hajrullina Ju. O. Svitogljadna kul'tura osobystosti: strukturmofunkcional'nyj analiz: monografija / Ju. O. Hajrullina; Min-vo osvity i nauky, molodi ta sportu Ukraïny, Nac. ped. un-t imeni M. P. Dragomanova. – К.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2011. – 235 s.

**Korinets Z., professor, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv)**

## In search of the control algorithm artistic education of future teachers

Article covers the search of specifics the influence of different ways of art pedagogy in the formation of teacher's professional competence, presents the mechanism of interaction of semantic fields or ideals of society and personality, and shows the self-unfolding of the signal in the biological structure of the human organism.

**Keyword's:** Pedagogue, art, ideal, harmony, the principle of combining, the principle of the excitation, mechanism of influence.

**Коринець З., професор, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com**

## В поисках алгоритма управления художественным воспитанием будущих педагогов

Реализуется поиск специфики влияния разных средств педагогики искусства на формирование профессиональной компетентности будущих педагогов; представлен механизм взаимодействия смысловых полей или идеалов общества и личности, а также саморазвертывание сигнала в структуре биологического организма человека.

**Ключевые слова:** педагог, искусство, идеал, гармония, принцип совмещения, принцип возбуждения, механизм влияния.

\* \* \*

УДК 141.32

**Ланських О. Б.,**  
аспірантка, Черкаський державний  
технологічний університет  
(Україна, Черкаси), gileya.org.ua@gmail.com

## Роль практики в інтенсифікації мовної підготовки особистості

Аналізуються проблеми підвищення мовної підготовки особистості; відзначається роль практики як основи комунікативної діяльності, яка сприяє (створює середовище) вивченню не тільки державної (української), але й іноземних мов; автор відзначає роль публічних виступів та безпосереднього дискурсу.

**Ключові слова:** людина, освіта, мова, практика, спілкування, виховання.

Мовленнєва майстерність розглядається як цілісна система засобів мовленнєвого впливу, яка свідомо використовується мовцем у конкретних умовах виступу для досягнення поставленої мети. Вона передбачає: вміння говорити грамотно, без помилок; володіти усіма засобами виразності мовлення, всіма її стилістичними ресурсами, прийомами впливу на слухачів; творчий перехід до процесу мовленнєвого впливу на слухачів, вироблення власного індивідуального стилю [1, с. 109]. Зрозуміло, що без практики безпосереднього спілкування означені складники мовленнєвої майстерності не можуть бути сформовані. Подібна ситуація спостерігається й щодо компетентностей особистості, що розвиваються через відповідні форми комунікативної діяльності. Зокрема, можна погодитися з думкою Л. Мамчур, згідно з якою компетентнісний підхід до навчання української мови у школі необхідно пов'язати з комунікативно-діяльнісним підходом, адже учень може проявити власну комунікативну компетентність тільки у мовленнєвій діяльності серед членів суспільного середовища [2, с. 10].

Знання як змістовна основа соціокультурної компетенції реалізуються в комунікативній діяльності як

мовленнєві, практичні, комунікативні та соціокультурні навички і вміння. Мовленнєві навички і вміння виявляють володіння рецептивними та продуктивними видами мовленнєвої діяльності, практичні – передбачають уміння учня використовувати здобуті ним соціокультурні знання відповідно до ситуації в процесі комунікації; комунікативні – пов'язані з організацією мовленнєвого спілкування відповідно до його мотивів, мети, завдань, з одного боку, і відповідно до норм поведінки, прийнятих у суспільстві, з іншого. Соціокультурні вміння виявляються в ступені обізнаності в рідній культурі та здатності гідно представляти її в світовому міжкультурному просторі [3, с. 21].

Акцентуючи увагу на комунікативній та когнітивній методиках мовної освіти, М. Пентилюк відзначає той факт, що комунікативна методика зорієнтована на посилення практичної спрямованості змісту навчання мови, надання пріоритету формування в учнів умінь і навичок спілкуватися в різних сферах соціального життя. Своєрідність цієї методики полягає в оволодінні учнями всіма формами і видами мовленнєвої діяльності з метою спілкування. В той же час актуальність когнітивної методики навчання української мови зумовлена все ще недостатнім рівнем комунікативної підготовки учнів / студентів та сформованості в них умінь застосовувати мовні знання в конкретних життєвих ситуаціях. Когнітивна методика передбачає посилення практичної спрямованості змісту предмета «Українська мова»; зміну акцентів у навчальній діяльності, спрямованих на інтелектуальний розвиток учнів за рахунок зменшення репродуктивної діяльності; моделювання навчальних ситуацій, що спонукають до різних видів мовленнєвої діяльності; збільшення питомої ваги завдань, що стосуються пояснення подій, явищ, учинків людей тощо та способів і засобів їх вербального відтворення [4, с. 50].

Аналогічно й вивчення іноземної мови, як зазначають Г. Куренкова та І. Баєва, передбачає не лише засвоєння студентами теоретичних знань з фонетики, лексики, граматики, але й практичне опанування на їх основі фонетичних, лексико-граматичних (мовних та мовленнєвих) навичок й комунікативних умінь (аудіювання, говоріння, читання й письма). Саме в такій практичній навчально-мовленнєвій діяльності особливе значення мають мовленнєві ситуативно-ігрові, а також проблемні й професійно орієнтовані умовномовленнєві вправи, побудовані на основі навчальних мовленнєвих ситуацій [5, с. 98–99].

Практика безпосереднього спілкування пов'язується з різними сферами комунікативної діяльності. За словами М. Пентилюк, формування комунікативної компетенції включає сферу спілкування – своєрідні сектори суспільного життя людей, до яких повинні призвичаїтися мовці, щоб одержувати позитивний результат у взаємостосунках із партнерами по спілкуванню – комунікантами. Для навчання мови й формування комунікативних умінь і навичок важливе значення має ознайомлення з такими сферами, як освітня, особистісна, суспільна (публічна) й професійна. Кожна з цих сфер має свій вектор застосування. Освітня сфера передбачає участь мовця в добре організованому навчальному процесі (середня або вища школа). Центром особистісної сфери (сфери особистих інтересів) є дім, сім'я, друзі. Вона охоплює й індивідуальні заняття, такі, як читання, ведення особистого

щоденника, задоволення спеціальних інтересів. Публічна сфера забезпечує суспільну (публічну) діяльність мовця, де він виступає як член колективу, певної організації, загальної спільноти. І, нарешті, професійна сфера дає змогу мовцеві виконувати свої професійні чи посадові обов'язки, виявляючи належний рівень професійно-комунікативної компетенції [6, с. 3].

Серед різноманітних форм практичної діяльності особливо варто відзначити значення публічних виступів. Знання основ риторичної науки й основних аспектів ділової риторики, практичне вправлення у публічних виступах допоможуть як діловій людині, так і студенту, майбутньому фахівцеві, визначити свої професійні якості, удосконалити мистецтво ділового спілкування на рівні вимог часу і суспільства. Особливо важливі й цінні ці знання для студентів гуманітарних спеціальностей, ділових людей і всіх, хто прагне підвищити мистецтво риторичної комунікації. Формування справжнього професіонала, особи, яка вміє не лише творчо робити свою справу, але й керувати іншими, є актуальним і пріоритетним завданням цілого ряду гуманітарних наук, зокрема професійної (ділової) риторики [7].

Значним потенціалом володіють також тренінгові форми мовної освіти. Сутність принципу творчої, дослідницької позиції полягає в тому, що в ході тренінгу учасники групи нібито заново відкривають уже відомі ідеї або закономірності в конкретному навчальному матеріалі і в цьому процесі усвідомлюють власні особисті ресурси і можливості для його засвоєння. Робота викладача, відповідно до цього принципу, полягає в тому, щоб придумати, сконструювати й організувати такі ситуації, які давали б можливість членам групи тренувати нові способи поведінки у виробничих ситуаціях й експериментувати з ними, формуючи навички професійного спілкування за майбутнім фахом студентів [8, с. 153].

#### Список використаних джерел

1. Сагач Г. М. Ділова риторика: мистецтво риторичної комунікації: Навчальний посібник / Г. М. Сагач. – К., 2003. – 255 с.
2. Мамчур Л. Витоки компетентнісного підходу до навчання мови в дослідженнях вітчизняних учених / Л. Мамчур // Українська мова і література в школі. – 2010. – №2. – С.8–12.
3. Ярмолюк А. Шляхи реалізації соціокультурного підходу до вивчення української мови в старшій школі / А. Ярмолюк // Українська мова і література в школі. – 2009. – №8. – С.19–23.
4. Пентилюк М. І. Лінгводидактичні орієнтири навчання української мови в середній та вищій школі / М. І. Пентилюк // Педагогічний альманах. – Херсон, 2013. – Вип.17. – С.46–54.
5. Куренкова Г. М. Основні чинники формування активної мовної позиції студентів при вивченні іноземних мов / Г. М. Куренкова, І. В. Баєва // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки. – 2011. – №12. – Ч.2. – С.98–105.
6. Пентилюк М. Компетентнісний підхід до формування мовної особистості в євроінтеграційному контексті / М. Пентилюк // Українська мова і література в школі. – 2010. – №2. – С.2–5.
7. Баран Н. Формування культури мовлення студентів засобами риторики / Н. Баран [Електронний документ] // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2009. – №2. – Режим доступу: [http://www.nbuv.gov.ua/ujrn/Soc\\_Gum/Pippo/2009\\_2/Baran.htm](http://www.nbuv.gov.ua/ujrn/Soc_Gum/Pippo/2009_2/Baran.htm)
8. Дроздова І. П. Тренінг як навчальна технологія в методиці навчання української мови студентів ВНЗ нефілологічного профілю / І. П. Дроздова // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – Запоріжжя, 2010. – Вип.6. – С.150–158.

#### References

1. Sagach G. M. Dilova rytoryka: mystectvo rytorychnoi' komunikacii': Navchal'nyj posibnyk / G. M. Sagach. – K., 2003. – 255 s.

2. Mamchur L. Vytoky kompetentnogo pidhodu do navchannja movy v doslidzhennjah vitchyznjanyh uchenyh / L. Mamchur // *Ukrai'ns'ka mova i literatura v shkoli*. – 2010. – №2. – S.8–12.

3. Jarmoljuk A. Shljahy realizacii' sociokul'turnogo pidhodu do vuvchennja ukrai'ns'koi' movy v starshij shkoli / A. Jarmoljuk // *Ukrai'ns'ka mova i literatura v shkoli*. – 2009. – №8. – S.19–23.

4. Pentyljuk M. I. Lingvodydaktychni orijentyry navchannja ukrai'ns'koi' movy v serednij ta vyshhij shkoli / M. I. Pentyljuk // *Pedagogichnij al'manah*. – Herson, 2013. – Vyp.17. – S.46–54.

5. Kurjenkova G. M. Osnovni chynnyky formuvannja aktyvnoi' movnoi' pozycji' studentiv pry vuvchenni inozemnyh mov / G. M. Kurjenkova, I. V. Bajeva // *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka: Pedagogichni nauky*. – 2011. – №12. – Ch.2. – S.98–105.

6. Pentyljuk M. Kompetentnisnyj pidhid do formuvannja movnoi' osobystosti v jevrintegracijnomu konteksti / M. Pentyljuk // *Ukrai'ns'ka mova i literatura v shkoli*. – 2010. – №2. – S.2–5.

7. Baran N. Formuvannja kul'tury movlennja studentiv zasobamy rytoryky / N. Baran [Elektronnyj dokument] // *Pedagogika i psihologija profesijnoi' osvity*. – 2009. – №2. – Rezhym dostupu: [http://www.nbu.gov.ua/ujrn/Soc\\_Gum/Pippo/2009\\_2/Baran.htm](http://www.nbu.gov.ua/ujrn/Soc_Gum/Pippo/2009_2/Baran.htm)

8. Drozdova I. P. Trening jak navchal' na tehnologija v metodyci navchannja ukrai'ns'koi' movy studentiv VNZ nefilologichnogo profilju / I. P. Drozdova // *Pedagogika formuvannja tvorchoi' osobystosti u vyshhij i zagal'noosvitnij shkolah*. – Zaporizhzhja, 2010. – Vyp.6. – S.150–158.

**Lansky O. B.**, graduate student, Cherkasy State Technological University (Ukraine, Cherkasy), [gileya.org.ua@gmail.com](mailto:gileya.org.ua@gmail.com)

#### The role of practice in the intensification of the individual language training

*The problems increase language training of the person; notes the role of practice as the basis for communicative activities that promote (creates an environment) the study of not only the State (Ukrainian), and foreign languages; the author notes the role of public speaking and direct discourse.*

**Keywords:** man, education, language, experience, communication, education.

**Ланских О. Б.**, аспирантка, Черкасский государственный технологический университет (Украина, Черкассы), [gileya.org.ua@gmail.com](mailto:gileya.org.ua@gmail.com)

#### Роль практики в интенсификации языковой подготовки личности

*Анализируются проблемы повышения языковой подготовки личности; отмечается роль практики как основы коммуникативной деятельности, которая способствует (создает среду) изучению не только государственного (украинского), но и иностранных языков; автор отмечает роль публичных выступлений и непосредственного дискурса.*

**Ключевые слова:** человек, образование, язык, практика, общение, воспитание.

\* \* \*

УДК 321

**Полянська К. В.**, кандидат філософських наук, викладач, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), [bvp51@ukr.net](mailto:bvp51@ukr.net)

#### ЕСТЕТИЧНА ОСВІТА ЯК ЕЛЕМЕНТ ДУХОВНОГО БАГАТСТВА ІНДИВІДА

*Визначено завдання, описано процес естетичної освіти студентської молоді. Зроблено висновок, що в процесі підготовки педагогічних кадрів має здійснюватися гармонійне соння естетичної свідомості та естетичної діяльності майбутніх фахівців, що відбиває рівень їх причетності до естетичного досвіду людства та самоусвідомлення в системі духовних ціннісних орієнтацій, здійснюється формування естетичних смаків.*

**Ключові слова:** естетична освіта, народна педагогіка, студентська молодь, індивід.

Сьогодні важливе місце у процесі виховання посідає проблема естетичної освіти студентської молоді, зокрема, майбутніх педагогів. Вона обумовлена тими соціальними змінами, які відбулися у нашому суспільстві

наприкінці ХХ – початку ХХІ століття. Головні світові тенденції – глобалізація та інформаційна революція, утвердження ринкових відносин, а разом з ними широке розповсюдження такої моральної установки, як прагматичне ставлення до життя – якість непомітно підвели до знецінення естетичного начала в житті людини і суспільства, його заміщення повсякденно-прагматичним, утилітарним. Висока культура, мистецтво, глибокі естетичні почуття поступово відтісняються на периферію духовних процесів. Натомість утверджується зляканий і агресивний прагматизм, домінують культурні цінності надто сумнівної якості. Краса, яка б, за прогнозом видатного російського письменника Ф. Достоєвського, мала врятувати світ, немовби згасає, відсовується на другий, а може, й третій план життєвих інтересів і потреб. А разом із красою з цього простору поступово вимиваються справедливість і добро, милосердя та інші норми загальнолюдського, гуманістичного. Естетична рефлексія життя, що спонукає до творчості і свободи, практично стає величиною віртуальною.

Тому, метою статті є обґрунтувати важливість естетичної освіти у майбутніх педагогів. Завдання статті: окреслити завдання естетичної освіти студентської молоді, зокрема майбутніх педагогів, та розглянути естетичну освіту як елемент формування духовного багатства індивіда.

Відродження естетичного ставлення до життя потребує широкомасштабних дій як з боку суспільства і держави, так і з боку особистості. Особлива роль у цьому процесові належить учителю. Його виховна, культурно-ознайомча і просвітницька діяльність є саме тим основним засобом, який повертає красу в життя, виховує естетичні почуття і свідомість, естетичне ставлення до роботи і життя, навколишнього світу і до людини. Зрозуміло, учитель сам повинен мати широко розгорнуту палітру естетичного, причому не як простий додаток до професії, а як саму сутність учительської професії, як основу духовності, яку він має передати дітям. Естетичне навчання і виховання є одним із центральних напрямів і завдань у системі підготовки сучасного вчителя.

Ведучи мову про мету й завдання естетичного виховання в освітніх закладах, варто зазначити, що вони не можуть бути розглянуті ізольовано від інших сторін формування особистості, оскільки саме естетичне виховання є обов'язковим елементом формування усєї сукупності духовного багатства індивіда. Ядром і внутрішнім двигуном цілеспрямованості естетичного виховання є суспільний ідеал естетичної культури.

Виходячи з цього, логічно визначаються і завдання естетичної освіти у формуванні та розвитку естетичної культури в учнів [1, с. 69–71].

По-перше, це розвиток задатків і здібностей учнів до естетичного сприйняття, співчуття, творчості. Естетична культура особистості має відзеркалювати рівень творчої самовіддачі, спрямованість духовних орієнтацій у системі духовних цінностей.

По-друге, формування таких компонентів свідомості, які виступають регуляторами (на різних рівнях). Це естетичний смак та естетичний ідеал. Узяті разом, вони орієнтують учнів у розмаїтті реальних естетичних цінностей і антицінностей, спрямовуючи зусилля на ствердження прекрасного, піднесеного, на боротьбу з потворним та низьким.

По–третє, одним із головних завдань естетичної освіти є вироблення естетичного ставлення до майбутньої праці на користь суспільства, адже вона стає прекрасною, коли у ній розкривається естетика людських взаємин, творчі здібності людини.

По–четверте, збіг мотивів та поведінки особи з точкою зору естетичної зміни дійсності, як основного прояву людської цілісності, тобто сприяння максимальному розкриттю особистісного емоційно–почуттєвого потенціалу індивіда, гармонізації його стосунків із соціумом та світом.

По–п'яте, формування естетичного ставлення до побуту, навколишнього середовища або облаштування помешкання, зовнішній вигляд, організація навчання та культурного відпочинку особистості має відповідати естетичним нормам, виховувати у них почуття прекрасного, адже прекрасне виступає як втілення краси у конкретних речах [4, с. 515].

Про–шосте, розвиток через основні види мистецтва таких здібностей як: уява, спостережливість, пам'ять, нестандартність мислення, доброзичливість, справдливність, об'єктивність, рішучість тощо.

По–сьоме, розвиток особистих схильностей і талантів у галузі художньої творчості. Йдеться про художнє виховання учнів, вироблення у них здібностей та умінь творити самому в тих чи інших видах мистецтва.

Такий підхід стосується усіх навчальних закладів, Однак, найголовніше полягає в тому, що естетична освіта та виховання є **гарантією успішної самореалізації особистості**.

Побудова громадянського суспільства, інтеграція України у світове та європейське співтовариство передбачають орієнтацію на людину, її духовну культуру й визначають основні напрями модернізації навчально–виховного процесу. Одним із таких важливих напрямків є естетичне виховання молоді. Естетичне становлення учнівської молоді, їхня підготовка до активної, творчої, соціально значущої, сповненої особистісного смислу життєдіяльності є найважливішою складовою розвитку суспільства і держави.

Оновлення змісту й технологій виховання спрямовує виховні системи на визнання пріоритету естетичного розвитку особистості. Основним змістом виховного процесу стає залучення особистості до створеної людством системи естетичних цінностей, окультурення її життя, сприяння становленню її сутнісних сил, творчої активності, власного життєтворення на основі певних естетичних орієнтацій.

**Естетичне виховання** відіграє суттєву роль і посідає важливе місце у сучасному виховному процесі та у **підготовці педагогічних кадрів**. Одним із важливих елементів естетичного виховання є народна педагогіка. Слід зазначити, що українська народна педагогіка накопичила значний досвід залучення підростаючого покоління до прекрасного. М. Стельмахович підкреслює, що практика родинного виховання знає багато засобів розвитку у дітей емоційних почуттів, розширення їхнього естетичного світогляду і досвіду з метою формування смаку, прагнення до прекрасного і негативного ставлення до огидливого, пробудження у молоді творчих естетичних здібностей у різних видах діяльності [5, с. 157].

Процес формування оцінювальних суджень про красу починався з найбільш раннього дитинства, з маминої

колискової, в якій була опоетизована природа, з частівок, веснянок, потішок, закличок, колядок, дитячих пісень, які розвивали почуття ритму, гармонії рухів і слів. Великий вплив на формування естетичних смаків дітей мали дитячі іграшки.

Серед головних умов естетичного розвитку в родині українська народна педагогіка постійно виділяла красу побуту, головну роль в якому завжди відігравала гармонія предметів та акуратність. Слід підкреслити, що велике значення мали також і українські рушники, які уквітчали кожна хату. Мистецтво вишивання рушників формувало смак тих, хто займався вишиванням рушників. Смак був потрібний для створення орнаментів, композиції всієї вишивки, елементів малюнків майбутнього рушника, для синтезу «чужих» елементів у вишивці [2, с. 172]. Виростаючи в атмосфері поваги та великої любові до народного мистецтва, діти збагачували і розширювали коло своїх естетичних почуттів та уяву. Це впливало на розвиток їхніх естетичних смаків та формувало їхню духовну культуру.

Проблема естетичного виховання в системі підготовки педагогічних кадрів є сьогодні об'єктом численних досліджень. Майже усі дослідники сходяться на думці, що цей процес пов'язаний з характером зміни типу культурно–історичного наслідування в українському суспільстві в епоху модернізації самого суспільства.

У період модернізації динамізм суспільного життя сприяє переміщенню культурних зразків зі сфери масової свідомості та масової поведінки, що функціонують на стихійних засадах, у предмет сфокусованої уваги, аналізу і навіть свідомого перетворення та конструювання. Утверджується новий тип культури та людини, коли культура стає основою самого буття.

Процес модернізації висуває принципово нові вимоги до системи естетичного навчання та виховання. Сучасна освіта більше не може однозначно орієнтуватися на трансляцію зразків минулої культури. Сьогодні, як вважають сучасні дослідники, мета освіти ускладнюється, оскільки вона, з одного боку, повинна виконувати традиційне завдання – підключення майбутнього фахівця до сукупного людського досвіду, зафіксованого у культурних нормах, укорінення підростаючого покоління в історії та культурі, а з іншого – виникають нові завдання освітньої системи: підготовка людини до життя у суспільному оточенні, що постійно змінюється, через розвиток у неї таких універсальних культуротворчих здібностей, як мислення, розуміння, рефлексія, креативність, комунікабельність тощо. Крім того, перехід до інформаційного суспільства примушує переглянути основну парадигму освіти – від передачі знань від покоління до покоління до розвитку уміння оформити різноманітну інформацію, самостійно генерувати нові знання, у тому числі, й методи їх отримання й при цьому сприймати їх не як абстрактні символи, а як вираз та елемент соціокультурного, значення, що пов'язує пізнання з ціннісними орієнтаціями людини у даному соціальному середовищі [5, с. 63; 4, с. 56–57].

Естетичне виховання фактично має перейти від вторинної функції підготовки педагогічних кадрів до функції джерела та генератора розвитку всього українського суспільства, що принципово змінює її місце у всій системі всього життя і, у першу чергу, її взаємовідносини з культурою. Відтак, на перший план

виходять процеси детермінації, самовизначення особою власних ціннісних орієнтирів на основі безпосередньої інтеграції культурних цінностей, що набувають характеру етичного та естетичного виміру індивідуального та соціального буття. Саме такий тип детермінації поведінки людини, на думку М. Романенка, найбільше відповідає динамічним параметрам того соціокультурного проекту, який зараз реалізується в Україні в результаті синтезу модернізаційних та національно-державних процесів [5, с. 67].

Виходячи з цього, естетичне навчання та виховання посідає гідне місце у змісті освіти педагогічних кадрів, оскільки процес естетичного виховання здійснюється найбільш ефективно саме у процесі навчання, коли людина систематизовано засвоює основні теоретичні положення естетичної теорії, коли здійснюється формування правильного сприйняття краси у навколишньому середовищі, у суспільстві, житті, у самих людях, у природі, мистецтві, формування здатності розуміти, цінувати, берегти, співчувати і створювати цю красу, у здатності активно творити, діяти «за законами краси» [3, с. 42]. Іншими словами, в процесі підготовки педагогічних кадрів має здійснюватися гармонійне єднання естетичної свідомості та естетичної діяльності майбутніх фахівців, що відбиває рівень їх причетності до естетичного досвіду людства та самоусвідомлення в системі духовних ціннісних орієнтацій, здійснюється формування естетичних смаків.

#### Список використаних джерел

1. Залуцький О. Гуманістичні засади в сучасному освітньо-виховному процесі / О. Залуцький // Рідна школа. – 2008. – №1–2 (937–938). – С.69–71.
2. Калашник Н. Г. Історико-педагогічна генеза формування естетичних смаків учнівської молоді у процесі навчально-виховної діяльності: автореф. дис. ... доктора пед. наук: спец. 13.00.01. / Калашник Н. Г. – К., 2004. – 36 с.
3. Мануйлов С. М. Естетична культура у вищих юридичних навчальних закладах / Мануйлов С. М. // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія. Психологія. – Харків: ХУПС, 2008. – №2 (31). – С.39–45.
4. Новейший философский словарь. – 2-е изд. – Минск: Книжный дом, 2001. – 1280 с.; Образование, общество, культура: монография / [под общ. ред. В. Ф. Сухиной]. – Х.: Изд-во «НУА», 2006. – 252 с.
5. Романенко М. І. Освіта як об'єкт соціально-філософського аналізу: монографія / Романенко М. І. – Дніпропетровськ: Видавництво «Промінь», 1998. – 131 с.; Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка / Стельмахович М. Г. – К.: ІЗМН, 1997. – 232 с.

#### References

1. Zaluc'kyj O. Gumanistychni zasady v suchasnomu osvithno-vyhovnomu procesi / O. Zaluc'kyj // Ridna shkola. – 2008. – №1–2 (937–938). – С.69–71.
2. Kalashnyk N. G. Istoryko-pedagogichna genеза formuvannja estetychnyh smakiv uchniv's'koj molodi u procesi navchal'no-vyhovnoi' dijal'nosti: avtoref. dys. ... doktora ped. nauk: spec. 13.00.01. / Kalashnyk N. G. – K., 2004. – 36 s.
3. Manujlov Je. M. Estetychna kul'tura u vyshhyh jurydychnyh navchal'nyh zakladah / Manujlov Je. M. // Naukovy zapysky Harkivs'kogo universytetu Povitryanjnyh Syl. Social'na filozofija. Psyhologija. – Harkiv: HUPS, 2008. – №2 (31). – С.39–45.
4. Novejšij filosofskij slovar'. – 2-e izd. – Minsk: Knizhnyj dom, 2001. – 1280 s.; Obrazovanie, obshhestvo, kul'tura: monografija / [pod obshh. red. V. F. Suhinoj]. – H.: Izd-vo «NUA», 2006. – 252 s.
5. Romanenko M. I. Osvita jak ob'jekt social'no-filosofs'kogo analizu: monografija / Romanenko M. I. – Dnipropetrovs'k: Vydavnytstvo «Promin'», 1998. – 131 s.; Stel'mahovyh M. G. Ukraïns'ka narodna pedagogika / Stel'mahovyh M. G. – K.: IZMN, 1997. – 232 s.

*Polyanskaya K. V., PhD, professor, National Pedagogical University. Dragomanov (Kyiv, Ukraine), bvp51@ukr.net*

#### Aesthetic education as an element of the spiritual wealth of the individual

*This article defines the objective and describes the process of aesthetic education for student youth. It is concluded that in the process of teacher training should be a harmonious unity of aesthetic consciousness and aesthetic of future specialists, reflecting their level of involvement in the aesthetic experience and consciousness of mankind in the system of spiritual values, made the formation of aesthetic tastes.*

**Keywords:** aesthetic education, folk pedagogy, student youth, individual.

*Полянская К. В., кандидат философских наук, кандидат философских наук, преподаватель, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Киев, Украина), bvp51@ukr.net*

#### Эстетическое образование как элемент духовного богатства индивида

*Определены задания, описан процесс эстетического образования студенческой молодежи. Сделан вывод, что в процессе подготовки педагогических кадров должна осуществляться гармоничное единение эстетического сознания и эстетической деятельности будущих специалистов, отражает уровень их причастности к эстетическому опыту человечества и самосознания в системе духовных ценностных ориентаций, осуществляется формирование эстетических вкусов.*

**Ключевые слова:** эстетическое образование, народная педагогика, студенческая молодежь, индивид.

\* \* \*

УДК 37.013

**Сагуйченко В. В.,**  
кандидат філософських наук, доцент, докторант  
кафедри філософії, Харківський національний  
педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди  
(Україна, Харків), valentina.sag@ukr.net

#### ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВИТИ: СОЦІАЛЬНІ ТА КУЛЬТУРНІ РИЗИКИ

*Розглянуто проблеми диференціації освіти у нашому суспільстві, що знаходиться у кризовому стані. Ці проблеми все частіше стають предметом дослідження різнопланових фахівців: педагогів, психологів, соціологів, економістів, фахівців з державного управління, істориків освіти та культури. Адже освіті теж притаманні кризові явища. У цій складній ситуації філософія освіти спроможна організувати діалог між всіма учасниками навчально-виховного процесу, що зацікавлені у виході із кризового становища, враховуючи соціокультурні контексти сучасної освіти. У першу чергу є необхідність зупинитися на соціальних, культурних та гендерних ризиках, що притаманні нашій освіті при проведенні диференціації шкільної освіти. За цих умов філософія освіти намається обґрунтувати методологію педагогічного проектування для успішної диференціації школи. Про важливість врахування філософської рефлексії у диференціації школи свідчить необхідність наукового обґрунтування корінних змін диференціації, а не тимчасових заходів, адже сьогоднішня система освіти проходить непростий період диференціації шкільної освіти, де не завжди поєднані наука, бажання, можливості, примуси та нормативно-правові аспекти впровадження інноваційних проектів без врахування, насправді, першочергових запитів учнів.*

**Ключові слова:** філософія освіти, криза, ризик, соціум, культура, школа, диференціація.

Освіті, як і суспільству, що знаходиться у кризовому стані, теж притаманні кризові явища, обумовлені певними ризиками. Ці ризики розглядаються у соціокультурних контекстах, а саме, у першу чергу, через вплив суспільства, його національної культури. Тому є доцільність зупинитися на тому як враховуються ці ризики для ефективної диференціації вітчизняної школи з врахуванням сучасних наукових досліджень, інноваційних проектів, нормативно-правового підґрунтя.

Людина, дитина – всі ми продукти суспільства. Тому можна погодитися з тим, що у зміст поняття «суспільство» відомі дослідники вкладали і таке важливе значення, зрозумів, що суспільство – перша основа правильного виховання, яке розвиває громадянські властивості людини

значно ширше і глибше ніж індивідуальні. Дослідники підкреслюють, що суспільне середовище є духовним повітрям, без якого, як і без звичайного повітря, людина існувати не може [3]. І якщо для нашого часу звичним словом стає криза, що характеризує всі явища нашого суспільства, то і освіта теж знаходиться у кризовому стані. Про це вперше повідомив Ф. Кумбс, зробивши системний аналіз цього явища з 60-х років минулого століття [4]. І вихід деякі дослідники бачать через кардинальні зміни, у першу чергу змінюючи парадигму освітньої діяльності [8].

*Мета.* Дослідити як здійснити справжню диференціацію вітчизняної школи на користь інтересів кожного звичайного учня без примусу державного апарату, амбіцій батьків, свавілля шкільної адміністрації на користь керівництва.

Все більше дослідників підкреслюють важливість диференціації навчання учнів через ресурс профільної школи. Узагальнюючи шляхи створення профільної освіти, президент АПН України Кремінь В. Г., на VI Українсько-польському форумі «Освіта для сучасності» (2015) підкреслив, що реальне профільне навчання у середній загальноосвітній школі можна здійснювати лише в однопрофільних чи багатопрофільних ліцеях, які маємо створити у всіх містах України. Тоді кожен випускник основної школи зможе самостійно обирати місце свого подальшого навчання, а отже й профіль. При цьому ми маємо приймати до уваги, що освіта долає межі навчальних закладів і постає у якості відкритого глобального середовища, де головною цінністю є унікальна індивідуальність. Поряд з цим не виключається її здатність до співпраці у межах відкритого полікультурного простору, коли в умовах взаємного спілкування відбувається сприйняття або відчуження іншої культури. Сьогодні культура є предметною галуззю цілої серії наук, а саме: культурології, філософії культури, етнографії, культурної антропології, соціології, психології, історії, лінгвокультурології.

Вводячи до обороту поняття індустрії культури, дослідники підкреслюють значне посилення ролі культури і творчості у сучасному суспільстві, акцентуючи на культурі політики, авторських правах, впливу відомих особистостей у залежності від політичного та економічного контексту [10]. Важливо враховувати їх вплив і на освітню діяльність. Тому сьогодні здатність або нездатність людини жити у полікультурному середовищі є ключовою компетентністю сучасності. На учня у будь-якій школі впливають і різні фактори полікультурності, а саме: культура навчально-виховного закладу, міська чи сільська культура, культура дорослих, у першу чергу, – батьків, дитяча субкультура. Все це впливає на формування свого власного соціального досвіду. Важливо досягти сприйняття: освіта не повинна просто транслятувати культуру, а тим паче бути ворожнечою та репресивною по відношенню до кожної особистості учнів, вчителів, батьків. Це суттєво змінить зміст, цілі та цінності освіти.

Відомі українські науковці та експерти провели у 2014 році круглий стіл з питань реформування науки і техніки в Україні, де вони відзначили, що прийняття рішень з питань організації та розвитку освіти супроводжуються проблемами соціокультурного контексту із соціальними та культурними ризиками. Ігнорування цього контексту, що характеризується специфічним змістом у різних регіонах країни (найяскравіше співставлення місто – селище),

приводить до формального характеру або відторгається практиками від освіти на місцях [1].

Підходи до цієї складної проблеми є різні. Необхідно підкреслити, що досягнення науки і техніки у глобалізованому світі дали можливість швидкому просуванню інформаційних технологій. Що дає підстави до високих вимог в сучасній освіті, зокрема до її мотиваційної частини, самомотивації і безпосередньо удосконаленню системи освіти, на чому акцентує Томас Фридман [9]. Дослідник згадує концепцію продуктивного навчання американського філософа Д. Дьюї і підкреслює важливість критичного мислення. Цікаве практичне втілення ідеї за цією концепцією «Місто як школа» реалізовано Бретом Шлезингером (засновник цього руху, директор Національної академії альтернативної освіти у США).

Наша орієнтації освіти на ринкові відносини припускає постійну кризу ідентичності як на індивідуальному так і на груповому рівні. Сьогодні людина ототожнює себе із однією професійною групою, а завтра – із іншою. З цієї точки зору сучасна освіта має завдання розвинути у людини гнучкість, здатність працювати у середовищі, що постійно змінюється, а також зменшити ризики, що виникають у ситуаціях вибору. Ризик не випадково вводиться до теорії освіти, адже у суспільстві, що трансформується і яке ставить своїм завданням використовувати потенціал всіх його громадян, підвищується вірогідність помилкових дій з несприятливими наслідками.

Найчастіше відносно конкретної людини страхувальниками на випадок ризиків стають сім'я, соціальне мікросередовище, держава. Індивідуальна відповідальність за ризики означає моральну, правову, адміністративну, іншу відповідальність конкретної людини за вчинок або бездіяльність [7; 6].

За таких умов сьогодні виховання відповідальності за розвиток своїх компетентностей, мотивація до творчості, креативності, саморозвитку стає важливим елементом шкільної освіти, яка намагається диференціюватися. У якості моральної і правової категорії відповідальність припускає інформованість людини і забезпечення її доступу до системи знань та навиків роботи з інформацією, враховуючи схований навчальний плані, який закріплює відтворення тих систем цінностей, знань, навиків, або компетенцій, що обслуговують заказ певної соціальної групи. Чим різноманітніше суспільство, тим більше різних систем цінностей транслюється з допомогою освіти. А це відкриває можливість безконтрольних маніпуляцій з боку різних сил, тому батьки повинні мати інформацію про повний зміст освіти їх дітей [5, с. 62–63]. Дискусії щодо переорієнтації змісту навчання в середній школі на здобуття компетентностей та розвантаження навчальних планів і програм, як свідчить аналітичний огляд освітньої системи України 1990–2014 років, тривають щонайменше останні 10–15 років, але не призводять до конкретних практичних результатів. Навіть у початковій школі, де має бути закладено основи компетентнісного підходу, досі залишаються неузгодженими внутрішні та зовнішні суперечності між вимогами такого підходу й новою редакцією Державного стандарту освіти та навчальними програмами [1, с. 29]. Інші дослідники акцентують: «При руйнуванні стереотипів, зміні парадигми наукового пізнання, та й загалом знання, неможливим є сприйняття світу як єдиної цілісної системи, а функціонування її складників – як чіткої реалізації соціального замовлення.

Це визначає потребу в освітніх альтернативах конвенціональній загальноосвітній школі. Останні кілька десятиріч років позначені становленням освітнього плюралізму і пропагуванням ідеї вільного освітнього вибору» [2, с. 58]. Чи є він справедливим для всіх учнів та їх батьків? Німецьке дослідження свідчить, що «освіта сортирує людей, і характер цього процесу тим суворіше, чим більш рівні шанси вона надає. Тому суспільство повинно стояти на тому, щоб кожен у межах своїх власних можливостей розвивав оптимальну готовність до навантажень, будував свої здібності та навички в системі освіти, а пізніше, у трудовій діяльності був спроможним до найбільш продуктивного внеску... У сучасному індустріальному суспільстві доля мускульної сили падає, тоді як доля інтелекту зростає. Цей процес ставить під загрозу здатність вписатися до ринку праці все більш зростаючої частини людей, недостатньо здібних у розумовому сенсі» [11, с. 171].

**Висновки.** Передбачене новим проектом «Про освіту» подовження навчання в старшій школі ще на рік (диференціація на профільну школу) і необхідність, або ще тільки можливість, у перспективі відвідувати школу в іншому населеному пункті ще більше стимулюватиме дітей та їх батьків з категорії малозабезпечених сімей робити вибір на користь отримання робочих професій. З'являється ризик неотримання якісної освіти для всіх учнів. Окремі ризики зростають у площині інклюзивної освіти, дистанційних форм навчання, альтернативної освіти. Ці ризики потребують окремих подальших досліджень. Соціальні функції перелічених форм є у допомозі учням з боку держави, школи, громади, батьків у інтелектуальному, фізичному, соціальному, психічному розвитку на індивідуальному рівні. Це необхідно закріплювати і гарантувати законодавчими актами.

Нова освіта, що підкреслює індивідуалізацію і персоналізацію кожного суб'єкта навчально-виховної діяльності, одночасно припускає відчуження, виділення себе, свого я із середовища, із натовпу, із загальної людської маси – ми розуміємо, як непросто відбувається зміна свідомості людей. Тому важливо прагнути вільного вибору індивідуального навчання кожного учня без примусу з боку держави, школи, батьків, свавілля органів місцевого самоврядування на твердій законодавчій основі з врахування європейського та світового досвіду.

#### Список використаних джерел

1. Георгій Касьянов. Освітня система України 1990–2014. Аналітичний огляд / Благодійний фонд «Інститут розвитку освіти». – К.: ТАКСОН, 2015. – 52 с.
2. Заболотна О. А. Теорія і практика альтернативної шкільної освіти у країнах Європейського Союзу: монографія / О. А. Заболотна. – Умань: ФОП Жовтий, 2013. – 372 с.
3. Каптерев П. Ф. Об общественно-нравственном развитии и воспитании детей // Избранные педагогические сочинения / Под ред. А. М. Арсеньева. – М.: «Педагогика», 1982. – 704 с.
4. Кумбс Ф. Кризис образования в современном мире: системный анализ. – М., 1970. – 264 с.
5. Сагуйченко В. В. Перспективи становлення альтернативної освіти в Україні / В. В. Сагуйченко // Zbiór raportów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktyczne «Realizacja badań i projektów». (30.07.2015 – 31.07.2015). – Warszawa: Wydawca: Sp. Z o.o. «Diamond trading tour», 2015. – 64 st.
6. Сагуйченко В. В. Сім'я і школа: соціальне партнерство / В. В. Сагуйченко // Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka. 29.06.2015 – 30.06.2015. – Gdansk, Polska. – С.99–101.
7. Beck U. Risk Society. Toward a New Modernity / U. Beck. – L.: SAGE, 1992. – 260 p.

8. Dryden G., Vos J. The learning revolution: to change the way the world learns / Gordon Dryden, Jeannette Vos. Stafford, Angleterre: Network Educational Press, 2001. – 544 p.

9. Friedman Thomas L. The World is Flat. A Brief History of the Twenty-first Century [Text]: монографія / Thomas L. Friedman. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 2005. – 488 p.

10. Hesmondhalgh D. The Cultural Industries. 3rd edition / David Hesmondhalgh. – London: Sage, 2013. – 456 p.

11. Sarrazin T. Deutschland schafft sich ab: wie wir unser Land aufs Spiel setzen. 3. Auflage / Thilo Sarrazin ünchen: Deutsche Verlags-Anstalt, 2014. – 463 s.

#### References

1. Georgij Kas'janov. Osvitnja systema Ukrai'ny 1990–2014. Analitychnyj ogljad / Blagodijnyj fond «Instytut rozvytku osvity». – K.: TAKSON, 2015. – 52 s.
2. Zabolotna O. A. Teorija i praktyka al'ternatyvnoi' shkil'noi' osvity u kraï'nah Jevropejs'kogo Sojuzu: monografija / O. A. Zabolotna. – Uman': FOP Zhovtyj, 2013. – 372 s.
3. Kapterev P. F. Ob obshhestvenno-nravstvennom razvitii i vospitanii detej // Izbrannye pedagogicheskie sochinenija / Pod red. A. M. Arsen'eva. – M.: «Pedagogika», 1982. – 704 s.
4. Kumbs F. Krizis obrazovanija v sovremennom mire: sistemnyj analiz. – M., 1970. – 264 s.
5. Sagujchenko V. V. Perspektyvy stanovlennja al'ternatyvnoi' osvity v Ukraï'ni / V. V. Sagujchenko // Zbiór raportów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktyczne «Realizacja badań i projektów». (30.07.2015 – 31.07.2015). – Warszawa: Wydawca: Sp. Z o.o. «Diamond trading tour», 2015. – 64 st.
6. Sagujchenko V. V. Sim'ja i shkola: social'ne partnerstvo / V. V. Sagujchenko // Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka. 29.06.2015 – 30.06.2015. – Gdansk, Polska. – S.99–101.
7. Beck U. Risk Society. Toward a New Modernity / U. Beck. – L.: SAGE, 1992. – 260 p.
8. Dryden G., Vos J. The learning revolution: to change the way the world learns / Gordon Dryden, Jeannette Vos. Stafford, Angleterre: Network Educational Press, 2001. – 544 p.
9. Friedman Thomas L. The World is Flat. A Brief History of the Twenty-first Century [Text]: monografija / Thomas L. Friedman. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 2005. – 488 p.
10. Hesmondhalgh D. The Cultural Industries. 3rd edition / David Hesmondhalgh. – London: Sage, 2013. – 456 p.
11. Sarrazin T. Deutschland schafft sich ab: wie wir unser Land aufs Spiel setzen. 3. Auflage / Thilo Sarrazin ünchen: Deutsche Verlags-Anstalt, 2014. – 463 s.

**Sahuichenko V. V., PhD, docent, doctoral student Department of philosophy Kharkiv National Pedagogical University**  
G. S. Skovoroda (Ukraine, Kharkiv), valentina.sag@ukr.net

#### School education differentiation: social and cultural risks

*In the article the problem of differentiation of education in our society that is in crisis. These issues are increasingly the subject of study of diverse professionals: teachers, psychologists, sociologists, economists, experts in public administration, education and culture historians. After all, education is also inherent in the crisis. In this difficult situation, philosophy of education is able to organize dialogue between all participants of the educational process involved with the exit from the crisis situation, given the sociocultural contexts of modern education. First and foremost is the need to focus on social, cultural and gender risks inherent in our education during the differentiation of schooling. Under these conditions, the philosophy of education is trying to justify pedagogical design methodology for successful differentiation of school. The importance of consideration of philosophical reflection in differentiating the school demonstrates the need for scientific substantiation of fundamental changes differentiation rather than temporary measures, because today our national education system is a difficult time differentiating schooling, which is not always combined science, desire, opportunity, enforcement and legal aspects implementation of innovative projects without actually urgent requests of students.*

**Keywords:** philosophy of education, crisis, risk, society, culture, school, differentiation.

**Сагуйченко В. В., кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри філософії, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди**  
(Україна, Харків), valentina.sag@ukr.net

#### Диференціація шкільного образования: социальные и культурные риски

*Рассмотрены проблемы дифференциации образования в обществе, находящемся в кризисном состоянии. Эти проблемы все чаще становятся предметом исследования разноплановых специалистов: педагогов, психологов, социологов, экономистов, управленцев, историков образования и культуры.*

*В этой сложной ситуации философия образования может организовать диалог между всеми участниками учебно-воспитательного процесса, которые заинтересованы в выходе из кризиса с учетом социокультурных контекстов современного образования. Предложено в первую очередь остановиться на социальных, культурных и гендерных рисках, что свойственны нашему образованию при проведении дифференциации школьного образования. В этих условиях философия образования делает попытки обосновать методологию педагогического проектирования для успешной дифференциации школы. О важности учета философской рефлексии при дифференциации школы свидетельствует необходимость обоснования коренных изменений дифференциации, а не временных мероприятий, где не всегда объединяются наука, желания, возможности, принуждение и нормативно-правовое обоснование внедрения инновационных проектов без учета, действительно, первоочередных запросов учащихся.*

**Ключевые слова:** философия образования, кризис, риск, общество, культура, школа, дифференциация.

\* \* \*

УДК 141.112:140.8

**Шкіль С. О.,**  
кандидат філософських наук, доцент кафедри  
філософії, Національний університет біоресурсів  
і природокористування України  
(Україна, Київ), lauby@meta.ua

### ДИХОТОМІЯ «СХІД–ЗАХІД» У ФОРМУВАННІ РОСІЙСЬКОГО СВІТОГЛЯДУ

*Проаналізовано становлення дихотомії «Схід–Захід» у російській світоглядній парадигмі, зокрема: підпорядкування православної церкви централізованій владі під час царювання Івана IV; образ юродивого, що своїм безумством чинив бунт проти деспотизму культури, яка втілювалась у тиранії монарха; поширена серед мирян та рядового духовенства концепція про захоплення влади в «істинному царстві» антихристом; петровський архетип «вічного учня» з його ув'язненням серед інтелігенції про неосконалість, застарілість і неправильність усього старого, автохтонного. Доведено, що наратив полеміки між прихильниками та критиками реформи актуалізовано присутній не тільки в історіографії, літературі та філософії, але й в сьогоденні.*

**Ключові слова:** дихотомія «Схід–Захід», російський світогляд, світоглядний наратив, візантизм, православ'я, «істинне царство», архетип.

Аналізуючи політичні, суспільні, релігійні та ідеологічні процеси сучасної Росії, важко не констатувати факт зростаючого рівня впливу консервативних наративів на суспільний дискурс. Такі наративи як «традиційні цінності», «національна ідея», «особливий шлях» дедалі частіше використовуються керівниками держави, представниками ЗМІ, ієрархами православної церкви. Використовуючи у своїх промовах подібні кліше, більшість із церковних та світських ораторів частіше за все уникають конкретики, залишаючи широке поле для інтерпретацій феномену «російського традиційного», в якій релігійна складова є однією з основних. Задля кращого розуміння цього суперечливого явища, слід провести певне феноменологічне дослідження та виявити генезу російського релігійного наративу, формування якого стало наслідком історичного та культурного досвіду російського народу. Російське православ'я мало вплив не лише на релігійне життя, а й на літературну та філософську традицію.

Тема розвитку російського світобачення не полишає дослідницькі кола, починаючи з першої половини XIX століття. До цього питання зверталися видатні російські історики, письменники та філософи зазначеного вище періоду. Якісно новий підсумок розвитку російського традиціоналізму та сформованих ним наративів був підведений у працях таких російських філософів, як Микола Бердяєв і Георгій Федотов. Цінність їх праць полягає в сприйнятті російського традиціоналізму через

призму завершення його формування, що відбулося вже у радянські часи. Крім вищезгаданих авторів, у представленій статті використано наукові узагальнення польського дослідника Анджея Валіцького й українського вченого Ігоря Немчинова.

Метою цієї статті є здійснення феноменологічного аналізу виникнення та становлення дихотомії «Схід–Захід» у російському світоглядному наративі й визначення його впливу на сучасну російську культуру, політику й державну ідеологію.

У дослідженні наукової проблеми формування російської релігійної культури варто звернутися до епохи Московії, яка стала моментом історичного зламу у відносинах держави та церкви. Незалежна, як у часи Київської Русі, так і в ординську епоху, православна церква формувала певною мірою альтернативний дискурс до будь-яких форм існуючої влади. І хоча православна церква на Русі не була такою потужною силою як, наприклад, католицька церква на Заході, проте вона відіграла роль своєрідного арбітра у стосунках між народом та князями, а згодом і монголами. З початком царювання Івана IV вона зазнала жорсткого підпорядкування централізованій царській владі. Цікаво, що це підпорядкування напяму відобразилось на народному сприйнятті офіційної релігійності. Г. Федотов зауважує, що період ординської навали став «золотим віком» російської святості, водночас як період Московського царства став епохою певного духовного занепаду [6, с. 281].

Головним героєм тогочасної агіографії стає персонаж, майже зовсім відсутній у західній християнській культурі, – юродивий. Важливо зазначити, що цей архетипний образ прийшов на Русь разом із візантійською культурою. На думку Ю. Романенка та О. Донченко, процес висування архетипу юродивого на передній план свідчить про факт остаточного домінування культури над суб'єктом [3, с. 203]. Важливо зазначити, що в соціокультурній дійсності Московії цей процес був пов'язаний з утвердженням тоталітарного стилю правління перших царів. У тоталітарній державі взірця Московського царства юродивий своїм безумством чинив бунт проти деспотизму культури, що втілювалась у тиранії монарха, та в певній формі знімав соціальну напругу, беручи на себе роль медіатора у відношеннях між народом і царем, стаючи своєрідним vox populi. Цікаво, що саме маска юродства, або «мнимого божевілья», стане оригінальною формою захисту багатьох російських інтелектуалів протягом усієї російської історії. Водночас, незвикла до критики державна влада поступово почне сприймати будь-яку критику у власний бік як прояв юродства. Яскравим прикладом такого зверхнього ставлення до обгрунтованої критики може слугувати казус Чадаєва, офіційно проголошеного божевільним за осуд деспотичної політики Миколи I [2, с. 117].

У той же час напруга у сфері відносин між державою та церквою дедалі зростала. Репресії, яких зазнала незалежна Руська церква у часи Івана IV, не змогли зламати внутрішній супротив підкоренню. Цей конфлікт визрів майже сто років і вирвався на поверхню під час сумнозвісних реформ патріарха Никона, головною ціллю яких було подолання обрядових розбіжностей між грецьким і російським православ'ям. Здавалось б, мета вивести російське православ'я на один рівень із візантійськими взірцями була доволі актуальною в



контексті тогочасної ідеологічної концепції про Москву як Третій Рим. Однак спроба Никона реформувати церкву виявила до того непомічену проблему розриву між державною ідеологією та народною есхатологією. Церковні реформи не вписувалися в народне уявлення про «істинне царство» саме тому, що в «істинному царстві» і віра має бути істина, відповідно, немає сенсу реформувати те, що виступає уособленням цієї істинності. М. Бердяєв зазначає, що у народній свідомості спроба привести обрядову сторону російського православ'я до грецьких взірців сприймалася як «порча» саме через те, що істинна віра у народних уявленнях була руською вірою. Спроба змінити руську віру викликала значний соціальний резонанс, спричинивши одне з головних історичних потрясінь у російській історії. На думку М. Бердяєва, саме у цей історичний момент народне православ'я остаточно розриває із державною церквою [1, с. 10].

Перенасичена есхатологічним очікуванням православна свідомість у розколі отримала новий імпульс підтвердження наближення «останніх часів». Важливо зазначити, що супротив реформам чинили саме найпалкіші носії народної есхатології: рядове духовенство та миряни. У їхньому середовищі виникає новий тип ментальності, у якому недовіра до влади й постійне очікування кінця світу стануть центральним елементом мислення та довкола якого сформується власна наративна матриця. Провідний наратив цієї матриці – концепція про захоплення влади в «істинному царстві» антихристом, яка згодом стане іконічним сюжетом російської культури й отримає втілення в популярних серед росіян конспірологічних теоріях про «підміненого царя» або про змову зовнішніх сил проти Росії. З іншого боку, середовище російської інтелігенції теж не омине зараження традиційним для росіян духом народної есхатології, що виявить себе у творчості Федора Достоєвського та Володимира Соловйова й опосередковано вплине на розвиток естетики «Срібного віку».

Петровська епоха, що прийшла на зміну Московському царству, стала часом колосальних соціокультурних зрушень. Цей період ознаменувався не лише найрадикальнішою, можливо, навіть більш радикальною, ніж більшовицький переворот, трансформацією російського буття, але й актуалізацією у колективному несвідомому росіян нових архетипів. Уся подальша історія розвитку традиційних для росіян наративів – це історія осмислення реформ Петра I, тому що петровські реформи підняли до того неактуальну проблематику вибору шляху Росії. Ламаючи стару візантійську світоглядну матрицю, Петро I вдарив у серце її ідеології, піддавши сумніву основний традиційний наратив російської культури – наратив про «істинне царство». Відтепер Росія не була єдиним богоспасенним царством правди на землі. Навпаки, петровські реформи показали росіянам відсталість країни від найбільш розвинутих держав тогочасної Європи, архаїчність її буття та світогляду. Усвідомлення власної відсталості певною мірою вдарило по російському самолюбству та призвело до формування двох незалежних наративів, базованих на старих візантійських архетипних моделях.

Першим актуалізованим архетипом петровської доби став успадкований від візантизму архетип «вічного учня». І. Немчинов зазначає, що для подолання старої московської ізоляціоністської свідомості Петро I зламав стару матрицю «свій – чужий». У петровській Росії

«стара» Московія стала «чужою», а Європа – «своєю» [4, с. 17]. У панівних класах формується уявлення про недосконалість, застарілість і неправильність усього старого, автохтонного. На офіційному рівні держава транслює наратив про учнівську залежність російської культури від Заходу з його передовими технологіями та формами соціальних інститутів. Досліджуючи архетип «вічного учня», Ю. Романенко та О. Донченко вказують, що ця модель багато в чому схожа з магістральним архетипом допетровської Росії – архетипом юродивого. В обох моделях суб'єкт перебуває у рабській залежності від культури. Але між ними існує і важлива відмінність: «вічний учень», на відміну від юродивого, не є «скаліченим культурою». Навпаки, він сприймає культуру з учнівським пієтетом. Виказуючи покірність перед тиранічною культурою, він залишається слухняним, але вічно інфантильним її заручником із розвинутим почуттям провини [3, с. 172]. Тут необхідно додати, що петровська епоха не лише прищепила росіянам певну форму комплексу меншовартості, що базувалася на учнівському пієтеті перед Заходом. Вона також визначила напрямок подальшого розвитку запозиченого у Візантії імперського наративу. Розпочата ще за часів Грозного активна загарбницька політика при наступних царях тільки набирала обертів. Підкоривши собі простір від Польщі до Тихого океану, російські царі тільки розбухали власні загарбницькі апетити. У цьому сенсі Петро продовжив справу Івана IV, проголосивши себе не просто «царем», а імператором. Цим актом він сформулював специфічну політичну програму для всіх наступних поколінь правителів Росії. Ця програма полягала в необхідності нарощувати території, підкорювати інші народи. Можна сказати, що саме імперський комплекс став своєрідною формою сублимації комплексу меншовартості, що виник у результаті кризи наративу про месіанське призначення Росії. Необхідно зазначити, що у Російській імперії наратив про «істинне царство» застарів лише як форма офіційної державної ідеології. Він досі залишався у народній свідомості у вигляді народних есхатологічних уявлень, а згодом актуалізувався в філософській полеміці XIX століття.

Розглядаючи питання канонізації традиційних російських наративів, необхідно зазначити, що саме постпетровська Росія могла стати місцем, де трансформований під впливом багатьох історичних факторів візантійський світогляд нарешті отримав оформлений вигляд. Зробивши найвизначніший світоглядний переворот в історії Росії – першу й останню «революцію згори», – Петро I започаткував полеміку, сам факт існування якої в сучасному російському соціокультурному дискурсі автоматично перетворює її в традиційний наратив. Суть полеміки полягає в обговоренні доцільності проведених царем реформ. Відкривши країну Заходу, цар порушив ізоляціоністську сакральність «святої Русі», тим самим знявши її месіанські претензії. Результатом цих світоглядних трансформацій став поділ російського суспільства на послідовників реформаторських ідей Петра та прихильників «старих звичаїв». Полеміка між цими двома таборами хронологічно співпала з актуалізацією загальносвітових процесів, які наприкінці XVIII – на початку XIX століття поставлять Росію перед необхідністю визначення власного цивілізаційного шляху. Причину цього феномену слід вбачати в паралельному

розвитку двох ліній російської масової свідомості, що актуалізувались у вигляді архетипу «вічного учня» й «ідеалізації старини». Консервативний візантійський психотип відмовлявся погоджуватися зі своїм вторинним у відношенні до Заходу статусом, а отже, почав довгострокову гру в імітацію. Звичкний до різноманітних форм тиранії суб'єкт із візантійським психотипом мав величезну навичку до мімікрії, імітуючи те, що від нього потребувала культура. Саме так, на думку Ю. Романенка та О. Донченко, розкривалася феноменологія гри як способу втечі від реальності [3, с. 180].

Імітуючи Захід, Росія ним не стала, а лише перетворилася у певного роду симулякр, тотожний до оригіналу лише за формою. Внутрішнє наповнення залишилося візантійським, з усіма супроводжуваними соціокультурними та психологічними особливостями. Безперечним підтвердженням цього є факт незмінності внутрішнього укладу життя росіян, особливо нижчих верств населення. Крім того, на поверхню піднявся новий конфлікт – «старої» та «нової» Росії. За своєю суттю він продовжував стару візантійську матрицю «Схід – Захід», де «нова» Росія стала Заходом, а «стара» залишалася Сходом. Вище вже згадувалося, що в народній свідомості відбувся остаточний збій: піддавшись західним спокусам, влада в «істинному царстві» остаточно стала «чужою». Водночас, «своїм» залишалось все «старе», «народне» або «православне», а під «чужим» розумілося все, що мало будь-яке відношення до державного офіціозу. На думку І. Немчинова, фізичним втіленням всього «нового» став Петербург, у якому зовсім не було місця «старій» допетровській Росії [4, с. 8].

Злам століть став цікавим часом соціальних трансформацій по всьому світу. «Першою ластівкою» майбутніх змін у Росії став маніфест імператриці Катерини II «Про вільність дворян». Цим актом цариця зняла з російського панства необхідність обов'язкової військової служби, спричинивши виникнення в Росії нового соціокультурного явища – інтелігенції. Перші інтелігенти відкрили в літературі ту дискусію, що вже давно точилася в суспільстві: суперечку щодо історичного шляху Росії. Цей феномен активно виявив себе в формуванні консервативного історичного дискурсу, провідним представником якого був історик Михайло Щербатов. Він послідовно критикував діяльність Петра I, вказуючи, що головним чинником його реформ є «сластолюбство». Прикметно, що під «сластолюбством» історик розуміє індивідуалізм, проникнення якого в російське суспільство він пов'язує з деморалізацією, кар'єризмом і розпущою, – відзначає А. Валіцький. Іншими словами, М. Щербатов критикує бажання російської еліти жити за західними взірцями, ставлячи індивідуальне начало перед колективною необхідністю. Вихваляючи «старовину», історик вносить доволі категоричну оцінку своєму сьогоденню, вбачаючи джерелом всіх негараздів зміну віковичних порядків допетровської Русі [2, с. 34].

Провідним представником протилежного М. Щербатову табору став Олександр Радищев, феномен особистості якого в російській культурі полягає не лише в тому, що він став першим дисидентом, який зазнав утисків за свої погляди, а й у тому, що він, за словами І. Немчинова, став одним із перших російських правозахисників [4, с. 23]. Суть його правозахисної діяльності полягала в жорсткій критиці тогочасних російських порядків, яка виявилась

настільки резонансною, що цариця проголосила його «бунтівником, гіршим за Пугачова» та засудила до заслання в Сибір. Розглядаючи феномен О. Радищева через призму методології авторів монографії «Архетипи соціального життя та політика», слід зазначити, що така, занадто жорстка, на перший погляд, реакція є типовою для візантійського світогляду. Вище вже зазначалося, що єдиним суб'єктом, що має право критикувати владу у візантійській матриці є юридичний. З огляду на те, що у візантизмі культура безкомпромісно домінує над суб'єктом, будь-які його спроби вирватися з під її контролю будуть суворо покарані, адже, з огляду на тоталітарний характер влади, культура розглядає його як сублімованого злочинця. Цей принцип виявляє й іншу специфічну рису візантизму: відсутність використання потенціалу інтелектуала у владі. Візантіство веде нещадну війну проти будь-якої інтелектуалізації, оскільки остання в умовах візантизму відіграє деструктивну роль [3, с. 126].

Ситуація, що склалася довкола О. Радищева, певною мірою є ілюстративною, адже вона чітко виявляє традиційний для російської політичної свідомості вибір на користь консерваторів. На відміну від О. Радищева, М. Щербатов не лише здавався імперській владі нешкідливим, а й певною мірою був їй корисним. Консерватор із його ідеалізацією «старого» не становив загрози російському візантизму, адже він наполягав на збереженні системи, тоді як основною помилкою лібералів була спроба привнести в неї зміни. Будучи апологетами вищезгаданого «сластолюбства», ліберали намагалися прищепити елементи західного індивідуалізму у ворожу до нього колективістську матрицю. У цій проблематиці актуалізується традиційний для російської ліберальної інтелігенції наратив про необхідність боротьби з системою. На жаль, у межах візантійської психокультурної традиції така боротьба є заздалегідь приреченою на поразку. Зухвалу спробу зміни системи можна було пробачити лише Петрові, бо особисто він мав на це право виключно за владним статусом. Петро, як тиран, мав змогу чинити над ексекутивним візантійським психотипом будь-яку наругу. У візантійській психокультурі право на такі дії належить лише царям, тоді як перші дисиденти були звичайними бунтівниками, яких візантійська культура завжди нещадно карала. Слід констатувати, що такий порядок речей є традиційним для російського світосприйняття. Він неодноразово актуалізувався у російській культурі протягом століть як в імперські, так і в радянські часи.

На подальший розвиток полеміки між «старим» та «новим» у російській культурі значно вплинули як зовнішні, так і внутрішні події. Ключовим фактором майбутніх змін став старт активної індустріалізації в Англії та революційні події у Франції. Велика Французька революція починалася під просвітницькими гаслами «свободи, рівності та братерства», але дуже швидко перетворилася на кривавий жах, крапку в якому поставила диктатура Наполеона. Ці події мали величезні наслідки для всієї Європи. І. Немчинов зазначає, що невдача революції, яка була вершиною Просвітництва, але закінчилася Наполеоном, призвела до усвідомлення національних інтересів і пошуку національного коріння під час антинаполеонівських війн 1809–1813 років [4, с. 34]. Повернувшись із Європи після перемоги над Наполеоном, російські офіцери були глибоко вражені

рівнем політичного, технологічного та культурного розвитку європейських народів. Ці враження разом із новими філософськими ідеями вплинули на активізацію пошуку російської культурної ідентичності.

Необхідно зазначити, що подібні пошуки відбувалися в той момент і в самій Європі. Результатом цих процесів стало виникнення на початку XIX століття нової консервативної філософської хвилі, яка отримала назву націонал-романтизму. Інтелектуальним центром нового руху стала Німеччина. Такі представники німецького націонал-романтизму, як, скажімо, Фрідріх Шеллінг, значною мірою скорегували напрямок пошуку російської культурної ідентичності. Стоячи на засадах крайнього ідеалізму, Ф. Шеллінг проголошував обраний західною цивілізацією шлях соціальних і промислових трансформацій хибним. Натомість, вони пропонували повернутися до власних національних витоків і почати пошук національної ідентичності у фольклорі, містиці та світоспогляданні. І. Немчинов зазначає, що Ф. Шеллінг послідовно критикував притаманний західній і німецькій філософії раціоналізм та логічність. Розробивши власну філософську концепцію, він намагався також вказати шлях здійснення «розвороту», звернення до традиції [4, с. 40]. А. Валіцький зазначає, що такі радикальні ідеї не були сприйняті німецькими сучасниками Ф. Шеллінга, але знайшли значний відгук у творчості його російських послідовників [2, с. 79].

Тут перед нами постає необхідність хоча б частково торкнутися теми інтелектуальної дискусії, що сформувала весь російський соціокультурний ландшафт XIX століття. Мова йде про полеміку між слов'янофілами та західниками. Не будемо вдаватися в подробиці полеміки та зосереджуватись на особливостях сформованого кожним з угруповань дискурсів. Водночас, не слід оминати увагою і деякі з породжених цією дискусією наративів. Так, А. Валіцький вказує, що серед російських послідовників Ф. Шеллінга домінувала популярна й досі в російських консервативних колах думка про те, що Захід, ставши на хибний шлях матеріального розвитку та секуляризації, автоматично прирік себе на загибель [2, с. 51–52, 57]. Як наслідок, серед російських консервативних мислителів розвинувся наратив про необхідність примусового спасіння чи бодай відродження Європи. Наприклад, один із лідерів слов'янофілів Киреевський вважав, що Європа потребувала припливу нових сил, центру, народу, «який панував би над іншими завдяки своїй політичній та інтелектуальній перевазі» [цит. за: 2, с. 141]. Киреевський вказував, що в колі європейських народів таких лише два: росіяни й американці. На його думку, саме ці народи були достатньо молодими для того, щоб врятувати «стару» Європу [цит. за: 2, с. 141–142]. Цікаво, що саме слов'янофіли першими взялися порівнювати Росію та США, започаткувавши тим самим традицію, що з часом канонізується у вигляді традиційного наративу. І. Немчинов у свою чергу вказує, що міфологема слов'янофілів про відродження Європи з Росії означала експансію царизму на Захід [4, с. 71]. Якщо поглянути на розроблені тогочасними російськими консерваторами наративи через призму методології Ю. Романенка та О. Донченко, то бачимо, що шеллінгіанська філософія виявилася близькою росіянам через наявність у ній важливого для візантійського світогляду архетипу ідеалізації старовини. З іншого боку, актуалізуючись у

вигляді подібних наративів, візантизм намагався через молодий російський етнос сублімувати своє бажання помститися Заходу. Це бажання виявлялося як в критиці «загниваючого Заходу», так і в агресивній імперській політиці російської держави.

Водночас, ліберали також не сиділи склавши руки. Опонуючи консерваторам, вони спрямували магістральний напрямок своєї критики в бік притаманної слов'янофілам ідеалізації старовини. «Хрещений батько» західників Петро Чаадаєв вперше акцентував увагу на феномені короткої історичної пам'яті росіян. А. Валіцький вказує, що ще П. Чаадаєв, критикуючи Росію в «Філософському листі», називав її «країною без історії». Продовжуючи цю тезу, філософ посилався на петровські реформи. Коли б росіяни були історичним народом, ці реформи були б неможливі – старі, закорінені традиції чинили б опір свавілля законодавства, – стверджував П. Чаадаєв [2, с. 119]. На думку філософа, історичних причин того, що Росія перетворилася на «країну, забуту провидінням», було лише дві: це її географія та релігія її мешканців [2, с. 112, 119]. П. Чаадаєв вважав, що географічна розпороченість Росії та ізоляціоністський характер православ'я стали на заваді інтеграції народів, які їх сповідували, у загальноєвропейські процеси [2, с. 114]. Для того, щоб наздогнати європейців, росіянам необхідно від початку пройти їх шлях [2, с. 115]. З огляду на це, він вбачав органічний розвиток Росії у залученні країни до спільноти католицьких країн [2, с. 116]. Тут необхідно вказати, що цю єдність він бачив лише цивілізаційною, адже вважав, що православ'я стоїть вище за католицизм із точки зору чистоти догм [2, с. 123]. Слід констатувати, що сформований мислителем наратив про необхідність духовного єднання Росії та Заходу певною мірою знімає напругу старого візантійського протиріччя «Схід – Захід». У подальшому він знайде своє відображення в філософії всеєдності Володимира Соловйова та опосередковано вплине на розвиток духовних пошуків російської інтелігенції у XX столітті.

Подальший розвиток російської історії виразно продемонстрував, що розпочата у візантійські часи розробка традиційних наративів у XIX столітті добігла свого кінця. Майбутні покоління російських письменників та філософів лише поверталися до імперсько-середньовічної матриці. Необхідно констатувати, що як у XIX, так і в XX столітті месіянська претензія росіян знов дала про себе знати. «Істинне царство» повернулося у вигляді наративу про великий історичний потенціал Росії та її особливе призначення у долі світу. Адептами цього наративу можна вважати чи не всіх видатних представників російської культури, від Пушкіна до Путіна. Цей наратив постійно трансформувалася, приймаючи форму то комуністичної утопії, то ідеї «Російського світу». Незмінним залишалось його підґрунтя – інтегральний для російської психокультури архетип «вічного учня». Актуалізований у часи петровських реформ, він протягом всієї подальшої російської історії так і не зміг вирости. Процесу дорослішання цього інтегрального типу нації перешкоджав цілий ряд зовнішніх і внутрішніх культурних обставин, кожна з яких була взаємопов'язана з іншими. Перш за все, традиційна фіксація на минулому, що, за словами українських дослідників Ю. Романенка та О. Донченко, стала запорокую формування неспроможності росіян виносити уроки з історичного

досвіду [3, с. 192]. По-друге, притаманна православній культурній матриці духовна пасивність, споглядальна відстороненість та ізоляціонізм, проти яких марно повставав П. Чаадаєв. По-третє, викликане тоталітарним характером російської влади економічне, культурне та технологічне відставання від Заходу, що плекало в росіян комплекс меншовартості.

Окремим фактором можна назвати шалений імперській мілітаризм російської влади, що актуалізувався на будь-якому з історичних етапів історії країни. Усі ці пункти напряму пов'язані один з одним. Викликане тоталітарним характером влади відставання сублімувалося у вигляді активної імперської пропаганди, яка задля підтримки власного іміджу потребувала постійних розширень території. З іншого боку, тоталітарна російська влада традиційно опиралася на консерваторів, які, критикуючи Захід, так і не спромоглися розробити конкурентну у відношенні до західних взірців ідеологічну модель бачення майбутнього. У результаті цього парадоксу вони були змушені постійно повертатися до минулого. Ю. Романенко та О. Донченко вбачають витоки цієї деструктивної та самозакоханої поведінки росіян у бажанні, незважаючи ні на що, здобути своє «істинне царство». Вони стверджують, що Росія, засвоївши міфологему «Третього Риму», протягом усієї своєї історії переживає драматичне почуття провини за те, що «народ-богоносець» не зміг довести ідею вселенського царства краси, істини та добра до політичного упредметнювання [3, с. 290–291]. Отже, росіяни знову і знову повертаються в дійсність часів князя Володимира, коли вперше зіткнувшись із красою Візантії, слов'яни загорілися бажанням збудувати своє «істинне царство».

Отже, після хрещення Русі візантійське християнство певною мірою змішалось з культурними та психологічними особливостями східних слов'ян та оформилося у вигляді оригінальної християнської традиції, що поширювалася її теренами. Наступним важливим фактором в процесі формування російського традиціоналізму стали соціокультурні зміни, що прийшли разом із ординською окупацією. Відсутність незалежних державних інститутів та ізолюваність під час панування Орди вплинули на розвиток у росіян комплексу меншовартості, що був деактуалізований лише зі створенням власної незалежної держави. Становлення Московського князівства історично співпало з процесом остаточного занепаду Візантійської імперії в XV столітті, у наслідок якого відбулася трансляція окремих елементів візантійської психокультурної матриці в російський світогляд. У тогочасній російській ідеології актуалізувався наратив про «істинне царство», яким Москва стала після занепаду Константинополя. Це в свою чергу призвело до розвитку уявлень росіян про особливу есхатологічну місію їх країни та стало причиною впровадження ізоляціоністської політики. З іншого боку, з проникненням візантійської світоглядної матриці, на перших російських царів поширилися повноваження візантійських базилевсів, наслідком чого стало перетворення Московії на тоталітарну державу. Докорінним зламом цих порядків стали реформи Петра I. Демонстрація переваги західної культурної матриці вдарилася по авторитетності наративу про «істинне царство» й актуалізувала, з одного боку, розвиток архетипу «вічного учня», а з іншого – призвела до зовнішньої імітації процесу вестернізації. Заміна

ідеологічної моделі вимагала розробки нових наративів. У результаті була розроблена нова імперська утопія, що замінила месіанський наратив про «істинне царство». Її суть полягала в необхідності постійного розширення Росії задля підтримки її імперських амбіцій і сублімації комплексу меншовартості її мешканців та влади. Водночас, у постпетровській Росії сформувалися дві соціальні групи: прихильників і критиків реформ, полеміка між якими завершила процес формування традиційних російських наративів. Перші наполягали на необхідності зняття старого візантійського протиріччя «Схід – Захід» та інтеграції Росії до загальноєвропейської культурної традиції. Другі відстоювали ізоляціоністську світоглядну модель і послідовно критикували Захід. Полеміка між цими ідеологічними угрупованнями канонізувалася в російській культурі та є актуальною навіть сьогодні.

#### Список використаних джерел

1. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. А. Бердяев. – М.: Наука, 1990. – 224 с.
2. Валіцький А. В полоні консервативної утопії. Структура і видозміни російського слов'янофільства / А. Валіцький. – К.: Основи, 1998. – 710 с.
3. Донченко О. Архетипи соціального життя та політика (Глибинні релюгативи психополітичного повсякдення): Монографія / О. Донченко, Ю. Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
4. Немчинов І. Структура «свого» та «чужого» у російській ідентичності. Дослідження з філософії історії в Росії XVIII – XIX ст. / І. Немчинов. – Вінниця: О. Власюк, 2009. – 120 с.
5. Окара А. Н. В окрестностях Нового Константинополя, или восточнохристианская цивилизация перед лицом новейшего хаоса–порядка / А. Н. Окара // Цивилизационные активы и цивилизационные рамки национальной российской политики. Материалы научного семинара. – М.: Научный эксперт, 2008. – С.9–53.
6. Федотов Г. П. Судьба и грехи России / Г. П. Федотов. – К.: София, 1992. – 333 с.

#### References

1. Berdiaev N. A. Istoki i smysl russkoho kommunizma / N. A. Berdiaev. – M.: Nauka, 1990. – 224 s.
2. Valits'kyi A. V poloni konservativnoi utopii. Struktura i vydozminy rosiis'koho slovianofil'stva / A. Valits'kyi. – K.: Osnovy, 1998. – 710 s.
3. Donchenko O. Arkhetypy sotsial'noho zhyttia ta polityka (Hlybnyni reguliatyvy psykhopolitychnoho povsiakdennea): Monografiia / O. Donchenko, Iu. Romanenko. – K.: Lybid', 2001. – 334 s.
4. Nemchynov I. Struktura «svoho» ta «zhuzhoho» u rosiis'kii identychnosti. Doslidzhennia z filosofiii istoriii v Rosiis XVIII – XIX st. / I. Nemchynov. – Vinnytsia: O. Vlasiuk, 2009. – 120 s.
5. Okara A. N. V okrestnostiakh Novoho Konstantinopolia, ili vostochnokhristianskaia tsivilizatsiia pered litsom noveisheho khaosoporiadka / A. N. Okara // Tsyvilizatsionnye aktivy i tsyvilizatsyonnyie ramki natsional'noi rossiiskoi politiki. Materialy nauchnogo seminaru. – M.: Nauchnyi ekspert, 2008. – S.9–53.
6. Fedotov G. P. Sud'ba i grekhi Rossii / G. P. Fedotov. – K.: Sofia, 1992. – 333 s.

**Shkil S. O.**, Ph. D. in Philosophy, Assistant Professor of the Philosophical Department of the National Bioresources and Nature Management University of Ukraine (Ukraine, Kyiv), lauby@meta.ua

#### The dichotomy «East–West» in the formation of Russian worldview

*Analyzed the formation of dichotomy «East–West» in Russian ideological paradigm, in particular: the subordination of the Orthodox Church of centralized power during the reign of Ivan IV; image of fool for Christ that by his madness did revolt against despotism culture that was embodied in the monarch's tyranny; common among laity and clergy ordinary concept of seizure of power by Antichrist in the «true kingdom»; Peter's archetype of the «eternal student» with his ideas among intellectuals about imperfection, outdated and incorrectness of all the old, autochthonous. It is proved that narrative of controversy between supporters and critics of reforms is present actually not only in historiography, literature and philosophy, but also in the present.*

**Keywords:** dichotomy «East–West», Russian worldview, worldview narrative, Byzantinism, Orthodoxy, «the true kingdom», archetype.

*Шкіль С. А., кандидат философских наук, доцент кафедры философии, Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины (Украина, Киев), lauby@meta.ua*

#### **Дихотомия «Восток–Запад» в формировании русского мировоззрения**

*Проанализировано становление дихотомии «Восток–Запад» в российской мировоззренческой парадигме, в частности: подчинение православной церкви централизованной власти во время царствования Ивана IV; образ юродивого, что своим безумием оказывал бунт против деспотизма культуры, воплощенной в тирании монарха; распространенную среди мирян и рядового духовенства концепцию о захвате власти в «истинном царстве» антихристом; петровский архетип «вечного ученика» с его представлениям среди интеллигенции о несовершенстве, устарелости и неправильности всего старого, автохтонного. Доказано, что нарратив полемики между сторонниками и критиками реформ актуализировано присутствует не только в историографии, литературе и философии, но и в настоящем.*

*Ключевые слова:* дихотомия «Восток–Запад», российское мировоззрение, мировоззренческий нарратив, византизм, православие, «истинное царство», архетип.

\* \* \*

УДК 111.731

**Гришанова Е. В.,**  
аспирантка, Донецкий национальный университет  
(Украина, Красноармейск), katyushka.0312@mail.ru

#### **РУССКАЯ ТЕОРИЯ КОМИЧЕСКОГО В АСПЕКТЕ СОВРЕМЕННОГО ФИЛОСОФСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ**

*Рассмотрена проблема комического в контексте философского исследования отечественной теории. Проанализированы варианты определения понятия юмора, а также показана сущность проблемы комического отечественной теории как основы понимания юмора в русской культуре.*

*Ключевые слова:* юмор, смех, категория комического, концепция комического.

*(статья друкується мовою оригіналу)*

Актуальность вопроса о соотношении русской теории юмора в аспекте философского исследования связана с областью комического, которая давно является предметом научного интереса различных ученых, но, несмотря на это, остается неисчерпанной. На протяжении всего отечественного периода проблема смеха была в центре внимания философской мысли. Интерес к проблеме комического проявляли практически все выдающиеся мыслители, как Древней Греции, так и Древнего Рима. За этот период было высказано множество идей и сделано огромное количество наблюдений, предопределивших дальнейшее развитие теории смеха. Первая известная попытка определения сущности смеха Демокритом представляла объект смеха как нечто мнимосущее. Из этого онтологического толкования затем разветвляются гносеологические (разоблаченная иллюзия), этико-аксиологические (завышенная самооценка), эстетические (мнимотрагическое), риторические (несоответствие формы содержанию) определения и трактовки смешного. Сегодня категория комического наиболее часто применяется по отношению к сфере искусства. Но по сути это общеполитическая категория, которая с успехом может применяться при исследовании многих социальных, политических и культурных процессов. Возврат к истокам формирования комического как философской категории в отечественный период поможет глубже понять вариативность использования данной категории в различных отраслях социально-гуманитарного знания.

Целью нашей работы является анализ проблемы комического в контексте русской философской мысли.

Русская культура тесно связана с литературными комическими жанрами, прежде всего древнерусской сатирой, а также с классическими сатирическими произведениями XVIII в: А. Д. Кантемира, А. П. Сумарокова, Н. И. Новикова, Д. И. Фонвизина. Эта традиция воплотилась в горьком «смехе сквозь слезы» Н. В. Гоголя, негодовании М. Е. Салтыкова–Щедрина, комизме Ф. М. Достоевского, тонком юморе А. П. Чехова, многообразии сатирических и юмористических произведений XX века. Можно с полным основанием сказать, что именно смеховые традиции были наиболее весомым вкладом России в мировую литературу и культуру.

Говоря о великих ученых, то можно сказать, что каждый из мыслителей внес великую лепту в развитие философской мысли отечественной теории. Литературный критик и философ В. Г. Белинский в своем творчестве уделял достаточно большое внимание проблеме комического. Суть комического автор усматривает в противоречии жизни с ее сущностью. Здесь можно выделить два аспекта: онтологический – объект смеха как мнимая субстанциональность и телеологический – несоответствие притязаний объекта смеха и естественного, целесообразного развития жизни и истории. Источником комизма, таким образом, является сама жизнь, объективное положение вещей. Задача смеха – обнаружить нелепость и нецелесообразность явлений и показать их несоответствие здравому смыслу и требованиям справедливости.

Для автора цель смеха – исправление и улучшение общества. Ученый пишет: «В комическом произведении жизнь для того показывается нам такою, как она есть, чтобы навести нас на ясное созерцание жизни так, как она должна быть» [2, с. 50]. В таком понимании смех приобретает социально-этическое значение как механизм обострения и последующего разрешения противоречий сущего и должного в пользу последнего. Настоящая комедия, согласно В. Г. Белинскому, «должна живописать несообразность жизни с целью, должна быть плодом горького негодования, возбуждаемого унижением человеческого достоинства, должна быть сарказмом, а не эпиграммою, судорожным хохотом, а не веселою усмешкою, должна быть написана желчью, а не разведенною солью, словом, обнимать жизнь в ее высшем значении, то есть в ее вечной борьбе между добром и злом, ненавистью и эгоизмом».

Русский писатель, публицист А. И. Герцен в некоторых работах высказал ряд замечаний, касающихся смеха. Смех, прежде всего, понимается как действенное, общественно значимое орудие борьбы с ложными идеалами. Автор писал: «Смех – одно из самых сильных орудий против всего, что отжило и еще держится бог знает на чем, важной развалиной, мешая расти свежей жизни и пугая слабых. Повторяю, что предмет, о котором человек не может улыбнуться, не впадая в кошунство, не боясь угрызений совести, – фетиш, и человек подавлен им; он боится его смешать с рядовыми предметами» [4, с. 367].

Советский общественный и государственный деятель А. В. Луначарский в последние годы своей жизни собирал материал для так и не написанной книги «Социальная роль смеха». Он писал о том, что достаточно интересна идея о взаимоотношениях нового и старого, оригинального и

известного в комическом: «...всякая новая идея, всякий новый факт, предмет вызывают в человеке повышение внимания. Все необычайное является для нас проблемой, беспокоит нас. Чтобы успокоиться, нам нужно свести это новое на уже знакомое, чтобы оно перестало быть чем-то загадочным, а поэтому, возможно, опасным» [6, с. 81]. Этот пассаж объясняет, во-первых, состояние удовольствия от комического (разрядка энергии, направленной на осмысление чего-либо необычного и беспокоящего нас) и, во-вторых, «разоблачающую» роль смеха (любое явление, претендующее на величие и избранность, снижается до сферы обыденных, фамильярных отношений).

Областью исследования русского философа и филолога М. М. Бахтина является народно-смеховая культура, воплощающая единый смеховой аспект мира в переплетении трех основных форм своего проявления: праздника, словесных смеховых произведений и фамильярно-площадной речи.

Для философа праздничные, карнавальные формы народной жизни, санкционированные смехом, противостоят официальной церковной и религиозной культуре. Смех организует иной мир человеческой жизни, неподцензурный и подчиняющийся своим специфическим правилам, то есть принадлежащий к особой сфере бытия. Автор пишет: «Карнавал не созерцают, в нем живут... Карнавальный смех, во-первых, всенароден, смеются все, это – смех «на миру»; во-вторых, он – универсален, он направлен на все и на всех (в том числе и на самих участников карнавала), весь мир представляется смешным, воспринимается и постигается в своем смеховом аспекте, в своей веселой относительности; в-третьих, наконец, этот смех амбивалентен: он веселый, ликующий и – одновременно – насмешливый, высмеивающий, он и отрицает и утверждает, и хоронит и возрождает. Таков карнавальный смех» [1, с. 12]. Русский философ утверждает, что карнавальный смех снижает и возвышает, развенчивает и увенчивает, формируя своеобразную народную утопию, нивелирующую сословные и имущественные различия и провозглашающую универсальное равенство.

В центральной работе «Проблемы комизма и смеха» ученый В. Я. Пропп указывает на чрезмерную абстрактность большинства теорий комического и практическую неприменимость их ко всему многообразию смешных ситуаций в реальной жизни. Слабость этих теорий, полагает он, лежит в попытках подогнать эмпирический материал под заранее подобранное объяснение, что искажает и обедняет исследования. Единственной возможностью подойти к решению проблемы он считает индуктивный метод. Автор подвергает кропотливому анализу тысячи примеров, взятых из литературы, фольклора, реальной жизни, и на основе этого анализа делает общие выводы.

Им выделяется ряд различных видов смеха: насмешливый, наиболее тесно связанный с социальными, моральными и эстетическими нормами; добрый смех, беззлобный и юмористический; злой, циничный смех; жизнерадостный, «беспричинный» смех; смех разгульный, близкий к бахтинскому карнавальному смеху, и древний обрядовый смех, имеющий выраженное магическое значение.

Отечественный эстетик и филолог Ю. Б. Борев написал две книги о смехе: «О комическом» (1957)

и «Комическое» (1970). В комическом, по мнению ученого, всегда присутствуют два противоположных начала, «первое из которых кажется положительным и привлекает к себе внимание, но на деле оборачивается отрицательным свойством» [3, с. 178]. Здесь автор следует в традиционном русле объяснения комического через противоположность, предполагая, что все предшествующие теории, противопоставлявшие безобразное – прекрасному, нелепое – разумному, автоматичное – живому и т.д. в принципе верны, но отражают только одну из сторон комического. Комическое противоречие, таким образом, берется в наиболее широком из возможных диапазонов. Неизбежную в таких случаях абстрактность ученый пытается восполнить внесением в комическое исторической динамики. Положительный полюс противоречия – эстетический идеал – исторически изменчив, таким же образом изменяется и его противоположность.

Ю. Б. Борев полагает, что смех способен объяснить многочисленные белые пятна истории, показав истинное, не подвергнувшееся цензуре и идеологической мифологизации самосознание духовной культуры. В этом отношении особенно значимы неофициальные смеховые свидетельства, созданные в эпохи тоталитарного нажима и фальсификации исторических фактов. На этом тезисе основаны изыскания в области интеллигентского фольклора России XX века.

История изучения смеха, по мнению философа Л. В. Карасева, проходит под знаком Аристотеля – все последующие изыскания повторяют две важнейшие идеи, отмеченные им: во-первых, сущность смеха при всем многообразии ее проявлений едина, и, во-вторых, эта сущность состоит в обнаружении в объекте комического некоей меры зла. Автор считает, что смех действительно отражает зло, но никогда не является его причиной. К пониманию этого подводит тот факт, что смех – отражение не всего зла, а определенной его меры, той, которая в дефиниции Аристотеля была определена как «некая безболезненная ошибка». «Безболезненность», безопасность меры зла подразумевает возможность его преодоления. Смех, отражая зло в своем зеркале, указывает на эту возможность, осознание которой и выражается в радости.

Для возникновения комического, по мнению ученой М. Т. Рюминой, необходимы три мотива: противоречия, игры и видимости. Противоречие понимается в онтологическом, гегелевском смысле – как ложность, несоответствие явления своим субстанциональным основам, ведущее к его саморазрушению. Игра рассматривается как специфическое совмещение реального и условного, где сочетаются удовольствие, свободное самовыражение и разрядка напряжения. Видимость в свою очередь есть явление, в котором сущность отображается не адекватно, а искаженно. Центральным для данной теории является именно понятие видимости. Собственно, комическое определяется как «процесс удвоения видимости и ее уничтожение» [7, с. 79]. Первая видимость объективна по природе и скрывает неадекватность сущности ее проявлению. Вторая видимость субъективна, иллюзорна и основана на попытке скрыть первую, придать себе вид существенного. Поданное наглядно несоответствие между субъективной и объективной видимостью рождает комизм. Нетрудно

заметить параллели между концепцией М. Т. Рюминой и теорией Жан-Поля, с одной стороны (объективный и субъективный контраст), и Г. В. Ф. Гегеля – с другой (саморазрушение и мнимая субстанциональность). Сочетание этих теорий, по-новому представленное, приводит к новым выводам. Принцип удвоения видимости объясняет феномены «двойничества», пародии, иллюзорности и т.д. в комическом, а также приводит к оригинальной трактовке исторических типов смеха.

Свою теорию комического ученый А. В. Дмитриев связывает с рядом социологических вопросов, которые он описал в своих работах «Социология юмора» (1996) и «Социология политического юмора» (1998). Юмор понимается как наиболее общее родовое понятие, включающее в себя весь диапазон культурно значимого смешного – сатиру, иронию, шутку, пародию и т.д. В его работах исследуется не весь обширный пласт смешного, а только та его часть, которая связана с политической и социологической проблематикой. «Юмор и вызываемый им смех, – считает А. В. Дмитриев, – требует... не общепринятой философской и эстетической, но социологической и политологической интерпретации» [5, с. 5]. По мнению автора, социологическую сущность юмора наиболее четко раскрывает функциональный анализ эмпирического материала. Центральную и важнейшую часть исследования составляет анализ социальных функций смеха. Автор выделяет функции *социализации, идентификации и дифференциации, коммуникативную функцию, а также функцию конфликта.*

А. В. Дмитриев считает, что юмор «расширяет умственный кругозор; повышает общую культуру; привлекает общественное внимание; препятствует авторитаризму и тоталитаризму; ослабляет межличностные конфликты; освобождает от штампов, монотонности и однообразия в действиях. Автор уверен, что юмор в целом носит позитивный и функционально полезный характер в общественной жизни.

Таким образом, можно вполне обоснованно утверждать, что в большинстве отечественных теорий смеха вне зависимости от того, какую линию они представляют, можно отметить три основные характерные тенденции. Во-первых, смех рассматривается как специфическая область регуляции между сущим и должным. Комическое проявляет свою природу, прежде всего в моральной сфере: достаточно четко эта мысль проводится уже В. Г. Белинским, в наиболее полном и разработанном виде – В. Я. Проппом и Л. В. Карасевым. Во-вторых, смех рассматривается как социальный феномен. Социальная роль смеха является определяющей практически для всех теорий; особенно это относится к концепциям А. В. Луначарского и А. В. Дмитриева. В-третьих, основополагающей для отечественной традиции является попытка учета исторического фактора. Великие ученые раскрывают целый пласт не исследованной ранее европейской истории и культуры.

#### Список использованных источников

1. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи / М. М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1986. – 543 с.
2. Белинский В. Г. Полное собрание сочинений / В. Г. Белинский. Соч. в 13 т. – Т.1. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1953. – 562 с.
3. Боров Ю. Б. Эстетика... / Ю. Б. Боров. Соч. в 2 т. – Т.1. – Смоленск: Русич, 1997. – 576 с.

4. Герцен А. И. О литературе / А. И. Герцен. – М.: Мысль, 1962. – 580 с.

5. Дмитриев А. В. Социология политического юмора / А. В. Дмитриев. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 1998. – 335 с.

6. Луначарский А. В. Собрание сочинений / А. В. Луначарский. Соч. в 8 т. – Т.8. – М.: Художественная литература, 1964. – 548 с.

7. Рюмина М. Т. Тайна смеха, или Эстетика комического / М. Т. Рюмина. – М.: Знак, 1998. – 251 с.

#### References

1. Bahtin M. M. Literaturno-kriticheskie stati / M. M. Bahtin. – М.: Hudozhestvennaya literatura, 1986. – 543 s.

2. Belinskii V. G. Polnoe sobranie sochinenii / V. G. Belinskii. Soch. v 13 t. – Т.1. – М.: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1953. – 562 s.

3. Borev Yu. B. Estetika... / Yu. B. Borev. Soch. v 2 t. – Т.1. – Smolensk: Rusich, 1997. – 576 s.

4. Gercen A. I. O literature / A. I. Gercen. – М.: Mysl, 1962. – 580 s.

5. Dmitriev A. V. Sociologiya politicheskogo yumora / A. V. Dmitriev. – М.: «Rossiskaya politicheskaya enciklopediya», 1998. – 335 s.

6. Lunacharskii A. V. Sobranie sochinenii / A. V. Lunacharskii. Soch. v 8 t. – Т.8. – М.: Hudozhestvennaya literatura, 1964. – 548 s.

7. Ryumina M. T. Taina smeha, ili Estetika komicheskogo / M. T. Ryumina. – М.: Znak, 1998. – 251 s.

*Grishanova Ye. V., post-graduate student of Donetsk National University (MES of Ukraine) (Ukraine, Krasnoarmiysk), katyushka.0312@mail.ru*

#### Russian theory comic aspect of modern philosophical inquiry

*The article deals with the problem of the comic in the context of the philosophical study of the domestic theory. We analyzed the work on the definition of humor, as well as the essence of the problem is a comic patriotic theory as a basis for understanding of the humor in Russian culture.*

*Keywords: humor, laugh, category of the comic, comic concept.*

*Гришанова К. В., аспирантка, Донецький національний університет (МОН України) (Україна, Красноармійськ), katyushka.0312@mail.ru*

#### Російська теорія комічного в аспекті сучасного філософського дослідження

*Розглянута проблема комічного в контексті філософського дослідження вітчизняної теорії. Проаналізовано варіанти визначення поняття гумору, а також показано сутність проблеми комічного вітчизняній теорії як основи розуміння гумору в російській культурі.*

*Ключові слова: гумор, сміх, категорія комічного, концепція комічного.*

\* \* \*

УДК 82:82.0.051

**Абузерли А.,**  
руководитель учебной части, Университет  
«Нахичевань» (Азербайджан),  
anar\_abuzerov@mail.ru

#### ВЕЛИКИЙ БОРЕЦ НАЦИОНАЛЬНОЙ МЫСЛИ

*Жизнь и деятельность Мамеда Таги Сидги хотя и связана с одной провинцией, с древним городом Нахчыван, который считается центром провинции, но его все творчество определяет новые направления для Азербайджана литературной среды.*

*Ключевые слова: Мамед Таги Сидги, Нахичевань, Орудбад, Азербайджан Mollanaraddin литература.*

*(статья друкється мовою оригіналу)*

Во второй половине XIX, в начале XX века Мамед Таги Сидги, который выделялся в Нахчыванской литературной среде своим всесторонним творчеством, кипучей деятельности, своим печерком сыграл важную роль в развитии просвещения, литературы, филологической мысли и культуры Азербайджана. Сидги, который родился

в Ордубаде, своим богатым творчеством из Нахчыванской литературной среды распространил в Азербайджанской литературы и его выдающихся представителей.

Джалил Мамедкулизаде, Гусейн Джавид, Гурбанали Шарифзаде, Азиз Шариф, Алигулу Гамкюсар, исследователи современности Азиз Мирахмедов, Фейзулла Гасымзаде, Гулам Мамедли, Мамед Джафар, Иса Габиббейли, Явуз Ахундлу, Латиф Гусейнзаде, Аскер Гадимов, Абульфаз Аманоглы, Ибрагим Моллаев, Гусейн Гашимли, Рафиг Бабаев, Руфат Гусейнзаде, Лutfий Аскераде и другие высказали свои мысли о разных направлениях творчества Сидги [5, с. 163].

«Безнравственная наука превращается в бомбу, в оружие, способствует массовому истреблению» [8, с. 7]. Мамед Таги Сидги как избранный учитель поднял науки на нравственную высоту, еще при жизни покорил эту вершину. В творчестве Сидги, который завоевал широкую известность, как народный учитель, преподавание и школа занимало особое место. Исследование показывает, что в эпоху, когда жил Сидги основной проблемой общества являлась создания новых школ. Разница между школами нового типа и старого типа особенно привлекало внимание. В старых школах религиозного направления преподавали малограмотные моллы, а в школах нового типа формировались учителя с педагогическим образованием и образом мышления. В отличие от старых школ в новых школах имелись школьные скамьи и классные доски, а в старых школах ученики обучались сидя на полу.

В этом период наряду с проблемой открытие новых школ была и проблема преподавание на родном языке. В ряде печатных органов опубликовались статьи о направлениях решение этой проблемы. В конце XIX века обсуждение началось в газете «Экинчи» а затем газеты и журналы «Зия», «Кешкул», «Шарги–Рус», «Рехбер», «Молла Насреддин» и другие уделили многие страницы на обсужению этого вопроса [7, с. 4]. Среди тех выдающихся просветителей, которые трудились в этих печатных органах и принимали участие в обсуждениях, особенно выделялся Мамед Таги Сидги своими статьями о преподавании на родном языке, потому, что он был возрожденческой личностью. Эта деятельность Сидги, значительная часть жизни которого была связана со школьной историей и преподаванием, принес не только Нахчыванской, но и Азербайджанской школьной истории новый период. Открытие им в 1892 году в Ордубаде школы нового типа «Ахтар» (Эхтер) стал очень большим событием в школьной истории Азербайджана. До 1894 года Мамед Таги Сидги жил в Ордубаде и занимался преподавательской деятельности, а затем перебрался в город Нахчыван и здесь также занимался преподаванием, но со школой «Эхтер» связи не прерывал. «Школа Эхтер» продолжала свою деятельность вц 1896–го года и в феврале этого года была преобразована в двухклассную русско–татарскую школу и, войдя в список губернских народны школ продолжала свою деятельность [1, с. 1].

В 1894 году Сидги по просьбе и настоянию просветителей того периода, а особенно Дж. Мамедкулизаде пишет: «Ясно, что нужен был переезд Сидги в Нахчыван, чтобы были решены трудные вопросы, существо раскрылся, беседы, веплылись, годами оставшиеся в сердцах мечты исполнились. Сидги сначала не хотел удалиться из Ордубада, не хотел лишить детей

своих сограждан от благо знания и воспитания. Но, в конце концов, вынужден был принять неоднократные настойчивые приглашение Нахчыванских просветителей и националистов с тем, что в Нахчыване будет более широкие возможности служению народу. Бог свидетель, что приход Сидги в ноли край стал важным звеном для культурной и просвещенной истории Нахчывана» [3, с. 44]. С приходом в Нахчыван Мамед Таги Сидги принимает деятельное участие в культурной жизни города и естественно приобретает более широкие возможности для расширения своей поле деятельности. Жители Нахчывана хотели, чтобы Сидги открыл в городе школу типа «Эхтер». Прилагая с первых дней напряженный труд. Сидги с помощью Нахчыванских просветителей в 1894–ом году открыл в Нахчыване подобную школу и назвал ее «Мэктеби–тербийе». Кипучая деятельность Мамеда Таги Сидги на пути народного просвещения установил как бы мост переимственности между классическими и новыми просветителями и тем самым он оказал неоценимую услугу в развитии национального просвещения в Азербайджане. Одним из выдающихся заслуг Мамеда Таги Сидги в просвещенной деятельности является привлечение девушек к образованию. Тогда фанатичные моллы утверждали, что обучение, музыка, иностранные языки, светские науки и др. запрещены святым короном, поэтому, по их мнению, обучение девушек является тяжким нарушением мусульманской религии. Современник Сидги Мешади Зейналабдин впоследствии вспоминал: Между учителем и моллы–муштейндами шла ожесточенная борьба, они не хотели, чтобы учитель Сидги обучал девушек, да и мы не очень хотели этого. А когда учитель Мирза Таги доказал, что и Коран требует обучение девушек, то и у нас не осталось «тени сомнения» [2, с. 71]. После этого в 1896 году в Нахчыване открылась «Школа для девушек» и Мамед Таги Сидги начал заниматься образованием и воспитанием восмерых девушек. Его учебник «Подарок девушкам» (Тохфейли–бенат) написан для этой цели, несмотря на то, что прошло длительное времясодня составления этого учебника, он не потерял своего значения и актуальность и посеял день. В истории Азербайджанской культуры у Мамед Таги Сидги есть неоспоримые заслуги, он оказал большую помощь в становлении, формировании и развитии, подготовки и показе театральных представлений Нахчыванского театра. Наряду с этим он и в школах кроме преподавания, значительное место уделял вопросам культуры; добивался постановки театральных представлений и тем самым сыграл большую роль в формировании мировоззрения у учеников. За театральную деятельность Мамеда Таги Сидги директор Народных Школ Ираванской губернии направил ему благодарственное письмо. В письме говорилось: «Милостивый государь! На основе моего представления за №356 в Кавказский Учебный Округ начальник округа предложил довести до Вашего сведения благодарность Его Высочества. Подготовка и показ театральных представлений для учеников русско–татарских (азербайджанских) школ одобряется. Поэтому объявляю Вам благодарность за показ ученикам содержательное театральное представление, как от имени Его Высочества, так и лично от своего имени» [4, с. 71].

Исследование доказывает, что при постановлении на Нахчыванской театральной сцене произведении великих Азербайджанских драматургов Мирзы Фатали



Ахундова, Абдуррахман бека Хагвердиева, Наджаф бека Везирова Сидги оказал режиссерскую и суфлерскую деятельность. Не довольствуясь литературной и учительской деятельностью, Мамед Таги Сидги также занимался составлением школьных учебников, эти учебники являются научно-педагогическими и научно-литературными произведениями автора, и они по сей день сохраняют свою актуальность. Мамед Таги Сидги в деле обновления Азербайджанской литературы оказал большую услугу и как поэт и как литературовед.

#### Список использованных источников

1. Джафаров Ф. Неутомимый боец просвещения // Газета «Нух Йурду». – 30 сентября 2004. – №18 (83).
2. Джамалов К. Профессия и друг по профессии Алигули Гамкюсар. – Баку: «Елм и Просвещение», 2011.
3. Мамедкулизаде Дж. Избранные произведения в 6-ти томах, 6-ой том. – Баку: Азернешр, 1985.
4. Моллаев И. Мамед Таги Сидги Сафаров современники Дж. Мамедкулизаде по Нахчывани. – Баку, 1967.
5. Журнал «Нахчыван».
6. Тагиев А. Школьная жизнь в Азербайджане. – Баку, 1993.
7. Газета «Заман». – 6–7 апреля 2006.

#### References

1. Dzhafarov F. Neutomimyj boec prosveshhenija // Gazeta «Nuh Jurdu». – 30 sentjabrja 2004. – №18 (83).
2. Dzhamalov K. Professija i drug po professii Aliguli Gamkjusar. – Baku: «Elm i Prosveshhenie», 2011.
3. Mamedkulizade Dzh. Izbrannye proizvedenii v 6-ti tomah, 6-oj tom. – Baku: Azerneshr, 1985.
4. Mollaev I. Mamed Tagi Sidgi Safarov sovremenniki Dzh. Mamedkulizade po Nahchyvani. – Baku, 1967.
5. Zhurnal «Nahchyvan».
6. Tagiev A. Shkol'naja zhizn' v Azerbajdzhane. – Baku, 1993.
7. Gazeta «Zaman». – 6–7 aprelya 2006.

*Abuzerli A., head of the school of the University «Nakhichevan» (Azerbaijan), anar\_abuzerov@mail.ru*

#### Great wrestler national thought

*Though Mammad Tagi Sidgi's life and activity is connected with one region and for its province with the ancient city Nakhchivan which is considered as the centre of province but his all creative activity defines new directions for Azerbaijani literary environment.*

*Keywords: Mamed Tagi Sidgi, Nakhchivan, Ordubad, Mollanasraddin Azerbaijan literature*

*Абузерлі А., керівник навчальної частини, Університет «Нахічевань» (Азербайджан), anar\_abuzerov@mail.ru*

#### Великий борець національної думки

*Життя і діяльність Мамеда Таги Сідгі хоча й пов'язано з однієї провінцією, з стародавнім місцем Нахчиван, який вважається центром провінції, але його уся творчість визначає нові напрямки для Азербайджану літературного середовища.*

*Ключові слова: Мамед Таги Сідгі, Нахічевань, Ордубад, Азербайджан Молланасраддин література.*

\* \* \*

# ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 316.72:323.2

**Пашина Н. П.**,  
доктор політичних наук, доцент, професор  
кафедри міжнародних відносин та зовнішньої  
політики, Маріупольський державний університет  
(Україна, Маріуполь), npash@mail.ru

## ДОСВІД ПОЛІТИКИ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПОЛІКУЛЬТУРНИХ ДЕРЖАВАХ

Досліджується досвід політики ідентичності в полікультурних державах. На основі порівняльного та системно-факторного аналізу визначено що політика ідентичності може бути достатньо ефективною, а поліетнічність населення не є абсолютною перешкодою у формуванні колективної загальнодержавної ідентичності. Показано, що і політика «плавильного котла» і політика мультикультуралізму проявили себе як ефективні конструкти для згуртування поліетнічного суспільства і формуванню держави-нації. Однак зміна історичних умов, процеси глобалізації та активна міграція населення можуть призвести до значної корекції політики ідентичності в нових історичних реаліях. Визначено, що формування колективної загальнодержавної ідентичності в полікультурних суспільствах має ґрунтуватися на універсальних демократичних цінностях, загальних політичних і соціальних інтересах, що є найважливішою умовою успішного розвитку та стабільності сучасних держав.

**Ключові слова:** політика ідентичності, полікультурні держави, політика мультикультуралізму, політика «плавильного котла», політика асиміляції.

Політика ідентичності сьогодні набуває особливої актуальності як усередині держав, так і в державних спільнотах, а сама ідентичність все більше розглядається як організуючий фактор, ресурс суспільного розвитку, основа інституційних змін. Міграційний криза, що вибухнула в Європі в 2015 році, є найбільша у світі з часів Другої світової війни. Проблема масової міграції не тільки вносить нові нюанси в політику ідентичності, але являє собою цілий комплекс проблем, що вимагає досягнення балансу інтересів корінних громадян та забезпеченням прав іммігрантів: соціальних, культурних, економічних, політичних тощо.

Особливий інтерес учених викликає проблема інтеграції іммігрантів в суспільство, яке приймає, формування у них нових ідентифікаційних орієнтирів, пов'язаних із життям у європейських країнах. Ускладнює проблему формування колективної загальнодержавної та загальноєвропейської ідентичності те, що, на думку багатьох авторів, сьогодні в Європі відбувається зіткнення аж ніяк нерізних культурно-етнографічних укладів, справа в зіткненні факторів цивілізаційних. Неконтрольований приплив мігрантів із Африки та Азії, несе цінності східної, зокрема ісламської, цивілізаційно-культурної моделі, що має абсолютні відмінності від базових цінностей ліберального європейського суспільства, а точніше, ліберальної цивілізаційної моделі.

Сьогодні ряд глав держав і урядів Франції, Німеччини, Великобританії та ін. публічно констатували факт провалу сучасної політики мультикультуралізму. Мова йде про те, що старі моделі і форми мультикультуралізму, які успішно реалізувалися в Європі кілька останніх десятиліть виявилися неприйнятними в нових історичних реаліях і вимагають рішучої корекції.

Але, мультикультуралізм в Європі став реальністю і, в принципі, століттями існував в тій чи іншій формі в європейській традиції. Тому, сьогодні недостатньо просто заявити, що політика мультикультуралізму провалилася або недостатньо себе виправдала, необхідно виробити нові форми національної/громадянської інтеграції із основи накопиченого досвіду формування колективних ідентичностей із урахуванням нових політичних, культурних й економічних умов та процесів.

Значний внесок в осмислення процесів ідентифікації, значення ідентичності для формування загальнонаціональної, громадянської ідентичності внесли Ю. Габермас, С. Горобчишина, Р. Дарендорф, М. Кастельс, Т. Карозерс, У. Кімліка, А. Лейпхарт, Х. Лінц, Г. Міненков, В. Пантін, Н. Пелагеша, У. Сафран, І. Семененко, А. Степан, М. Степико, Ю. Тищенко, Хантінгтон, Ф. Черутті та ін.

Однак, як показує політична практика, тема консолідованої ідентичності в сучасних державах світу вимагає постійного наукового моніторингу. Це обумовлено тим, що політична ідентичність є «живим», динамічним конструктом, який детермінується на кожній історичній фазі суспільного розвитку конкретним унікальним поєднанням політичних, економічних, соціокультурних та інших обставин і чинників.

Метою статті є аналіз досвіду політики ідентичності в полікультурних державах, визначення *основних завдань політики ідентичності в сучасних умовах*, на основі суспільного консенсусу і демократичних цінностей.

Постмодернізм на основі принципів плюралізму та мультикультуралізму припускає, що в ліберальних демократичних суспільствах смисли ідентичностей конкурують між собою і пропонуються різними соціальними акторами, а політики ідентичностей здійснюються як політики «визнання». Розширення кола суб'єктів, які беруть участь у колективному конструюванні ідентичностей і пропонують свої варіанти суспільних цілей і цінностей, послаблюють домінуючу роль держави в цьому процесі й ускладнюють сам процес боротьби за ідентичність.

В той же час, сьогодні поняття «політика ідентичності» більше використовується для вивчення соціальних практик держави (policy) з формування (конструювання), утвердження та коригування національної / громадянської ідентичності.

Про те, що в «розколотих» суспільствах процеси консолідації та демократизації проходять більш болісно і менш успішно, попереджають такі відомі автори, як Т. Карозерс, Р. Дарендорф, А. Лейпхарт, С. Хантінгтон та ін. [1; 2; 3; 4]. Тому, щоб відповісти на питання про можливість ефективного конструювання колективної ідентичності в поліетнічних державах, звернемося до зарубіжного досвіду.

Засновник модерністської школи політичного аналізу націоналізму і етнічних конфліктів У. Коннор на початку 1970-х років підрахував, що лише 12 з наявних тоді

132 держав були «по суті однорідними з етнічної точки зору» [5, с. 320].

З урахуванням активізації міграційних процесів наприкінці ХХ – початку ХХІ століття можна з упевненістю констатувати, що в сучасному світі скоріше винятком є більш–менш однорідна етнічна структура населення, всі сучасні держави поліетнічні. З понад 200 держав, існуючих сьогодні, лише 20 вважаються етнічно гомогенними, де етнічні меншини складають у них менше 5% населення [6, с. 132].

Світова практика демонструє різноманітний досвід формування колективної загальнодержавної ідентичності в державах зі складною етнічною структурою. Навіть у таких поліетнічних державах, як США, Канада, Індія, Австралія, Китай та ін., застосовуючи різні форми і методи політики ідентичності, залежно від сформованих умов («плавильного котла», асиміляції, мультикультуралізму і навіть комунітаризму) держави досягли великих успіхів у процесі суспільної консолідації.

Певний ефект дала свого часу політика мультикультуралізму і в країнах Західної Європи. Вибір на її користь спочатку носив багато в чому вимушений характер і був продиктований змінними умовами існування західного суспільства: радикальним зрушенням етнодемографічного балансу і провалом асиміляторської політики.

Основне гасло мультикультуралізму – «Жити разом, залишаючись різними» передбачає рівноправне співіснування різних культурних (історичних та ін.) ідентичностей, об'єднаних загальними політичними цінностями. У преамбулі канадського акту про мультикультуралізм говориться, що «уряд Канади визнає різноманітність канадців за расовим, національним і етнічним походженням, кольором шкіри і релігійним переконанням як основоположну рису канадського суспільства».

Змішаний етнорасовий і релігійний склад сучасних західноєвропейських та північноамериканських держав визнається їх лідерами як очевидна реальність. Наприклад, президент Франції Франсуа Міттеран зазначав: «Ми – французи, і наші попередники – галли і римляни, трохи – германці, трохи – євреї, трохи – італійці, трохи – іспанці, більшою мірою – португальці ... і я задаю собі питання: може ми ще й араби?» [7, с. 84]. Американський президент Б. Обама у своїй інавгураційній промові підкреслював: «Ми – нація християн і мусульман, євреїв і індусів, а також невіруючих. Ми сформовані всіма мовами і культурами, брали щось з усіх куточків землі» [8].

Політика мультикультуралізму може успішно реалізовуватися як у великих державах–гігантах, так і в невеликих, але різноманітних у полікультурному й етнічному плані спільнотах. Прикладом успішної політики мультикультуралізму є держава–гігант Індія, в якому проживає 1,2 млрд. жителів, більше 30 мільйонерів, 1652 мови [9, с. 180]. Незважаючи на наявне етнокультурне розмаїття, що створює величезне число потенційних розмежувань, Індія не розпалася на частини і на основі демократичного характеру її політичних інститутів демонструє сьогодні значні успіхи економічного розвитку й підвищення міжнародного іміджу.

На думку сучасних політологів, Індія – це не унікальний кейс, який зображає опис спонтанно сформованої моделі, а приклад державотворення – нації в результаті послідовної

політики пошуку спільної ідентичності – ідентичності як визначення свого місця у світі, ідентичності як джерела довіри в суспільстві [10]. Унікальний приклад «єдності в різноманітті» демонструє маленька Швейцарія, яка складається з 26 кантонів, що мають значну автономію від федеральної Швейцарської держави.

Незважаючи на те, що багато сучасних дослідників, а також деякі лідери європейських держав заговорили про «крах мультикультуралізму», ця політика зберігає своє історичне значення й сьогодні розглядається як найбільш ефективна в поліетнічних сучасних суспільствах [11]. Політика мультикультуралізму набуває сьогодні нових рис у концепції «культурної свободи», що припускає розвиток індивідуального мультикультуралізму.

Таким чином, досвід політики ідентичності в мультикультурних країнах свідчить про те, що колективну ідентичність сконструювати не тільки можна, а й треба, бо вона є основою формування сучасних держав–націй. Однак такий конструкт буде розрахований на певне середовище і певні умови існування. Наприклад, американська політична нація була сконструйована американською державою шляхом «плавильного котла», «переплавки» різних етносів. Сьогодні американська держава активно застосовує ідеї мультикультуралізму. І політика «плавильного котла», і політика мультикультуралізму проявили себе як ефективні конструкти для згуртування поліетнічного суспільства і формуванню держави–нації. Однак зміна історичних умов, процеси глобалізації та активна міграція населення призвели до нових конфліктів ідентичностей, показали, що ці конструкти ідентичності вже не вирішують усіх проблем, що з'являються в сучасних суспільствах. Так, у США серйозно стурбовані зростанням іспаномовного населення, в Європі зростає ксенофобія стосовно зростаючого мусульманського населення тощо. По всій Європі посилюються ультраправі партії і політичні популісти – від нідерландської Партії свободи до французького Національного фронту.

Незаввершеним конструктом є сьогодні і загальноєвропейська ідентичність, тривають пошуки її основ. Ситуацію ускладнили фінансова криза, і у зв'язку з нею політична криза в деяких країнах Єврозоюзу, пошук «нахлібників і внутрішніх «ворогів».

Досить успішним ідентифікаційним проектом свого часу був «радянський народ». Розпад Радянського союзу автоматично анулював даний офіційний ідентифікаційний орієнтир, проте він до сьогодні зберігає свою значущість у частини населення пострадянського простору.

У деяких поліетнічних країнах відсутня політика ідентичності як цілеспрямований проект, водночас, для них характерна сильна загальнодержавна ідентичність. Прикладом може служити Китай, в якому відчуття єдності громадян обумовлено традицією, закладеною ще в конфуціанському ідеалі: «держава – сім'я».

Історія розвитку сучасних держав показує, що політика ідентичності повинна будуватися на певних культурних засадах конкретного суспільства і мати, незважаючи на схожі цілі, свої особливості в різних країнах. На думку І. Тимофєєва, велике значення має «конкретний історичний і культурний матеріал, який сам по собі багато в чому апіорі може обмежувати «гри уяви» [12].

Таким чином, з одного боку, конструкт загальнодержавної ідентичності є продуктом взаємовпливу

творчості еліт і органічних чинників (культури, традицій тощо), а з іншого – відображає різні можливості співвідношення суб'єктивних і об'єктивних чинників залежно від конкретної ситуації в країні. Так, наприклад, політика мультикультуралізму у Франції, Великобританії, Німеччині значно відрізняється, хоча ці країни стикаються зі схожими проблемами. Це говорить про те, що моделі мультикультуралізму, які успішно застосовуються в різних країнах, не можуть бути повністю перенесені в інші країни без урахування конкретних особливостей культурного розвитку.

Найбільш складними і педантичними проблемами мультикультуралізму є конфесійні відмінності, які можуть перерости в релігійні конфлікти і бути серйозною перешкодою громадянської єдності. Успішні мультикультурні суспільства, такі як Канада, США, Австралія, демонструють, що на основі поєднання права, терпимості і толерантності можна уникнути більшості наявних у суспільстві конфесійних протиріч.

Наприклад, Швейцарія є країною, розділеною за релігійною ознакою, з приблизно рівними за чисельністю католицькою і протестантською групами населення, а також іншими релігійними деномінаціями, меншими за розміром та історичною вагою [13, с. 52–56]. В Індії присутні всі світові релігії і індуїзм, на її території активно проявляються індійська (індубуддійська) та ісламська (арабо–мусульманська) цивілізації, проживає 110 млн. мусульман. У Франції мусульмани становлять 10% населення, у Великобританії проживає близько 2,4 млн. мусульман (3%) [14].

Розглянуті вище приклади ефективної політики ідентичності зовсім не означають, що в цих державах відсутні конфлікти, пов'язані з полікультурністю. Наприклад, сильно ускладнюють політичне життя Канади проблеми Квебеку [15], у Франції – Корсики, в Іспанії – країни басків [16]. Продовжується боротьба Італії з сепаратизмом Північної Ліги. Британія вирішує питання Північної Ірландії та Шотландії. При цьому, як показує практика, у тих частинах світу, де процеси націєтворення не завершені (Балкани, частково країни Прибалтики, простір СНД), ці проблеми відчуваються набагато гостріше [17].

Це підтверджує висновок про те, що політика ідентичності не є застиглим конструктом і повинна постійно реагувати на зміну суспільних умов. Що ж дозволяє багатьом сучасним полікультурним, поліконфесійним і полілінгвістичним державам уникати особливо гострих конфліктів або достатньо благополучно вирішувати останні у разі їхнього виникнення?

На наш погляд, це – демократичні цінності, покладені в основу політики ідентичності, демократичні принципи вирішення конфліктів ідентичностей. Що, у свою чергу передбачає, по–перше, що державні інститути є легітимними і їхня діяльність носить правовий характер, по–друге, демократичні принципи у цінності поділяються більшістю населення.

Існує тісний взаємозв'язок між формуванням держави–нації, політикою ідентичності та консолідованою демократією. Це підтверджують А. Степан, Х. Лінц і Й. Ядав, визначаючи основні ознаки держави–нації наступним чином:

– позитивна ідентифікація (positive identity) – гордість бути громадянином цієї держави;

– множинні, але взаємодоповнювальні один одного політичні ідентичності (multiple, but complementary political identities);

– інституційна довіра (institutional trust) – довіра до найбільш важливих конституційних, правових, адміністративних компонентів держави;

– позитивна підтримка демократії (positive support for democracy) на рівні всієї країни [10].

Відданість цінностям демократії, свободи і рівності є сьогодні характерною рисою країн Західної Європи та Північної Америки. Наприклад, колективна американська ідентичність базується на свободі, рівності, демократії, праві окремої особистості, повазі прав людини, верховенстві закону та приватної власності. Американський соціолог Сеймур Мартін Ліпсет назвав п'ять базових принципів американської віри: свобода, егалітаризм (рівність можливостей і зв'язків, а не результатів і умов), індивідуалізм, популізм і *laissez-faire* (тобто невтручання уряду в справи приватних осіб) [18, с. 63–64]. З демократичною ідеологією і цінностями пов'язані німецька та французька ідентичності.

Швейцарська дослідниця Карін Гілланд Лутці, розмірковуючи про основи швейцарської ідентичності, підкреслює, що швейцарці «дуже пишаються своїми політичними інституціями, окремі з яких мають майже міфічний статус для певної частини населення: безпосередня демократія – вияв самовизначення всього народу» [13, с. 52–56]. Загальнодемократичні цінності поділяє переважна більшість канадців. Порушення демократичних принципів тут відбувається рідше, ніж у інших країнах [19].

Політика ідентичності включає не тільки культурні основи розвитку суспільства, вона стосується всіх аспектів життєдіяльності суспільства, які відносяться до формування позитивної колективної загальнодержавної ідентичності. Наприклад, у політичній сфері – це консенсусне визначення цілей суспільного розвитку, це домовленість еліт щодо збереження спадкоємності в політиці ідентичності, це політичні права і свободи; у правовій сфері – це рівність усіх перед законом і верховенство закону; в економічній сфері – це створення рівних можливостей для реалізації своїх здібностей і потреб; у соціальній сфері – це соціальний захист громадян, ліквідація будь–якого виду соціального відторгнення людей в суспільстві, у тому числі й з обмеженими можливостями і т.д.

Таким чином, якщо мова йде про ідентичність не по «крові» і без примусу, а як про конструкти і на основі «визнання», вона повинна бути привабливою. Тобто політика ідентичності має бути спрямована на формування позитивного іміджу держави у всіх сферах її діяльності.

Дослідження ціннісних основ загальноканадської єдності показує, що найбільш важливими є визнання ролі держави, повага до влади і закону, прагнення до спокою і порядку. Наприклад, канадський варіант мультикультуралізму передбачає «ієрархічно структуровану ідентичність»: хоча кожен індивід і може співвідносити себе одночасно з різними спільнотами, проте «ідентифікація себе з державою є первинною», а з етнокультурної спільності – вторинною [20, с. 103]. Канадська держава виступає як активний учасник економічного процесу, як гарант безпеки країни в цілому і прав окремої людини, але особливо велика роль держави

полягає у вирішенні соціальних питань. Дослідники єдині в думці, що «основним фундаментом загальноканадської ідентичності виступає високий рівень і якість життя населення».

Вивчення досвіду консолідованих держав показує, що в основу їхньої політики ідентичності закладені цінності демократії, правової держави, соціальні гарантії. Їх діяльність спрямована на створення високих стандартів життя та психологічного комфорту, що, у свою чергу, стало основою завоювання світового іміджу «кращих країн для життя людини».

Це не означає, що в країнах з невисоким рівнем розвитку не може бути демократичною консолідації громадян. Наприклад, Індія спростовує гіпотезу про те, що демократія чітко корелює з рівнем соціоекономічного розвитку. Для порівняння, середній дохід на душу населення в Індії за ПКС на 2008 р. становив 2960 дол. (36220 дол. в Канаді і 34 760 дол. в Бельгії) з населенням у 1,1 млрд. осіб [10]. На думку американського соціолога А. Лейпхарта, Дж. Неру в Індії вдалося досягти помітних успіхів у згладжуванні міжнаціональної напруженості саме на основі консенсусних рішень і демократичних принципів. У результаті такої політики ідентичності Індія стала в 1950–х – початку 1960–х років демократичною державою–нацією [21]. Водночас, на наш погляд, Індія є скоріше винятком із загального правила, яким передбачається залежність формування консолідованої демократії від рівня економічного розвитку.

Тому завданнями політики ідентичності поліетнічних держав є не тільки вирішення конфліктів ідентичностей, пов'язаних із соціокультурними, етнічними та мовними проблемами, а й вирішення таких проблем, як бідність, соціальна нерівність, соціальне відторгнення, які породжують не менш гострі конфлікти ідентичностей, а так само негативно позначаються на іміджі держави та консолідації громадян навколо демократичних перетворень.

Таким чином, досвід розвитку сучасних держав показує, що політика ідентичності може бути достатньо ефективною, а поліетнічність населення не є абсолютною перешкодою у формуванні колективної загальнодержавної ідентичності. У той же час при формуванні політики ідентичності необхідно враховувати, що конструкт колективної політичної ідентичності, як і будь-який інший конструкт, має межі свого функціонування і розрахований на певні історичні умови. Він визначається етнічною культурою, традиціями та іншими об'єктивними факторами.

Складні процеси інтеграції мігрантів в європейські суспільства свідчать про необхідність значної корекції політики ідентичності в нових історичних реаліях, розробки державних програм, що забезпечують більш ефективну соціалізацію приїжджаючих, їх етнокультурну і мовну адаптацію у взаємозв'язку з потребами суспільства. Формування колективної загальнодержавної ідентичності на основі універсальних демократичних цінностей, загальних політичних і соціальних інтересів є найважливішою умовою успішного розвитку та стабільності суспільних систем в європейських країнах.

#### Список використаних джерел

1. Карозерс Т. Ошибка теории «поэтапной демократизации» [Электронный ресурс] / Т. Карозерс // Pro et Contra. – 2007. – №1. – С.85–102. – Режим доступа к журн.: [http://uisrussia.msu.ru/docs/nov/pec/2007/1/ProEtContra\\_2007\\_1\\_08.pdf](http://uisrussia.msu.ru/docs/nov/pec/2007/1/ProEtContra_2007_1_08.pdf). – Назв. с экрана.

2. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе / Р. Дарендорф // Вопросы философии. – 1990. – №9. – С.69–75.

3. Лейпхарт А. Конституционный дизайн для расколотых обществ / А. Лейпхарт. – Х.: Ойкумена, НІСД. – 2009. – Вип.6.

4. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон; [пер. с англ. А. Башкирова]. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. – 635 с.

5. Connor W. Nation–Building or Nation–Destroying / W. Connor // World Politics. – 1972. – Vol.24.

6. Селиванов А. А. Обзор государственной политики формирования отношений толерантности в мультикультурных обществах / А. А. Селиванов // Образ России в контексте формирования культуры толерантности внутри страны и за рубежом : сборник тезисов междунар. научн.–практ. конф. – М.: МГУ им. М. А. Шолохова, 2009. – 144 с.

7. Сафран У. Национальная идентичность во Франции, Германии и США: Современные споры [Электронный ресурс] / У. Сафран // Политическая наука. – 2011. – №1. – Режим доступа: [http://www.inion.ru/index.php?page\\_id=186&id=163](http://www.inion.ru/index.php?page_id=186&id=163). – Назв. с экрана.

8. Nations in Transit – Ukraine (2011) [Электронный ресурс]. – Сайт міжнародної неурядової організації Freedom House. – Режим доступу: [http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline\\_images/NIT–2011–Ukraine.pdf](http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/NIT–2011–Ukraine.pdf). – Назва з екрана.

9. Жирнов А. Проблемы территориальной стабильности в Индии / А. Жирнов // Страны–гиганты: проблемы территориальной стабильности: сборник докладов / под ред. И. М. Бусыгиной, Л. В. Смирнягина, М. Г. Филиппова. – М.: МГИМО–Университет, 2010. – 217 с.

10. Stepan A. Crafting State–Nations: India and other multinational democracies / Alfred Stepan, Juan J. Linz, and Yogendra Yadav. – N.Y.: John Hopkins University Press, 2011. – 308 p.

11. Пайн Э. К вопросу о «крахе политики мультикультурализма» в Европе [Электронный ресурс] / Эмиль Пайн. – Режим доступа: <http://demagogy.ru/pain/blog/2011–03–05/k–voprosu–o–krakhe–politiki–multikulturalizma–v–evrope>. – Назв. с экрана.

12. Тимофеев И. Проблемы страновой идентичности в зарубежной политологии [Электронный ресурс] / И. Тимофеев // Международные процессы. Журнал международных отношений и международной политики. – Режим доступа: <http://www.intertrends.ru/thirteen/007.htm>. – Назв. с экрана.

13. Лутці К. Г. Швейцарія: нація «доброї волі» / Карін Гілланд Лутці // Національна безпека і оборона. – 2006. – №7 (79). – С.52–56.

14. Кондратьева Т. С. Великобритания в ловушке мультикультурализма [Электронный ресурс] / Т. С. Кондратьева. – Режим доступа: <http://www.perspektivy.info/index.php>. – Назв. с экрана.

15. Brodie J. Citizenship and Solidarity: Reflections on the Canadian Way / J. Brodie // Citizenship Studies. – 2004. – Vol.6, No4. – P.377–393.

16. Johns M. European Black Sheep: Explaining Ethnic Conflict in Corsica and the Basque Country / M. Johns // Conference Papers – International Studies Association Annual Meeting. – Montreal, 2004. – P.1–27.

17. The Fate of Ethnic Democracy in Post–Communist Europe / [Sammy Shmooha and Priit Jarve (eds.)]. – Budapest, 2005.

18. Lipset S. M. American Exceptionalism: A Double–edged Sword / S. M. Lipset. – N.Y.: Norton, 1996.

19. Вересоцкая М. В. Политический процесс в Канаде: традиции и современность: автореф. дисс. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.02 «Политические институты, процессы и технологии» / М. В. Вересоцкая. – Уссурийск, 2010. – 24 с.

20. Глейзер Н. Мультиэтнические общества: Проблемы демографического, религиозного и культурного многообразия / Н. Глейзер // Этнографическое обозрение. – 1998. – №6.

21. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт. – М.: Аспект–пресс, 1997. – 288 с.

#### References

1. Karozers T. Oshibki teorii «poetapnoi demokratizatsii» [Elektronnyy resurs] / T. Karozers // Pro et Contra. – 2007. – №1. – S.85–102. – Pezhim dostupa k zhurn.: [http://uisrussia.msu.ru/docs/nov/pec/2007/1/ProEtContra\\_2007\\_1\\_08.pdf](http://uisrussia.msu.ru/docs/nov/pec/2007/1/ProEtContra_2007_1_08.pdf). – Nazv. s ekrana.2. Darendorf R. Doroga k svobode: demokratizatsia i eyo problemy v Vostochnoy Yevrope / R. Darendorf // Voprosy filosofii. – 1990. – №9. – S.69–75.

3. Leiphart A. Konstitutsionnyy desain dlya raskolotyykh obschestv / A. Leiphart. – H.: Oykumena, NISD. – 2009. – Vyp.6.

4. Khantington S. Kto my?: Vyzovy amerikanskoj natsionalnoi identichnosti / S. Khantington; [per. s angl. A. Bashkirova]. – M.: OOO «Izdatelstvo AST»: OOO «Tranzitkniga», 2004. – 635 s.

5. Connor W. Nation–Building or Nation–Destroying / W. Connor // World Politics. – 1972. – Vol.24.

6. Selivanov A. A. Obzor gosudarstvennoi politiki formirovaniya otosheniy tolerantnosti v multikulturnykh obschestvakh / A. A. Selivanov // Obraz Rossii v kontekste formirovaniya kultury tolerantnosti vnutri strany i za rubezhom. – M.: MGGU im. M. A. Sholokhova, 2009. – 144 s.

7. Safran U. Natsionalnaya identichnost vo Frantsii, Germanii i SSA: Sovremennye spory [Elektronnyi resurs] / U. Safran // Politicheskaya nauka. – 2011. – №1. – Rezhim dostupa: [http://www.inion.ru/index.php?page\\_id=186&id=163](http://www.inion.ru/index.php?page_id=186&id=163). – Nazv. s ekrana.

8. Nations in Transit – Ukraine (2011) [Elektronnyi resurs]. – Sait mizhnarodnoi neuryadovoi organizatsii Freedom House. – Rezhim dostupa: [http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline\\_images/NIT–2011–Ukraine.pdf](http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/NIT–2011–Ukraine.pdf). – Nazva z ekrana.

9. Zhirnov A. Problemy territorialnoy stabilnosti v Indii / A. Zhirnov // Strany – giganty: problemy territorialnoy stabilnosti: sbornik dokladov / pod red. I. M. Busyginoy, L. V. Smirnyagina, M. G. Filipova. – M.: MGIMO–Universitet, 2010. – 217 s.

10. Stepan A. Crafting State–Nations: India and Other Multinational Democracies / Alfred Stepan, Juan J. Linz, and Yogendra Yadav. – N.Y.: John Hopkins University Press, 2011. – 308 p.

11. Pain E. K. K voprosu o «krahe politiki multikulturalizma» v Evrope [Elektronnyi resurs] / Emil Pain. – Rezhim dostupa: <http://demagogy.ru/pain/blog/2011–03–05/k–voprosu–o–krakhe–politiki–multikulturalizma–v–evrope>. – Nazv. s ekrana.

12. Timofeev I. Problemy stranovoy identichnosti v zarubezhnoi politologii [Elektronnyi resurs] / I. Timofeev // Mezhdunarodnye protsessy. Zhurnal mezhdunarodnykh otosheniy i mezhdunarodnoi politiki. – Rezhim dostupa: <http://www.intertrends.ru/thirteen/007.htm>. – Nazv. s ekrana.

13. Luttsi K. G. Schveitsariya: natsia «dobroi voli» / Karin Gilland Luttsi // Natsionalna bezpeka i oborona. – 2006. – №7 (79). – S.52–56.

14. Kondratieva T. S. Velikobritaniya v lovushke multikulturalizma [Elektronnyi resurs] / T. S. Kondratieva. – Rezhim dostupa: <http://www.perspektivy.info/index.php>. – Nazv. s ekrana.

15. Brodie J. Citizenship and Solidarity: Reflections on the Canadian Way / J. Brodie // Citizenship Studies. – 2004. – Vol.6., No4. – P.377–393.

16. Johns M. European Black Sheep: Explaining Ethnic Conflict in Corsica and the Basque Country / M. Johns // Conference Papers – International Studies Association Annual Meeting. – Montreal, 2004. – P.1–27.

17. The Fate of Ethnic Democracy in Post–Communist Europe / [Sammy Shmooha and Priit Jarve (eds.)]. – Budapest, 2005.

18. Lipset S. M. American Exceptionalism: A Double–edged Sword / S. M. Lipset. – N.Y.: Norton, 1996.

19. Veresotskaya M. V. Politicheskii protsess v Kanade: traditsii i sovremennost: avtoref. diss. ... kand. polit. nauk: spets. 23.00.02 «politicheskii instituty, protsessy i tehnologii» / M. V. Veresotskaya. – Ussuriysk, 2010. – 24 s.

20. Gleizer N. Multietnicheskiye obschestva: Problemy demograficheskogo, religioznogo i kulturnogo mnogoobraziya / N. Gleizer // Etnograficheskoye obozreniye. – 1998. – №6.

21. Leiphart A. Demokratiya v mnogostavnykh obschestvakh: sravnitelnoye issledovaniye / A. Leiphart. – M.: Aspekt–press, 1997. – 288 s.

**Pashina N. P.**, Doctor in Political Sciences, Professor at Mariupol State University International Relations and Foreign Affairs Chair (Ukraine, Mariupol), [npash@mail.ru](mailto:npash@mail.ru)

#### Policy of identity experience in policultural states

*The experience of disseminating the policy of identity in multicultural states is studied. On the basis of comparative and system–factor analysis the policy of identity is defined to be sufficiently effective and polyethnicity of population not to be an absolute obstacle in forming nationwide identity. It is proved that the policy of «melting pot» as well as the policy of multiculturalism turned out to be the effective constructs for the unity of multiethnic society and forming nations–states. However a change of historical conditions, processes of globalization and active population migration can result in significant correction of the policy of identity in the new historical realities. It is defined that formation of collective nationwide identity in multicultural societies must rely on the universal democratic values, common political and social interests, being the most important prerequisite for successful development and stability of modern states.*

**Keywords:** policy of identity, multicultural states, policy of multiculturalism, policy of «melting pot», policy of assimilation.

**Пашина Н. П.**, доктор политических наук, доцент, профессор кафедры международных отношений и внешней политики, Мариупольский государственный университет (Украина, Мариуполь), [npash@mail.ru](mailto:npash@mail.ru)

#### Опыт политики идентичности в поликультурных государствах

*Исследуется опыт политики идентичности в поликультурных государствах. На основе сравнительного анализа определено, что политика идентичности может быть достаточно эффективной, а политичность населения не является абсолютным препятствием в формировании коллективной общегосударственной идентичности. Показано, что и политика «плавильного котла» и политика мультикультурализма проявили себя как эффективные конструкты для сращения политического общества и формирования государства–нации. Однако изменение исторических условий, процессы глобализации и активная миграция населения может привести к значительной коррекции политики идентичности в новых исторических реалиях. Определено, что формирование коллективной общегосударственной идентичности в поликультурных обществах должна основываться на универсальных демократических ценностях, общих политических и социальных интересах, что является важнейшим условием успешного развития и стабильности современных государств.*

**Ключевые слова:** политика идентичности, поликультурные государства, политика мультикультурализма, политика «плавильного котла», политика ассимиляции.

\*\*\*

УДК 32:316.32(4/9)

**Романюк Н. А.**, кандидат политических наук, доцент кафедры краінознавства і міжнародного туризму факультету міжнародних відносин, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), [natal\\_kos@yahoo.com](mailto:natal_kos@yahoo.com)

**Рудницька У.**, аспірантка, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), [liana.rudnytska@gmail.com](mailto:liana.rudnytska@gmail.com)

#### ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ВЗАЄМОДІЇ ЯК ЧИННИК ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СТРУКТУРИЗАЦІЇ СУЧАСНОГО СВІТУ

*Проаналізовано нові взаємозв'язки між учасниками міжнародної системи, що виникають внаслідок поширення процесів глобалізації. Досліджено трансформації світової геополітичної структури під дією таких взаємозв'язків. Виокремлено сім пар учасників міжнародних відносин та з'ясовано, який вплив взаємодії всередині кожної пари мають на трансформацію геополітичної структури світу. Виявлено, що сьогодні взаємодії між учасниками міжнародної системи прунтються на засадах взаємопроникнення і співпраці з одного боку, та посилення конкуренції – з іншого, оскільки дані характеристики є ключовими для епохи глобалізації.*

**Ключові слова:** глобалізація, взаємодія акторів, міжнародний актор, геополітична структура, трансформація.

Наукова проблема та її значення – унаслідок розширення кола учасників міжнародних відносин виникають нові взаємодії та зв'язки між ними. Виникнення таких взаємозв'язків впливає на формування нової конфігурації міжнародних акторів всередині геополітичної структури. Трансформація світового устрою, яка триває в наш час, зумовлює необхідність ґрунтовного дослідження всіх її складових.

Частково дану проблему в своїх працях досліджували такі українські та іноземні вчені як: А. Демідов, С. Льїн, Р. Коен, С. Кононенко, Ю. Кукулка, Дж. Най, Е. Палига, Дж. Розенау, Дж. Стоун, Л. Уґрин, М. Шимаї. Однак, комплексний аналіз глобалізаційних взаємодій як один із чинників трансформації геополітичної структури наразі не відображався в науковому дискурсі.

Мета дослідження – з'ясувати, яким чином взаємодії між учасниками міжнародної системи, зумовлені

поширенням процесів глобалізації, впливають на модифікацію геополітичної структури сучасного світу.

Для досягнення заявленої мети були поставлені наступні завдання: виокремити коло акторів, які взаємодіють між собою, проаналізувати тип та характер їхніх взаємодій та з'ясувати, яким чином це вплинуло на трансформацію геополітичної структури.

Система глобалізаційних взаємодій акторів міжнародної системи – сукупність офіційних та неофіційних норм поведінки, а також створених на їхній основі інститутів, організацій та союзів, які визначають світовий порядок на певному історичному етапі. Дані взаємодії можуть бути коопераційними, конфліктними чи нейтральними [9].

У процесі реалізації інтересів усі учасники міжнародних відносин змушені на різних рівнях (глобальному/регіональному, двосторонньому/ багатосторонньому) вступати у взаємозв'язки між собою, не дивлячись на їхній активний чи пасивний характер. Залежно від того, яку роль вони відіграють у формуванні та функціонуванні міжнародної системи, дані актори поділяються на два типи: суб'єкти та об'єкти міжнародних відносин. Перші, за твердженням польського політолога Е. Палиги, носять ініціативний характер та наділені міжнародно-правовим статусом, другі – як правило, таким статусом не володіють. Від себе зазначимо, що дії міжнародних акторів рідко мають односпрямований характер, переважно учасники здійснюють взаємний вплив. Тому міжнародні актори одночасно можуть бути суб'єктами і об'єктами міжнародних відносин. Також учасник міжнародних відносин може опосередковано брати участь в ініційованій ситуації.

У сучасних умовах кількість міжнародних акторів постійно збільшується. Так, до традиційних акторів, як держава та міжнародна організація, додалися нові – транснаціональні корпорації, неурядові організації, індивід (як такий, що впливає на міжнародну ситуацію через власну державу, чи соціальні рухи). Відтак, українська дослідниця Л. Дорош пропонує наступну класифікацію міжнародних акторів:

– класичні («державні») актори – суверенні держави, а також створені суверенними державами міжнародні, міжурядові, міжпарламентські організації, у тому числі наднаціональні (зразком яких слугує Європейський Союз). До цієї групи також додають суб'єктів федерації, органи регіонального управління та місцевого самоврядування, національно-визвольні та сепаратистські рухи;

– нові («недержавні») актори – транснаціональні корпорації, неурядові міжнародні організації, політичні партії та їхні об'єднання, громадські, релігійні та інші організації, соціальні групи, терористичні угруповання, національно-визвольні рухи, ЗМІ, індивіди [2].

У політичній літературі наразі немає єдиної думки стосовно того, які саме міжнародні актори можуть бути суб'єктами міжнародних відносин. Так, до останнього часу переважав погляд про те, що суб'єктами є лише держави або блоки держав. Як стверджує польський політолог Ю. Кукулка: «міждержавні відносини є визначальними у відносинах між рештою учасників, створюючи для них правові рамки та умови, а також започатковують відлік для позадержавних відносин» [4].

З іншого боку, не можна не зважати на аргументи прихильників так званої антиетатистської теорії, які

стверджують, що напрямок сучасних міжнародних відносин визначають недержавні актори, такі як транснаціональні корпорації, міжнародні неурядові організації та глобальне громадянське суспільство. Американський політолог Дж. Стоун стверджує, що: «...вже самим фактом свого існування та діяльності держави перешкоджають виникненню транснаціональної свідомості, необхідної для підтримання інститутів, що виконують важливі функції для планетарної спільноти» [4].

Як прихильники етатистської теорії, так і їхні опоненти сходяться на тому, що всі учасники міжнародних відносин, незалежно від їхнього статусу, формують сучасну міжнародну систему. Основним прагненням будь-якої системи є збереження рівноваги й одночасно автономності її елементів. Як зазначає український політолог Л. Угрин у своїй статті «Міжнародні системи: проблеми стабільності», дана рівновага базується на збалансованості двох протилежних тенденцій їхнього функціонування: по-перше, змінності окремих елементів (передовсім держав); по-друге, відносній стійкості зв'язків між даними елементами, які і формують структури системи [8]. Тобто будь-які взаємодії між учасниками системи спрямовані на підтримання її рівноваги, незалежно від того, хто буде виконувати дані взаємодії.

Варто наголосити на тому, що, попри центральну роль національної держави у міжнародній системі, діяльність решти учасників також відіграє свою роль у її формуванні. Так, із розширенням кола акторів на міжнародній арені з'являються та змінюються форми співпраці та взаємодії між ними. Наприклад, державі, як найстарішому учаснику міжнародної системи, доводиться адаптуватися до нових реалій, щоб залишатися центральним суб'єктом міжнародних відносин. Взаємодії між учасниками зумовлюють поширення процесів централізації та децентралізації влади та виробленню нових форм співпраці і засобів впливу для досягнення бажаного результату. Разом дані модифікації впливають на формування нової структури світу. Американські дослідники Р. Коен та Дж. Най відзначають п'ять варіантів впливу транснаціональних відносин на зміст і характер міжнародної політики [6, с. 152–167]:

– під впливом недержавних акторів змінюються відносини між самими державами;

– транснаціональні актори координують свою діяльність задля дотримання національних інтересів у межах однієї структури;

– механізм стримування працює завдяки взаємозалежності держав;

– збільшуються можливості впливу урядів одних держав на політику інших через посередництво міжнародних організацій (наприклад – постійні члени РБ ООН);

– виникають автономні актори із власною зовнішньою політикою, які здатні обмежувати суверенітет держави та перебирати частину її повноважень на себе.

Одночасно із трансформацією міжнародної системи змінюється трактування поняття міжнародної безпеки та стабільності. Так, американський вчений Дж. Розенау зазначає, що для світу «постміжнародної політики» притаманними є такі явища як хаотичність, непередбачуваність, спотворення ідентичності, переорієнтація традиційних зв'язків авторитету та лояльності [10, с. 322]. Тобто розширення кола

міжнародних акторів вносить у міжнародну систему непевність та непередбачуваність. Під впливом інтеграційних та глобалізаційних процесів додається загроза міжнародного тероризму та економічне суперництво між усіма учасниками міжнародної системи.

Обґрунтованим є твердження російського вченого-міжнародника С. Ільїна про те, що сучасні взаємодії в глобальних політичних відносинах слід розглядати як взаємозв'язок *держава – ТНК (капітал) – громадянське суспільство (неурядові організації, рухи, фонди)*. Загалом, держава в даних взаємодіях забезпечує легалізацію партнерства, ТНК – різноманітність ресурсів, а громадянське суспільство – нагляд та, водночас, посередництво між державою та транснаціональною корпорацією. Спільна діяльність держави та ТНК дозволяє їм створити необхідні умови для діалогу з громадянським суспільством, яке, водночас, є клієнтами ТНК [3]. Формування даної зв'язки значною мірою було продиктовано змінами в глобальній політичній системі та дією глобалізаційних чинників. Оскільки одним із ключових наслідків глобалізації є посилення взаємозалежності процесів та їхніх учасників, то, на нашу думку, сьогодні будь-яку проблему необхідно досліджувати комплексно, з урахуванням усіх аспектів, які можуть впливати на її стан. Діяльність взаємозв'язку «держава – ТНК – громадянське суспільство» охоплює всі політичні відносини та пояснює особливості формування сучасної політичної структури світу. Так, держави залишаються центральними учасниками даної структури, однак важливу роль починають відігравати недержавні актори. Зокрема, ТНК здатні посилити роль тієї чи іншої держави в політичній структурі (через забезпечення економічними ресурсами), а громадянське суспільство, шляхом діяльності різноманітних рухів та за посередництва неурядових організацій здатне впливати як на внутрішню, так і на зовнішню політику держави, у такий спосіб частково визначаючи її позицію на міжнародній арені [3].

Враховуючи увесь спектр змін у принципах функціонування міжнародної системи, що відбулися внаслідок процесів глобалізації, пропонуємо ґрунтовніше розглянути наступні пари учасників міжнародної системи: держава – держава, держава – міжнародна організація, держава – транснаціональна корпорація, держава – громадянське суспільство, держава–індивід, держава – ЗМІ, держава – церква. Вибір даних пар був зумовлений ступенем їхнього впливу на міжнародну політику, а їхніх взаємозв'язків – на функціонування та структуризацію міжнародного політичного життя. Наше дослідження здійснене в рамках концепції Дж. Розенау щодо паралельного існування державоцентричного світу та світу недержавних акторів міжнародних відносин. Так, на наш погляд, для державоцентричного світу характерними є інтеграція і блокування (принцип «інтеграції» передбачає об'єднання владних потенціалів держав задля спільного розвитку («системного ефекту»), результати котрого суттєво перевищують результати, яких може досягнути кожен із учасників інтеграційного процесу окремо. Цей принцип переважно діє в розвинених інтеграційних об'єднаннях на кшталт ЄС та НАТО) [4, с. 149]. Іншою характерною рисою взаємодій між учасниками міжнародної системи є конкуренція, оскільки сьогодні взаємовідносини між структурними елементами системи глобального світу

можна порівняти із феноменом ринкової конкуренції, між всіма акторами є неминучим суперництво на своєму ієрархічному щаблі. Водночас, дана конкуренція стимулює посилення інтеграційних процесів як на регіональному рівні, так і на рівні міждержавних об'єднань. Бажання зберегти та посилити свій статус у даній ієрархії мотивує до подальшого посилення інтеграційних та союзницьких відносин шляхом підписання міжнародних договорів, створення наднаціональних органів управління, тощо; а також зумовлює необхідність поступатися частиною своєї влади, тактичними економічними інтересами і навіть частиною суверенітету держави заради досягнення стратегічних глобальних цілей.

У парі «*держава – держава*» багатополосна та поліцентрична система сама породжує конкуренцію. Так, державі – регіональному лідеру можуть складати конкуренцію інші впливові в даному регіоні держави. Декілька регіональних держав-лідерів можуть конкурувати між собою, з країнами-поліосоми глобального світу або з претендентами на статус центра сили. Дана конкуренція проявляється у формі боротьби за ринки збуту, сфери політичного впливу, та в залученні в нових учасників до власного геополітичного поля.

Таким чином, перебіг глобалізаційних процесів, їхній зміст та вектор розвитку значною мірою визначається конкуренцією між акторами глобального політичного ринку, їхніми спробами зберегти та покращити свій статус у глобальній ієрархії, шляхом залучення нових партнерів та членів блоку.

*Держава – міжнародна організація.* Міжнародні організації створені державами, які одночасно є членами даних організацій. Вони виступають базою для координації взаємодій та організації спільної діяльності. Міжнародні організації можна розглядати під різним кутом зору: з одного боку, вони перебувають під впливом потужних держав, з іншого боку – виступають зобов'язуючим фактором для своїх членів. Також міжнародні організації представляють спільну мету та законодавство, які формують дії її членів. Взаємодії між державою та міжнародною організацією – коопераційні або нейтральні (якщо держава не є членом тієї, чи іншої організації). Часто дані взаємодії впливають на формування геополітичної структури: статус держави в міжнародній організації часто є відображенням її статусу на міжнародній арені (члени РБ ООН, Саудівська Аравія в ОПЕК, Бразилія та Аргентина в МЕРКОСУР). З іншого боку, членство в організації може сприяти зміцненню позицій держави в регіоні – набуття членства Польщі в ЄС та НАТО).

Широко розповсюдженою є думка про те, що *держави та транснаціональні корпорації* є конкуруючими суб'єктами міжнародної політики. Аргументами для цього слугують твердження про те, що, по-перше, ТНК в еру глобального капіталізму та ринкової економіки перехопили в держави економічну ініціативу, по-друге, окремі з них, як наприклад, Toyota, IBM, General Motors, Royal Dutch Sell перетворилися на справжніх глобальних гігантів і завдяки своїм економічним потенціалам є значно могутнішими за низку національних держав.

Якщо порівнювати основні макрокономічні показники держави і ТНК, то в рейтингу п'ятдесяти найбагатших економік світу опинилося б тринадцять транснаціональних корпорацій. Так, обсяг продажів General Motors перевищує



ВВП Данії, Греції або Португалії, Exxon Mobile та Daimler Chrysler – Південної Африки чи Польщі, Toyota Motor – Єгипту чи Ізраїлю. Завдяки своїм бюджетам ТНК суттєво впливають на політичні рішення держави. Незважаючи на це, ТНК змушені діяти в визначених юридичних та інституційних рамках, що встановлюються державою як основним політичним елементом міжнародної системи [9]. Водночас, прихильники етатистського погляду визнають, що взаємини *держава – корпорація* є комплексними та взаємозалежними, однак стверджують, що держави далеко не завжди діють в інтересах сильних економічних гравців (Німецька транснаціональна корпорація Бош–Сіменс була змушена відмовитись від російського ринку збуту, оскільки в 2015 році Європейський Союз запровадив економічні санкції проти Росії у зв'язку з її підтримкою військових дій в Україні). Держави залежать від корпорацій за рахунок їхніх прибутків та конкурентних переваг, а останні, в свою чергу, залежать від державної підтримки.

*Держава – церква.* Незважаючи на те, що загалом церква та держава є незалежними і непов'язаними інституціями, нерідко можна постежити їхню доволі тісну співпрацю. Часто релігія стає геополітичною доктриною в стратегії держави. Прикладом, коли релігійні вірування стають знаряддям геополітики, може слугувати доктрина «Третього Риму» в Росії. Варто зазначити, що Російська православна Церква і сьогодні залишається активним учасником міждержавних політичних відносин. Також не можна не згадати мусульманські держави Близького Сходу, де зовнішня політика держав часто диктується релігійними переконаннями, зокрема йдеться про створення Ісламської держави. Кооперація держави і церкви впливає на геополітичну структуру наступним чином: на основі релігійних вчень держави прагнуть розширити свої сфери впливу. На прикладі Близькосхідного конфлікту можна продемонструвати, що релігія є знаряддям геополітичного протистояння та боротьби за регіональну та глобальну першість.

Політична глобалізація значною мірою асоціюється із зміною взаємовідносин між *державою та суспільством*. Центральним положенням тут став розвиток громадянського суспільства, яке може уособлювати в собі політичну глобалізацію в цілому та демонструвати тиск глобалізаційних процесів знизу, власне у відносинах держава – громадянське суспільство. Варто зазначити, що є певна відмінність між громадянським суспільством, яке сформувалося за національним принципом, та глобальним громадянським суспільством, яке є рушійною силою політичної глобалізації. Так, громадянське суспільство, сформоване на національній основі, охоплює своєю діяльністю дуже широке коло політичних питань, включаючи спірні питання національних і субнаціональних систем, транснаціональних політичних та соціальних рухів та діяльність, яка стосується глобальних проблем людства. У свою чергу, діяльність глобального громадянського суспільства насамперед пов'язана із діяльністю неурядових міжнародних організацій та політичних кампаній, що підтримують дані організації, транскордонними соціальними рухами, транснаціональними правозахисними мережами та рухами, що борються із глобальними загрозами людства.

*Держава – ЗМІ.* Посилення ролі ЗМІ у світовій політиці також стало вагомим чинником для «стиснення» світу. Можливість доступу, швидкість оперування та

маніпулювання суспільною думкою зробило Інтернет однією із сфер політичних комунікацій та геополітичних засобів впливу. Власне значною мірою через Інтернет громадськість може чинити тиск на державні та міжнародні інститути. Широкого застосування сьогодні набули так звані «інформаційні війни», які ведуться між державами за посередництвом всіх можливих засобів масової інформації. З огляду на це, російський дослідник І. Панарін виокремлює геополітичне інформаційне протистояння, як одну із сучасних форм боротьби між державами, а також характеризує систему заходів, що здійснюються однією державою з метою дестабілізації інформаційної безпеки іншої держави, при одночасному захисті від аналогічних дій із боку держави – ініціатора протистояння [7].

*Держава – індивід.* Припущення щодо способу взаємодії та впливу індивіда на власну державу та міжнародну політику запропонував Дж. Розенау. Він виокремив три рівні міжнародної політики, де на мікрорівні перебуває індивід, а на макрорівні – глобальна політика [10]. На думку вченого, все, що відбувається на макрорівні, має своє відображення на макрорівні. Підтвердженням цього може слугувати, наприклад, «Жасминова революція» в Тунісі, де мобілізація населення почалася через соціальну мережу Твіттер та набула загальнодержавного розмаху. А події, що отримали назву «Арабська весна», є прикладом того, що події на мікрорівні в Тунісі перейшли на макрорівень та змінили політичну ситуацію в цілому регіоні.

Отже, серед широкого кола акторів міжнародної політики та численних взаємодій між ними виникають нові тенденції та напрями, які впливають на формування та розвиток сучасної міжнародної системи. Дж. Розенау стверджує, що серед багатьох динамік, які змінюють світ сьогодні, реальну вагу мають лише дві – ті, які прискорюють глобалізаційні та інтеграційні процеси, та ті, які сприяють децентралізації, фрагментації та локалізації.

Окрім розширення кола акторів та виникнення нових взаємодій, змінюється ще й вимір, в якому відбуваються взаємодії, – до традиційних географічного, економічного і політичного вимірів додаються космічний, інформаційний та кіберпростори. Сукупність даних факторів, а також нові форми взаємодії між окремими акторами міжнародних відносин, впливають як на позиціонування окремого учасника всередині геополітичної структури, так і на конструкт нової геополітичної моделі світу в цілому. З огляду на те, що даний процес трансформації ще не завершився, він потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

#### Список використаних джерел

1. Демидов А., Федосеев А. Основы политологии / А. Демидов, А. Федосеев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.gumer.info/bibliotek\\_Buks/Polit/Demid/14.php](http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Demid/14.php)
2. Дорош Л. О. Багатоманітність міжнародних акторів: проблеми класифікації / Дорош Л. // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили. Сер. Політологія. – 2012. – Т.182, Вип.170. – С.14–18.
3. Ильин С. Механизмы взаимодействия транснациональных корпораций и государства / С. Ильин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.freu-conference.engec.ru/upload/files/15-18.pdf>
4. Кононенко С. Теоретичні передумови розуміння сучасної багатополарності / С. Кононенко // Політичний менеджмент. – 2013. – №59. – С.145–154.
5. Кукулка Ю. Проблемы теории международных отношений / Ю. Кукулка. – М.: Прогресс, 1980. – 320 с.

6. Най Дж., Коен Р. Транснациональные отношения и мировая политика: Хрестоматия / Под ред. Циганкова П. – М.: Гардиники, 2002.

7. Панарин И. Информационная война и геополитика / И. Панарин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.e-reading.ws/chapter.php/123890/36/Panarin\\_-\\_Informacionnaya\\_voينا\\_i\\_geopolitika.html](http://www.e-reading.ws/chapter.php/123890/36/Panarin_-_Informacionnaya_voينا_i_geopolitika.html)

8. Угрин Л. Міжнародні системи: проблеми стабільності / Л. Угрин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://postua.info/ugryn.htm>

9. Шимаи М. Государство и транснациональные компании / М. Шимаи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://vasilievaa.narod.ru/ptpu/10\\_4\\_99.htm](http://vasilievaa.narod.ru/ptpu/10_4_99.htm)

10. Rosenau J. Turbulence in World Politics. A Theory of Change and Continuity J. Rosenau. – Princeton University Press, 1990. – 504 p.

#### References

1. Demydov A., Fedoseev A. Osnovy polytolohyy / A. Demydov, A. Fedoseev [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.gumer.info/bibliotek\\_Buks/Polit/Demid/14.php](http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Demid/14.php)

2. Dorosh L. O. Bahatomanitnist' mizhnarodnykh aktoriv: problemy klasyfikatsiyi / Dorosh L. // Naukovi pratsi Chornomors'koho derzhavnogo universytetu im. P. Mohyly. Ser. Politolohiya. – 2012. – T.182, Vyp.170. – S.14–18.

3. Il'in S. Mehanizmy vzaimodejstviya transnatsional'nykh korporacij i gosudarstva / S. Il'in [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.freu-tsonferentse.engets.ru/upload/files/15-18.pdf>

4. Kononenko S. Teoretychni peredumovy rozumynnyy suchasnoyi bahatopolyarnosti / S. Kononenko // Politychnyy menedzhment. – 2013. – №59. – S.145–154.

5. Kukulka Ju. Problemy teorii mezhdunarodnykh otnoshenij / Ju. Kukulka. – М.: Progress, 1980. – 320 s.

6. Naj Dzh., Koен R. Transnatsional'nye otnosheniya i mirovaya politika: Hrestomatija / Pod red. Cigankova P. – М.: Gardiniki, 2002.

7. Panarin I. Informatsionnaya vojna i geopolitika / I. Panarin [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.e-reading.ws/chapter.php/123890/36/Panarin\\_-\\_Informatsionnaya\\_voينا\\_i\\_geopolitika.html](http://www.e-reading.ws/chapter.php/123890/36/Panarin_-_Informatsionnaya_voينا_i_geopolitika.html)

8. Uhryn L. Mizhnarodni systemy: problemy stabil'nosti / L. Uhryn [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://postua.info/ugryn.htm>

9. Shimai M. Gosudarstvo i transnatsional'nye kompanii / M. Shimai [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: [http://vasilievaa.narod.ru/ptpu/10\\_4\\_99.htm](http://vasilievaa.narod.ru/ptpu/10_4_99.htm)

10. Rosenau J. Turbulentse in World Politits. A Theory of Change and Tsontinuity J. Rosenau. – Printseton University Press, 1990. – 504 p.

**Romanyuk N. A.**, candidate of political science, assistant professor of geography and international tourism School of International Relations, National University of Lviv Ivan Franko (Ukraine, Lviv), [natal\\_kos@yahoo.com](mailto:natal_kos@yahoo.com)

**Rudnytska U.**, graduate, National University of Lviv Ivan Franko (Ukraine, Lviv), [liana.rudnytska@gmail.com](mailto:liana.rudnytska@gmail.com)

#### Globalization interaction as geopolitical factor of the modern world structuring

*In this research we analyze new interactions between international system participants which appear in the result of globalization spreading. It is also examined how this interactions transform world geopolitical structure and how new configuration inside of this structure appears. It is selected seven pairs of international actors and examined their internal interaction's influence on geopolitical structure transformation. It is displayed that current interaction between international system participants are based on the principles of cooperation on the one hand and higher competition – on the other since these features are principal for global era.*

**Keywords:** globalization, interaction, international actor, geopolitical structure, transformation.

**Романюк Н. А.**, кандидат политических наук, доцент кафедры страноведения и международного туризма факультета международных отношений, Львовский национальный университет им. Ивана Франко (Украина, Львов), [natal\\_kos@yahoo.com](mailto:natal_kos@yahoo.com)

**Рудницкая У.**, аспирантка, Львовский национальный университет им. Ивана Франко (Украина, Львов), [liana.rudnytska@gmail.com](mailto:liana.rudnytska@gmail.com)

#### Глобализационные взаимодействия как фактор геополитической структуризации современного мира

*Проанализированы новые взаимодействия между участниками международной системы, что возникают в следствия распространения глобализационных*

*процессов. Исследовано как под воздействием данных взаимодействий трансформируется мировая геополитическая структура и возникает новая конфигурация в середине этой структуры. Выделено семь пар участников международных отношений и исследовано какое влияние взаимодействия в середине каждой пары имеет на трансформацию геополитической структуры мира. Доказано, что сегодня взаимосвязи между участниками международных отношений базируются на основе взаимопроникновения и сотрудничества с одной стороны, и усиления конкуренции – с другой, поскольку именно эти черты являются ключевыми в эпоху глобализации.*

**Ключевые слова:** глобализация, взаимодействие, международный актер, геополитическая структура, трансформация.

\* \* \*

УДК 321.01

**Тімашова В. М.,**

кандидат юридичних наук, докторант, доцент кафедри політології та державного управління, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), [tavitum@bigmir.net](mailto:tavitum@bigmir.net)

#### АРХІТЕКТОНІКА ТА СОЦІОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ПОЛІТИЧНОЇ СФЕРИ: ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ

*Проаналізовано поняття «політичний інститут» як одного з основних складників політичної сфери життя суспільства та його становлення з точки зору інституційного та неінституційного підходів насамперед як реакцію на соціальну потребу, певну організацію (самоорганізацію) її задоволення через спільну діяльність їх суб'єктів, а також у контексті формування і розвитку позарядових і неформальних інституцій, які справляють об'єктивний та реальний вплив на політичну сферу життя суспільства. Пріоритетна увага наведено на аспекти переходу до демократії та демократичних реформ у відносно стабільних демократичних системах, а також деякі більші точки розвитку політичної системи України, які потребують подальшої науково-теоретичної розробки з допомогою системного підходу та методів моделювання.*

**Ключові слова:** політична сфера, політична система, політичний інститут, підходи, інституціоналізм, неінституціоналізм, неформальні інституції.

У попередніх наших публікаціях [1] йшлося про те, що політична сфера є специфічною сферою людської діяльності, в якій виявляються відмінності інтересів соціальних груп, класів, націй тощо; ці інтереси стикаються, протиставляються чи збігаються, відбувається безпосереднє зіставлення позицій і пошук способів, які можуть привести їх до певного компромісу та узгодженості. Всі процеси відбуваються в тріадному просторі (1) відносин, (2) інститутів, які фіксують ці відносини, (3) ідеології, тобто поглядів людей з приводу цих відносин. До того ж, політична сфера і політична система є парними поняттями, тобто життєдіяльність політичної системи також забезпечує взаємодія політичних відносин, політичних інститутів та політичної ідеології. Оскільки осердям політичної сфери є держава, яка функціонує завдяки політичним інститутам, а виникнення і розвиток нових держав у сучасному світі можна розглядати як еволюцію саме політичних інститутів та їх спроможність виконувати суспільні функції, які впливають із національних, групових, корпоративних, приватних та інших інтересів членів суспільства, тема статті є на часі.

Отже, метою статті є визначення місця і реформаційної ролі політичних інститутів в архітектоніці (структурі) політичної сфери суспільного життя, яка життєдіє в нерозривному зв'язку з тріадою сферних елементів, які присутні в будь-якій сфері й системі, а саме: політичними відносинами, політичними інститутами та політичною ідеологією.

Традиції інституціональних досліджень, основи яких були закладені ще в часи античності, пов'язані з працями

таких класиків, як Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, Дж. Лок, Ш. Монтеск'є, М. Вебер, Д. Істон, Т. Парсонс, Д. Норт, Т. Веблен, М. Дюверже, Ю. Хабермас, С. Хантінгтон та багато інших. Сучасні ґрунтовні інституціональні дослідження маємо у вітчизняних науковців А. Колодій, Л. Бунецького, В. Андрусів, В. Головах, Н. Паніної, – і це далеко не повний перелік авторів. За цей час інституціоналізм сформувався як один із найбільш продуктивних та актуальних напрямів політичної науки, який умовно поділяють на класичний (традиційний) і «новий» інституціоналізм (неоінституціоналізм).

Поняття «інститут» вводить у науковий обіг і набуває широкого вжитку в період становлення соціологічної, політологічної думки наприкінці XIX – початку XX ст. Англійський філософ і соціолог Герберт Спенсер (1820–1903) визначав інститут як регулятивну самовідтворюючу форму взаємодії індивідів, що робить їх життєдіяльність раціональнішою та продуктивнішою. У своїй праці «Основи соціології» [2] одне з вихідних положень він сформулював у термінах механіки: речовина, рух та сила. Із закону сталості речовини і сили виводиться закон еволюції (зокрема соціальної), а саме перехід від незв'язності до зв'язності, від однорідності до різномірності, від невизначеності до визначеності. Головними структурними елементами такої еволюції суспільства є соціальні інститути. Вживаючи термін «інститут» разом із таким поняттям, як «організація», він розглядав його як механізм самоорганізації сумісного життя людей. Тобто, саме суспільство є системою взаємодіючих соціальних інститутів, функціонування яких залежить від багатьох факторів, зокрема чіткого розподілу сфер впливу та їх відповідальності [3, с. 27].

Обґрунтовуючи сутність інститутів, які тлумачилися як «природні» утворення, дослідники замислювалися над сферою компетенції інститутів загалом і політичних інститутів зокрема. Вони акцентували на тому, що політичні інститути слугують задоволенню такої фундаментальної життєвої потреби суспільства, як забезпечення безпеки та соціального порядку. Саме завдання виживання суспільного організму в умовах його еволюції породжувало, як вважав Г. Спенсер, необхідність формування погоджувальної і координуючої суспільної підсистеми – особливого виду регулятивного інституту, уособленням якої постав політичний інститут [4]. Тобто, Г. Спенсер ще на початку XX ст. з'ясував, що політичні інститути є результатом регулятивних функцій життєдіяльності саме соціальних інститутів, спрямованих на задоволення потреб суспільства, завдяки чому політична сфера життя суспільства насичується насамперед соціологічним змістом.

Для того щоб розрізнити інститути «природні», тобто соціологічні, від інститутів політичних, дослідники вводять поняття «інститут» та «інституція», розмежовуючи їх. Інституції, на їх думку, – це соціальні та політичні структури, які є результатом традиції, історії, моралі, звички, а інститути означають присутність владної волі в їх утворенні, спрямованої на надання політичній владі раціональної та ефективної організації [5, с. 645].

Нині дослідники наблизилися до формулювання і вивчення проблеми існуючих та активно функціонуючих позаправових і неформальних інституцій, які, як з'ясувалося, справляють об'єктивний та реальний вплив на політичне життя суспільства і які часто є осередками

кристалізації і формування політичного класу. А, отже, актуальними є методологічні пошуки французького вченого, автора багатьох книг з політичних наук Моріса Дюверже (1917–2014) стосовно того, що навіть політичні інститути, регламентовані правом (встановлені конституцією чи законами, які її доповнюють), не повинні вивчатися тільки в юридичному аспекті. Потрібно визначити, якою мірою вони функціонують відповідно до права, а якою – не охоплюються ним, необхідно з'ясувати їх сутність, спираючись на факти і не обмежуючись аналізом теоретичної важливості юридичних текстів. Таке розширення традиційного поля дослідження дозволило враховувати не лише юридичний (формальний) бік інститутів, а й виявити інші складові: традиційність, психологізм, нашарування, не прописані в законах, кодексах поведінки тощо.

Отже, політичні інститути постають у двох вимірах: суто зовнішньому (правовому) та внутрішньому (первинному, звичаєвому). Очевидним є те, що перший не може справедливо та ефективно функціонувати в демократичному суспільстві, не базуючись на другому. Другий же вимір, у випадку, коли не отримує закріплення в праві, діє автономно (так би мовити «в тіні») і детермінує появу нелегальних політичних інститутів.

Підсумовуючи, наведемо визначення політичного інституту російським політологом С. В. Патрушевим: «У політичній науці під інститутом у загальному виді розуміють: 1) політичне встановлення – комплекс формальних і неформальних принципів, норм, правил, що обумовлюють і регулюють діяльність людини в політичній галузі; 2) політичне утворення або установу, організацію – певним чином організоване об'єднання людей чи інша політична структура; 3) стійкий тип політичної поведінки, що виражається в певній системі колективних дій, процедурі, механізмі» [6, с. 10]. Іншими словами, політичні інститути є реакцією на соціальну потребу, певну організацію (самоорганізацію) її задоволення через спільну діяльність їх суб'єктів. З цієї точки зору, політичні інститути – це досить складна структурно-самофункціональна система, що містить у собі статусно-рольовий компонент, ціннісно-нормативну систему, стандарти поведінки, ресурсний потенціал, систему санкцій і контролю тощо, що забезпечують виконання своїх функцій, пов'язаних передусім із досягненням, здійсненням і підлою політичної влади.

Згідно із сучасним неоінституційним підходом, на відміну від структурного функціоналізму, біхевіоризму, марксизму та інших концепцій, політичні інститути як самостійні суб'єкти відіграють визначну роль у суспільстві, зокрема політичному житті, формують та реалізують інтереси соціальних груп, безпосередньо впливаючи на ефективність та якість їх життєдіяльності. Про це говорять Дж. Марч, Й. Олсен, Б. Вейнгагст та інші автори, вважаючи, що інститути – це «шлях, яким політична поведінка глибоко вкорінюється в інституційну структуру правил, норм, очікувань і традицій» [7, с. 738–739]. Тобто, саме інститути справляють головний і визначальний вплив на індивідуальну поведінку особистості, встановлюють межі індивідуального вибору через формування їх переваг.

Логіку обґрунтування політичних інститутів дослідники простежують за допомогою їх невід'ємних характеристик, наголошуючи на організаційних формах

їх функціонування. Серед цих характеристик, зокрема, виокремлюють психологічність, зазначаючи при цьому, що будь-який суспільний інститут за своєю генезою є психологічним утворенням, стійким продуктом обміну діяльністю. Наступною важливою характеристикою інституту є історичність: інститути позиціонуються як певний кінцевий продукт історичного розвитку суспільної сфери. Іншими, не менш важливими ознаками інституту, є структурність і функціональність. Структурність є підтвердженням того, що кожен інститут існує як наслідок своїх взаємодій з іншими інститутами соціальної системи. Функціональність означає, що інститути існують доти, доки виконують визначені для них суспільством функції, сприяючи інтеграції суспільства.

Послугуючись термінами «інститут» та «інституції», усі гуманітарні науки проводять дослідження інституційних утворень у різних площинах. Наприклад, правова наука незмінно розглядає інститути як стійкі комплекси юридичних правил, які, за словами Жана-Луї Бержеля, переслідуючи одну спільну мету, управляють перманентним та абстрактним вираженням суспільного життя [8, с. 314]. Історики зосереджують увагу на еволюційних механізмах розвитку інституцій та інститутів. Соціологія вивчає інститути, виходячи з практики і не надто цікавлячись абстрактними теоретичними побудовами. Вона пропонує перелік явищ–наслідків, до яких необхідно підібрати явища–причини, детермінанти [9, с. 179–180]. Економісти вбачають в інститутах засоби суспільного обміну та складові механізми регулювання ринкових відносин. І, нарешті, політична філософія в контексті інституційних утворень опікується проблемами «правильного» та «справедливого» облаштування суспільного життя. При цьому найважливішим політико-правовим інститутом, а також джерелом об'єктивації усіх інших політичних інститутів залишається держава, яка є ядром і першоосновою життєдіяльності політичної сфери.

Через багатоманітність концептуальних підходів і напрямів у межах неoinституціоналізму, він виглядає радше як етап у розвитку інституціоналізму, що сформувався з 80-х років минулого століття, ніж як єдина концептуальна схема. Але в усіх його відгалуженнях є важливі для політологічних досліджень спільні моменти, відсутні в попередніх концепціях інституціоналізму. Вони мають значний евристичний потенціал, особливо для перехідних систем, в яких формуються, зміцнюються або деградують формальні політичні інституції і де багато залежить від їх співвідношення з неформальними практиками. Неoinституціоналізм найкраще пояснює механізм функціонування політичної сфери перехідних суспільств, до яких належить й Україна, а саме: яким чином поряд з утвердженням демократичних форм правління і громадянської поведінки зберігаються або народжуються недемократичні зразки практики. Якщо формальні й неформальні інституції подібні за змістом, вони взаємно підсилюються і процес політичної інституціоналізації відбувається успішно. Якщо ні, то неформальні інституції можуть zdeформувати або повністю зруйнувати формально встановлені правила і процедури. Цю особливість неoinституційного аналізу використали німецькі дослідники Вольфганг Меркель і Аврелій Круасан для обґрунтування своєї концепції дефектних демократій, які не змогли стати ліберальними саме через вилучення неформальних інституцій [10, с. 20–30].

Неoinституціоналізм відкриває нові можливості для аналізу «заклинення», «зависання» демократичних перетворень в Україні, що виявляється в нездатності створити правову, добре інституціоналізовану державу і в такий спосіб закріпити здобутки демократизації. Інституційний підхід до трансформації політичного режиму поки що орієнтує дослідників і політиків на процес творення формальних, закріплених конституцією і законами інституцій, на вибір конституційного фасаду, який якнайкраще відповідає дійсним чи уявним умовам країни. Однак, за твердженням Френсіса Фукуями, «... досвід останнього століття навчив більшість демократій, що амбіційні перебудови існуючих інституцій часто породжують більше непередбачених проблем, ніж вирішують» [11, с. 51]. На думку вітчизняної дослідниці Антоніни Колодій, актуальнішим є пошук шляхів перетворення формальних інституцій на реальні. Адже саме процес реальної інституціоналізації, а не формальне створення офіційних інституцій, є, з точки зору неoinституціоналізму, основою політичної стабільності, оскільки інституційна стабілізація потребує: а) часу; б) легітимності; в) усвідомлення невідворотності гри за спільно визнаними правилами та шкоди, якої завдає державі та суспільству намагання їх змінювати чи не щодня [12].

Положення неoinституціоналізму про визначальну роль неформальних інституцій, сила яких особливо зростає в умовах інституційного вакууму, слабкості або недостатньої легітимності формальних інституцій, дуже влучно характеризує сучасну політичну ситуацію в Україні. Заслугує на увагу проблема співвідношення формальних і неформальних інституцій, їх соціальної і політичної пластичності в процесі становлення, функціонування, реформування тощо. Нині ж досягло критичної точки захоплення політиків постійним реформуванням політичної системи «під себе», наслідком чого стали розхитані як ніколи формально встановлені, але погано збалансовані демократичні інституції. А при їхній слабкості відбувається їх заміна звичними, недемократичними, консервативними зразками політичної поведінки. Якщо і надалі процеси формальної та неформальної інституціоналізації відбуватимуться в діаметрально протилежних напрямках, то демократичний вибори не буде, а країна прийде до зовсім іншого фіналу.

*Висновки.* Політичні інститути є одним із ключових складників у структурній тріаді політичної сфери суспільства (політичні відносини – політичні інститути – політична ідеологія), оскільки виникнення, функціонування і розвиток нових держав у сучасному світі можна розглядати як еволюцію саме політичних інститутів через їх здатність до організаційних та самоорганізаційних (синергетичних) процесів. Саме ці процеси через свою багатовекторність призводять до переважання разом із політичними інститутами і політичними відносинами, і політичної ідеології, що в кінцевому рахунку перманентно трансформує і саму політичну сферу. Самоорганізація неформальних інституційних процесів з «низів» соціальної сфери передбачає насамперед визначення і закріплення їх правового стану, що передбачає якісну реструктуризацію відносин, і, як наслідок «запускає» формування нової політичної ідеології. Ці процеси відбуваються насамперед завдяки комунікаційним конструкціям і зв'язкам, що дозволяє формальним і

неформальним політичним інститутам взаємно чути і розуміти необхідність спільних трансформаційних дій для функціональної впорядкованості всієї соціальної системи, і в кінцевому рахунку – політичній сфері.

#### Список використаних джерел

1. Тимашова В. М. Структурно-функціональні співвідношення в дуалітеті «політична сфера – політична система»: ціннісно-регулятивні та управлінські аспекти / В. М. Тимашова // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – 2013. – Вип. 12. – С. 66–72 (Серія «Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін»).
2. Спенсер Г. Основания социологии: Соч. в 7-ми т. / Спенсер Г. – СПб.: Т-во И. Д. Сытина, 1898. – Т.1. – 412 с.; Т.2. – 387 с.
3. Бунецкий Л. Институциональная проблематика в современной политической науке: анализ феномену «политический институт» // Вісн. Львів. ун-ту. – 2011. – Вип. 1. – С. 7–78 (Серія «Філософсько-політологічні студії»).
4. Гавра Д. П. Понятие социального института [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.soc.pu.ru/materials/golovin/reader/gavra/r\\_gavra1.html](http://www.soc.pu.ru/materials/golovin/reader/gavra/r_gavra1.html).
5. Дюверже М. Политические институты и конституционное право // Антология мировой политической мысли. В 5-ти т. – Т.2. Зарубежная политическая мысль XX в. / Нац. обществ.-науч. фонд. Акад. полит. наук; [руководитель проекта Г. Ю. Семегин и др.]. – М.: Мысль, 1997.
6. Институциональная политология: Современный институционализм и проблемы политической трансформации России / ред. С. В. Патрушев. – М.: ИСПРАН, 2006. – 590 с.
7. March J. G. The new institutionalism: Organizational factors in political life / March J. G., Olsen J. P. // American Political Science Review. – 1984. – Vol. 78. – S. 738–749.
8. Арон Р. Мир і війна між націями / Арон Р. – К.: МП Юніверс, 2000. – 688 с.
9. Бергель Ж.–Л. Общая теория права / Бергель Ж.–Л.; пер. с фр.; под. общ. ред. В. И. Даниленко. – М.: NOTABENE, 2000. – 576 с.
10. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / Меркель В., Круассан А. // Полис. – 2002. – №1. – №2.
11. Фукуяма Ф. Примат культуры / Фукуяма Ф. // Незалежний культурологічний часопис. – 2001. – Ч. 21.
12. Колодій А. Неонституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://old.filos.lnu.edu.ua/bulletin\\_philosophy/ua/docs/visnyk01/articles/kolodiy.pdf](http://old.filos.lnu.edu.ua/bulletin_philosophy/ua/docs/visnyk01/articles/kolodiy.pdf).

#### References

1. Timashova V. M. Strukturno-funktsionalni spivvidnoshennia v dualiteti «politytsna sfera – politytsna systema»: tsinnisno-regulyativni ta upravliniski aspekty / V. M. Timashova // Naukovyi tsasopys NPU imeni M. P. Dragomanova. – 2013. – Vyp. 12. – S. 66–72 (Seriiia «Politytsni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politytsnykh dystsyplin»).
2. Spenser G. Osnovania sotsiologii: Sost. V 7-mi t. / G. Spenser. – SPb.: T-vo I. D. Sytina, 1898. – T.1. – 412 s.; T.2. – 387 s.
3. Bunetskaia L. Instutsionalna problematika v sutsasnyi politytsnyi nauks: analiz fenomenu «politytsnyi instytut» // Visn. Lviv. un-tu. – 2011. – Vyp. 1. – S. 7–78 (Seriiia «Filosofsko-politologishni studiiy»).
4. Gavra D. P. Poniatie sotsialnogo instituta [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.soc.pu.ru/materials/golovin/reader/gavra/r\\_gavra1.html](http://www.soc.pu.ru/materials/golovin/reader/gavra/r_gavra1.html).
5. Diuvercze M. Politytsnyi instytuty i konstitutsionnoe pravo // Antologia mirovoyi politytseskoj mysli. V 5-ti t. – T.2. Zarubezhaia politytseskaia mysli XX v. / Nats. obshchestv.-nauch. fond Akad. polit. nauk; [rukovoditel proekta G. Semegin i dr]. – M.: Mysl, 1997.
6. Instutsionalnaia politologiiia: Sovremennyi instutsionalizm i problemy politicheskoyi transformaziyi Rossiya / red. S. Patruchev. – M.: ISPRAN, 2006. – 590 s.
7. March J. G. The new institutionalism: Organizational factors in political life / March J. G., Olsen J. P. // American Political Science Review. – 1984. – Vol. 78. – S. 738–749.
8. Aron R. Myr i viyina mizh naziiamy / R. Aron. – K.: MP Yunivers, 2000. – 688 s.
9. Berzhel Zh.–L. Obshchaia teoriia prava / Berzhel Zh.–L.; per. s fr.; pod. obshch. red. V. I. Danilenko. – M.: NOTABENE, 2000. – 576 s.

10. Merkel V. Formalnye i neformalnye instituty v defektnykh demokratiakh / Merkel V., Kruassan A. // Polis. – 2002. – №1. – №2.

11. Fukuiama F. Prymat kultury / F. Fukuiama // Nezaleznyy kulturologichnyi Chasopys. – 2001. – Ch. 21.

12. Kolodyi A. Neoinstytutsializm ta yogo piznavalni mozhlyvosti v politychnykh doslidchenniakh [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://old.filos.lnu.edu.ua/bulletin\\_philosophy/ua/docs/visnyk01/articles/kolodiy.pdf](http://old.filos.lnu.edu.ua/bulletin_philosophy/ua/docs/visnyk01/articles/kolodiy.pdf).

*Timashova V. M., Ph.D., doctoral, Associate Professor of Political Science and Public Administration of the National Pedagogical University of Dragoanov (Ukraine, Kyiv), tavitum@bigmir.net*

#### Architectonics and sociological contents of political sphere: political institutions

*Analyzed the concept of «political institution» as one of the main components of the political aspects of society and its development in terms of institutional and neoinstytutsialno approaches primarily as a response to social needs, a company (self-organization), its satisfaction through joint activities their subjects, as well as the context of the formation and development of extralegal and informal institutions that make an objective and real influence on the political sphere of society. Attention is paid to certain aspects of the transition to democracy and democratic reform in a relatively stable democratic systems, as well as some weak points of the political system of Ukraine, which require further research and theoretical development through systematic approach and modeling techniques.*

**Keywords:** political sphere, political system, political institution, approaches instytutsializm, neoinstytutsializm, informal institutions.

*Тимашова В. М., кандидат юридических наук, докторант, доцент кафедри політології та державного управління, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), tavitum@bigmir.net*

#### Архитектоника и социологическое содержание политической сферы: политические институты

*Проанализировано понятие «политический институт» как одно из основных составляющих политической сферы жизни общества и его становление с точки зрения институционального и неинституционального подходов прежде всего как реакцию на социальную потребность, определенную организацию (самоорганизацию) ее удовлетворения через совместную деятельность их субъектов, а также в контексте формирования и развития внеправовых и неформальных институтов, которые реально и объективно влияют на политическую сферу жизни общества. Уделено внимание определенным аспектам перехода к демократии и демократических реформ в относительно стабильных демократических системах, а также некоторые болевые точки развития политической системы Украины, которые нуждаются в дальнейшей научно-теоретической разработки с помощью системного подхода и методов моделирования.*

**Ключевые слова:** политическая сфера, политическая система, политический институт, подходы, институционализм, неинституционализм, неформальные институты.

\* \* \*

УДК 321.01

**Шевченко Т. В.,**  
аспірантка кафедри політології, Національний університет «Києво-Могилянська академія» (Україна, Київ), tetyanashvch@gmail.com

#### ТІНЬОВА ТА НЕФОРМАЛЬНА ПОЛІТИКА: КОМПОНЕНТНО-СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТЬ

*«Тіньова політика» – широкоживана метафора яку використовують журналісти, публіцисти та науковці, коли намагаються схарактеризувати приховані, неформальні, непублічні, традиційні (у веберівському сенсі), нелегальні аспекти політичного процесу у пострадянських країнах, в тому числі й в Україні. Незважаючи на те, що поняття «тіньова політика» стало кліше та використовується у наукових публікаціях в царинах політичної науки, соціології, економіки та юриспруденції, його строго визначення все ще залишається актуальним завданням для політичної науки. На відміну від дослідників на пострадянському просторі, західні дослідники аналогічного явища рідко використовують термін «тіньова політика» («shadow politics»), натомість, широко вживають с поняття «неформальна політика» («informal politics»). Така різниця у використанні термінів демонструє відмінності у концептуальних підходах до вивчення і дослідження прихованих, непублічних, культурних, неврегульованих взаємодій між акторами у політиці. Цю статтю присвячено структурному аналізу понять «тіньова політика» та «неформальна політика», а також поясненню відмінностей між цими поняттями.*

**Ключові слова:** тіньова політика, неформальна політика, формальна політика.

Побутові розмови про політику в Україні не залишають сумнівів, що тіньові процеси взаємодії між гравцями на політичному полі, які часто називають словосполученням «тіньова політика», – це невід’ємна складова української політичної системи. Поняття, що містять слово «тіньовий» – «тіньова політика», «тіньовий уряд», «тіньовий сектор», «тіньова економіка» – широко вживаються не лише у повсякденній мові, а й в медійному дискурсі як кліше для позначення прихованої від суспільства діяльності політичних та економічних акторів. Втім, якщо про тіньову економіку написано чимало праць та наукових досліджень, «тіньовій політиці» як складному, цілісному та комплексному явищу приділено значно менше уваги дослідників. Почасти це пов’язано із відносно недовгою актуалізацією інтересу дослідників до неформальної сторони політичного процесу. Так, у світовій політичній науці інтерес до вивчення прихованої сторони політики почав формуватися у 80–х рр. ХХ ст., коли фокус порівняльних політичних досліджень змістився із вивчення формальних інститутів до з’ясування природи їхніх неформальних аналогів у латиноамериканських країнах.

Переважаюча більшість наукових розвідок, присвячених аналізу тіньової та неформальної політики описують, класифікують та аналізують різні види неформальних політичних практик у різноманітних соціальних та культурних контекстах. Так, дослідження К. Коллінса присвячені опису та аналізу феномену кланової політики у Центральній Азії [12]; К. Стефес аналізував системну корупцію Вірменії та Грузії [17]; Т. Ченг та Б. Вомак досліджували прояви неформальної політики у Східній Азії (Японія та Китай) [9]. Серед українських дослідників вклад у дослідження неформальних практик та інститутів здійснили: О. Фісун – системний аналіз неопатримоналізму [6]; О. Кирсенко, який вивчав вплив неформальних інститутів на український політичний процес [1]; О. Шадріна, що досліджувала поняття «тіньовизації» в політиці та економіці [7]. Спроба концептуального аналізу феноменів неформальної та тіньової політики здійснена у працях Б. Міштал, що розглядала явище неформальності у соціальних науках [15]; С. Пролєєва та В. Шамрай, які аналізували феномен класово–корпоративного суспільства в Україні [3]; Б. Конрада, що здійснив спробу теоретичного осмислення різниці між традиційною та модерною неформальною політикою [11].

Незважаючи на те, що згадані вище дослідження висвітлюють механізми функціонування окремих неформальних практик та інститутів, специфічних для різних політико–економічних систем, у науковій літературі бракує системного теоретичного аналізу тіньової та неформальної політики. У понятійному апараті політичної науки відсутні чіткі дефініції понять «тіньова політика» та «неформальна політика». Б. Міштал, що досліджувала генеалогію поняття «неформальний» у соціологічній теорії, дійшла до висновку, що концепт неформальності – це «непроблематизований термін, що важко піддається визначенню не лише в рамках соціологічної теорії, але й у повсякденній мові» [15]. Т. Ченг та Б. Вомак у порівняльному дослідженні неформальної політики Китаю та Японії констатують: «Неформальна політика» – це термін, що здається зрозумілим до того часу, поки хтось не починає його визначати» [9, с. 321]. Перепони

у визначенні понять «неформальна політика» та «тіньова політика» виникають, з одного боку, внаслідок порівняно незначної уваги класиків політичної та соціальної теорії до явища неформального, а з іншого – через змістовну складність та високу мінливість, контекстуальність феноменів тіньової та неформальної політики. Наслідком складності визначення поняття «неформальна» чи «тіньова» політика стала поширена серед дослідників практика вживання цих термінів без чіткої дефініції, а також проста констатація факту наявності сфери неформального, за відсутності пояснення її сутнісних характеристик [11, с. 256]. Метою цієї статті є компонентно–структурний аналіз понять «неформальна політика» та «тіньова політика» з подальшою концептуалізацією цих понять у порівняльному розрізі. Досягнення цієї мети передбачає розв’язання таких взаємопов’язаних завдань: 1) визначення понять «тіньова політика» та «неформальна політика»; 2) встановлення концептуальних меж понять «неформальна політика» та «тіньова політика» та визначення концептуальної різниці між ними; 3) з’ясування взаємозв’язку між поняттями «неформальна політика» та «тіньова політика» із застосуванням аналітичного підходу до аналізу концептів Г. Гроєца.

#### **«Тіньова політика» та «неформальна політика»: спільне та відмінне у трактуванні понять**

Сукупність неформальних інститутів, процесів та практик в політичній сфері по–різному називається авторами у англосаксонській та пострадянській політологічній традиції. Так, якщо на пострадянському просторі прийнято вживати термін «тіньова політика», то у англосаксонських дослідженнях, майже не вдається зустріти термін «*shadow politics*» (що мав би бути прямим аналогом поняття «тіньова політика»). Натомість, широкоживаним є термін «*informal politics*», який буде коректно перекласти як «неформальна політика». Незважаючи на вдавану семантичну близькість понять, більш детальний аналіз показує, що «тіньова політика» та «неформальна політика», не є тотожними за змістом, хоч і позначають схожі феномени. Різниця обсягу понять стає зрозумілою при порівнянні смислового навантаження термінів «тіньова політика» та «неформальна політика».

Словосполучення «тіньова політика» в україномовних та російськомовних дослідженнях використовується як метафора неформальної, непублічної, кулуарної, прихованої сторони політичного процесу. О. Озаріна та А. Северина визначають тіньову політику як «лобіювання корисливих інтересів кланово–олігархічної еліти тіньового бізнесу в сфері управління державою» [11, с. 120]. Дослідниці пов’язують тіньову політику із практикою лобіювання та вносять у визначення морально–етичну компоненту через апеляцію до «корисливого інтересу» акторів політичної взаємодії. Тобто, тіньова політика трактується як несправедлива практика просування бізнес–інтересів вузької групи кланово–олігархічних еліт в управлінні державою, що призводить до надмірного збагачення цієї групи за рахунок інших груп суспільства. О. Шадріна визначає тіньову політику як «сукупність відносин політичних акторів, що складаються всупереч правовим нормам та правилам політичної гри, в ході яких здійснюється прямиий чи опосередкований вплив на процес прийняття рішень» [7, с. 183]. Визначення дослідниці частково резонує із визначенням, даним О. Озаріною та

А. Северниною, оскільки також передбачає вплив вузьких соціальних груп на процес прийняття рішень. Втім, О. Шадріна наголошує на такій характеристиці тіншової політики як незаконність, завдяки чому розширює поняття «тіншова політика» та переводить його у площину юриспруденції. М. Статкевич розглядає тіншову політику як «непрозору систему прийняття рішень щодо процесів приватизації та регулювання підприємницької діяльності в умовах правового нігілізму» [5]. Автор підкреслює зв'язок тіншової політики та тіншової економіки та наголошує на неопублічності та невідзвітності процесу. У тлумачному словнику української мови прикметник «тіншовий» визначено як «зворотний, негативний бік будь-якого явища» [4]. Наведені визначення демонструють, що прикметник «тіншова» вживається як метафора, яка позначає окремий «підвид» політики, наділений негативним змістом. Таким чином, в основі поняття «тіншова політика» лежать переважно негативні конотації, що апелюють до «негативної» сторони політичного процесу: прихованої, скритої, неопублічної, невідзвітної, непрозорої, нелегальної. Крім того, у терміні «тіншова політика» є морально-етична компонента, судження з позицій нормативності: існування цього терміну ділить політиків та діяльність акторів у політичному полі на «правильну» (відкриту, не-тіншову) та неправильну (приховану, скриту, «тіншову»).

Поняття «неформальна політика» (informal politics), що зустрічається в англійських публікаціях, є лише частковим аналогом терміну «тіншова політика». На протизагу «негативній» тіншовій політиці термін «неформальна політика» є контекст-залежним та має різні конотації залежно від смислового наповнення дій акторів, їхньої мотивації та результатів діяльності. До того ж, серед англійських дослідників існує консенсус щодо сприйняття неформальної політики як невід'ємного елементу політичної організації суспільства, що не обов'язково наділена негативним змістом. За висловом Л. Дітмера, дослідника неформальної політики у Китаї, неформальна політика «може бути названа екзистенційною реальністю політики» [12, с. 3]. Б. Конрад, що аналізував прояви неформальної політики, послуговуючись аналітичним розділенням Ф. Тьоніса на спільноту та суспільство, вказує на те, що неформальна політика існує в обох типах суспільної організації та має схожі форми [11, с. 265]. О. Горелянд, в своєму дослідженні неформальних практик в країнах Центрально-Східної Європи вказує на нейтральність «неформальності» в політиці: «Неформальність як явище не є ані позитивною, ані негативною: вона є нейтральною, оскільки індивіди можуть використовувати неформальність для того, щоб поводитися як легітимно, так і нелегітимно» [8]. С. Рандніц в оглядовій статті «Informal Politics and the State» наводить приклади позитивного прояву неформальної політики у житті сільських громад Китаю: «Незважаючи на те, що групи солідарності не беруть участі у політиці *per se*, вони виконують політичні за своєю природою функції: відповідають за перерозподіл суспільних благ, таких як відновлення інфраструктури та освіта, стимулюють боротьбу з корупцією без протестів та вимог повторних виборів» [18, с. 358]. Прояви солідарності в межах громадянського суспільства та використання соціального капіталу громад для тиску на урядовців, про які писав Р. Д. Патнем у своєму дослідженні еволюції

адміністративної системи Італії «Традиції громад, активності в сучасній Італії: творення демократії» [16], також можна вважати проявами неформальної політики. Т. Ченг та Б. Вомак у порівняльному дослідженні неформальної політики Японії та Китаю вказують на функціональну корисність неформальних політичних зв'язків для політичної системи Китаю: в консервативних китайських політичних колах неформальна політика слугує спусковим механізмом для циркуляції свіжих ідей та нестандартних політичних рішень, сприяє здійсненню політичних змін [9, с. 323]. Ці приклади доводять, що термін «неформальна політика» є ширшим за змістом та обсягом поняттям, ніж «тіншова політика», оскільки поняття «неформальна політика» вживається як ціннісно-нейтральне, а «тіншова політика» може бути класифікована як «негативна» чи «позитивна» в залежності від контексту та результатів реалізації конкретних практик чи функціонування інститутів.

Із вище наведеного аналізу визначень «тіншова політика» та «неформальна політика» випливає, що незважаючи на схожість цих явищ, між ними існує різниця. Як «тіншова», так і «неформальна» політика функціонують у полі, де не діють «формальні норми». Тому, тіншова та неформальна політика можуть як суперечити закону, так і знаходитися у зоні, що не є законодавчо врегульованою. Втім, між термінами «тіншова політика» та «неформальна політика» існує різниця. Термін неформальна політика є більш широким за змістом, оскільки включає різні форми політичної взаємодії акторів, що не обов'язково мають негативний зміст. Фактично, аналізуючи неформальну політику ми маємо на увазі не уніфіковане цілісне явище, а сукупність феноменів, «політик», адже форми та прояви неформальної політики змінюються залежно від політичної системи країни, її політичної культури, тощо. Термін «тіншова політика» має переважно негативні конотації. На пострадянському просторі дослідники вживають його для позначення явищ, що суперечать закону – корупція, лобіювання, тощо. Тож різниця між «тіншовою» та «неформальною» політикою лежить у сфері визначення меж нормативності. З аналізу термінів робимо висновок, що у пострадянській політологічній традиції прийнято розглядати неформальні інститути та практики переважно як негативні елементи політичної системи та політичного процесу, в той час як англосаксонська політична традиція розглядає неформальну політику як контекст-залежну та таку, що не є априорно негативною.

#### **Неформальна політика: структура концепту**

Неформальна політика є більш широким поняттям, аніж «тіншова політика». Тому ми розглядаємо «тіншову політику» як частину концепту «неформальна політика», що має переважно негативний зміст. Для з'ясування структури концепту «неформальна політика», була використана аналітична схема дослідження структури концептів І. Гроєца. І. Гроєц (Gary Groetz) у книзі «Social Science Concepts: A User's Guide» розглядає концепти у соціальних науках як багаторівневі/багатовимірні структури. На думку дослідника, концепти функціонують на трьох рівнях: базовому (англ. *basic*), вторинному (англ. *secondary*), та рівні індикаторів (англ. *indicator/data level*) [14, с. 6–7]. Концепти «базового рівня» мають статус теоретичних положень, вони когнітивно центральні. Вторинний рівень концепту – рівень конститутивних вимірів (*constitutive dimensions*) – демонструє багато-

вимірність концептів. Третій рівень концепту – рівень індикаторів – Г. Гроєц також називає «рівнем операціоналізації», оскільки саме на цьому рівні можлива детальна категоризація явищ та кейсів, що можуть бути використані як емпіричні індикатори концепту «базового рівня».

На нашу думку, складнощі із визначенням понять «тіньова політика» та «неформальна політика» існують саме на базовому рівні – рівні осмислення цих явищ як теоретичних положень, оскільки дослідники у визначеннях «неформальної» та «тіньової» політики «змішують» різні рівні поняття в одну структуру. Більшість досліджень тіньової та неформальної політики зосереджені на вивченні концептів другого рівня, тобто вивчають неформальність на рівні конститутивних вимірів. Такими вимірами, слугують окремі неформальні практики та інститути – корупція, непотизм, фаворитизм, клієнтилізм, лобіювання, тощо. Саме ці явища часто називають «неформальною політикою». Внаслідок такої практики, «неформальна» та «тіньова» політика стають термінами, що не мають чіткого визначення, їхній зміст інтуїтивно припускається. Б. Конрад, що звернув увагу на таку проблему у своєму дослідженні, вказує, що наразі в політичній науці домінують два підходи до роботи з поняттям «неформальна політика»: «замовчування» – констатація існування сфери неформального без пояснення її сутнісних характеристик; та «протиставлення» – визначення неформальної політики як протилежної формальній без підкреслення її специфічних рис [11, с. 258]. На нашу думку, жодний із цих підходів не є таким, що допомагає глибше зрозуміти та проаналізувати суть «неформальної політики» як самостійного феномену.

Аналітичний підхід Г. Гроєца до аналізу концептів дозволив сформувати наступну структуру концепту «неформальна політика» (Див. Рис. 1). «Неформальна політика» та «тіньова політика» – це концепти «базового рівня». Оскільки «неформальна політика» є поняттям ширшим за «тіньову політику», на схемі вони знаходяться у відносинах підпорядкування. Концепти вторинного рівня, що складають конститутивний вимір концепту «неформальна політика» – це «лоббізм», «клієнтилізм», «непотизм», «фаворитизм», «корупція», «патримоніалізм», «патронаж». На нашу думку, лише сукупність цих явищ можна назвати «неформальною» чи «тіньовою» політикою. В той час як використання концептів вторинного рівня як синонімів «неформальної» та «тіньової політики» суттєво обмежує дослідників у більш глибокому розумінні природи цих феноменів. На рівні індикаторів тіньова та неформальна політика можуть бути виміряні за допомогою значної кількості показників. У нашій схемі наведені лише деякі з них – фінансування передвиборчих кампаній, фіксація нетрудових відносин на державній службі, спонсорування діяльності політичних партій, тощо. Наведений список не є вичерпним та потребує подальших досліджень для кожного із концептів «другого рівня». Наведена схема демонструє, що «неформальна політика» та «тіньова політика» є самостійними феноменами, не тотожними непотизму, лобіюванню та іншим неформальним інститутам та практикам. Тому, на нашу думку, неформальну політику необхідно розглядати як сукупність різних інститутів та практик.



Рис 1. Неформальна політика: структура концепту

**Висновки.** Тіньова політика та неформальна політика – феномени, до яких значно зріс інтерес науковців у другій третині ХХ століття. Не зважаючи, на близькість термінів, неформальна та тіньова політика – не тотожні поняття, що позначають різні явища. Неформальна політика є ширшим за обсягом поняттям, оскільки включає не лише «негативний» бік політичного процесу – наприклад, корупцію, непотизм, але й ціннісно-нейтральні, контекст-залежні феномени, що можуть мати позитивний вплив на функціонування політичної системи. Тіньова політика здебільшого вживається для позначення однозначно негативних проявів взаємодії акторів у політичному процесі. Неформальна політика – концепт, що має складну структуру: базовий, теоретичний рівень, рівень конститутивних вимірів та рівень індикаторів. Найбільш дослідженим у літературі є вторинний рівень та рівень конститутивних вимірів: опублікована значна кількість теоретичних досліджень корупції, лобізму, непотизму, тощо, знайдені емпіричні індикатори вимірювання цих феноменів. Перспектива подальших досліджень лежить в площині детального аналізу «неформальної політики» на базовому, теоретичному рівні.

#### Список використаних джерел

1. Кирсенко О. Вплив неформальних інститутів на український політичний процес / О. В. Кирсенко // Стратегічні пріоритети. – 2012. – №4 (25). – С.58–62.
2. Озарина О. В. Основные тенденции развития теневой экономики в Украине / О. В. Озарина, А. Ю. Северина // Культура народов Причерноморья. – 2006. – №80. – С.119–122.
3. Пролесев С., Шамрай В. Феномен классово-корпоративного общества / Сергей Пролесев, Виктория Шамрай // Постсоветская публичность: Беларусь, Украина. Сборник научных трудов под редакцией М. Соколовой, В. Фурса. – Вильнюс: ЕГУ, 2008. – С.41–56.
4. Словник української мови: В 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – Київ: Наукова думка, 1970–1980.



5. Статкевич М. Тіньова економіка і національна безпека – загрози і способи захисту / Михайло Статкевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/project/page7924.html>. – Назва з екрана.
6. Фисун А. А. Демократія, неопатримоніалізм і глобальні трансформації: Монографія / А. А. Фисун. – Харків: Константа, 2006. – 352 с.
7. Шадріна О. В. Влияние теневици на политические процессы в переходных обществах / О. В. Шадріна // Вестник СевГТУ. – Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2011. – Вып.123: Политология. – С.182–185.
8. Aasland A., Grødeland A. Informal Practice and Corruption: How to weaken the Link / Åse Berit Grødeland and Aadne Aasland// Informality and Informal Practices in East Central and South East Europe: Paper prepared for the 12 IACC., Guatemala City, 15–18 November 2006. – Режим доступу: [http://iacconference.org/documents/WS\\_42\\_ASE\\_GRODELAND\\_HOLMES-IACC06.PDF](http://iacconference.org/documents/WS_42_ASE_GRODELAND_HOLMES-IACC06.PDF). – Назва з екрана.
9. Cheng T., Womack B. (1996). General Reflections of Informal Politics in East Asia / Tun-jen Cheng and Brantly Womack // Asian Survey. – 1996. – No36 (3). – P.320–337.
10. Collins K. The Logic of Clan Politics: Evidence from the Central Asian Trajectories / Kathleen Collins // World Politics. – 2004 – No56 (2). – P.224–261.
11. Conrad B. Informal Politics / Burkhard Conrad // hamburg review of social sciences. – 2006. – No1 (3). – P.256–272.
12. Dittmer L. Chinese Informal Politics / Lowell Dittmer // The China Journal. – 1995. – No34. – P.1–34.
13. Grødeland A. B. ‘Red Mobs’, ‘Yuppies’, ‘Lamb Heads’ and Others: Contacts, Informal Networks and Politics in the Czech Republic, Slovenia, Bulgaria and Romania / Åse Berit Grødeland // Europe–Asia Studies. –2007. – No59 (2). – P.217–252.
14. Groez G. Social Science Concepts: A User’s Guide / Gary Groez. – Princeton: Princeton University Press, 2012. – 296 p.
15. Misztal B. A. Informality: Social Theory and Contemporary Practice / Barbara A. Misztal. – London: Routledge Chapman & Hall, 2000. – 265 p.
16. Putnam R. D. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy / Robert D. Putnam. – Princeton: Princeton University Press, 1993. – 268 p.
17. Stefes C. H. Governance, The State, And Systemic Corruption: Armenia And Georgia In Comparison / Charles H. Stefes // Caucasian Review of International Affairs. – 2008. – No2 (2). – P.73–83.
18. Radnitz S. Informal Politics and the State / Scott Radnitz // Comparative Politics. – 2011. – No43 (3). – P.351–371.

*Shevchenko T. V., PhD student, Political science Department of National University of Kyiv–Mohyla Academy (Ukraine, Kyiv), tetyanashvch@gmail.com*

#### Shadow and informal politics: component–structural analysis concepts

*«Shadow policy» – often used metaphor, used by journalists, writers and scientists when trying to describe the hidden, informal, non-public, traditional (in Weber’s sense), the illegal aspects of the political process in the post–Soviet countries, including Ukraine. Despite the fact that the concept of «shadow politics» has become a cliché and is used in scientific publications in the fields of political science, sociology, economics and law, his strict definition is still an urgent task for political science. Unlike researchers in the post–Western scholars similar phenomenon rarely use the term «shadow politics», but the most commonly used is the concept of «informal politics». Such a difference in the use of the terms demonstrates the differences in conceptual approaches to the study and research on the hidden, non-public, behind the scenes, outstanding interactions between actors in politics. This article focuses on the structural analysis of the concepts of «shadow politics» and «informal policy», as well as an explanation of the differences between these concepts.*

**Keywords:** shadow politics, informal politics, formal politics.

*Шевченко Т. В., аспірантка кафедри політології, Національний університет «Києво–Могилянська академія» (Україна, Київ), tetyanashvch@gmail.com*

#### Теневая и неформальная политика: компонентно–структурный анализ понятий

*«Теневая политика» – часто используемая метафора, которой пользуются журналисты, публицисты и ученые, когда пытаются охарактеризовать скрытые, неформальные, непубличные, традиционные (в веберовском смысле), нелегальные аспекты политического процесса в постсоветских странах, в том числе и в Украине. Несмотря на то, что понятие «теневая политика» стало клише и используется в научных публикациях в областях политической науки, социологии, экономики и юриспруденции, его строгое определение все еще остается актуальной задачей для политической науки. В отличие от исследователей на постсоветском пространстве, западные исследователи аналогичного явления редко используют термин «теневая политика» («shadow politics»), зато широко применяемым является понятие «неформальная политика» («informal politics»). Такая разница в использовании терминов демонстрирует различия в концептуальных подходах к изучению и исследованию скрытых, непубличных, культурных, неурегулированных взаимодействий между актерами в политике. Данная статья посвящена структурному анализу понятий «теневая политика» и «неформальная политика», а также объяснению различий между этими понятиями.*

**Ключевые слова:** теневая политика, неформальная политика, формальная политика.

\* \* \*

#### References

1. Kyrsenko O. Vplyv neformal'nyh instytutiv na ukrai'ns'kyj politychnyj proces / O. V. Kyrsenko // Strategichni priorytety. – 2012. – №4 (25). – S.58–62.
2. Ozarina O. V. Osnovnye tendencii razvitiya tenevoj jekonomiki v Ukrainie / O. V. Ozarina, A. Ju. Severina // Kul'tura narodov Prichernomor'ja. – 2006. – №80. – S.119–122.
3. Prolev S., Shamraj V. Fenomen klassovo–korporativnogo obshhestva / Sergej Prolev, Viktorija Shamraj // Postsovetskaja publichnost': Belarus', Ukraina. Sbornik nauchnyh trudov pod redakciej M. Sokolovoj, V. Fursa. – Vil'njus: EGU, 2008. – S.41–56.
4. Slovnuk ukrai'ns'koi' movy: V 11 t. / AN URSR. Instytut movoznavstva; za red. I. K. Bilodida. – Kyi'v: Naukova dumka, 1970–1980.
5. Statkevych M. Tin'ova ekonomika i nacional'na bezpeka – zagrozy i sposoby zahystu / Myhajlo Statkevych [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://dialogs.org.ua/ru/project/page7924.html>. – Nazva z ekrana.
6. Fisun A. A. Demokratija, neopatrimonializm i global'nye transformacii: Monografija / A. A. Fisun. – Har'kov: Konstanta, 2006. – 352 s.
7. Shadrina O. V. Vlijanie tenevici na politicheskie processy v perehodnyh obshhestvah / O. V. Shadrina // Vestnik SevGTU. – Sevastopol': Izd-vo SevNTU, 2011. – Vyp.123: Politologija. – S.182–185.
8. Aasland A., Grødeland A. Informal Practice and Corruption: How to weaken the Link / Åse Berit Grødeland and Aadne Aasland// Informality and Informal Practices in East Central and South East Europe: Paper prepared for the 12 IACC., Guatemala City, 15–18 November 2006. – Rezhym dostupu: [http://iacconference.org/documents/WS\\_42\\_ASE\\_GRODELAND\\_HOLMES-IACC06.PDF](http://iacconference.org/documents/WS_42_ASE_GRODELAND_HOLMES-IACC06.PDF). – Nazva z ekrana.

**Дашевська О. В.**,  
кандидат економічних наук, доцент, завідувач  
кафедри політології, соціології та гуманітарних наук,  
Дніпропетровський університет ім. Альфреда Нобеля  
(Україна, Дніпропетровськ), [dashevskay@mail.ru](mailto:dashevskay@mail.ru)

### ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ГЕОПОЛІТИЧНОГО СТАТУСУ ДЕРЖАВИ

*Визначення геополітичного потенціалу країни – актуальне складне завдання, яке потребує широкого наукового дослідження з урахуванням сучасних умов світового розвитку. За мету було поставлено розкрити сутність поняття «геополітичний потенціал» та визначити його структуру. Основу дослідження становлять категоріальний апарат, логічний і системний підходи до аналізу геополітичних явищ та процесів, застосовано методи наукової абстракції, аналізу і синтезу, системного узагальнення, порівняльного аналізу. Визначено відмінність геополітичного потенціалу від геополітичного положення країни, яка полягає у включенні до геополітичного потенціалу країни різних геополітичних факторів, у тому числі і геополітичного положення країни. Запропоновано трирівневу структуру формування геополітичного потенціалу країни: фізичний рівень (географія та природно-ресурсний потенціал), соціальний рівень (економічний потенціал, військово-політичний потенціал, соціально-демографічний потенціал), психологічний рівень (інформаційний потенціал).*

**Ключові слова:** геополітичний потенціал, геополітичний статус, держава, геополітичні фактори, сила держави, потужність держави, міць держави.

Сучасні тенденції світового розвитку обумовлюють необхідність пошуку державами «свого» місця у геополітичній системі, і Україна тут не виключення. Драматичні події, безпосереднім учасником яких є Україна, вивели на перший план питання геополітичного майбутнього держави. Україна знаходиться у пошуках себе, свого місця, яке повинно відповідати геополітичному потенціалу країни та національно-державним інтересам, а його обіймання забезпечуватись зовнішньою та внутрішньою політикою. Останнє направлене на набуття певної ваги у світі, тобто геополітичного статусу.

Визначення геополітичного потенціалу країни – доволі складний процес, який вимагає всебічного розгляду та аналізу. Актуальності даному питанню додає і зміна геополітичної картини світу, перерозподіл балансу сил. Тим більш, що серед праць українських дослідників важко знайти дослідження поняття геополітичного потенціалу, натомість превалює дефініція геополітичного положення країни.

Проблематика геополітичного потенціалу держави не нова для політичного дискурсу. Її ознаки можна знайти в роботах класиків політики Ф. Ратцеля, Х. Маккіндера, А. Мехена, Н. Спайкмена. Вони виділяли фактори, які впливають на положення країни у геополітичній системі, сформували основний перелік атрибутів потужності держави. Сучасні науковці акцентують увагу на аналізі впливу різних факторів на геополітичний потенціал держави. Тут можна назвати В. Андреева, П. Бакланова, М. Бачварова, З. Бжезинського, А. Волинчука, С. Васильєва, С. Василенко, А. Гальчинського, Ю. Гладкого, В. Дергачева, М. Дністрянського, Ф. Заставного, Р. Клочко, Є. Козак, Максима та Олександра Паламарчуків, С. Писаренко, Л. Фартушняк, О. Шабля, В. Шведова, Б. Яценко та ін. Водночас, невирішеним залишається питання сутності геополітичного потенціалу держави, структури його визначення та формування.

Мета статті – розкрити сутність поняття «геополітичний потенціал» та визначити його структуру.

Поняття «геополітичний потенціал» увійшло в науковий обіг в період становлення класичної геополітики (кінець XIX – середина XX ст.), при цьому чіткого визначення чи конкретизації дана дефініція немає і по сей день. Лише наприкінці XX століття П. Я. Бакланов надав визначення геополітичному потенціалу, під яким він розумів максимально можливу реалізацію комплексу географічних чинників території, що виражається в ступені її існуючого впливу на сусідні країни [2]. Можна погодитись з тим, що дійсно, будь-яке геополітичне явище народжується і розвивається в межах географічного середовища, використовує його різні (у найширшому їх розумінні) ресурси і знаходиться під прямим впливом різноманітних дозвільних умов. Виходячи з визначення П. Я. Бакланова, очевидно, що ключем до розуміння геополітичного потенціалу території є географічні фактори, сукупний прояв яких, зрештою, і визначає рівень його (потенціалу) розвитку.

За думкою А. Б. Волинчука геополітичний потенціал характеризують галузеві, технологічні, результативні показники та показники розміщення. Однак ці традиційні для економічної географії показники в даному випадку в обов'язковому порядку набувають геополітичний «акцент» [6, с. 10]. При цьому, даний автор розглядає геополітичний потенціал окремої території, зазначаючи його різноманітність в межах однієї країни. Основний акцент тут робиться на суто технічних показниках розвитку території, опускаючи при цьому як географічні, так і інші фактори. До того ж, представлено розуміння геополітичного потенціалу виглядає «вирваним з контексту», адже немає ні вхідної, ні вихідної інформації щодо самої суті поняття.

У науковій літературі спостерігається ототожнення понять «геополітичний потенціал держави», «геополітичний статус держави» «геополітична потужність держави» або «геополітична міць держави». В. А. Дергачев [8–9] та В. Г. Андреев [1] розуміють геополітичний потенціал як сукупність політичних атрибутів або сукупність потужності (військово-політичної, економічної, демографічної, природно-ресурсної та інноваційної), що впливають на геополітичну конфігурацію в якому-небудь географічному масштабі. Таким чином, геополітичний потенціал виступає як сума всіх наявних компонентів, без вказівки на наявність будь-яких зв'язків і відносин між ними, що робить дефініцію менш ємною.

Ш. В. Читаєва представляє геополітичний потенціал як положення регіону відносно різних держав в рамках дуалізму Захід – Схід, іншими словами, дає характеристику політико-географічного положення [18]. В основу дослідження С. В. Бірюкова покладений економіко-галузевий підхід [3]. В. Б. Шведов і А. Б. Волинчук розглядають геополітичний потенціал як комплекс географічних факторів, що впливають на сусідні країни. На їхню думку, в ньому «відображено основне функціональне призначення – використання державою різних можливих складових її регіонів для вирішення своїх коротких і довгострокових геополітичних завдань» [5, с. 43].

За думкою Ю. Н. Гладкого та С. В. Писаренко поняття «геополітичний потенціал» держави (або макрорегіону) правильніше трактувати «як систему різних ресурсів (просторових, виробничо-економічних, фінансових, соціокультурних, логістичних, інформаційних і т.д.) та

відносин на даній території і за її межами, які можуть бути використані для реалізації геостратегії країни в інтересах національної безпеки» [7, с. 133]. Продовжуючи свою думку, далі ці автори пишуть, що «геополітичний потенціал являє собою мікросистему, кожна частина (субсистема) якої вносить свій внесок у підтримання стабільності ендемічного поля, хоча далеко не всі компоненти можуть бути «задіяні» у перехресних і прикордонних полях і, таким чином, «відповідати» кинутим викликам у силу своїх особливостей. Багато чого пояснюється тим, що більшість субсистем постійно змінюються – їх динаміка залежить від діяльності людини і географічних чинників» [7, с. 134].

В. Дергачов геополітичне положення країни розглядає у світлі концепції соціокультурного комунікативного простору, зазначаючи «географічну долю» держави визначає її місцерозвиток у багатовимірному міфологічному, релігійному, гео економічному, соціокультурному комунікативному просторі, на розпечених рубежах якого утворилася творча чи руйнівна енергетика» [9, с. 4].

М. Дністрянський досліджуючи проблему місця України у системі міжнародних відносин. Доходить висновку, що геополітичне положення країни відносно політичних центрів і явищ визначається як об'єктивними даними (потенціал, сусідство, стабільність), так і суб'єктивними моментами, пов'язаними зі здобутками та невдачами зовнішньої й внутрішньої політики. [10].

Ф. Заставний робить акцент на зовнішньоекономічних зв'язках держави, її економіко-географічному положенні [11].

Р. Ключко виділяє основні географічні чинники, що визначають та формують геополітичне положення держави, серед яких просторові, природно-географічні та суспільно-географічні [14]. При цьому, природничий чинник автор розглядає через призму мінерально-сировинних ресурсів, а суспільно-географічні – соціально-економічного й демографічного факторів.

Максим і Олександр Паламарчуки визначають теоретико-методологічні засади дослідження геополітичного положення України й власне, його зміст [16]. Так, згідно даних авторів у геополітичному положенні країни виділяють декілька рівнів: регіонально-субконтинентальний, континентальний, міжконтинентальний, світовий.

О. Шаблій розрізняє поняття політико-географічного та геополітичного положення, які багато з авторів ототожнюють. На його думку, геополітичне положення відображає вплив на політичні процеси і структури держави не лише зовнішнього політичного середовища, але й природних, екологічних, економічних, соціальних систем [17].

На нашу думку, найбільш вдалим визначенням геополітичного потенціалу є запропоноване білоруською дослідницею С. Козак, яка пише, що геополітичний потенціал «формується комплексним і збалансованим розвитком сукупного потенціалу країни і тими внутрішніми і зовнішніми факторами, які впливають на його подальшу реалізацію. Кожна розвинена компонента як в комплексі, так і окремо показує взаємну залежність зовнішніх і внутрішніх позицій країни, формує стійке місце держави у міжнародних відносинах» [12, с. 33].

Відповідно до вищевикладеного формуються і основні властивості геополітичного потенціалу:

– наявність внутрішніх і зовнішніх зв'язків (горизонтальних, тобто територіальних, і вертикальних – управлінських);

– геополітичний потенціал держави має структуру, тобто складається з пов'язаних підсистем;

– геополітичний потенціал держави характеризується цілісністю, оскільки ефективність його використання визначається збалансованістю всіх його компонентів.

Класики геополітики закладали в основу геополітичного потенціалу декілька груп факторів (Р. Челлен, Ф. Ратцель, А. Мехен), які підлягали оцінці, серед яких [13]:

– географічне положення;

– природно-ресурсний потенціал;

– характер ландшафту, кордонів;

– соціально-культурний потенціал – чисельність населення, культура, релігія;

– господарство та торгівля;

– форма державного управління.

Ю. В. Гладкий та С. В. Писаренко пишуть, що: «Складові геополітичного потенціалу не є жорстко фіксованими параметрами, а являють собою субсистеми, об'єднані у велику систему (макросистему)» [7, с. 133] і такими субсистемами на їх думку виступають:

1. Положення регіону щодо іншого;

2. Природно-ресурсний потенціал;

3. Соціально-культурний компонент;

4. Економічний компонент;

5. Військовий компонент;

6. Політичний компонент;

7. Транспортний і комунікаційний компонент;

8. Екологічний компонент [7].

Є. Козак виділяє сім компонентів геополітичного потенціалу, які показують взаємну залежність зовнішніх і внутрішніх позицій країни. Чим більш розвинутою виявляється кожна компонента сукупного потенціалу країни, тим більш стійкою є позиція держави в міжнародних відносинах: соціально-політичний потенціал, демографічний потенціал, науково-технічний потенціал, геоінформаційний потенціал, військово-політичний потенціал, гео економічний потенціал, інтелектуальний потенціал. Сукупність ефективно розвинених складових геополітичного потенціалу країни формує потужний динамічний соціум, який має можливість використовувати як свій геополітичний потенціал, так і потенціал окремих соціумів в планетарному масштабі [12].

Структура геополітичного потенціалу по В. Дергачову включає військовий, економічний та комплексний потенціали [8]:

С. В. Васильєв розглядає складові геополітичного потенціалу з точки зору їх впливу на міць країни, при цьому наряду з військовим, економічним, енергетичним, демографічним факторами, він виділяє ще і інформаційно-ідеологічний – здатність держави до розширення та проникнення в ментальний простір інших держав та міжнародних акторів. В даній частині С. В. Васильєв погоджується з Н. А. Комлевою і виділяє таку структуру інформаційно-ідеологічної міці держави: ідеологія, цінності традиційної культури суспільства; досягнення науки, мистецтва та літератури; спортивні досягнення; домінуюча громадська думка; загальна емоційна атмосфера» [4, с. 172–173]. Саме останній фактор у наш час демонструє все більш рішучі кроки по відновленню свого статусу.

Аналіз різних підходів до виділення складових геополітичного потенціалу держави на основі геополітичних факторів, дозволяє нам запропонувати його (потенціалу) структуру (рис. 1).

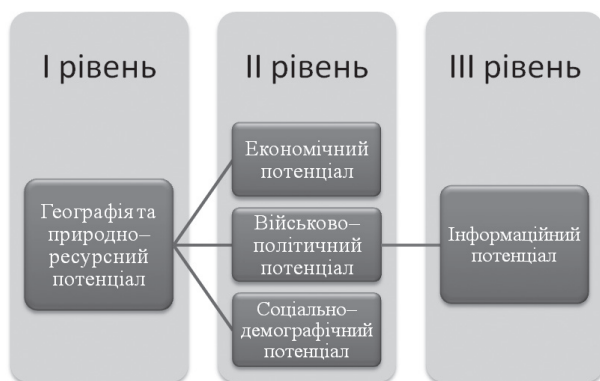


Рис. 1. Структура геополітичного потенціалу держави

Як видно з рис. 1 ми виділяємо трирівневу структуру геополітичного потенціалу держави:

I рівень – це фізичний потенціал країни, заданий природою, який не має високої динаміки змін, тому сюди і відноситься географія розташування країни, її ландшафт, територія, природні умови, наявність корисних копалин та можливість їх видобутку тощо.

II рівень – соціальний, який формується населенням країни, тут і демографічні показники, і економічний розвиток, і політичний устрій, і військове забезпечення, і культура країни.

III рівень – психологічний, вплив на який найбільше здійснює інформація та розвиток інформаційних технологій.

Важливо відмітити і ще один аспект – наявність реалізованого та нереалізованого геополітичного потенціалу. Реалізований геополітичний потенціал, на нашу думку, як раз і лежить в основі геополітичного статусу держави, а нереалізований або той, який потенційно можна мобілізувати для досягнення певних геополітичних цілей держави виступає основою геополітичної могутності. Поділ геополітичного потенціалу на реалізований та нереалізований також важливий з точки зору розуміння дійсної, а не абстрактної геополітичної картини світу. Доволі простий підхід пропонує М. В. Максимчук, розглядаючи праксеологічний ланцюг: ресурси – діяльність – потенціал. Такий діяльнісно-процесний підхід дозволив йому виділити задіяний і незадіяний ресурс і, відповідно реалізований та нереалізований потенціал: «потенціал – це трансформований діяльністю ресурс, реалізований потенціал..., а незадіяний ресурс – нереалізований потенціал – це резерв або запас [15, с. 132].

На основі вищевикладеного, можна запропонувати схему формування геополітичного потенціалу країни (рис. 2).

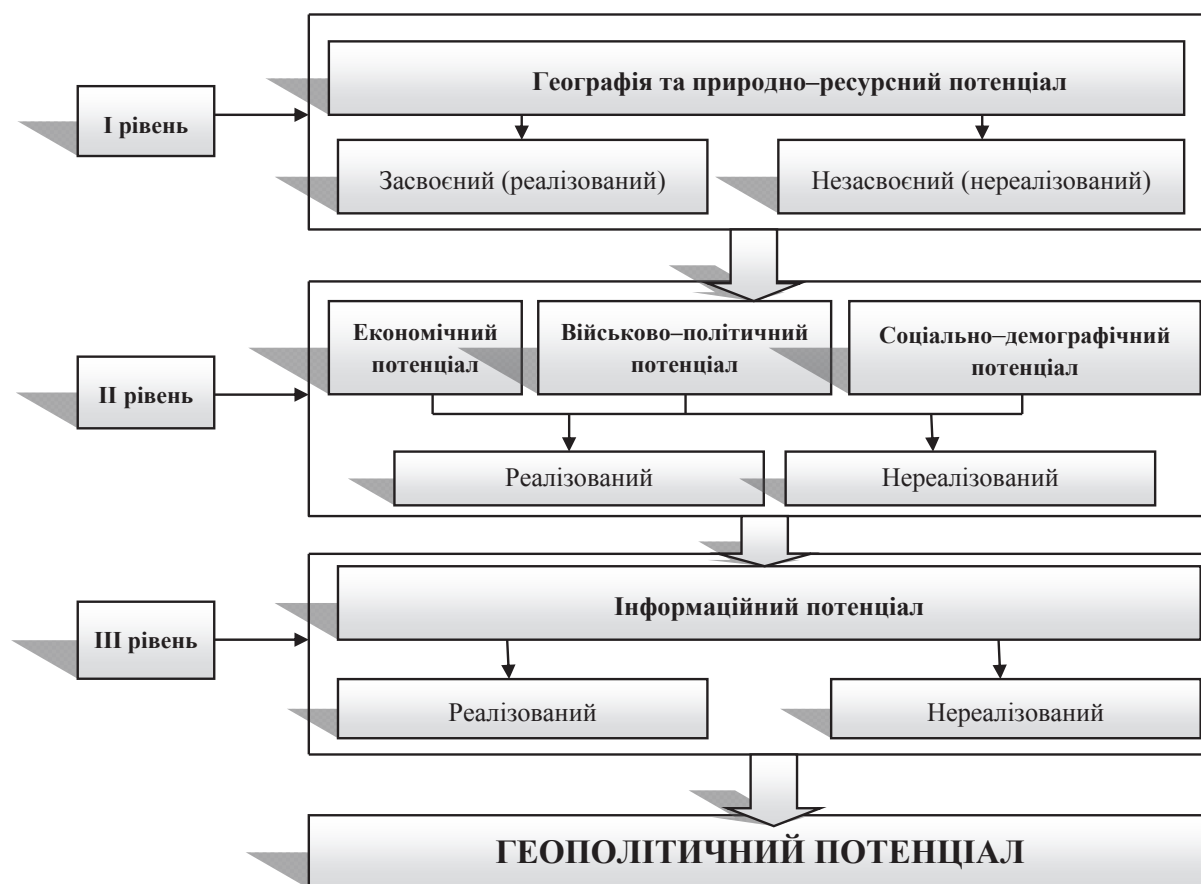


Рис. 2. Структурна схема формування геополітичного потенціалу держави

Отже, реалізований геополітичний потенціал – це сукупність геополітичних ресурсів, яка в процесі діяльності трансформована у практичний результат; нереалізований геополітичний потенціал – це сукупність наявних, але незадіяних в процесі діяльності ресурсів, які при мобілізації можуть бути реалізовані.

Таким чином, геополітичний потенціал країни – це Геополітичний потенціал складається з відповідних груп геополітичних ресурсів, до яких відносяться: географічні та природні ресурси; економічні ресурси; військово-політичні ресурси; соціально-демографічні ресурси та інформаційні ресурси. Запропонована структура заснована на врахуванні динаміки зміни аналогічних геополітичних факторів і враховує як національні, так і міжнародні (глобальні) особливості геополітичного процесу сучасності.

#### Список використаних джерел

1. Андреев В. Г. Геополитика и мировая война / В. Г. Андреев // Русский гуманитарный интернет-университет [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.i-u.ru/biblio/archive/andreyev\\_geopolitimirovoina/](http://www.i-u.ru/biblio/archive/andreyev_geopolitimirovoina/). Дата обращения: 12.10.2014.
2. Бакланов П. Я. О категориях современной геополитики // Известия РАН. Серия географическая. – 2003. – №2. – С.12–18.
3. Бирюков С. В. Геополитический потенциал развития энергетики России и проблемы ее энергобезопасности: Дис. ... д-ра полит. наук. – М., 2002. – 333 с.
4. Васильев С. В. Геополитические акторы: сущность и типология / С. В. Васильев // Геополитика. – 2013. – №2. – С.167–180.
5. Волянчук А. Б., Шведов В. Б. Опыт предварительного определения состава геополитического потенциала // Вестник Челябинского государственного университета. – 2008. – №13. – С.42–50.
6. Волянчук А. Б. Геополитическая экспертиза трансграничного региона «северо-восточная Азия» [Текст]: монография / А. Б. Волянчук; науч. ред. проф. С. В. Севастьянов. – Владивосток: Дальнаука, 2012. – 296 с.
7. Гладкий Ю. Н., Писаренко С. В. «Геополитическая конструкция» и «геополитический потенциал» – основные понятия геополитики / Ю. Н. Гладкий, С. В. Писаренко // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. – 2013. – №154. – С.129–137.
8. Держачев В. А. Геополитика. Русская геополитическая энциклопедия / В. А. Держачев, 2010 // Аналитический и образовательный портал «Институт геополитики» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dergachev.ru/Russian-encyclopaedia/index.html>. Дата обращения: 16.01.2014.
9. Держачов В. Геополітична доля України / В. Держачов // День. – 2001. – 17 липня. – С.4.
10. Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі / М. С. Дністрянський. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 310 с.
11. Заставний Ф. Д. Географія України: у 2-х книгах / Ф. Д. Заставний. – Львів: Світ, 1994. – 472 с.
12. Казак Е. Геополитический потенциал республики Беларусь в современных условиях // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2004. – №4. – С.33–38.
13. Классика геополитики, XIX век: Сб. – М.: ООО «Издательство АСТ». – 718 с. – (Philosophy), 2003.
14. Клочко Р. Ю. Суспільно-географічний аналіз геополітичного положення України у сучасній Європі: дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Роман Юрійович Клочко. – К., 2007. – 162 с.
15. Максимчук М. В. До проблеми визначення базових складових понятійної системи «ресурс – потенціал» у регіональних дослідженнях / М. В. Максимчук // Кримський економічний вісник. – Червень 2013. – №3 (04). – С.131–133.
16. Паламарчук М., Паламарчук О. Теоретико-методологічні засади дослідження геополітичного положення України / О. Паламарчук, М. Паламарчук // Український географічний журнал. – 1998. – №1. – С.19–23.
17. Соціально-економічна географія України: навч. посібник / За ред. проф. Шаблія О. І. – Львів: Світ, 1994. – 608 с.
18. Читаев Ш. В. Геополитический потенциал Северо-кавказского региона: Дис. ... канд. полит. наук. – М., 2009. – 183 с.

#### Reference

1. Andreev V. G. Geopolitika i mirovaja vojna / V. G. Andreev // Russkij humanitarnyj internet-universitet [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: [http://www.i-u.ru/biblio/archive/andreyev\\_geopolitimirovoina/](http://www.i-u.ru/biblio/archive/andreyev_geopolitimirovoina/). Data obrashhenija: 12.10.2014.
2. Baklanov P. Ja. O kategorijah sovremennoj geopolitiki // Izvestija RAN. Serija geograficheskaja. – 2003. – №2. – S.12–18.
3. Birjukov S. V. Geopoliticheskij potencial razvitiija jenergetiki Rossii i problemy ee jenergobezopasnosti: Dis. ... d-ra polit. nauk. – M., 2002. – 333 s.
4. Vasil'ev S. V. Geopoliticheskie aktory: sushhnost' i tipologija / S. V. Vasil'ev // Geopolitika. – 2013. – №2. – S.167–180.
5. Volynchuk A. B., Shvedov V. B. Opyt predvaritel'nogo opredelenija sostava geopoliticheskogo potentsiala // Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2008. – №13. – S.42–50.
6. Volynchuk A. B. Geopoliticheskaja jekspertiza transgranichnogo regiona «severo-vostochnaja Azija» [Tekst]: monografija / A. B. Volynchuk; nauch. red. prof. S. V. Sevast'janov. – Vladivostok: Dal'nauka, 2012. – 296 s.
7. Gladkij Ju. N., Pisarenko S. V. «Geopoliticheskaja konstrukcija» i «geopoliticheskij potencial» – osnovnye ponjatija geopolitiki / Ju N. Gladkij, S. V. Pisarenko // Izvestija RGPU im. A. I. Gercena. – 2013. – №154. – S.129–137.
8. Dergachev V. A. Geopolitika. Russkaja geopoliticheskaja jenciklopedija / V. A. Dergachev, 2010 // Analiticheskij i obrazovatel'nyj portal «Institut geopolitiki» [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://dergachev.ru/Russian-encyclopaedia/index.html>. Data obrashhenija: 16.01.2014.
9. Dergachov V. Geopolitychna dolja Ukrai'ny / V. Dergachov // Den'. – 2001. – 17 lypnja. – S.4.
10. Dnistrjans'kyj M. S. Ukrai'na v polityko-geografichnomu vymiri / M. S. Dnistrjans'kyj. – L'viv: Vydavnychyj centr LNU im. Ivana Franka, 2000. – 310 s.
11. Zastavnyj F. D. Geografija Ukrai'ny: u 2-h knyгах / F. D. Zastavnyj. – L'viv: Svit, 1994. – 472 s.
12. Kazak E. Geopoliticheskij potencial respubliki Belarus' v sovremennyh uslovijah // Belorusskij zhurnal mezhdunarodnogo prava i mezhdunarodnyh otnoshenij. – 2004. – №4. – S.33–38.
13. Klassika geopolitiki, XIX vek: Sb. – M.: OOO «Izdatel'stvo AST». – 718 s. – (Philosophy), 2003.
14. Klochko R. Ju. Suspil'no-geografichnyj analiz geopolitychnogo polozhennja Ukrai'ny u suchasnij Jevropi: dys... kand. geogr. nauk: 11.00.02 / Roman Jurijovych Klochko. – K., 2007. – 162 s.
15. Maksymchuk M. V. Do problemy vyznachenja bazovyh skladovyh ponjatijnoi' systemy «resurs – potencial» u regional'nyh doslidzhennjah / M. V. Maksymchuk // Kryms'kyj ekonomichnyj visnyk. – Cherven' 2013. – №3 (04). – S.131–133.
16. Palamarchuk M., Palamarchuk O. Teoretyko-metodologichni zasady doslidzhennja geopolitychnogo polozhennja Ukrai'ny / O. Palamarchuk, M. Palamarchuk // Ukrai'ns'kyj geografichnyj zhurnal. – 1998. – №1. – S.19–23.
17. Social'no-ekonomichna geografija Ukrai'ny: navch. posibnyk / Za red. prof. Shablja O. I. – L'viv: Svit, 1994. – 608 s.
18. Chitaev Sh. V. Geopoliticheskij potencial Severo-kavkazskogo regiona: Dis. ... kand. polit. nauk. – M., 2009. – 183 s.

**Dashevsk'a O. V.**, PhD, docent, head of the Department of Political Science, Sociology and Humanities, Alfred Nobel University in Dnepropetrovsk (Ukraine, Dnepropetrovsk), [dashevskay@mail.ru](mailto:dashevskay@mail.ru)

#### Geopolitical potential as a basis of the state geopolitical status

*Determination of the geopolitical potential of the country – an actual complex task which requires extensive scientific research, taking into account the current conditions of global development. The purpose of the article was supplied to reveal the essence of the concept of «geopolitical potential» and determine its structure. The basis of the study make categorical apparatus, logical and systematic approach to the analysis of geopolitical phenomena and processes, applied methods of scientific abstraction, analysis and synthesis, generalization of the system, the comparative analysis. Defined Unlike geopolitical potential of the geopolitical situation of the country, which is to include in the country's geopolitical potential of various geopolitical factors, including the geopolitical situation in the country. It is proposed a three-tier structure of the formation of the geopolitical potential of the country: the physical layer (the geography and natural resources potential) social level (the economic potential, the military-political potential, socio-demographic potential), the psychological level (information capacity).*

**Keywords:** geopolitical potential, geopolitical status, state, geopolitical factors, state strength, state power.

*Дашевская О. В., кандидат экономических наук, доцент, заведующая кафедрой политологии, социологии и гуманитарных наук, Днепропетровский университет им. Альфреда Нобеля (Украина, Днепропетровск), dashevskay@mail.ru*

#### Геополитический потенциал как основа формирования геополитического статуса государства

*Определение геополитического потенциала страны – актуальная сложная задача, которая требует широкого научного исследования с учетом современных условий мирового развития. Целью статьи было поставлено раскрыть сущность понятия «геополитический потенциал» и определить его структуру. Основу исследования составляют категориальный аппарат, логический и системный подходы к анализу геополитических явлений и процессов, применены методы научной абстракции, анализа и синтеза, системного обобщения, сравнительного анализа. Определено отличие геополитического потенциала от геополитического положения страны, которое заключается во включении в геополитический потенциал страны различных геополитических факторов, в том числе и геополитического положения страны. Предложено трехуровневую структуру формирования геополитического потенциала страны: физический уровень (география и природно-ресурсный потенциал), социальный уровень (экономический потенциал, военно-политический потенциал, социально-демографический потенциал), психологический уровень (информационный потенциал).*

*Ключевые слова:* геополитический потенциал, геополитический статус, государство, геополитические факторы, сила государства, мощь государства.

\* \* \*

УДК 32:316.485.22

**Дмитренко С. П.,**  
кандидат політичних наук, доцент кафедри  
політології та державного управління, Національний  
педагогічний університет імені М.П. Драгоманова  
(Україна, Київ), 311071@ukr.net

#### ФОРМИ ПОЛІТИЧНОГО ПРОТЕСТУ: ТРАДИЦІЙНІ МОДЕЛІ ТА СУЧАСНА ПОЛІТИЧНА ПРАКТИКА

*Проаналізовано феномен політичного протесту. Виділено підходи до визначення законодавчо узгоджених і заборонених форм політичного протесту, розглянуті форми протестної участі. Стаття має на меті структурування та політологічний аналіз основних форм політичного протесту. Методологічну базу матеріалу статті становить поєднання наукових принципів об'єктивності, системності, послідовності, цілісності, конкретності та методів і методологічних підходів сучасної політичної науки.*

*Основними висновками є: політичні протести виражають потреби та конкретизують вимоги суспільства до влади; нові та традиційні форми політичного протесту виступають засобом через який політичні чи соціальні групи, окремі індивіди виражають свою незгоду з існуючим станом речей; конструктивна роль політичного протесту полягає в тому, що він загострює політичні, соціальні, економічні, культурні процеси та конкретні проблеми, які потребують політичного вирішення.*

*Ключові слова:* політика, політичний протест, форми політичного протесту.

Політичний протест зазвичай визначають як відкритий прояв негативного відношення до політичної системи у цілому чи до її окремих елементів, норм, цінностей, осіб, принципів. Протест політичний (лат. protestor – публічно доводити, грец. – політика) – вид політ. участі, що виражається у негативному ставленні до політ. системи в цілому або до її окремих елементів, норм, цінностей у відкритій, демонстративній формі [4, с. 557]. Така діяльність є невід'ємною частиною політичного життя держави та здійснює значний вплив на розвиток політичних процесів. Її виникнення пов'язують з неефективною реалізацією політичною структурою своїх функцій та завдань, а до основних активних форм політичного протесту відносять мітинги, страйки, демонстрації, тероризм, як найбільш небезпечний його прояв. Всі ці форми політичного протесту активно застосовуються у політичних процесах в сучасній

Україні, а тому їх подальше теоретичне обґрунтування та класифікація не втрачають своєї актуальності.

З огляду на це, метою статті є спроба структурування та політологічного аналізу основних форм політичного протесту.

Теоретичну базу для дослідження основних форм політичного протесту склали роботи таких зарубіжних учених як: Т. Гар, С. Терроу, Дж. Дженкінс, Б. Кландермас, Ч. Тіллі, Т. Скокпол, Т. Жиро та інші. Серед російських учених ґрунтовними є роботи В. Позднякова, В. Сафронова, І. Савченко, О. Єпіфанової Д. Челпанової. У вітчизняній політичній науці, у рамках своїх наукових розвідок проблематики політичного протесту торкаються: Н. Ротар, І. Побочий, Є. Лисеєнко, О. Максимова. Отож, політичний протест виділяється у якості самостійної предметної одиниці у політичній науці, хоча комплексне дослідження його форм у політичному просторі до сьогодні залишається недостатньо розробленим.

Розглядаючи базові підходи до пояснення політичного протесту маємо виділити ті, які носять нормативний характер. Для них політичний протест постає формою «нетрадиційної» політичної поведінки. Критерієм традиційності чи не традиційності тут виступає існування законодавчо унормованих правил і законів, які сприяють та регулюють можливості вираження у політиці інтересів різних соціальних груп чи конкретних осіб. Не дивлячись на те, що будь-який протест має свої особливості, вітчизняні та зарубіжні науковці пропонують виділити певні стадії характерні для кожного з них. Так Ю. Плотинський пропонує розглядати стандартні життєві цикли, фази протестного руху. До першої фази вчений відносить виявлення суспільного незадоволення. Серед незадоволених формується консолідована група однодумців котрі протестують проти конкретних дій влади чи її певних представників. Члени цієї групи розглядають події через формулу «ми – вони». На другій фазі рух протесту радикалізується і можуть виникати вимоги змінити діючу владу чи певні політичні принципи і норми. На третій фазі протестний рух може викристалізувати власну групову ідентичність, почати активну агітаційну діяльність, закликати до колективних форм протесту. Четверта фаза формалізує цілі, завдання та програму дій протестного руху які, на думку його учасників, призведуть до зміни тих інститутів проти яких здійснюються протести. На наступному етапі протестний рух стає масовим, а масштаб та інтенсивність протестних дій досягають свого максимуму. У надрах руху з'являються гнучкі форми організації та швидкої мобілізації прихильників. Далі виникає централізована організаційна структура зі своїми внутрішніми правилами, дисципліною, статутом. Тут очільники протесту беруть під свій контроль місцеві та регіональні організації, які підтримують протестний рух чи виникли під його впливом. На останній, сьомій фазі розвитку протестного руху, він поступово поглинається організаційною структурою, здобуває легальний статус та влаштовується в систему діючих соціальних інститутів репрезентуючи себе громадською організацією чи політичною партією.

Отож політичний протест охоплює досить широке коло питань соціального та політичного життя суспільства. Як вітчизняні так і зарубіжні дослідники констатують, що цей феномен використовують для репрезентації думок та дій щодо не сприйняття чи заперечення політичної

дійсності загалом, на місцевому чи регіональному рівні; незгоду з діяльністю конкретного політика чи державного службовця; відмову від політичної участі у будь-якій формі, чи принципове «пасивне критиканство» усього що стосується політичної сфери та багато інших форм активного чи пасивного відношення до політики. Часто спільне поняття «соціальний протест» відноситься до характеристики явищ різних за своєю масовою базою, за своїм соціально-класовим проявом і за своєю силою, за своєю інтенсивністю і за специфікою збуджуючих їх факторів [1, с. 25].

Вітчизняні та зарубіжні автори пропонують поділяти протестні дії за певними критеріями, серед яких першими виділяють конвенціональну (легальні, ті, що регулюються законом) та неконвенціональну (незаконні, або такі, що не сприймаються більшістю суспільства з моральних, релігійних, етичних чи інших причин) протестну участь. Другим критерієм виступає ступінь активності учасників протесту. Регулювання конвенціональної форми політичного протесту у законодавчій та соціальній площинах у різних країнах відбувається по-різному. При цьому, у багатьох країнах Європи для визначення одно типових протестних дій використовуються різні юридичні терміни, а певні види протесту дозволені в одних країнах і заборонені в інших. Наприклад в Данії, Фінляндії та Швеції рамки протестних виступів регулюються соціальними партнерами на рівні колективних договорів. Національне законодавство Бельгії, Італії та Франції затвердило право і на колективні дії протесту і на їх можливість на індивідуальному рівні, а в Німеччині, Польщі чи Словаччині це право закріплене за профспілками.

Суто політичні страйки, принаймні теоретично, заборонені у більшості країн Євросоюзу. Проте в Італії, Ірландії, Данії та кількох інших країнах, як короткострокова дія та за достатніх і очевидних підстав, політичний протест у формі страйку законодавством дозволений. Якщо ж протест не має політичних вимог, то різні його форми врегульовані національним законодавством більшості країн світу. Солідарні дії, під якими розуміють підтримку інших працівників у їх протесті, з певними обмеженнями дозволено у Німеччині, Італії, з конкретизацією у кожному конкретному випадку в Іспанії. Пікетування (у вигляді словесного переконання) дозволене фактично у всіх країнах Євросоюзу. Бойкоти дозволені у Данії, Норвегії та Швеції. Ефективною формою протесту є уповільнення роботи, що заборонено у Франції, Данії та Бельгії, але дозволено у всіх інших західноєвропейських країнах, а попереджувальний страйк дозволений законодавством всіх країн сусідів України (крім Росії).

Американський учений У. Мілбрайт, запропонував відштовхуватись у градації протестної активності від її низького, середнього та високого рівнів. У рамках цього підходу до конвенціональних (законодавчо врегульованих) форм політичного протесту низького рівня активності відносять: абсентеїзм, пріоритет у отриманні політичної інформації з протестних ЗМІ, участь у віртуальних соціальних мережах протестного спрямування та інше. До цієї форми протестної участі належить і політичний анекдот, як форма негативного відношення до політичних функціонерів чи політичної структури в цілому.

Абсентеїзм (від лат. – відсутній) – поняття, яке означає одну з форм байдужого ставлення людей до здійснення своїх політичних прав, ухиляння їх від

здійснення громадянських обов'язків, насамперед від участі у виборах [3, с. 5]. Під час кожних виборів в усіх демократіях знайдуться особи які не голосують за станом здоров'я, через погану погоду, перебувають далеко від місця постійного проживання або існують якісь інші, часто суб'єктивні проблеми. Проте частина виборців із правом голосу не голосують систематично. Саме це явище в поведінці виборців і прийнято називати абсентеїзмом. Ухиляючись від участі у виборах люди висловлюють свій протест політичним програмам та передвиборним платформам конкретного, чи усіх кандидатів, вважають, що ні лідери ні їх програми не відповідають її власним політичним інтересам та поглядам. Політичний абсентеїзм може бути пов'язаний із сумнівами виборців щодо можливості проведення чесних виборів, нерозвиненою політичною свідомістю людей, низьким рівнем освіти, відсутністю «пізнавального досвіду» необхідного для розуміння складних державних справ. Цю думку підтверджує той факт, що рівень неучасті в голосуванні значно вищий серед людей із низькими освітою та соціально-економічним статусом.

Цікавою та доволі ефективною формою політичного протесту у його низькій фазі активності є політичний анекдот. Його визначають як лінгвістичну форму реакції на дії окремих лідерів, інститутів влади, політичних принципів і норм, чи існуючої ідеології. Серед причин його існування називають відсутність легальних каналів висловлення протесту, а політичного й поготів, як, наприклад, у Радянському Союзі; побоювання висловити незгоду з політичним курсом чи діяльністю політика або політичної партії публічно; спроби популяризації політичного лідера – адже анекдот може мати й позитивний підтекст, чи його дискредитацію – якщо підтекст негативний; певну традицію відносин між суспільством і владою, що допомагає пом'якшити комунікацію, «випустити пар» у напружених ситуаціях, та ін. У будь-якому випадку, політичний анекдот є певним символічним засобом боротьби проти існуючої політичної реальності.

Середній рівень протестної активності проявляється через створення у соціальних мережах опозиційних контентів, участь у різних законодавчо врегульованих формах електорального протесту, а на високому рівні активності конвенціональний політичний протест проявляється через участь у дозволеніх законом мітингах, демонстраціях, зверненнях до представників влади з запитом щодо вирішення певних політичних вимог чи норм. Цікавою формою цієї протестної дії є політичний хеппенінг – юмористична форма протесту, яка проявляється у масових театралізованих чи інших діях (наприклад сатиричний флеш моб) масового характеру. Тут маємо зазначити, що традиційні форми політичного протесту, які узгоджені у законодавчому полі багатьох країн світу можуть мати як конструктивну – без порушень правопорядку та екстремістських чи насильницьких закликів, так і деструктивну форму проведення. Межу між ними провести дуже складно, оскільки доволі часто дозволений та узгоджений за всіма юридичними вимогами захід масового характеру у ході проведення може перерости з конвенційної у не конвенційну форму.

Розглянемо традиційні форми політичного протесту високого рівня активності у руслі їх конвенціональних проявів. Демонстрація (від фр. demonstratio – показую).

Масове проходження прихильників якоїсь вимоги, соціально-політичної ідеї для їх висловлення та створення передумов їх здійснення, для вираження протесту, солідарності тощо. Демонстрації бувають: святкові, на підтримку уряду, антиурядові, антивоєнні та ін. Демонстрації також поділяються на санкціоновані та несанкціоновані, організовані, спонтанні, стихійні. Ст. 39 Конституції України гарантує громадянам України право на проведення мітингів, походів і демонстрацій, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування [5].

Історія та сучасність мають багато прикладів політичних демонстрацій та їх впливів на конкретну політичну ситуацію в певній країні, а виникнення перших політичних демонстрацій та мітингів прийнято відносити до епохи Великої французької революції. У наступному сторіччі, з формуванням, ростом та організаційним оформленням робітничого руху (через профспілки, а згодом і перші партії), ця форма політичного протесту стала невід'ємною частиною політичного життя тогочасної Європи та Сполучених Штатів Америки. У бувшій Російській імперії, до якої тоді входила і більша частина України, відносно організований протестний рух з'явився значно пізніше. Першу велику демонстрацію в Росії влаштували студенти Петербургського університету 25 вересня 1861 року. Приводом для неї стали нові правила навчання в університеті: підвищення платні за відвідування лекцій, заборона робити копіювання, заборона публічних концертів, лекцій та інше. На території України виникнення цієї форми протесту фіксують на початку XX сторіччя, коли 1 травня 1900 року в Харкові відбулася багатотисячна демонстрація, а вже в 1901 році, знову в Харкові, на демонстрації робітників і студентів були вперше висунені політичні гасла.

Мітинг (meeting) – масові збори з метою обговорення політичних та інших питань, що цікавлять людей. М. – явище далеко не стороннє для влади, владних структур, різних політичних сил. Саме з М. у історії часто починалися процеси, що спричинялися до гострої політичної боротьби [2, с. 490]. Мітинг є важливим засобом пропаганди та агітації. Мітинг являє собою організовану форму політичних дій, із своїми організаторами, цілями та конкретними завданнями. За певних умов, як і будь-яке багатолюдне зібрання, з організованого заходу він може перейти у стихійну некеровану фазу і супроводжуватися раптовою зміною настроїв учасників, вибухом емоцій, бурхливими пристрастями. Отож, суттєвою особливістю мітингу є його спрямованість на формування психологічної готовності індивідуумів до безпосередньої політичної дії. Мітинг проводиться не для ведення дискусії і з'ясування проблем. Це зібрання уже сформованих прихильників певної ідеї, яка на мітингу перетворюється на вимогу заборони або дозволу, підтримки або засудження певні дії, рішення чи явища.

Страйк – одна з основних форм політичної боротьби, яка полягає у відмові продовжувати роботу на попередніх умовах. За своїми цілями страйк буває економічним і політичним та може супроводжуватись демонстраціями, мітингами чи сутичками з органами правопорядку. Він може бути частковим і охоплювати певне підприємство, компанію, чи навіть частину колективу, і загальним – коли охоплює галузь, регіон чи країну. В Україні, право на страйк дозволено конституційно та законодавчо

оформлено відповідним законодавством. Проте йдеться не про політичний страйк, а про економічні форми протесту. Однак, видається, що будь-який страйк носить політичний характер, оскільки його причини фактично завжди відносяться до економічної чи соціальної політики держави, адже виникає не тільки з приводу трудових відносин, а й на більш широкому, загальнокультурному чи соціальному ґрунті.

До не конвенціональних форм політичного протесту низького рівня активності пропонують віднести підпис опозиційних звернень, листів, закликів. На середньому рівні активності не конвенціонального політичного протесту особа чи соціальна група приймають участь в недозволених демонстраціях чи мітингах, активно підтримують бойкот певних політичних рішень та дій та ін. Високий рівень активності передбачає участь в різних акціях громадської непокори, наприклад – блокування дорожнього руху чи якоїсь адміністративної будівлі, участь у протистоянні органам правопорядку, аж до фактичних зіткнень з ними (чим вкрай насичена вулична боротьба в Україні у 2013 році, та й у попередні роки).

У цьому аспекті цікавими є нові форми політичного протесту, які існують на межі законності у юридичному аспекті та конвенціональності у площині політичної поведінки. До них відносять флеш моб, хеппенінг, перформанс та інше. Їх відрізняють: орієнтація на висвітлення у медіа, відсутність потреби у великій кількості учасників, швидкість у здійсненні, і, що важливо, відсутність потреби в отриманні дозволу на проведення такої акції, оскільки сам факт її існування відсутній в законодавстві фактично всіх держав світу. При цьому ефективність таких протестних дій є доволі високою, оскільки певний театральний ефект не тільки підвищує зацікавленість суспільства певною проблемою, але й ставить владу у доволі неприємне, сатиричне становище. Однак, більшість учених схиляється до віднесення цих форм протесту до деструктивних, не конвенціональних дій, які у більшості випадків не висувають чи не пропонують конструктивних способів вирішення проблеми.

Тож підсумовуючи маємо зазначити, що: політичні протести виражають потреби, устремління, незадоволення та конкретизують вимоги суспільства до влади. Як нові, так і традиційні форми політичного протесту виступають тільки засобом, через який політичні чи соціальні групи, або й окремі індивіди виражають свою незгоду з існуючим станом речей. Національні традиції, політична практика, особливості політичної системи, рівень розвитку інститутів громадянського суспільства, та низка інших факторів значною мірою впливають на національне законодавство яке встановлює юридично дозволені, конвенціональні, чи не дозволені, не конвенціональні, форми політичного протесту для кожної конкретної країни. Попри деструктивність багатьох форм політичного протесту, його конструктивна роль полягає в тому, що він виступає певним стимулятором політичних, а відтак соціальних, економічних, культурних та ін. процесів. Вони є сигналом існування та фіксації неузгодженості між політичним та соціальним середовищем, ретранслятором конкретних проблем, які потребують вирішення.

#### Список використаних джерел

1. Вайнштейн Г. И. Массовое сознание и социальный протест в условиях современного капитализма / Г. И. Вайнштейн. – М., 1990. – 367 с.



2. Головатий М. Митинг / М. Головатий // Політологічний словник: навч. посіб. Для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антоноука. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.
3. Кудряченко А. Абсентеїзм / А. Кудряченко // Політологічний словник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антоноука. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.
4. Політичний протест // Політологія: навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / За наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми, В. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2014. – 779 с.
5. Шведа Ю. Р. Політичні партії: Енциклопедичний словник / Ю. Р. Шведа. – Львів: Астролябія, 2004. – 500 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.lnu.edu.ua

### References

1. Vajnshtejn G. I. Massovoe soznanie i social'nyj protest v uslovijah sovremennoho kapitalizma / G. I. Vajnshtejn. – M., 1990. – 367 s.
2. Golovatyj M. Mityng / M. Golovatyj // Politologichnyj slovnyk: navch. posib. dlja stud. vyssh. navch. zakl. / za red. M. F. Golovatogo ta O. V. Antonjuk. – K.: MAUP, 2005. – 792 s.
3. Kudrjachenko A. Absenteizm / A. Kudrjachenko // Politologichnyj slovnyk: navch. posib. dlja stud. vyssh. navch. zakl. / za red. M. F. Golovatogo ta O. V. Antonjuk. – K.: MAUP, 2005. – 792 s.
4. Politychnyj protest // Politologija: navchal'nyj encyklopedychnyj slovnyk dovidnyk dlja studentiv VNZ I–IV rinvniv akredytacii / Za nauk. red. d-ra polit. n. N. M. Homy, V. Denysenko, O. M. Sorba, L. Ja. Ugryn ta in. – L'viv: «Novyj Svit – 2000», 2014. – 779 s.
5. Shveda Ju. R. Politychni partii: Encyklopedychnyj slovnyk / Ju. R. Shveda. – L'viv: Astroljabija, 2004. – 500 s. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: www.lnu.edu.ua

*Dmytrenko S. P., candidate of political sciences, Assistant Professor, Department of political sciences and public administration, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), 311071@ukr.net*

### Forms of political protest: traditional patterns and modern political practice

*The article is devoted to an analysis of political protest phenomenon. It points out some approaches to determination of legally permitted and forbidden forms of political protests and considers different forms of protest participation. The aim of the article is structuring and analyzing of the main forms of political protest. Combination of scientific principles of objectivity, systemacy, consistency, integrity, concreteness and methods and methodological approaches of modern political science composes a methodological basis of the article.*

*The author comes to the following conclusion: political protests express needs, desires, dissatisfaction and make people's demands more clear for the state power; either new or traditional forms of political protest are only an instrument that political or social groups and some individuals use to show their denial of present state of affairs; constructive role of political protest is to sharpen political, social, economical, cultural processes and certain problems requiring political solutions.*

**Keywords:** politics, political protest, forms of political protest.

*Дмитренко С. П., кандидат политических наук, доцент кафедры политологии и государственного управления, Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова (Украина, Киев), 311071@ukr.net*

### Формы политического протеста: традиционные модели и современная политическая практика

*Проанализирован феномен политического протеста. Выделены подходы к определению законодательно разрешенных и запрещенных форм политического протеста, рассмотрены формы протестного участия. Целью статьи является структурирование и политологический анализ основных форм политического протеста. Методологической базой матернала статьи является объединение научных принципов объективности, системности, последовательности, целостности, конкретности, а также методов и методологических подходов современной политической науки.*

*Основными выводами являются: политические протесты выражают потребности и конкретизируют требования общества к власти; новые и традиционные формы политического протеста выступают средствами, через которые политические или социальные группы, отдельные индивиды выражают свое несогласие с существующим порядком вещей; конструктивная роль политического протеста состоит в том, что он выступает определенным стимулятором политических, социальных, экономических, культурных процессов и конкретных проблем, которые требуют политического решения.*

**Ключевые слова:** политика, политический протест, формы политического протеста.

\*\*\*

УДК 94:325.54]:34(477)«19/20»

**Касьянова М. М.,**  
кандидат історичних наук, доцент,  
докторант, Національний педагогічний  
університет ім. М. П. Драгоманова  
(Україна, Київ), k.marina81@rambler.ru

### ФОРМУВАННЯ МІГРАЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ У КІНЦІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

*Досліджено процес формування й удосконалення нормативно-правової бази трудової міграції в Україні, визначено основні напрями міграційної політики України. Зазначено, що міграційна законодавча база формувалась з урахуванням загальноприйнятих міжнародно-правових стандартів, а процес її розвитку був поступовим, як правило, це залежало від реакції на зміну міграційної ситуації. У статті використовуються як загальнонаукові так і спеціальні історичні методи.*

*Автор дійшов висновку, що впродовж усього періоду розвитку законодавства щодо українських трудових мігрантів підпорядковувалось загальнодержавній меті міграційної політики, яка характеризується забезпеченням ефективного управління міграційними процесами, пошуком негативних наслідків стихійних міграційних процесів, забезпеченням захисту громадян України, які постійно проживають за кордоном, мінімізацією стихійної зовнішньої трудової міграції громадян України та встановленням належного контролю за нею.*

**Ключові слова:** міграція, міграційні процеси, зовнішня трудова міграція, державна міграційна політика.

На рубежі ХХ–ХХІ ст. міграція стала одним із серйозних факторів геополітичних і соціокультурних змін у багатьох країнах світу, будучи безпосереднім відображенням процесів глобалізації сучасного політичного процесу. Україна, яка отримала незалежність у 1991 р. після розпаду Радянського Союзу, одразу стала складовою процесів глобалізації. Вагомим демократичним здобуттям незалежної України стало забезпечення права вільного пересування громадян. Багато українців одразу скористались цим правом в межах міжнародної трудової міграції та виїхали працювати до країн Європи й інших держав світу. Донедавна, ці явища ігнорувались на державному рівні, а факт виїзду вважався тимчасовим як наслідок економічних труднощів, які згодом мають бути подолані. Проте праця за кордоном на даний час понад п'ять мільйонів наших громадян переконує в неправильній оцінці цих явищ та потребі вироблення прагматичної державної політики щодо них. А це, безсумнівно, неможливо без фахових та різнобічних досліджень еміграційного процесу.

Історіографія даної теми представлена працями провідних сучасних українських науковців. Дослідження О. А. Малиновської [1], С. Б. Чеховича [2], О. У. Хомри [3] висвітлюють питання формування міграційного законодавства України, розглядають міграційну ситуацію і сучасну державну міграційну політику країни, аналізують етапи формування органів управління міграцією. Джерельною базою дослідження виступають Конституція України, нормативно-правові та законодавчі документи країни.

Метою статті є вивчення процесу формування й удосконалення нормативно-правової бази трудової міграції та узагальнення досвіду міграційної політики України.

На сьогодні міграція населення обумовлена соціоісторичними і політичними умовами. Специфічне соціальне явище викликане об'єктивними потребами існування та розвитку людського суспільства в різних регіонах світу, що вимагає більш толерантного ставлення влади і корінного населення до мігрантів, а також

забезпечення їм відповідних умов проживання. У той же час міграційні процеси на сучасному етапі досить серйозно впливають на геополітичне становище окремих регіонів на політичній карті світу.

У державному–правовому регулюванні міграційних процесів виділяються два аспекти. По–перше, приватно–правовий, тобто юридичне забезпечення суб'єктивних прав фізичних осіб, що вирішують за допомогою міграції свої соціально–економічні, культурні, політико–правові проблеми тощо. По–друге, публічно–правовий, тобто формування державно–правових режимів, що забезпечують функціонування органів управління, суспільних інститутів, захист прав і свобод мігрантів.

Саме публічно–правова сторона регулює міграційні процеси і адміністративно–правові питання. Загалом, управління міграціями можна визначити як свідомий і цілеспрямований вплив суспільства, громадян України, зокрема, на міграційні процеси з метою формування найбільш бажаної інтенсивності міграції та її географічної спрямованості. Такі дії охоплюють легальну міграцію на протидію нелегальній міграції.

Управління процесом легальної міграції належить до компетенції Державного департаменту в справах національностей і міграції, що функціонує в складі Міністерства юстиції України. Для більш успішного вирішення питань трудових мігрантів Державний департамент співпрацює з іншими державними установами, а саме: Міністерством праці та соціальної політики, Міністерством внутрішніх справ, Міністерством охорони здоров'я, Міністерством закордонних справ та Державним комітетом у справах охорони державного кордону.

Процес становлення міграційного законодавства на теренах України був дуже складним. Це обумовлено історією нашої держави, яка впродовж тисячоліть виборювала незалежність. В певні періоди історії Україна мала свої кордони і була самостійною, коли ні, на її території поширювалось право держав–завойовників. Однак і в тих, і в інших умовах процес становлення національних міграційних інститутів відбувався. Оскільки історія України тісно пов'язана з історією Радянського Союзу, після розпаду якого, успадкувала державні інститути та бюрократичний апарат, вважаємо за доцільне дати короткий аналіз радянського міграційного законодавства.

У Радянській Україні, яка з грудня 1922 р. стала складовою Радянського Союзу, міграція завжди обмежувалася і контролювалася. Право на свободу пересування не згадувалось ні в республіканській, ні в союзній конституціях, а зовнішні міграційні процеси фактично не регулювались. У Положенні про в'їзд в СРСР і про виїзд з СРСР, затверженому постановою Ради Міністрів СРСР від 22 вересня 1970 р., процедури і підстави отримання дозволу на виїзд не були визначені, а ряд статей взагалі були таємними і не публікувались. До Положення вносились зміни та доповнення (1975 р., 1986 р.), проте суттєвих зрушень так і не відбулось. Початком формування міграційного права як окремої галузі стало 27 вересня 1988 р., коли Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову «Про заходи, спрямовані на спрощення порядку виїзду громадян СРСР за кордон», що дало можливість громадянам виїжджати в соціалістичні країни, з якими укладено угоду про безвізові поїздки,

за паспортом громадянина СРСР з додатком, форма якого встановлювалася МВС за погодженням з МЗС. Отже, внаслідок тривалої ізоляції від загальносвітових тенденцій міграційне законодавство в незалежній Україні пройшло тривалий шлях розвитку й становлення.

Завдяки побудові відкритого суспільства, лібералізації кордонів наша держава поступово входить до загальносвітового міграційного перебігу, який став значущим способом забезпечення стабілізації соціально–економічного розвитку суспільства, однією з необхідних умов спільної діяльності індивідів. На початку 90–х років у результаті значних геополітичних змін на просторах колишнього СРСР, економічної кризи в Україні, де в попередній період міграція зводилась до «територіальної мобільності робочої сили», а еміграція прирівнювалась до зради Батьківщини, Україна опинилася віч–на–віч з масовими переміщеннями населення.

Важливим документом стала Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., ухвалена Верховною Радою УРСР, в якій серед іншого проголошувалося, що «Українська РСР має своє громадянство і регулює імміграційні процеси» [4, с. 429], адже контроль над виїздом був першочерговим завданням новоутвореної держави. Практичним втіленням Декларації став закон «Про громадянство України» [5, с. 7] від 8 жовтня 1991 р. Відповідність Закону принципам міжнародного права засвідчує наявність у ньому загально визначених демократичних норм. Законом визначено перелік документів, які підтверджують громадянство України (статті 5–7), а також широке коло підстав для його набуття. У квітні 1997 р. до закону «Про громадянство» було внесено зміни [5, с. 7], згідно з якими громадянство України визначає постійний правовий зв'язок особи та Української держави, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках. На сьогоднішній день в Україні діє Закон «Про громадянство» від 18 січня 2001 р. [6, с. 4–5], який гарантує українському трудовому мігранту захист його інтересів, зв'язок із Батьківщиною та рідними, які там залишаються. Позитивні зміни нової редакції Закону стосуються репатріантів та біженців, які раніше не мали можливості набутти громадянство України.

Продовжують міграційне законодавство Закони «Про державний кордон» [7], «Про біженців» [8, с. 42], «Про правовий статус іноземців» [9, с. 22–30], «Про туризм» [10], «Про зайнятість населення» [11, с. 170], «Про захист прав споживачів» [12, с. 90], «Про імміграцію» [13, с. 197], «Про порядок в'їзду і виїзду з України громадян України» [14, с. 101], до якого за роки функціонування не вносилося жодної зміни, що є свідченням його ефективності і відповідності міжнародному праву.

У червні 1992 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про національні меншини в Україні» [15], який, враховуючи національний склад населення України та тенденції міграційних процесів, став логічним продовженням формування міграційного українського законодавства. Законопроект було апробовано на міжпарламентському семінарі «Меншини та міграції в Європі» в червні 1992 р. Указом Президента України «Про Міністерство України у справах національностей та міграції» від 26 квітня 1993 р. створено Міністерство, на яке покладено функції розроблення й забезпечення реалізації державної політики у сфері національних

відносин та міграції. Одне з основних завдань Міністерства – підготовка спільно з іншими органами державної виконавчої влади пропозицій щодо формування державної політики у сфері національних відносин та міграції населення і організація роботи щодо її реалізації. 22 червня 1994 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову «Про створення органів міграційної служби в Україні».

Рішенням уряду України від 3 січня 1993 р. [16, с. 468] було скасовано тотальний контроль за поїздками громадян України, коли для будь-якої туристичної, ділової чи приватної поїздки за кордон необхідно було отримати спеціальний дозвіл. Так, заданими Міністерства внутрішніх справ України, у 1986 р., на початку перебудови, кількість поїздок за кордон в особистих справах не перевищувала 43 тис. Після здобуття незалежності в 1991 р. міграція досягла 2327 тис., тобто збільшилася в 54 рази, у 1996 р. мігрантів налічувалося 12 тис., в 1998 р. – 24 тис., а у 2002 р. – 41 тис. осіб [17, с. 96].

Головна роль державно-правового регулювання міграційними процесами належить Конституції України. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. [18, с. 3–48] ознаменувала якісно новий етап у розвитку суспільних відносин у сфері міграції громадян. Відповідно до статті 9 Основного Закону чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою, є частиною національного законодавства України. Стаття 25 чітко фіксує положення про те, що «громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство. Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі. Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за кордоном» [18, с. 3–48].

Стаття 33 Конституції України гарантує свободу пересування, право вільно вибирати місце проживання, залишати територію України, за винятком, встановленим законом (військовослужбовці, ознайомлені з державною таємницею, працівники національних компаній, які володіють комерційною таємницею). Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну. Таке конституційне формулювання узгоджується з міжнародно-правовими стандартами, оскільки чотири окремих права (право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України і право громадянина у будь-який час повернутися в Україну) у сукупності становлять зміст права на свободу пересування. Принциповими з точки зору регулювання міграційних процесів є положення даної статті про права особи вільно залишати Україну, а для громадян України – також вільно повертатися в Україну.

Стаття 43 Конституції проголошує, що кожен має право на працю, включаючи можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає і на яку вільно погоджується. Пункт 5 частини 1 статті 85 Конституції закріплює за Верховною Радою України повноваження щодо визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, у тому числі й міграційної політики України. Таким чином, концепція державної міграційної політики створює надійну правову базу для регулювання міграційних суспільних відносин, специфічні принципи та підходи стосовно різноманітних категорій мігрантів.

Необхідно визначити пріоритетні напрями правового регулювання міграційних процесів в Україні, зокрема – захист соціально-економічних інтересів і прав українських трудящих-мігрантів, збереження трудового та інтелектуального потенціалу держави, створення правових і соціально-економічних засад регулювання трудової міграції, розвиток міжнародного співробітництва з метою вирішення актуальних питань у сфері зовнішньої міграції. Важливим елементом правового регулювання міграційних процесів в Україні є посилення превентивних заходів щодо незаконної міграції.

Пункт 8 частини 2 статті 92 Конституції України обумовлює встановлення міграційного режиму, який відрізняється від загального лише законами України. Пункт 9 цієї статті формулює термін «міграційний режим» і розуміє його як специфічний правовий режим, у межах якого правові норми регулюють процеси переміщення фізичних осіб і визначають статус учасників міграційних відносин.

Окремо потрібно виділити Закон України «Про правовий статус закордонних українців» від 4 березня 2004 р. [19, с. 1035], який засвідчує, що українська держава піклується про своїх громадян, сприяє розвитку національної свідомості українців, які проживають за межами України, зокрема трудових мігрантів, які мають етнічне українське походження. У цьому законі чи не вперше було згадано на офіційному рівні про потреби співпраці не лише з діаспорними українцями, а й з трудовими мігрантами, які знаходяться за кордоном.

Отже, держава визнає відповідальність за всіх громадян України, які перебувають, як в межах країни так і поза її кордонами. Стаття 3 Конституції України наголошує: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та її гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави» [20, с. 31].

Більш того, відповідно до Конституції України держава повинна сприяти розвитку національної ідеї, дбати про задоволення національно-культурних і мовних потреб української діаспори задля об'єднання всіх українців, де б вони не жили [20, с. 47]. Йдеться про ст. 12 Конституції України, яка говорить про взаємне збагачення набутками духовної та матеріальної культури, поєднання інтересів українців у своїй державі та поза нею, залучення етнічних українців до розвитку і зміцнення зв'язків з Україною – своєю етнічною Батьківщиною [20, с. 47].

Обов'язки щодо дотримання цих положень Конституції покладаються, в першу чергу, на установи Міністерства закордонних справ України за кордоном, тобто Посольства, Консульства. Обов'язок посадових осіб цих установ – вживати всіх необхідних заходів, аби громадяни України мали можливість користуватися в повному обсязі правами, наданими їм законодавством країн перебування, міжнародними договорами, учасниками яких є Україна і держава перебування, та в установленому порядку захищати їх інтереси. У випадку необхідності мають уживати заходи для поновлення порушених прав громадян України [20, с. 75].

Україною вже укладено чимало двосторонніх та багатосторонніх міжнародних договорів, які покликані на практиці регулювати всі питання, пов'язані із перебуванням українських громадян за кордоном. Щодо

трудомих мігрантів, то це забезпечує рівність трудових прав громадян України, їх соціальний захист на одному рівні з громадянами тих країн, в яких вони перебувають та працюють; дає можливість легально працевлаштуватися за кордоном.

28 травня 2004 р. відбулося підписання Меморандуму про співпрацю між Міністерством закордонних справ України та Українською юридичною колегією, який формалізував і надав правової визначеності співпраці цих відомств щодо правового захисту громадян України за кордоном [21]. Перше положення преамбули документа є прямим посиланням на висновки спеціальної доповіді Уповноваженого з прав людини в Україні Н. Карпачової у Верховній Раді України 2003 р. «Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном» [22, с. 3]. Вищенаведені факти свідчать про значні позитивні зрушення у юридичному забезпеченні прав трудящих–мігрантів та членів їх сімей.

Проведення 17 листопада 2004 р. парламентських слухань в Україні на тему: «Стан та проблеми правового і соціального статусу сучасної української трудової міграції» [23, с. 4] поклато початок фаховому обговоренню української виїзної міграції на рівні законодавчого органу. Втім досі ані міжнародна договірно–правова база, ані національне законодавство України не дають відповіді на весь комплекс поставлених часом проблем. Юридичним наслідком парламентських слухань стало затвердження постанови Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2004 р. «Про затвердження Програми забезпечення прав та інтересів громадян, які виїжджають за кордон для працевлаштування, та усиновлених іноземцями дітей на період до 2005 р.» [24, с. 301]. Згідно з Програмою, зовнішня трудова міграція здійснюється шляхом: запрошення українських фахівців безпосередньо іноземним роботодавцем; використання послуг недержавних установ та організацій (юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців), які займаються посередництвом у працевлаштуванні громадян за кордоном, у тому числі туристичних агенцій; самостійного пошуку робочого місця в іноземного роботодавця.

На основі законодавства щодо зовнішньої міграції виконавчі органи формують напрями її реалізації. На особливу увагу заслуговує Рішення Ради національної безпеки та оборони України «Про напрями державної міграційної політики України та невідкладні заходи щодо підвищення її ефективності» від 15 червня 2007 р. [25, с. 16]. Метою цього документа є проведення ефективної державної політики у сфері трудової міграції, що реалізується через приєднання України до міжнародних договорів, якими регулюються питання трудової міграції, укладання двосторонніх міжнародних договорів щодо працевлаштування та соціального захисту громадян, які працюють за кордоном, удосконалення організаційних засад у сфері надання посередницьких послуг у працевлаштуванні за кордоном, запобігання нелегальній трудовій міграції та торгівлі людьми, захист прав та інтересів громадян України, усиновлених іноземцями.

Паралельно із формуванням законодавчої бази щодо регулювання міграційних процесів незалежна Україна опинилася перед необхідністю вироблення власної концепції міграційної політики. Проект «Концепції державної міграційної політики» було подано до

розгляду народними депутатами І. Гайдошем та М. Шульгою 28 січня 2004 р. Однак після розгляду його в парламенті 25 червня 2005 р. він був відправлений на доопрацювання, оскільки, на думку багатьох спеціалістів, мав декларативний характер і не міг стати справжнім програмним документом, у якому відображалися б основні міграційні програми України.

Концепція державної міграційної політики була прийнята у 2006 р. і є обов'язковим документом при розробці та прийнятті законів, нормативно–правових актів, державних та регіональних програм з питань міграції, біженців, громадянства і може змінюватись відповідно до динаміки та розвитку міграційних та демографічних процесів, змін у суспільстві, розвитку міжнародних відносин України [26].

Концепція державної міграційної політики – це правовий акт, який визначає зміст і спрямування державної міграційної політики, систему принципів і пріоритетів державних органів у сфері управління міграційними процесами, напрями удосконалення законодавчого, адміністративного та інституційного забезпечення та механізм і форми державної міграційної політики України [26].

Таким чином, міграційне законодавство України щодо трудових мігрантів у кінці ХХ – початку ХХІ ст. пройшло тривалий шлях формування. За роки незалежності напрацьована правова база, яка відбиває головну мету державної міграційної політики – забезпечення ефективного управління міграційними процесами, подолання негативних наслідків стихійних міграційних процесів, забезпечення захисту громадян України, які постійно проживають за кордоном, мінімізація стихійної зовнішньої трудової міграції громадян України та встановлення належного контролю за нею.

#### Список використаних джерел

1. Малиновська О. А. Основні засади міграційної політики України та майбутні сценарії розвитку О. А. Малиновська // Проблеми міграції. – Т.7, №1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.: <http://www.migration.kiev.ua/ukr/mag/>.
2. Чехович С. Б. Державно–правова міграційна політика: проблеми та шляхи вирішення / С. Б. Чехович // Матеріали науково–практичної конференції [«Теоретичні та практичні питання реалізації Конституції України: проблеми, досвід, перспективи»] (Київ, 25 червня 1997 р.). – Х., 1998. – С.87.
3. Хомра О. Зовнішня трудова міграція як школа демократії (на матеріалах зовнішньої трудової міграції населення західного прикордоння України) / О. Хомра [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dep.kiev.ua/confer/Conference%202000/Section%207/Khomra.pdf> 12–15.12.2007.
4. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. №55–ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1990. – №31. – С.429.
5. Про громадянство України: Закон України від 16.04.1997 р. №210/97–ВР // Збірник документів «Правовий захист біженців в Україні» / Упорядковано Українською Правничою Фундацією. – К., 1998. – С.7.
6. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 р. №2235–ІІІ // Голос України. – 2001. – 6 березня. – №42 (2542). – С.4–5.
7. Про державний кордон: Закон України від 4.11.1991 р. №1777–ХІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №2. – Ст.5.
8. Про біженців: Закон України від 24.12.1993 р. №3818–ХІІ // Збірник документів «Правовий захист біженців в Україні» / Упорядковано Українською Правничою Фундацією. – К., 1998. – С.42.
9. Про правовий статус іноземців: Закон України від 4.02.1994 р. №3929–ХІІ // Збірник документів «Правовий захист біженців в

- Україні» / Упорядковано Українською Правничою Фундацією. – К., 1998. – С.22–30.
10. Про туризм: Закон України від 15.09.1995 р. №1282-IV // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №31. – Ст.241.
11. Про зайнятість населення: Закон України від 1.03.1991 р. №803-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – №14. – С.170.
12. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 р. №1023-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №14. – С.90.
13. Про імміграцію: Закон України від 7.06.2001 р. №2491-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №41. – С.197.
14. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України: Закон України від 21.01.1994 р. №3858-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №18. – С.101.
15. Про національні меншини в Україні: Закон України від 25.06.1992 р. №2494-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №36. – Ст.529.
16. Євтух В. Б. Українці за межами України / В. Б. Євтух // Історія України: нове бачення. – К.: [б. в.], 1996. – Т.2. – С.468.
17. Андрієнко В. Проблеми створення і діяльності органів виконавчої влади України з регулювання зовнішньої міграції / В. Андрієнко // Біженці та міграція: український часопис права і політики. – 1998. – №3–4. – С.96.
18. Конституція України від 28.06.1996 р. №254к/96-ВР // Конституція України Конституція Автономної Республіки Крим: Зб. нормат. актів. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С.3–48.
19. Про правовий статус закордонних українців: Закон України від 4.03.2004 р. №1582-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №25. – С.1035.
20. Коментар до Конституції України. – 2-ге вид., виправ. й доп. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1998.
21. Іванова М. Емігрантська нація, або добре там, де нас нема / М. Іванова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/content/view/1490/35/17>.
22. Карпачова Н. Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном: Виступ Уповноваженого з прав людини Ніни Карпачової у Верховній Раді України під час представлення Спеціальної доповіді Уповноваженого / Н. Карпачова // Голос України. – 2003. – 15 квіт. – С.3.
23. Зовнішня трудова міграція населення України // Заг. ред. та упорядкування Український центр соціальних реформ, Державний комітет статистики. – К.: [б. в.], 2009. Редагування Чебанова В. Г. – С.4.
24. Про затвердження Програми забезпечення прав та інтересів громадян, які виїжджають за кордон для працевлаштування, та усунювання іноземцями дітей на період до 2005 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.11.2004 р. №1559 // Відомості Верховної Ради. – 2002. – №41. – С.301.
25. Про напрями державної міграційної політики України та невідкладні заходи щодо підвищення її ефективності: Рішення Ради національної безпеки та оборони України від 15.06.2007 р. // Офіційний вісник Президента України. – 2007. – №21. – С.16.
26. Концепція державної міграційної політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.loga.gov.ua>
6. Pro gromadjanstvo Ukrai'ny: Zakon Ukrai'ny vid 18.01.2001 r. №2235-III // Golos Ukrai'ny. – 2001. – 6 bereznja. – №42 (2542). – S.4–5.
7. Pro derzhavnyj kordon: Zakon Ukrai'ny vid 4.11.1991 r. №1777-XI // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – 1992. – №2. – St.5.
8. Pro bizhenciv: Zakon Ukrai'ny vid 24.12.1993 r. №3818-XII // Zbirnyk dokumentiv «Pravovyj zahyst bizhenciv v Ukrai'ni» / Uporjadkovo Ukrai'ns'koju Pravnychoju Fundacijeu. – K., 1998. – S.42.
9. Pro pravovyj status inozemciv: Zakon Ukrai'ny vid 4.02.1994 r. №3929-XII // Zbirnyk dokumentiv «Pravovyj zahyst bizhenciv v Ukrai'ni» / Uporjadkovo Ukrai'ns'koju Pravnychoju Fundacijeu. – K., 1998. – S.22–30.
10. Pro turizm: Zakon Ukrai'ny vid 15.09.1995 r. №1282-IV // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – 1995. – №31. – St.241.
11. Pro zajnjatist' naseleennja: Zakon Ukrai'ny vid 1.03.1991 r. №803-XII // Vidomosti Verhovnoi' Rady URSR. – 1991. – №14. – S.170.
12. Pro zahyst prav spozhyvachiv: Zakon Ukrai'ny vid 12.05.1991 r. №1023-XII // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – 1995. – №14. – S.90.
13. Pro immigraciju: Zakon Ukrai'ny vid 7.06.2001 r. №2491-III // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – 2001. – №41. – S.197.
14. Pro porjadok vyї'zdu z Ukrai'ny i v'ї'zdu v Ukrai'nu gromadjan Ukrai'ny: Zakon Ukrai'ny vid 21.01.1994 r. №3858-XII // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – 1994. – №18. – S.101.
15. Pro nacional'ni menshyny v Ukrai'ni: Zakon Ukrai'ny vid 25.06.1992 r. №2494-XII // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – 1992. – №36. – St.529.
16. Jevtuh V. B. Ukrai'nci za mezhamy Ukrai'ny / V. B. Jevtuh // Istorija Ukrai'ny: nove bachennja. – K.: [b. v.], 1996. – T.2. – S.468.
17. Andrijenko V. Problemy stvorennja i dijalnosti organiv vykonavchoї vlady Ukrai'ny z reguljuvannja zovnishn'oi' migracii' / V. Andrijenko // Bizhenci ta migracija: ukrai'ns'kyj chasopys prava i polityky. – 1998. – №3–4. – S.96.
18. Konstytucija Ukrai'ny vid 28.06.1996 r. №254k/96-VR // Konstytucija Ukrai'ny Konstytucija Avtonomnoi' Respubliky Krym: Zb. normat. aktiv. – K.: Jurinkom Inter, 1999. – S.3–48.
19. Pro pravovyj status zakordonnnyh ukrai'nciv: Zakon Ukrai'ny vid 4.03.2004 r. №1582-IV // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – 2004. – №25. – S.1035.
20. Komentar do Konstytucii' Ukrai'ny. – 2-ge vyd., vyprav. j dop. – K.: Instytut zakonodavstva Verhovnoi' Rady Ukrai'ny, 1998.
21. Ivanova M. Emigrants'ka nacija, abo dobre tam, de nas nema / M. Ivanova. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://kobza.com.ua/content/view/1490/35/17>.
22. Karpachova N. Stan dotrymannja ta zahystu prav gromadjan Ukrai'ny za kordonom: Vystup Upovnovazhenogo z prav ljudyny Niny Karpachovoї u Verhovnij Radi Ukrai'ny pid chas predstavlennja Special'noi' dopovidi Upovnovazhenogo / N. Karpachova // Golos Ukrai'ny. – 2003. – 15 kvit. – S.3.
23. Zovnishnja трудова migracija naseleennja Ukrai'ny // Zag. red. ta uporjadkuvannja Ukrai'ns'kyj centr social'nyh reform, Derzhavnyj komitet statystyky. – K.: [b. v.], 2009. Redaguvannja Chebanova V. G. – S.4.
24. Pro zatverdzhennja Programy zabezpechennja prav ta interesiv gromadjan, jaki vyї'zhdzhajut' za kordon dlja pracevlashtuvannja, ta usynoveny inozemcjamy ditej na period do 2005 roku: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrai'ny vid 17.11.2004 r. №1559 // Vidomosti Verhovnoi' Rady. – 2002. – №41. – S.301.
25. Pro naprjamy derzhavnoi' migracijnoi' polityky Ukrai'ny ta nevidkladni zahody shhodo pidvyshhennja i'ї' efektyvnosti: Rishennja Rady nacional'noi' bezpeky ta obrony Ukrai'ny vid 15.06.2007 r. // Oficijnyj visnyk Prezydenta Ukrai'ny. – 2007. – №21. – S.16.
26. Koncepcija derzhavnoi' migracijnoi' polityky [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.loga.gov.ua>

## References

1. Malynov'ska O. A. Osnovni zasady migracijnoi' polityky Ukrai'ny ta majbutni scenarii' rozvytku O. A. Malynov'ska // Problemy migracii'. – T.7, №1. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu do zhurn.: <http://www.migration.kiev.ua/ukr/mag/>.
2. Chehovych S. B. Derzhavno-pravova migracijna polityka: problemy ta shljahy vyrishennja / S. B. Chehovych // Materialy naukovy-praktychnoi' konferencii' [«Teoretychni ta praktychni pytannja realizacii' Konstytucii' Ukrai'ny: problemy, dosvid, perspektyvy»] (Kyї'v, 25 chervnja 1997 r.). – H., 1998. – S.87.
3. Homra O. Zovnishnja трудова migracija jak shkola demokracii' (na materialah zovnishn'oi' trudovoї' migracii' naseleennja zahidnogo prykordonnja Ukrai'ny) / O. Homra [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.dep.kiev.ua/confer/Conference%202000/Section%207/Khomra.pdf12-15.12.2007>.
4. Deklaracija pro derzhavnyj suverenitet Ukrai'ny vid 16.07.1990 r. №55-XII // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – 1990. – №31. – S.429.
5. Pro gromadjanstvo Ukrai'ny: Zakon Ukrai'ny vid 16.04.1997 r. №210/97-VR // Zbirnyk dokumentiv «Pravovyj zahyst bizhenciv v Ukrai'ni» / Uporjadkovo Ukrai'ns'koju Pravnychoju Fundacijeu. – K., 1998. – S.7.

**Kasianova M. M., PhD, doctoral student of National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), k.marina81@rambler.ru**  
**Formation of the labour migration legislation in the late XX – early XXI century**

*As far as the article is concerned, it has analyzed the process of formation and improvement of normative and legal basis for the labour migration in Ukraine and determined the main directions of migration policy of Ukraine. It is noted that the migration legislative basis has been formed with respect to the generally accepted international law standards, and the process of its development has been incremental. As a rule, it depended upon reaction to the change of migration situation. Both the general scientific and historical methods were employed for analyzing the aforesaid issue.*

*The author comes to the conclusion that during the whole development period, the legislation on the Ukrainian labour migrants has been subjected to the general state goal of migration policy characterized by providing the effective management of migration processes, by eliminating negative consequences of spontaneous migration processes, by providing the protection of the citizens of Ukraine who are residing abroad, by minimizing the spontaneous external labour migration of the Ukrainian citizens and by controlling it properly.*

**Keywords:** migration, migration processes, external labour migration, state migration policy.

**Касьянова М. Н.**, кандидат исторических наук, доцент, докторант, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), k.marina81@rambler.ru

#### **Формирование миграционного законодательства украинских трудовых мигрантов в конце XX – начале XXI ст.**

*Исследован процесс формирования и совершенствования нормативно-правовой базы трудовой миграции в Украине, определены основные направления миграционной политики Украины. Отмечено, что миграционная законодательная база формировалась с учетом общепринятых международно-правовых стандартов, а процесс ее развития был постепенным, как правило, это зависело от реакции на изменение миграционной ситуации. В статье используются как общенаучные, так и специальные исторические методы.*

*Автор пришел к выводу, что на протяжении всего периода развития законодательство в отношении украинских трудовых мигрантов, подчинялось общегосударственной цели миграционной политики, которая характеризуется обеспечением эффективного управления миграционными процессами, преодолением негативных последствий стихийных миграционных процессов, обеспечением защиты граждан Украины, которые постоянно проживают за границей, минимизацией стихийной внешней трудовой миграции граждан Украины и установлением надлежащего контроля за ней.*

**Ключевые слова:** миграция, миграционные процессы, внешняя трудовая миграция, государственная миграционная политика.

\* \* \*

УДК 327

**Конон Н. Є.**, кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара (Україна, Дніпропетровськ), nataly8\_88@mail.ru

**Негіна В. Р.**, студентка кафедри міжнародних відносин, Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара (Україна, Дніпропетровськ), vnegina@inbox.ru

#### **Український вектор зовнішньої політики Республіки Ізраїль**

*Розглянуті та проаналізовані взаємовідносини України та Республіки Ізраїль. Здійснений порівняльний аналіз історичних етапів розвитку українського та єврейського народів. Прیدілена увага встановленню дипломатичних відносин держав. Розглянута нормативно-правова база співробітництва України та Республіки Ізраїль. Проаналізоване співробітництво в політичній, економічній, культурній сферах. Пріділена увага участі української сторони у розв'язанні арабо-ізраїльського конфлікту. Відзначені перспективні напрямки україно-ізраїльського співробітництва.*

**Ключові слова:** Україна, Ізраїль, делегація, зовнішня політика, діалог, потенціал.

Зі здобуттям Україною незалежності наша держава отримала можливість стати серйозним політичним гравцем. Розвиток партнерських і взаємовигідних відносин з Державою Ізраїль, яке відіграє ключову роль у регіональних та світових політичних процесах і входить у двадцятку найбільш розвинених в промисловому відношенні країн світу, є одним з пріоритетних напрямків зовнішньополітичної діяльності України.

Потенціал україно-ізраїльських відносин визначається широкими можливостями співпраці в галузях економіки, торгівлі, науки, культури, туризму, а також географічно близькістю, зручністю морського і

повітряного повідомлень. При цьому серед зазначених вище факторів домінують не тільки економічні та політичні аспекти, але й визнана обома країнами ментальна близькість, важливі історичні зв'язки, а також той факт, що громадянами Ізраїлю є 500 тис. євреїв – вихідців з України.

До вивчення проблеми становлення та розвитку україно-ізраїльських відносин зверталось чимало вітчизняних та зарубіжних вчених і практиків. Вагомий внесок у розбудову та аналіз досліджень відносин між Україною та Ізраїлем внесли В. Бадрак [2], О. Богомолов [3], О. Коппель [9], Ю. Кочубей [10], І. Литвин [11], Є. Магда [12], Б. Парахонський [13], С. Сьомін [16], В. Швед [18] та інші. Запропонували власні підходи до вивчення питань позиції України щодо арабо-ізраїльського конфлікту А. Захарченко [6; 7; 8], О. Костюк, Ю. Скороход [15].

Основна мета даної статті – дослідити розвиток українського вектору зовнішньої політики Республіки Ізраїль.

В історичних долях українського і єврейського народів є дуже багато спільного: українці, як і євреї, впродовж століть були позбавлені можливості створити власну державу, були розселені по багатьох країнах світу, зазнали жахливих втрат під час сталінських репресій та Другої світової війни. Однак наприкінці 1940-х років Україна як один з засновників ООН активно підтримала прагнення єврейського народу реалізувати свою мрію і на землі предків відродити власну державу. З іншого боку, коли 1 грудня 1991 року переважна більшість населення, в тому числі євреї, які проживали в Україні, проголосувала за її незалежність, Ізраїль був серед перших країн, які визнали суверенну українську державу.

Держава Ізраїль визнала незалежність України 25 грудня 1991 року. Дипломатичні відносини між Україною та Ізраїлем були встановлені 26 грудня 1991 року. Посольство України в Тель-Авіві функціонує з жовтня 1992 року, а Посольство Ізраїлю в Києві було відкрито на початку 1993 року [2].

Початок двостороннього політичного діалогу між державами на найвищому рівні було закладено 11–13 січня 1993 року візитом до Ізраїлю президента України Л. М. Кравчука. Тоді результатом перших проведених переговорів стало підписання «Меморандуму про взаєморозуміння та основні принципи співробітництва між двома країнами», а також низки міжурядових угод: про співробітництво в галузі освіти і культури, науки і технологій, сільського господарства, про повітряне сполучення, «Протоколу про консультації між МЗСами України та Ізраїлю» [1].

Візит до Ізраїлю президента України Л. Д. Кучми 24–26 листопада 1996 року ознаменував якісно новий етап у розвитку відносин між Ізраїлем та Україною. У ході цього візиту була досягнута домовленість про надання співробітництву між державами характеру «особливого партнерства». Його суть полягала у взаємному наданні режиму найбільшого сприяння в торговельно-економічній та гуманітарній сферах, створенні механізму страхування та надання державних гарантій окремим, особливо важливим інвестиціям, налагодженні військово-технічного співробітництва, координації дій на міжнародній арені, використанні впливу Ізраїлю на єврейську громаду США, а також єврейське лобі в світових валютно-фінансових установах для активізації

міжнародної допомоги Україні, збереження пам'яток історії, культури та релігії українського та єврейського народів на території двох країн.

Протягом 1990-х років – початку XXI століття активно розвивалося співробітництво між державами в галузі економіки. Необхідно зазначити, що використання досвіду Ізраїлю у формуванні ринкової моделі економіки і стабілізації фінансової системи є надзвичайно важливим для України, адже, незважаючи на бурхливі події, які відбуваються в самому Ізраїлі і навколо нього, це держава залишається одним із стабільних в економічному плані.

Кроком, спрямованим на встановлення режиму найбільшого сприяння саме в економічній сфері, стало створення у квітні 1997 року Міжурядової українсько-ізраїльської комісії з питань торгівлі та економічного співробітництва. Налагодженню економічних контактів між державами також значною мірою сприяла створена наприкінці 1995 року Торгово-промислова палата «Україна-Ізраїль», в завдання якої входила популяризація економічних і фінансових можливостей обох країн і надання допомоги тим, хто виявляв бажання займатися бізнесом на Україні та в Ізраїлі [11, с. 18].

За даними Державної служби статистики України у I півріччі 2015 року обіг торгівлі товарами та послугами між Україною та Ізраїлем склав 444,8 млн. дол. США та зменшився, у порівнянні з відповідним періодом 2014 року, на 15,7% або на 82,5 млн. дол. США (у 2014 році – 527,3 млн. дол. США). При цьому, експорт становив 340,2 млн. дол. США та зменшився на 7,9% (у 2014 році – 369,3 млн. дол. США), а імпорт склав 104,6 млн. дол. США та зменшився на 33,8% (у 2014 році – 158 млн. дол. США). Позитивне для України сальдо зовнішньої торгівлі товарами з Ізраїлем у I півріччі 2015 року становило 235,6 млн. дол. США [17].

Також одним з напрямків українсько-ізраїльських відносин, що розвивається найбільш динамічно, залишається співпраця у гуманітарній сфері. Значну роль у стимуляції гуманітарних контактів між двома державами відіграє, насамперед, велика єврейська громада України. Так, сьогодні понад 500 єврейських організацій активно працюють у всіх сферах соціального, культурного і релігійного життя країни. Близько десяти загальноукраїнських єврейських організацій координують свою діяльність на всій території України. Регулярно виходить з друку 40 єврейських періодичних видань, діють шість шкіл з навчанням на ідиші та 100 недільних шкіл, працює п'ять телевізійних програм, дві з яких транслюються на всю країну. Українською та ізраїльською сторонами підписані та реалізуються угоди про співпрацю між академіями наук і Держтелерадіокомітетом. Багато українських фахівців підвищили свою кваліфікацію в Ізраїлі в рамках ізраїльської програми трансферу знань і технологій. Щорічно в різних містах України проходять «Дні культури Ізраїлю», які включають цілий ряд культурних заходів, спрямованих на ознайомлення українського населення з культурою цієї держави.

Пріоритетне місце в розвитку двосторонніх відносин відведено питанню про розширення економічного співробітництва. Враховуючи значні здобутки попередніх років, розвиток відносин в економічній сфері між державами має позитивну тенденцію. На сьогоднішній день за обсягами торгівлі України є другим партнером Ізраїлю серед країн СНД.

Однак, на думку як ізраїльської, так і української сторін, сучасний стан торговельно-економічного та інвестиційного співробітництва між країнами знаходиться на рівні, який не відповідає їх можливостям. Саме з метою оптимізації двосторонніх відносин у даній сфері був підписаний «Меморандум про взаєморозуміння та співробітництво з питань підготовки до Євро-2012», організаторами якого виступали Україна та Польща. Зокрема, в «Меморандумі» говориться про створення спільної робочої групи на чолі із заступником міністра економіки України та директором комітету зовнішньої торгівлі Міністерства промисловості, торгівлі та праці Ізраїлю. Діяльність робочої групи була зосереджена на вдосконаленні ділового співробітництва в таких областях, як телекомунікації, цивільна інфраструктура, безпека, транспортування, охорона здоров'я та інфраструктура туризму.

Не менш важливим документом є «Спільна декларація про поглиблення і подальший розвиток взаємовідносин партнерства та співробітництва між Україною та Державою Ізраїль». Цей документ містить аналіз сучасного стану двосторонніх українсько-ізраїльських відносин, а також фіксує програму співпраці між країнами в політичній, гуманітарній, освітній та міжнародній сферах на найближчі десять років. Сторони приділяють окрему увагу темі оптимізації візового режиму для громадян як України, так і Ізраїлю, необхідності досягнення двосторонньої угоди з пенсійного забезпечення вихідців з України, які в даний момент проживають в Ізраїлі і, відповідно, ізраїльтян, які зараз живуть на Україні, а також розвитку ділових контактів і наукових обмінів між двома країнами.

Говорячи про україно-ізраїльські відносини, неможливо оминати питання арабо-ізраїльського конфлікту. Стан конфлікту давно уже вийшов за межі регіонального протистояння й отримав статус глобального. Через низку суперечностей між двома державами і зараз не вдається досягнути компромісу. Ускладнює цей процес і внутрішньополітичне протистояння, яке спостерігається в Палестинській національній автономії. Через стратегічні інтереси в регіоні Україна у своїй зовнішній політиці змушена дотримуватися принципу багатовекторності, спрямованого на збереження дружніх відносин з обома сторонами конфлікту.

Мирні ініціативи, з якими виступила українська дипломатія у 2001 році через загострення арабо-ізраїльського протистояння, відзначилися збалансованістю та спробою відновлення попереднього рівня довіри. Тодішні українські миротворчі ініціативи були, за своєю суттю, переказом позиції міжнародного співтовариства і не носили якогось окремого, нового змісту.

Серйозність намірів української сторони взяти активну участь у розробці шляхів подолання протистояння підтвердило впровадження посади спочатку Спеціального Посла МЗС України, а згодом – Повноважного представника України на Близькому та Середньому Сході, до компетенції якого входили, поряд з установами економічних та політичних контактів з арабськими країнами, також інтенсифікація посередницької діяльності України у врегулюванні конфлікту між Ізраїлем та його арабськими сусідами.

«Українські пропозиції у контексті міжнародних дипломатичних зусиль щодо мирного врегулювання

близькосхідного конфлікту» оприлюднив президент України в Аммані під час його офіційного візиту до Йорданії, Сирії і Лівану у квітні 2002 року, який відбувся на тлі надзвичайного загострення арабсько-ізраїльського протистояння [14]. Українські ініціативи передбачали безумовне та взаємне припинення вогню, насильницьких дій і терористичної діяльності, повне виведення ізраїльських військ із територій, підконтрольних Палестинській національній адміністрації, розгортання в районі конфлікту багатонаціональних сил, санкціонованих Радою Безпеки ООН, нормалізацію гуманітарної ситуації, паралельний початок мирних переговорів Ізраїлю з палестинцями, сирійцями й ліванцями, проведення міжнародної конференції із питань Близького Сходу.

Арабські країни заявили про свою повну підтримку миротворчих зусиль України та висловили готовність до більш тісної взаємодії з нашою країною у цьому питанні, оскільки миротворчі ініціативи, з якими долучилася Україна, стали ще однією надією на те, щоб довготривалий та неконструктивний діалог піднести на новий рівень та все-таки вирішити проблему протистояння.

Цікавим є той факт, що українські мирні ініціативи за своєю суттю дотичні до тих, яких у близькосхідній політиці дотримувалася Об'єднана Європа. Тому з упевненістю можна говорити про те, що українська зовнішня політика у цьому напрямі стає важливою й органічною складовою європейської політики у близькосхідному регіоні і сприяє зусиллям нашої держави щодо інтеграції у європейські структури.

Попри те, не варто забувати, що у разі провадження будь-якого з підходів «близькосхідного квартету» вони нашою хуються на протидію як з однієї, так і з іншої сторони. Зокрема, переважна більшість миротворчих акцій, асоційованих європейською спільнотою, такі як Барселонський процес з організації середземноморського співробітництва між державами регіону та низки інших була відкинута чи прохолодно зустрінута як з боку позиції США, так і зі сторони Ізраїлю. А відповідність того, що положення та принципи, з якими виступає Україна, є дотичними до загальноєвропейських, нашою хуює на думку, що в проведенні та втіленні в життя власного проекту розв'язання протистояння гору візьме верх більш потужніший геополітичний гравець.

Розглядаючи український вектор зовнішньої політики Республіки Ізраїль неможливо оминати увагою питання культурного співробітництва між державами. Важливою передумовою розвитку культурно-гуманітарного співробітництва між Україною та Ізраїлем є присутність в Ізраїлі приблизно 500-тисячної громади вихідців з України, в тому числі декількох десятків тисяч етнічних українців. Суттєву роль у цьому процесі відіграє також те, що в Україні налічується більше, ніж 100-тисячна єврейська громада.

Для Ізраїлю значний інтерес в Україні становлять місця, де народилися і проживали видатні єврейські релігійні та культурні діячі, і які щорічно прагнуть відвідати тисячі прочан та туристів з Ізраїлю, зокрема, могили цадиків Нахмана у м. Умань та Шнауера Залмана у м. Гадач Полтавської області, а також рабина Шапіро Рабіновича в м. Мукачів.

В Ізраїлі зберігається інтерес до української культури та мови, передусім, з боку вихідців з України. У країні проживає низка письменників, які пишуть українською

мовою та час від часу влаштовують літературні вечори. Окремі вищі навчальні заклади мають у своєму штаті науковців, які займаються українською проблематикою.

З метою забезпечення культурних та духовних потреб української громади, Посольство України приділяє значну увагу підтримці діяльності Товариства «Українці в Ізраїлі», Всеізраїльського об'єднання вихідців з України, Товариства дружби та співробітництва між єврейським та українським народами, а також Співки українських письменників Ізраїлю. Існування цих організацій сприяє культурно-гуманітарним зв'язкам між двома державами, збереженню і поширенню української культури та мови на території Держави Ізраїль.

Співробітники Посольства регулярно беруть участь у заходах, організованих у різних містах Ізраїлю громадськими організаціями вихідців з України, за участі та з ініціативи української діаспори регулярно відбуваються культурно-мистецькі заходи в Українському культурному центрі в Ізраїлі, Посольство сприяє у передплаті ними української періодики, надає консультативну та організаційну допомогу. Спільно з українськими організаціями Посольством проводяться заходи з відзначення ювілейних та пам'ятних дат в житті нашої держави. Постійна увага з боку Посольства приділяється також взаємодії з ветеранськими та чорнобильськими організаціями. Посольство, в межах компетенції, надає необхідну підтримку українським церквам і релігійним організаціям у розвитку зв'язків з одновітряними за кордоном.

Відслідковується тенденція до набуття більшої інтенсивності культурно-гуманітарних контактів України та Ізраїлю у сфері міжрегіонального співробітництва. Значна увага приділяється проведенню виставкової діяльності. Періодично в Ізраїлі перебувають з гастролями українські творчі колективи та виконавці. Посольством на регулярній основі ведеться робота з представниками фондів, які опікуються українською проблематикою, керівництвом продюсерських компаній культурно-мистецького спрямування, а також установ місцевої влади щодо організації окремих культурно-мистецьких проектів, які плануються до реалізації у Державі Ізраїль.

*Висновки.* Сьогодні в Ізраїлі проживає понад п'ятсот тисяч вихідців з України, переважна більшість яких переїхала на землю своїх предків у 1990-х роках; в країні нараховується близько тридцяти земляцьких об'єднань євреїв-вихідців з України. Серед тих, хто переїхав до Ізраїлю, нараховується приблизно тридцять п'ять тисяч етнічних українців – членів змішаних сімей, які є громадянами Ізраїлю і постійно проживають на території Ізраїлю.

Подальший розвиток українсько-ізраїльських відносин, в яких важливе місце посідає «людський фактор», має широкі перспективи. Цьому сприяє не лише взаємна зацікавленість керівництва обох держав, але і значні можливості двостороннього співробітництва в торговельно-економічній, науково-технічній, культурній та гуманітарній сферах.

Основними перспективними напрямками ділового співробітництва для наших країн в короткостроковій перспективі є участь ізраїльських підприємств в модернізації об'єктів сільського господарства, сучасних підприємств зі зберігання і переробки



продуктів харчування, туризм, кооперація наукових і навчальних закладів, розробка програмних продуктів та телекомунікації, зв'язок, співробітництво лікувальних установ, реабілітаційних та діагностичних центрів, співпраця зі створення в Україні сучасної системи страхової медицини, формування сучасних логістичних мереж.

Значну фінансову та інтелектуальну віддачу в більш віддаленій перспективі може принести співпраця у сфері промисловості і високих технологій (приладобудування, авіація та космічні програми, суднобудування, геологорозвідка, енергозбереження, матеріали з новими властивостями, біотехнології тощо), текстильна промисловість, інші види кооперації у сфері індустріальних науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, спільне освоєння ринків третіх країн.

Для успішного рівноправного і взаємовигідного співробітництва України та Ізраїлю необхідно здійснити значну роботу: привести у відповідність з конкретними потребами спільну законодавчу базу, перевести співпрацю на новий рівень довіри, фінансового та правового супроводу, створити нові спільні державні та громадські інститути.

Таким чином, виходячи із взаємної зацікавленості України та Ізраїлю в подальшому розвитку всього комплексу двосторонніх відносин, а також нових можливостей і перспектив, можна сподіватися на подальшу активізацію українсько-ізраїльського співробітництва по всім основним напрямкам.

#### Список використаних джерел

1. Меморандум про взаєморозуміння та основні принципи співробітництва між двома країнами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/376\\_002](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/376_002)
2. Бадрак В. Україна – Ізраїль: передумови прориву [Електронний ресурс] / В. Бадрак. – Режим доступу: [http://www.jewukr.org/observer/co2003/page\\_show\\_ru.php?id=1191](http://www.jewukr.org/observer/co2003/page_show_ru.php?id=1191)
3. Богомолов О. Набіль Шаат Прошу Вас, тільки не в Ялті [Електронний ресурс] / О. Богомолов. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1600/32639/>
4. Веселовський А. У світлі ісламської альтернативи. Східне Середземномор'я: регіональна система підвищеної небезпечності [Текст] / А. Веселовський // Політика і час. – 2013. – №3–4. – С.8.
5. Взаємовідносини Україна – Ізраїль [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.7kanal.com/news.php3?id=269107>
6. Захарченко А. Аналіз ефективності міжнародного посередництва в арабо-ізраїльському конфлікті на сучасному етапі: досвід для України [Текст] / А. Захарченко // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №3 (8). – С.240–249.
7. Захарченко А. Позиція України щодо врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту (2000–2006 рр.) [Електронний ресурс] / А. Захарченко. – Режим доступу: <http://www.niss.od.ua/p/73.doc>
8. Захарченко А. Шляхи і засоби мінімізації негативного впливу арабо-ізраїльського конфлікту на україно-ізраїльські і українсько-арабські відносини [Електронний ресурс] / А. Захарченко. – Режим доступу: [http://www.niss.gov.ua/book/Odesfilya/st\\_zah.htm](http://www.niss.gov.ua/book/Odesfilya/st_zah.htm)
9. Коппель О. А. Деякі питання розвитку відносин України з державами Близького Сходу [Текст] / О. А. Коппель, О. С. Пархомчук // Питання нової та новітньої історії. – 1995. – Вип.41. – С.135–142.
10. Кочубей Ю. М. Україна і проблеми Близького і Середнього Сходу [Текст] / Ю. М. Кочубей // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2012. – Вип.7. – С.206–209.
11. Литвин І. Зважаючи на особливості регіонів [Текст] / І. Литвин // Політика і час. – 1996. – №11. – С.18–21.
12. Магда С. Близькосхідна криза: ретроспектива та прогноз [Текст] / С. Магда // Нова політика. – 2011. – №4. – С.30–33.
13. Парохонський Б. О. Південні дивіденди. Сучасна політична ситуація на Близькому Сході та стратегічні інтереси України [Текст] / Б. О. Парохонський // Політика і час. – 1998. – №10. – С.43–51.
14. Про участь Міністра закордонних справ України А. Зленка в офіційному візиті Президента України до Сирії, Лівану, Йорданії. Прес-реліз брифінгу з актуальних питань зовнішньої політики від 30 квітня 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.mfa.gov.ua/information/?press/foreign/2002/04/30.html](http://www.mfa.gov.ua/information/?press/foreign/2002/04/30.html)
15. Скороход Ю. С. Украина и Ближний Восток [Текст] / Ю. С. Скороход // Ближний Восток и современность. – 2011. – Вып.11. – С.233–252.
16. Сьомін С. «Ісламський фактор» в Україні [Текст] / С. Сьомін // Політика і час. – 2011. – №11. – С.36–48.
17. Торговельно-економічне співробітництво між Ізраїлем та Україною [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://israel.mfa.gov.ua/ua/ukraine-il/trade>
18. Швед В. І. Близькосхідні пріоритети зовнішньої політики України [Текст] / В. І. Швед // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки / за ред. А. С. Гальчинського. – К.: НІСД, 2013. – С.70.
1. Memorandum pro vzajemorozuminnia ta osnovni pryntsyipy spivrobitnytstva mizh dvoma krainamy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/376\\_002](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/376_002)
2. Badrak V. Ukraina – Izrail: peredumovy proryvu [Elektronnyi resurs] / V. Badrak. – Rezhym dostupu: [http://www.jewukr.org/observer/co2003/page\\_show\\_ru.php?id=1191](http://www.jewukr.org/observer/co2003/page_show_ru.php?id=1191)
3. Bohomolov O. Nabil Shaat Proshu Vas, tilky ne v Yalti [Elektronnyi resurs] / O. Bohomolov. – Rezhym dostupu: <http://www.dt.ua/1000/1600/32639/>
4. Veselovskiy A. U svitli islamskoi alternatyvy. Skhidne Seredzemnomor'ia: rehionalna sistema pidvyshchenoi nebezpechnosti [Tekst] / A. Veselovskiy // Polityka i chas. – 2013. – №3–4. – S.8.
5. Vzaiemovidnosyny Ukraina – Izrail [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.7kanal.com/news.php3?id=269107>
6. Zakharchenko A. Analiz efektyvnosti mizhnarodnoho poserednytstva v arabo-izraillskomu konflikti na suchasnomu etapi: dosvid dlia Ukrainy [Tekst] / A. Zakharchenko // Stratehichni priorytety. – 2008. – №3 (8). – S.240–249.
7. Zakharchenko A. Pozytyisia Ukrainy shchodo vrehulivannia arabo-izraillskoho konfliktu (2000–2006 rr.) [Elektronnyi resurs] / A. Zakharchenko. – Rezhym dostupu: <http://www.niss.od.ua/p/73.doc>
8. Zakharchenko A. Shliakhy i zasoby minimizatsii nehatyvnoho vplyvu arabo-izraillskoho konfliktu na ukraino-izraillski i ukrainsko-arabski vidnosyny [Elektronnyi resurs] / A. Zakharchenko. – Rezhym dostupu: [http://www.niss.gov.ua/book/Odesfilya/st\\_zah.htm](http://www.niss.gov.ua/book/Odesfilya/st_zah.htm)
9. Koppel O. A. Deiaki pytannia rozvytku vidnosyn Ukrainy z derzhavamy Blyzkoho Skhodu [Tekst] / O. A. Koppel, O. S. Parkhomchuk // Pytannia novoi ta novitnoi istorii. – 1995. – Vyp.41. – S.135–142.
10. Kochubei Yu. M. Ukraina i problemy Blyzkoho i Serednoho Skhodu [Tekst] / Yu. M. Kochubei // Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy. – 2012. – Vyp.7. – S.206–209.
11. Lytvyn I. Zvazhaiuchy na osoblyvosti rehioniv [Tekst] / I. Lytvyn // Polityka i chas. – 1996. – №11. – S.18–21.
12. Mahda Ie. Blyzkoskhidna kryza: retrospektyva ta prohnoz [Tekst] / Ie. Mahda // Nova polityka. – 2011. – №4. – S.30–33.
13. Parakhonskyi B. O. Pivdenni dyvidendy. Suchasna politychna sytuatsiia na Blyzkomu Skhodi ta stratehichni interesy Ukrainy [Tekst] / B. O. Parakhonskyi // Polityka i chas. – 1998. – №10. – S.43–51.
14. Pro uchast Ministra zakordonnykh sprav Ukrainy A. Zlenka v ofitsiinomu vizyti Prezydenta Ukrainy do Syrii, Livanu, Yordanii. Pres-reliz bryfinhu z aktualnykh pytan zovnishnoi polityky vid 30 kvitnia 2002 r. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [www.mfa.gov.ua/informatiun/?press/foreign/2002/04/30.html](http://www.mfa.gov.ua/informatiun/?press/foreign/2002/04/30.html)
15. Skorokhod Yu. S. Ukrayna y Blyzhnyi Vostok [Tekst] / Yu. S. Skorokhod // Blyzhnyi Vostok y sovremennost. – 2011. – Vyp.11. – S.233–252.
16. Somin S. «Islamskyi faktor» v Ukraini [Tekst] / S. Somin // Polityka i chas. – 2011. – №11. – S.36–48.
17. Torhovelno-ekonomichne spivrobitnytstvo mizh Izrailem ta Ukrainoiu [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://israel.mfa.gov.ua/ua/ukraine-il/trade>
18. Shved V. I. Blyzkoskhidni priorytety zovnishnoi polityky Ukrainy [Tekst] / V. I. Shved // Ukraina: stratehichni priorytety. Analitichni otsinky / za red. A. S. Halchynskoho. – K.: NISD, 2013. – S.70.

**Конон Н. Е.**, Ph.D in Polytoogy, assistant professor of Department of International Relations, Oles Gonchar Dnepropetrovsk National University (Ukraine, Dnepropetrovsk), nataly8\_88@mail.ru

**Negina V. R.**, student, Department of International Relations, Oles Gonchar Dnepropetrovsk National University (Ukraine, Dnepropetrovsk), vnegina@inbox.ru

#### The Ukrainian vector of the foreign policy of the Republic of Israel

*The relationship between Ukraine and the Republic of Israel was reviewed and analyzed. The comparative analysis of the historical stages of development of Ukrainian and Jewish peoples was realized. Attention is paid to the establishment of diplomatic relations between the states. The legal framework of the cooperation between Ukraine and the Republic of Israel was considered. The cooperation in political, economic and cultural spheres was analyzed. Attention is paid to the participation of the Ukrainian side in solving the Arab–Israeli conflict. The perspective directions of Ukrainian–Israeli cooperation were reviewed.*

**Keywords:** Ukraine, Israel, delegation, foreign policy, dialogue, potential.

**Конон Н. Е.**, кандидат политических наук, доцент кафедры международных отношений, Днепропетровский национальный университет им. Олесея Гончара (Украина, Днепропетровск), nataly8\_88@mail.ru

**Негина В. Р.**, студентка кафедры международных отношений, Днепропетровский национальный университет им. Олесея Гончара (Украина, Днепропетровск), vnegina@inbox.ru

#### Украинский вектор внешней политики Республики Израиль

*Рассмотрены и проанализированы взаимоотношения Украины и Республики Израиль. Проведенный сравнительный анализ исторических этапов развития украинского и еврейского народов. Уделено внимание установлению дипломатических отношений государств. Рассмотрена нормативно–правовая база сотрудничества Украины и Республики Израиль. Проанализировано сотрудничество в политической, экономической, культурной сферах. Уделено внимание участию украинской стороны в решении арабо–израильского конфликта. Отмечены перспективные направления украинско–израильского сотрудничества.*

**Ключевые слова:** Украина, Израиль, делегация, внешняя политика, диалог, потенциал.

\* \* \*

УДК 324.342.8

**Авксентьев А. О.**, аспирант кафедры политологии, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна (Україна, Харків), toshinho@rambler.ru

#### ДИСПРОПОРЦІЙНІСТЬ ЯК ОСНОВНА ПАТОЛОГІЯ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

*Дослідження містить аналіз диспропорційності представницьких органів по відношенню до структури електоральних вподобань виборців на матеріалі парламентських і місцевих виборів в Україні. Наведено розрахунки «індексу диспропорційності» для Верховної Ради 3–8 скликань, а також обласних рад 2010 та 2015 років обрання. Обґрунтована наявність і визначено характер зв'язку типу виборчої системи з кількісним виміром диспропорційності представницького органу. Диспропорційність розглянута як один з елементів узурпації влади шляхом маніпуляції електоральними правилами.*

**Ключові слова:** індекс Галлахера, диспропорційність, виборчі системи, представницькі органи, узурпація влади.

Аналіз виборчих систем та наслідків від їхнього застосування є актуальним дослідницьким напрямом у світовій політичній науці. Особливо гостро питання пошуку оптимальної електоральної формули поставлене в країнах, які тільки починають рухатися шляхом реальної демократії та не мають сталих вікових традицій в області партійної та виборчої систем. До таких країн, на нашу думку, відноситься і Україна, де тематика електоральних систем актуалізується напередодні кожних наступних виборів. Усвідомлення владою того, що вибір

електоральної формули може кардинальним чином впливати на результати голосування, сприяє постійним змінам у виборчому законодавстві України. У той же час багато вітчизняних дослідників продовжують аналізувати електоральні моделі, виходячи з їхніх об'єктивних переваг і недоліків, а не ситуативної вигоди зацікавлених політичних суб'єктів. Особливої уваги заслуговують роботи Ю. Шведа, А. Романюка, О. Євтушенка, В. Фесенка, Ю. Левенця, Т. Бевз, Р. Балабана, І. Поліщука, Е. Кочубей, І. Чернінко, О. Фісуна, І. Жданова, В. Бортнікова, О. Чемшиг, Н. Ротар, М. Ставнійчук, Ю. Ключковського, М. Рибачука, Б. Райковського. Разом з тим у сучасній світовій політичній науці класичними вважаються дослідження виборчих систем таких вчених, як А. Лейпхарт, С. Ліпсет, Дж. Сарторі, М. Лааско, П. Таагепера, М. Шугарт, Й. Томіяма, П. Норріс, Б. Грофман, Р. Даль, Д. Фаррелл, С. Роккан, М. Галлахер, Д. Фелзентал, М. Макковер, Е. Лейкман, Д. Ламберт, М. Уоллерстайн, Е. Рейнолдс, Б. Рейллі, Р. Катц, С. Бірч та інших.

Метою статті є комплексний аналіз диспропорційності представницьких органів, сформованих із застосуванням тих чи інших виборчих систем, на матеріалі парламентських та місцевих виборів в Україні. У власному дослідженні ми виходимо з того, що будь–який порівняльний аналіз виборчих систем та ефектів від їхнього застосування повинен спиратися на актуальний список критеріїв. На нашу думку, новітня українська історія засвідчила, що однією з ключових характеристик виборчих систем є їхня схильність до диспропорційності отриманих результатів електоральним вподобанням виборців. Таким чином, під диспропорційністю ми будемо розуміти властивість виборчих систем, яка полягає у частковій невідповідності розподілу мандату (або мандатів у випадку з виборами до представницьких органів) повній структурі електоральних вподобань виборців.

У тій чи іншій мірі диспропорційність властива всім електоральним моделям: будь–яка обрана система певним чином викривляє результати волевиявлення (на користь «великих» чи «малих» партій, «однорідних» чи «неоднорідних» тощо). Американські математики М. Балінський та П. Янг одними з перших дійшли невтішних висновків щодо можливості ідеального пропорційного представництва. В опублікованій ними на початку 80–х років ХХ сторіччя роботі «Fair representation» математично обґрунтовується неможливість існування системи пропорційного представництва, яка б розподіляла мандати в повній відповідності до волевиявлення виборців [1]. Цей висновок («теорема Янга–Балінського») цілком узгоджується з логікою сформульованої ще раніше «теоремою неможливості» К. Ерроу [2] та «теоремою Гіббарда–Саттерсвайта», яка констатує незахищеність усіх виборчих систем від стратегічного голосування (за наявності хоча б трьох альтернатив) [3].

Диспропорційність є кількісною категорією, що робить принципово можливим порівняльний аналіз різних виборчих систем на предмет їхньої схильності до диспропорційності. Починаючи з 80–х років ХХ сторіччя дослідники пропонували різні математичні способи вимірювання диспропорційності представницьких органів (у рівному ступені може використовуватися для

парламентів чи місцевих рад будь-якого рівня) – «індекс Ре», «індекс Гагева», «індекс Салаї», «індекс Алескерова–Платонова», «індекс Галлахера», «індекс Д'ондта» та «індекс Сент–Лаге» [4]. Всі вони у вигляді математичних формул розраховують різницю між часткою голосів, відданих за партію, та часткою мандатів, які вона в підсумку отримала. У нашому дослідженні ми будемо використовувати формулу, запропоновану М. Галлахером на початку 90-х років XX сторіччя [5].

$$LSq = \sqrt{\frac{1}{2} \sum_{i=1}^n (V_i - S_i)^2}$$

де  $V_i$  – відсоток голосів, відданих за партію, а  $S_i$  – частка отриманих місць;

Нижче наведені результати розрахунків «індексу Галлахера» для Верховної Ради 3–8 скликань, а також обласних рад усіх регіонів України зразка 2010 та 2015 років. У випадках застосування змішаної виборчої системи розраховувались індекси  $LSq_1$  для оцінки частини виборів, що відбулася за пропорційної системи, та  $LSq_2$  – для аналізу співвідношення голосів, відданих за партію по багатомандатному округу, та фактичного кількісного складу фракцій. У таких випадках саме  $LSq_2$ , а не  $LSq_1$ , на нашу думку, дає об'єктивну інформацію про реальну диспропорційність. Наостанок варто зробити зауваження суто процедурного характеру: сам Галлахер проводив розрахунки у відсотках, а не частках (тобто, наприклад  $(V_i - S_i) = 30 - 32$ , а не  $0,30 - 0,32$ ). Фактично, це не суттєво, проте для порівняння результатів з «базою Галлахера» [6] зручніше, щоб індекси були величинами одного порядку.

Таблиця 1

#### Розрахунок диспропорційності ВРУ 8 скликання ( $LSq_1$ )

Партія	Відсоток голосів ( $V_i$ )	Відсоток місць ( $S_i$ )	$(V_i - S_i)^2$
Народний Фронт	22,14	28,44	39,75
Блок Порошенка	21,82	28,00	38,19
Самопоміч	10,97	14,22	10,58
Опозиційний Блок	9,43	12,00	6,60
Радикальна Партія	7,44	9,78	5,47
Батьківщина	5,68	7,56	3,52
<b><math>LSq_1</math></b>	<b>7,21</b>		

#### Розрахунок диспропорційності ВРУ 8 скликання ( $LSq_2$ )

Партія	Відсоток голосів ( $V_i$ )	Розмір (%) фракції ( $S_i$ )	$(V_i - S_i)^2$
Народний Фронт	22,14	19,39	7,59
Блок Порошенка	21,82	35,46	186,08
Самопоміч	10,97	7,33	13,26
Опозиційний Блок	9,43	9,46	0,00
Радикальна Партія	7,44	4,96	6,13
Батьківщина	5,68	4,49	1,41
<b><math>LSq_2</math></b>	<b>10,36</b>		

За аналогічними алгоритмом нами були розраховані індекси диспропорційності для попередніх скликань Верховної Ради, а також сукупні (середні арифметичні від показників усіх регіонів) індекси диспропорційності обласних рад останніх двох скликань (обраних у 2010 та 2015 роках) (див. табл. 3).

Умовні позначення в таблиці характеризують тип виборчої системи, за якої у відповідному році відбувалися вибори: MMM (Mixed Member Majoritarian) – паралельна змішана модель, PR (Proportional representation) – пропорційна система, MMP (Mixed-member proportional representation) – пропорційна персоналізована електоральна формула (або змішана зв'язана). Також у таблиці зазначено розмір формального прохідного бар'єру, встановленого для пропорційної частини виборів.

Загальна тенденція, яку ілюструє таблиця, може бути сформульована наступним чином: пропорційні моделі (застосовані на парламентських виборах 2006 та 2007 років PR та використана на місцевих–2015 пропорційна персоналізована система) призводять до меншого викривлення результатів, ніж змішані електоральні формули з мажоритарною частиною. Єдине виключення з цієї логіки – кейс 1998 року, коли спостерігався «вирівнюючий ефект мажоритарки» (через перемогу в 117 з 225 округах позапартійних самовисуванців). Індекс диспропорційності тим вищий, чим більша сума голосів подана за партії, які не подолали прохідний бар'єр. Втім, прямого зв'язку між індексом диспропорційності та розміром бар'єру не спостерігається. На нашу думку це пов'язано з ефектом «стратегічного голосування»: при високих бар'єрах відносно більша частина виборців голосує не за свій «перший вибір», шанси якого сумнівні, а когось з максимально наближених до нього за фаворитів, і голоси концентруються навколо крупних суб'єктів.

Таблиця 3

#### Індекси диспропорційності ВРУ 3–8 скликань та обласних рад

1998 (MMM, 4%)		2002 (MMM, 4%)		2006 (PR, 3%)	2007 (PR, 3%)	2010 (MMM, 3%)		2012 (MMM, 5%)		2014 (MMM, 5%)		2015 (MMP, 5%)
$LSq_1$	$LSq_2$	$LSq_1$	$LSq_2$	$LSq$	$LSq$	$LSq_1$	$LSq_2$	$LSq_1$	$LSq_2$	$LSq_1$	$LSq_2$	$LSq$
10,81	2,29	7,79	8,83	8,51	4,46	12,08	18,32	2,33	13,32	7,21	10,36	4,49

У наступній таблиці ми окремо зупиняємось на кожній з обласних рад зразка 2010 та 2015 років обрання.

Таблиця 4

**Індекси диспропорційності обласних рад  
(2010 та 2015 роки)**

	2010		2015
	LSq <sub>1</sub>	LSq <sub>2</sub>	LSq
АР Крим	11,11	22,12	–
Вінницька область	14,98	21,13	2,84
Волинська область	15,97	10,29	4,73
Дніпропетровська область	11,58	17,99	3,93
Донецька область	14,83	18,78	–
Житомирська область	12,1	16,07	5,11
Закарпатська область	12,79	17,26	7,45
Запорізька область	15,21	23,92	3,84
Івано–Франківська область	7,25	6,75	6,69
Київська область	18,18	26,96	3,78
Кіровоградська область	11,37	19,38	2,71
Луганська область	13,32	20,91	–
Львівська область	14,57	7,5	3,05
Миколаївська область	15,69	18,87	4,61
Одеська область	9,74	19,54	6,83
Полтавська область	13,02	27,56	2,81
Рівненська область	7,71	13,1	8,30
Сумська область	12,11	19,18	5,46
Тернопільська область	5,68	–	1,07
Харківська область	10,93	20,13	5,29
Херсонська область	10,26	21,34	6,16
Хмельницька область	11,23	16,78	4,76
Черкаська область	15,87	18,92	4,71
Чернівецька область	11,64	16,38	2,08
Чернігівська область	11,74	16,89	3,29
м. Київ	5,02	–	13,35
м. Севастополь	12,41	20,36	–
<i>Середній індекс</i>	<i>12,08</i>	<i>18,32</i>	<i>4,49</i>

Зупинимось для початку на екстремальних значеннях індексу диспропорційності в обласних радах 2015 року обрання. Мінімальне значення індекс приймає в Тернопільській обласній раді (1,07), тоді як максимальне –

в Рівненській облрадї (8,30) та Київській міській радї (13,35). У таблицях 5–6 наводяться результати виборів до двох сусідніх обласних рад, які дозволять сформулювати ще одну гіпотезу щодо індикативної функції коефіцієнтів диспропорційності.

Таблиця 5

**Результати виборів (2015)  
до Тернопільської обласної ради**

Партія	Голоси	%	Мандати
«БПП–Солідарність»	117894	28,02	18
«Свобода»	83327	19,81	13
«Батьківщина»	63045	14,99	10
«Самопоміч»	41770	9,93	6
«Радикальна партія Ляшка»	35439	8,42	5
«Народний Контроль»	30308	7,20	5
«Громадянська позиція»	26010	6,18	4
«УКРОП»	22884	5,44	3

Джерело: [http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/PVM057?PID112=12&PID102=10001&PF7691=10001&PT001F01=100&rej=0&pt00\\_t001f01=100](http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/PVM057?PID112=12&PID102=10001&PF7691=10001&PT001F01=100&rej=0&pt00_t001f01=100)

Таблиця 6

**Результати виборів (2015)  
до Рівненської обласної ради**

Партія	Голоси	%	Мандати
«БПП–Солідарність»	92419	21,98	19
«Батьківщина»	77975	18,54	16
«Радикальна партія Ляшка»	48091	11,44	10
«Свобода»	39974	9,51	8
«Партія конкретних справ»	27886	6,63	6
«УКРОП»	26275	6,25	5
«Аграрна партія»	20993	4,99	0
«Опозиційний блок»	19491	4,63	0
«Прогрес»	13873	3,30	0
«Народний контроль»	12080	2,87	0
«Громадянська позиція»	10395	2,47	0
«Воля»	8573	2,04	0
«Європейська партія»	8556	2,03	0
«Сила Людей»	7830	1,86	0
«Наш Край»	6166	1,47	0

Джерело: [http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/PVM057?PID112=12&PID102=8122&PF7691=8122&PT001F01=100&rej=0&pt00\\_t001f01=100](http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/PVM057?PID112=12&PID102=8122&PF7691=8122&PT001F01=100&rej=0&pt00_t001f01=100)

Мінімального значення індекс диспропорційності набуває за умови потрапляння до представницького органу усіх суб'єктів, за які проголосували виборці – саме така ситуація спостерігається в Тернопільській облраді. Такі випадки більш ймовірні за умови відсутності формального прохідного бар'єру. Теоретично можлива повна репрезентація (індекс диспропорційності рівний 0), якщо кількість голосів виборців дорівнює кількості мандатів у представницькому органі.

Більш цікавим є випадок екстремально великих значень коефіцієнту диспропорційності за рівних стартових умов (уніфікована виборча система, сусідні регіони, однаковий розмір представницького органу). Так, високий показник  $LSq$  у Рівненській області впливає з великої кількості «марних голосів», відданих за партії, які не подолали бар'єр (кожен четвертий голос виявився «марним»). Варто зосередити увагу на результаті «Опозиційного блоку» (4,63%) та, особливо, «Аграрної партії» (4,99%). За «Аграрну партію» було віддано 20993 голоси, які не конвертувалися в жодний представницький мандат, тоді як, наприклад, 26275 голосів за «УКРОП» дозволили цій партії провести 5 своїх депутатів. Звідси й такий високий показник диспропорційності новообраної ради. Ймовірність того, що результат однієї з партій дійсно виявиться на 0,01% меншим за прохідний бар'єр, існує, проте вона мізерна. Однак зауважимо ще один важливий момент: головними «бенефіціарами диспропорційності» виступають партії, які здобули найвищі результати (відповідно на їхню користь перерозподіляються більше додаткових мандатів). Якщо б за офіційним підрахунком обласної комісії «Аграрна партія» і «Опозиційний блок» здобули на декілька сотих відсотка більше і подолали 5% бар'єр, то вони б сформували дві фракції з 5 депутатів у кожній. У свою чергу партії-лідери – «БПП–Солідарність», «Батьківщина», «Радикальна партія» – отримали б загалом на 9 мандатів менше. За цікавим збігом, «трійка» керівників Рівненської обласної комісії (голова, заступник та секретар) представляють саме три ці політичні сили – БПП, «Батьківщину» та РПЛІ [7]. Не маючи стовідсотково обґрунтованих підстав звинувачувати тих чи інших політичних суб'єктів у фальсифікаціях, ми повертаємось на методологічний рівень дослідження диспропорційності, щоб зробити наступний висновок: для молодих демократій, в яких принципово можливі маніпуляції не лише електоральними правилами, але й результатами волевиявлення, індекси диспропорційності можуть використовуватися як непрямі індикатори фальсифікацій.

Однак повернемося до результатів місцевих виборів–2010, диспропорційність яких виявилася найбільшою за всю електоральну історію незалежної України (див. таблицю 4). Сукупний показник диспропорційності створених обласних рад дорівнює 18,32, тоді як в окремих регіонах він перевищує позначку 25. Головним інституційним чинником такого високого рівню диспропорційності, безумовно, виступає наявність мажоритарної складової у виборчій системі. Традиційно головним бенефіціаром від застосування «мажоритарки» є партія влади – це легко прослідкувати на векторах диспропорційності Верховної Ради 2002 року обрання (президентська «За Єдину Україну» при 11,7% загальнонаціональної підтримки перемогла у відносній більшості одномандатних округів і разом з

само висуваннями сформувала найбільшу парламентську фракцію), 2012 та 2014 років (аналогічні приклади викривлення на користь президентських сил – «Партії Регіонів» і «Блоку Порошенка» відповідно). Вигода від мажоритарної складової на місцевих виборах для партії влади ще більша (як і від механізму «зв'язаного голосу», застосованого на виборах–2015). На таблиці 7 проілюстровано вигоду для «Партії Регіонів» від диспропорційності обласних рад 2010 року обрання.

Таблиця 7

#### Результати «Партії Регіонів» на місцевих виборах–2010 ЦИК

Region	% за про- порційною частиною	% підсумко- вого розміру фракції у раді	можливість формування однопартійної більшості
АР Крим	48,93	64	+
Вінницька	20,68	49,6	+–
Волинська	18,66	27,5	–
Дніпропетровська	40,63	65,71	+
Донецька	65,78	92,22	+
Житомирська	17,72	37,5	–
Закарпатська	18,44	34,25	–
Запорізька	40,16	74	+
Івано–Франківська	8,19	9,64	–
Київська	26,3	64,2	+
Кіровоградська	33,99	61	+
Луганська	56,16	85,48	+
Львівська	6,56	8,62	–
Миколаївська	41,29	67,80	+
Одеська	38,68	65,91	+
Полтавська	24,16	47,5	+–
Рівненська	14,1	36,3	–
Сумська	23,03	50	+–
Тернопільська*	9,8	11,66	–
Харківська	40,21	68,38	+
Херсонська	31,9	69	+
Хмельницька	22,02	43,7	+–
Черкаська	28,92	54,8	+
Чернівецька	22,09	48,1	+–
Чернігівська	21,62%	45	+–
м. Київ*	3,95	5	–
м. Севастополь	32,08	60,52	+

З 27 регіонів партія влади здобула підтримку абсолютної більшості виборців (50%+1) лише в Донецькій та Луганській областях, проте завдяки ефектам диспропорційності та мажоритарній складовій електоральної формули одноосібно взяла під контроль 13 рад. Ще в 6 обласних фракція ПР здобула 44–50% місць і мала можливість довести цю кількість до однопартійної більшості індивідуальними домовленостями з окремими депутатами. Середній розмір фракцій ПР в обласних радах виявився в 1,83 рази більшим за результат партії у пропорційній частині голосування (тобто, показник її реальної підтримки виборцями). Варто зауважити, що в Тернопільській області та в Києві місцеві вибори проводились раніше (2008–2009 рік) за чистою пропорційною системою.

Власне, саме перехід до змішаної моделі на місцевих та парламентських виборах (2010 і 2012 роки відповідно) ми вважаємо ключовим інституційним механізмом «узурпації влади», яку українські дослідники зазвичай пов'язують, перш за все, з відміною Конституційним судом «політичної реформи» і наділення президента більшими повноваженнями постфактум. Диспропорційність електоральних вподобань результатам формування представницьких органів не суперечить правовим нормам, проте була й залишається маніпулятивним інструментом збереження влади демократичним шляхом за умови втрати підтримки. Контроль електоральних правил надавав і надає партії влади суттєвої стратегічної переваги, дозволяючи кардинально змінювати результати виборів навіть за фіксованих політичних вподобань виборців. Яскравим прикладом такого викривлення волевиявлення можна вважати й парламентські вибори–2012, на яких за пропорційною частиною «демократичні сили» здобули близько 55% підтримки, але через мажоритарну складову не змогли сформувавши більшість. Ідея «зв'язаного голосу» за кандидата та партію, застосована на виборах–2015, також вписується в цю логіку намагання партії влади штучно утримувати потрібний результат при стрімкому падінні підтримки серед виборців. При можливих іміджевих втратах від спроб наполягти на збереженні дискредитованої «мажоритарки», ідея «зв'язаного голосу» та розрахунок на «ефект ототожнення» партії з у той чи інший спосіб кооптованими до команди президента популярними місцевими кандидатами видаються вдалою і досить оригінальною відповіддю влади на внутрішні електоральні виклики.

Отже, підсумовуючи результати дослідження, можна зробити наступні висновки. По–перше, диспропорційність представницьких органів як невідповідність результатів розподілу мандатів повній структурі електоральних вподобань виборців є загальною патологією всіх виборчих систем. Однак кількісно ця диспропорційність може приймати дуже різні значення, що залежить, насамперед, від обраної електоральної формули (не тільки від неї – наприклад, ще від ступеню фрагментації електорального поля, типу партійної системи тощо). Загальний тип системи (пропорційна, змішана, мажоритарна) і розмір формального прохідного бар'єру – це дві основні характеристики, які впливають на кількісний вимір диспропорційності обраних органів.

По–друге, квантифікація диспропорційності за допомогою розроблених дослідницьких індексів видається актуальною методологічною знахідкою, яка у вітчизняній

політичній науці ще не представлена на належному рівні. Подібне залучення специфічних кількісних методів збагачує аналіз політичного процесу і робить його більш об'єктивним. Серед іншого, розрахунок індексів диспропорційності важливий не лише для порівняльного аналізу представницьких органів чи виборчих систем, але й може слугувати непрямим індикатором фальсифікацій з боку влади.

По–третє, дослідження «українських кейсів» на матеріалі парламентських виборів 1998, 2002, 2006, 2007, 2012, 2014 років, а також місцевих виборів 2010 та 2015 років, емпірично підтвердило декілька гіпотез. Зокрема, застосування чистої пропорційної системи або пропорційної персоналізованої призводило до значно меншого диспропорційного викривлення, ніж використання змішаної системи зі складовою мажоритарної моделі відносної більшості. При цьому найбільшу вигоду від звернення до мажоритарних елементів електоральних формул завжди отримує партія влади, яка виступає в ролі головного «бенефіціару диспропорційності».

По–четверте, було виявлено, що піковою точкою диспропорційності формування представницьких органів став 2010 рік та місцеві вибори, які проводились за змішаною паралельною системою. За допомогою зміни електоральної формули і залучення мажоритарною складовою – найбільш чуттєвою до впливу адміністративного ресурсу, особливо на місцевому рівні – тодішня партія влади зуміла одноосібно отримати більше 50% депутатських мандатів у 13 обласних радах та ще в 6 радах максимально наблизитися до такого монопольного становища, при тому що лише в 2 регіонах політичну силу підтримало більше 50% виборців. На нашу думку, актуальна в сучасній вітчизняній політології проблематика легітимності влади та узурпації влади повинна знаходити своє осмислення, серед іншого, в категоріях диспропорційності парламенту та місцевих рад. У свою чергу маніпуляції електоральними правилами і постійні кон'юктурні зміни виборчої системи можуть аналізуватися як один з ключових елементів механізму узурпації влади.

Подальші дослідження можливих ефектів від застосування різних виборчих систем, які ґрунтуються на міжнародному та вітчизняному досвіді, видаються вкрай актуальним дослідницьким завданням, особливо в контексті пошуку оптимальної електоральної моделі для України.

#### Список використаних джерел

1. Young H. P., Balinsky M. L. Fair representation. – New Haven and London Yale University Press, 1982. – 195 p.
2. Arrow K. Social Choice and Individual Values – Yale University Press, 1951. – 144 p.
3. Gibbard A. Manipulation of voting schemes: a general result // *Econometrica*. – 1977. – №41. – P.587–600.
4. Карпов А. Измерение представительности парламента в системах пропорционального представительства. – Москва: ГУ ВШЭ, 2006. – 40 с. // Карпов А. Izmerenie predstavitelnosti parlamenta v sistemah proporsionalnogo predstavitelstva. – Moskva, GU VSHE, 2006. – 40 s.
5. Gallagher M. Comparing Proportional Representation Electoral Systems – Quotas, Thresholds, Paradoxes And Majorities // *British Journal of Political Science*. – 1992. – Vol.22. – P.469–496.
6. Gallagher M. The Politics of Electoral Systems: Comparative Analysis [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://tcd.ie/Political\\_Science/staff/michael\\_gallagher/EISystems/Docts/ElectionIndices.pdf](http://tcd.ie/Political_Science/staff/michael_gallagher/EISystems/Docts/ElectionIndices.pdf)

7. Загальні відомості про склад Рівненської обласної виборчої комісії // cvk.gov.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/PVM054?PID112=12&PID102=8122&PF7691=8122&PT001F01=100&rej=0&pt00\\_t001f01=100](http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/PVM054?PID112=12&PID102=8122&PF7691=8122&PT001F01=100&rej=0&pt00_t001f01=100) // Zagal'ni vidomosti pro sklad Rivnens'koi' oblasnoi' vyborchoi' komisii' // cvk.gov.ua [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/PVM054?PID112=12&PID102=8122&PF7691=8122&PT001F01=100&rej=0&pt00\\_t001f01=100](http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/PVM054?PID112=12&PID102=8122&PF7691=8122&PT001F01=100&rej=0&pt00_t001f01=100)

**Avksentiev A. O.**, postgraduate, Department of Political Science, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine, Kharkiv), [toshinho@rambler.ru](mailto:toshinho@rambler.ru)

#### **Disproportionality as the main pathology of electoral systems: Ukrainian context**

The research contains disproportionality analysis of representative body towards electoral inclination of voters on the material of parliamentary and local elections in Ukraine. Calculations of «disproportionality index» for Verkhovna Rada of 3–8 convocation and Regional Councils of 2010 and 2015 elections are presented. We proved the presence and define the character of election system type with quantitative measurement of representative body disproportionality. Disproportionality is considered as one of the usurpation of power elements by means of election rules manipulation.

**Keywords:** Gallagher index, disproportionality, electoral systems, representative body, usurpation of power.

**Авксентьев А. А.**, аспирант кафедры политологии, Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина (Украина, Харьков), [toshinho@rambler.ru](mailto:toshinho@rambler.ru)

#### **Диспропорциональность как основная патология избирательных систем: украинский контекст**

Исследование содержит анализ диспропорциональности представительских органов по отношению к структуре электоральных предпочтений избирателей на материале парламентских и местных выборов в Украине. Представлены расчеты «индексов диспропорциональности» для Верховной Рады 3–8 созывов, а также областных советов 2010 и 2015 годов избрания. Обосновано наличие и определен характер связи типа избирательной системы с количественным измерением диспропорциональности представительского органа. Диспропорциональность рассмотрена как один из элементов узурпации власти путем манипулирования электоральными правилами.

**Ключевые слова:** индекс Галлахера, диспропорциональность, избирательные системы, представительские органы, узурпация власти.

\*\*\*

УДК 32.1

**Бірюков Д. С.**, кандидат технічних наук, головний консультант відділу енергетичної та техногенної безпеки, Національний інститут стратегічних досліджень (Україна, Київ), [dmytro.biriukov@niss.gov.ua](mailto:dmytro.biriukov@niss.gov.ua)

**Лещенко О. Я.**, заступник директора Департаменту організації заходів цивільного захисту, Державна служба України з надзвичайних ситуацій (Україна, Київ), [leo@mns.gov.ua](mailto:leo@mns.gov.ua)

#### **Політичні комунікації з питань цивільного захисту: досвід України**

Розглядаються політичні комунікації з питань цивільного захисту, здійснені вітчизняними політичними акторами. Визначені основні види таких комунікацій, політичні актори, які їх здійснювали. З'ясоване місце, що посідають питання цивільного захисту, в політичних комунікаціях в умовах воєнно-політичних викликів, яким протистойть нині Україна. На прикладах надзвичайних ситуацій техногенного характеру, що відбулися в 2015 р., проаналізовано компоненти політичної комунікації.

**Ключові слова:** національна безпека, політичні комунікації, цивільний захист, надзвичайні ситуації.

В різних формах та способах комунікації здійснювалися протягом всього історичного періоду розвитку людського суспільства, проте систематичне дослідження процесів і явищ політичної комунікації, як особливого предмету

політологічних досліджень, розпочалося з 1920–х рр. Значним поштовхом для розвитку таких досліджень стали роботи Г. Лассуелла «Методи пропаганди в Світовій війні» (1927 р.) та «Пропаганда, комунікація та громадська думка» (1946 р.). З середини 1940–х рр. з'являються численні політологічні дослідження, в яких вивчається природа й побудова інформаційно–політичної сфери суспільного життя, характерні для неї механізми й тенденції розвитку публічних і непублічних контактів, форми еволюції спілкування правлячих кіл та громадянського суспільства тощо. Традиційно дослідження політичної комунікації розвивалися в двох основних напрямках. Перший пояснює явища на мікрорівні, будуючи на основі впорядкування та узагальнення емпіричних даних теоретичні конструкції, які відображають принципи інформаційного впливу та закономірності змін політичних установок, думок і поведінки суспільства. Широко відомою стала книга П. Лазарсфельда, Б. Берельсона та Х. Года «Вибір народу» (1944 р.), в якій увага приділялася дослідженню процесів спонукальної комунікації в контексті підготовки та проведення виборчих кампаній. Відомі в цьому напрямі стали також праці таких дослідників як Е. Кемпбелл, Л. Фестінгер, У. Ліпман, Дж. Гербнер. Другий напрямок досліджень розглядає феномен політичної комунікації на макрорівні, відображаючи зміст і тенденції розвитку процесів інформаційного впливу і взаємодії суб'єктів політики на рівні політичної системи і суспільства. К. Дойч в праці «Нерви управління: моделі політичної комунікації та контролю» (1963 р.) розглядав політичну систему як складну сукупність інформаційних потоків і комунікативних зв'язків, що визначаються ролями та завданнями тих чи інших політичних агентів, а також особливостями процесів обробки та передачі інформаційних повідомлень. Іншими відомими дослідниками, що працювали в цьому напрямі, були Д. Істон, Г. Алмонд, Дж. Коулман, Р.–Ж. Шварценберг, Дж. Гілмор, К. Кук, Д. Ноук, Дж. Куклінські. Серед вітчизняних науковців, які вивчали питання політичних комунікацій, можна назвати В. П. Андрущенко, О. В. Бабкіну, В. М. Бебика, Ю. С. Ганжунова, В. П. Горбатенка, С. Г. Денисюк, О. В. Зернецьку, В. В. Різуна, А. А. Чичановського, В. І. Шкляра та ін.

Треба відмітити, що питання політичних комунікацій в сфері національної безпеки та її окремих складників залишається слабо дослідженим в Україні. Вітчизняними фахівцями в сфері оборони вивчався досвід взаємодії інституцій сектору безпеки і оборони з засобами масової інформації, зокрема, аналізувалася діяльність інформаційних служб збройних сил та профільних відомств країн–членів НАТО [1]. Проте в цій публікації відсутні дослідження, які стосуються сфери цивільного захисту. Дана робота має частково заповнити вказану прогалину. Слід нагадати, що цивільний захист визначений як одна з функцій Української держави в сфері національної безпеки, яка полягає у забезпеченні захисту населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру. Отже предметом нашого дослідження будуть політичні комунікації, що стосуються широкого спектру проблем, пов'язаних із попередженням, реагуванням та подоланням наслідків надзвичайних ситуацій. Умовно можна визначити такі групи політичних

комунікаційних практик з питань цивільного захисту. Першою є донесення суті (роз'яснення змісту) стратегічних цілей державної політики в названій сфері. Друга – використання «проблемного поля» (коло актуальних питань в сфері цивільного захисту) різними політичними акторами (парламентаріями, партіями, громадськими організаціями). До третьої можна віднести промови політичного керівництва країни у зв'язку з надзвичайними ситуаціями та підготовкою рішень щодо застосування надзвичайних заходів.

Метою даної статті є дослідження політичних комунікацій з питань цивільного захисту, що здійснювалися в Україні останніми роками в умовах воєнно–політичних викликів, встановлення їх характеристик, акторів, які здійснювали ці комунікації, в контексті впливу на стан забезпечення національної безпеки країни.

Якщо розглядати таку задачу політичної комунікації як роз'яснення стратегічних цілей державної політики, то потрібно відмітити одну особливість сфери національної безпеки, і, зокрема, цивільного захисту. Аргументація в цій сфері здійснюється шляхом актуалізації певних реальних або ймовірних загроз. Причому деякі загрози подаються як такі, що загрожують існуванню певного референтного об'єкту (державний суверенітет, спосіб життя, культурна ідентичність тощо), тобто здійснюється їх сек'юритизація, інші загрози подаються як менш значущі, але обговорюються в публічній політиці та впливають на політичні рішення в різних сферах, тобто – політизуються. Такі політичні процеси сек'юритизації вивчаються в рамках конструктивістських досліджень [2, с. 56–72]. Центральне місце в процесі сек'юритизації посідає «мовний акт» – дискурсивна репрезентація деякого питання як екзистенціальної загрози. За умов успішно здійсненого мовного акту політичний актор сек'юритизації отримує вплив на аудиторію, а отже її підтримку щодо вживання надзвичайних заходів. Якщо предмет успішно сек'юритизований, надалі це дає змогу легітимізувати надзвичайні заходи задля розв'язання відповідної проблеми, що може включати оголошення надзвичайного стану, мобілізації тощо. Потрібно відмітити, що політичне керівництво Української держави неодноразово виносило питання цивільного захисту на обговорення на засіданнях РНБОУ, висвічувало проблеми, пов'язані із цивільним захистом, в офіційних документах [3]. Такі обговорення супроводжувалися інформаційною підтримкою, відображенням подій в ЗМІ, експертними та професійними дискусіями. Проте жодне питання цивільного захисту не було сек'юритизоване задля здійснення надзвичайних заходів чи кардинальної зміни підходів, застосовуваних в практиці реалізації державної політики в даній сфері.

На нашу думку, буде невірно вважати, що політична комунікація є одномоментним актом, який відбувається під час проголошення політичним актором деякої промови. Натомість, політична комунікація є комплексом заходів із інформаційного впливу, що має створити у реципієнта (отримувача повідомлення) прихильність до основної ідеї (змісту) повідомлення, яке проголошує деякий політичний актор. Тому для сфери цивільного захисту доцільно розглядати такі компоненти комунікаційного комплексу як інформування та оповіщення. Щодо інформування, то слід зауважити, по–перше, органи управління цивільного захисту зобов'язані надавати населенню через ЗМІ

оперативну та достовірну інформацію про надзвичайні ситуації, що прогножуються або виникли, з визначенням їх класифікації, меж поширення і наслідків, а також про способи та методи захисту від них, а, по–друге, інформація має містити дані про природу можливого ризику під час аварій, включаючи вплив на людей та навколишнє природне середовище, поведінку, якої слід дотримуватися у разі загрози або виникнення аварії. Тут можна констатувати, що з одного боку в Україні вже прийняті норми, що зобов'язують проведення такої комунікації, мається на увазі Орхуська конвенція, яка ратифікована нашою державною та постулює права громадян на отримання інформації щодо небезпечних об'єктів, а іншого – практика такої комунікації має розвиватися та вдосконалюватися. Також, без сумніву, успішність політичної комунікації значною мірою визначається «станом і рівнем розвитку загальної політичної культури суспільства» [4]. Другий компонент – оповіщення стосується доведення повідомлень та інформації про виникнення надзвичайних ситуацій до центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій та населення, а також оповіщення населення про загрозу та виникнення надзвичайних ситуацій, своєчасне та достовірне інформування про фактичну обстановку і вжиті заходи. Як показує практика реагування на надзвичайні ситуації важливою є комунікація із постраждалими внаслідок стихійного лиха, або техногенної аварії, причому окрім «оперативних комунікацій», що здійснюються аварійно–рятувальними службами, до зв'язку з населенням мають підключатися і представники державної та місцевої влади [5].

Масштабні техногенні аварії та природні лиха мають довготривалі соціально–економічні наслідки, спричиняють необхідність розв'язання численних проблем із забезпечення життєдіяльності постраждалого населення та відновлення економіки. Комунікації, що виникають в процесі ухвалення рішень, пов'язаних із ліквідацією таких соціально–економічних наслідків, можна розглядати як окрему групу політичних комунікацій в сері цивільного захисту. Без сумніву, численні приклади таких комунікацій надає досвід подолання наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Тут слід відмітити, що політичні комунікації відіграють важливу роль щодо створення прихильності у населення до певних дій влади. Водночас, «провальне інформаційне висвітлення», як його характеризує *І. А. Заводовський*, дій уряду із скорочення «Чорнобильських» соціальних пільг спричиняє акції протесту та супроводжується негативною риторикою [6, с. 232].

На жаль, політичні комунікації, що стосуються питань техногенної та екологічної безпеки та здійснюються вітчизняними політиками, часто зводяться до популізму. Такий неконструктивний підхід може утворити суттєві проблеми для соціально–політичної стабільності в державі. Так, як показують *Ю. М. Скалецький* та *В. Г. Потапенко*, популістські дії народних обранців в 1990–ті роки згодом спричинили неспроможність Української держави виконувати взяті на себе соціально–економічні зобов'язання [7]. Цікавим є досвід Білорусії, де керівництво країни обізнано «проводить розділ» політичних акторів на тих хто приймає конкретні рішення і тих, хто спекулює на Чорнобильській проблематиці [6, с. 232].



Окремою групою політичних комунікацій з питань цивільного захисту можна вважати ті, що здійснювалися після настання надзвичайних ситуацій. А. В. Баровська та І. О. Коваль, порівнюючи практику виголошення промов президентів США та України у зв'язку із надзвичайними ситуаціями, показують, що активність вищого вітчизняного політичного керівництва протягом 1999–2009 рр. була значно меншою. Так, можна навести хіба що випадки звернень Президента України у зв'язку із надзвичайною епідемічною ситуацією (листопад 2009 р.) та трагедією в Дніпропетровську (жовтень 2007 р.), решта звернень – ретроспективні щодо трагедії на Куренівці, Чорнобильської катастрофи та Голодомору 1932–1933 рр. [8].

Слід підкреслити, що воєнно-політична криза, пов'язана із анексією Криму та окупацією Донбасу, включила в порядок денний міжнародних організацій питання екологічної та техногенної безпеки як складову комплексу безпекових питань. Тому, до питання Чорнобильської катастрофи, що традиційно було з-поміж основних в політичних комунікаціях Українських лідерів на міжнародному рівні додался й нинішні актуальні проблеми цивільного захисту в Східних регіонах України. У виступі на Саміті з прийняття Цілей сталого розвитку в рамках Генеральної Асамблеї ООН (вересень 2015 р.) Президент України відмітив, що воєнні дії проти України збільшили екологічні та епідеміологічні загрози, зокрема, хімічні склади в зоні конфлікту у східній частині України та на прилеглих територіях являють собою особливу небезпеку. Голова Української держави підкреслив, що є «жахливі загрози потенційних техногенних катастроф», та запропонував ООН спрямувати зусилля на вирішення питань захисту оточуючого середовища в зонах воєнних конфліктів [9]. Отже політичний лідер України звертався у своєму виступі до учасників Генеральної Асамблеї ООН, всього світового співтовариства, підкреслюючи необхідність залучення зусиль при вирішенні конфліктів в тих регіонах, де можливим є виникнення значних техногенних аварій.

Політична комунікація в умовах кризи (надзвичайної ситуації) як правило застосовується для формування у населення впевненості в діях сил цивільного захисту, здатності держави, органів, рятувальників надати допомогу. Водночас, в деяких випадках комунікаційний канал може використовуватися для маніпулювання суспільною думкою, створення позитивного іміджу певних політичних діячів, чи імітації активної діяльності владних структур. Практика використання комунікаційних каналів задля покращення власного політичного іміджу та отримання політичних дивідендів є поширеною в Світі, вона відмічається навіть в скандинавських країнах Європи [10].

Проаналізуємо два приклади комунікацій, що здійснювалися Урядом під час ліквідації резонансних надзвичайних ситуацій в 2015 р. Для цього використаємо модель акту комунікації, запропоновану американським політологом *Гарольдом Лассуелом*. Наповнення моделі даними досягається шляхом формування відповідей на ланцюжок взаємопов'язаних питань: «Хто – повідомляє що – по якому каналу – кому – з яким результатом?» [11, с. 117]. Іншими словами визначається: відправник – актор політичної комунікації, який формулює повідомлення; повідомлення – інформація у вербальній

чи іншій формі; канал – спосіб, за допомогою якого відправник направляє повідомлення до реципієнта; реципієнт – інший актор політичної комунікації, якому спрямоване повідомлення; сприйняття – розуміння реципієнтом повідомлення; зворотній зв'язок – реакція реципієнта на повідомлення. В обох прикладах відправником виступає Уряд України.

Розглянемо перший приклад такої політичної комунікації, що відбувалася після чи не найскладнішої за останні роки пожежі на промисловому об'єкті, яка сталася в червні 2015 р. на нафтобазі «БРСМ–Нафта» в Київській обл. За словами Прем'єр-міністра України, *Арсенія Яценюка*, власники компанії БРСМ мають відшкодувати державі збитки через пожежу на цій базі нафтопродуктів (розмір збитків, витрати на гасіння пожежі на нафтобазі разом із виплатами сім'ям загиблих, за оцінками ДСНС становлять близько 50 млн. грн.). Хоча в словах Голови Уряду немає принципово нової ідеї, принцип «власник відповідає за наслідки» був прописаний у вітчизняній нормативній базі ще в Концепції захисту населення і територій у разі загрози та виникнення надзвичайних ситуацій (1999 р.), але в цій заяві міститься основний зміст послання – встановлення справедливого покарання за шкоду, яка заподіяна аварією на небезпечному виробництві. Однак, на нашу думку реципієнт (цільова аудиторія) такого повідомлення не стільки власники підприємств підвищеної небезпеки, скільки громадяни України (населення, більшість якого не зачіпляють наслідки подій).

Другий приклад – пожежа на складі Міноборони у м. Сватове Луганської обл. (виникла 29 жовтня 2015 р.). Розглянемо основний зміст повідомлення, що формував Уряд в даній ситуації. Він складається з таких частин: керівник Уряду оперативно реагує на ситуацію – дає термінові доручення (щодо комісії для оцінки збитків, завданих внаслідок надзвичайної ситуації, та вжиття скоординованих заходів з проведення комплексу рятувально-відновлювальних робіт); основна турбота пов'язана із відновленням життєдіяльності населення (виділення коштів з резервного фонду державного бюджету для надання допомоги сім'ям осіб, які загинули, та постраждалим в результаті надзвичайної ситуації); працює команда керівників/представників уряду, відомств та місцевої (регіональної) виконавчої влади. Завершує цикл комунікаційного реагування на надзвичайну ситуацію повідомлення про діяльність міжвідомчої експертної групи, і, хоча ситуація в м. Сватове потребує подальшої роботи спеціалізованих підрозділів з розмінування, робіт з розчищення завалів тощо, ці події вже залишаються поза рамкою політичної комунікації. Знову ж таки реципієнтом є громадяни України, а основний зміст повідомлення фокусується навколо дій Уряду.

*Висновок і перспективи подальших досліджень.* В умовах надскладних безпекових викликів, яким протистоїть Українська держава останні два роки, значно зросла роль політичних комунікацій з питань національної безпеки, її окремих складових, зокрема сфери цивільного захисту. Аналіз політичних комунікацій, які здійснювалися вітчизняними політичними акторами з цих питань, показує, що такі тенденції.

Хоча забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства

віднесено до пріоритетів національних інтересів України, а цивільний захист визначено як окрему сферу національної безпеки держави, можна стверджувати, що політичні комунікації з цих питань досі не мають чіткої стратегічної спрямованості.

Водночас, події на Донбасі актуалізували питання цивільного захисту в зонах воєнно-політичних конфліктів, і згадування про це Президентом України під час виступу на Саміті з прийняття Цілей сталого розвитку в рамках Генеральної Асамблеї ООН є прикладом політичної комунікації, здійсненої на вищому міжнародному рівні.

Аналіз двох розглянутих прикладів політичних комунікацій з питань цивільного захисту в Україні, які здійснював уряд після резонансних надзвичайних ситуацій техногенного характеру в цьому році, показав що повідомлення значною мірою були політизовані.

Також слід відмітити, що питання цивільного захисту через складну воєнно-політичну обстановку на Донбасі можуть стати темою для популістських виступів різних політичних акторів, і таким чином бути частиною політичних комунікацій, проте залишатися не тільки не вирішеними, а лише загостреними в соціально-політичному плані.

#### Список використаних джерел

1. Сектор безпеки України та засоби масової комунікації: про bono publico. – К.; Женева; Луганськ: Янтар, 2011. – 306 с.
2. The Routledge Handbook of Security Studies / Edt. Dunn Cavely M., Mauer V. – Routledge, 2010. – 487 p.
3. Бірюков Д. С. Потенціал сек'юритизації проблем екологічної та техногенної безпеки в Україні // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип.81. – С.301–304.
4. Заславська О. О. Сутність та основні механізми політичної комунікації в контексті соціокультурного підходу // Гілея: науковий вісник. – 2013. – Вип.76. – С.234–233.
5. Boyd E., Wolshon B., van Heerden I. Risk Communication and Public Response during Evacuations: The New Orleans Experience of Hurricane Katrina // Public Performance & Management Review. – 2009. – Vol.32 (3). – P.437–462.
6. Заводовський І. А. Чорнобильське питання як елемент «м'якої сили» України у відносинах з республікою Білорусь // Гілея: науковий вісник. – 2013. – Вип.76. – С.230–233.
7. Скалецький Ю. М., Потапенко В. Г. Політичні аспекти проблем відродження та соціально-економічного розвитку громад і територій, що постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС [Електронний ресурс]. – НІСД. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/536/>
8. Баровська А. В., Коваль І. О. Причини, вимоги та функції промов президента щодо надзвичайних ситуацій та стихійних лих: досвід США // Зб. наук. пр. ДонДУУ. Сер.: Державне управління. – 2012. – Вип.243. – С.41–52.
9. Виступ Президента України на Саміті з прийняття Цілей сталого розвитку в рамках Генеральної Асамблеї ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/>
10. Rasmussen J., Ihlen O., Lessons from Norwegian Emergency Authorities' Use of Social Media [Електронний ресурс] / PRIO Policy Brief. 15. – 2015. – Режим доступу: <http://file.prio.org/Publications/Publications/?mode=PRIO Policy Brief>
11. Lasswell H. The Structure and Function of Communication in Society / Edt. Bryson L. The Communication of Ideas. – New York: Institute for Religious and Social Studies, 1948.

#### References

1. Sektor bezpeky Ukrainy ta zasoby masovoi' komunikacii': pro bono publico. – K.; Zheneva; Lugansk: Jantar, 2011. – 306 s.
2. The Routledge Handbook of Security Studies / Edt. Dunn Cavely M., Mauer V. – Routledge, 2010. – 487 p.
3. Biryukov D. S. Potencial sek'yurtyzacii' problem ekologichnoi' ta tehnogennoi' bezpeky v Ukraini // Gileja: naukovyj visnyk. – 2014. – Vyp.81. – S.301–304.

4. Zaslavs'ka O. O. Sutnist' ta osnovni mehanizmy politychnoi' komunikacii' v konteksti sociokul'turnogo pidhodu // Gileja: naukovyj visnyk. – 2013. – Vyp.76. – S.234–233.

5. Boyd E., Wolshon B., van Heerden I. Risk Communication and Public Response during Evacuations: The New Orleans Experience of Hurricane Katrina // Public Performance & Management Review. – 2009. – Vol.32 (3). – P.437–462.

6. Zavadovs'kyj I. A. Chornobyl's'ke pytannya jak element «m'jakoji' syly» Ukrainy u vidnosynah z respublikou Bilorus' // Gileja: naukovyj visnyk. – 2013. – Vyp.76. – S.230–233.

7. Skalec'kyj Ju. M., Potapenko V. G. Politychni aspekty problem vidrodzhennja ta social'no-ekonomichnogo rozvytku gromad i terytorij, shho postrazhdaly vnaslidok avarii' na Chornobyl's'kij AES [Elektronnyj resurs]. – NISD. – Rezhym dostupu: <http://www.niss.gov.ua/articles/536/>

8. Barovs'ka A. V., Koval' I. O. Prychyny, vymogy ta funkcii' promov prezidenta shhodo nadzvychajnyh sytuacij ta styhijnyh lyh: dosvid SSHa // Zb. nauk. pr. DonDUU. Ser.: Derzhavne upravlinnja. – 2012. – Vyp.243. – S.41–52.

9. Vystup Prezidenta Ukrainy na Samiti z pryjnjattja Cilej stalogo rozvytku v ramkah General'noi' Asamblei' OON [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.president.gov.ua/>

10. Rasmussen J., Ihlen O., Lessons from Norwegian Emergency Authorities' Use of Social Media [Elektronnyj resurs] / PRIO Policy Brief. 15. – 2015. – Rezhym dostupu: <http://file.prio.org/Publications/Publications/?mode=PRIO Policy Brief>

11. Lasswell H. The Structure and Function of Communication in Society / Edt. Bryson L. The Communication of Ideas. – New York: Institute for Religious and Social Studies, 1948.

*Biriukov D. S., cand. tech. sciences, chief consultant of Energy and Technological Security department, National Institute for Strategic Studies (Ukraine, Kyiv), dmytro.biriukov@niss.gov.ua*

*Leshchenko O. Y., deputy director at Organization of Civilian Defense department, State Emergency Service of Ukraine (Ukraine, Kyiv), leo@mns.gov.ua*

#### Political communication on civil protection: the experience of Ukraine

*We consider political communication on civil protection issues conducted by Ukrainian political actors. The main types of political communications and political actors who were performed them are indicated. The examples of emergency situation that occurred in 2015 were analyzed in order to recognize the components of political communication. We also estimated the role of civil protection issues in political communications regarding military and political challenges which Ukraine faced this year.*

**Keywords:** national security, political communications, civil protection, emergencies.

*Бірюков Д. С., кандидат технических наук, главный консультант отдела энергетической и техногенной безопасности, Национальный институт стратегических исследований (Украина, Киев), dmytro.biriukov@niss.gov.ua*

*Лещенко А. Я., заместитель директора Департамента организации мероприятий гражданской защиты, Государственная служба Украины по чрезвычайным ситуациям (Украина, Киев), leo@mns.gov.ua*

#### Политические коммуникации по вопросам гражданской защиты: опыт Украины

*Рассматриваются политические коммуникации по вопросам гражданской защиты, осуществляемые отечественными политическими актерами. Определены основные виды таких коммуникаций, политические актеры, которые их осуществляли. Выявлено место, занимаемое вопросами гражданской защиты в политических коммуникациях в условиях воєнно-політичних викликах, котрым протистоїть нинє Україна. На приємерях чрезвычайных ситуаций техногенного характера, произошедших в 2015 г., проанализированы компоненты политической коммуникации.*

**Ключевые слова:** национальная безопасность, политические коммуникации, гражданская защита, чрезвычайные ситуации.

\*\*\*

УДК 323.1:32.1(477.87)

**Дегтеренко А. М.**,  
кандидат політичних наук, доцент, головний  
консультант сектору етнополітики,  
Національний інститут стратегічних досліджень  
(Україна, Київ), degterenko@niss.gov.ua

### ПОЛІТИЗАЦІЯ ЕТНІЧНОСТІ НА ПРИКЛАДІ «РУСИНСЬКОГО ПИТАННЯ» В УКРАЇНІ

*Розглянуто «русинське питання» в контексті політизації етнічності в Україні. Проаналізовано чинники, які можуть призводити до етнополітичних конфліктів в Україні у вимірі русинської проблематики. Використано діалектичний метод дослідження, а також емпіричні – моніторинг, математико-статистичні, зокрема, структурне та типологічне групування базового матеріалу. Акцентована роль держави, наукової спільноти та громадськості в мінімізації загроз соціальній стабільності українського суспільства, пов'язаних з русинським етноконфліктогенним чинником. Сформульовані рекомендації державним інститутам, громадським організаціям та ЗМІ щодо прогнозування протиріч та можливих конфліктів на ґрунті «русинського сепаратизму». Розроблено практичні рекомендації щодо врахування етнонаціональних особливостей в контексті впровадження в регіонах державної етнополітики.*

**Ключові слова:** русинський сепаратизм, політичне русинство, Закарпаття, загальнонаціональна консолідація, етнічна самоідентифікація, етнонаціональна політика, регіональна ідентичність.

У 2014–2015 роках з'явилися нові загрози у внутрішньополітичній та зовнішньополітичній площині та виклики для національної безпеки держави, які вплинули на всі процеси життєдіяльності в Україні. Основними питаннями на порядку денному стали, відповідно до Стратегії національної безпеки України [1]: загроза територіальній цілісності держави, агресія РФ проти України, збереження незалежності, військова присутність Російської Федерації в Криму і на Сході України, нарощування військових сил вздовж державного кордону України, тероризм і сепаратизм. Все частіше в науковому та інформаційному просторі постає питання як саме спрацює в Україні «принцип доміно», коли «особливого статусу» почнуть вимагати «окремі райони» в різних регіонах України. Актуалізувалося це питання у місцях компактного проживання національних меншин (угорців, румунів та інших), які вже неодноразово заявляли про необхідність створення національно-культурних автономій. Питання створення національно-культурної автономії русинів на Закарпатті привернуло увагу громадськості.

Системна криза змінила акценти розвитку етнонаціональних відносин в Україні. Підтвердженням цього є специфіка конфліктів на етнічному ґрунті. Як свідчать результати дослідження, здійсненого Інститутом соціології НАНУ 2014 року, 14,7% респондентів визнали, що їм доводилося за останні 12 місяців стикатися з випадками дискримінації (утиску прав та інтересів) щодо українців, порівняно з 2012 роком – 8,4%. На питання: чи доводилося за останні 12 місяців стикатися з випадками дискримінації щодо росіян відповіли «так» 9,6% респондентів, що на 5,9% більше порівняно з 2012 роком. Ці показники засвідчують досить високий рівень занепокоєння в суспільстві щодо загроз утиску прав та інтересів громадян держави різних етнічних груп, але в той же час загальна соціально-психологічна ситуація в сучасному українському суспільстві сьогодні є досить толерантною, що підтверджують результати того ж самого моніторингу Інституту соціології НАН України щодо національної дистанційованості населення країни в 1992–2014 роках. Інтегральний індекс національної дистанційованості населення України від різних

етнічних груп у 2014 році зменшився та дорівнює 5,0 (протягом 2008–2012 рр. він дорівнював показнику 5,2, у 2006 році – 5,3) [2].

Русинське питання (визнання русинської мови та русинської автономії на Закарпатті), набуває резонансності хвилеподібно, наприклад, у часи передвиборчих кампаній, а також є інструментом щодо збільшення іноземного впливу (в першу чергу, російського) на Заході України. Але саме сьогодні, враховуючи зміни, які відбулися в українському суспільстві, в умовах системної кризи та відповідно до зовнішньополітичних викликів, русинське питання набуває актуальності в контексті національної безпеки, як ніколи раніше.

Відповідно до Всеукраїнського перепису населення 2001 року, в Україні проживають представники понад 130 етнічних груп. Існування етнічних спільнот – це історичне явище, яке не потребує правового визнання, а може лише фіксуватися під час переписів населення у формі особистої самоідентифікації. Під час проведення Всеукраїнського перепису 2001 року всі громадяни мали можливість вільно зазначити свою етнічну ідентифікацію. «Русинами» самовизначилися 10183 особи, які мешкають на Закарпатті. Більша частина русинів України проживає у Закарпатській області та дорівнює 0,54% населення цієї області. Розподіл населення Закарпатської області за окремими адміністративно-територіальними одиницями, яке визначило себе русинами та вказало в якості рідної мови русинську мову (у % до загальної кількості чисельності населення) свідчить, що із загальної чисельності територіальних одиниць – з 257 населених пунктів області – тільки в 52 з них чисельність населення, яке самовизначилося русинами, становить більше 1% від усього населення кожної окремої територіальної одиниці. Серед адміністративно-територіальних одиниць з найвищим відсотком русинського населення: Ганьковицька сільрада (с. Ганьковиця) – 90,54% населення; Неліпинська сільрада – 21,95%, с. Неліпино – 22,34%; с. Сасівка – 21,81%; с. Ромочевиця – 20,36%, с. Жборівці – 4,18%, с. Кендерешів – 2,18%, м. Мукачеве – 2,02% [3] та інші.

Питання русинів є актуальним в багатьох країнах їх розселення. Етнонім «русин» у наш час використовує частина населення Словаччини, Чехії, Угорщини, Польщі, Румунії, а також нащадки переселенців із Закарпаття і Пряшівщини на теренах Сербії та Хорватії. Русинами називає себе частина нащадків переселенців із західноукраїнських земель в Канаді, США, Австралії та інших країнах. Прибічники «політичного русинства»<sup>1</sup>

<sup>1</sup> «Політичне русинство» в Україні – це явище, що виникає на початку 1990–х рр. під час процесу набуття Україною незалежності, як рух за відокремлення Закарпаття, та/або набуття ним автономії. 1 грудня 1991 року 78% населення Закарпаття висловилися за надання Закарпаттю із закріпленням у Конституції України статусу спеціальної самоврядної адміністративної території у складі незалежної України. Незважаючи на результати референдуму і пов'язані з ним події, у XX ст. русинський рух не отримав підтримки і знову починає активізуватися на початку XXI ст., як боротьба за відновлення прав русинів на Закарпатті, відродження мови, культури, за утворення держави русинів, що зазнають утиску прав і свобод зі сторони українців. У 2008 році було проголошення незалежності Підкарпатської Русі та створення уряду з вимогою відокремлення Закарпаття, що було однозначно розцінено як прояв сепаратизму та спроба порушення територіальної цілісності держави, і мало безпосередню підтримку зі сторони Росії. Сьогодні русинське питання найчастіше проявляється як передвиборча технологія.

вважають, що у світі потенційно є близько двох мільйонів русинів. Так, канадський вчений П. Магочі відносить до русинів населення Закарпатської області України (977 тисяч осіб), частину населення Словаччини, Сербії та Хорватії (більше 160 тисяч осіб). В монографічному дослідженні буковинського етнополітолога І. Буркута, щодо теми русинства, зазначається, що загальна кількість русинів у світі може сягати трохи більше 100 тисяч осіб [4, с. 153–154], що до певної міри підтверджується переписами населення у країнах проживання русинів, проведених на початку ХХІ ст.

Навколо локальної групи українського народу, що зберегла за собою давній загальноукраїнський етнонім «русини», уже протягом більше ста років ведуться наукові й політичні дискусії. Науковці і політики намагаються визначити місце і роль цієї групи в світовій цивілізації. Багато вітчизняних вчених, які займаються проблематикою етнопонаціональних відносин (О. Антонюк, М. Бударін, М. Головатий, Л. Зубко, О. Позняк, С. Савойська, О. Шевчук та інші), розглядають русинів як етнопонаціональну групу українського народу.

Проблема «політичного русинства» привернула до себе увагу багатьох наукових діячів, таких, зокрема, як С. Віднянський, І. Гранчак, О. Кривицька, В. Котигоренко, І. Кресіна, О. Майборода, О. Мишанич, М. Панчук, Я. Пилинський, які у своїх працях досліджують феномен русинства, культуру русинів, їх звичаї і ментальність, історію розвитку тощо. Такі науковці, як В. Бирчак, А. Волошин, М. Лелекач, І. Панькевич, письменники-педагоги Л. Дем'ян, О. Маркуш доводять, що мова русинів Закарпаття не що інше, як один з діалектів української мови, а русини є саме українцями. В. Брензович, М. Макара, І. Мигович, П. Магочі все ж намагаються довести, що русини – окрема етнічна група, котра зберігає живу материнську мову, свій фольклор тощо. З одного боку, русинське питання є досить дослідженим, але з іншого – загрози національній безпеці України, відповідно до русинської проблематики, є ґрунтовно не вивченими. Авторка даної статті долучається до загальнонаукової дискусії в світлі сучасних подій на теренах України та аналізує русинську проблематику у вимірі нових актуальних загроз та викликів сьогодення.

Метою даної статті є аналіз «русинського питання» в контексті політизації етнічності в Україні відповідно до сучасних внутрішньо- та зовнішньополітичних реалій.

Основними завданнями є систематизація чинників, які можуть призвести до етнополітичних конфліктів в Україні у вимірі русинської проблематики; розробка рекомендацій державним інститутам, громадським організаціям та ЗМІ щодо прогнозування протиріч та можливих конфліктів на ґрунті «русинського сепаратизму»; акцентуація ролі держави, наукової спільноти та громадськості в мінімізації загроз соціальної стабільності українського суспільства, пов'язаних з русинським етноконфліктогенним чинником.

#### **Історична довідка. Законодавчі ініціативи.**

Формування «політичного русинства» в його сучасній версії – це яскравий прояв політизації етнічності в Україні. Його прихильники намагаються відокремити корінне населення території з його регіональною русинською самосвідомістю від решти етноукраїнського населення та домогтися адміністративно-політичного або державно-політичного самовизначення русинів як окремого народу. Русинську ідентичність «політичні русини» розглядають

як легітимізацію їх виняткового права на управління регіоном, використання його природних та інших соціально-економічних ресурсів і людського потенціалу. Значна частина прибічників політичного русинства орієнтується на Росію, частина на Польщу, Угорщину, Чехію, Словаччину.

Поліетнічний склад населення Закарпаття зумовлений етногенетичними, культурними, колонізаційними, міграційними, асиміляційними процесами, що впродовж багатьох століть визначали його розвиток. Причому, етнопонаціональна ситуація в краї залежала від двох визначальних чинників: від національної політики держав, до складу яких у той чи інший період входило Закарпаття, та від міжетнічної взаємодії представників різних етносів, що мешкали в краї [5]. В окремі періоди української історії русини Закарпаття лише епізодично і короткочасно мали умови (періоди УНР–ЗУНР, Карпатської України) політичного домінування. В усі інші періоди історії в краї політично домінували угорці (у період входження Закарпаття до складу Австро–Угорщини), чехи і словаки (Чехословаччини), українці як складова нової історичної спільноти – «радянський народ» (СРСР) та українці (незалежна Україна).

У 90–ті роки ХХ століття розгорнувся рух «політичного русинства» з метою обґрунтування доцільності надання автономного статусу Закарпаття у складі України. Демонтаж комуністичних режимів у різних країнах не був синхронним, але саме на базі українських громадських культурно-освітніх об'єднань впродовж одного року було започатковано «політичне русинство». Так, у березні 1991 року у Межилаборцях (Чехословаччина) скликається перший світовий конгрес русинів. Між іншим, вже 13–й конгрес русинів заплановано на червень 2015 року у Румунії.

Русинське питання не залишилося поза увагою міжнародної спільноти і 2006 року Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації оприлюднив резолюцію, де була висловлена стурбованість відсутністю офіційного визнання в Україні русинів. На виконання заключних зауважень Комітету ООН Україна надала додаткову інформацію про стан русинського питання в країні [6].

У 1992 і 2002 роках Закарпатська обласна рада зверталася до центральної влади України з проханням визнати русинів окремою національністю. 7 березня 2007 року Закарпатська обласна рада, ухваливши рішення про визначення національності «русин», фактично підтримала бажання 10183 громадян України, та тим самим, взявши на себе сміливість визначити процес народження нації, замість «природного тривалого процесу націєтворення». Верховна Рада України наголосила на невідповідності чинному законодавству рішення №241 від 07.03.2007 року Закарпатської обласної ради.

Наступним історичним етапом політизації «русинського питання» став І Європейський конгрес підкарпатських русинів у червні 2008 року (м. Мукачеве), на якому було прийнято меморандум–звернення до урядів, президентів і парламентів світу з проханням виступити гарантами державно-правового статусу Закарпаття як Підкарпатської Русі. У жовтні 2008 року в м. Мукачеве було проведено ІІ Європейський конгрес підкарпатських русинів на якому було прийнято меморандум й Акт проголошення відновлення русинської державності. Служба безпеки України відреагувала кримінальною

справою на ці прояви сепаратизму, спроби порушення суверенітету, територіальної цілісності держави і розпалювання міжетнічної ворожнечі.

Протягом останніх років проводилася законотворча робота в цьому напрямку і на рівні Верховної Ради України. Варто зазначити, що в листопаді 2005 року до ВРУ були внесені проекти постанов «Про русинів в Україні» та «Про визнання національності «русин» та внесення національності «русин» до переліку національностей, що проживають в Україні за даними перепису населення, проведеного 2001 року» (реєстр №8406 та №8406-1 від 03.11.2005 р.), а також проект постанови «Про русинів в Україні» (реєстр №7242 від 12.10.2010 р.) [7]. Ці проекти так і не стали предметом обговорення на пленарному засіданні ВРУ, що може розглядатися як підтвердження надуманості русинського питання як такого. Але проблема полягає в тому, що русинське питання може бути використано проти української державності в будь-який час.

З'ясування чинників, які можуть призвести до етнополітичних конфліктів, є актуальним завданням політичної науки і практики. В цьому сенсі актуальним є саме визначення шляхів відвернення етноконфліктної перспективи або мінімізації її деструктивних наслідків в разі розвитку конфлікту.

**Основними чинниками етнополітичних конфліктів в Україні на ґрунті русинської проблематики сьогодні є:** «політичне русинство» як явище в умовах системної кризи; прояви «русинського сепаратизму» та активізація мовного русинського питання.

**«Політичне русинство».** Інтенсифікація етнонаціональних питань «політичного русинства» сьогодні може поставити під сумнів недоторканність кордонів України, розкитувати державний суверенітет, якщо врахувати, що на свідомість русинів Західної України, використовуючи гасло про дружні мовно-культурні зв'язки, тиснуть політичні, а часто й владні структури Росії, Угорщини, Словаччини, Румунії. З іншого боку соціологічні опитування підтверджують думку, що погляди мешканців Закарпаття на події в Україні не завжди відрізняються від поглядів мешканців інших західних та центральних областей країни. Відповідно до результатів дослідження **«Думки і погляди населення України: грудень 2014 року»**<sup>1</sup> щодо запитання якою ви бачите долю свого регіону, то частиною унітарної України в межах діючої Конституції бачать своє майбутнє 91,5% респондентів Закарпатської області, 69,7% респондентів Чернівецької області та 53,4% респондентів Галичини [8].

**«Русинський сепаратизм».** «Русинський сепаратизм», про витоки і прояви якого активно ведуться дискусії і сьогодні, з'являється на початку 90-х років ХХ століття та базується на спробі довести мовно-культурну та історичну окремішність «підкарпатських русинів» від українців, а також на географічному розташуванні («Підкарпатська Русь» – як географічний центр Європи). Акценти можуть змінюватися відповідно до сучасних умов. Так, збройний конфлікт на Сході України, окупація

Криму, проголошення незаконних народних республік на частині території Донецької та Луганської областей дають новий поштовх до мас-медійних та політичних провокацій щодо визначення окремого статусу території розселення русинів в Україні. Так, 28 березня 2015 року в прес-центрі «Нове Закарпаття» відбувся захід, який ще до свого проведення викликав неоднозначну реакцію [9], оприлюднивши думки керівників русинського руху щодо «окремих регіонів Закарпаття» та їх «особливий статус» за прикладом ДНР та ЛНР.

Ще прикладами прояву «русинського сепаратизму» є періодичні звернення лідерів русинства до міжнародної спільноти щодо визнання Україною «карпато-української» меншини: «Ми бачимо у цілому позитивну тенденцію до визнання русинів Україною. Настав час, щоб завершити цей процес і визнати цю законослухняну і мирну меншину як офіційну національність в Україні» [10].

У 2015 році моніторингова група, яка була сформована делегатами правозахисних організацій (Рада Національних меншин – Вайсберг Млада; Агентство журналістських розслідувань – Олена Виноградна; Всеукраїнська Правозахисна група – Ігор Новосодюк; Миколаївська Правозахисна група – Шпак Наталія; Львівська Правозахисна Група – Будзан Віктор; Міжнародний культурний Центр – Машталер Лев), представниками міжнародних об'єднань і журналістами, які проводили дослідницьку роботу з метою з'ясування, чи є насправді вимоги представників низки етнічних груп регіону Закарпаття про визнання результатів референдуму 1991 року щодо автономії Закарпаття справедливими і чи слід визнавати русинів національною меншиною. Приводом до роботи правозахисної групи, відповідно до повідомлень цієї групи, стала серія матеріалів у різних ЗМІ про спроби представників національних меншин Закарпаття організувати діалог із владою України: про передачу понад 10000 підписів жителів Закарпатської області, яка відбулася 2 березня 2015 року, котрі закликають Президента України П. Порошенка і депутатів Верховної Ради України до визнання русинів національною меншиною та поверненню до діалогу про широку автономію Закарпаття у складі України [11]. Ідеологами цієї моніторингової групи були зроблені висновки, що представники русинів та інших народностей піддаються в Україні дискримінації на етнокультурному ґрунті [12]. Під час моніторингу було опитано більше 300 русинських сімей в Ужгородському, Мукачівському, Виноградському, Тячівському, Берговецькому, Рахівському та Хустівському районах Закарпатської області. В анонсі оприлюднення результатів дослідження через майбутню доповідь про порушення прав русинів йдеться, що вона буде спрямована Верховному комісару ООН з прав людини, депутатам Європарламенту і Верховному комісару ОБСЄ у справах національних меншин. Але говорити про однозначну підтримку проявів «русинського сепаратизму» в Україні неможливо.

Що ж до русинської спільноти, то офіційні дані Закарпатської обласної державної адміністрації свідчать, що національним меншинам забезпечуються права на користування і навчання рідною мовою, використання національної символіки, відзначення національних свят, задоволення потреб у засобах масової інформації та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству. Так, сьогодні в

<sup>1</sup> Довідково. Дослідження «Думки і погляди населення України: грудень 2014 року» проводилося за замовленням ZN.UA Київським міжнародним інститутом соціології 4–19 грудня 2014 року. У ході дослідження було проведено 3035 інтерв'ю з дорослими жителями України, які проживають у 179 населених пунктах України

Закарпатській області офіційно зареєстровані русинські товариства й організації (Закарпатське обласне об'єднання громадян «Общество Карпатських Русинів», Русинське науково-освітнє товариство, Закарпатське обласне «Общество подкарпатських русинів», Закарпатське обласне об'єднання громадян «Крайове товариство подкарпатських русинів», Союз русинських письменників Закарпаття, Закарпатське обласне науково-культурологічне товариство ім. О. Духновича, Закарпатське обласне Підкарпаторусинське товариство, Асоціація «Сойм підкарпатських русинів», Обласна спілка громадських організацій «Народна рада русинів Закарпаття», Закарпатське обласне громадське об'єднання «Русинська Родина», Закарпатська обласна громадська організація «Народна Рада Подкарпатской Руси» [13] та інші), працюють недільні школи, проводяться фестивалі русинської культури, русинською мовою видаються газети («Подкарпатський русин»), брошури, ведуться телепередачі («Русинська родина») і радіо передачі [14].

**Отже, говорити про утиск прав і свобод в цьому сенсі є фактично необґрунтованим. А щодо задоволення потреб визнання русинів окремим етносом на теренах України, то для цього досі не знайдено жодних переконливих аргументів.**

**Мовне русинське питання.** Чинником, який може призвести до етнополітичних конфліктів на теренах окремих регіонів України, за певних умов, може розглядатися і питання мови русинів. Ідеологами, які підтримували окремішність русинської мови, були чеські, угорські та інші вчені, серед яких угорський філолог О. Бонкало та канадський історик П. Магочі. В своїй дисертації В. Брензович відстоює окремішність русинської мови від української, як і русинів від українців [15]. У ХХ сторіччі чехословацька влада визнала русинську мову мовою державних установ Підкарпатської Русі та мовою навчання в початкових класах Закарпаття. Угорська влада називала цю мову угорською і підтримувала ідею відтворення окремої русинської мови. У Словаччині нині русинською мовою створюють сайти, захищаються наукові праці. З 1992 по 1995 рік у Словаччині відбувався процес кодифікації русинської мови, а зараз діє Інститут русинської мови і культури, театр ім. О. Духновича у Пряшеві, видаються словники й підручники русинською мовою. Слід зазначити, що окремі фахівці, зокрема, професор кафедри славистики у шведському місті Упсалі С. Густавсон виокремлює чотири варіанти русинської мови – це лемківська (у Польщі), пряхівська (у Словаччині), ужгородська (в Україні) та югославська.

Чинне законодавство України щодо мовної політики в Україні ставить ряд питань для роздумів та пропозицій. Закон України «Про засади державної мовної політики» від 3 липня 2012 року був покликаний привести національне мовне законодавство у відповідність до Європейської хартії регіональних мов і мов меншин. Однак, між ним і Законом «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» [16] є ґрунтовні відмінності. Так, відповідно до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» в Україні положення Хартії застосовуються до білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської мов. На підставі Закону України «Про засади державної мовної

політики» перелік мов, на які спрямовані заходи щодо підтримки регіональних мов або мов меншин, значно розширено за рахунок вірменської, ромської, русинської, караїмської, кримчацької мов. Включення до згаданого переліку русинської мови є досить провокаційним, враховуючи внутрішньо- і зовнішньополітичний контекст «політичного русинства». В той же час, відповідно до ст.7 Закону України «Про засади державної мовної політики», в якій зазначено, що до кожної мови, визначеної у частині другій цієї статті, застосовуються заходи, спрямовані на використання регіональних мов або мов меншин, що передбачені у цьому Законі, за умови, якщо кількість осіб – носіїв регіональної мови, що проживають на території, на якій поширена ця мова, становить 10 відсотків і більше чисельності її населення, русинська мова не може бути застосована як регіональна на підставі загальної чисельності русинів (менше 1%: Закарпатська область – 0,54% населення, Закарпаття як регіон – 0,8% населення) [17].

*Висновки.* Чи спрацює русинський чинник в умовах зовнішньополітичних та внутрішньополітичних викликів, які стоять перед Україною сьогодні, це питання однозначної відповіді не має. Є підґрунтя. Є умови. Про що свідчать вищенаведені факти у статті. Представники етнічних груп, що компактно проживають у прикордонних регіонах України, часто ідентифікуючи себе з етнічними групами сусідніх держав, які розробляють сценарії «захисту» «своїх співвітчизників» на території України, створюють підґрунтя щодо нових загроз національній безпеці нашої держави. Так, певні загрози етнополітичній стабільності в Україні створює поведінка екстремістських кіл в Росії, Румунії та Угорщині, а також реалізація цими країнами державних програм. Сьогодні це – і ініціатива угорців Закарпаття щодо утворення на території області угорського автономного національно-територіального округу, подвійне громадянство та багато інших заходів і стратегій. Такі умови є досить сприятливими для активізації «політичного русинства».

До основних рекомендацій щодо прогнозування протиріч та можливих конфліктів у вимірі русинської проблематики можна виокремити, по-перше, активізування системної роботи у сфері регуляторів етнополітичних відносин в Україні. Системної концептуалізації потребують правові регулятори етнополітичних відносин, які мінімізують загрози етнічних конфліктів та створюють умови для посилення консолідації населення країни як української громадянської нації. Це має відношення і до діяльності відповідних структур, які мають регулювати сферу етнополітики держави, і до законодавчого визнання відповідного базового документа, в якому би було чітко окреслено мету, принципи, завдання державної етнополітичної політики, механізми її реалізації з урахуванням сучасних внутрішніх та зовнішніх викликів та загроз національній безпеці.

По-друге, актуальним є постійний моніторинг етнополітичних процесів за регіонами України та вироблення пропозицій щодо способів попередження та розв'язання можливих конфліктних ситуацій та протиріч. При проведенні Всеукраїнського перепису населення 2001 року та підготовці його офіційних результатів Державний комітет статистики використовував перелік національностей та мов, розроблених Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології

ім. М. Т. Рильського НАН України. Враховуючи, що 0,8% жителів Закарпаття відповідно до результатів Всеукраїнського перепису 2001 року ідентифікували себе русинами, що не потребувало документального підтвердження, і тим самим, відповідно до Конституції України, гарантувало вільне визначення респондентами власної етнічної належності, то постає питання як вони себе ідентифікують – українцями і русинами, тільки русинами чи якось по-іншому. Необхідним є проведення регіонального соціологічного опитування щодо визначення особистої ідентифікації мешканців Закарпаття. Питання можуть бути такими: Ким Ви себе вважаєте? 1) українцем; 2) українцем/русином; 3) русином. А під час проведення перепису населення у 2016 році було б доречно передбачити можливість самоідентифікуватися відповідно до таких варіантів: 1. – «українець», 2 – «українець–русин», 3 – «русин», 4. – «інший» (вказати хто – росіянин, угорець, словак, румун та ін.). Про такий спосіб створення можливості для більш точної самоідентифікації ведуться дискусії в науковому середовищі України вже протягом тривалого часу.

По-третє, важливим кроком сьогодні має стати підвищення рівня обізнаності населення України щодо етнопольних регіональних особливостей країни завдяки спільній роботі волонтерів, громадських організацій, міжнародних організацій, освітянських та наукових кіл. В цьому сенсі важливо було би визначити майданчики проведення інформаційних кампаній задля надання якісної інформації мешканцям різних регіонів держави про особливості життєдіяльності співгромадян в межах Програми загальнонаціонального порозуміння через національний діалог. Доречним була би організація та проведення загальнонаціональних форумів та круглих столів, інтерактивних майданчиків для обміну думками ЗМІ, а також регіональних культурних і освітніх обмінів молоді, студентства, творчих колективів, викладачів.

#### Список використаних джерел

1. Указ Президента України №287/2015 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» [Електронний ресурс] // Рада національної безпеки і оборони України. – Режим доступу: <http://www.rnbo.gov.ua/documents/396.html>
2. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: Збірник наукових праць. Т.2. / Інститут соціології НАН України. – К., 2014. – Вип.1 (15).
3. Розподіл населення Закарпатської області, яке визначило себе русинами та вказало в якості рідної мови русинську мову (у % до загальної кількості чисельності населення). Всеукраїнський перепис населення [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України. – Режим доступу: [http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/varval.asp?ma=19A050501\\_02\\_021\\_&ti=19A050501\\_02\\_021\\_&D0%EE%EF%EE%E4%B3%EB%20%ED%E0%F1%E5%EB%E5%ED%ED%FF%20%20%20%EA%E0%F0%EF%E0%F2%F1%FC%EA%EE%BF%20%EE%E1%EB%E0%F1%F2%B3,%20%FF%EA%E5%20%20%E2%E8%E7%ED%E0%F7%E8%EB%EE%20%F1%E5%E1%E5%20%F0%F3%F1%E8%ED%E0%EC%E8%20%F2%E0%20%E2%EA%E0%E7%E0%EB%EE%20%E2%20%20%FF%EA%EE%F1%F2%B3%20%F0%B3%E4%ED%E0%BF%20%EC%EE%E2%E8%20%F0%F3%F1%E8%ED%F1%FC%EA%F3%20%EC%EE%E2%F3%20\(1,2,3,4\)&path=../Database/Census/05/01/01/&lang=1&multilang=uk](http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/varval.asp?ma=19A050501_02_021_&ti=19A050501_02_021_&D0%EE%EF%EE%E4%B3%EB%20%ED%E0%F1%E5%EB%E5%ED%ED%FF%20%20%20%EA%E0%F0%EF%E0%F2%F1%FC%EA%EE%BF%20%EE%E1%EB%E0%F1%F2%B3,%20%FF%EA%E5%20%20%E2%E8%E7%ED%E0%F7%E8%EB%EE%20%F1%E5%E1%E5%20%F0%F3%F1%E8%ED%E0%EC%E8%20%F2%E0%20%E2%EA%E0%E7%E0%EB%EE%20%E2%20%20%FF%EA%EE%F1%F2%B3%20%F0%B3%E4%ED%E0%BF%20%EC%EE%E2%E8%20%F0%F3%F1%E8%ED%F1%FC%EA%F3%20%EC%EE%E2%F3%20(1,2,3,4)&path=../Database/Census/05/01/01/&lang=1&multilang=uk)
4. Буркут І. Русинство: минуле і сучасність / І. Буркут. – Чернівці: Прут, 2009.
5. Закарпаття в етнопольному вимірі України [Електронний ресурс] // Інститут політичних та етнопольних досліджень

ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Режим доступу: <http://ipiend.gov.ua/uploads/docs/zakarpatt.pdf>

6. Довідь Робочої групи з Універсального періодичного огляду, Женева, 5–16 травня 2008. Універсальний періодичний огляд [Електронний ресурс] // Міністерство юстиції України. – Режим доступу: [http://www.minjust.gov.ua/upr/information\\_Ukr\\_ru\\_21022012.pdf](http://www.minjust.gov.ua/upr/information_Ukr_ru_21022012.pdf)
7. Висновки до проекту Постанови Верховної Ради України про русинів в Україні [Електронний ресурс] // Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин. – Режим доступу: <http://kompravlud.rada.gov.ua/kompravlud/control/uk/doccatalog/list?curDir=47036>
8. Дослідження «Думки і погляди населення України: грудень 2014 року» [Електронний ресурс] // Міжнародний центр перспективних досліджень. – Режим доступу: <http://opros2014.zn.ua/west>
9. Закарпаття, Галичина та Буковина утворюють єдину територіальну одиницю? [Електронний ресурс] // Сайт Репортер. – Режим доступу: <http://ua-reporter.com/novosti/167668>
10. Звернення до міжнародної спільноти щодо визнання Україною карпатсько-русинської національної меншини [Електронний ресурс] // Русинський міжнародний медіальний центр. – Режим доступу: <http://rusynmedia.org/consortium/recognition-ukraine-PR.html>
11. У Закарпатті розпочала роботу моніторингова група з питань прав національних меншин [Електронний ресурс] // Медіагрупа Голос UA. – Режим доступу: [http://ua.golos.ua/suspilstvo/v\\_zakarpate\\_nachala\\_rabotu\\_monitoringovaya\\_gruppa\\_po\\_voprosam\\_prav\\_natsmenshstv\\_008](http://ua.golos.ua/suspilstvo/v_zakarpate_nachala_rabotu_monitoringovaya_gruppa_po_voprosam_prav_natsmenshstv_008)
12. Правозахисники наполягають на визнання русинів національною меншиною [Електронний ресурс] // РБК–Україна. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/news/pravozashchitniki-nastaivayut-priznanii-rusinov-1431281427.html>
13. Закарпатська ОДА. Управління, відділи ОДА. Відділ національностей та релігій. Список національно–культурних товариств Закарпатської області [Електронний ресурс] // Закарпатська обласна державна адміністрація. – Режим доступу: <http://www.carpathia.gov.ua/publication/content/8450.htm>
14. Інформаційно–аналітичні та довідково–статистичні матеріали про виконання Рамкової конвенції про захист національних меншин у Закарпатській області [Електронний ресурс] // Закарпатська обласна державна адміністрація. – Режим доступу: <http://www.carpathia.gov.ua/data/upload/publication/main/ua/497/1503201655.pdf>
15. Національна політика на Закарпатті після приєднання краю до Угорщини 1939–1944 рр. [Текст]: розшир. автореф. дис. / В. І. Брензович; Університет ім. Л. Етвеша. – Будапешт: [б.в.], 2002. – 67 с.
16. Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/802-15>
17. Закон України «Про засади державної мовної політики» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>

#### References

1. Ukaz Prezidenta Ukrainy №287/2015 «Pro rishennya Rady natsionalnoj bezpeky i oborony Ukrainy vid 6 rtavnja 2015 roku «Pro Strategiju natsionalnoj bezpeky Ukrainy» [Elektronnij resurs] // Rada natsionalnoj bezpeky i oborony Ukrainy. – Rezym dostupu: <http://www.rnbo.gov.ua/documents/396.html>
2. Ukrajins'ke suspil'stvo: monitoring sotsial'nyh zmin: Zbirnyk naukovykh prats'. T.2. / Instytut sotsiologij NAN Ukrainy. – K., 2014. – Vyp.1 (15).
3. Rozpodil naselennja Zakarpats'koj oblasti, yake vyznachylo sebe rusynamy ta vkazalo v yakosti ridnoj movy rusyns'ku movu (u % do zagal'noj chysel'nosti naselennja). Vseukrajins'kyj perepys naselennja [Elektronnij resurs] // Derzavna sluzhba statystyky Ukrainy. – Rezym dostupu: [http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/varval.asp?ma=19A050501\\_02\\_021\\_&ti=19A050501\\_02\\_021\\_&D0%EE%EF%EE%E4%B3%EB%20%ED%E0%F1%E5%EB%E5%ED%ED%FF%20%20%20%EA%E0%F0%EF%E0%F2%F1%FC%EA%EE%BF%20%EE%E1%EB%E0%F1%F2%B3,%20%FF%EA%E5%20%20%E2%E8%E7%ED%E0%F7%E8%EB%EE%20%F1%E5%E1%E5%20%F0%F3%F1%E8%ED%E0%EC%E8%20%F2%E0%20%E2%EA%E0%E7%E0%EB%EE%20%E2%20%20%FF%EA%EE%F1%F2%B3%20%F0%B3%E4%ED%E0%BF%20%EC%EE%E2%E8%20%F0%F3%F1%E8%ED%F1%FC%EA%F3%20%EC%EE%E2%F3%20\(1,2,3,4\)&path=../Database/Census/05/01/01/&lang=1&multilang=uk](http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/varval.asp?ma=19A050501_02_021_&ti=19A050501_02_021_&D0%EE%EF%EE%E4%B3%EB%20%ED%E0%F1%E5%EB%E5%ED%ED%FF%20%20%20%EA%E0%F0%EF%E0%F2%F1%FC%EA%EE%BF%20%EE%E1%EB%E0%F1%F2%B3,%20%FF%EA%E5%20%20%E2%E8%E7%ED%E0%F7%E8%EB%EE%20%F1%E5%E1%E5%20%F0%F3%F1%E8%ED%E0%EC%E8%20%F2%E0%20%E2%EA%E0%E7%E0%EB%EE%20%E2%20%20%FF%EA%EE%F1%F2%B3%20%F0%B3%E4%ED%E0%BF%20%EC%EE%E2%E8%20%F0%F3%F1%E8%ED%F1%FC%EA%F3%20%EC%EE%E2%F3%20(1,2,3,4)&path=../Database/Census/05/01/01/&lang=1&multilang=uk)

% F 2 % E 0 % 2 0 % E 2 % E A % E 0 % E 7 % E 0 % E B % E E % 2 0 % E 2 % 2 0 % F F % E A % E E % F 1 % F 2 % B 3 % 2 0 % F 0 % B 3 % E 4 % E D % E E % B F % 2 0 % E C % E E % E 2 % E 8 % 2 0 % F 0 % F 3 % F 1 % E 8 % E D % F 1 % F C % E A % F 3 % 2 0 % E C % E E % E 2 % F 3 % 2 0 (1,2,3,4)&path=../Database/Census/05/01/01/&lang=1&multilang=uk

4. Berkut I. Rusynstvo: mynule I suchasnist' / I. Berkut. – Chernivtsi: Prut, 2009.

5. Zakarpattia v etnopolitychnomu vymiri Ukrainy [Elektronniy resurs] // Instytut politychnykh ta etnonatsional'nykh doslidzen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. – Rezym dostupu: <http://ipiend.gov.ua/uploads/docs/zakarpatt.pdf>

6. Dopovid' Robochoji grupy z Universal'nogo periodychnogo oglyadu, Zeneva, 5–16 travnya 2008. Universal'nyy periodychnyy oglyad [Elektronniy resurs] // Ministerstvo Ujstytisiji Ukrainy. – Rezym dostupu: [http://www.minjust.gov.ua/upr/information\\_Ukr\\_ru\\_21022012.pdf](http://www.minjust.gov.ua/upr/information_Ukr_ru_21022012.pdf)

7. Vysnovky do proectu Postanovy Verhovnoji Rady Ukrainy pro rusyniv v Ukraini [Elektronniy resurs] // Komitet Verhovnoji Rady Ukrainy z pytan' prav ljudyny, natsional'nyh menshyn i miznatsional'nyh vidnosyn. – Rezym dostupu: <http://kompravlud.rada.gov.ua/kompravlud/control/uk/doccatalog/list?currDir=47036>

8. Doslidzennya «Dumky i pozlyady naselennya Ukrainy: gruden' 2014 roku» [Elektronniy resurs] // Miznarodnyy tsentr perspektivntsh doslidzen'. – Rezym dostupu: <http://opros2014.zn.ua/vest>

9. Zakarpattia, Galychyna ta Bukovyna utvoryat' ejdynu terytorial'nu odynitsju? [Elektronniy resurs] // Sajt Reporter. – Rezym dostupu: <http://ua-reporter.com/novosti/167668>

10. Zvernennya do miznarodnoji spil'noty shodo vyznannya Ukrainy karpato-rusyns'koi natsional'noji menshyny [Elektronniy resurs] // Rusyns'kyj mazarodnyy medial'nyy tsentr. – Rezym dostupu: <http://rusynmedia.org/consortium/recognition-ukraine-PR.html>

11. U Zakarpatti rozpochala robotu monitoringova grupa z pytan' prav natsional'nyh menshyn [Elektronniy resurs] // Mediagrupa Golos UK A. – Rezym dostupu: [http://ua.golos.ua/suspilstvo/v\\_zakarpate\\_nachala\\_robotu\\_monitoringovaya\\_gruppa\\_po\\_voprosam\\_praw\\_natsmenstv\\_008](http://ua.golos.ua/suspilstvo/v_zakarpate_nachala_robotu_monitoringovaya_gruppa_po_voprosam_praw_natsmenstv_008)

12. Pravozahysnyky napolyagajut' na vyznanni rusyniv natsional'noji menshyn [Elektronniy resurs] // RBK-Ukraina. – Rezym dostupu: <http://www.rbc.ua/ukr/news/pravozashchitniki-nastavivayut-priznani-rusinov-1431281427.html>

13. Zakarpats'ka ODA. Upravlinnya, viddily ODA. Viddil natsional'nostej ta religij. Spysok natsional'no-kul'turnykh tovarystv Zakarpats'koi oblasti [Elektronniy resurs] // Zakarpats'ka oblasna derzavna administratsiya. – Rezym dostupu: <http://www.carpathia.gov.ua/ua/publication/content/8450.htm>

14. Informatsijno-analitychni ta dovidkovo-statystychni materialy pro vykonannya Ramkovoji konvenciji pro zahyst natsional'nyh menshyn v Zakarpats'kij oblasti [Elektronniy resurs] // Zakarpats'ka oblasna derzavna administratsiya. – Rezym dostupu: <http://www.carpathia.gov.ua/data/upload/publication/main/ua/497/1503201655.pdf>

15. Natsional'na polityka na Zakarpatti pislya pryjednannya kraju do Ugorshyny 1939–1944 rr. [Tekst]: rozshyr. avtoref. dys. / V. I. Brenzovych; Universytet im. L. Etvesha. – Budapest: [b.v.], 2002. – 67 s.

16. Zakon Ukrainy «Pro ratyfikatsiju Evropejs'koi hartij regional'nyh mov abo mov menshyn» [Elektronniy resurs] // Verhovna Rada Ukrainy. – Rezym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/802-15>

17. Zakon Ukrainy «Pro zasady derzavnoji movnoji polityky» [Elektronniy resurs] // Verhovna Rada Ukrainy. – Rezym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>

**Degterenko A. M.**, PhD (Political Sciences), Associate Professor Chief consultant of the ethnopolitical sector of The National Institute for Strategic Studies (Ukraine, Kyiv), [degterenko@niss.gov.ua](mailto:degterenko@niss.gov.ua)

#### The «Ruthenian issue» as the example of the politicization of the ethnicity in Ukraine

The «Ruthenian question» in the context of the politicization of ethnicity in Ukraine is under the study. There were analyzed some factors that lead to the ethnic and political conflicts on the ground of the Ruthenian issue in Ukraine. It also uses empirical methods: monitoring, mathematics and statistics, including structural and typological grouping of base material. The utmost role of state, of the national scientific society and public in the way to the minimization of appeals to the stability of Ukrainian society with regard to the Ruthenian ethnic conflict factors is highlighted. Some recommendations for the national state institutions, public organizations and Mass Media aiming to foresee the possible contradictions and conflicts on the ground of the «Ruthenian separatism» are presented. The recommendations have made for

consideration the ethnic features in the context of ethnic and national politics in regions.

**Keywords:** Ruthenian' separatism, political Rusynism, Transcarpathia (Zakarpattia), nationwide consolidation, ethnic selfidentity, ethnic and national policy, regional identity.

**Дегтеренко А. Н.**, кандидат политических наук, доцент, главный консультант сектора этнополитики, Национальный институт стратегических исследований (Украина, Киев), [degterenko@niss.gov.ua](mailto:degterenko@niss.gov.ua)

#### Политизация этничности на примере «русинского вопроса» в Украине

Рассмотрен «русинский вопрос» в контексте политизации этничности в Украине. Проанализированы факторы, которые могут приводить к этнополитическим конфликтам в Украине в соответствии с русинской проблематикой. Использован диалектический метод исследования, а также эмпирические – мониторинг, математико-статистические, в частности, структурное и типологическое группирование базового материала. Акцентирована роль государства, научного сообщества и обществуности в минимизации угроз социальной стабильности украинского общества, связанных с русинским этноконфликтным фактором. Сформулированы рекомендации государственным институтам, общественным организациям и СМИ по прогнозированию противоречий и возможных конфликтов на почве «русинского сепаратизма». Разработаны практические рекомендации по учету этнонациональных особенностей в контексте реализации в регионах государственной этнополитики.

**Ключевые слова:** русинский сепаратизм, политическое русинство, Закарпатье, общенациональная консолидация, этническая самоидентификация, этнонациональная политика, региональная идентичность.

\* \* \*

УДК 327.8(73:8=134)

**Зазуляк З. М.**, аспірантка кафедри міжнародних відносин і дипломатичної служби, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), [Zoriana\\_Zazuliak@i.ua](mailto:Zoriana_Zazuliak@i.ua)

#### ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР МУЛЬТИЛАТЕРАЛІЗМУ США У ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ

Подано аналіз сучасного політичного мультilaterалізму США у латиноамериканському регіоні. Визначено та доведено, що мультilaterалізм США у Латинській Америці діє неефективно та дисфункційно. Розглянуто діяльність Організації американських держав та Саміту Америк як ключових політичних багатосторонніх інституцій у регіоні. Проаналізовано притуплюючі інституції з боку регіональних структур, що виключають участь США.

**Ключові слова:** мультilaterалізм США у Латинській Америці, міжамериканська система, Організація американських держав, Саміт Америк, Спільнота країн Латинської Америки та Карибського басейну.

У Західній півкулі мультilaterалізм у політичній сфері є дисфункціональним, що виражається у співіснуванні величезної кількості інституцій, форумів та ініціатив, яку часто називають *міжамериканською системою*. Ядро цієї системи формують три основні міжамериканські багатосторонні установи: Організація американських держав (ОАД), Саміт Америк та Міжамериканський банк розвитку (МБР). Їх доповнюють інші важливі інституціональні гравці регіону: Панамериканська організація охорони здоров'я, підрозділи Світового банку, Лагіноамериканська економічна система (SELA), Андійська корпорація розвитку (CAF), Економічна комісія ООН для Латинської Америки і Карибського басейну (ECLAC), а також структури, що займаються питаннями захисту навколишнього середовища, регіональної та громадської безпеки, захисту прав жінок, ініціативи соціального спрямування і т.д. Окрім того, діють численні неурядові організації, в тому числі компанії та асоціації приватного сектора, профспілкові організації, аналітичні центри, фонди, консультативні центри з розвитку,



адвокатські групи та інші структури, спрямовані на розвиток політичних, економічних, соціальних та культурних аспектів відносин між Америками.

Увесь цей спектр механізмів та ініціатив реалізації міжамериканської багатосторонньої взаємодії хоча і має фрагментарний та хаотичний характер, однак для визначення його значення для подальшого розвитку відносин між Америками необхідний більш конкретний розгляд найбільш впливових інституцій у регіоні, у чому й полягає основна мета статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій вказує на плюралізм підходів до розгляду ефективності діяльності багатосторонніх інституцій та організацій. Зокрема, ректор University for Peace у Коста Ріці, доктор Франциско Рохас Аравена («*América Latina y el Caribe: Vínculos globales en un contexto multilateral complejo*», 2012) [8] виділяє найвагоміші причини розвитку розбудови багатосторонньої взаємодії регіоналізму без участі США та Канади. На противагу йому, професор коледжу Ролінс у Філадельфії, Декстер Боніфейс стверджує, що для латиноамериканських країн, як і раніше, дуже важливим є залученість Сполучених Штатів у регіоні («*United States Multilateralism and the Unilateral Temptation*», 2011) [2]. Леслі Мартіна Бернс («*Multilateralism is what states make of it: Canada and the Community of Latin American and Caribbean States*», 2010) [3] пропонує механізми для діяльності нещодавно утвореної Спільноти країн Латинської Америки та Карибського басейну (CELAC), спрямованої на зміцнення міжамериканської системи. Багато авторів, в першу чергу дослідники Ольга Пеллісер і Річард Фейнберг («*Multilateralismo; perspectiva latinoamericana*», 2000) [6], ставлять під сумнів перспективи визначення загально регіональної концепції розвитку чи досягнення консенсусу в рамках регіональних та мультилатеральних організацій. Ф. Рохас Аравена і Т. Леглер зауважили, що відсутність чіткого об'єднуючого фактору, зокрема, потужної колективної ідентичності та загальної концепції розвитку регіону, перешкоджає консолідації ефективного регіонального підходу до мультилатералізму.

Найвідомішою та найдавнішою регіональною організацією є ОАД, якій, за загальним переконанням у наукових колах, не вдалося стати ефективною інституцією у жодній зі сфер, що представляє взаємний інтерес для обох Америк. Така дифузія влади і ресурсів не зовсім узгоджується із концепцією ОАД про «інституціоналізацію панаміканізму» чи її принципом «загальної політичної структури», що спрямовані на утвердження «прогресивного бачення» у рамках півкулі [10, р. 5]. Причини неефективності ОАД дуже часто обговорюються та пов'язані із, насамперед, винятковою увагою латиноамериканських країн до політики США в регіоні як визначального чинника, в контексті якої ОАД розглядається як інструмент цієї політики. Однак, поряд із тим, ОАД часто виступає механізмом стримування асиметричності влади та гарантією невтручання США. Тим не менш, важливо зазначити, що консенсус у сфері політики регіону полягає у тому, що концепція ключової мультилатеральної інституції залишається дієюю, а поряд із тим міжамериканська система залишається неповною без централізованої організаційної структури.

У рамках інституціоналізованого американського мультилатералізму діє також Саміт Америк – мультилатеральна інституція, що діє на вищому рівні. Ці

періодичні зустрічі демократично обраних голів держав, урядів, міністрів та засідань робочих груп, ініційовані президентом США Б. Клінтоном в грудні 1994 р., на сьогодні виступають засобом забезпечення комунікації міжамериканських відносин. У той час, коли перші саміти країн Західної півкулі, проведені ОАД після Другої світової війни, як правило, вважаються неуспішними в плані генерації договорів про базові цінності, визначення ключових проблем півкулі та завершилися підписанням недовгих угод, Саміт Америк спрямований на консолідацію усіх сфер співпраці в рамках дифузійної міжамериканської системи, повільно вибудував власну інституційну структуру, незалежну від ОАД та іноді сприймається як виклик ОАД в контексті головної інституції міжамериканських відносин. Процеси самітів, однак, також підпадають під різку критику за нездатність перетворити слова в дії, покращити показники реалізації сотні пунктів дій, ухвалених в процесі переговорів. Усе це викликало серйозні сумніви у здатності мультилатералізму превалювати над тенденцією, характерною для Західної півкулі, що склалася історично – режимом, що сформувався під впливом білатералізму та унілатералізму США.

У другій половині 90-х рр. Саміт Америк став найважливішим фактором, що сприяв реформуванню ОАД. Навіть зважаючи на серйозні недоліки та невдачі у діяльності, Саміт Америк загрожує ОАД подальшою маргіналізацією в першу чергу через організацію самітів на найвищому рівні. Так званий «дух Майами», метафора, котра позначає консенсус з питань загальних цінностей і спільного вирішення актуальних проблем, пов'язаних із баченням ОАД «ідентичності півкулі» та «інституціоналізації панаміканізму» [10, р. 5].

Сьогодні в наукових колах часто говорять про необхідність включення самітів, що поступово стають все більш інституціоналізовані, до структур ОАД. Питання в тому, чи та система, що виникне із Самітів Америк, зможе подолати свої серйозні недоліки, ефективно поєднуючи сили таким чином, щоб інтегрувати асиметричну силу зовнішньої політики США. Однак, як свідчать результати останнього Саміту, що відбувся у квітні 2015 р. у Панамі під девізом «Процвітання із капіталом: виклики співробітництву між Америками», така інтеграція відбудеться ще не скоро [7]. Поряд із тим, головною сенсацією останнього саміту стало зближення США і Куби. Ця історична подія мала міцне саме у рамках мультилатеральної інституції і логічно, не могла відбутися на білатеральній основі через важливі історичні обставини, що наголошує на необхідності та важливості розвитку міжамериканського мультилатералізму.

Участь США в самітах Америк часто зустрічала неоднозначну реакцію в регіоні. Хоча у Вашингтону багато сильних союзників у Латинській Америці, залишаються країни – традиційно на чолі з Кубою і Венесуелою – які менш дружньо налаштовані щодо намірів США.

ОАД покликана сприяти континентальному миру і безпеці, зміцненню регіональної демократії, запобіганню внутрішньорегіональних суперечок і сприянню економічному, соціальному і культурному розвитку. Але протягом останніх років ОАД розглядають як регіональний форум для міжамериканської взаємодії, що піднімає питання про актуальність її діяльності у мінливому регіоні. Тим не менш, ОАД залишається

включно регіональним форумом і чи не єдиним, що пропонує Вашингтону місце за столом з усіма сусідами по регіону, на відміну від УНАСУР і CELAC.

Хоча організація займається питаннями безпеки та економічного розвитку, більша частина її діяльності полягає у заохоченні демократії шляхом надання допомоги у забезпеченні вільних і справедливих виборів у країнах регіону. Але ОАД є бюрократичною структурою – найбільшою її проблемою стало фінансування. Згідно з доповіддю Дослідницької служби Конгресу, бюджет ОАД за 2014 р. складає 167 млн. дол., частка США складає 54.6 млн. дол. станом на 2015 р. Поряд із тим, інші члени часто не сплачують своїх внесків, що призводить до дефіциту коштів в організації.

Співіснування ключових акторів американського мультилатералізму, саміту Америк та ОАД, що має місце ще з 1994 р., може тривати ще протягом дуже багатьох років. Але в довгостроковій перспективі, маса питань, котрі розглядаються в ході переговорів та ініціативи їхньої діяльності, що стають результатами Самітів, можуть стати механізмом використання ресурсів та відвертання уваги від ОАД, котра вже зараз переживає кризу довіри.

Керівництво ОАД повною мірою усвідомлює виклики, а також можливості, які несе у собі Саміт Америк. Більше того, на рівні генерального секретаря і більшості підрозділів Секретаріату інституції є розуміння того, що необхідно створювати нові можливості для реформ, а також сприяти адаптації та інтеграції у ході переговорів в рамках організації.

Аргументи, що висуваються проти ключової ролі ОАД базуються на цікавій концепції, відповідно до якої ОАД розглядається як «політична» організація, котра не пристосована для виконання функціональних і технічних програм і проектів, які успішно здійснює Саміт Америк. Цей аргумент став зручним виправданням для багатьох латиноамериканських урядів, оскільки він містить у собі традиційне поняття урядування в півкулі, що здійснюється виключно урядами чи міністерствами закордонних справ, розділене історичними антагонізмами та конфліктом Північ – Південь. Спосіб урядування, що здійснюється ОАД не обов'язково є таким, що бере початок від фундаментальної угоди про спільні цінності. Оскільки у регіональному мультилатералізмі звичним стало саме традиційне трактування урядування півкулі, ігноруються усі нові ідеї, які пропонує Саміт Америк: партнерські відносини між урядом і громадянським суспільством, а також технічне та функціональне співробітництво з питань викликів та можливостей розвитку півкулі, що базується на принципах фундаментальної угоди про спільні цінності та цілі.

Набагато більш помітним був аргумент, підтримуваний в першу чергу у США, про те, що ОАД просто є неефективною організацією і її слід радикально реформувати для того, щоб вона могла відповідати на виклики нової системи урядування у півкулі. Деякі із дослідників, зокрема Санчес де Лосада, припустив, що кращим способом адаптувати ОАД до викликів для півкулі могло б стати рішення на Саміті Америк про передачу усіх повноважень ОАД секретаріату Саміту Америк [4, р. 62]. З цієї точки зору, співіснування двох сил у Західній півкулі у контексті розвитку американського мультилатералізму у довгостроковій перспективі слід вважати неефективним, оскільки у рамках Саміту ОАД отримає роль технічного

секретаріату, «механізму ведення документації», та інструменту «інституційної пам'яті» Саміту Америк.

Аномалія факту існування двох, по суті, конкуруючих сил у сфері американського мультилатералізму свідчить не лише про слабкість так званої міжамериканської системи, але й про внутрішній дисбаланс кожної із двох інституцій, що беруть участь в урядуванні регіону. Одна з них, ОАД, представляє традиційний підхід, базований на історичному досвіді, що, на жаль, не відображає реалій міжамериканських відносин останніх десятиліть. Інша, Саміт Америк, проводиться на найвищому рівні, але її авторитет зараз перебуває під загрозою через те, що рішення існують лише документально і не виконуються через брак політичної волі та ресурсів. Парадоксальним є також той факт, що склад ОАД та Самітів Америк формують ті ж самі міністри з тих самих країн.

Практика проведення нарад на вищому рівні в Америці ризикує стати непотрібною (у чому часто звинувачують ОАД), якщо така практика не почне здійснюватися ефективно та не поверне увагу з боку громадськості, дипломатичних кіл і членів міжамериканської політичної спільноти у Вашингтоні [5].

ОАД і Саміт Америк продовжують відігравати важливу роль регіонального форуму для обговорення найбільш актуальних проблем і можливостей регіону. Ця структура, одна із небагатьох, залучає до участі у регіональних справах США, які можуть реалізувати свої інтереси у її межах, а також сприяти актуальності та активізації діяльності ОАД.

Сьогодні роль США у діяльності ОАД дещо змінилася. З моменту заснування організації, Сполучені Штати прагнули використовувати ОАД для просування важливих економічних, політичних і цілей безпеки в Західній півкулі. Хоча у ХХ ст. діяльність ОАД часто відображала інтереси США, ця ситуація почала змінюватися протягом останнього десятиліття, коли країни Латинської Америки стали більш незалежними від впливів Вашингтону. У той час як цілі організації і її діяльність, в цілому, все ще узгоджуються з американською політикою щодо регіону, здатність Сполучених Штатів до просування своїх політичних ініціатив в ОАД значно знизилася, навіть при тому що США є найбільшим донором організації.

Відповідно до Міжамериканської демократичної хартії, затвердженої організацією в 2001 р., ОАД відіграє важливу роль у регіоні шляхом посередництва у кризових ситуаціях регіону. Зокрема, засудження державних переворотів в Перу і Гватемалі в 1990-х рр. і сприяння їхньому вирішенню за допомогою багатосторонньої дипломатії, а також у Венесуелі під час перевороту проти уряду Чавеса в 2002 р. Крім того, ОАД також була залучена до посередництва у питанні врегулювання перевороту в Гондурасі у 2009 р. щодо відновлення конституційно обраного уряду президента Мануеля Селайя. Прикладом незалежності ОАД від впливу США також стало обрання чилійського політика Хосе Мігеля Інсулзи Генеральним секретарем ОАД у 2005 р., незважаючи на початковий опір з боку адміністрації Буша, та його переобрання в 2010 р., незважаючи на підтримку з боку адміністрації Обама. Це переобрання також наголосило на достатньому впливі Венесуели у регіоні, враховуючи зусилля Каракаса, спрямовані на пошук альтернативного кандидата, який міг би підтримати її регіональні устремління, закріплені у ALBA.

Оскільки рішення ОАД почали відображати зростаючу автономію держав-членів, американські політики висловлюють занепокоєння з приводу напрямку діяльності та розвитку організації. Деякі члени Конгресу стверджують, що сьогодні діяльність ОАД суперечить інтересам США, і що Сполученим Штатам варто утриматися від фінансування інституції доки не відбудуться зміни, спрямовані на забезпечення інтересів США. Інші стверджують, що ОАД залишається важливим форумом для розвитку міжамериканських відносин і політика США повинна бути спрямована на зміцнення організації та сприяння її ефективній діяльності.

Обмеження, які зараз існують у міжамериканській системі, відповідно до підходу Блумфілда, варто поділяти на дві сфери: випадкові та структурні. Випадкові обмеження мультилатералізму та мультилатеральної діяльності є результатом процесу переговорів в рамках ОАД із урахуванням національних інтересів учасників. Більш серйозними є структурні обмеження, які є потужним імпульсом обох Америк до політики, що є результатом конкретного історичного досвіду повної залученості США у всі процеси та події Західної півкулі. Тому, допоки представники міністерств закордонних справ одночасно діють як в переговорному процесі ОАД, так і у практиці проведення самітів, актори, що діють у півкулі не зможуть ефективно здійснювати мультилатералізм [1, р. 162].

Сполученим Штатам Америки та Латинській Америці, на думку деяких вчених, бракує банальної впевненості один в одному. Це не дозволяє визначити спільні інтереси і ефективно співпрацювати. Співпраця стримується нечутливістю США до латиноамериканських проблем та занадто гострим реагуванням Латинської Америки на потенційні проблеми в латиноамериканському векторі зовнішньої політики США.

Оскільки відносна могутність Сполучених Штатів, спрямована на домінування у подіях регіону була дещо скоригована зростанням економічної та політичної сили латиноамериканських країн і груп країн (наприклад, МЕРКОСУР), сьогодні для США важливо шукати спільні цілі та бачення співпраці, перш ніж намагатися реалізувати нові підходи до мультилатералізму півкулі. Якщо США цього зробити не вдасться, то це стане поясненням, чому ОАД є менш ефективним інструментом здійснення мультилатералізму в регіоні, аніж могла б бути.

Великі країни Латинської Америки є одночасно і ринками, що розвиваються, і новими світовими потугами. Тепер, коли ставлення регіону до США є найбільш лояльним за весь час, Вашингтон більше не може нав'язати своє бачення розвитку Західної півкулі. Завдання полягає в тому, щоб знайти нові і більш тісні інструментарії співпраці між обома Америками, котрі б були взаємовигідними в контексті зростаючої економічної інтеграції та вирішення транснаціональних проблем.

Взаємодія Сполучених Штатів із їхніми найближчими сусідами чинила винятковий вплив на еволюцію зовнішньої політики США і у важливий спосіб позначилась на американському підході до регулювання міжнародних відносин. І, як і у всіх інших частинах світу, у регіоні Латинської Америки Вашингтон вдавався до мультилатералізму як вигідного та ефективного механізму ведення зовнішньої політики, що дозволяє досягати національних інтересів. Першою перманентною міжнародною організацією регіону був Панамериканський

Союз, попередник Організації американських держав. Із того часу, як США стали членом організації, вони потребували переваг, наданих мультилатеральним форумом, котрі б сприяли задоволенню їхніх національних інтересів, зокрема це стосувалося питань виключення європейського впливу із регіону, легітимізації політики США, доступу до латиноамериканських ринків та мобілізації ресурсів Західної півкулі в інтересах США.

У той самий час, менш впливові країни регіону використовують мультилатералізм та багатосторонні інституції задля протистояння впливу США та їхній зовнішньополітичній поведінці у Західній півкулі. Вони прагнуть використовувати такі форуми, щоб зупинити ініціативи США, що розглядаються ними як негативні та задля юридичного закріплення принципів невторчання у внутрідержавну політику держав та рівності національних держав, а також для призупинення чи припинення унілатералізму США в рамках регіону.

Поряд з тим, міжамериканській взаємодії у Латинській Америці існують альтернативи у вигляді регіональних інституцій. Протягом минулих десятиліть у Латинській Америці було сформовано велику кількість мультилатеральних форумів, організацій та інших майданчиків для проведення багатосторонніх переговорів. Серед них зростає кількість зустрічей на вищому рівні, як суто регіонального, так і ширшого значення, таких як Саміт Америк, іbero-американські зустрічі на вищому рівні, а також саміти ЄС та Латинської Америки. Відбувся також своєрідний марафон чотирьох самітів за участю президентів латиноамериканських країн в Бразилії у грудні 2008 р.: ці саміти заклали основи для Канкунського саміту та створення Спільноти країн Латинської Америки і Карибського басейну (відомої як CELAC). Саміти також були пов'язані зі створенням нових мультилатеральних організацій, спрямованих на скоординовану діяльність відповідно до договорів, що пов'язані із актуальними проблемами регіонального характеру. Паралельно із цими самітами діють також соціальні саміти, що координуються громадянським суспільством і неурядовими організаціями. Така незліченна кількість пропозицій, проектів, форумів, інституцій та організацій у регіоні відображає своєрідне «накладання» варіантів мультилатеральної співпраці та засвідчує неефективність латиноамериканського регіоналізму [9].

Найбільш вдалим прикладом поглибленої співпраці між країнами регіону є Спільнота країн Латинської Америки та Карибського басейну (CELAC). Ця структура націлена на інтеграційні процеси у регіоні та применшення впливу США на політичне життя та економіку латиноамериканських країн (тому США, Канада та країни Європи не залучені до діяльності організації). Президент Болівії Ево Моралес зазначив, що CELAC витіснить ОАД, очолювану США, із регіону. На думку багатьох експертів, формування CELAC може забезпечити додатковий імпульс для Сполучених Штатів і Канади на шляху до певного «пожвавлення» у діяльності ОАД та реформування цієї організації.

Діяльність цієї інституції відображає політичне зобов'язання країн регіону визначити спільні інтереси регіону та створити загальний простір для співпраці, взаємовигідної для всіх країн Латинської Америки з метою зростання їхнього значення на міжнародній арені. Для забезпечення більшої ефективності, у ході проведення

форумів, що проводяться в рамках регіону слід усунути або, принаймні, зменшити ідеологічний тон, характерний для різних зустрічей на вищому рівні, особливо тих, що стосуються загалом півкулі, коли піднімаються дискусії, сфокусовані на анти– та про–імперіалістичну, а також анти– та про–глобалізаційну тематику. Незважаючи на це, регіональні відмінності та суб–блоки виділяються ще чіткіше і сприяють ще більшій поляризації.

Створення CELAC знаменувало початок тривалого процесу формування сфери гармонізації та співробітництва для країн Латинської Америки і Карибського басейну. Однак, для того, аби зробити латиноамериканський мультилатералізм ефективним, урядам із різними ідеологічними та політичними орієнтаціями, із розбіжними думками щодо розвитку регіону, необхідно подолати ці розбіжності і лише тоді вдасться побудувати загально регіональний стратегічний політичний проект розвитку. Це означатиме, що рішення інституцій переважатимуть над тимчасовим лідерством окремих країн. Звідси, навіть у контексті найрізноманітніших культур і цінностей, з'являтимуться відповіді на серйозні виклики в регіоні, зокрема проблеми бідності та нерівності, а також безпеки і запобігання незаконному обігу наркотиків та організованої злочинності.

За таких обставин, сучасний латиноамериканський мультилатералізм неможна кваліфікувати ніяк інституційну конфігурацію, що «висуває високі вимоги» (у розумінні Роберта Коєхейна), ні як комплексний мультилатералізм. На практиці, ця форма мультилатералізму є більш формальною, ніж субстантивною.

Із найбільш спрощеної перспективи, можливим стає те, що ця характеристика фактично відображає природу латиноамериканського мультилатералізму. Така версія мультилатералізму схильна до послідовних мультилатеральних форумів та майданчиків для співпраці без інституційного розвитку чи консолідації та також майже традиційно підтримує цілу низку договорів та угод без зобов'язань чи подальшого підписання. Немає схильності до конструювання ефективних форм регіональної інтеграції, що базувалася б на комплексних, плюралістичних, у якісному та інституційному розумінні «передовий» мультилатералізм.

На додаток до мультилатеральної стратегії сили, країни регіону також прагнуть обмежити вплив США шляхом створення регіональних та субрегіональних мультилатеральних структур, а також інтеграційних схем, що навмисно виключають членство США. Ця ситуація проявилася радикально протягом останніх років. Відповідно, сьогодні країни Латинської Америки і Карибського басейну успадковують мультилатеральні інституції, традиції, практики, які часто відображають умисне антиурядове зміщення, побудоване протягом років зусиллями з обмеження впливу США у регіоні.

Тиск з боку регіональних структур є досить високим, на думку Піа Ріггіросці. Йдеться про те, що ці інституції дублюють окремі питання компетенції ОАД, УНАСУР, наприклад, підтвердила свою ефективність як організації для вирішення конфліктів у регіоні (наприклад, інституційні кризи в Болівії в 2008 р.; Гондурасі у 2009 р.; Еквадорі у 2010 р.; Парагваї в 2012 р., і політична нестабільність у Венесуелі в 2014 р.) і застосовує інноваційні форми колективної дипломатії, що представляють Південну Америку в рамках Всесвітньої

організації охорони здоров'я. CELAC, у свою чергу, залучали США в процес дипломатичної взаємодії із Кубою, незважаючи на протистояння цих держав.

Ендрю Купер зауважує, що проблема ОАД на сьогодні схожа на проблему ООН: зростаючий скептицизм з приводу її неефективної діяльності. Однак, як вважає Джесіка Байрон, незважаючи на численні зміни в півкулі і в світі, регіону потрібна інституція, котра б мала достатній потенціал для того, щоб об'єднати країни Західної півкулі та має налагоджену систему механізмів для діалогу і взаємодії.

*Висновки.* Зважаючи на величезну систему механізмів та ініціатив реалізації міжамериканської багатосторонньої взаємодії хоча і має фрагментарний та хаотичний характер, ми вказуємо на її важливе значення для подальшого розвитку відносин між Америками. Хоча ОАД не вдалося стати ефективною інституцією, вона часто виступає механізмом стримування асиметричності влади та гарантією невтручання США. А паралельна діяльність Саміту Америк свідчить не лише про слабкість так званої міжамериканської системи, але й про внутрішній дисбаланс обох інституцій. Поряд з тим, міжамериканській взаємодії у Латинській Америці існують альтернативи у вигляді регіональних інституцій. Тепер, коли ставлення регіону до США є найбільш лояльним за весь час, Вашингтон більше не може нав'язати своє бачення розвитку Західної півкулі. Завдання полягає в тому, щоб знайти нові і більш тісні інструментарії співпраці між обома Америками, котрі б були взаємовигідними в контексті зростаючої економічної інтеграції та вирішення транснаціональних проблем.

#### Список використаних джерел

1. Bloomfield R. J. Making the Western Hemisphere Safe for Democracy? / R. J. Bloomfield // The O.A.S. Defense-of Democracy Regime. – Washington Quarterly. – 17 (2) spring 1994. – P.157–169.
2. Boniface D. United States Multilateralism and the Unilateral Temptation / D. Boniface // In Los desafios de los multilateralismo en America Latina / Ed Thomas Legler y Arturo Santa-Cruz. – 2011. – P.95–114.
3. Burns L. M. Multilateralism is what states make of it: Canada and the Community of Latin American and Caribbean States [Електронний ресурс] / L. M. Burns // In Latin American Multilateralism: New Directions, 2010. – P.40–44. – Режим доступу: <http://www10.iadb.org/intal/italcdi/PE/2010/06396.pdf>
4. Horwitz B. The Transformation of the Organization of American States / Betty Horwitz // A Multilateral Framework for Regional Governance. – Anthem Press March. – 2010. – 268 p.
5. Legler T. The Organization of American States and Effective Multilateralism [Електронний ресурс] / Thomas Legler, Beyond Reach // Routledge Handbook of Latin America in the World / av Jorge I Dominguez, Ana Covarrubias. – Режим доступу: <http://www.gbv.de/dms/sub-hamburg/788169882.pdf>
6. Pellicer O. El multilateralismo en América latina, retos y perspectivas / Olga Pellicer // Multilateralismo: perspectiva latinoamericana. – Flacso-Chile: Editorial Nueva Sociedad, 2000. – P.117–126.
7. Peru President attends Summit of the Americas opening ceremony [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.andina.com.pe/ingles/noticia-peru-president-attends-summit-of-the-americas-opening-ceremony-551234.aspx>
8. Rojas Aravena F. América Latina y el Caribe: Vínculos globales en un contexto multilateral complejo / Francisco Rojas Aravena. – Buenos Aires: Teseo, 2012. – 512 p.
9. Sabatini C. Meaningless Multilateralism: In International Diplomacy / Christopher Sabatini // South America Chooses Quantity Over Quality. Foreign Affairs. – August 8. – 2014.
10. Thomas C. R. The Organization of American States in its 50th year: overview of regional commitment / Christopher R. Thomas. – Washington, DC: Organization of American States, 1998. – 122 p.

Zazulyak Z. M., PhD student at the Department of International Relations and Diplomacy Ivan Franko University of Lviv (Ukraine, Lviv), Zoriana\_Zazuliak@i.ua

#### Political dimension of the U.S. multilateralism in Latin America

The article analyzes the current U.S. political multilateralism in Latin American region. It is determined and proved that U.S. multilateralism in Latin America is ineffective and dysfunctional. Activity of the Organization of American States and the Summit of the Americas as a key political multilateral institutions in the region is explored. Resistance to these institutions by the regional structures which exclude U.S. participation is analyzed.

**Keywords:** U.S. multilateralism in Latin America, the Inter-American system, the Organization of American States, the Summit of the Americas, the Community of Latin American and the Caribbean.

Зазуляк З. Н., аспірантка кафедри міжнародних відносин і дипломатическої служби, Львівський національний університет ім. Івана Франко (Україна, Львів), Zoriana\_Zazuliak@i.ua

#### Политическое измерение мультилатерализма США в Латинской Америке

Представлен анализ современного политического мультилатерализма США в латиноамериканском регионе. Определено и доказано, что мультилатерализм США в Латинской Америке действует неэффективно и дисфункционально. Рассмотрена деятельность Организации американских государств и Саммита Америк как ключевых политических многосторонних институтов в регионе. Проанализировано противодействие этим институтам со стороны региональных структур, которые исключают участие США.

**Ключевые слова:** мультилатерализм США в Латинской Америке, межамериканская система, Организация американских государств, Саммит Америк, Сообщество стран Латинской Америки и Карибского бассейна.

\*\*\*

УДК 327.56(519.5)

Кан Ден Сик,  
кандидат политических наук,  
доцент кафедры Восточной филологии,  
Киевский национальный лингвистический  
университет (Украина, Киев),  
kme112000@yahoo.com

#### ИЗМЕНЕНИЕ СТРАТЕГИЧЕСКОГО КУРСА РЕСПУБЛИКИ КОРЕЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Рассматривается изменение стратегического курса Республики Корея для дальнейшего решения вопроса объединения Корейского полуострова и интеграции СВА. В статье подчеркивается, что одним из ключевых этапов воссоединения является тесное экономическое сотрудничество на основе взаимного доверия и постепенный переход к интеграции в области политики и безопасности. Для разработки стратегического курса был использован метод исторического анализа.

Описывается создание федерального государства – ФРК на переходной период для вовлечения Северной Кореи в мировое сообщество и выравнивания экономического уровня Севера и Юга. Подчеркивается необходимость образования федерального государства на основе компромисса и взаимного доверия с широкомасштабным обменом не только в экономике, но в культурной и социальной сферах, с последующим переходом на многостороннее сотрудничество в сфере политики и безопасности. Четко описывается конечная цель – создание мегасити, объединение государства и интеграции со странами СВА для создания содружества.

**Ключевые слова:** Корейский полуостров, проблема объединения, КНДР, Южная Корея, стратегический курс, интеграция, СВА, экономическое сотрудничество, безопасность, креативная экономика.

(статья друкється мовою оригіналу)

После освобождения Корейского полуострова от Японского ига уже за прошедшие 70 лет произошли значительные изменения. Это и независимость одновременно с разделом Корейского государства, братоубийственная Корейская война, противостояние двух систем и период холодной войны, 3–х кратное испытание ядерного оружия Северной Кореей, продолжающиеся

разработки и испытания ракетного оружия, смерть Ким Чен Ира и восхождение на трон Ким Чен Уна, бесконечные стычки и провокации, – все это реалии Корейского полуострова.

Весь корейский народ желает мира и спокойствия на Корейском полуострове, и жаждут объединения, однако и сегодня по истечению 70 лет после освобождения не создана почва для воссоединения. Были периоды сотрудничества, но нет стабильности и прочного мира, и чтобы достигнуть заветной цели необходимо преодолеть много трудностей.

Сегодня многие понимают, что для достижения объединения необходимы перемены в Северной Корее и огромная роль отводится Южной Корее. Поэтому Южной Корее необходимо тщательно проанализировать ситуацию в мире и прежде всего в СВА, принять соответствующий стратегический план. Понятно, что без помощи окружающих Корейский полуостров «великих держав» не обойтись. Одним из способов решения Корейской проблемы является интеграционные процессы в СВА и в первую очередь тесное экономическое сотрудничество с Северной Кореей.

Судя по нынешнему развитию ситуации в СВА и на Корейском полуострове в ближайшем будущем в лучшем случае можно прогнозировать образование федерального корейского государства (ФРК). Глава исследовательского центра Сэчжон Чон Сон Чжан, выступая на форуме в г. Сеуле и в докладе под названием «стратегия и условия воссоединения Кореи к 2030 году» отметил крайне низкую вероятность того, что в ближайшем будущем северо-корейская система рухнет и Корея объединится под руководством Юга. Для построения хотя бы федеративной формы к указанному сроку, необходимо решить задачи по формированию соответствующих органов управления, а также в первую очередь подписанию соглашения о мире между Югом и Севером. Наибольшее опасение вызывает, по мнению Чон Сон Чжана, северо-корейская ядерная проблема и сказал, что это целесообразная исполнительная задача, которая на данный момент заключается в создании условий прекращения дальнейшего развития Пхеньяном ядерного оружия.

Целью федерального правительства является превращение некогда противоречивого конфликтного региона в центр экономического сотрудничества и свободной инвестиции. В экономической интеграции принимают участие не только ФРК, но и США, Китай, Россия, Япония и другие страны СВА и других регионов для совместного инвестирования, таким образом, превращая Корейский полуостров в мировую свободно-экономическую зону. Создание огромного мегасити Сеул–Пхеньян, где расположены органы управления федерального правительства, различные органы стран азиатского содружества, азиатский инвестиционно-инфраструктурный банк, органы управления евроазиатской ж/д магистрали и т.д.

Для того, чтобы превратить Корейский полуостров в такой огромный мегасити очень важно какой путь и какую единственно верную стратегию выберет сегодня РК, таким образом, на поколениях сегодняшних корейцев лежит огромная ответственность. Многие аналитики, ученые и политики говорят, что будущее экономического развития Кореи зависит от решения вопроса Северной Кореи.

СВА, в центре которого находится Корейский полуостров, сейчас находится на решающем переломном этапе. Во всех регионах мира идет ожесточенная конкурентная борьба. Как известно, южно–корейская экономика уже прошла этап бурного развития и несколько замедлила ход [1, с. 88–109]. Не следует забывать и то, что идет жесткая конкурентная борьба за лидерство между Китаем и США. Часто возникают ситуации, когда требуется решение относительно выбора в ту или иную сторону.

Корейский полуостров – место, где сталкиваются интересы великих держав и часто обостряются отношения, поэтому изменения в политике, безопасности зависит от выбора стратегии стран регион, а входящих в СВА. Те перемены, которые происходят в СВА, влияют не только на ситуацию на Евразийском континенте, но и на экономическую ситуацию во всем мире. В настоящее время растет влияние Китая на экономику Корейского полуострова, и несмотря на некое охлаждение отношений между Китаем и Северной Кореей, Китай уделяет им достаточно внимания. Япония также тратит достаточно сил для налаживания отношений с Северной Кореей и не исключено, что после преодоления политических и дипломатических барьеров, они перейдут к масштабному экономическому сотрудничеству. Россия также уделяет достаточно внимания к региону СВА и намерена инвестировать в проекты, связанные с Северной Кореей. Таким образом, идет колоссальная концентрация сил вокруг Северной Кореи, и от того какую стратегию выберет Южная Корея по отношению к Северной Корее и окружающим странам, зависит будущее Корейского полуострова.

Если сегодня Южная Корея не начнет активную подготовку к воссоединению страны, то возможно в будущем больше не представится такой момент. Иными словами РК может упустить свой шанс. В обстановке, когда темпы роста экономики замедлились, если ещё раздел страны перейдет в перманентное состояние, то Северная Корея может скатиться до категории слабой страны, которая находится под влиянием великих держав. И тогда можно навсегда похоронить мечту о воссоединении. Иными словами, дерево может увянуть, даже не распустив листья. Исходя из этого, можно сказать, что Северная Корея – жизненно важный партнер для Южной Кореи для стабильной безопасности и экономической выгоды.

Если сегодня Южная Корея своевременно не определится со стратегией по отношению к Северной Корее и другим странам СВА, этим могут воспользоваться другие страны. Проявляют колоссальный интерес к инвестициям в экономику Северной Кореи такие страны как Россия, Китай и Япония. И только Южная Корея практически не проявляет интерес в этом вопросе. Все эти факты могут превратить Южную Корею в наблюдателя происходящих перемен. Как уже говорилось, состояние раздела Корейского полуострова может затянуться, а влияние Китая становиться все больше и больше. Похоже на то, что не только экономика Северной Кореи, но и Южной становиться все более зависимой от Китая.

Кроме того, если вдруг рухнет существующий нынешний режим Северной Кореи, то вероятность объединения под эгидой Южной Кореи невелика, а

наоборот – есть большая вероятность усиления влияния Китая. Иными словами, Северная Корея может полностью попасть под влияние Китая. А если вдруг Северная Корея станет сателлитом Китая или же полностью прокитайской страной, то Южной Корее, которая занимает только половину территории Корейского полуострова, будет чрезвычайно трудно конкурировать с великими державами, окружающими Корейский полуостров. Таким образом, если Северная Корея, которая сегодня играет роль буфера, вдруг развалиться, то влияние Китая значительно усилится. Конечно же такая ситуация не устраивает США, Россию и Республику Корея.

Конечно же, самым эффективным способом предотвращения подобных сценариев является тесное экономическое сотрудничество между Югом и Севером Корейского полуострова и активный обмен во всех сферах, в том числе в области политики, безопасности и культуры. За больше чем семидесятилетнюю историю раздела были этапы потепления (политика солнечного тепла), этапы холодного противостояния и напряжения (прагматическая политика Ли Мён Бака). В настоящее время правительство Пак Гын Хе пытается внедрить политику доверия и таким образом создать теплую дружескую обстановку. Но не наблюдается особого стремления к тесному экономическому сотрудничеству и инвестированию в экономику Северной Кореи крупного капитала Южной Кореи. Иными словами до сих пор не выработана четкая стратегия по отношению к Северной Корее и к окружающим Корейский полуостров великим державам. К большому сожалению, многие южнокорейцы думают, что объединение произойдет само собой через падение Северокорейского режима. Однако вероятность осуществления такого сценария весьма невелика, некоторые южнокорейские аналитики считают, что в ближайшее десятилетие вряд ли ситуация кардинально изменится, если Южная Корея активно не вмешается в ход исторического процесса.

До сих пор Южная Корея является пассивным игроком в отношениях с Северной Кореей среди окружающих стран в СВА. Для того, чтобы объединение произошло по южнокорейскому сценарию, корейскому народу необходимо преодолеть множество трудностей и преград. Какие же меры необходимо предпринять Южной Корее? Во–первых, желательно чтобы объединение произошло без ущерба для Южной Кореи. Во–вторых, необходимо чтобы окружающие Корейский полуостров великие державы одобрили такой ход сценария. В–третьих, все великие державы, в том числе и сами южнокорейцы должны знать, какую выгоду получают после объединения Кореи.

Если же в ближайшее время Южная Корея не примет стратегию тесного экономического сотрудничества с Северной Кореей и не начнет активно контактировать с Северной Кореей и тем более если вообще прекратит сотрудничество и будет продолжаться конфликтная ситуация, то Северная Корея будет вынуждена более тесно сотрудничать с Китаем и Россией. И если северокорейский режим обрухнется именно в такой момент, то объединение под эгидой Южной Кореи станет весьма проблематичным. Иными словами, если Южная Корея не подготовится к объединению согласно принятой стратегии, в случае появления непредвиденных событий в Северной Корее ситуация может привести

к окончательной фиксации разделения Корейского полуострова.

Что же включает в себя понятие «подготовки Южной Кореи к объединению»:

1. Тесное экономическое сотрудничество, которое приведет к уменьшению разницы в экономическом развитии Севера и Юга, к улучшению жизненного уровня жителей Северной Кореи.

2. Внешнеполитический курс Южной Кореи направленный на разъяснения пользы и выгоды объединения, как корейскому народу, так и окружающим великим державам.

Необходимо понимать, что южнокорейские инвестиции не пропадут, даже если падет существующий режим Северной Кореи, так как результаты останутся на Корейском полуострове и после объединения Южной Кореи придется нести меньше затрат.

Вот почему, несмотря на существование различного рода противоречий, и конфликтов, необходимо четко разработать и внедрить в жизнь план тесного экономического сотрудничества. Южной Корее не следует ждать, пока рухнет режим в Северной Кореи, а найти способ усиления влияния на Северную Корею, причем это нужно делать весьма оперативно.

Причиной отсутствия тесного экономического сотрудничества до настоящего времени является сложное переплетение политических, военных, идеологических и социальных причин. Экономическому сотрудничеству отводилась второстепенная роль после урегулирования политических проблем, и такой подход был доминирующим. Естественно объединения страны также зависел от изменения политических ситуаций. Такой подход является однобоким и неконструктивным. Политический фактор считался решающим, а экономическому фактору отводилась второстепенная роль, такой подход не принес успеха в решении проблемы корейского народа. После раздела страны, как и в bipolarный период, так и в настоящее время, решение в полной мере политических проблем в ближайшем будущем представляется невозможным.

Иначе и быть не может, так как парадоксальное разделение страны на две части, причем с различными системами, уже заложило массу противоречий. Напряженная обстановка и противостояние на Корейском полуострове были выгодны Северной Кореи для сохранения существующего режима и запугивания народа, а Южной Кореи – для решения своих политических амбиций.

Сегодня РК необходимо менять стратегию объединения, а именно решения политических вопросов можно оставить на потом, а начинать необходимо с взаимовыгодного экономического сотрудничества. То есть, не дожидаясь политических перемен, ускорить экономическое сотрудничество. Многие аналитики считают, что можно попробовать распутать клубок межкорейских отношений, если во главу поставить экономические интересы обеих стран. Экономические интересы, поднятие уровня жизни народа Северной Кореи могут постепенно привести к миру и согласию, а затем и к объединению. Такая стратегия станет новой движущей силой в межкорейских отношениях. Однако не следует путать тесное взаимовыгодное сотрудничество и безвозмездную помощь, как было до сих пор, необходим

бизнес, который приведет Корейский полуостров к новой государственной структуре. И даже тот факт, что сегодня нет политической интеграции, в некоторой степени на руку, поскольку существующее различие в государственной структуре может сдерживать поток переселенцев. Кроме того, это различие позволит на некоторое время сохранить разный уровень зарплат и социальной защиты. На такой основе, умело используя различия в уровнях развития, можно длительное время поддерживать взаимодополняющее сотрудничество. И не секрет, что если вдруг непредвиденно произойдет объединение, то, скорее всего Южной Кореи будет нелегко справиться со всеми последствиями. Следовательно, для нынешней ситуации при затягивании политической интеграции, мирное тесное взаимовыгодное экономическое сотрудничество – подходящий путь для Корейского полуострова. Понятно, что при таком сотрудничестве расходы при объединении значительно сократятся, поскольку оно позволит подняться промышленности Северной Кореи на качественно новый уровень, возродить экономику, а полная занятость населения в свою очередь позволит поднять уровень жизни в Северной Кореи.

Такая целенаправленная стратегия позволит постепенно уменьшить разницу в уровнях экономики посредством тесного общения народов, уменьшить различия в толковании культур, а затем перейти к политической интеграции. Следующим этапом может быть перенос полученного опыта и на весь регион СВА. В основе тесного сотрудничества заложен прагматический подход получения максимальной прибыли, но чтобы такая модель заработала, необходимо создать новую атмосферу отношений не только на Корейском полуострове, но и во всей СВА. Каждый участник такого сотрудничества в независимости от того то ли это государство, то ли это частная структура, должны получить достаточную выгоду. Иными словами, в основе экономической интеграции лежит нефункциональный подход – получение максимальной прибыли всеми участниками интеграции. Но для достижения такого уровня экономической интеграции, прежде всего, нужен новый подход, новый метод сотрудничества между Северной и Южной Кореи. Сегодня нельзя предложить старую экономическую модель развития, которая существует в Восточной Азии, так как она уже безнадежно устарела. До сих пор экономическое сотрудничество было тесно завязано с политическими проблемами и сегодня необходимо уйти от такого подхода и в кратчайшие сроки, ради будущего Корейского полуострова и дальнейшего развития Южной Кореи необходимо разработать стратегию практического вовлечения Северной Кореи в тесный взаимовыгодный интеграционный процесс. Это в настоящее время, по мнению многих ученых, единственный путь к решению корейской проблемы. Целью экономического сотрудничества является создание креативной экономики на Корейском полуострове. Креативную экономику можно создать путем слияния передовой науки с информационными технологиями и промышленностью. Таким образом создать новую промышленность, которая позволит создать новую прибавочную стоимость. Иными словами, новое промышленное производство, созданное на основе новейших достижений науки и техники,

позволит создать новые рабочие места – вот главная цель креативной экономики [2].

Что означает для Корейского полуострова создание креативной экономики? Это, прежде всего, возрождение высокой производительности труда, высокой прибавочной стоимости и их умелое использование. Создание же специализированных взаимозависимых структур позволит открыть новые возможности, которые в свою очередь позволят решить такие сложные вопросы как безработица, старение населения, потери темпов роста и преодоление кризисных явлений. Таким образом, откроются новые горизонты для Корейского полуострова. Кроме того создание креативной экономике при участии Северной и Южной Кореи придаст новый импульс и может стать способом преодоления экономического спада. Ответ на решение проблемы низкой рождаемости и старения нации тоже лежит в креативной экономике. В настоящее время РК из-за нехватки рабочей силы использует иностранных рабочих, тогда как в Северной Корее достаточно много свободной рабочей силы.

Значительный рост внутреннего потребительского рынка тоже придаст новый импульс экономикам обеих стран. Рынок Северной Кореи может стать местом практического внедрения знаний и опыта многих молодых людей Южной Кореи, что в свою очередь позволит решить проблему безработицы среди молодежи. Следует также обратить внимание на то, что огромная строительная площадка Северной Кореи для обустройства инфраструктуры вызовет новый виток бума в строительной индустрии.

Кроме того при осуществлении проекта трансмагистрала Азия–Европа Корейский полуостров, в силу своего выгодного геополитического расположения, может стать центром товаротранспортной магистрала. Знаменитый ученый Томас Фрей – директор исследовательского центра им. Давинчи (США) предсказывает, что судьба объединенной Кореи очень светлая и мощь страны значительно повысится. Он сказал, что Корея, будучи одной из самых динамично развивающихся стран, станет одной из ведущих стран в мировом порядке [2].

Все эти факторы говорят о том, что динамично развивающаяся экономика объединенной Кореи таит огромные возможности. Известный ученый–экономист Йозеф Шумпетер сказал, что одной из главных составляющих экономического развития является креативность и реформы. Под реформами Шумпетер как раз подразумевает новые объединения и союзы на основе новых реформ, новых методов. Креативная экономика – это сочетание существующих ключевых парадигм и новых идей с новыми реформаторскими методами для создания новой продукции и сервиса. А креативная реформа – это проведение реформ раньше других по–новому. Естественно при их проведении посредством новых идей, ключевые парадигмы старой экономики разрушатся и появятся новые, следовательно, при креативной реформе основные старые парадигмы подвержены разрушению [8]. В случае же с Северной Кореей дела обстоят совсем по–другому, поскольку промышленное производство и инфраструктура настолько слабо развиты, что можно говорить об их отсутствии. Следовательно, нет и парадигм, которые должны разрушаться в результате внедрения новых. Хотя этот

факт звучит парадоксально, но это выгодно для Южной Кореи при тесном экономическом контакте с Северной Кореей, поскольку иногда выгодно сразу внедрить новую систему на пустое место, чем модернизировать старую. Таким образом, в случае с КНДР этап слома старой парадигмы отсутствует, то есть имеются все условия для внедрения новой системы с наименьшими затратами. В настоящее время РК может использовать Северную Корею как полигон для внедрения новых технологий и идей, основанных на новейших достижениях науки и техники. В РК новейшие разработки не внедряются из-за того, что старая система ещё насколько эффективна, что нет смысла что–либо менять. Поэтому в Северной Корее можно внедрить сразу новую систему не разрушая старые парадигмы. Вряд ли можно где–то ещё найти такие условия проведения креативных реформ. Да, сегодня слишком много различий между Севером и Югом, но это может послужить взаимодополняющим фактором. Таким образом, Северная Корея для Южной – это плацдарм для проведения креативных реформ, для Севера же Южная Корея – это локомотив для мощного экономического прорыва.

Однако в последнее время в Южной Корее становится все больше тех, кто считают прибыль и убытки при объединении. Согласно данным, опубликованных в январе 2014 года в газете «Чосон ильбо», число сторонников объединения сократилось вдвое по сравнению с опросом 20 лет назад, а это значит, что число людей, которые считают, что нужно оставить все как есть, увеличилось в 2 раза. Кроме того 48,6% респондентов отметили, что расходов будет значительно больше чем выгоды, и лишь 31,8% отметили, что выгода от объединения будет превышать затраты. По причине того, что нет необходимости в объединении, 29,2% ответили, что объединение – это бремя для южнокорейской экономики.

Конечно, на такое настроение населения повлиял опыт внезапного объединения Германии. Ведь не секрет, что в момент объединения разница в доходах западных и восточных немцев составляла 2,1 раза, тогда как этот показатель между Югом и Севером составляет 40 раз. К тому же количество граждан, которых в первое время нужно будет содержать, будет значительно больше чем в Германии. По вышеперечисленным причинам доминирует мнение, что экономическая тяжесть для Южной Кореи будет значительно выше, чем у Западной Германии. Особенно увеличивается количество негативно настроенных людей среди молодежи.

Однако рассуждение о том, что объединение – это одностороннее бремя, неправильно. Согласно данным исследований по вопросам инвестиций в инфраструктуру Корейского полуострова, для возрождения экономики Северной Кореи необходимо инвестировать в течение 10 лет 122 млрд. долларов, то есть 12 млрд. долларов в год, а это всего лишь 1% ВВП Южной Кореи за 2013 год. А прибыль после объединения за 10 лет может составить 300 млрд. долларов [3].

Конечно, если подойти чисто с экономической стороны, то опыт объединения Германии показывает, что этот проект убыточный. Основной причиной является неподуманное объединение без предварительной подготовки. За 13 лет после объединения были затрачены 1 триллион 280 млрд. евро – это действительно огромная



сумма, но давайте проанализируем, как она была потрачена. 49,2% были затрачены на выплату пенсии и дотации на рынок труда, то есть на социальные нужды, а на строительство инфраструктуры, в том числе на автомобильные железные дороги, инвестиции составили всего 12,5% [5]. Иными словами, непосредственно на реформу экономики было очень мало потрачено. Безусловно, если объединение Германии произошло бы постепенно, то Восточная Германия взяла бы на себя основное бремя социальных выплат. Конечно, если в Корее объединение произойдет постепенно через тесное экономическое сотрудничество, то с самого начала прибыль будет превышать затраты.

Кроме того не следует забывать и тот факт, что сейчас в состоянии раскола обе страны: и Юг и Север тратят огромные суммы на вооружение, ненужные расходы на содержание дипломатического корпуса, разделенных семей и беженцев с Северной Кореей [6]. Дополнительным стимулом является то, что если расходы на объединение – это инвестиции в будущее страны, то нынешние затраты государств в результате раскола – средства, которые бесследно исчезают. Поэтому расходы на объединение необходимо воспринимать как инвестицию, которая в будущем даст огромные плоды. Согласно данных исследовательского центра по вопросам объединения, если произойдет объединение, то с 2030-го по 2050 гг. затраты на общественную сферу составят 831 млрд. долларов США, а вместе с частными инвестициями составят 3 триллиона 621 млрд. долларов США, а прибыль – 6 триллионов 800 млрд. долларов [4, с. 32].

Согласно данным центра изучения азиатских проблем университета Корё, если в 2015 году начать экономическую интеграцию и к 2025 году произойдет объединение, то затраты в целом до 2050 года составят от 3 триллионов 111 млрд. до 4 триллионов 746 млрд. долларов США, а прибыль составит 4 триллиона 909 млрд. долларов. Конечно, расчеты на расходы по объединению во многом зависят от степени повышения жизненного уровня Северной Кореей. Но одно совершенно ясно, что если проводить процесс объединения ступенчато, подтянув экономику КНДР, то результат будет значительно выше.

Естественно нельзя не учитывать и тот факт, что затраты на объединение – это затраты определенного периода, а польза – на долгие годы. Даже трудно представить все выгоды, вытекающие от объединения страны. Директор исследовательского центра по вопросам объединения Джон Сен Хун подчеркивает, что мы не подсчитали затраты понесенные за 70 лет раскола, поэтому если исчезнет угроза войны, противостояние и другие факторы, то выгода будет значительно больше чем расчетные данные [7].

В связи с тем, что сегодня ни у кого не вызывает сомнения, что северокорейский режим существует и изменений в ближайшее время не следует ожидать, то остается и ядерная проблема. Совершенно ясно, что Северная Корея – существующая реальность и проблема объединения как и 70 лет назад осталась нерешенной, поэтому нужна новая стратегия сосуществования Севера и Юга, которая заключается в поэтапном развитии отношений:

1. Тесное взаимовыгодное экономическое сотрудничество.
2. Обширный культурный обмен.

3. На основе компромисса и взаимного доверия образование федерального государства Корея.

4. Интеграции в области политики и безопасности.

5. Интеграция и образование стран содружества в СВА, в том числе и объединенной Кореи.

#### Список использованных источников

1. Seonjou Kang and James Meernik, Civil War destruction and the prospects for economic growth, *Journal of politics*, 67–1. – 2005. – P.88–109.
2. Kim Kwan Du, Kim Yong Uk, *Hangukhyon chanjo kyondjee kil'*, EKJ midio. – 2013.
3. Toniri mireda, chosoniibo. – 2014 nyon, 1 uol', 8 il'.
4. Min Kyon Te, Soul' – Phyongyang megasiti, Soul'. – 2014. – P.32.
5. Thoniri mireda, chosoniibo. – 2014 nyon, 1 uol', 6 il'.
6. 박세일, 선진 통일 전략, 21세기북스. – 2013. – P.191–206.
7. Thoniri mireda, Thonil' piyonyn sungan, thonil' iigyn yongwon, chosoniibo. – 2014 nyon, 1 uol', 6 il'.
8. Йозеф Шумпетер. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия. – М.: ЭКСМО, 2007. – 864 с. // Yozef Shumpeter, Teoriya ekonomicheskogo razvitiya. kapitalizm, sozoliizm i demokratiya. – М.: EKSMO, 2007. – 864 с.

**Kan Den Sick**, candidate of political sciences,  
Associate Professor of Oriental Studies Department  
of Kiev National Linguistic University  
(Ukraine, Kyiv), kme112000@yahoo.com

#### Changing the strategic course of the Republic of Korea at the present stage

*This article explores the changing of strategic course of Korean Republic for further resolving the Korean Peninsula unification issue and Northeast Asia integration. The article emphasizes that one of the key stages of the reunion is a close economic cooperation based on mutual trust and a gradual transition to integration in the field of politics and security. We used the method of historical analysis to create the strategic course.*

*The article describes the creation of a federal state – Federative Republic of Korea for the transition period to engage North Korea into the international community and the alignment of economic level between North and South. The article emphasizes the necessity of the federal state formation on the basis of compromise and mutual trust with the widespread exchange not only in economy, but also in the cultural and social spheres, with a subsequent transition to multilateral cooperation in politics and security. There is clearly described the ultimate goal – the creation of megacity, state unification and the integration with the Northeast Asia countries for the Commonwealth creation.*

**Keywords:** Korean peninsula, the problem of unification, North Korea, South Korea, the strategic course, integration, the NEA, economic cooperation, security, creative economy.

**Kan Den Sic**, кандидат політичних наук,  
доцент кафедри Східної філології,  
Київський національний лінгвістичний університет  
(Україна, Київ), kme112000@yahoo.com

#### Зміна стратегічного курсу Республіки Корея на сучасному етапі

*Розглядається зміна стратегічного курсу Республіки Корея для подальшого вирішення питання об'єднання Корейського півострова та інтеграції Південно-Східної Азії. У статті підкреслюється, що одним із ключових етапів воз'єднання є тісне економічне співробітництво на основі взаємної довіри та поступовий перехід до інтеграції в галузі політики та безпеки. Для розробки стратегічного курсу був використаний метод історичного аналізу.*

*Описується створення федеративної держави – ФРК на перехідний період для залучення Північної Кореї у світове співтовариство та вирівнювання економічного рівня Півночі та Півдня. Підкреслюється необхідність створення федеральної держави на основі компромісу та взаємної довіри з широкомасштабним обміном не тільки в економіці, але й в культурній та соціальній сферах, з наступним переходом до базистороннього співробітництва у сфері політики та безпеки. Чітко описується кінцева мета – створення мегасити, об'єднання держави й інтеграції з країнами Північно-Східної Азії для створення співдружності.*

**Ключові слова:** Корейський півострів, проблема об'єднання, КНДР, Південна Корея, стратегічний курс, інтеграція, Північно-східна Азія, економічне співробітництво, безпека, креативна економіка.

\* \* \*

УДК 321

Олійник Ю. І.,  
аспірант відділу зовнішньої політики  
та міжнародної безпеки, Національний  
інститут стратегічних досліджень  
(Україна, Київ), yuraoliynyk@ukr.net

**ФАКТОРИ ПОЛІТИЧНОЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ  
ТА ГРУПОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ТРОПІЧНІЙ АФРИЦІ –  
МОДЕЛІ ЕТНІЧНОЇ НАЦІЇ, ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ  
І ТРАДИЦІЙНОГО СВИТОГЛЯДУ**

*На основі аналізу поширених в науці підходів та існуючих тенденцій порівнюється придатність етнічної, релігійно-конфесійної та політичної моделей суспільно-політичної інтеграції та легітимації режиму в країнах Тропічної Африки.*

*Ключові слова: етнічна ідентичність, релігійно-конфесійна ідентичність, традиційний світогляд, легітимація режиму, політична нація, мультиетнічна нація, транскордонні контакти.*

Після розпаду колоніальних імперій на території Тропічної Африки застосовуються різні варіанти формування модерної нації, що повинна виступати як осередок суспільної взаємопідтримки з боку різних груп. Процес зародження і утвердження групових ідентичностей проходить на фоні конкуренції різних підходів об'єднання населення та легітимації режиму, що підтримуються окремими елітами.

Проблеми націєтворення розглядалися у загальносвіттовому контексті такими дослідниками як Дж. Армстронг [1], Г. Конн [10], Г. Сетон-Ватсон [17], А. Епштейн [4], Д. Шнаппер [29], Дж. Брої [21], К. Вердері [22], Е. Гелнер [23], Б. Андерсон [20].

На суто регіональних особливостях концентруються місцеві дослідники – як К. Олайоде [16], Б. Еямба [6], А. Мбембе [12], В. Мудімбе [15], Д. Масоло [11], К. П. Хонтонджи [8].

**Недостатньо дослідженим залишається проблема співвідношення між конфесійною та етнічної ідентичністю.** Проекти легітимації режиму можуть мати як суто етнічно, так і релігійну базу, яка в кінцевому результаті ототожнює постать головного правителя з харизматичним «месією», що несе функції лідера теократичного порядку.

Метод роботи – огляд різних моделей з оцінкою їхньої ефективності на прикладі ряду країн Центральної Африки – Демократичної Республіки Конго, Камеруну та інших держав. Їхнє близьке географічне розташування та змішане проживання ряду етносів дозволяють оцінити загальні тенденції. Ступінь реалізації певного виду легітимації та наявність і розмір зустрічного протесту, рівень підтримки альтернативних моделей виправдання та існування політичної системи дозволить виокремити найбільш ефективні моделі, що втілюються в регіоні.

Етнічний тип ідентифікації в репрезентації африканських політиків та мислителів представляє собою очевидний результат впливу західних ідей. Ініційоване Вудро Вільсоном після завершення Першої Світової війни право націй на самовизначення було закріплене нормативними актами Організації Об'єднаних Націй. В їх основі лежить доля нації, право на самовизначення, можливість державного життя. Однак поступово право на державне відокремлення заретушовується,

поступаючись культурній свободі, що забезпечується багатонаціональними державами [3].

Через продиктовані колоніальним періодом умови шляхом творення політичної нації пішла більшість африканських держав. Йдеться про штучне проведення кордонів європейськими метрополіями, що з метою чіткого окреслення сфери впливу та полегшення економічного проникнення (через водні артерії, морські порти) проводили кордони між володіннями на основі природних бар'єрів та європейських компромісів. Цей поділ майже не враховував проживання різноманітних племен [19]. Не лише ареали кочівель номадів, а й поселення чисельних землеробських племен зі схожими діалектами та віруваннями були розділені між метрополіями. Після розпаду колоніальної системи проживання окремих етносів на території суміжних держав зумовлює транскордонні контакти, що приносять ряд негативних ефектів – від розвитку контрабанди (в тому числі наркотиків та зброї) до посилення сепараційних рухів, коли партизани базуються з одного боку неконтрольованого через велику протяжність та відсутність достатніх ресурсів кордону, а діють з іншого.

Водночас автократори, що монополізують владу в нових державах, спираються на етнічно близькі групи населення, племінних родичів. Це дає підстави говорити про явище трайбалізму як суто африканський феномен – продукт малорозвинутості. Деякі автори вбачають в останньому ознаку деградації, що розвивається після розпаду колоніальних імперій.

Оманливими залишаються спроби протрактувати етнічний фактор як пережиток примітивних суспільств, єдиний засіб від якого – швидша та всеохопніша модернізація суспільства. Згідно з концепціями на зразок «кінця історії» Френсіса Фукуями, після Холодної війни політико-економічна гегемонія Сполучених Штатів Америки неодмінно призведе до поширення західних цінностей (до сфери яких з кін. 1960-х входить мультикультуралізм в тій чи іншій формі), що вимусить відсталі соціуми трансформуватись у напрямку ліберальної демократії та політичної нації. Однак саме в 1990-х в африканському регіоні зафіксовані найбільш масові етнічні чистки – передусім йдеться про геноцид гуту і тутсі. Збільшення мобільності населення (зокрема внаслідок потоків біженців) призводить не до зростання відкритості сусідніх соціумів, а до залучення їх до конфліктів (як загалом проти біженців, що організують власні військово-оборонні структури, так і на боці сторін груп початкового конфлікту – так потік руандійських біженців призвів до громадянських воєн у Демократичній Республіці Конго).

**Національні ідентичності великих колективів не можуть до кінця швидко кристалізуватись в умовах відсутності достатньої співмірності державних кордонів з етнічним поділом.** Давно помічений факт – народи, які є основою імперських структур (не завжди пануючим і найрозвинутішим елементом, однак основою державної сили), найпізніше проходять процес набуття модерної ідентичності у формі відчуття національної єдності [5]. В Європі такими етносами до кінця 19 ст. залишались росіяни та турки-османи.

В умовах, коли жоден народ не може претендувати на згадану роль, а лише бореться за неї (бо колишні господарі – інтегратори територій були європейськими

колоністами), природним чином на першу роль виходять кланові та територіальні зв'язки. Але будь-яка еліта змушена легітимувати дискурс політичної нації, бо інтеграція власного етносу приводить до конфронтаційного пришвидшення інтеграції етносів–конкурентів. Відбувається процес побудови ментальних конструктів, що виправдовують існування цих держав у сучасних кордонах. Однак мозаїчність суспільства не дає аплєції до спільної громадянської лояльності принести значні успіхи.

Претенденти на владу актуалізують інші способи легітимізації – передусім спрямовані на довіру особі автократора. До прикладу, в Конго йшла боротьба за президентське крісло між трьома кандидатами, які представляли різні релігійні напрямки. Паскаль Лівессуба поведився як зразковий християнин, Бернан Колела вдавав із себе і харизматичного «месію», а Д. Сассу–Нгессо поширював чутки про великі чаклунські сили, що сприяло популярності серед прихильників місцевих вірувань [27]. *Згідно досліджень М. Грюндас, магія та релігія стали ключовими елементами структуралізації суспільства в долині Конго.* Релігійно–магічна сакралізація політичних практик яскраво проявилась у роботі Суверенної конголезької конференції, що засідала після скинення 28–річного соціалістичного режиму в 1989 році з метою демократизації країни. Остання, використовуючи християнський дискурс і традиційні сімейні ритуали під час засідань, проінтерпретувала історію Конго (зокрема недавню) через поняття мучеництва, жертви і неправедних президентів, що проливали невинну кров. Особливо наголошувалось на надконфесійній інтегративній ролі Конференції, що перебирає сакральну функцію. Після цього основні кандидати в президенти відкрито відносять себе до тієї чи іншої конфесії, претендуючи на таємні знання та силу, що перетворює їх на справжніх правителів [7].

**Сусідні з Конго держави – Габон та Демократична Республіка Конго представляють собою характерний приклад невдачі формування надетнічної політичної ідентичності.** У випадку Демократичної Республіки Конго (раніше Заїру) 20 років автократія Мобуту поширювала ідеї спільного патріотизму [2]. Останній однак переосмислював відчуття африканської спільності, що впливало на підтримку міжнародних гравців. Цим фактором поряд зі спадщиною пропаганди концепції панафриканізму можна пояснити курс на підтримку мусульманських держав Африки проти Ізраїлю, що підтримується широкими народними масами.

Справа завершилась двома конголезькими війнами (1997, 2000), остання з яких неформально називається першою «панафриканською» [24]. Регулярно реанімуються мілітарні загопи на сході країни (Ітурійський конфлікт, війна 2013 року з рухом тутсі). Низька легітимність національних виборів, які неможливо провести в ряді регіонів, сприяє сепаратистським настроям. Однак ситуація не викликає великих здивувань – це одна з найбільших густонаселених держав континенту, де за часів середньовіччя існувало приблизно півдесятка різноетнічних державних утворень.

З іншого боку, Габон складається зі значно меншої території, та більш монолітного етнічного складу.

Однак використання етнічного фактору для інтеграції конфронтаційних груп стає реальністю [27].

Не зважаючи на протиріччя з дійсністю, проекти панафриканістської спрямованості залишаються впливовими у середовищі вестернізованої інтелігенції. До прикладу, варто згадати відомого антрополога Еленгу Мбуінгу [14], та соціолога Нсаме Мбонго [13]. Мбуінга розглядає етнічний фактор як першопричину багатьох лих, які слід подолати шляхом регіональної інтеграції. Підґрунтям передусім економічного єднання континенту служить насамперед марксистська парадигма, що стимулює до пошуків причин поза Африкою – у недоліках світової економічної системи. Щоб належним чином впливати на глобальний порядок денний, африканські країни повинні утворити політико–економічний союз, що б гарантував їхній суверенітет.

Камерунський соціолог Нсаме Мбонго бачить перспективу сучасних держав регіону лише у віднайдені гармонії між етнічними групами, що будуть на паритетних засадах брати участь в політичному та суспільному житті. Важливий момент на шляху розвитку континенту – перехід від мікродержав до великих етнодержавних об'єднань. Однак, згадана візія закономірно включає більшу сферу впливу для народів, що складають основу політичної структури окремих держав. Не важко помінити, що описаний підхід успадкований від європейських колонізаторів, що надавали привілеї найбільш дружнім племенам, сприяли їх посиленню. Така ситуація викликала до життя опозицію інших впливових груп, що давало змогу європейцям виступати у ролі вищого арбітра.

Продовження колоніальної практики на рівні незалежних держав породжує численні стереотипи стосовно деструктивної дії окремих етносів. У Камеруні таким народом виступає бамікеле. Не лише представники широких верств населення, але й інтелігенція неприховано говорять про загрози бамікелізації (у 1987 році група камерунських священиків під згаданням приводом звернулася до Папи Римського з проханням переглянути рішення щодо призначення двох нових єпископів – бамікеле) [27]. Загроза групової гегемонії підвищує трайбалістську ідентифікацію інших етносів, сприяє розгортанню боротьби з впливом.

В Камеруні з 1960–х років президент Амаду Ахіджо просуває типову для регіону ідеологію єдиної **мультиетнічної нації**, що консолідується під впливом сильного президентського правління за однопартійної системи. Згаданий підхід прекрасно відображає домінуючу позицію інтелектуалів – згідно якої держава покликана виступити «повитухою нації» (очевидно ще ненародженої), що ґрунтуватиметься на спільному інтересі всіх етнічних груп [1]. Цю позицію в часи Холодної війни розвивали ідеологи негритуду, що йшли набагато далі – до прикладу, перший президент Сенегалу Л. Сенгор прямо говорить – якщо нація не бажає змінюватись, держава повинна їй в цьому «допомогти». Проте ослаблення монолітності режиму Ахіджо в кін. 1980–х сприяє поширенню праць, в яких провідний етнос бамікеле звинувачується в побудові гегемоністської системи, захопленні влади в Камеруні (класична праця Кенгне Покама, видана закордоном – «Проблема національної єдності в Камеруні») [9].

Говорячи про **релігійний тип самоідентифікації** та відповідну модель легітимації влади, слід уникати механічного поділу між етнічною та релігійно-конфесійною належністю. Багато **традиційних** релігійних систем залишаються генотейстичними системами, що не передбачають проповідей серед інших народів. Неодмінним елементом вищеописаних політичних конфліктів з застосуванням релігійного позиціонування виступає роль автентичних вірувань місцевих народів, що конфронтують з християнством та ісламом, а також з іншого боку з трансформованим народним монотейзмом. В результаті погляди мас виявляються результатом двосторонніх впливів місцевих та світових релігій, з глибоким збереженням традиційних звичаїв.

Такі форми свідомості активно проявляються не лише в явних позиціях релігійної ідентифікації, а й у форматі осмислення дійсності, в тому числі політичних процесів. Економічні та політичні проблеми сприймаються кризь призму так званої *міфологічної свідомості* [26], як результат зіткнень Добра і Зла, Порядку і Хаосу. Основоположні сутності піддаються персоналізації – передусім на індивідуальному рівні, коли політичні лідери стають «месіями» чи втіленням зла. Однак важливіший (і трагічніший) рівень – переведення в категорію хтонічного цілих етнічних та релігійних груп. Передусім під вказаний пресинг підпадають чужинці (трудові мігранти, представники торгового капіталу), як носії найбільш незнайомої культури. На наступному етапі центральним ворогом Добра стають народи-конкуренти за домінують роль в країні. Характерний приклад руандійського геноциду [25]. Під час останнього лідери Інтерхаваме (руху народу хуту) дегуманізували народ тутсі, який називали «тарганями», знищення яких слід розглядати лише як захист людського суспільства. Історичні свідчення та сучасні реалії свідчать, що подібна дегуманізація груп політичних опонентів характерна для більшості конфліктів, в тому числі європейських.

Водночас місцеве культурне підґрунтя відіграє велику роль у визначенні конкретних форм проявлення політичного. Автохтонні вірування, попри різноманітність, характеризуються особливим акцентом на певних особливостях – зокрема фетишизмі (важливості конкретних речей, топосів, предметів сили). Варто припустити значну атрактивну роль згаданих уявлень, що підсилюють жорсткі стосунки між націями. Предметом сили виступає не мобільний предмет, а цілі інституції – насамперед державні. Ряд еліт під приводом внутрішніх та зовнішніх загроз, зростання нестабільності збільшують контроль над діяльністю засобів масової інформації, переводять основну увагу на діяльність конкурентів, що призводить до варіативної оцінки їхньої діяльності.

**З іншого боку, перехід від авторитарного режиму до системи електоральних змагань відкриває можливість для політичних спекуляцій на етнорегіональних відмінностях.** У Замбії ряд партій, що виникли після початку демократичного транзиту і введення багатопартійної системи, створювались на базі етнічної лояльності – Фракція за національну єдність (ФНС) та Християнський альянс за королівство Африки (ХАКА) спиралась на електоральне поле лозі. В той

же час Національна партія спиралась на альянс двох етносів – лозі та тонга, пропонуючи симбіозний варіант майбутнього. Партія за багатопартійну демократію (ПБД) спиралась на народ бемба – вона ж сформувала кабінет міністрів після виборів 1991 р. Хоч в уряді були двоє вихідців з інших народів (А. Мбікусіта-Леваніка з лозі та Б. Нкумбула з тонга), вони незабаром вийшли з уряду, почавши критикувати його за домінацію бемба. Для цих молодих політиків спекуляція на етнічному факторі видалась гарним шансом на мобілізацію електорату. Слід відзначити, що політичні спекуляції на «гарячих темах» зазвичай супроводжують демократичний транзит у «третьому світі», розхитуючи громадянський мир – в той час як автократичні правителі часто дбають про збереження балансу в доступі до державних посад представників різних регіональних та етнічних груп (позиція «зовнішнього арбітра»). В Замбії при однопартійній системі попереднього президента К. Каунди подібний баланс навіть офіційно декларувався як важливий принцип розподілу партійних та урядових посад. Тепер ПБД піддало старі принципи критичній, звинувачуючи у передвибірчому маніфесті минулих керівників у політиці «розділяй та володарюй»: «урядові пости повинні бути поділені з врахуванням балансу між досвідом та політичною підтримкою... не існує потреби забезпечувати рівний баланс між головними етнічними групами» [18].

Більше того, супутне демократизації відкриття ринків з проникненням агентів міжнародної торгівлі, як і трудова міграція спричиняє відновлення домодерних стереотипів, пов'язаних із звинуваченнями носіїв маловідомих культур у таємних кривавих ритуалах. В Замбії пропаганда вилилась у 1995 у погроми проти індійських торговців в містах Лівінгстон і Мазабука, яких звинуватили в ритуальних вбивствах африканських дітей [28]. Однак навряд чи на цій платформі можна збудувати стабільну єдність (тим більше диференціації всередині держави часто переважають культурні розбіжності з мігрантами). Зараз спостерігаємо приклад у ПАР, коли насильство проти мігрантів з сусідніх держав, вчинене корінним населенням, подекуди домінує над з'ясуванням стосунків між різними автохтонними етносами.

**Таким чином, спроби створити політичну націю демонструють негативний результат.** В умовах не до кінця сформованих модерних націй поряд з етнічною ідентифікацією значну роль в поточній політиці та груповій поведінці відіграє релігійний фактор, відчуття плеємінної єдності та стигматизації маловідомих груп.

В подальшому варто глибше дослідити порівняльну роль домодерних ідентифікаційних маркерів (релігія, плеємінна належність) та модерного етнічного фактору. Зокрема варто простежити зміну рівня впливу цих моделей ідентифікації протягом 20 – початку 21 ст.

#### Список використаних джерел

1. Armstrong J. Nations before Nationalism. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982.
2. Bokamba E. J. Authenticity and the Choice of a National Language, the Case of Zaire // Studies in the Linguistic Sciences. – 1976. – №2.
3. Eghosa O. Ethnicity and its Management in Africa: The Democratisation Link. Malthouse Press Ltd, 1994.
4. Epstein A-L. Ethnos and Identity. – London: Tavistock Publications, 1978.

5. Ersoy A., Gorny M., Kechriotis V. *Modernism: The Creation of Nation-State*. Central European University Press, 2010.
6. Eyamba B. *Authenticity and the Choice of a National Language, the Case of Zaire // Studies in the Linguistic Sciences*. – 1976.
7. Gruenais M. E., Mbambi F. M., Tonda J. *Messies, fétiches et lutte de pouvoirs entre les «grands hommes» du Congo démocratique // Cahiers d'Etudes Africains*. – 1995. – №137. – P.165.
8. Hountondji P. *Daily Life in Black Africa: Elements for a Critique // The Surreptitious Speech*. Ed. V. Y. Mudimbe. – Chicago (IL): Chicago University Press, 1992.
9. Kengne Pokam E. *La problématique de l'unité nationale au Cameroun*. – Paris: Harmattan, 1986.
10. Kohn H. *The Age of Nationalism*. – New York, 1962.
11. Masolo D. A. *African Philosophy in Search of Identity*. – Bloomington (IN): Indiana University Press, 1994.
12. Mbembe A. *Provisional Notes on the Postcolony // Africa*. – 1992.
13. Mbongo N. *Problèmes théorétiques de la question nationale en Afrique // Présence africaine*. – Paris, 1985. – P.31–67.
14. Mbuyinga E. *Tribalisme et problème national en Afrique Noire: Le cas du Kameroun*. – Paris: L'Harmattan, 1989.
15. Mudimbe V. Y. *The Invention of Africa: Gnosis, Philosophy, and the Order of Knowledge*. – Bloomington (IN): Indiana University Press, 1988. – P.24.
16. Olayode K. *Self-Determination, Ethno-Nationalism and Conflicts in Nigeria*. – Ibadan: University of Ibadan Press, 2010.
17. Seton-Watson H. *Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. – Boulder: Westview Press, 1977.
18. Sichone O. B., Chikulo B. C. *Democracy in Zambia: Challenges for the Third Republic*. – Harare, 1996. – P.33.
19. Smith A. *State and Nation in the Third World. The Western State and African Nationalism*. – Brighton, 1983.
20. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – Київ: Критика, 2001.
21. Бройи Дж. *Подходы к исследованию национализма // Нации и национализм*. – Москва: Практикс, 2002.
22. Вердери К. *Куда идут «нация» и «национализм»? // Нации и национализм*. – Москва: Практикс, 2002.
23. Геллнер Э. *Пришествие национализма. Мифы нации и класса // Нации и национализм*. – Москва: Практикс, 2002.
24. Дейч Т. *Как погасить огонь в опасных точках Африки // Азия и Африка сегодня*. – 2005. – №12 (581). – С.20–21.
25. Костюк Р. *Война в сердце Африки // Globoscope, 2008, 16 ноября [Электронный ресурс]*. – Режим доступа: URL: <http://www.globoscope.ru/content/articles/2170/>.
26. Леви-Стросс К. *Первобытное мышление*. – Москва, 1994.
27. Мизерханов В. С. *Интеллектуалы, власть и общество в Черной Африке*. – Москва, 2001.
28. Прокопенко Л. Я. *Новые политические элиты в государствах Юга Африки*. – Москва: Институт Африки РАН, 2011.
29. Шнаппер Д. *Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації*. – Харків, 2007.
10. Kohn H. *The Age of Nationalism*. – New York, 1962.
11. Masolo D. A. *African Philosophy in Search of Identity*. – Bloomington (IN): Indiana University Press, 1994.
12. Mbembe A. *Provisional Notes on the Postcolony // Africa*. – 1992.
13. Mbongo N. *Problèmes théorétiques de la question nationale en Afrique // Présence africaine*. – Paris, 1985. – P.31–67.
14. Mbuyinga E. *Tribalisme et problème national en Afrique Noire: Le cas du Kameroun*. – Paris: L'Harmattan, 1989.
15. Mudimbe V. Y. *The Invention of Africa: Gnosis, Philosophy, and the Order of Knowledge*. – Bloomington (IN): Indiana University Press, 1988. – P.24.
16. Olayode K. *Self-Determination, Ethno-Nationalism and Conflicts in Nigeria*. – Ibadan: University of Ibadan Press, 2010.
17. Seton-Watson H. *Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. – Boulder: Westview Press, 1977.
18. Sichone O. B., Chikulo B. C. *Democracy in Zambia: Challenges for the Third Republic*. – Harare, 1996. – P.33.
19. Smith A. *State and Nation in the Third World. The Western State and African Nationalism*. – Brighton, 1983.
20. Anderson B. *Ujavleni spil'noty. Mirkuvannja shhodo pohodzhennja j poshyrennja nacionalizmu*. – Kyi'v: Krytyka, 2001.
21. Broji Dzh. *Podhody k issledovaniju nacionalizma // Nacii i nacionalizm*. – Moskva: Praksis, 2002.
22. Verderi K. *Kuda idut «nacija» i «nacionalizm»? // Nacii i nacionalizm*. – Moskva: Praksis, 2002.
23. Gellner Je. *Prishestvie nacionalizma. Mify nacii i klassa // Nacii i nacionalizm*. – Moskva: Praksis, 2002.
24. Dejch T. *Kak pogasit' ogon' v opasnyh tochkah Afriki // Azija i Afrika segodnja*. – 2005. – №12 (581). – S.20–21.
25. Kostjuk R. *Vojna v serdce Afriki // Globoscope, 2008, 16 nojabrja [Elektronnyj resurs]*. – Rezhym dostupu: URL: <http://www.globoscope.ru/content/articles/2170/>.
26. Levi-Stross K. *Pervobytnoe myshlenie*. – Moskva, 1994.
27. Mizerhanov V. S. *Intellectually, vlast' i obshhestvo v Chernoj Afrike*. – Moskva, 2001.
28. Prokopenko L. Ja. *Novye politicheskie jelyty v gosudarstvah Juga Afriki*. – Moskva: Institut Afriki RAN, 2011.
29. Shnapper D. *Spil'nota gromadjan. Pro modernu koncepciju nacii'*. – Harkiv, 2007.

### References

1. Armstrong J. *Nations before Nationalism*. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982.
2. Vokamba E. J. *Authenticity and the Choice of a National Language, the Case of Zaire // Studies in the Linguistic Sciences*. – 1976. – №2.
3. Eghosa O. *Ethnicity and its Management in Africa: The Democratisation Link*. Malthouse Press Ltd, 1994.
4. Erstein A–L. *Ethnos and Identity*. – London: Tavistock Publications, 1978.
5. Ersoy A., Gorny M., Kechriotis V. *Modernism: The Creation of Nation-State*. Central European University Press, 2010.
6. Eyamba B. *Authenticity and the Choice of a National Language, the Case of Zaire // Studies in the Linguistic Sciences*. – 1976.
7. Gruenais M. E., Mbambi F. M., Tonda J. *Messies, fétiches et lutte de pouvoirs entre les «grands hommes» du Congo démocratique // Cahiers d'Etudes Africains*. – 1995. – №137. – P.165.
8. Hountondji P. *Daily Life in Black Africa: Elements for a Critique // The Surreptitious Speech*. Ed. V. Y. Mudimbe. – Chicago (IL): Chicago University Press, 1992.
9. Kengne Pokam E. *La problématique de l'unité nationale au Cameroun*. – Paris: Harmattan, 1986.

*Olynyk Yu. I., postgraduate department of foreign policy and international security, National Institute for Strategic Studies (Ukraine, Kyiv), yuraolynyk@ukr.net*

### The factors of political legitimization and collective identification in Tropical Africa – the models of ethnical nation, political nation and traditional world view

*The article analyzes the most popular scientific approaches and realities of daily politics, compares the role of ethnic, confessional and political models of social integration and political legitimization in the countries of Tropical Africa.*

**Keywords:** ethnic identity, confessional identity, traditional worldview, political legitimization, political nation, multiethnic nation, cross-border contacts.

*Олейник Ю. И., аспирант отдела внешней политики и международной безопасности, Национальный институт стратегических исследований (Украина, Киев), yuraolynyk@ukr.net*

### Факторы политической легитимации и групповой идентичности в Тропической Африке – модели этнической нации, политической нации и традиционного мировоззрения

*На базе анализа доминантных в современной науке подходов и тенденций проводится сравнение этнической, религиозно-конфессиональной и политической моделей общественно-политической интеграции и легитимации режима в странах Тропической Африки.*

**Ключевые слова:** этническая идентичность, религиозно-конфессиональная идентичность, традиционное мировоззрение, легитимация режима, политическая нация, мультиэтническая нация, трансграничные контакты.

\* \* \*

**Шквірук В. В.**,  
аспірант, Чернівецький національний  
університет ім. Юрія Федьковича  
(Україна, Чернівці),  
vasia.shkviruk.law@gmail.com

### ФЕНОМЕН ТЕРОРИСТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ІСЛАМСЬКА ДЕРЖАВА ІРАКУ ТА ЛЕВАНТУ

*Розглядаються причини та особливості виникнення «ІДІЛ» на території сучасних держав Сирії та Іраку, а також ідеологічні концепції тероризму на сучасному етапі. Розглядається прийом протидії поширення ідеологічних концепцій тероризму у світі.*

*Більш грізна, ніж її попередниця Аль-Каїда в ув'язненні багатьох експертів, Ісламська держава в Іраку і Сирії Великого (ISIS) – це більше, ніж мережа терористичних осередків або навіть поліція: це майже нація. На території Іраку і Сирії під її егідою, ІДІЛ збирає податки і забезпечує державні послуги з одного боку, чинить масові вбивства ув'язнених і вимагає викуп з іншого. Її війська постачаються із захоплених арсеналів і розплачуються грошима із розграбованих банків. Тисячі жорстоких джихадистів у всьому світі поклялися у вірності чорному прапору ІДІЛ.*

*Автор досліджує прорахунки і помилки, що лежать в жорстокому підході ІДІЛ.*

**Ключові слова:** тероризм, ісламська держава, екстремізм, ідеологія тероризму, безпека, протидія тероризму.

На сьогоднішній день у світі склалася небезпечна обстановка, що характеризується нестабільністю в багатьох регіонах, розшаруванням суспільства [10, с. 62], відкритою ворожнечею між державами та релігійними течіями. За останні два роки феномен Ісламської держави Іраку і Леванту став одним з основних факторів міжнародної політики. ІДІЛ сьогодні сприймається США та їх союзниками в Європі і Азії як найбільша загроза стабільності та безпеці не лише на Близькому Сході, але і за його межами.

Активізація ІДІЛ підштовхнула навіть запеклих супротивників до діалогу. Зокрема, одним з чинників укладання угоди «шістки» (Велика Британія, Франція, Німеччина, США, Росія, Китай) з Іраном з приводу ядерної програми останнього виявилася загроза ІДІЛ для інтересів Вашингтона та Тегерана.

Міжнародна коаліція з протидії ІДІЛ включає західні та арабські держави. Іран не входить до цієї коаліції, однак проводить операції проти ІДІЛ на стороні шіїтського уряду Іраку та крихкого режиму Башара Асада у Сирії.

Загроза ІДІЛ посіла першість серед зовнішньополітичних викликів для США та їхніх союзників, перемістивши російсько-український конфлікт на другий план. У протидії ІДІЛ адміністрація Барака Обами спирається на побудову нового балансу сил та точкові військові операції з обмеженим застосуванням сили.

Іран надає рішучу військову та фінансову допомогу шіїтським загонам та центральному уряду в Багдаді, прагнучи зберегти західного сусіда у своїй сфері впливу. На іракському напрямку Тегеран схвалює авіаудари США по позиціям ІДІЛ, однак відкидає будь-яке проникнення Вашингтона у Сирію. Іран не зацікавлений повністю знищувати сирійський підрозділ ІДІЛ, оскільки хоче його використати у війні проти сирійської опозиції до режиму Асада.

Незважаючи на конфесійну близькість між Саудівською Аравією та ІДІЛ, Ер-Ріяд побоюється невідконтрольного йому сунітських радикалів. Саудити конкурують з ІДІЛ, «Аль-Каїдою» за салафістські

ідеї в регіоні. У свою чергу Саудівська Аравія прагне зіштовхнути ІДІЛ з урядовими військами Іраку та Сирії, щоб нейтралізувати вплив Ірану на теренах північних сусідів Королівства.

Під потужним міжнародним військовим пресингом ІДІЛ може чекати доля Аль-Каїди. Для реалізації цього сценарію є достатньо підстав – військових, безпекових, політичних, економічних, ідеологічних. Разом з тим, існують серйозні побоювання того, що світ 2015–го року відрізняється від світу навіть десятирічної давнини, коли зусиллями США та їх союзників було знищено прихильників бен Ладена, а потім і самого терориста №1 у світі. Попри серйозні повітряні удари ІДІЛ демонструє живучість дякуючи фанатичній вірі і відданості його прихильників. Захід розділений, США під проводом найслабшого президента за декілька десятиліть своєї історії вже давно не здатні зіграти роль глобального лідера у протистоянні новим викликам – від глобального потепління, економічної кризи, російської агресії – до ІДІЛ включно. Ці та інші аргументи залишають шанс ісламським екстремістам на зміну геополітичної шахівниці [14].

Дана проблема загрози міжнародного тероризму з боку ІДІЛ з кожним днем все більше досліджується вченими України, Росії, США, ЄС та ін. Зокрема багато для осмислення даного феномену було зроблено такими дослідниками і аналітиками: Александр дель Валь, Р. В. Арзуманян, А. А. Акоюн, С. Н. Гриняев, В. И. Майоров, Є. Ярошенко, А. Малашенко, А. Шумілін, Н. Пророченко та інші. Однак через недавню появу організації, її гнучкість, постійну зміну конфігурації і географії дій, дослідження цієї загрози повинно постійно тривати.

У даній статті нам хочеться розглянути феномен утворення терористичної інтернаціональної організації «Ісламська Держава (ІДІЛ)» і причини його ефективного функціонування, а також звернути увагу на зміну в тактиці дій терористичних організацій в сучасних умовах, таким чином визначивши роль ІДІЛ в сучасному тероризмі і цілі створення такої організації. Ми вважаємо правильним називати ІДІЛ інтернаціональною терористичною організацією (за різними даними, в ІДІЛ входить близько 20 різних терористичних угруповань з різних країн), а не ісламською державою, як вони позиціонують себе.

Особливо важливо, на наш погляд, для співробітників правоохоронних органів об'єктивне розуміння причин появи таких організацій та можливі загрози для безпеки в регіоні її найбільшого зосередження та світу в цілому. Окремо слід розглянути основні прийоми протидії поширенню ідеологічних установок (концепцій) тероризму для більш ефективної боротьби з цими проявами.

Як відомо, про ІДІЛ широкому світовому загалу стало відомо нещодавно з теленовін, а саме влітку 2014 року, хоча ця організація утворилася ще в 2006 році, виділившись як відділення Аль-Каїди, і поступово набирала бойовий досвід, займалася вербуванням нових учасників і безпосередньо здійснювала злочинну діяльність. Серед основних видів злочинного промислу можна назвати нелегальну торгівлю нафтою, работоргівлю і захоплення заручників з метою отримання викупу.

Ось що говорить про ІДІЛ кандидат історичних наук Наталія Пророченко, експерт, доцент одного із столичних ВНЗ: «Соціальна привабливість Ісламської держави на рівні риторики і навіть назви позиціонується як проект створення держави і суспільства на основі ісламської традиції. А це автоматично зв'язується з принципами соціальної справедливості, рівності, чесного правителя, ісламської демократії. І певна ефективність організації соціально-економічного життя на території підконтрольній ІД порівняно з тим хаосом і відсутністю правил в сусідніх регіонах, можливо, якимось чином спрацьовує» [13].

Феномен ІД розвивається і розширює свою територію і соціальну базу в умовах, коли у світі спостерігається тенденція до так званої суверенізації особистості, коли досить розмитою є артикуляція системи цінностей. Коли існують і використовуються терміни справедливості, рівності, релігійних догм, але існує особиста інтерпретація контексту цих понять. Дуже часто люди по-різному трактують поняття свободи, що призводить до диференціації прочитання цих термінів, зокрема і всередині ісламського суспільства. Це, я думаю, є досить тривожним симптомом для більшості держав і суспільств не залежно від того, наскільки вони територіально наближені до ІД. Вони актуалізують питання про ідейне, смислове, альтернативне наповнення соціального буття, яке було б привабливе для покоління [13].

Фінансова картина бюджету організації починає стрімко змінюватися з 2013 року, організація ІДІЛ постійно збільшує свій кримінальний дохід від пограбування банків на захопленій ними території та залучення іноземних приватних інвестицій ряду громадських мусульманських організацій (в основному Катарських і Саудівських). А у вересні 2014 року вже здійснено захоплення 11 нафтових родовищ, і найцікавіше те, що поряд з самими родовищами було здійснено захоплення нафтопереробних підприємств на території Сирії та Іраку [7]. Незабаром дохід від нелегальної торгівлі нафтою виріс до надприбутків, тільки за один липень 2014 він склав близько 1 млн. доларів США [5].

Поряд з нелегальною торгівлею нафтою і нафтопродуктами ІДІЛ використовує таке джерело доходу, як вимагання грошових коштів у представників бізнесу. Ще до захоплення міста Мосула бойовики ІДІЛ вимагали у місцевих представників малого та великого бізнесу значні кошти. За оцінками ряду експертів, на місяць сума поборів могла досягати близько 8 млн. доларів США [2]. Це, звичайно, величезні кошти, і подібних обсягів фінансових коштів не було у терористичних організацій в минулому, однак грошова маса не може залишатися просто «на руках» у терористів, і виникає правомірне запитання: на що йдуть кошти, виручені від кримінального бізнесу, і через які фінансові організації (банки) вони отримують свою легалізацію для подальшого фінансового обороту і, зокрема, під чиєю юрисдикцією ці банки знаходяться?

Крім забезпечення себе значними сумами грошових коштів терористична організація ІДІЛ веде робить активні заходи для свого озброєння і укомплектуванню засобами ведення бойових дій, що вже не може охарактеризувати організацію як створену тільки для вилучення прибутків злочинним шляхом. Причому варто звернути увагу на той факт, що сама ІДІЛ побудована за армійським

принципом, тобто має всі органи управління військами (командир, розвідка, штаб, контррозвідка, тилові служби і т.д.), що не зовсім характерно для простих опозиційних сил і звичайних, якщо можна так сказати, «класичних» терористів.

Терористичній організації ІДІЛ вдалося заволодіти озброєнням, розташованим на складах колишньої іракської армії, причому серед номенклатури озброєнь є не тільки стрілецька зброя і боєприпаси до неї, але і бронетехніка, а також системи ППО (в основному переносні зенітно-ракетні комплекси та артилерійські системи). Під контролем ІДІЛ виявилися авіабази і склади озброєння біля Алеппо і Ракка, а в розпорядження терористичної організації надійшли 3 винищувача, на яких вже ведуть підготовку льотчиків колишні військовослужбовці ВПС Іраку [8]. За даними доповіді, представленої в 2014 році організацією з контролю за обігом зброї CAR (Conflict Armament Research), зазначено, що у ІДІЛ відмінно налагоджена система постачання зброї, в тому числі і з Саудівської Аравії, а 20% стрілецької зброї в руках терористів вироблено в США [6]. Йде мова і про те, що багато зброї до рук терористів потрапило і з колишніх баз союзницьких військ в Іраку після їхнього поспішного покидання своїх місць дислокації.

Цінним питанням є з'ясування справжніх цілей створення та напрямів дій (стратегічний задум) даної терористичної організації, а також виявити, який результат їй необхідно досягти.

На наш погляд, терористична організація Ісламська держава Іраку та Леванту володіє наступними особливостями, що відрізняють цю терористичну організацію від інших. До таких особливостей ми віднесли:

- значну швидкість поширення впливу на території Сирії, Єгипту, Лівії та Іраку;
- величезний злочинний фінансовий оборот в порівнянні з іншими терористичними організаціями;
- практично відсутність великих за чисельністю конкуруючих терористичних організацій в регіоні, так, напевно, і в світі. Хоч ІДІЛ не є чимось цілим, а являє собою кооператив декількох терористичних угруповань, але це не заважає їй діяти єдиним фронтом і управлятися з одного центру;
- грамотно організовану інформаційну інтервенцію і розповсюдження терористичної ідеології з боку ІДІЛ на країни Європи, Африки, Південно-Східної Азії і Середню Азію;
- фінансову, політичну та ідеологічну підтримку серед мусульман в країнах Європи, Середньої Азії, Близького Сходу, Африки та Південно-Східної Азії;
- значний масштаб ведення бойових дій та їх військове планування. Перехід від разових терористичних акцій, що мають метою оголосити про себе або залюкати населення, до чітких наступальних крупних операцій;
- створення своєї медіаструктури (інтернет-ресурси, телебачення, преса), спрямованої на формування позитивних образів тероризму і виправдання своїх дій;
- інтернаціональний терористичний характер організації. Цікавим видається той факт, що ідеологія ІДІЛ стає привабливою в європейських країнах, і люди, які мають вищу освіту, хороший дохід в країні, в якій вони жили

раніше і здавалося б не фанатично релігійні, їдуть до Сирії для ведення бойових дій на стороні терористів. Причому мотиви своїх вчинків пояснюють з дивовижною легкістю і досить односкладово, що в це з першого погляду важко повірити. Ідеологія тероризму в рамках організації ІДІЛ стала по-справжньому інформаційною зброєю. Чого лише вартують нещодавні теракти у Парижі, де терористи знищили більше сотні людей, таким чином показавши, що ІДІЛ і тероризм набагато ближче і несе більшу загрозу ніж хтось міг собі уявити до цього, змінивши у безпековому плані ставлення багатьох міжнародних акторів до цього явища;

– відсутність бажання йти на діалог з офіційною владою і продовження активних дій з досягнення своїх виняткових і ворожих цілей.

Є ще ряд особливостей терористичної організації ІДІЛ, що стосуються методів вербування та впровадження «халіфатної» ідеології в свідомість ісламської молоді з використанням ЗМІ, що носить ознаки психологічних операцій. Наприклад, заслуговують на увагу видані представниками ІДІЛ 11 правил ісламської держави для журналістів, де в пункті 4 вказується на дозвіл роботи тільки з західними і лояльними до терористів ЗМІ [1]. Але найцікавішим пунктом цих правил є пункти 8 і 10 де вказується, що у ІДІЛ є окреме управління по роботі зі ЗМІ та поширення новин через соціальні мережі та інтернет-сайти. Викладені положення, що цікаво, схожі на пункти правил концепції ведення «гібридної війни» США і настанови з проведення психологічних операцій, розроблених Пентагоном [9].

Видання Reuters розкрило зміст частини документів Ісламської держави, захоплених американцями, що висвітлюють внутрішню структуру терористичного угруповання та систему управління захопленими територіями.

За наявними даними, Ісламська держава сформувала міністерства, що займаються «військовими трофеями», включно з рабами, і розробкою родовищ природних ресурсів, наприклад, нафтових, створивши зовнішні атрибути уряду, що дозволяють угрупованню управляти великими територіями в Сирії, Іраку та інших районах.

Створено ієрархічний апарат чиновників, якому властиве дрібне внутрішнє суперництво, а також законодавство у вигляді релігійних постанов «фетв» детально описані у ряді документів, захоплених спецназом США у травні 2015 під час рейду у Сирії.

Американські чиновники кажуть, що документи допомогли їм краще зрозуміти угруповання, чий умільний контроль захоплених територій здивував багатьох. Вони демонструють, як колись невелика група бойовиків створила складний бюрократичний апарат для управління грошовими потоками – від награбованої нафти до вкрадених реліквій – і контролю над підкореними жителями.

«Це дійсно все пояснює. Рівень бюрократизації, організації, «дивани», комітети», – заявив спеціальний представник президента США Барака Обами у Коаліції по боротьбі з Ісламською державою Бретт Макгерк [11].

За даними видання, Ісламська держава поринає у «болото» бюрократії та хабарництва.

Видання Financial Times опублікувало результати власного дослідження слабких місць терористичної організації «Ісламська держава». За результатами, найбільш вразливим місцем угруповання визначено внутрішню корупцію [12].

FT опублікувала факти, згідно з якими у середовищі Ісламської держави здійснюються постійні фінансові махінації та крадіжки. Це пов'язується зі стрімким зростанням даної організації. Через це керівництво ІД усе більше втрачає контроль над звітністю, що породжує корупційні схеми [12].

Таким чином, терористична організація грузне в «болоті бюрократії», що визначено Financial Times як ще одне вразливе місце бойовиків.

Як повідомлялося, Рада Безпеки ООН вирішила ізолювати ІД від джерел фінансування.

Варто звернути пильну увагу на успіхи, чинені терористичною організацією ІДІЛ, у тому числі на фронті інформаційної війни («медіа джихад»).

На нашу думку, основними цілями ІДІЛ є:

– поширення терористичної ідеології серед мусульман Європи;

– остаточне руйнування збройних сил Іраку;

– створення повноцінної армії, включаючи могутню армійську інфраструктуру та органи управління для нанесення удару по Ірану;

– захоплення нафтоносних районів Сирії та Іраку для забезпечення своєї майбутньої армії фінансами і паливними запасами;

– контроль за торговими шляхами частини Близького Сходу;

– ослаблення геополітичної ролі Туреччини;

– знищення або зниження воєнної потуги арабських держав з метою безперешкодного доступу до їх ресурсної бази;

– розпалювання релігійних протиріч в ісламських країнах і в релігійних конфесіях.

На думку Р. В. Арзуманяна і А. А. Акоюна головна мета ІДІЛ – поставити під контроль Саудівської Аравії, Туреччини та Заходу двадцятимільйонну сунітську частину арабського світу, яку згодом можна буде направити проти Ірану. Це повинно забезпечити захист Ізраїлю, закрити палестинське питання, легалізувати ІДІЛ на міжнародній арені і перетворити угруповання в виразника інтересів мусульман арабського світу. Основною стратегією для реалізації даної політики зазначених центрів сили стає об'єднання арабів–сунітів [3]. Можна погодитися з висловленим твердженням, але з внесенням уточнення, а саме, провідна роль тут належить не Ізраїлю і Туреччині, а США. Політичний вплив, який чиниться США на західні держави, та й на Саудівську Аравію в тому числі, практично не вимагає розгорнутих доказів.

Можна констатувати факт, що організація ІДІЛ становить загрозу в частині поширення ідеології тероризму та проведення вербувальної роботи серед молоді по всьому світу для участі в конфлікті на Близькому Сході, зокрема.

Таким чином, загрозою з боку ІДІЛ є створення законспірованих осередків цієї організації з метою вишукування людських ресурсів для ведення майбутньої масштабної війни.



На наш погляд, ефективна протидія тероризму з боку світового співтовариства має включати в себе:

– фізичне зміцнення державних кордонів і технічне розширення потенціалу охорони кордонів;

– виявлення та припинення діяльності неурядових фондів, що мають сумнівну репутацію і викритих у фінансовій підтримці терористичних і екстремістських угруповань;

– створення бази даних зазначених фондів та організацій, помічених у фінансуванні екстремістських і терористичних організацій;

– розробка концепції інформаційної протидії поширення ідеології тероризму і екстремізму в засобах масової інформації, і в першу чергу в інтернет-мережах;

– ведення активної інформаційно-просвітницької роботи серед громадян державами з викриттям деструктивних установок терористичної та екстремістської ідеології;

– підтримка (і іноді контроль) з боку державних органів заходів щодо інформаційно-ідеологічної протидії тероризму;

– проведення заходів, спрямованих на викриття маніпуляторських технологій, що ведуться учасниками екстремістських і терористичних організацій як в соціальних мережах, так і безпосередньо на сайтах таких організацій; підвищення ефективності роботи у напрямку профілактики проявів екстремізму як у молодіжному середовищі, так і в релігійних об'єднаннях;

– профілактичні заходи щодо виявлення і знешкодження осередків діяльності терористичних організацій.

На завершення статті, присвяченій розгляду феномену утворення терористичної інтернаціональної організації «Ісламська Держава Іраку та Леванту (ІДІЛ)» і причин його ефективного функціонування, нам хотілося звернути ще раз увагу на те, що особливо важливе, на наш погляд, для забезпечення світової безпеки – об'єктивне розуміння причин появи таких організацій і можливих загроз їх злочинної діяльності. На сам кінець, не будемо забувати, що крім усіх проблем, що вилились а нашу державу з проявами тероризму на Сході нашої державу, до цього всього Україну ІДІЛ віднесло до держав, що є їхнім ворогом поряд зі США, Росією, державами ЄС, тому це покладає на нашу державу додаткову відповідальність щодо вивчення даної проблематики і боротьби з цим «світовим лихом».

#### Список використаних джерел

1. Александр дель Валь. Чтобы дать отпор ИГ, нужно понять его стратегию. Информационное агентство «ИноСМИ» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/world/20141214/224899926.html>.
2. Боевики ИГИЛ зарабатывают \$1 млн. в сутки. «Вести Экономика» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vestifinance.ru/articles/44889>.
3. Арзуманян Р. В., Акопян А. А. Иррегулярные конфликты. Ближний Восток. Террористические группировки «Исламское государство Ирака и Леванта» и «Исламский фронт»: цели, задачи, формы и способы действий в Сирии и Ираке. – М.: АНО ЦСОиП, 2014.
4. Гриняев С. Н. Информационная война в ходе агрессии США, Великобритании и их союзников против Ирака. Аналитический доклад. Центр стратегических оценок и прогнозов. – М., 2010.

5. ИГИЛ закупит оружие от продажи иракской нефти. – Интернет-газета «Вести» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vesti.ru/doc.html?id=1793751>.

6. Исследование: Основная часть вооружения ИГИЛ – американского производства. Информационно-аналитический федеральный портал «Ислам Сегодня» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://islam-today.ru/islam\\_v\\_mire/issledovanie-osnovnaacast-vooruzeniya-igil-amerikanskogo-proizvodstva/](http://islam-today.ru/islam_v_mire/issledovanie-osnovnaacast-vooruzeniya-igil-amerikanskogo-proizvodstva/).

7. Террористическая организация «Исламское государство». Досье Информационное агентство России «ИТАР-ТАСС» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://itar-tass.com/info/1264570>.

8. У ИГИЛ появилась авиация. Исламское обозрение [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://islamreview.ru/news/u-igil-poavilas-aviacia/>.

9. FM 3–05.201 Special Forces Unconventional Warfare Operations. DEPARTMENT OF THE ARMY. – Washington, DC, 2003.

10. Майоров В. И. К вопросу о социальной политике государства: теоретико-правовой аспект // Проблемы права. – 2012. – №2. – С.61–64.

11. Reuters розкрило зміст архівів ІДІЛ, захоплених спецназом США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/154970>. 28 грудня 2015 року 15:19.

12. Financial Times знайшла вразливі місця ІДІЛ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/154438>. – 21 грудня 2015 року 16:40.

13. Про мобілізаційні ресурси ісламської держави – думка вченого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://islam.in.ua/ua/dumky/pro-mobilizacijni-resursy-islamskoj-derzhavy-dumka-vchenogo>.

14. Ісламська держава Іраку і Леванту: хто зупинить ісламський фундаменталізм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://icps.com.ua/islamska-derzhava-iraku-i-levantu-khto-zupynyt-islamsky-fundamentalizm/>.

#### References

1. Aleksandr del' Val'. Chtoby dat' otpor IG, nuzhno ponjat' ego strategiju. Informacionnoe agentstvo «InoSMI» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://inosmi.ru/world/20141214/224899926.html>.
2. Boveiki IGIL zarabatyvajut \$1 mln. v sutki. «Vesti Jekonomika» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.vestifinance.ru/articles/44889>.
3. Arzumanjan R. V., Akopjan A. A. Irreguljarnye konflikty. Blizhnij Vostok. Terroristicheskie gruppirovki «Islamskoe gosudarstvo Iraka i Levanta» i «Islamskij front»: celi, zadachi, formy i sposoby dejstvij v Sirii i Irake. – M.: ANO CSOIP, 2014.
4. Grinjaev S. N. Informacionnaja vojna v hode agressii SShA, Velikobritanii i ih sojuznikov protiv Iraka. Analiticheskij doklad. Centr strategicheskikh ocenok i prognozov. – M., 2010.
5. IGIL zakupit oruzhie ot prodazhi irakskoj nefi. – Internet-gazeta «Vesti» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.vesti.ru/doc.html?id=1793751>.
6. Issledovanie: Osnovnaja chast' vooruzhenija IGIL – amerikanskogo proizvodstva. Informacionno-analiticheskij federal'nyj portal «Islam Segodnja» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [http://islam-today.ru/islam\\_v\\_mire/issledovanie-osnovnaacast-vooruzeniya-igil-amerikanskogo-proizvodstva/](http://islam-today.ru/islam_v_mire/issledovanie-osnovnaacast-vooruzeniya-igil-amerikanskogo-proizvodstva/).
7. Terroristicheskaja organizacija «Islamskoe gosudarstvo». Dos'e Informacionnoe agentstvo Rossii «ITAR-TASS» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://itar-tass.com/info/1264570>.
8. U IGIL pojavilas' aviacija. Islamskoe obozrenie [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://islamreview.ru/news/u-igil-poavilas-aviacia/>.
9. FM 3–05.201 Special Forces Unconventional Warfare Operations. DEPARTMENT OF THE ARMY. – Washington, DC, 2003.
10. Majorov V. I. K voprosu o social'noj politike gosudarstva: teoretiko-pravovoj aspekt // Problemy prava. – 2012. – №2. – S.61–64.
11. Reuters rozkrylo zmist arhivov IDIL, zahoplenyh spetsnazom SShA [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://tyzhden.ua/News/154970>. 28 grudnja 2015 roku 15:19.
12. Financial Times znajshla vrazlyvi mitsja IDIL [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://tyzhden.ua/News/154438>. – 21 grudnja 2015 roku 16:40.
13. Pro mobilizacijni resursy islams'koi' derzhavy – dumka vchenogo [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://islam.in.ua/>

ua/dumky/pro–mobilizaciyni–resursy–islamskoyi–derzhavy–dumka–vchenogo.

14. Islams'ka derzhava Iraku i Levantu: hto zupynyt' islams'kyj fundamentalizm [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://icps.com.ua/islamska-derzhava-iraku-i-levantu-khto-zupynyt-islamsky-fundamentalizm/>.

*Shkviruk V. V., postgraduate, Chernivtsi National University (Ukraine, Chernivtsi),  
vasia.shkviruk.law@gmail.com*

#### **Phenomenon of «ISIS»**

*In article considered the reasons and features of emergence of «ISIS» in the territory of the modern states of Syria and Iraq, and also ideological concepts of terrorism at the present stage are considered. Article considered methods counteraction distribution of ideological concepts the terrorism to the world.*

*More formidable than its al–Qaeda precursors in the view of many experts, the Islamic State of Iraq and Greater Syria (ISIS) is more than a network of terrorist cells or even a police: it's almost a nation. In the tracts of Iraq and Syria under its aegis, ISIS collects taxes and delivers government services with one hand while slaughtering prisoners and demanding ransoms with the other. Its armies are supplied from captured arsenals and paid with money from looted banks. Thousands of violent jihadists worldwide have pledged allegiance to ISIS's black flag.*

*Author investigates the miscalculations and mistakes behind the brutal rise of ISIS.*

**Keywords:** terrorism, Islamic state, extremism, ideology of terrorism, safety, counteraction to terrorism.

*Шквирук В. В., аспирант, Черновицкий национальный университет им. Юрия Федьковича (Украина, Черновцы),  
vasia.shkviruk.law@gmail.com*

#### **Феномен террористической организации Исламское государство Ирака и Леванта**

*Рассматриваются причины и особенности возникновения «ИГИЛ» на территории современных государств Сирии и Ирака, а также идеологические концепции терроризма на современном этапе. Рассматриваются приемы противодействия распространения идеологических концепций терроризма в мире.*

*Более грозное, чем его предшественница Аль–Каида в представлении многих экспертов, Исламское государство в Ираке и Сирии Великого (ISIS) – это больше, чем сеть террористических ячеек или даже полиция: это почти нация. На территории Ирака и Сирии под его эгидой, ИГИЛ собирает налоги и обеспечивает государственные услуги с одной стороны, оказывает массовые убийства заключенных и требует выкуп с другой. Его войска поставляются из захваченных arsenалов и расплачиваются деньгами из разграбленных банков. Тысячи жестоких джихадистов во всем мире поклялись в верности черному знамени ИГИЛ.*

*Автор исследует просчеты и ошибки, лежащие в жестоком подъеме ИГИЛ.*

**Ключевые слова:** терроризм, исламское государство, экстремизм, идеология терроризма, безопасность, противодействие терроризму.

\* \* \*

# НАУКОВЕ ЖИТТЯ

**Казьмирчук Г. Д.,**  
доктор історичних наук, професор,  
завідувач кафедри історії для гуманітарних  
факультетів, Київський національний  
університет імені Тараса Шевченка  
(Україна, Київ), kazmyrchuk@ukr.net

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ: КРУГЛЯК М. Е.  
ЖИТТЯ ТА ПОБУТ СТУДЕНТСТВА ПІДРОСІЙСЬКОЇ  
УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ –  
ПОЧАТКУ ХХ СТ. – ЖИТОМИР :  
Видавництво «Волинь», 2015. – 464 с.**

«Все в цьому світі змінюється, студенти змінюються найменше», – саме цей латинський вираз взято авторкою як епіграф до монографії. І дійсно, книга присвячена водночас мінливому, й такому сталому устрою студентського буття, що мимоволі замислюєшся: а чи відбулися якісь кардинальні зміни у свідомості молодого покоління за останні двісті років? Напевно, що відбулися, але лише косметичного характеру.

Що ж являло собою студентство підросійської (Наддніпрянської) України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., яким був його чисельний склад, станова й національно-релігійна структура, середній вік й «географія» вступників, яким було правове становище молоді, матеріальне й духовне життя, – ось лише невеликий перелік проблем, піднятих у монографії Марини Кругляк.

Монографія є доповненням і переробленим текстом кандидатської дисертації, захищеної 2010 року на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка (науковий керівник – доктор історичних наук, професор Т. В. Орлова). Зауважимо, що текст монографії зазнав значної переробки, зокрема розширено хронологічні межі дослідження від 1855 року – вступу на престол російського імператора Олександра II й до 1917 року, тобто Лютневої революції в Росії (в дисертації оповідь закінчується 1914-м роком, тобто початком Першої світової війни). В тексті книги знаходимо чимало фактів з життя студентства першої половини ХІХ ст., що дає змогу читачеві краще уявити ті зміни, яких зазнало повсякдення молоді у вищій школі України фактично від часу появи перших вишів. Без звернення до «миколаївських часів» та пануючих у ті роки порядків читачеві було б важко зорієнтуватися у ключових позиціях ліберально-демократичних перетворень Олександра II та заходах його наступників (зокрема, це стосується епізодів з відкриттям студентських гуртожитків, прототипами яких слугували інститути казеннокоштных студентів та ін.). Порівняно з дисертацією розширено й верхню межу дослідження, що є виправданим, адже навіть у роки війни відбувалися якісні зміни в житті студентства. Зокрема, маємо на увазі невпинний процес становлення закладів вищої освіти неурядового сектору; активне розгортання діяльності установ студентської «самопоміги», зокрема кооперативів; зростання уваги

з боку держави і громадськості до відкриття гуртожитків та їдалень (буфетів) при якомога більшій кількості вищих навчальних закладів підросійської України.

У першому розділі «Історіографія та джерела дослідження» розглянуто стан наукової розробки проблеми, проаналізовано роботи представників дореволюційної, радянської, сучасної української і зарубіжної історіографії. Варто зауважити, що авторка доповнила монографію оглядом робіт сучасних істориків (І. С. Посохова, А. Є. Іванова та ін.), що вийшли друком після 2010 р. Належну оцінку дано й джерельній базі дослідження, зокрема вірно вказано про інформативну насиченість фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, Державного архіву м. Києва, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Втім, авторка не обмежилася лише столичними архівосховищами. Варто привітати залучення до тексту джерел з обласних архівів Харкова, Одеси, Чернігова. Загалом це 63 фонди 9 українських архівів й понад 330 архівних справ.

У другому розділі «Соціально-правове становище студентства» М. Е. Кругляк прагне відтворити соціальний портрет дореволюційних студента і курсистки. У монографії показано зміни в чисельності здобувачів вищої освіти, причини цього явища, детально проаналізовано шляхи вирішення російською владою т. зв. «жіночого» і «єврейського» питань; окреслено походження студентства, його становий і національно-конфесійний склад, вікову структуру. Автор знайомить нас із «Правилами для студентів», які були приблизно ідентичними для кожного вишу Російської імперії. Цікавими, на наш погляд, є такі проблеми, як «студентство і карцер», «студентство й правопорушення», «студентство й одруження».

Третій розділ присвячено розглядові матеріально-предметних сфер студентської повсякденності. М. Е. Кругляк визначає розмір студентського бюджету й джерела його наповнення, показує основні витрати. Безперечно, вартими уваги є сюжети про студентські філантропічні установи, основні види заробітку й труднощі пошуку роботи. На архівних джерелах відтворено шляхи розв'язання молоддю «квартирного питання», показано стосунки з квартирною хазайкою, умови проживання в гуртожитках, режим дня у закладах закритого типу, якими були Київська духовна академія й Історико-філологічний інститут князя О. І. Безбородька в Ніжині. В монографії подано шляхи вирішення проблеми харчування молоді, показано особливості функціонування студентських їдалень та їхнє меню; простежено студентську й курсистську моду; визначено основні захворювання молоді, поширеність алкоголізму та тютюнопаління в її середовищі.

В четвертому розділі «Нематеріальні сфери повсякденності студентства» М. Е. Кругляк зупиняється на таких питаннях, як ставлення студентства до

навчальної діяльності, мотивація вступу до вищої школи, стосунки із професорами, шляхи підготовки до занять та іспитів, звичайний студентський навчальний день, студентство і бібліотека. Цікавими є наведені авторкою шляхи проведення студентського дозвілля як в громадсько-політичному ключі (участь у роботі українофільських гуртків, політична діяльність), так і в культурницькому (студентство і читання, спорт, театр, музика, кіно). Взаємовідносини в середовищі молоді, міжнаціональні й міжстатеві стосунки, студентство і «сексуальна революція», студентство і релігія, студентські девіації (відхилення від норм у поведінці), – ці проблеми розглянуто у підрозділі «Риси студентської ментальності».

М. Е. Кругляк наповнила монографію 26 таблицями та 104 ілюстраціями, текстами з художньої літератури, присвяченої життю й побуту студентства. Не залишать інтелектуального читача байдужими інформативні додатки (24 с.) та ґрунтовна бібліографія праць (1216 позицій у списку літератури). Книга також містить іменний і географічний покажчики.

По суті, запропонована на рецензування монографія М. Е. Кругляк є енциклопедією життя студентства підросійської (Наддніпрянської) України другої половини XIX – початку XX ст. Книга інформаційно насичена, доречно ілюстрована, написана в науковому стилі з елементами науково-популярного письма (прикладні з художньої літератури, студентська поезія тощо). Втім, на нашу думку, монографія має ряд недоліків. По-перше, термін «підросійська» багатьом читачам, в тому числі й з наукового кола, може здатися недоречним. На жаль, вітчизняна історична наука не може підібрати влучнішого терміна для характеристики 9 українських губерній, що перебували у складі Російської імперії. Може, варто повернутися до звичного раніше терміна «Наддніпрянська Україна» або просто «Україна» з формулюванням у вступі, що передбачає подібне вживання слова. По-друге, книга й хронологічно, й географічно охоплює великий пласт інформації, який видавництвом було «втиснено» у 464 сторінки. Без сумніву, фінансова складова відіграла значну роль, адже текст було максимально ущільнено, що часто заважає якісному прочитанню книги. Чи не краще було б зробити видання у вигляді двотомника: Том 1. «Матеріальне становище студентства», Том 2 «Духовне життя студентства»? Подібний піар-хід викликав б певний ажіотаж в читацькій аудиторії.

І все ж, подані вище зауваження є радше рекомендаціями й не применшують високого наукового рівня поданої на рецензування монографії.

*Kazmyrchuk G. D., Doctor of Historical Sciences,  
Professor, Kyiv Taras Shevchenko National University  
(Kyiv, Ukraine), kazmyrchuk@ukr.net*

**Review of the monograph: Kruglyak M. E.  
The Life and the Mode of Life of the Students of Underrussian  
Ukraine of the Second Half of the 19<sup>th</sup> – the early 20<sup>th</sup> cc. –  
Zhytomyr : Publishing House «Volyn», 2015. – 474 p.**

*Казмирчук Г. Д., доктор исторических наук, профессор,  
Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко  
(Украина, Киев), kazmirchuk@ukr.net*

**Рецензия на монографию: Кругляк М. Е.  
Жизнь и быт студентов подросийской Украины  
второй половины 19-го – начале 20 вв. – Житомир:  
Издательство «Волынь», 2015. – 474 стр.**

\* \* \*

## ЗМІСТ

Інформація про скасування статті Горбаня Р. А. «Діалектика міфологічного та релігійного в гуцульській культурі.»// Гілея: науковий вісник. – К., 2015. – Вип.100. – С.160–165. . . . . 7

## ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Кириченко М. И. Повесть временных лет как источник по истории северян (Повість временних літ як джерело з історії северян) . . . . .	8
Дегтярьов С. І. Українське судочинство наприкінці XVII – у XVIII ст. та впливи на нього російських судових практик . . . . .	11
Красніцька Г. М. Створення та діяльність Одеської громади на теренах України. . . . .	18
Петрик А. М. Початок наукової діяльності Андрія Яковліва (1872–1955). Ранні роботи . . . . .	20
Парайко К. В. Статеве життя жінки і запобігання вагітності в традиційному суспільстві на прикладі українського та східнороманського населення північної частини Буковини (друга половина XIX – середина XX ст.) . . . . .	22
Юцинський А. Діяльність Благодійного римсько–католицького товариства в Одесі на зламі XIX – XX століть у дзеркалі звітної–фінансової документації. . . . .	26
Горан Т. А. Роль Перемишльської греко–католицької духовної семінарії у релігійному житті Галичини (1919–1939 рр.) . . . . .	32
Буравський О. А., Власюк І. М. Проблеми історії Західної Білорусі (1921–1939 рр.) у сучасній білоруській історіографії та спогадах людей. . . . .	37
Бей Р. В. Внесок галузевих вищих навчальних закладів УРСР у розроблення наукових засад механізації тваринництва в кінці XIX ст. – 30–ті роки XX ст. . . . .	42
Кравчук Л. Соціалістична реорганізація невиробничої сфери Тернопільщини в період 1939–1941 рр. Медицина. . . . .	44
Джагунова О. І. Друга світова війна в дзеркалі спогадів співробітників Уманського учительського інституту . . . . .	48
Лук'яненко О. В. «Плече вченого – надійна опора сільського трударя»: сільське господарство в руках колективів педагогічних ВНЗ Української РСР доби «відлиги» . . . . .	50
Паска Б. В. Луцький судовий процес над Валентином Морозом та Дмитром Іващенко у 1965–1966 роках . . . . .	54
Корсак Р. В. Судова система Чеської Республіки: досвід реформування для України. . . . .	60
Волканова Н. В. Внесок дворян Бессарабії в забезпечення російської армії продовольством під час війни 1853–1856 рр. . . . .	62
Гамзаева Н. Г. Мужская одежда для населения города Гянджа в XIX – XX века (Чоловічий одяг для населення міста Гянджа в XIX – XX століттях) . . . . .	66
Агаев Ф. А. Религиозные аспекты взаимоотношений военного ведомства Российской империи и мусульман Кавказа в XIX веке (Релігійні аспекти взаємовідносин військового відомства Російської імперії і мусульман Кавказу в XIX столітті) . . . . .	69
Теймурова Г. Российско–Османская война 1806–1812–х годов и Кавказский фронт (Російсько–Османська війна 1806–1812–х років і Кавказький фронт) . . . . .	73
Исмаилова С. Борьба государства против исламской религии и ее обрядов в Азербайджанской Советской Социалистической Республике в 1920–1930 годах (Боротьба держави проти ісламської релігії та її обрядів в Азербайджанській Радянській Соціалістичній Республіці в 1920–1930 роках) . . . . .	76
Мамедли С. Р. Документы Чрезвычайной Следственной Комиссии о геноциде, совершенном большевистско–дашнакскими силами против мирных жителей Шемахинского уезда (Документи Надзвичайної Слідчої Комісії про геноцид, скоєному більшовицько–дашнакськими силами проти мирних жителів Шемахинського повіту) . . . . .	79
Савелова М. О. Сутність культурно–політичної стратегії Федеративної Республіки Німеччина . . . . .	82
Шимкевич К. О. Інформативні можливості джерел особистого походження з вивчення воєнних злочинів у колишній Югославії . . . . .	86
Гулиева С. А. Средневековые архитектурные памятники Гёй–Гёльского района Азербайджана (Середньовічні архітектурні пам'ятники Гьой–Гьольського району Азербайджану) . . . . .	89

## ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Бушман І. О. Поняття моніторингу у науковому дискурсі . . . . .	93
Кириленко К. М. Інноваційна культура та теорія діалогу культур В. Біблера . . . . .	96
Комаха Л. Г. Особливості «радикального перекладу» в прагматичному аналітизмі У. Куайна: аргумент «невизначеності» . . . . .	100
Співак В. В. Антоній Радивилівський та його спадщина як об'єкт історико–філософського дослідження . . . . .	103
Ємельяненко Є. О. Російська мова як лінгва франка в Україні: семантичне навантаження та функціональна роль . . . . .	107
Вершина В. А., Михайлюк А. В. Семиотическое понимание культуры (Семиотичне розуміння культури) . . . . .	111
Василенко О. М., Семенишин О. І. Лінгвокультурні концепти «воля/свобода (liberty/ freedom)» . . . . .	116
Коннов О. Ф. Навичка творчості й естетичне виховання . . . . .	119
Лігус М. В. Перформативний поворот у музиці (філософський аналіз) . . . . .	122
Богданова Н. Г. Самопланування процесу розвитку культури життєтворчості особистості. . . . .	126

<b>Качур К. Л.</b> Актуалізація ролі сім'ї у сучасному нестабільному світі . . . . .	129
<b>Борейко Ю. Г.</b> Повсякденність у структурі життєвого світу віруючої особистості . . . . .	131
<b>Пальчевська О. Г.</b> Екзистенційно–смысловиттєві орієнтації Свідків Єгови . . . . .	135
<b>Петришин Н. Є.</b> Екологічна свідомість як необхідний чинник подолання екологічної та антропологічної кризи: погляд сучасних католицьких мислителів . . . . .	138
<b>Соловій Р. П.</b> «Смирненна епістемологія» у богослов'ї Виникаючої церкви . . . . .	141
<b>Страшко І. В.</b> Ціннісно–виховний аспект блогінгу в сучасній мовній освіті . . . . .	146
<b>Федоренко В. В.</b> Традиції та патріотизм у системі військово–правового виховання як чинники національної ідентичності військовослужбовців . . . . .	150
<b>Корінець З.</b> У пошуках алгоритму управління мистецьким вихованням майбутніх педагогів . . . . .	156
<b>Ланських О. Б.</b> Роль практики в інтенсифікації мовної підготовки особистості . . . . .	161
<b>Полянська К. В.</b> Естетична освіта як елемент духовного багатства індивіда . . . . .	163
<b>Сагуйченко В. В.</b> Диференціація шкільної освіти: соціальні та культурні ризики . . . . .	165
<b>Шкіль С. О.</b> Дихотомія «Схід–Захід» у формуванні російського світогляду . . . . .	168
<b>Гришанова Е. В.</b> Русская теория комического в аспекте современного философского исследования (Російська теорія комічного в аспекті сучасного філософського дослідження) . . . . .	173
<b>Абузерли А.</b> Великий борець національної мисли (Великий борець національної думки) . . . . .	175

## ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

<b>Пашина Н. П.</b> Досвід політики ідентичності в полікультурних державах . . . . .	178
<b>Романюк Н. А., Рудницька У.</b> Глобалізаційні взаємодії як чинник геополітичної структуризації сучасного світу . . . . .	182
<b>Тімашова В. М.</b> Архітектоніка та соціологічний зміст політичної сфери: політичні інститути . . . . .	186
<b>Шевченко Т. В.</b> Тіньова та неформальна політика: компонентно–структурний аналіз понять . . . . .	189
<b>Дашевська О. В.</b> Геополітичний потенціал як основа формування геополітичного статусу держави . . . . .	194
<b>Дмитренко С. П.</b> Форми політичного протесту: традиційні моделі та сучасна політична практика . . . . .	198
<b>Касьянова М. М.</b> Формування міграційного законодавства щодо українських трудових мігрантів у кінці ХХ – початку ХХІ ст. . . . .	201
<b>Конон Н. Є., Негіна В. Р.</b> Український вектор зовнішньої політики Республіки Ізраїль . . . . .	206
<b>Авксентьев А. О.</b> Диспропорційність як основна патологія виборчих систем: український контекст . . . . .	210
<b>Бірюков Д. С., Лещенко О. Я.</b> Політичні комунікації з питань цивільного захисту: досвід України . . . . .	215
<b>Дегтеренко А. М.</b> Політизація етнічності на прикладі «русинського питання» в Україні . . . . .	219
<b>Зазуляк З. М.</b> Політичний вимір мультилатералізму США у Латинській Америці . . . . .	224
<b>Кан Ден Сик.</b> Изменение стратегического курса Республики Корея на современном этапе (Зміна стратегічного курсу Республіки Корея на сучасному етапі) . . . . .	229
<b>Олійник Ю. І.</b> Фактори політичної легітимації та групової ідентичності в Тропічній Африці – моделі етнічної нації, політичної нації і традиційного світогляду . . . . .	234
<b>Шквірук В. В.</b> Феномен терористичної організації Ісламська держава Іраку та Леванту . . . . .	238

## НАУКОВЕ ЖИТТЯ

<b>Казьмирчук Г. Д.</b> Рецензія на монографію: Кругляк М. Е. Життя та побут студентства підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Житомир : Видавництво «Волинь», 2015. – 464 с. . . . .	243
--	-----


**CONTENT**


Information about the repeal of section Gorban RA «Dialectics of mythological and religious in Hutsul culture.» // Gilea: Research Journal. – K., 2015. – Vyp.100. – S.160–165. . . . . 7

**HISTORICAL STUDIENS**

<b>Kiritchenko M. I.</b> Primary Chronicle as a source on Severians history. . . . .	8
<b>Degtyarev S. I.</b> Ukrainian legal proceedings and impact of the Russian judicial practice on it (the end of XVII – the XIX century) . . . . .	11
<b>Krasnitska G. M.</b> Creation and activities communities of Odessa in Ukraine. . . . .	18
<b>Petrik A. M.</b> Beginning of scientific activity of Andriy Yakovliv (1872–1955). Early works . . . . .	20
<b>Parayko K. V.</b> Sex life of women and preventing pregnancy in traditional society on the example of Ukrainian and Eastern Roman population northern part of Bukovina (second half of the nineteenth – the middle of twentieth century) . . . . .	22
<b>Juszczynski A.</b> Functioning of the charitable Roman Catholic society in Odessa on the boarder of the 19 <sup>TH</sup> –20 <sup>TH</sup> centuries in the reflection of financial documents . . . . .	26
<b>Goran T. A.</b> The role of the Przemysl Greek Catholic theological Seminary in the religious life of Galicia (1919–1939). . . . .	32
<b>Buravsky O. A., Vlasyuk I. M.</b> Problems of history of Western Byelorussia (1921–1939) in modern Byelorussian historiography and flashbacks of people . . . . .	37
<b>Bey R. V.</b> The contribution of the branch higher educational institutions of the Ukrainian SSR in the development of scientific bases of animal husbandry mechanization in the 20–30–s of the XX century. . . . .	42
<b>Kravchuk L.</b> Socialist organization of non–production sphere Ternopil region during the 1939–1941 year. Medicine . . . . .	44
<b>Dzhahunova O. I.</b> Second World War memories of employees in the mirror Uman Teachers Institute. . . . .	48
<b>Lukyanyenko O. V.</b> «Shoulder of the scientist is a reliable support of the rural laborers»: agriculture in hands of the educators of pedagogical institutes of the Ukrainian SSR of the «thaw» period. . . . .	50
<b>Paska B. V.</b> The trial procedure in Luts'k of Valentyn Moroz and Dmytro Ivashchenko in 1965–1966 . . . . .	54
<b>Korsak R. V.</b> Judicial systems Czech Republic: reform experience for Ukraine. . . . .	60
<b>Volkanova N. V.</b> Contribution of Bessarabian's nobility to Russian army by provisions during the Crimean (Eastern) War . . . . .	62
<b>Gamzaeva N. G.</b> Men's clothing for the population of the city of Ganja in XIX – XX centuries. . . . .	66
<b>Agayev F. A.</b> The religious aspects of the relationship of the military department of the Russian Empire and the Muslims of the Caucasus in the XIX century . . . . .	69
<b>Teymurova G.</b> Russian–Ottoman war of 1806–1812–ies and the Caucasian Front . . . . .	73
<b>Ismailova S.</b> The struggle of the state against the Islamic religion and its rituals in the Azerbaijan Soviet Socialist Republic in 1920–1930 years . . . . .	76
<b>Mammedli S. R.</b> Documents of Special Investigation Commission about genocide committed by Bolshevik–Dashnak forces against civilians in Shamakhi district. . . . .	79
<b>Savelova M. A.</b> The essence of the cultural and political strategy of the Federal Republic of Germany . . . . .	82
<b>Shymkevych K. O.</b> The informative possibilities of the sources of personal origin for the study of the war crimes in the former Yugoslavia . . . . .	86
<b>Guliyeva S. A.</b> Medieval architectural monuments Goy–gol region of Azerbaijan . . . . .	89

**PHILOSOPHICAL SCIENCES**

<b>Bushman I. A.</b> The conception of monitoring in the scientific discourse. . . . .	93
<b>Kyrylenko K. M.</b> Innovative culture and V. Bibler's dialogue conception of culture . . . . .	96
<b>Komaha L. G.</b> Features of «radical translation» in a pragmatic analyticity of W. Quine: the argument from «uncertainty» . . . . .	100
<b>Spivak V. V.</b> Antonyi Radyvylovsky and his heritage as an object of historic and philosophical research. . . . .	103
<b>Yemelyanenko Ye. O.</b> Russian language as a lingua franca in Ukraine: the semantic load and functional role. . . . .	107
<b>Vershina V. A., Mykhailiuk A. V.</b> Semiotic understanding of culture . . . . .	111
<b>Vasilenko O., Semenushyn O.</b> Linhvokulturni concepts of «freedom / freedom (liberty / freedom) . . . . .	116
<b>Konnov A. F.</b> The creative skill and the aesthetic education. . . . .	119
<b>Lihus M. V.</b> The performative turn in music (philosophic analysis) . . . . .	122
<b>Bogdanova N. G.</b> The self–realization for development process culture of vital creativity of personality . . . . .	126
<b>Kachur C. L.</b> Actualization of family's role in the unstable modern world . . . . .	129
<b>Boreyko Y. G.</b> Everyday life in the structure of the life–world of the believer's personality . . . . .	131
<b>Palchevskaya E. G.</b> Life–purpose orientations for existence of Jehovah's Witnesses . . . . .	135

<b>Petryshyn N. E.</b> Ecological consciousness as a necessary factor in overcoming environmental and anthropological crisis: a view of contemporary Catholic thinkers . . . . .	138
<b>Solovii R. P.</b> The «humble epistemology» in the theology of Emerging church . . . . .	141
<b>Strashko I. V.</b> The axiological and educative aspects of blogging in modern language education . . . . .	146
<b>Fedorenko V. V.</b> Traditions and patriotism in the system of the military–legal education as factors of national identity of servicemen . . . . .	150
<b>Korinets Z.</b> In search of the control algorithm artistic education of future teachers . . . . .	156
<b>Lansky O. B.</b> The role of practice in the intensification of the individual language training . . . . .	161
<b>Polyanskaya K. V.</b> Aesthetic education as an element of the spiritual wealth of the individual . . . . .	163
<b>Sahuichenko V. V.</b> School education differentiation: social and cultural risks . . . . .	165
<b>Shkil S. O.</b> The dichotomy «East–West» in the formation of Russian worldview . . . . .	168
<b>Grishanova Ye. V.</b> Russian theory comic aspect of modern philosophical inquiry . . . . .	173
<b>Abuzerli A.</b> Great wrestler national thought . . . . .	175

## POLITICAL SCIENCES

<b>Pashina N. P.</b> Policy of identity experience in policultural states . . . . .	178
<b>Romanyuk N. A., Rudnytska U.</b> Globalization interaction as geopolitical factor of the modern world structuring . . . . .	182
<b>Timashova V. M.</b> Architectonics and sociological contents of political sphere: political institutions . . . . .	186
<b>Shevchenko T. V.</b> Shadow and informal politics: component–structural analysis concepts . . . . .	189
<b>Dashevsk'a O. V.</b> Geopolitical potential as a basis of the state geopolitical status . . . . .	194
<b>Dmytrenko S. P.</b> Forms of political protest: traditional patterns and modern political practice . . . . .	198
<b>Kasianova M. M.</b> Formation of the labour migration legislation in the late XX – early XXI century . . . . .	201
<b>Konon N. E., Negina V. R.</b> The Ukrainian vector of the foreign policy of the Republic of Israel . . . . .	206
<b>Avksentiev A. O.</b> Disproportionality as the main pathology of electoral systems: Ukrainian context . . . . .	210
<b>Biriukov D. S., Leshchenko O. Y.</b> Political communication on civil protection: the experience of Ukraine . . . . .	215
<b>Degterenko A. M.</b> The «Ruthenian issue» as the example of the politicization of the ethnicity in Ukraine . . . . .	219
<b>Zazulyak Z. M.</b> Political dimension of the U.S. multilateralism in Latin America . . . . .	224
<b>Kan Den Sick.</b> Changing the strategic course of the Republic of Korea at the present stage . . . . .	229
<b>Oliylyk Yu. I.</b> The factors of political legitimization and collective identification in Tropical Africa – the models of ethnical nation, political nation and traditional world view . . . . .	234
<b>Shkviuruk V. V.</b> Phenomenon of «ISIS» . . . . .	238

## SCIENTIFIC LIFE

<b>Kazmyrchuk G. D.</b> Review of the monograph: Krugliak M. E. The Life and the Mode of Life of the Students of Underrussian Ukraine of the Second Half of the 19 <sup>th</sup> – the early 20 <sup>th</sup> cc. – Zhytomyr : Publishing House «Volyn», 2015. – 474 p. . . . .	243
---	-----



## СОДЕРЖАНИЕ

Информация об отмене статьи Горбаня Р. А. «Диалектика мифологического и религиозного в гуцульской культуре.» // Гілея: научный вестник. – М., 2015. – Вип. 100. – С. 160–165..... 7

## ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Кириченко М. И. Повесть временных лет как источник по истории северян.....	8
Дегтярев С. И. Украинское судопроизводство в конце XVII – в XVIII вв. и влияние на него российских судебных практик.....	11
Красницкая А. Н. Создание и деятельность Одесской общины на территории Украины.....	18
Петрик А. Н. Начало научной деятельности Андрея Яковлива (1872–1955). Ранние работы.....	20
Парайко К. В. Половая жизнь женщины и предотвращения беременности в традиционном обществе на примере украинского и восточнороманского населения северной части Буковины (вторая половина XIX – середина XX в.).....	22
Ющинский А. Деятельность Благотворительного римско–католического общества в Одессе на рубеже XIX – XX веков в зеркале отчетно–финансовой документации.....	26
Горан Т. А. Роль Перемышльської греко–католической духовной семинарии в религиозной жизни Галичины (1919–1939 гг.).....	32
Буравский А. А., Власюк И. Н. Проблемы истории Западной Беларуси (1921–1939 гг.) в современной белорусской историографии и воспоминаниях людей.....	37
Бей Р. В. Вклад отраслевых высших учебных заведений УССР в разработку научных основ механизации животноводства в 20–30–ые годы XX ст.....	42
Кравчук Л. Социалистическая реорганизация непроизводственной сферы Тернопольщины в период 1939–1941 года. Медицина.....	44
Джагунова Е. И. Вторая мировая война в зеркале воспоминаний сотрудников Уманского учительского института.....	48
Лукьяненко А. В. «Плечо ученого – надежная опора сельского труженика»: сельское хозяйство в руках коллективов педагогических вузов Украинской ССР времён «оттепели».....	50
Паска Б. В. Луцкий судебный процесс над Валентином Морозом и Дмитрием Иващенко в 1965–1966 годах.....	54
Корсак Р. В. Судебная система Чешской Республики: опыт реформирования для Украины.....	60
Волканова Н. В. Вклад дворян Бессарабии в обеспечение российской армии продовольствием во время войны 1853–1856 гг.....	62
Гамзаева Н. Г. Мужская одежда для населения города Гянджа в XIX – XX веках.....	66
Агаев Ф. А. Религиозные аспекты взаимоотношений военного ведомства Российской империи и мусульман Кавказа в XIX веке.....	69
Теймурова Г. Росийско–Османская война 1806–1812–х годов и Кавказский фронт.....	73
Исмаилова С. Борьба государства против исламской религии и ее обрядов в Азербайджанской Советской Социалистической Республике в 1920–1930 годах.....	76
Мамедли С. Р. Документы Чрезвычайной Следственной Комиссии о геноциде, совершенном большевистско–дашнакскими силами против мирных жителей Шемахинского уезда.....	79
Савелова М. А. Сущность культурно–политической стратегии Федеративной Республики Германия.....	82
Шимкевич Е. А. Информативные возможности источников личного происхождения по изучению военных преступлений в бывшей Югославии.....	86
Гулиева С. А. Средневековые архитектурные памятники Гёй–Гельского района Азербайджана.....	89

## ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Бушман И. А. Понятие мониторинга в научном дискурсе.....	93
Кириленко Е. М. Инновационная культура и теория диалога культур В. Библера.....	96
Комаха Л. Г. Особенности «радикального перевода» в прагматическом анализе У. Куйна: аргумент «неопределенности».....	100
Спивак В. В. Антоний Радивиловский и его наследие как объект историко–философского исследования.....	103
Емельяненко Е. О. Русский язык как лингва франка в Украине: семантическая нагрузка и функциональная роль.....	107
Вершина В. А., Михайлюк А. В. Семиотическое понимание культуры.....	111
Василенко О. Н., Семенишин А. И. Лингвокультурные концепты «воля / свобода» (liberty / freedom).....	116
Коннов А. Ф. Навык творчества и эстетическое воспитание.....	119
Лигус М. В. Перформативный поворот в музыке (философский анализ).....	122
Богданова Н. Г. Самопланирование процесса развития культуры жизнотворчества личности.....	126
Качур Е. Л. Актуализация роли семьи в современном нестабильном мире.....	129

<b>Борейко Ю. Г.</b> Повседневность в структуре жизненного мира верующего личности . . . . .	131
<b>Пальчевская Е. Г.</b> Экзистенциально–смысловые ориентации Свидетелей Иеговы . . . . .	135
<b>Петрышин Н. Е.</b> Экологическое сознание как необходимый фактор преодоления экологического и антропологического кризиса: взгляд современных католических мыслителей . . . . .	138
<b>Соловий Р. П.</b> «Смирненная эпистемология» в богословии Появляющейся церкви . . . . .	141
<b>Страшко И. В.</b> Ценностно–воспитательный аспект блоггинга в современном языковом образовании . . . . .	146
<b>Федоренко В. В.</b> Традиции и патриотизм в системе военно–правового воспитания как показатели национальной идентификации военнослужащих . . . . .	150
<b>Коринец З.</b> В поисках алгоритма управления художественным воспитанием будущих педагогов . . . . .	156
<b>Ланских О. Б.</b> Роль практики в интенсификации языковой подготовки личности . . . . .	161
<b>Полянская К. В.</b> Эстетическое образование как элемент духовного богатства индивида . . . . .	163
<b>Сагуйченко В. В.</b> Дифференциация школьного образования: социальные и культурные риски . . . . .	165
<b>Шкиль С. А.</b> Дихотомия «Восток–Запад» в формировании русского мировоззрения . . . . .	168
<b>Гришанова Е. В.</b> Русская теория комического в аспекте современного философского исследования . . . . .	173
<b>Абузерли А.</b> Великий борец национальной мысли . . . . .	175

### ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

<b>Пашина Н. П.</b> Опыт политики идентичности в поликультурных государствах . . . . .	178
<b>Романюк Н. А., Рудницкая У.</b> Глобализационные взаимодействия как фактор геополитической структуризации современного мира . . . . .	182
<b>Тимашова В. М.</b> Архитектоника и социологическое содержание политической сферы: политические институты . . . . .	186
<b>Шевченко Т. В.</b> Теневая и неформальная политика: компонентно–структурный анализ понятий . . . . .	189
<b>Дашевская О. В.</b> Геополитический потенциал как основа формирования геополитического статуса государства . . . . .	194
<b>Дмитренко С. П.</b> Формы политического протеста: традиционные модели и современная политическая практика . . . . .	198
<b>Касьянова М. Н.</b> Формирование миграционного законодательства украинских трудовых мигрантов в конце XX – начале XXI ст. . . . .	201
<b>Конон Н. Е., Негина В. Р.</b> Украинский вектор внешней политики Республики Израиль . . . . .	206
<b>Авксентьев А. А.</b> Диспропорциональность как основная патология избирательных систем: украинский контекст . . . . .	210
<b>Бирюков Д. С., Лещенко А. Я.</b> Политические коммуникации по вопросам гражданской защиты: опыт Украины . . . . .	215
<b>Дегтеренко А. Н.</b> Политизация этничности на примере «русинского вопроса» в Украине . . . . .	219
<b>Зазуляк З. Н.</b> Политическое измерение мультилатерализма США в Латинской Америке . . . . .	224
<b>Кан Ден Сик.</b> Изменение стратегического курса Республики Корея на современном этапе . . . . .	229
<b>Олейник Ю. И.</b> Факторы политической легитимации и групповой идентичности в Тропической Африке – модели этнической нации, политической нации і традиционного мировоззрения . . . . .	234
<b>Шквирук В. В.</b> Феномен террористической организации Исламское государство Ирака и Леванта . . . . .	238

### НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

<b>Казмирчук Г. Д.</b> Рецензия на монографию: Кругляк М. Е. Жизнь и быт студентов подросийской Украины второй половины 19–го – начале 20 вв. – Житомир: Издательство «Волянь», 2015 – 474 стр. . . . .	243
---	-----

## ДО УВАГИ АВТОРІВ !

## Вимоги до структури та оформлення наукових статей:

**1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:**

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

**2. Розташування структурних елементів статті:**

- УДК;
- прізвище, ім'я, по-батькові автора (авторів), вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, e-mail (українською, англійською, російською мовами);
- назва статті та анотація українською, англійською, російською мовами; анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки;
- ключові слова українською, англійською, російською мовами;
- обов'язковий список використаних джерел у кінці статті; **після** списку використаних джерел **надається цей же список** джерел латинським алфавітом (транслітерація);
- **обов'язкова вимога до статей – якість, високій рівень англійської мови.**

**3. Вимоги для оформлення тексту:**

Поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

**4. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком:**

[7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231зв].

**5. Стаття подається мовою оригіналу** (українською, російською, англійською, німецькою, французькою, іспанською, польською, чеською) у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.**6. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією** кандидата або доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Підписи рецензії або витягу обов'язково завірені з печаткою. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.**7. Відповідальність** за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.**8. До статті додаються:**

- для Веб-сайту збірника обов'язкове резюме статті англійською мовою 2000 знаків. Резюме статті повинно бути структуроване, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки.

**Резюме статті надсилається безплатно.**

- **Відомості про автора (авторів):** прізвище, ім'я, по-батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон (моб), e-mail, № відділення «Нової пошти».

*Наукове видання*

Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»  
В и п у с к 104 (1)

*Научное издание*  
Сборник научных работ «Гілея: научный вестник»  
В ы п у с к 104 (1)

*Scientific edition*  
Collection of scientific papers «Gileya: scientific herald»  
104 edition (1)

СПІВЗАСНОВНИКИ:  
**Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова;  
ВГО Українська академія наук**

Шеф-редактор: *В. П. Андрущенко*  
Головний редактор: *В. М. Вашкевич*  
Відповідальний секретар: *В. Б. Халамендик*

Видавництво: «Видавництво «Гілея»  
04070, м. Київ, вул. Почайнинська, 62

Підписано до друку 30.12.2015 р.  
Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. \_\_,\_\_. Наклад \_\_ пр. Зам. № \_\_

Друк:  
ДП «НВЦ «Пріоритети»  
01014, м. Київ, вул. Командарма Каменєва, 8, корп. 6  
тел./факс: 254-51-51

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру  
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції  
ДК №3862 від 18.08.2010

Ціна договірна